

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2005 рік
Випуск 9

Присвячено 60-тій річниці
Великої Перемоги та 5-тій
річниці Наукового товариства
істориків-аграрників

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук.
співробітник, заступник відповідального
редактора;
Корювченко С.В. – канд. іст. наук, доцент,
відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с-г. наук, професор,
академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Землюліна Н.І. – канд. іст. наук, доцент;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кравченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, професор;
Ресент О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент.

Редколегія висловлює
щирю подяку
Народній партії
за сприяння
у підготовці випуску
та особисто члену Політради
Народної партії, зуступникові
голови Черкаської обласної
організації Народної партії
Петру Григоровичу Душейку

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 12.06.2002 р. № 1-05/6 (Перелік № 10)
zareєстровано фаховим виданням з історії

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол №1 від 17.01.2005 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2005
© Черкаський національний університет, 2005
© Автори статей, 2005

ЗМІСТ

<i>Душейко П.Г.</i> Підсумки і прогнози роботи аграрного комплексу Чорнобаївського району Черкаської області.....	5
---	---

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

<i>Нечитайло В.В.</i> Селянство як природне явище.....	9
<i>Присяжнюк Ю.П.</i> Освіченість як атрибут етнокультури українського селянства в умовах модерних трансформацій суспільства (історіографічний та гносеологічний аспекти).....	12
<i>Сидорук Т. В.</i> Описи Ратненського староства XVI-XVIII ст. як джерело вивчення історії селянства.....	14
<i>Ластовський В.В.</i> Звичаєві стосунки між українським селянством та Православною церквою (кін.XVII – XVIII ст.) в історіографії.....	17
<i>Атаманенко В.Б.</i> Описово-статистичні джерела XVI-XVII ст. у дослідженні О.І. Барановича.....	21
<i>Дрозюк С.І.</i> Суспільна свідомість українського селянства в період НЕПу: історіографія проблеми.....	24
<i>Олійник В. М.</i> Самоврядні організації доколгоспного села – історіографія радянської доби.....	26

Аграрна історія в іменах

<i>Шевченко С.І.</i> Міхал Грабовський – чигиринський поміщик і польський письменник.....	30
<i>Мойсієнко В.М.</i> Ліберальні ідеї в теоретичній спадщині та реформаторській діяльності М. Х. Бунге.....	32
<i>Ганницький С.Г.</i> Василь Федорович Симиренко – “український Форд” кінця XIX – початку XX ст.	36
<i>Демченко Т.П., Онищенко В.І.</i> Депутат II Державної думи Російської імперії В. Хвіст: нетипова доля українського селянина.....	38
<i>Овчаренко А.О.</i> Аграрна проблема й аграрна політика США в період „великої депресії” і „нового курсу” Ф.Рузвельта.....	41

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

<i>Дроздова О.В.</i> Роль просвітницьких осередків Полтавської губернії щодо поширення сільськогосподарських знань у регіоні в другій половині XIX – на початку XX ст.....	45
<i>Драч О.О.</i> Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).....	48
<i>Михайлюк О.В.</i> Вплив освіти новоевропейського типу на культуру селянства України (початок XX ст.).....	51
<i>Мельниченко В.М., Дулгерова О.М.</i> Вшанування пам’яті Т.Г.Шевченка селянами України на початку XX ст. (за матеріалами української преси).....	54
<i>Ситник О.М.</i> Розвиток національного самоусвідомлення селянства Черкащини в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. як результат протистояння національної української та більшовицької ідеології.....	57
<i>Рибак І.В.</i> Житло доколгоспного села: кількісні та якісні зміни.....	60
<i>Нечипоренко З.В.</i> Дискусія стосовно боротьби селянської та пролетарської культур у 20-х рр. XX ст. у контексті національної реформи більшовиків.....	63
<i>Георгізов Г.М.</i> Нова економічна політика як світоглядний імператив.....	65
<i>Веселова О.М.</i> Меморіальні пам’ятні знаки та пам’ятники українським селянам – жертвам голоду-геноциду 30-х років XX століття.....	68
<i>Москальов Б.Г.</i> З історії Харківського державного технічного університету сільського господарства ім. Петра Василенка в 30-ті роки XX ст.	70
<i>Андрухів І. О.</i> Заходи органів влади проти впливу РПЦ та «залишків уніатства» на теренах Станіславської області в 50-х рр. XX ст.	73
<i>Романюк І.М.</i> Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х років XX століття.....	76
<i>Мелешко Л.А.</i> Сільська родина Донеччини в нових історичних умовах (1990-ті роки).....	77
<i>Земзюліна Н. І.</i> Жіноча політична палітра в сучасній Україні.....	80
<i>Темченко А.І.</i> Семантика днів тижня в українській лікувальній традиції.....	83

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

Івангородський К.В. Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в Південних старостах Київського воєводства (до середини XVII ст.).....	88
Священко З.В. Соціальна природа козацтва та становлення козацького землеволодіння на Уманщині (XV – середина XVII ст.).....	92
Гуржій О.І., Дешебенко Л.М. Переселенський рух на півночі Гетьманщини XVIII ст. у контексті формування повстанських загонів.....	96

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

Довжук І.В. Регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.	100
Венгер Н.В. Формування торговельно-промислової еліти на території аграрних меннонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст.).....	102
Бундак О.А. Лісові промисли селянства Волині в першій половині XIX ст.	105
Лаврінченко Н.П. Бджільництво у господарствах позаштатних монастирів Київської губернії в XIX ст.	108
Буравченко Р.В. Урядова політика царату в цукровій галузі (XIX – поч. XX ст.).....	111
Криськов А.А. Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення в Подільській губернії в XIX ст.	116
Тищенко С.О., Берестовий А.І. Податкові органи російської імперії в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.	119
Куліков В.О. Врожайність зернових культур у сільському господарстві Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.	122
Макарова О.В. Соціальне обличчя селян-переселенців з Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.).....	124
Пилипенко О.Є., Єфіменко В.П. Селянський фактор у діяльності Південно-західного відділення Російської експортної палати*.....	127
Вовк Ю.І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.	129
Наумов С. О. “Селяни усієї України, єднайтеся!”: організаторська робота українських партій на селі (1905-1907 рр.).....	132
Шевченко В.М. Попередні підсумки вивчення мобілізації земельної власності на Півдні України за 1906 – 1914 рр.	138
Терещенко В.Д. Вплив діяльності Дворянського поземельного банку на проведення аграрних перетворень уряду П. Столипіна (1906-1916 рр.)*.....	143
Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні під час здійснення Столипінської реформи.....	146
Кучера І. В. Діяльність російської окупаційної влади в аграрному секторі економіки Східної Галичини в роки Першої світової війни.....	149
Реснт О.П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) (Закінчення).....	152

Аграрна історія періоду Української революції 1917 – 1920 рр.

Губа П.І. Висвітлення в пресі політичних партій соціально-економічної політики в Україні доби національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.).....	169
Любовець О.М. Аграрна програма Української демократично-хліборобської партії.....	172
Корнюченко С.В. Соціально-економічна політика Н.Махна в українському селі.....	175
Лозовий В.С. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.).....	179
Ковальова Н.А., Малиновський Б.В. Законодавче забезпечення посівної кампанії в Україні навесні 1918 р.	182
Коріненко П.С. Пошук форм землекористування в Україні у 1919-1920 рр.	186

Українська селянська кооперація

Фареній І.А. Ідеї кооперації як компонент масової свідомості українського селянства початку XX століття.....	190
Дорошенко В.О. Основні засади діяльності ощадно-позичкових товариств на початку XX ст.	192
Морозов А.Г. Діяльність сільськогосподарської кооперації із технічного забезпечення селянських господарств.....	195
Биченко С.М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації „Добробут” по підвищенню товарності селянських господарств у добу НЕПу.....	200

Аграрний розвиток України в радянський період

Капустян Г.Т. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики.....	203
Лубчинський А.А., Совецька Т.Г. Ретроспективний погляд на кредитування українського села.....	207
Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі у період розгортання суцільної колективізації.....	208
Перехрест О.Г. Застосування нацистськими окупантами тактики “випаленої землі” в українському селі в період відступу з України.....	211
Гончаренко О.М. Політика сталінського режиму щодо українського селянства в інтерпретації нацистської пропаганди на території Рейхскомісаріату “Україна” (1941 – 1944 рр.).....	214
Шайкан В. О. Колабораціонізм в аграрній сфері на території Рейхскомісаріату “Україна” та військової зони.....	219
Перехрест І.В. Санітарно-епідеміологічний стан у сільській місцевості України та заходи щодо його покращення (1943-1945 рр.).....	221
Стародубець Г.М. Селянство як соціальна база українського повстанського запілля (друга пол. 1943 – 1945 рр.).....	224
Потильчак О.В. Військовополонені на підприємствах цукрової галузі Української РСР (1944 – 1945 рр.): організація, дислокація і структура стаціонарних таборів.....	228
Гонтар Т. М. Соціальна адаптація переселенців із Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. як селянська проблема.....	231
Кононенко В.В. Становище українського селянства у повоєнний період (1945-1947 рр.).....	234
Саржан А.О. Відновлення тваринництва у східному регіоні України у перші повоєнні роки (1945 – початок 1950 рр.).....	236
Абдуллін А.А. Робота правоохоронних органів у сільській місцевості Донбасу в період 1953 – 1964 рр.	239
Лубко І.М. Лібералізація планового централізму в другій половині 50-х років ХХ століття.....	242
Шамара С.О. Проблеми розвитку сільського господарства Черкаської області в 1954-1965 рр.	244
Морозова С.А. Хімізація сільського господарства України у 60 – 80-ті роки ХХ ст. та її наслідки.....	247

Рецензії

Василь Марочко. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 472 с.	251
Сергій Корновенко, Валентин Лазуренко. В.В. Нечитайло. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.	251
Інна Лубко. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2004. – 208 с.	252
Анатолій Морозов. В.М. Лазуренко, Ю.М. Вовкотруб. Каравани українського степу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 92 с.	254
НАШІ АВТОРИ	255

П.Г. Душейко

ПІДСУМКИ І ПРОГНОЗИ РОБОТИ АГРАРНОГО КОМПЛЕКСУ ЧОРНОБАЇВСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Реформи в сільському господарстві, започатковані в середині 90-х років минулого століття, докорінно змінили уклад життя на селі. З'явилась нова категорія людей – колишні колгоспники, працівники радгоспів, які тепер стали власниками землі й майна, своєї долі. Замість колективних та державних сільськогосподарських підприємств утворилися товариства з обмеженою відповідальністю, спілки колективних власників, приватні сільськогосподарські підприємства, акціонерні товариства. Всього таких формувань в районі працює 34. Також використали свої права селяни, створивши 52 фермерських господарства. Працюють самостійно, приднавши свої земельні паї до присадибних ділянок, 893 сільські трудівники – це так звані сімейні селянські господарства. Проте більшість селян передала в оренду свої сімейні та майнові паї великим сільгосппідприємствам. Практика господарської діяльності селянських господарств, як і дрібних фермерських, за останні роки перекожливо довела неефективність малоземельних як селян, так і фермерів. Як правило, це низькотоварні і, разом із тим, високотратні підприємства. Отримані ними результати не є конкурентоспроможними на сучасному сільськогосподарському ринку. Собівартість отриманої продукції в дрібних селянських господарствах не покриває затрати на її виробництво. Про перевагу великих за розміром господарств яскраво свідчить такий показник, як урожайність основних зернових культур. Якщо в товариствах з обмеженою відповідальністю, відкритих акціонерних товариствах та інших сільськогосподарських підприємствах у минулому році врожайність озимої пшениці склала 51,9 центнерів з одного гектара, то в фермерських господарствах – 38,7 ц; відповідно на кожному гектарі в сільськогосподарських підприємствах зібрано 70 центнерів з гектара кукурудзи, то фермери зібрали цієї культури лише по 40 центнерів.

Стосовно питання виробництва зерна в цілому по району, то слід зазначити, що 2003 рік був рекордним за всю історію землеробства на Чернобаївщині. На площі 47384 гектари по всіх категоріях господарств зібрано 238 тис. тонн (у вазі після доробки) зернових та зернобобових культур, в той час як у найврожайнішому 1987 році було зібрано в цілому по району лише 224 тис. тонн збіжжя. По рівню валового збору зерна і врожайності зернових район посів в області 1 місце. Рекордними також виявились показники врожайності зернових в сільськогосподарських товариствах “Дніпро”, директор Душейко О.П., “Світанок”, директор Іщенко В.К., ПСП “Нива”, директор Гонтар В.О., ВАТ “Веселий хутір”, директор Панов А.В. На кожному гектарі посіву зернових тут зібрали більше 67 центнерів з 1 гектара, в тому числі озимої пшениці від 59 до 79,1 центнера, кукурудзи від 80 до 158 центнерів.

Врожайність цукрових буряків у минулому році в районі була на рівні 341,7 центнерів з гектара. На

переробку відправлено 141 тисячу тонн цукросировини, з якої виготовлено 17,6 тис. тонн цукру. Більше 400 центнерів з кожного гектара, зібрали СТОВ “Дніпро”, ПСП “Веселий Хутір”, СТОВ “Світанок”, ПСП “Нива”.

Традиційно високими в районі є показники врожайності соняшнику. В 2004 році валовий збір насіння цієї цінної олійної культури склав 19,5 тис. тонн при врожайності 18,9 центнера з гектара. По 25 і більше центнерів насіння соняшнику з гектара зібрали в СТОВ “Дніпро”, ВАТ “Велика Бурімка”, СТОВ “Родина”, СТОВ “Червонохиженці”, СТОВ ім. Щорса, СТОВ “Лящівка”.

Минулий рік порадував наших селян добрими врожайми і кормових культур. Зокрема, кожен гектар, засіяний силосною кукурудзою, в 2004 році дав по 260 центнерів зеленої маси. Це дозволило нашим сільськогосподарським підприємствам заготовити для годівлі тварин 208,9 тис. тонн силосу, що в розрахунку на 1 корову складає 5 тонн, значно більше ніж у минулі роки заготовлено зернофуражу. Це є добрим підґрунтям для подальшого розвитку тваринницької галузі, що й засвідчують результати цього (2005) року.

З давніх-давен в Україні вважалось, що заможним і цінним господарем є той селянин, який має більше за інших поголів'я різних тварин і насамперед корів, свиней, птиці. Це досить перекожливо підтверджується на прикладі діяльності сільськогосподарських товаровиробників різних форм власності Чернобаївського району. Сьогодні в їхніх господарствах утримується 46,7 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі 16,5 тис. корів, 51,8 тис. голів свиней, 425,8 тис. голів птиці. Питома вага району по поголів'ю великої рогатої худоби в Черкаській області складає 16 %, у т.ч. корів – 11 %, свиней – 17 %. Поголів'я корів у Чернобаївщині на 1 тис. голів більше, ніж у таких областях, як Херсонська та Івано-Франківська разом узятих.

У 2004 році селяни району виробили 66,7 тис. тонн молока, 9,1 тис. тонн м'яса, 60,5 мільйони штук яєць. По валовому виробництву тваринницької продукції по показниках продуктивності поголів'я район впевнено, протягом останніх років, займає перше місце в області. Такі показники в галузі є перш за все результатом глибокого розуміння керівників господарств значимості тваринництва для подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва в майбутньому. Скажімо, в СКВ “Міжгір'я” стабільно, з року – в рік, утримується понад 3,5 тис. голів великої рогатої худоби, в тому числі майже 700 корів. У цьому господарстві завжди в повазі було свинарство. Тривалий час поголів'я цих тварин не зменшується від позначки 2000 голів. Аналогічно розвивається тваринництво і в СТОВ “Світанок”. Більше, ніж по 800 голів корів сьогодні доглядаються в ПСП “Нива” – 816, в СТОВ “Дніпро” – 945, СТОВ ім. Шевченка – 809 гол. Загальна череда великої рогатої худоби в цих господарствах дорівнює 3000 голів. Досить вагомі показники в тваринництві мають в СТОВ “Богодухівське”, СТОВ “Першотравневе”, СТОВ “Придніпровське”, СТОВ “Лан”, ПСП “Веселий Хутір”, СТОВ “Україна”.

Буваючи в продовольчих магазинах, на базарах часто можна почути нарікання покупців на високі ціни і в першу чергу на продукцію тваринництва: м'ясо, сало, молоко, сметану, сир і інше. Багато людей таку

ситуацію пов'язує з підвищенням заробітної плати та пенсій пенсіонерам. Звичайно, певна, але дуже мізерна доля правди в цьому є. Основна причина цього в тому, що з кожним роком як у сільськогосподарських підприємствах, так і в господарствах стрімко скорочується поголів'я тварин. Зупинити цей процес можна лише на державному рівні, прийняттям адекватних рішень у вищих органах законодавчої та виконавчої влади. Галузь вимагає матеріальної та фінансової підтримки.

Маючи досить вагомі результати у виробництві основних видів продукції сільськогосподарські підприємства району за наслідками господарювання вийшли на порівняно непогані економічні показники. Тільки реалізовано сільськогосподарської продукції в 2004 році на суму 167,3 мільйонів гривень, що більше проти попереднього 2003 року, на 46 відсотків.

У цих показниках є чимала заслуга держави. Адже за різними каналами в минулому році сільськогосподарські товаровиробники у формі доплат, надбавок, погашення відсотків за користування кредитами отримали 7,7 мільйона гривень. Найбільші суми доплат були спрямовані на підтримку вирощення ярих зернових культур, дотацій за високовагову худобу, передану на забій переробним підприємствам. Відповідно вони складають 1,6 і 2,5 мільйона гривень; 2,2 мільйона гривень господарства мали додатково від пільгового кредитування. Крім того через повернення переробними підприємствами податку на додану вартість сільськогосподарські підприємства отримали біля 10,3 мільйонів гривень.

Наведені показники яскраво засвідчують надзвичайно велику значимість державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Аналіз економіки сільськогосподарських підприємств доводить, що через стрімке зростання цін на енергоносії, на мінеральні добрива, на засоби захисту рослин, на техніку і запасні частини вимальовується стійка тенденція до підвищення собівартості одиниці продукції. При чому темпи збільшення затрат, випереджають темпи росту цін, за якою сільськогосподарська продукція продається.

Незважаючи на всі негаразди, що є сьогодні в сільському господарстві, все ж таки поступово здійснюються заходи для розширеного відтворення в цій надзвичайно важливій галузі виробництва. Лише за минулий рік господарства району придбали 35 тракторів, 4 комбайни та 98 одиниць іншої сільськогосподарської техніки, механізмів та знарядь на загальну суму 10944 тис. грн. Тільки в 2004 році в районі збудовано за кошти господарств 3 потужні зерносушарки, балансовою вартістю 4356 тис. грн. Для покращення племінних якостей в минулому році на закупівлю племінних тварин великої рогатої худоби та свиней витрачено 36,7 тис. гривень.

Завдяки наполегливій праці механізаторів, працівників тваринницької галузі, спеціалістів та керівників середньої ланки, організацьким здібностям, мудрості й таланту керівників сільськогосподарських підприємств, виваженій та цілеспрямованій роботі сільських голів, підтримці сільськогосподарських товаровиробників з боку держави, маючи реальні матеріальні та фінансові ресурси в селах району поступово вирішується і ряд питань побутового та соціального характеру. Немало коштів, у тому числі із місцевих бюджетів, витрачено

на ремонт доріг та благоустрій вулиць у населених пунктах. За два останні роки практично вдалося в сільському господарстві погасити заборгованість по заробітній платі. Середня оплата праці і працюючого, зайнятого в сільському господарстві, по наслідках минулого року складає 329 гривень, що більше проти 2003 року на 48,8 %. Тільки за оренду земельних і майнових паїв у 2004 році їхні власники отримали 8251,7 тонн зерна, 4472,2 тис. грн. грошима.

Досить значні суми коштів та матеріальних цінностей виділяють сільськогосподарські підприємства закладам освіти, медицини, культури, на розвиток фізичної культури і спорту. В шкільних їдальнях за символічну плату, лише для обліку і контролю, здійснює харчування учнів. Для 2 районних, 5 дільничних лікарень для ремонтів, придбання медичного обладнання значні кошти виділяють практично всі сільськогосподарські та переробні підприємства. За рахунок більшої сільськогосподарських підприємств утримуються і ремонтуються клуби та будинки культури, фінансується оплата праці культпрацівників. Щороку в районі проводяться творчі звіти аматорських колективів, зокрема хорів, 5 з яких носять звання народних. У селі Красенівка, на батьківщині славетного І.М. Піддубного, кожного літа проводиться свято багатирської сили. Все це також організовується і проводиться за спонсорської участі сільськогосподарських підприємств. У селах району створено і діє 22 дорослі та 5 юнацьких футбольних команд. До речі, футбольна команда "Колос" із районного центру була неодноразовим чемпіоном Черкаської області. Щороку в районі проводяться різні молодіжні турніри на призи видатних людей району. Успішно впродовж багатьох років діє дитяча і юнацька спортивна школи. В районі функціонує спортивний комплекс із плавальним басейном. Слід зазначити, що багато керівників сільськогосподарських підприємств особисто займаються спортом, а тому й переймаються його проблемами та розвитком, підтримують його матеріально.

Проте, якби не були здобутки і наслідки в сільськогосподарському виробництві, аналізуючи його майбутнє і перспективу, виникає занепокоєність і навіть неабияка тривога. Насамперед хвилює складна, досить напружена демографічна ситуація наших сіл. Для підтвердження цього слід навести конкретні факти. Сьогодні в селах району, в тому числі і в районному центрі, проживає 47 тисяч чоловік. З цієї кількості людей пенсійного віку, які уже практично не беруть участі в активній трудовій діяльності, нараховується 15 тисяч осіб або 32 % від загальної кількості населення району. Співвідношення чисельності пенсіонерів до працюючого населення складає 61 %. Спостерігається негативна тенденція зменшення населення, зайнятого в сільськогосподарському виробництві. Якщо в 1990 році в сільськогосподарських підприємствах було зайнято 17380 осіб працюючих, то станом на 1.01.2005 року їх кількість скоротилась на 6951 чоловіка, або в 2,4 рази. Збільшення людей похилого віку та зменшення числа молоді призводить до того, що щорічно спостерігається тенденція до фізичного скорочення населення. Іншими словами, кількість померлих громадян значно перевищує кількість

новонароджених. Тільки за минулий 2004 рік в районі померло 1113 осіб, народилось лише 369 осіб.

Хвилює і те, що через таку ситуацію кожного року в селах району скорочується кількість учнів. Щорічно таке скорочення складає від 250 до 300 осіб. По суті щорічно скорочується така кількість учнів, яка є середньою чисельністю однієї сільської школи.

Звичайно, в умовах глобальної урбанізації процес скорочення сільського населення неминучий, адже в розвинених країнах в сільському господарстві зайнято від 4 до 10 відсотків працездатного населення. Однак стосовно України ситуація інша. Кожне село це складний комплекс виробничих відносин, це створена десятиріччям соціальна інфраструктура, що забезпечує життя громадян, і врешті-решт це сотні й тисячі людей з їх турботами, щоденними проблемами. Тому, будуючи демократичну соціальну державу, ми повинні, на моє тверде переконання, вирішити проблему сільського господарства, проблему села слід поставити на перше місце в економічній та соціальній політиці України.

Насамперед нам слід розв'язати питання закріплення молоді на селі. Не є секретом те, що за останні роки значно впав престиж праці в сільському господарстві. Сьогодні в окремих сільськогосподарських підприємствах виникають неабиякі труднощі з кваліфікованими кадрами механізаторів і тваринників. У селах практично відмовляються працевлаштовуватися молоді вчителі, лікарі. З метою вирішення цього питання державі слід було б взяти на себе будівництво сучасного житла для молодих сімей. Не кредити комерційних банків, які молода сім'я практично не може сплатити, а бюджетне фінансування та спорудження житлових будинків для молоді повинно бути в основі вирішення цієї програми. Для покращення демографічної ситуації на селі держава повинна всебічно заохочувати молоді сім'ї народжувати дітей. І щоб це стало реальністю поряд із підвищенням заробітної плати молодим батькам, необхідно надавати реальну фінансову підтримку молодим матерям. Якщо втіляться в життя положення передвибірної програми Президента В.А. Ющенка про виділення молодій сім'ї 8 тисяч гривень при народженні дитини, можна стверджувати, що справи в найближчій перспективі значно поліпшаться. Звичайно, проблема закріплення молоді охоплює значно більшу низку питань, які потребують невідкладних розв'язань. Перш за все це побут і дозвілля молоді, які нерозривно пов'язані з роботою закладів охорони здоров'я, шкіл, дитячих дошкільних закладів, бібліотек, клубів і будинків культури, спортивних споруд, закладів побуту. До речі, налагодження успішної роботи цих закладів є також запорукою закріплення молодих фахівців різних галузей бюджетної сфери. І знову ж таки державний бюджет повинен повністю перебрати на себе фінансування всіх закладів соціальної сфери. За таких умов можна сподіватися на стабілізацію демографічної ситуації на селі. Разом із тим місцеві бюджети мали б можливість концентрувати свої фінанси на будівництво доріг, водогонів, благоустрою населених пунктів.

Для сільськогосподарських підприємств надзвичайно важливим є стабільна фінансова, цінова та податкова політика держави. За останні роки, як уже і відзначалося вище, держава, враховуючи

можливості бюджету, чимало зробила для фінансової підтримки селян. Однак державним бюджетом на 2005 рік зменшено окремі фінансові пільги та збільшено відрахування до деяких фондів, зокрема майже не передбачено на поточний рік для сільгосптоваровиробників поставку пільгового пального. Якщо в минулому році лише за рахунок отримання пального за цінами нижчими від ринкових сільгоспідприємства нашого району мали економічний ефект в сумі 1,2 млн. гривень, то в нинішньому році селяни змушені будуть переплатити за світлі нафтопродукти таку ж або ще й більшу суму, враховуючи сезонне зростання цін на енергоносії. Інший приклад. Комерційні банки надавали селянам короткотермінові кредити під 19% річних, із них 8% комерційним банкам платила за селян держава. В бюджеті нинішнього року передбачено погашення 10% річних за отримані кредити сільськогосподарськими товаровиробниками. Разом із тим комерційні банки беруть із селян не 19%, а 23-25% за надані кредити. Отже, селяни змушені будуть гасити не 11%, а 13-15% річних за користування кредитами. Це ще один мільйон гривень додаткових витрат. Крім того у нинішньому році запроваджена шестивідсоткова проплата з фонду заробітної плати сільськогосподарськими товаровиробниками в пенсійний фонд. Це також майже 2 мільйони гривень додаткових витрат.

Думаю було б значно простіше запровадити протекціоністську політику щодо цін на пально-мастильні матеріали, мінеральні добрива. Враховуючи те, що на Україні добувається частина нафти, то вироблені світлі нафтопродукти з вітчизняної сировини можна було б направляти для потреб села по фіксованим цінам, які були б нижчими від продукції виготовленої з імпортованої нафти. Це ж стосується мінеральних добрив, адже лівова частка їх виробляється на українських хімічних підприємствах. Такі ж умови можна було б використати і по засобам захисту, які виробляються в нашій державі. Покривати певну частину збитків підприємства змогли б за рахунок експортних поставок. За стабільними, вигідними цінами можна було б запровадити і поставку селянам техніки, обладнання, запасних частин, будівельних матеріалів тощо.

Держава повинна взяти на себе лівову частку витрат на селекцію в тваринництві і рослинництві, на впровадження найсучасніших технологій. Іншими словами, слід на значно вищий ступінь піднести вітчизняну аграрну науку. В цьому плані добре було б, щоб Державний банк взяв на себе доплати за елітне насіння, породистих тварин, за найновішу техніку, які так необхідні сільськогосподарським товаровиробникам.

Щоб сільськогосподарські товаровиробники були впевненими в завтрашньому дні, ціни на продукцію, яку вони виробляють, мають бути стабільними і забезпечувати їхнє рентабельне виробництво. В цьому плані доречно було б все-таки запровадити державне замовлення на основні види продукції, зокрема на продовольче зерно, м'ясо, молоко, цукор. Це дало б можливість сільськогосподарським підприємствам планувати своє виробництво, мати гарантію надійних фінансових надходжень. Держава може використати ці ресурси для забезпечення потреб експорту і валютних надходжень до бюджету, а також для

створення інтервенційних фондів, які б стримували зростання цін на продовольчому ринку. Держава повинна взяти в свої руки як зовнішній, так і внутрішній ринок сільськогосподарської продукції. Не слід дозволяти отримувати надприбутки трейдерам, різного роду перекупникам. Лише за таких умов кошти будуть надійно надходити до селян, а також поповнювати бюджет країни. У нас є багато міністерств і державних відомств, які б успішно могли б здійснювати цю роботу.

Дуже важливо для сільськогосподарських підприємств зберегти єдиний сільськогосподарський податок, нульову ставку податку на додану вартість, інші пільги при оподаткуванні, які існують на сьогодні. На рівні Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, Національного банку України слід вирішити питання скорочення річних ставок за користування кредитами: по короткотермінових позиках не більше 5 %, по довготермінових – не більше 3 %, як це роблять в розвинених країнах. Необхідно узаконити пролонгацію погашення кредитів для господарств, які постраждали від посухи, градобоя, інших природних катаклізмів і не можуть погасити кредити своєчасно. За таких умов на фермах не буде йти „під ніж” велика рогата худоба, свині, а підприємство не буде через суд визнаватися банкрутом.

Практика нас переконує в тому, що необхідно дещо скоригувати реформування в сільському господарстві. Вище уже згадувалось, про великі і дрібні сільськогосподарські підприємства, про індивідуальні господарства. Ми вважаємо, що створення фермерських господарств можна було б проводити за умови, якщо сільськогосподарське підприємство на перспективу за рахунок оренди земельних паїв буде розширене до розмірів 2,5-3 тис. гектарів. У такому господарстві обов'язково мають бути тваринницькі ферми. Не секрет, що більшість нинішніх фермерів практично не займаються тваринництвом. За останні роки на село прийшли люди з великим капіталом, так звані інвестори. Для отримання прибутків вони змінюють структуру виробництва. І знову ж таки в першу чергу знищується тваринницька галузь. Немало селян втрачає роботу, а на ринок не надходить певна кількість цінної білкової продукції. Звідси і високі ціни на м'ясо, молоко, іншу тваринницьку продукцію. Для регулювання цього питання в статуті таких підприємств, необхідно обумовлювати питання розвитку тваринницької галузі. Тих, хто вже працює і не розвиває галузь тваринництва слід просто позбавляти реєстрації.

Важливим є також питання збереження майнового комплексу колишніх колективних сільськогосподарських підприємств. Тим, хто бажає працювати самостійно розрахунок за майно необхідно проводити коштами на умовах проплати

впродовж кількох років. Потребує детального вивчення та вирішення питання вилучення із загального масиву земель власників, які отримали державні акти. Отже, це актуальні питання і вони потребують великої уваги з боку Верховної Ради, Кабінету Міністрів України.

Вищим органам законодавчої та виконавчої влади слід докорінно змінити своє ставлення до оцінки праці людей у сільському господарстві. Нам необхідно все-таки залучити досвід відзначення працівників сільського господарства, що був у колишньому Радянському Союзі. Тільки по нашому району за видатні досягнення в аграрному виробництві звання Героя Соціалістичної Праці було присвоєно 13 трудівникам, серед яких 4 керівники сільськогосподарських підприємств, 3 – механізатори, 4 – працівники тваринництва, 2 – кукурудзководи. Отже, нагородження відбувалося не просто спонтанно, а планомірно, люди відзначалися у різних галузях сільськогосподарського виробництва. Декілька сотень людей в районі нагороджено орденами і медалями. Це не просто люди самовідданої праці, але й високої моралі та громадянської свідомості. Практично всі Герої Соціалістичної Праці сьогодні на заслуженому відпочинку, частина з них відійшла в інший світ. Проте і сьогодні наші Герої проводять немалу роботу по вихованню молоді, беруть участь у громадському житті своїх сіл. Серед них слід відзначити Олександра Панасовича Чемериса з с. Лукашівка, Тетяну Никифоровну Горбачову з с. Великі Канівці, Віру Пилипівну Двірну з с. Старий Коврай. У 1952 – 2005 р. керував своїм сільськогосподарським підприємством, нині СКВ “Міжгір'я”, Герой Соціалістичної Праці, заслужений працівник сільського господарства Лука Олексійович Іваніщенко. Очоловане ним господарство завжди посідало передові позиції. Подібних прикладів такої активної діяльності можна навести безліч.

Ми згодні з тим, що сьогодні звання Героя України присвоюють видатним артистам, спортсменам, політичним діячам. Це правильно: по їх справам світ пізнає Україну. Однак народна мудрість говорить: “Буде хліб – буде і пісня”. Адже люди праці сьогодні створюють імідж України – як незалежної європейської держави. Ми сподіваємось, що новий Президент, новий Уряд України зроблять усе, щоб відродились в Україні добрі традиції шанування людини праці, оскільки вона цього заслуговує. Тоді зросте підніметься престиж професії в сільському господарстві, тоді відродиться село нашої України. Цьому повинні сприяти виключно всі засоби масової інформації.

Україна просто приречена бути процвітаючою, багатою європейською державою, адже вона володіє безцінним багатством – родючою землею, на якій трудяться надзвичайно працюючі, талановиті, мудрі люди.

Історіографія, джерелознавство та методологія аграрної історії України

В. В. Нечитайло

СЕЛЯНСТВО ЯК ПРИРОДНЕ ЯВИЩЕ

Не викликає сумнівів той факт, що економічні умови життя впливають на формування особистості. Водночас не можна оминати увагою такі питання: чому одні й ті ж умови породжують різних за сутнісними характеристиками суб'єктів, чому, сформувавшись, людина і соціум самі в багатьох випадках визначають не лише безпосередні результати своєї праці, а й довготермінові умови, похідні від діяльності людини і суспільства?

Аналіз історіографічних джерел свідчить, що у працях, присвячених проблемам аграрного сектора економіки, головну увагу приділяють, здебільшого економічним умовам та параметрам хліборобства й ігнорують природно-біологічні компоненти, які є основними при формуванні селянства як соціального персонажу будь-якого суспільства. Мета цієї статті полягає в спробі розкрити природну сутність селянства. Об'єкт вивчення – селянство, предмет – селянство як природне явище.

Як відомо, хліборобство, на відміну від багатьох інших форм діяльності, розвивається не лише в соціальному, а й у природному контексті. Його істотні риси можуть бути виявлені за допомогою понять природності людини як особливої живої істоти, природних і олюднених сутнісних сил. На думку В. Вернадського, живий організм є необхідною частиною земної кори і водночас агентом, що її змінює [1, 165, 213]. Тому явища життя і явища мертвої природи з планетарного погляду становлять єдиний процес [1, 12]. Систематизуючим фактором у ньому є живі організми, які, ніби трансформатори, перетворюють космічні випромінювання в земну енергію – хімічну, механічну, теплову. Саме жива речовина постає носієм і творцем вільної енергії в такому масштабі, що вона охоплює всю біосферу і визначає в основному її історію [2, 95].

Рослинне й тваринне життя, земля, вода, повітря – головні чинники, що зумовлюють працю селянина і творять його життєве середовище. На перший погляд, може здатися, що виробнича діяльність селянина є дійсним утіленням його єдності з природою. Але таке судження – і неточне, і спрощене. Якщо тварина перетворює речовину природи органічно (використовує її лише для задоволення біологічних потреб організму), то людина перетворює цю речовину не лише органічно, а й механічно: використовує для виробництва біологічно непотрібні предмети – знаряддя праці тощо. Тому виробнича діяльність селянина є вираженням не лише єдності, а й глибокого антагонізму між людиною і природою. Згідно з міркуваннями О. Погорелова, цей антагонізм “виступає невичерпним джерелом тих глибинних почуттів, емоцій, переживань, що утворюють

первісний шар людської психіки, який живить духовну творчість людини, у тому числі могутнє духовне прагнення людини подолати свою дисгармонію з природою, виявити єдине коріння людського й природного” [3, 43].

Викремлюючись із природи завдяки матеріально перетворювальній діяльності, селянин ставиться до неї не лише як до об'єкта, а і як до суб'єкта, сприяння якого конче потребує. Віковий досвід, засвоєний селянином, йому безпомилково підказує: втручання в природні процеси мають бути ретельно вивченими і зваженими. Перш ніж надати будь-яку допомогу господарському організмові – зауважує у зв'язку з цим О. Чайнов, – “необхідно знати, який вплив матиме наш засіб на цей організм. Потрібно вивчити його життя, його природні методи боротьби з недугами, способи еволюції” [4, 203].

Хліборобська культура, створювана багатьма поколіннями селян, еволюціонує як єдине ціле, проте будь-який новий спосіб обробітку землі, будь-який винахід чи відкриття здійснюються не в безособистісному просторі, а завдяки діяльності конкретної людини. Індивідуальна творча знахідка в галузі технології призводить до зміни існуючих виробничих відносин. Щось подібне спостерігається і в природі, де еволюціонізуючою одиницею є популяція або біоценоз. Як і в людському середовищі, відбір тут виключно індивідуальний. Аналогія між творчою діяльністю людини і “творчістю” природи – не просто метафора. Вона нагадує про існування одного з фундаментальних принципів, властивих усьому живому, де його вищі соціальні форми репрезентують частковий, хоча і якісно специфічний випадок. “У ході біологічного розвитку, – зазначає М. Волькенштейн, – зростає не лише цінність інформації, що є в організмі, а й здатність біологічних систем до відбору відповідної інформації” [5, 557].

Така інформація дає змогу встановлювати контакти між людськими і природними світами як суб'єктами, між якими можливі взаєморозуміння й участь. Століття язичницької культури наших предків минули під знаком циклічного коlobігу, цілісності всіх частин одухотвореного космосу. Однокореневі слова людина і земля (“гомос” і “гумус”) нагадують про одвічне походження людини від землі й повернення її до неї. Українські селяни порівнювали свій вік із полем, морем, простором: перейти, перепливати – означало для них пережити, перебути (“життя прожити – не поле перейти”). Під впливом такого світосприйняття шліфувався життєвий уклад селян. Все, що було зайвим і не відповідало здоровому глуздові, кліматичним умовам, відсіювалося, а те, чого бракувало, зароджувалося в глибинах людського буття або запозичувалося в інших народів.

Таку стійку впорядкованість можна було б назвати статичністю, якби не особливий ритм селянського життя. Різноманітне у своїй цілісності і єдине в багатогранності, воно завжди складалося з низки взаємозв'язаних і водночас замкнено відособлених часових термінів діяльності (денний, тижневий, літній, зимовий цикли хліборобської праці [6, 227], які вивірялись упродовж тисячоліть. Це допомагало селянинові засвоїти найраціональніші прийоми важкої праці. Хліборобський календар для селянина був настільки пов'язаний із працею, що ототожнювався з виконаною або невиконаною роботою. Тривалість дня співвідносилася з площею землі, яку можна було впорати впродовж дня. У своїй діяльності хлібороб бачив проблему часу так само, як і власник промислового підприємства, з однією лише суттєвою відмінністю – він був заручником природних циклів, змінити яких не міг.

На відміну від промислово-індустріального виробництва, хліборобство не може змінювати й предмет праці, штучно наділяти його характеристиками, потрібними для наступного маніпулювання. Селянин завжди відмовляється від довільних, не перевірених практикою засобів взаємодії з природою, завжди упереджений до зовнішніх за походженням норм і технологічних стандартів сільськогосподарського виробництва. Причому причиною цього є не притаманний селянам раціональний консерватизм чи технологічне ретроградство, як думають деякі дослідники. Там, де селянин бачить гарантію від зайвого ризику, він охоче йде на інновації, а там, де невлевнений у такій гарантії, намагається дотримуватися власних, перевірених життям, нормативних і технічних стандартів. Уся його діяльність спрямовується на збереження засобів праці, на досягнення найповнішої гармонії з природою.

Специфіка хліборобства зумовлюється використанням селянином землі як основного засобу виробництва. Землю не можна назвати майном чи товаром у традиційному їх розумінні. Вона “характеризується сукупністю таких специфічних рис і притаманних лише їй особливостей, які виводять її за рамки уявлень про речі, майно, предмети і товари” [7, 72], постає як цінність особливого гатунку, як наймогутніша форма власності, унікальний дар природи. У господарському користуванні завжди є певна кількість землі – і не більше. Знайти їй замітника неможливо. В існуючих межах її можна зробити придатнішою для користування (шляхом удобрення, ірригації тощо), але це призведе лише до поліпшення її якості, а не до зміни кількості. За таких умов “фіксований характер пропозиції землі означає, що попит – це єдиний дієвий фактор, який визначає земельну ренту” [8, 561].

Праця селянина на землі є обов'язковою умовою не лише сільськогосподарського виробництва. Вона виступає також одним із найважливіших факторів, що супроводжує формування і відтворення певних базових людських цінностей, які дозволяють говорити про особливий спосіб життя селянства. Наявність у діях селян елементів непередбачуваності, ризику, орієнтації на природно-біологічні процеси зумовлюють виникнення хліборобства як своєрідної гри сутнісних сил людини і природи. Селянин веде цю гру не стільки заради нагальної потреби, скільки заради задоволення самим процесом взаємодії з

природою. За таких обставин формуються особливі групи людей, відмінних від інших своїм характером і ментальністю. Вони виробляють певні традиції і відтворюють їх із покоління в покоління.

Тому селянська праця і відтворюваний у ній процес взаємодії з природою можуть відігравати роль своєрідного еталона, про що свідчить ступінь відхилення людини від її природного стану. Звичайно, розуміння хліборобства як певної норми для оцінки інших видів діяльності не слід ототожнювати з ідеалізацією патріархальності: мовляв, потрібною і вмотивованою є лише ось така діяльність. Без самостійних пошуків не можливий людський розвиток, як і без альтернативних дій. Але противагою таким нескінченним пошукам форм діяльності завжди може бути вільне хліборобство, що має місце в соціально-економічному житті, формує елементи особливої моралі, характерної хліборобам.

Вільний хлібороб – це трудивник, який природно виявляє і втілює свої нахили або, говорячи словами Г. Сковороди, реалізує свою індивідуальну сутність у “спорідненій праці”. Якщо вибір праці здійснений за внутрішньою потребою, “за спорідненістю”, тоді така праця стає джерелом радості, насолоди і щастя. Коли ж людина займається тим, до чого не лежить її душа, та ще й під постійною осоружною опікою, то це вже не праця, а “смертна мука” [9, 323, 329].

Як свідчить історичний досвід, для більшості українського селянства праця завжди була “смертною мукою”, єдиним способом виживання на землі, якої завжди бракувало. Така ситуація загострювалася, по-перше, через відсутність або постійний брак інших сфер діяльності, де б селянин, якому не подобалося сільськогосподарське виробництво, міг себе реалізувати; по-друге, через кріпосницьку залежність селян від поміщиків. Названі фактори не могли не вплинути на психологію селянина. Навіть вихід із кріпацтва після реформи 1861 року не був таким одностайним, як це зображала радянська історіографія. Траплялися випадки, коли селяни, одержавши свободу, опускали руки, не знали, що їм далі робити, а то й противилися звільненню. “Психологія кріпака протестувала проти волі, чіплялася за звичку, – зазначає В. Газін. – Як воно буде без поміщика-батюшки? Він розсудить, порадить, дасть зерно до нового врожаю. Він – дах. А як тепер без нього? Воля для селянина пов'язувалася з відповідальністю, яка була відсутня у його ментальності. Селянин боявся самостійного плавання” [10, 105-106].

Звичкі до патерналістської опіки з боку поміщиків, селяни, неготові до самостійної підприємницької діяльності, масово люмпенізувалися. У Хмельницькому обласному державному архіві зберігається лист поміщика Летичівського повіту Е. Стогова, що був надісланий 1864 року двом адресатам – міністрові внутрішніх справ Росії і подільському губернаторові. Е. Стогов скаржився на “дурное состояние нравственности” селян – його колишніх кріпаків із сіл Снітовка і Рзсохи. За його словами, до реформи 1861 року він розпоряджався селянами, як “неграми”, придумував різні повинності, та, незважаючи на це, колишні кріпаки згадують ті часи, як благодатний період у їхньому житті. Розорення селян, на думку Е. Стогова, настало тому, що, одержавши волю, селяни не були готові розумно

розпорядитися нею. Ними завжди опікувалися, стимулювали працю дбайливих і карали неслухняних, недоброчесних. Тому селяни тепер не можуть працювати без сторонньої опіки, контролю і допомоги. Чимало з них пропили своє майно, спилися. “За інвентарями 1848 року в селян було 33 плуги, – підсумовує поміщик. – А тепер немає жодного” [11, 4].

Звісно, Е. Стогов дещо гіперболізував ситуацію, але раціональне зерно в його судженнях було. Підневільна праця сформувала в певній частині селян байдужість, споживацькі наміри, покірливу готовність до виконання чужої волі. “У їхньому характері, – писала через тридцять років скасування кріпацтва газета “Подольские губернские ведомости”, – залишилася та сама пасивність, нехтування, розрахунок на випадок, з одного боку, і безпідставний невинуватий страх, з іншого боку” [12].

Ця закономірність виявила себе і в наш час. За умов глибокої кризи колгоспно-радгоспної системи в українському селі сформувався блок “застійних” соціальних груп, своєрідний тандем, що складався з консервативної частини апарату і виконавців-рантьє. Цей тандем засновувався на взаємній зацікавленості керівних агропромівських патронів і патріархальних місцевих вельмож, з одного боку, та декласованих утриманців – з іншого. Замість орієнтації на впровадження нових технологій, формування справді ринкових відносин. Це “застійне” об’єднання намагалося будь-якою ціною залишити незмінними звичні для себе зручні перерозподільні відносини [13, 76].

Варто зазначити, що поряд із втратою окремими групами селян своєї соціальної і природної ідентичності у світі успішно розвивається перспективна підприємницька група трансформованого селянства – фермерство. Автор розмежовує традиційне селянство і сучасне фермерство, але не поділяє поглядів дослідників, які підтримуючи французького вченого А. Мандру [14, 31], сверджували, що нібито селянство під натиском промислової цивілізації назавжди зникає. Якщо мати на увазі традиційного селянина, то він справді перетворюється в підприємця, який займається сільським господарством не лише для того, аби прогодувати свою сім’ю, а головним чином, щоб реалізувати вироблену продукцію на ринку й одержати високий прибуток. Проте і традиційний виробник, і сучасний підприємець-фермер залишаються селянами, оскільки живуть у сільській місцевості, працюють на землі. Знання особливостей ґрунту, рослин, тварин, клімату формують селянина-власника, підприємця, для якого немає двох однакових ділянок землі чи двох однакових тварин. Економічний раціоналізм не може бути застосований для хліборобства так само, як, скажімо, для промисловості. Заперечення цих загальновідомих положень означало б визнання того факту, що в подібні механічних трансформацій людина знайшла свого новітнього “левафана”, від опіки якого їй уже ніколи не звільнитися, що не мораль і традиції народу визначатимуть у нинішньому тисячолітті людську свідомість, а економічний детермінізм.

Оскільки суспільна природа селянина констатується лише в процесі її продуктивної праці, його індивідуальна власність на продуктивну силу не

може бути відокремленою від продуктивної праці. З урахуванням цього тотожність праці й власності характеризується як вияв одного з фундаментальних законів економічної теорії, який визначає загальноцивілізаційну логіку розвитку виробничого процесу, його підпорядкування інтересам виробника і власника. Цією закономірністю визначається об’єктивна зумовленість поєднання в одній особі функцій власника, виробника та управлінця, “що зрісся з землею” (О. Шпенглер). Останню ще в позаминулому столітті А. Токвіль називав “наймогутнішою формою власності”, головною засадою свободи селянина. Земля має належати тим, хто працює в сільському господарстві... “Тільки хліборобство дає людям право на землю” [15, 38, 56], – зазначав філософ.

Підсумовуючи, зазначимо, що сільськогосподарське виробництво, на відміну від інших форм людської діяльності, розвивається не лише в соціальному, а й у природно-біологічному контексті, що значною мірою визначає природу селянина. Характерові землеробства, його ефективному розвитку відповідає лише те соціально-економічне середовище, яке не протистоїть свободі господарювання на землі, а створює і гарантує цю свободу. Будь-яке обмеження останньої, якими б високими цілями воно не пояснювалося, якими б політичними мотивами не обґрунтовувалося, порушує прямий зв’язок хлібороба із землею, означає підміну аграрних відносин її сурогатами.

1. Вернадский В. И. *Живое вещество*. – М., 1987.
2. Вернадский В. И. *Размышления натуралиста*. – Кн. 2. – М., 1977.
3. Погорелов О. Ф. *Світгляд як універсальна форма реалізації самосвідомості. До питання про специфіку світоглядної творчості // Філософська і соціологічна думка*. – 1992. – № 6.
4. Чайнов В. А. *Крестьянское хозяйство // Избранные труды*. – М., 1989.
5. Вилькенштейн М. В. *Биофизика*. – М., 1981.
6. Белов В. А. *Длиною в жизнь. Повести, рассказы, очерки*. – Кишинев, 1984.
7. Рубаник В. *Право приватної власності на землю, або з приводу дискусії // Віче*. – 2000. – № 3.
8. Макконел К. Р., Брю С. Л. *Экономикс: принципы, проблемы и политика / Перевод с англ. 11-го изд.* – К., 1993.
9. Сковорода Г. *Разговор называемый алфавит, или букварь мира // Твори: У 2-х т.* – Т. 1. – К., 1961.
10. Газін В. П. *Соціальний статус селянина і проблеми свободи й демократії // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан*. – Кам’янець-Подільський, 2003.
11. *Хмельницький обласний державний архів*. – Ф. 228. – Оп. 1, – Спр. 2109.
12. *Подольские губернские ведомости*. – 1891. – 19 января.
13. Нецитайло В. В. *Українське селянство: важкий шлях до волі*. – Кам’янець-Подільський, 1995.
14. *Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история*. – 1994. – № 2.
15. Токвиль, де, Алексис. *Про демократію в Америці*. – К., 1999.

Ю. П. Присяжнюк

**ОСВІЧЕНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ЕТНОКУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ
МОДЕРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУСПІЛЬСТВА
(історіографічний та гносеологічний
аспекти)**

Дослідники нерідко дотримуються догматичних способів наукового пізнання, невиправдано спрощено інтерпретують використовуваний термінологічний інструментарій. Прагнучи у своїх студіях охопити той чи інший діапазон реальності, вони часто навіть не задумуються над необхідністю застосовувати його найкращим чином. У тому є своя логіка. Адже поширення в працях колег упродовж певного часового відрізка аналогічних підходів дозволяє вживати такі прийоми цілком “виправдано”. Так, коли сучасний український історик пропонує бачити основну причину занедбаного стану шкільної справи в нестачі коштів і недостатній увазі до цієї справи з боку влади, то це сприймається широкою читацькою аудиторією, а разом і науковою громадськістю, цілком адекватно. Ніяких заперечень чи дискусій з цього приводу зазвичай не виникає. Тому, очевидно, що в пошуках пояснень стосовно професійних труднощів передова частина освітян схильна розмірковувати відповідним чином і дотепер.

Метою розвідки є намагання акцентувати увагу на доцільності оптимізувати шляхи з’ясування чинників, які зумовлювали відставання розвитку початкової освіти, шкільної справи на селі від нових життєвих стандартів, виникнення та ствердження яких відбувалося в процесі становлення модерного (індустріального) суспільства. Хронологія пропонованої до аналізу проблеми охоплює другу половину XIX – початок XX ст. – період, коли тенденції модернізації суттєвим чином мали охоплювати весь, назагал традиційний за своєю сутністю селянський уклад. Географія дослідження обмежується сільською місцевістю дев’яти губерній Наддніпрянської України.

У новітній українській науці таку проблему порушують чи не вперше, тому її досягнення потребує ґрунтовного переосмислення здобутків радянської історіографії. У розвідці використовуються типові для “марксистсько-ленінської” методології міркування, викладені І. Федосовим, В. Тюкавкіним та іншими науковцями в синтезованих працях, зокрема, в академічному виданні “Історія Української РСР” [1], а також в “Истории СССР. XIX – начало XX в.” [2], “Истории СССР. 1861-1917” [3].

Насамперед уточнимо, про суть якого відставання розвитку селянської освіти йде мова. Зробити це спробуємо шляхом з’ясування ключових параметрів пропонованого концепту бачення історичного процесу. У центрі уваги – мотивація соціальної поведінки тогочасної пересічної людини (селянина). Визначальний вектор її трансформації можна окреслити як відхід від керування традицією (“роби так, як робили до тебе”) до доволі повільного утвердження власне модерних чинників суспільного самовираження (економічна доцільність, законодавче регулювання, соціальні інституції). У цьому розумінні ключова роль переходила до держави. Натомість мав

втрачати свої кондиції майже тотально діючий до того авторитет релігійно-церковної регламентації. Визначаючи факт неготовності людини традиційного суспільства до продуктивної відповіді на такі виклики, доречно нагадати, що процеси модернізації суспільних відносин мали в окреслений період світову тенденцію. Отже, можна запропонувати дещо розширений контекст бачення проблеми: яким чином формування модерного суспільства змінювало роль, місце, значення освіти в житті людей, як вони реагували на таку динаміку світоглядно-ціннісних пертурбацій і, нарешті, чому ці аспекти проблематики дотепер не знайшли адекватного висвітлення у вітчизняній науковій літературі?

Насамперед варто кардинально переосмислити ситуацію щодо фінансування освіти. Порівняно з радянською історіографією, було б доцільно посилити цей чинник у річизні наближення до адекватного розуміння загального поступу шкільної справи. Причому йдеться не обов’язково і навіть не стільки про державну підтримку бюджетними коштами, скільки про фінансування як таке [6, 1-63]. В умовах відносно інтенсивного формування ринкових відносин, якими власне позначалися пореформені десятиліття суспільного розвитку в Наддніпрянській Україні, апіорі виправданим є концептуальне зміщення акцентів на зростання ролі грошей в організації та мотивації навчально-освітньої діяльності.

Недостатня потужність фінансових потоків, які спрямовувалися на задоволення наявного попиту набуття грамотності, переконливо свідчила про мінімальність впливу модерних тенденцій на цю сферу. Таким чином, українське селянство, а це навіть на рубежі XIX–XX ст. 80-90 % населення підросійської частини україноетнічних земель, не усвідомлювало й не було готовим самоутверджуватися в соціокультурних вартостях, що йшли на зміну традиції.

Утім, було б дивним, якби формування модерного суспільства відбувалося в такий спосіб, що взагалі ніяким чином не позначалося на життєустрої сільської людності. Селянські уявлення про освіту, як у цілому їхнє ставлення до шкільної справи, є тому підтвердженням. Тут доречно зайвий раз згадати процеси ствердження психокультури та практики вульгарного утилітаризму, бюрократизації органів селянського самоврядування, які тією чи іншою мірою охоплювали все землеробське населення. Зрештою, поставлена перед своєрідним історичним вибором українська хліборобська людність мала реагувати на природне зростання ролі освіти в житті людини. З огляду на фрактальний характер таких реакцій, окреслимо три узагальнюючі шляхи можливого самоствердження. Відтак селяни могли, по-перше, і надалі перебувати в полоні традиційного сприйняття освіти, по-друге, здобувши освіту, посідати місця у владних структурах з усіма можливими перевагами та привілеями, під якими зазвичай розумівся зиск від посадових зловживань, по-третє, набувати знань, умінь, навичок із метою задоволення особистих та громадських інтересів через адаптацію до епохальних напрямів розвитку суспільства.

Пропоновані різновиди реакцій селян перебували в певній кореляції, яка охоплювала в тому числі й латентні рівні їхньої ментальності. З огляду на унікальність формування модерного суспільства на теренах Наддніпрянської України, наявні стилі

соціальної поведінки хліборобської людності в освітній царині мали тенденції до звуження в геометричній прогресії. Варто водночас урахувати, що зростання попиту на опанування елементарних умінь читати й писати мало б спричинити потребу пріоритетного фінансового забезпечення. Адже без визнання факту формування ринку освіти серйозно говорити про будь-яке фінансування освіти недоречно. Тут виправдано ще раз переглянути трактування цієї проблематики в радянській історіографії.

У пошуках пояснення шляхів розвитку освіти історична наука в УРСР акцентувала увагу на домінуючій ролі держави. Стосовно посткріпосницького періоду акценти зміщувалися в бік чинної тоді форми правління – абсолютної монархії (царизм, самодержавство). Пропоновані негативні оцінки її ролі зумовлювалися переважно ідейно-політичними розбіжностями. (Вони були привнесені в тогочасну методологію з комуністичної теорії). Звідси і майже суцільний осуд істориками діяльності церковнопарафіяльних шкіл: “Вони являли собою різновид казенних, чужих народів шкіл... і були закладами штучними, спеціально вигаданими для утримання підростаючого покоління в рамках реакційної релігійної ідеології” [7, 89].

Наразі доречно говорити саме про ментальні аспекти аналізованого явища. Концептуально маємо підстави стверджувати: оскільки модернізація українського суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст. надто побіжно торкалася проблеми подолання грамотності на селі, освіта так і не перетворилася на пріоритет селянських уподобань та прагнень. Якраз тут власне модернізації було обмаль. Висловлюване селянами на різний лад твердження “Освіта – шлях до кар’єри й збагачення” переконливо свідчило про підпорядкованість відчуття поцінування освіченості схиланням перед владними та зростаючими меркантильно-фінансовими можливостями. У них пореформені трансформаційні процеси більш переконливо виявляли себе. Щоправда, сприймалися і належним чином впроваджувалися часто через призму того ж таки патріархального світобачення.

Ще один постулат “марксистсько-ленінської” історіографії, який донині має місце в науковому дискурсі, стосується причин зростання грамотності та освіченості сільської людності Наддніпрянської України. Зазвичай він формулюється з використанням відповідного термінологічного інструментарію. А саме: “У зв’язку з активним розвитком капіталізму в пореформенний період зростала потреба в грамотних працівниках...” [8, 30]. У пропонованому концепті, коли збільшення освічених людей у суспільстві трактувалося залежно від того ж “об’єктивного процесу розвитку капіталізму” [1, 197], окреслені цінності мали сприйматися як щось вторинне та похідне від виробничих відносин. Через домінування економічного детермінізму, інтелектуальному вдосконаленню відводилася роль вагової складової, однак не рівноправної чи визначальної.

Згідно з історіографічною традицією, у сучасних студіях зазвичай акцентують увагу на підвищенні в населення інтересу до знань. Однак нічого не пропонується для визначення меж цього інтересу. Причому, якщо регіональні та хронологічні рамки окреслюються досить чітко, то цілком ігноруються

спроби показати глибину й значення зацікавленості селян освітою, відповідність їхніх зусиль епохальним процесам у суспільстві. Складається враження, що читає задалегідь знає, про що йдеться, або без надмірних зусиль має здогадуватися.

Ознайомлюючись із доробком істориків радянської доби, можна пересвідчитися, що українське селянство як суб’єкт-ініціатор навчального процесу залишалося поза увагою вчених. Схоже, людський чинник у широкому історичному контексті не турбував дослідників. Так, вряди-годи стверджувалося, що в посткріпосницький період функціонувало вже “багато приватних шкіл, ліцеїв, пансіонатів, де рівень викладання був значно вищим, ніж у казенних школах, але платня за навчання була дуже високою” [3, 157]. Однак жодного слова не зазначалося про те, що в умовах становлення ринкових відносин такий перебіг подій був цілком природним явищем. Як, до речі, і висока платня за якісну освіту. У поодиноких спробах згадати засновників приватних навчальних закладів, оцінити їхню діяльність радянські історики здебільшого обмежувалися термінологією “буржуазний журналіст”, “демократичний видавець”, “ліберальний діяч”, “консерватор”. Класовий підхід перешкодив їм об’єктивувати оцінку діяльності як окремих представників громадськості, так і цілих верств населення. До “передових” прийнято було зараховувати тих педагогів, які кооптувалися з “демократичної інтелігенції”. Прогресивність останньої визначалася мірою їхньої “окриленості ідеями служіння народу”. Про інші стимули діяльності, зокрема пробізнесові інтереси, не йшлося, як, до речі, і про пасивну роль у процесах становлення ринку освіти селянства. Натомість “значну роль у поширенні освіти мали різноманітні громадські організації, публічні бібліотеки, а також читальні, музеї, преса, інші загальнодоступні засоби просвіти і самоосвіти” [3, 157].

Штучною варто визнати і пропоновану відмінність між міським пролетаріатом і власне селянством. Масове відродження недільних шкіл, яке, зокрема, спостерігалось в 1880–1890-х роках, пояснювалося “впливом робітничого руху і розгортання пропагандистської і агітаційної роботи марксистських гуртків і соціал-демократичних організацій серед мас пролетаріату”. У сільській же місцевості “більшість шкіл перебувала у край занедбаному стані” [1, 197]. Таким чином, без будь-яких обґрунтувань більшість населення вважалася непричетною до чергового піднесення в розвитку освіти. Оскільки критичні зауваги до селянства – “союзника пролетаріату” (а класовий підхід вимагав саме критичного осмислення дійсності) – не дозволялися, то інертне ставлення хліборобів до освіти зазвичай просто ігнорувалося. Причиною занепаду шкільної справи на селі традиційно вважали “антинародну політику царизму”. Показовим було зміщення акцентів саме на “царистський”, а не “російський” царизм. Адже в такий спосіб досягалося відразу дві мети: у дослідженнях послідовно проводився ідеологічно-методологічний принцип партійності й заразом виводився з-під критики “старший брат” – російський чинник. Абстрактний, штучно позбавлений етнокультурного та національного змісту царизм (царат, самодержавство) поєднувався з таким же “суцільно ворожим”

капіталізмом. Сутність останнього трактувалася через “жадоби наживи, прагнення набувати, гонитви за вигодою” [9, 22]. Звідси оцінка діяльності тих же церковнопарафіяльних шкіл часто надумано обмежувалася завданнями “виховання відданості престолу та любові до церкви” [1, 197]. Стосовно ставлення до цього найбільш поширеного в сільській місцевості типу початкової школи, то акцент робився на негативному досвіді. Мовляв, сам народ називав їх “церковними духобійнями”. Природа селянської пасивності в здобутті освіти так і залишалася нез’ясованою. Це почасти “компенсувалося” активністю “передової громадськості”. Саме її діяльність, на думку істориків, “робила питання про освіту народних мас одним з найактуальніших”, “ініціювала ідею створення широкої мережі безплатних шкіл” тощо [1, 196]. Читач мав переконатися, що якби не зусилля передових (за мірками комуністичної ідеології) педагогів, то стан справ із народною освітою був би ще гіршим. Міркування про консервативну, а нерідко й реакційну сутність політики “антинародного” самодержавства були цілком логічними й переконливими. Утім, ця логіка узгоджувалася не тільки з теорією класової боротьби (начебто при диктатурі пролетаріату ситуація з освітою радикально змінилася б на краще), вона вдало гармоніювала з настроями в самому суспільстві. Оригінальне поєднання імператив традиційного світогляду з основними засадами комуністичної ідеології дозволяло історикам пропонувати доволі вмотивовані, а головне переконливі судження. Відведення владі (державі) права на ініціативи будь-яких нововведень у розвитку освіти на селі (ліквідації неграмотності, інтелектуальне самоствердження) за таких обставин ставитися під сумнів не могло.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. роль, місце, значення освіти у світогляді українських селян Наддніпрянської України змінювалися неадекватно повільно стосовно основних тенденцій формування модерного суспільства. Пропоновані в радянській історіографії підходи до цієї проблематики, які почасти зберігаються і в сучасних дослідженнях, варто визнати однобічними, ідеологічно заангажованими. Подальші дослідження освіченості як атрибуту етнокультури українського селянства, усього комплексу проблем розвитку освіти в посткріпосницькому українському селі мають враховувати корелятивну відповідність цієї сфери тогочасним суспільним явищам та процесам.

1. *Історія Української РСР*. – К.: АН УРСР, 1980.

2. *Історія СРСР. XIX – начало XX в.* / Под ред. И. А. Федосова. – Москва: Высшая школа, 1987.

3. *Історія СРСР. 1861-1917* / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – Москва: “Просвещение”, 1990.

4. Див.: Присяжнюк Ю. П. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. // *Історія України*. – 2000. – № 3.

5. Див.: Присяжнюк Ю. П. Освіченість як атрибут етнокультури українського селянства Наддніпрянської України: тенденції еволюції та перші спроби осмислення феномена на початку XX ст. // *Український селянин*. – 2004. – № 8.

6. *Державний архів Харківської області*. – Ф. 304. – Оп. 1. – Т.1. – Спр. 599.

7. Цитата подається за: Федорчук О. О. *Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст.* // *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. – Вип. 4. *Історичні науки*. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002.

8. Драч О. О. *Характерні особливості учнівського контингенту народних шкіл Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст.* // *Український селянин*. – 2003. – Вип. 7.

9. Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* / Перекл. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994.

Т. В. Сидорук

ОПИСИ РАТНЕНСЬКОГО СТАРОСТВА XVI–XVIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА

Серед джерел з історії українських земель XVI–XVIII ст. помітне місце посідають поборові (податкові) реєстри, інвентарні описи маєтків, а також люстрації староств. Це документи статистичного характеру, які широко використовуються при дослідженні різноманітних проблем історії України. У вивченні ж селянської проблематики та специфіки аграрних відносин періоду пізнього середньовіччя та раннього нового часу їм належить безперечно першість, оскільки вони містять багатий фактичний матеріал про соціальну структуру селянства, його повинності, рівень забезпечення селян землею, розвиток господарства тощо.

Ратненське староство, яке перебувало у складі Холмської землі, простягаючись довгою смугою між верхньою Прип’яттю (майже на сто кілометрів) і врізаючись клином (відомий у науці “ратненський” або “любомльсько-ратненський” клин коронних земель) у територію Великого князівства Литовського поміж Ковельським староством і Берестейською землею, характеризується, з одного боку, унікальною для Волинського Полісся збереженістю таких джерел, з іншого – наявністю матеріалів зі значною хронологічною репрезентативністю. Ґрунтовне дослідження описів Ратненського староства дозволяє з’ясувати динаміку соціально-економічних процесів у житті селянства в межах окремої адміністративно-господарської одиниці впродовж майже трьохсот років. З огляду на унікальність збереження цих джерел, результати дослідження становитимуть науковий інтерес і в цілому для Волині. Вони можуть бути використані й для порівняння становища селянства волинських земель, які опинилися в складі різних держав, Польщі та Литви (зокрема, сусіднє Ковельське староство перебувало у складі литовських земель, було забезпечене описово-статистичними джерелами).

Більшість описів Ратненського староства вже тривалий час використовується українськими та польськими істориками в різноманітних дослідженнях із соціально-економічної, у тому числі й селянської проблематики, де наявні елементи їхньої джерелознавчої характеристики [1–8]. Цьому значною мірою сприяло те, що частина описів на сьогодні опублікована. Це реєстр 1500 р. [2], інвентар 1512 р. [2], люстрації 1565 р. [9, 272–320; 10, 210–239], 1570 р. [11, 43–61], 1628 р. [12, 152–162] і 1661 р. [13, 222–250].

Водночас неопублікованими залишаються інвентарі 1556 р. [14] і 1592 р. [15] та люстрації 1765 р. [16] і 1789 р. [17]. В історіографії не було спроби використання всього комплексу цих джерел із метою з'ясування їхніх інформативних можливостей стосовно різноманітних проблем аграрної історії. Певною мірою розв'язання цього питання є метою пропонованої статті.

Реєстри й особливо інвентарі були апробованою роками формою контрольної документації, яка широко практикувалася при оцінюванні господарсько-фінансового стану королівщин задовго до люстрацій. Реєстр 1500 р., доповнений у публікації М. Грушевським реєстрами 1501, 1502 і 1504 рр., цінний тим, що у ньому поданий розподіл податків по окремих господарських одиницях – дворищах [2; 3, 304–336]. Тут фіксуються населені пункти староства і перераховуються господарі дворич із зазначенням складу та кількості сплачуваних ними данин. Це дає можливість судити про розміри оподаткування окремих родин, величину дворич, а отже, і межі селянського землеволодіння тощо. Хоча, як показує інвентар 1512 р., багато податків тут не зазначено [2; 3, 327–336].

Інвентарні описи, як правило, склалися при зміні осіб на адміністративних посадах (старости), передачі земель в оренду або після її закінчення. Інвентар 1512 р. упорядкований із нагоди передачі королівщини новому старості Миколаю Філіповському [3, 327]. Він розпочинається характеристикою Ратненського замку, у якій оцінено його стан, перераховано наявність амуніції, продовольства, замкового персоналу. Тут є багатий матеріал про розміщення оборонних споруд та інших будівель, що дозволяє провести реконструкцію цих об'єктів [3, 328]. В інвентарі перераховуються окремо села Ратненської і Ветельської волостей із зазначенням кількості дворичних селян у населених пунктах, складу та кількості зібраних із кожного села податків. Тут також містяться докладні свідчення про повинності різних категорій населення на потреби замку [3, 329–332], а також дані про розташування всіх озер староства, їхня характеристика. У кінці інвентаря подано підсумки: зазначено загальні розміри прибутків, які надходили до замку у формі селянських данин, мит, оренді озер та млинів [3, 335–336]. Отже, значення інвентаря визначається тією великою інформацією, у тому числі і прихованою, яку він містить.

Описи 1500 – 1512 рр. (як реєстри, так й інвентар) цінні також тому, що це найдавніші документи описово-статистичного характеру з історії Ратненського староства, які дійшли до нашого часу. Як слушно зауважив М. Грушевський, від них “віє сивою давниною”, вони зафіксували багато архаїчних рис у суспільному житті староства, його господарському розвитку, за якими можна судити про реалії більш раннього періоду, що не знайшли відображення у джерелах [2, 2].

Найдавніші описи Ратненського староства тією чи іншою мірою враховувалися при проведенні обліково-господарських дій, які знайшли відображення у таких джерелах, як подавчі інвентарі та люстрації. По ньому збереглося два такі інвентарі XVI ст.: за 1556 р., створений по смерті старости Свяжицького грубешівським старостою А. Дембовським та королівським коморником С. Хлевицьким [14, 1], та за 1592 р., створений К. Щепановським при поданні

П. Сенявському [15, 47]. Після опису замку та замкових речей, серед яких зокрема інвентар 1592 р. фіксує “замкові книги” – магдебурзький статут та Литовський статут “polskiem piszmem” [15, 51], міститься господарське “пописання” фільварків староства (замковий у 1556 р. названий дворцем). Лише після цього розташовано описи міста та сіл староства. Значення інвентаря 1556 р. полягає у можливості компенсувати відсутність подібних документів та відповідної інформації після 1512 р. до першої люстрації та розглядати стан і рівень обліку в державних маєтностях напередодні впровадження інституту люстрування, а інвентаря 1592 р. в його “сучасності” загальнодержавним облікам та хронологічно проміжному положенню між люстраціями 1569 – 1570 та 1616 – 1620 рр. (для Ратненщини – 1628 р.).

Люстрації близькі за формою та характером вміщеної інформації до реєстрів та інвентарів. Вони мають кількісну перевагу серед описово-статистичних джерел з історії Ратненського староства. Інститут люстрування в Польщі має понад двохсотлітню історію (1563 – 1789). За період 1563 – 1789 рр. було проведено близько двох десятків люстраційних акцій різного масштабу. Деякі з них прийнято вважати генеральними, насамперед з огляду на їхнє територіальне охоплення, а також політичну та фінансово-економічну актуальність [18, 222]. Ратненське староство, разом з іншими королівщинами українських земель, підпало майже під усі найбільш значущі люстраційні описи XVI - XVII ст. – його люстрування проводилося в 1565, 1569 – 1570, 1628, 1661, 1765, 1789 рр.

Економічна концепція люстрування включала кілька основних моментів. По-перше, обстеження (ревізії) господарсько-фінансового стану державних маєтностей. По-друге, детальну реєстрацію одержуваних у результаті експлуатації названих володінь прибутків. Нарешті, обрахування на підставі даних про прибутки й витрати розміру державного податку з королівщин, відомого в історії під назвою кварти або четвертого гроша [19, 7]. Люстрації планувалося проводити з інтервалом у п'ять років. Конкретні питання, пов'язані з проведенням першої люстраційної акції нового зразка, розглянув уже Варшавський сейм 1563 – 1564 рр. Він визначив території, що підлягали ревізії, та утворив п'ять комісій у складі трьох осіб, депутатів королем, сенатом і посольською збірною [19, 13]. Сейм також затвердив обов'язки ревізорів та їхні повноваження, зобов'язавши державців сприяти ревізорам у проведенні контрольної перевірки маєтностей, надаючи в їхнє розпорядження писарів, в'їтів, “грунтових” підданих [19, 13].

Люстрація Ратненського староства 1565 р. містить фінансово-економічні характеристики під рубриками: “місто Ратно”, “села староства”, “борти”, “сівба”, “озера”, “млини”, “товари лісові”, “фільварки”, “сіножаті”, а також загальні підсумки [9, 272–320; 10, 210–239]. Близькість люстрації за формою та змістом до інвентарів пояснюється тим, що інвентарні описи часто слугували письмовими джерелами інформації для люстраторів за складання люстраційних актів і фактично визначали характер даних, що вносилися до люстраційних описів. Тому люстрації, як й інвентарі, містять відомості про соціальну структуру населення,

передусім селян – кметів, загородників, коморників, дворову челядь, їхню чисельність, рівень забезпечення землею та робочою худобою, розміри та види повинностей, кількість осілих ланів та пусок. Тут також подано багато статистичних даних, які стосуються фільваркового господарства, його галузей, урожайності зернових культур, кількості одержуваного сіна, хмелю, решти прибутків [9, 272–320; 10, 210–239].

Правовою підставою другої в історії Польщі люстрації королівських маєтностей стали рішення Люблінського сейму 1569 р. [19, 32]. Це був чи не єдиний випадок в історії інституту люстрування королівщин, коли часова відстань між люстраційними акціями витримана в межах п'яти років, як це і передбачалося. Структура люстраційних даних опису Ратненського староства 1570 р. не змінилася, порівняно з описом 1565 р. Іншим є лише порядок звичних рубрик і розміщення в описі сіл.

Новим етапом у розвитку інституту люстрування стали люстраційні акції першої третини XVII ст. Їх було кілька: 1601–1602, 1607, 1611, 1615–1616, 1621–1622, 1627–1627–1629–1632, 1636 рр. Ратненське староство вперше у XVII ст. було пролюстроване в 1628 р. [12, 152–162].

Опублікований А. Яблоновським люстраційний акт 1628 р., який він подав у скороченому варіанті (*in extenso*), містить такі рубрики: “місто Ратно”, “села, належні до староства”, “фільварки”, “оренда корчем, млинів, торгове, мостове і ярмаркове”, “підсумки”; по кожній із них зазначаються лише загальні суми прибутків [12, 152].

Важливим етапом у розвитку інституту люстрування в Речі Посполитій, що зачепив і українські землі, стала люстраційна акція 1659–1668 рр. Ухвалу про чергову люстрацію державних маєтностей прийняв сейм 1659 р. [19, 38]. Він санкціонував низку нововведень, що мали на меті вдосконалення процедури люстрування, приведення її у відповідність із практичними потребами. Перед початком ілюстрування, люстраційні комісари зобов'язані були в найближчих містах чи земствах скласти присягу, а її оригінал надіслати коронному підскарбю. Люстратори повинні були заприсягтися у тому, що свої функції виконуватимуть особисто, віддано, справедливо і з великою пильністю, не братимуть ніяких подарунків, а також челяді та коней понад необхідну потребу. Така чітка регламентація дій люстраторів переконливо свідчить на користь того, що перебіг люстрацій аналізувався, механізм її проведення постійно вдосконалювався, а отже, й підвищувалася репрезентативність люстраційних описів.

Люстрація Ратненського староства 1661 р. подає інформацію про кількість заселених і пустуючих селянських господарств, структуру повинностей, їхні розміри, характеристики фільваркового господарства тощо. Крім звичних рубрик, тут є також характеристики таких складових, як “замок Ратненський”, “попівство в Ратні”, “костел в місті Ратне”, “жиди ратненські” [13, 244–245]. У люстрації є багато посилок на попередню люстрацію (1628 р.). Так, при описі сіл Ратненського староства, люстраційні комісари 1661 р. часто зазначають скільки “волок осілих” тут було “здавна”, скільки – на період попередньої люстрації і скільки було на той час, що дуже важливо для порівняльного

аналізу, тим більше, що в тому акті попередньої люстрації, який зберігся, інформації про кількість селянських господарств взагалі немає.

Інформативні можливості люстрацій Ратненського староства пов'язані й з багатьма іншими особливостями такого типу джерел. Вагоме значення люстрацій як джерела значною мірою зумовлюється юридичним статусом люстраційних комісій, які формувалися, затверджувалися сеймом і були фактично уособленням центральної влади, а тому мали високий авторитет серед місцевого населення. Доказом цього є постійна фіксація в люстраціях скарг населення з приводу порушення тих чи інших його прав, численних соціальних конфліктів між посесорами королівщин і сільськими громадами. Так, у люстрації 1570 р. відзначено, що в селі Велунча з острова, який називається Замех, вся громада разом складає 11 злотих, але “то великий плач людський, на що ті люди скаржилися і просили з плачем, аби той податок з них зняли” [11, 45]. Таким чином, поширення впливу люстраторів на розв'язання місцевих проблем вело до збагачення люстраційних протоколів додатковими даними, які дають змогу глибше розкрити економічне та правове становище селян, повноваження місцевої адміністрації тощо.

А. Яблоновський із цього приводу відзначав, що неупередженість люстраційних комісарів забезпечувалася приписами права. Вони були впевнені в послушанні старостинських урядів як підвладних їм, тому представляли у своїх актах не тільки дані, які стосувалися господарського і фінансового стану люстрованих ними королівських маєтностей, але водночас звертали увагу на виконання в староствах права, фіксували всілякі зловживання і ставили їх таким чином до уваги найвищої влади; нотували загальний поступ в осадництві, економіці, доходах, суспільні стосунки між різними класами. “Багатий то є матеріал джерельний...”, – підсумовує дослідник [12, 3–4].

Наукове зацікавлення викликають міркування люстраторів, якими іноді супроводжується опис фіксованих відомостей. Так, у люстрації Ратненського староства 1565 р. зазначається, що селяни староства давали до замку сокола – спочатку живим, але від певного часу, як іронізує люстратор, “сокіл панові підстарості не сподобався і він увів за нього оплату”. Щоразу, згадуючи цей податок, писар іронізує: “за погордженого сокола”, “за зненавидженого сокола” [9, 286]. Часто в люстраціях трапляються хоча і побіжні, але досить суттєві зауваження щодо природних умов проживання, про військові спустошення тощо. Так, люстратори 1565 р. зазначають, що жителі с. Самаровичі мають шматки поля на 66 острівочках серед боліт, а люстрація 1661 р. фіксує, що багато сіл “через солдатів і неприятеля спустошені” [9, 278].

Слід відзначити, що ступінь повноти люстраційних описів залежав не лише від сумлінності осіб, які проводили люстрації, королівських комісарів, але й значною мірою від інформаторів. Ними були насамперед представники старостинської адміністрації, які зобов'язані були сприяти люстраторам у здійсненні їхніх функцій. На нашу думку, це могло негативно позначитися на достовірності люстраційних даних, оскільки старостам вигідно було спотворювати дійсність – прибіднюватися, щоб менше платити до королівської

казни. Хоча в розпорядженні люстраторів були також письмові джерела, неабияке значення мали власні спостереження та спілкування з місцевим населенням. Іноді в описах, вказуючи джерело інформації, люстратори зауважували: “як повідомили деякі урядовці та люди старші, гідні довір’я” [9, 313–314].

Свідчення інформаторів подавалися люстраторам нерідко під присягою. Для прикладу, у люстрації 1570 р. зазначається, що в с. Кортелісі податок “скопчизна” описаний у замковому реєстрі, але “люди присягнули, що тієїскопчизни ніколи з них не брано, що теж і писар прибутків замкових присягою підтвердив”. Факти присяги свідків згадуються і в інших населених пунктах [11, 43–58].

Аналіз описів Ратненського староства XVI–XVIII ст. свідчить, що вони мають надзвичайно широкі інформативні можливості для дослідження історії селянства цього регіону. Це визначається великим обсягом соціально-економічної та історико-географічної інформації, яку вони містять. У них подано багато відомостей про соціальну структуру селянства, його категорії (кмети, загородники, коморники), чисельність, рівень забезпечення селян землею, розміри та види повинностей тощо. Хоч в описах вміщена переважно господарська та фіскальна інформація, нерідко трапляються, особливо в люстраціях, й інші відомості, що характеризують різноманітні аспекти життя селянства – свідчення про природні умови, військові спустошення, скарги населення на зловживання місцевої адміністрації тощо. Відтак описи є важливим матеріалом для вивчення економічного становища, правового статусу, ментальності селянства, особливостей господарського розвитку регіону, а також етнічного складу населення, демографічних проблем тощо.

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. V.
2. Грушевський М.С. *Описи Ратненського староства з 1500–1512 рр.* // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. – 1898. – Т. XXVI.
3. Денисюк В.Т., Денисюк І.О. *Ратнівщина*. – Луцьк, 1998.
4. Козій А.М. *Відробіткова рента в приватновласницьких маєтках Холмської землі в 1590–1700 рр.* // *3 історії стародавності і середньовіччя*. – Львів, 1988. – Вип. 24.
5. Козій А.М. *Зміни в юридичному становищі селян Речі Посполитої в другій половині XVI–XVII ст. (на прикладах Холмської землі)* // *Проблеми слов’янознавства*. – 1982. – Вип. 26.
6. Козій А.М. *Фільварок і його місце у феодальному господарстві Холмищини в другій половині XVI–XVII ст.* // *Проблеми слов’янознавства*. – Львів, 1979. – Вип. 20.
7. Похилевич Д.Л. *Ломка аграрних отношений на Холмищине в XVI в.* // *Ученые записки института славяноведения*. – 1961. – Т. XXVII.
8. Lubomirski T. *Starostwo Rateckie. WzjNetek z historyi osad woioskich w Polsce* // *Biblioteka Warszawska*. – 1885. – Т. 2.
9. *Архив Юго-западной России*. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II.
10. *Lustracja wojewystwa Ruskiego, Podolskiego i Bielskiego 1564–1565*. – Warszawa, 1992.
11. *Джерела до історії України-Руси*. – Львів, 1903. – Т. 7.
12. *Irydia dziejowe*. – Warszawa. – 1877. – Т. V.
13. *Lustracja wojewystwa Ruskiego 1661–1665*. – Wroclaw,

1976. – Cz. III.
14. *Archiwum Giwywny Akt Dawnych (дали – AGAD)*. – *Archiwum Skarbu Koronnego (дали – ASK)*. – *Dziai LVI*. – № R.5.
15. *AGAD*. – *ASK*. – *Dziai LVI*. – № R.5.
16. *AGAD*. – *ASK*. – *Dziai XLVI*. – № 131.
17. *AGAD*. – *ASK*. – *Dziai XLVI*. – № 132.
18. Sucheni-Grabowska A. *Pryby akcji dochodyw z dybr domeny krylewskiej w ъwiewle lustracji z lat 1615–1620 / PrzeglNed historyczny*. – 1967. – Т. LXVIII. – Zesz.2.
19. *Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів*. – К., 1999.

В. В. Ластовський

ЗВИЧАЄВІ СТОСУНКИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ ТА ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ (КІН. XVII – XVIII СТ.) В ІСТОРІОГРАФІЇ

Православна церква в Україні до її остаточного перетворення на складову частину російського державного механізму мала низку своїх особливостей, що підкреслювали її своєрідність і самотність, безпосередній зв’язок з усіма верствами українського народу. Однією із цих особливостей було панування звичаю у церковно-соціальних відносинах, що найбільш яскраво виявлялося на рівні відносин між приходським (білим) духовенством і сільським населенням. Зрозуміло, що цей аспект історії православної церкви в Україні не міг оминати увагу істориків, оскільки він підкреслював своєрідність розвитку не лише українських церковних інституцій, але й українського суспільства в цілому. В історичній літературі досить багато уваги приділялося цим взаємовідносинам на основі звичаю, однак історіографічної оцінки розвитку цих поглядів донині зроблено не було, що визначає актуальність роботи.

Відомий представник німецької історичної школи права Г. Ф. Пухта (1798–1846) вважав, що “звичаєве право” виникає безпосередньо із “народного духу” і в цілому відображає свідомість народу [21, 27–28]. З огляду на це стає зрозумілим, яке значення набуває в історичній науці вивчення взаємовідносин у суспільстві, що базувалися саме на звичаї.

В Україні основним звичаєвим правом у стосунках церкви із суспільством було право на обрання (активне виборче право) вищого і нижчого православного духовенства представниками самого ж духовенства і представниками народу. Сучасник історик В. І. Ульяновський писав, що “виборна система в українській церкві мала забезпечувати її соборноправність, міцність і тісний зв’язок церковної організації з вірними, великий вплив духовенства на людність” [24, 142]. Дослідник насамперед вів мову про внутрішньо-церковне право, яким керується духовенство у своїх внутрішньостанових взаємовідносинах. Однак необхідно вивчати не лише вплив церкви на українське суспільство, але й зворотний процес, в основі якого лежало звичаєве право, сформоване соціальними потребами українського населення. Зрозуміло, що ці

взаємовпливи мали пристосовницький характер, що зумовлювалося необхідністю мирного співіснування церкви і селянства.

В історичній науці вже давно зверталася увага на цей аспект функціонування православної церкви в Україні. Так, ще в С. Болховітінова (1767–1837) можна знайти інформацію про обрання на митрополічу кафедру в Києві Гедеона Святополк-Четвертинського у 1685 р., Варлаама Ясинського в 1690 р. та Іоасафа Кроковського в 1707 р. Стосовно останнього історик зазначає, що той “радою київського духовенства і чиновників малоросійських за древніми правами вільними голосами обраний” [4, 189]. Але тут дослідник зауважував існування виборного права лише стосовно вищого українського духовенства. Водночас слід зауважити, що на взаємовідносини між українським селянством та приходськими священиками увага почала звертатися істориками лише з 1860-х рр. Одним із перших цю проблему намагався дослідити Ю. М. Крижановський, який поставив питання про різні шляхи розвитку українського і російського священства: “...Тоді як північноруське духовенство рано, при самому майже утворенні московської держави, стало змінювати першопочатковий свій характер, духовенство південноруське ... зберігало свій давній устрій” [12, 392]. Тому для нього історія українського сільського духовенства і становить значний інтерес, оскільки в ній він убачав можливості виявлення характерних рис найдавніших форм його існування, чого не можна здійснити на прикладі Росії. Ю. М. Крижановський дійшов висновку, що шляхи зміни положення українського і російського духовенства були різними. Коли для останнього “цей перехід відбувся тихо і швидко” завдяки існуючим в Росії суспільним відносинам (відокремлення від народу, сильний розвиток чиновництва, пасивність народу у виборах і призначенні), то для першого “така переміна відбувалася повільно і з посиленою боротьбою”, тому що новий характер суспільних відносин вступав у протиріччя з попереднім [12, 394].

З огляду на це, дослідник вважав XVIII ст. своєрідною межею в історії розвитку сільського духовенства. До цього часу українське духовенство не існувало як “осібний стан”, виділений із середовища народу і відмінний від нього різними привілеями, а вже з XVIII ст. воно існує “окремо від народу”, оскільки проникнути в його середовище можна було лише шляхом довгого навчання і через подолання багатьох формальностей [12, 392–393]. Очевидно, учений помилявся, оскільки, згідно з документальним матеріалом навіть на початку XIX ст., завдяки збереженню звичаєвого виборного права, продовжував існувати тісний зв’язок між селом і церквою. Так, І. Левицький описував вибори священика на Правобережжі в селі Вільшане в 1820 р. сільською громадою [15, 85–87]. Окремі документи взагалі заперечують думку про окрему становість українського сільського духовенства саме на матеріалах Лівобережної України. Вважалося, що його життя “мало чим відрізнялося від життя сільського обивателя, простолюдина”, він був лише “старший між рівними”. Оскільки священик походив із того ж середовища й обирався сільською общиною, то й був він із нею безпосередньо пов’язаний “і так чи інакше залежав від неї” [29, 790].

Найбільше уваги на звичаєву сторону взаємовідносин церкви і суспільства в Україні звертали вже наприкінці XIX – на початку XX ст. Зумовлювалося це насамперед виявленням багатьох архівних документів, що засвідчували панування в них звичаю протягом усього XVIII ст., а також спричинювалося процесом остаточного утвердження української національної історіографії. Д. І. Дорошенко (1882–1951) зауважував: “80–90-ті роки – доба не лише видання великої сили нового матеріалу, але й детального розроблення окремих частин і періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового століття” [8, 153].

Слід зацентувати увагу на тій обставині, що до розгляду цього питання зверталися не лише українські історики, але й російські. Усі вчені дійшли до висновку про різні шляхи розвитку церковних інституцій і духовенства в Україні й Росії. У деяких публікаціях відзначався той факт, що російська вища влада (церковна і світська) в кін. XVII – у XVIII ст. деякий час змушена була миритися зі станом речей і навіть вказувала українській ієрархії на необхідність дотримання звичаю. Зокрема, один із дослідників підкреслював визнання патріархом Адріаном у 1699 р. права прихожан України на обрання священика, однак мотиви цього факту він не пояснював [7, 140]. Також І. В. Теліченко наводив указ Св. Синоду 1735 р., яким заборонялося київському митрополиту без згоди “старшин, власників і прихожан” присилати священиків і дияконів, хоча Рафаїл Заборовський намагався вибороти це право принаймні стосовно найкращих випускників Київської духовної академії [23, 268].

Відомий український історик О. І. Левицький (1848–1922) наголошував на тому, що для України є характерною виборність духовенства від приходського священика до митрополита і на цій основі існував його тісний зв’язок з іншими суспільними станами. У сільських громадах священиків обирали вільними голосами й укладали з ними “попередню угоду стосовно їхнього забезпечення і взагалі взаємовідносин”. Цей аспект історик тісно пов’язує зі своєю сучасністю: на його думку, саме тому “в нас в давнину і духовенство було діяльніше, і школи і шпиталі існували майже при кожній церкві, і суспільство інакше ставилося до церкви і духовенства, і не було чути нарікань на нього, якими так багатий наш час” [16, 654].

У 80-х рр. XIX ст. значну увагу звичаєвим стосункам між селянством і церквою приділяв інший відомий український історик І. В. Лучицький (1845–1918), праця якого кілька разів перевидавалася [10; 19, 72–77; 22, 115–124]. Дослідник наголошував на поширеності по всій території України звичаю виборів сільського духовенства громадами протягом усього XVIII ст., що точно фіксується дослідником за документами в межах 1712–1789 рр. На його думку, сама ж церква спиралася на виборне начало, оскільки вона була “вільною церквою, незалежною від зовнішньої влади”. При цьому право виборів було “настільки звичним явищем”, що спроби його скасовувати відмінити чи порушити викликали скарги й протести парафіян [22, 116]. Так само й І. В. Теліченко акцентував на силі звичаю в церковно-суспільних відносинах, яка була настільки вагомою, що

“священиків, призначених проти волі парафіян, останні не допускали до церков, не давали ні дому, ні землі, ні доходів і вони змушені були кидати свої парафії” [23, 268].

І. В. Лучицький досить детально розглянув природу й сутність звичаєвих відносин, що встановлювалися в процесі реалізації виборчого права на селі, причому не лише в Гетьманщині, але й в Правобережній Україні. На підставі виявлених документів дослідник помітив різницю, що фіксувалася в договорах сільських приходів із священиками, і звідси виводив свободу дій громади того чи іншого регіону в цьому питанні. Так, на Лівобережній Україні община була більш вільна, оскільки для неї не вимагалася згода влади чи дозвіл на складення договору; водночас на Правобережжі громада змушена була ще й запитувати дозволу на проведення виборів й укладення договору в господаря мастку, напр., на Чигиринщині [22, 120–121]. Історик вважає, що сам по собі договір мав силу й значення юридичного акту, оскільки був підставою для зміни парафіяльного священика за вимогою общини.

Висновки І. В. Лучицького знайшли своє підтвердження і в працях інших дослідників. Наприклад, О. І. Левицький, продовжуючи свої дослідження з історії православної церкви в Україні, окреслив різні шляхи розвитку виборного права, уточнив деякі особливості його існування: на Правобережжі це право практикувалося до поч. XIX ст. та належало громаді й власникові села, а в містах – громаді й магістрату; на Лівобережжі воно належало виключно парафіянам, а згода місцевої козацької старшини мала місце лише “у вигляді почесті”, хоча з часом остання могла здійснювати вже більший вплив на цей процес [17, 105–106].

В. Храчевич, дослідник історії Волині, у деяких своїх публікаціях звертав увагу на становище духовенства в цьому регіоні наприкінці XVIII ст., розширюючи територіальні й хронологічні межі вже наявної інформації про звичаєві основи взаємовідносин православної церкви і суспільства [25, 357–388; 26, 399–411, 78–97; 27, 270–273]. Як і інші історики, він також вважав виборність священиків “справою настільки природною”, що другого порядку й не могло існувати в уявленнях селянства; тому призначення на парафію навіть наприкінці 1790-х рр. могло відбутися не інакше, як із попередніх виборів громадою і схвалення вже після цього місцевим поміщиком. В. Храчевич був чи не єдиним дослідником, який зафіксував факт виборів благочинного духовенства за участю не лише священиків, але й дяків, зокрема в м. Ямполі [27, 271–273]. Відмічаючи безправність сільського духовенства на Волині, історик звертав увагу на складність у юридичному оформленні документації при зайнятті парафії, оскільки священик зобов’язаний був отримати велику кількість “презентальних паперів”: представлення благочинного чи духовного правління, засвідчене ним же прохання від парафіян схвалення свідочтва від різних осіб, свідочтва про освіту, рекомендацію чи згоду поміщика та ін. [25, 359]. При цьому остання із зазначених “презента” в 1794–1795 рр. вже втратила свою силу, хоча формально й вимагалася. Зрозуміло, що її значення було знівельоване внаслідок зміни політичної ситуації на Правобережжі, яке вже було приєднане до Росії. Дещо

іншу ситуацію з поданням документів на парафію окреслює О. І. Левицький. На Лівобережжі на виборах священика від міщанського стану необхідно було оформити виборчий акт від парафіян, отримати “презенти” від магістрату та духовного правління і все це подати до консисторії [17, 108–109].

Особливості розвитку звичаєвих відносин на Правобережжі й Лівобережжі між церквою та сільським населенням висвітлювалися і в інших працях [5, 60–62; 28, 292–398]. Так, звичаєві основи взаємовідносин українського духовенства із суспільством досліджували російські історики О. Востоков, О. Папков та ін.

Російський історик і археограф О. О. Востоков (1857–1891) вважав, що виборчий процес був “основою життя південно-руського народу. Вибирали всіх від гетьмана і митрополита до останнього сільського отамана і дячка”. Вивчаючи цей процес, історик звертав увагу на його юридичне оформлення в кожному конкретному випадку: “Про вибори складались пространні і короткі записи, в котрих нерідко зображувався і сам процес обрання з результатами його і підписами виборців” [6, 573]. Отже, що виборчий процес не мав хаотичного й неупорядкованого характеру.

Порівняльний аналіз уможливило визначення суттєвих відмінностей щодо співвідношення парафіяльного духовенства і суспільства в Україні та Росії, з’ясування специфіки правового оформлення (звичаєвого чи законодавчого) його стану. Так, І. Знаменський вважав, що в Росії біле священство цілком залежало від поміщиків [9, 168]. Більш пригнічене правове положення російського духовенства порівняно з українським спробував відтворити й відомий український історик О. Л. Лотоцький (1870 – 1939) [18, 1–40]. Вищий рівень останнього і значно поважніше ставлення до нього в суспільстві історик пояснював тісними соціальними зв’язками [18, 26, 35–38]. Саме ці обставини, а “також і виборна практика”, на його думку, зумовили пізніше правове оформлення, порівняно з Росією, українського парафіяльного духовенства в окрему станово-кастову верству.

О. О. Папков у своєму дослідженні звернув увагу на факт поступового занепаду парафіяльної церкви як в Україні, так і в Росії. Учений пояснював це неоднозначно: з одного боку, причиною вважав намагання ліквідувати будь-яку різницю між українською й російською церковними організаціями, а з іншого боку, підготовку і видання “невдалих законів”, де було випущено з уваги, що “духовно-моральні інтереси ніколи не можуть бути безкарно принесені в жертву інтересам матеріальним” і в результаті цього порушено суспільну рівновагу [20, 70–76].

На підтвердження теоретичних висновків історіографії дослідники опубліковують документальні свідчення. Так, акт від 21 червня 1713 р. дає інформацію про обрання парафіянами в селі Пустовойтівка на місце померлого священика дяка Василя, що відбувалося в присутності роменського протопопа Ф. Семіоновича та з участю старости, вїйта, ктитора [1, 11–12], що підтверджує участь у виборах духовенства, місцевої адміністрації і самих парафіян. Кожен із цих суб’єктів має активне (парафіяни, вїйт, ктитор) або пасивне (дяк) виборче

В. Б. АТАМАНЕНКО

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА XVI – XVII СТ. У ДОСЛІДЖЕННІ О. І. БАРАНОВИЧА

О. І. Баранович (1892 – 1961 рр.) розпочав свою наукову діяльність у той час, коли на підставі та разом зі створенням узагальнювальних праць з історії України дослідники дедалі більше уваги почали приділяти регіональній історії та її джерельному забезпеченню. Однак переважно регіональна історія була представлена діяльністю місцевої наукової громадськості й на рівні статей у періодичних виданнях. Вихід на новий рівень – монографічного опрацювання, пов'язаний із діяльністю ВУАН та створених в її структурі комісій та кафедр. На Науково-дослідній кафедрі історії України (1924 – 1930рр.) і розпочав свою наукову біографію О. І. Баранович. До кола зацікавлень молодого вченого входила його рідна південна Волинь, а саме розвиток фільваркового господарства в недостатньо на той час вивченому XVIII ст.

Науковий доробок О. І. Барановича не став предметом спеціального дослідження, за винятком кількох статей [1; 2; 3] та присвячених ширшому колу питань монографій [4]. Водночас жоден історик України феодального періоду не обходиться без покликів на його праці [1, 112]. Більшість праць О. І. Барановича присвячена Волині, але результати досліджень і він, і його сучасники та наступники цілком обґрунтовано, зважаючи на стан вивчення соціально-економічної проблематики, поширювали також і на Наддніпрянщину.

До основних питань соціально-економічної історії Волині, які знайшли відображення в працях О. І. Барановича, зараховують проблеми народонаселення, фільваркове господарство, приватновласницькі міста, класову боротьбу [2, 195]. Водночас ці питання не охоплюють всього кола порушених і тією чи іншою мірою розв'язаних дослідником проблем. Тому і сьогодні залишається актуальною зауважена ще чверть століття тому необхідність осмислення конкретно-історичного доробку вченого [1, 112; 2, 195]. Якщо конкретно-історичні результати наукової діяльності О. І. Барановича широко використовуються істориками та певною мірою опрацьовуються історіографами, то джерелознавчі здобутки видатного українського вченого лише іноді потрапляють у поле зору науковців. Зважаючи на це, аналіз джерелознавчого доробку видатного українського історика та відтворення його внеску в розвиток джерелознавства відповідає актуальним завданням сучасної української історіографії. Об'єкт вивчення у запропонованій статті – наукова спадщина О. І. Барановича, предмет – джерелознавчі здобутки вченого.

О. І. Баранович зацентрував свою увагу на проблемах джерелознавства у зв'язку з вивченням історико-демографічних проблем, первісного, на його думку, дослідницького масиву стосовно соціально-економічної загалом та аграрної тематики зокрема. Варто зауважити, що вивчення залюднення одного з найбільш джерельно репрезентативних для XVI – XVII ст. Волинського воєводства О. І. Баранович пов'язав

із таким джерелознавчим аспектом, як методика дослідження та використання історичних джерел.

Уже перші його наукові публікації (крім ідеологічно забарвленої статті “З проблем марксівської теорії пізнання” [5, 77–82]) були присвячені саме заселенню Волині в XVI – XVII ст. [6, 10–19; 7, 1–90; 8, 3–29]. Заслугою дослідника, безперечно, було вивчення як передфільваркового, так і фільваркового періодів історії господарства, визначення чисельності жителів на підвладній тому чи іншому землевласникові території, тим більше за умов постійного його коливання [7, 2]. Адже залежно від самої тільки зміни кількості населення дуже часто й різко змінюється все панське господарство – і в кількісному, і в якісному відношеннях. Відтак, як вважав історик, для південної Волині колонізаційні зміни навіть можна покласти в основу періодизації розвитку всього господарства [7, 2]. Неважко помітити, що цей аспект досліджень О. І. Барановича є актуальним не тільки для цього регіону, але й для Брацлавщини та південної Київщини. Відтак постало питання про час та джерела дослідження залюднення Волині [7, 2–4]. Такими джерелами вчений вважав подимні реєстри, а найбільш вірогідними з них – за 1629 р.

Характеристику окремих різновидів документів як історико-демографічних джерел подано в праці О. І. Барановича, присвяченій залюдненню Волині перед Визвольною війною. Однак першочергова увага саме до поборових реєстрів сконцентрована у тексті т. зв. промоційної роботи, тобто за чотири роки до виходу в світ “Залюднення України перед Хмельниччиною”. Таким чином, можна говорити про те, що вже на час навчання в аспірантурі історик чудово орієнтувався в сукупності описово-статистичних джерел періоду, який передував безпосередній тематиці його досліджень. Для XVIII ст. було використано більш різноманітне коло джерел: тарифи подимного, інвентарі Вишневецьчини, що дало можливість відобразити динаміку чисельності населення на півдні Волині [7, 31–33]. У праці, присвяченій залюдненню Волині перед Хмельниччиною, історик охарактеризував джерела, які містять свідчення демографічного характеру, та ввів до наукового обігу інформацію про кількість населення Волині на 1629 р. [8]. Це був ще один археографічний напрям діяльності вченого. Результати наукового пошуку дослідника лягли в основу історико-демографічних, типологічних, аграрних студій.

До джерел з історико-демографічною інформацією О. І. Баранович зараховував поборові реєстри кінця XVI ст., а також тариф подимного 1629 р., люстрації, інвентарі замків [8, 5–7]. З огляду на це реконструкція залюднення, структури населення та земельної власності різних складових частин Речі Посполитої спиралася на поборові реєстри, насамперед 1578 р. [9, 13–15]. Відсутність для українських земель відповідного джерела могла привести до спотворень дійсності. Отже, цілком правильним є висловлений О. І. Барановичем висновок про те, що за відсутності інших джерел, крім реєстрів поборових, доводиться використовувати саме їх [8, 7]. Низька вірогідність цих документів стосовно історико-демографічних досліджень зауважувалася й пізніше [11, 72; 12, 170]. Відзначалося, що до появи тарифів подимного в 1629 р. вірогідних джерел стосовно

залюднення українських земель не створювалося [11, 71]. Таким чином, дослідницька практика підтвердила правильність джерельного вибору О. І. Барановича. При цьому сучасні дослідники відзначають практичну невичерпність реєстрів поборових [12, 170].

Набагато більшу важливість реєстрів подимного як історико-демографічного джерела відзначали всі дослідники, починаючи саме від О. І. Барановича [8, 7–13; 12, 170; 13, 129; 14, 67–97]. Крім того, вказуючи на виняткову цінність, вірогідність, значні інформативні можливості такої категорії джерел, як інвентарі [8, 5; 12, 171; 13, 131–132], учені зауважували, що їхнє зіставлення “за багатьма порівняльними поселеннями” з даними подимного реєстру 1629 р. “свідчить на користь подимних списків” [11, 72]. Рисами, які свідчать про особливе місце останніх у структурі джерел XVI – першої половини XVII ст., є нескладне проведення підрахунків, тісний зв’язок об’єктів оподаткування з людністю, повнота відображення (демографічної) дійсності [8, 9]. О. І. Баранович відзначив склав перелік недоліків тарифів подимного, що згодом був доповнений іншими вченими: інформативна залежність і неоригінальність реєстрів стосовно реєстру 1629 р. [8, 11–12] (чи реєстрів 1629 та 1630 р. [11, 72]), відсутність свідчень про неоподатковані категорії населення, упущення значної кількості населених пунктів через недосконалість процесу укладання реєстру та відсутність дієвого контролю, сумарний характер стосовно окремих поселень [12, 170]. Необхідно зазначити, що всі вони значною мірою пов’язані з особливостями податкової системи, коли безпосереднє вибирання податків покладалося на самих землевласників, що породжувало можливість зловживань, а отже, спотворень реального стану з їхнього боку; коли “землевласник був зацікавлений у вибиранні менших коштів зі своїх підданих через зацікавленість у їхньому добробуті через власні інтереси” [8, 9]. В умовах, коли гарантією точності податкової інформації було лише сумління платників за відсутності жорсткого та регулярного контролю з боку держави мало місце виправлення ряду волинських реєстрів [8, 9–10]. Сприяло цьому й зарахування розмірів усіх платежів до початкових, за 1629 р., розмірів. Така практика не була новиною, оскільки попередній податок – побор – також збирався на підставі існуючих реєстрів, зараховуючи всі платежі перед реформою 1629 р. до 1578 р. [15, 270, 296, 424]. З іншого боку, існує можливість доповнення сумарного складу об’єктів оподаткування на 1629 р. на основі пізніших подимних реєстрів, що й було здійснено О. І. Барановичем та доповнено М. Г. Крикуном [8, 13–14; 11, 73–75].

До зазначених недоліків подимних реєстрів можна додати, згадану вже як позитивну рису – уніфікацію даних, зведених до аморфного з погляду соціальної структури міського та сільського населення поняття “дим”. Однак воно не може розглядатися як демографічна константа, оскільки в одному димі, на що вказував О. І. Баранович, могло мешкати кілька родин [8, 15] і він ніс скоріше податкове навантаження. Належність же до тієї чи іншої соціальної групи мала вплив на демографічну поведінку та результати. Зрозуміло, що багатосімейність могла стосуватися передусім заможних селянських родин, а від “неселянських” категорій сільського населення, наприклад, городників, “не маємо чого сподіватися...

численних родин” [8, 16]. Методичний вихід, запропонований О. Яблоновським, полягає в обрахуванні пересічного для кожної із суспільних груп кількісного складу родини [10, 34]. Хоча джерел, які б містили таку масову інформацію стосовно українських земель, немає.

Таким чином, підрахувавши кількість димів у Волинському воеводстві, О. І. Баранович мусив розв’язувати питання про кількість мешканців диму. Він відкинув як необґрунтований коефіцієнт у 5 осіб на родину, натомість прийняв ненабагато якісніший, хоч і розрахований як середнє для різних категорій населення, коефіцієнт О. Яблоновського в 6 осіб, де підґрунтям була “відома великородинність південного селянина” [8, 15]. При цьому О. І. Баранович вказував на невідповідність “великородинності” такому коефіцієнту. Ураховуючи поради українського демографа М. В. Птухи про гіпотетично можливу середню чисельність родини в шість осіб, яка щонайменше створювала за тогочасних умов можливість зростання населення, дослідник вважав коефіцієнт “мінімальним в середньому” числі осіб у родині [8, 17]. Однак в іншому випадку О. І. Баранович, беручи до уваги погляд О. Яблоновського, приймає коефіцієнт у 5 осіб [7, 6]. Перегляд же (чи уточнення) цього коефіцієнту триває донині та залишається чи не найбільш дискусійним питанням при визначенні чисельності населення України в XVI – XVII ст. [11, 75–76; 16, 331–351; 17, 85–99].

Для збирання квітів сплати подимного та їх зведення в єдиний інформативний блок учений доклав значних зусиль. Дослідник удосконалив методику вивчення опрацювання джерел. Складність такого завдання підтверджується закидами самому О. І. Барановичу про помилковість ототожнення таких неідентичних понять, як “дим” та “сім’я” [1, 113]. По-друге, постали питання про повноту збереженості подимних квітів 1629 р. та їхню вірогідність. На перше вчений дав негативну відповідь, знайшовши вихід у використанні хронологічно пізніших квітів, які, як довів і він, і історики пізнішого часу, здебільшого повторювали, але також могли й применшували дані 1629 р. [8, 11–13; 11, 72]. Певною мірою це саме стосувалося й іншого питання, оскільки якраз у 1629 р. сейм відреагував на низькі надходження від сплати податків і прийняв спеціальну ухвалу, яка змусила шляхту доплачувати подимне [8, 10].

Якщо в основу визначення залюднення Волині О. І. Баранович поклав документи державного податкового обліку, то, вивчаючи фільваркове господарство, аналізував насамперед інвентарні описи. Значна їхня кількість зберігалася в родинних архівах, ознайомлення з якими він розпочав ще працюючи в архівно-бібліотечному відділі Головного управління у справах мистецтва та національної культури (1918 р.), оскільки у своїх довідках відзначав неналежний стан збереження приватних архівних зібрань та порушував питання про залучення вчителів до попереднього їх опрацювання [18, 38]. Можливо, згодом, працюючи в системі освіти Старокостянтинівщини (1920 – 1923), він продовжував вивчення магнатських архівів.

Дослідження О. І. Барановичем приватних магнатських архівів мало кілька наслідків. По-перше, він відшукав та використав їх як історичні джерела [1, 114]. По-друге, до наукового обігу було введено “низку

документів одного з найінформативніших видів тогочасних джерел – інвентарів XVII – XVIII ст., зокрема, інвентарів 1603, 1650, 1728, 1754, 1758, 1760, 1769, 1775, 1777, 1778, 1779, 1783, 1786, 1787, 1797, 1800 та ін.” [18, 38]. По-третє, на цій підставі вчений дав загальну джерелознавчу характеристику магнатських архівів [19, 146–158], більш ґрунтовне опрацювання яких розпочалося значно пізніше [20, 101–106; 21, 90–96]. По-четверте, завдяки наведенню даних та інтерпретації документів із втрачених архівних збірок, на підставі праць історика можна розглядати різні процеси. До таких можна зарахувати інвентарні описи Старокостянтинова 1603 та 1636 рр. [22, 53, 55–56 та ін.]. По-п’яте, завдяки опрацюванню приватних архівів учений вийшов на таку категорію джерел, як реєстри подимного, та таку проблему, як залюднення Волині напередодні Визвольної війни [8, 13]. Загалом же О. І. Баранович використовував матеріали родинних архівів Ржевуських, Мнішків, Тарновських, Потоцьких, Сангушків, Вишневецьких, Яблоновських, Любомирських, Замойських, Радивилів, Пронських, Грохольських [1, 114; 19, 147].

О. І. Баранович наголошував на інформативній цінності документів магнатських архівів, зокрема, акцентував увагу на господарських документах, на наявності унікальних за своїм значенням джерел зі сфери політичного життя Речі Посполитої, де магнатерія відіграла винятково важливу вирішальну роль [19, 147]. Відзначивши недостатнє використання істориками магнатських архівів [19, 147] та охарактеризувавши окрема матеріали, учений, можливо, прискорив актуалізацію цих документів.

О. І. Баранович звернув увагу на складний характер приватних зібрань, оскільки кожне з них включало архіви інших можновладців, успадковуваним разом із маєтностями [19, 148]. Як ілюстрацію він навів архіви Мнішків, що включали архів Вишневецьких та частину архіву Замойських, архів Ржевуських, який містив частину архіву Острозьких, архів Сангушків із документами Заславських та Острозьких [19, 148]. Стосовно господарської документації вчений зауважив такі її характерні риси, як регулярність проведення обліку, його розсосередження в окремих господарських комплексах – фільварках, ключах, чітку, хоча часом спотворювану адміністрацією, звітність, яка згодом узагальнювалася по всіх володіннях [19, 149–150] тощо. З окремих різновидів джерел О. І. Баранович особливу увагу звернув на інвентарні описи маєтків та близькі до них ревізії, а також відзначив деякі особливості використання їх свідчень в історичних дослідженнях, насамперед обов’язкову необхідність термінологічного аналізу [19, 149–152].

Більша частина творчого життя О. І. Барановича пройшла за межами України. Це, звісно, позначилося на працях ученого та змусило його переглянути низку цілком правильних попередніх висновків. Так, для джерелознавчої характеристики приватних архівів він використав виключно свої двадцятирічної давнини матеріали, без змін залишив джерельну базу видозміненої монографії про фільваркове господарство на півдні Волині у XVIII ст. Порухнені й розглянуті істориком джерелознавчі проблеми залишаються актуальними для української історичної науки й сьогодні.

1. Швидько А.К. Вопросы социально-экономического развития Правобережной Украины XVI – XVIII вв. в трудах А. И. Барановича // *Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения.* – Днепропетровск, 1976. – Вып. 3.
2. Швидько Г.К. Питання історії Волині у працях О.І. Барановича // *Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III-ої волинської історико-краєзнавчої конференції.* – Луцьк, 1989.
3. Юркова О. Дослідження О.І. Барановичем магнатського господарства на Волині XVI – XVIII ст. на терені Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924 – 1930) // *Український історик.* – 1996. – Рік XXXIII. – №1/4 (128–131).
4. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924 – 1930 рр.). – К., 1999.
5. *Життя і революція.* – 1925. – №9.
6. Баранович О.І. З історії заселення південної Волині: Спостереження над колонізацією і економічним життям Волинського пограниччя XVI – XVII вв. // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* – 1925. – Кн. VI.
7. Баранович О.І. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. // *Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві.* – 1926. – Т. 1.
8. Баранович О.І. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. (1629 р.) // *Його ж. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воеводство.* – К., 1930.
9. *Zrodla dziejowe.* – Т. XII.
10. *Zrodla dziejowe.* – Т. XIX.
11. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воеводства у першій половині XVII ст. // *Вісник Львівського університету: Серія історична.* – Львів, 1988. – Вип. 24.
12. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. // *Проблемы историографии и источниковедения истории СССР.* – Днепропетровск, 1979.
13. Крикун Н.Г. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. // *Проблемы историографии и источниковедения истории СССР.* – Днепропетровск, 1979.
14. Horn M. Zaludnienie wojewodstwa beiskiego w r. 1630 / *Roczniki dziejow społecznych i gospodarskich.* – 1959. – Т. XXI.
15. *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. 2.
16. Ворончук І.О. Селянський двір на Волині в другій половині XVI століття (спроба ретроспективного відтворення) // *Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. 11-12 грудня 1995 р. м. Київ: Доповіді та матеріали.* – К., 1996.
17. Ворончук І.О. Типологія і структура української селянської родини у XVI – XVII століттях (на матеріалах Волині) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 2002. – Т. CCXLIII.
18. *Українські архівісти: Бібліографічний довідник.* – К., 1999. – Вип. 1.
19. Баранович А.И. К изучению магнатских архивов Украины // *Проблемы источниковедения.* – М., 1956.
20. Гісцова Л.З. До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – поч. XX ст. // *Українське архівознавство: Історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19 – 20 листопада 1996 року).* – К., 1997. – Ч. 1.
21. Сухих Л.А. Документи з родових архівів магнатів і шляхти волині та Правобережної України в колекціях

Центрального Державного Історичного Архіву України: історія, склад, стан науково-довідкового апарату та перспективи розвитку // Там само. – Ч. 2.

22. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.

С. І. Дровозюк

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У процесі осмислення надбань світової історичної думки з'ясувалося, що історична наука в Україні відстає у висвітленні духовного аспекту історичного буття. Нині важливо не тільки спростувати фальсифікації та відновити історичну правду, а й усунути дисбаланс у самій історичній конструкції між її базовими елементами – політичною, економічною та духовно-культурною історією. Це повною мірою стосується 20-х рр. ХХ ст., коли в суспільній свідомості українського селянства відбувалися складні й суперечливі процеси. Ця прогалина потроху заповнюється дослідженнями українських істориків. Конструктивну роль у напрацюванні наукової схеми дослідження й заповненні «лакуни» в духовній історії українського народу має відіграти історіографічний аналіз проблеми.

За останні роки в Україні активізувалися історіографічні дослідження. У контексті порушеної нами проблеми привертає увагу праця В. Коцура, який критично пересомислив твердження радянських істориків щодо змін у соціально-психологічній сфері селянства в 20–30-х рр. ХХ ст. [1]. У низці публікацій узагальнено здобутки історичної науки, що стосуються різних аспектів історії України періоду НЕПу: сільськогосподарської кооперації (О. Н. Атоян), взаємовідносин влади й українського селянства (Г. Т. Капустян, А. М. Тростогон), молодіжного руху (О. В. Зінько), політики українізації (І. В. Ващенко) [2]. В. Масненко дослідив взаємозв'язок історичної думки й національної свідомості в Україні (кінець ХХ – перша третина ХХ ст.) [3]. Однак суспільна свідомість українського селянства 20-х рр. в історіографічному плані ще не досліджена.

Мета цієї розвідки – виявити основні підходи українських істориків щодо висвітлення суспільної свідомості селянства 20-х рр. і визначити напрями поглибленого дослідження обраної нами проблеми.

Суспільна свідомість селянства в період НЕПу достатньо чітко виявилася в її політичному, економічному і правовому аспектах. Ставлення до влади та її економічної політики становило стрижень суспільної свідомості селянства.

Радянська історіографія звела суспільну свідомість до єдиної формули: неприйняття влади чи критичне ставлення до неї – ознака «низької» політичної свідомості, а беззастережне служіння більшовицькому режимові – «високої».

Суспільно-політична свідомість українського селянства виявилася в антибільшовицькому повстанському русі, який продовжувався й після

проголошення НЕПу. Аналізуючи регіональні особливості цього руху, історики виявили державницькі прагнення селянства, що пов'язувалися з Українською Народною республікою [4]. П. Захарченко, Н. Земзюліна та О. Нестеров, вивчаючи ідеологію селянського повстанського руху, констатували, що ідейно-програмне підґрунтя повстанському рухові створювали українські антибільшовицькі соціалістичні партії, а також ті політичні угруповання, які хоч і стояли на «радянській платформі», але не відступили від вимоги самостійності Української Республіки [5, 91]. Очевидно, необхідно чіткіше визначити особливості суспільної свідомості тих селян, які стали на шлях активної боротьби проти більшовицької влади.

НЕП «оживив» економічні та політичні інтереси селянства, стимулював господарську ініціативу, змінив його світобачення. Центральне місце в духовній сфері селянина 20-х рр. посідали ідеї, уявлення і соціальні почуття, пов'язані з аграрною політикою нової влади. Більшовицький режим активно насаджував ідею колективного господарювання як найближчу перспективу, у той час як селянство мало власне уявлення про землеволодіння і землекористування. Воно також гостро реагувало на цінову та податкову політику. Тому важливо з'ясувати, як цей аспект суспільних відносин висвітлено в історичній літературі.

Цікаві міркування щодо зв'язку національної свідомості з аграрним питанням висловив Б. Кравченко [6]. Економічна складова суспільної свідомості селянства простежується в працях С. В. Кульчицького, В. В. Калініченка, О. І. Ганжі, В. І. Марочка, А. Г. Морозова, В. М. Смирнова, С. В. Корновенка [7] та інших дослідників. Однак економічна свідомість українського селянства як сукупність його уявлень та почуттів щодо реальних та бажаних форм господарювання ще не набула в українській історіографії чітких обрисів.

Суспільна свідомість українського селянства функціонувала в умовах, коли воно змушене було брати участь у суспільно-політичному житті тільки через створені режимом політичні структури.

В останні роки відбулася значна переоцінка діяльності інституцій, через які більшовицький режим намагався включити селянських активістів у державний апарат. П. С. Григорчук та О. А. Мельничук, залучивши нові архівні дані про діяльність КНС, дійшли висновку, що свою участь у земельних перетвореннях члени цих організацій здебільшого використовували для власного збагачення й наживи, а рушіями такої поведінки були заздрість, зведення особистих рахунків, помста [8, 63, 87]. Досліджуючи політичне життя крізь призму КНС, С. В. Кульчицький зробив висновок, що партія, спираючись на пролетаризовані верстви, прагнула запобігти вияву політичної активності основної селянської маси, не допустити найменшої можливості самоврядування, оскільки в ньому небезпідставно бачили «петлюрвіщину», тобто прагнення до незалежності України [9, 150].

Нині помітним є зацікавлення істориків прагненням селянства організаційно оформитися в «селянську спілку». Г. Т. Капустян вважає, що, підтримуючи ідею «селянської спілки», селяни відстоювали насамперед власні економічні інтереси, хоча при цьому рух за створення «селянської спілки»

далі агітації не йшов. Однак влада розцінювала його як антирадянський, оскільки він міг призвести до створення структури, паралельної комуністичній партії, та консолідувати селянство як єдиний клас [10, 109–113].

Одним із способів імітації демократії були так звані безпартійні селянські конференції, які використовувалися для виявлення політичних настроїв селянства. О. Ганжа підсумувала, що із середини 20-х рр. у рішеннях селянських конференцій більше акцентувалося на політичних вимогах [11, 213]. Подібні міркування висловив Ю. В. Котляр [12, 111–130]. Матеріали безпартійних конференцій є цінним історичним джерелом, яке дає можливість дослідити ставлення селянства до владних інституцій та їхнє уявлення про справедливий суспільний устрій.

Значні можливості для реконструкції політичної свідомості селянства відкриває дослідження діяльності сільських рад. Радянська історіографія, описуючи вибори до рад, зображувала «куркуля» як агресивну й підступну політичну силу. Сучасні історики виводять на політичну арену заможного селянина. В. Лазуренко виявив дані, які дозволяють говорити про те, що передвиборчу кампанію заможні групи села проводили, як правило, цивілізовано й демократично. Головним виборчим методом заможного селянства були засоби відкритої агітації. Окрім красномовства, воно завойовувало авторитет фактом свого економічного потенціалу [13]. Історіографічна ситуація вказує на необхідність спеціального всебічного дослідження політичної свідомості селянства крізь призму суспільних відносин, нав'язаних більшовиками.

Суспільно-політична свідомість селянства виявилася також у діяльності земельних громад. В. Калініченко характеризує земгромади як демократичні організації всього селянства, що повністю відповідали його інтересам. Саме тому, що земельні громади почали набувати ознак політичної альтернативи більшовицькому режимові та не могли стати інструментом примусової колективізації, вони були знищені [14, 97–101]. О. Ганжа зауважила, що на середину 20-х рр., відчувши свою силу, громади намагалися повернути собі свої функції в повному обсязі, зокрема, роль низових органів влади [15, 242–243]. Історики дійшли досить оптимістичного висновку щодо діяльності селянських організацій першої чверті ХХ ст.: українське селянство виявляло себе не як аморфна маса, а як достатньо організований суспільний стан, який усвідомлював свої інтереси [16, 251–255]. У документах, що відображають діяльність земельних громад, міститься значний інформаційний ресурс для реконструкції окремих елементів суспільної свідомості селянства.

У структурі суспільної свідомості важливе місце посідає правосвідомість, яку розуміють як систему понять, переконань, поглядів, уявлень, почуттів та дій з приводу чинного або бажаного права. У період НЕПу правові аспекти життєдіяльності набули для селянина важливого практичного значення. Земельні конфлікти, свавілля адміністративного апарату, високий рівень злочинності, що зачіпала корінні інтереси селян (конокрадство, підпали), загострили проблему правди та справедливості, спонукали селянина або апелювати до закону, або ж покладатися на самозахист. У 20-х рр. минулого століття провідна роль у дослідженні

правосвідомості народу належала „Комісії для вивчення звичаєвого права України”, що діяла в системі ВУАН. Згодом під тиском тоталітарного режиму вона переключилася на дослідження „колгоспного права”. У радянській історіографії правосвідомість у конкретно-історичному плані не досліджувалася, натомість культивувався міф про „революційну правотворчість робітників і селян”. Сучасна історіографія, відмовившись від згаданих догматів, тільки починає заповнювати прогалини в знаннях про зміст та динаміку правосвідомості селянства.

В останні роки з'явилися праці, автори яких не тільки описують певні види та рівні суспільної свідомості, а й прагнуть реконструювати духовний світ селянства як цілісність. Із такого погляду, заслуговують на увагу методи дослідження джерел, запропоновані О. І. Обласовою [17]. Дослідниця створила комп'ютерну базу даних – „Суспільна свідомість селян Катеринославщини у роки непу”, на основі якої простежила ставлення селянства до політики правлячого режиму та його інституцій. Близьким до цього напрямку є також дослідження В. І. Саричева [18], який розглянув взаємовідносини селянства Південної України й радянської влади у 20-х рр. Зокрема, у дисертації дослідник виділив розділ, присвячений психологічній атмосфері в українському селі. Автор виявив основні фактори, що спричинили посилення напруженості в селянському середовищі, вибухи жорстокості під час розв'язання конфліктних ситуацій. Широку палітру світобачення українського селянства у 20-ті рр. репрезентовано в монографії Г. Т. Капустян, що стала підсумком її багаторічних досліджень у цій сфері [19]. У праці досить чітко простежується динаміка настроїв селянства. Систему поглядів селянства на владу та економічні відносини авторка вдало передала через поняття селянської «правди». Підсумовуючи свої спостереження, Г. Т. Капустян виділила серед найпомітніших важелів, які впливали на загальну картину «селянської правди», податкову політику, вибори до місцевих рад, «ножиці» в цінах на сільськогосподарську та промислову продукцію, землеустрій.

Отже, відбулося певне прирощування історичних знань із питань духовного життя народу, однак реконструкція суспільної свідомості українського селянства як цілісності в усіх її компонентах ще не завершена. Необхідно чіткіше накреслити історичну модель суспільної свідомості 20-х рр. ХХ ст., включити до неї правосвідомість та інші складові. Зрозуміло, що за рівнем та структурою суспільної свідомості селянство не було однорідним. Дослідження суспільної свідомості як динамічної системи передбачає стратифікацію селянської маси, виявлення просторово-часових особливостей функціонування духовної сфери. Варто розширити джерельну базу і домогтися піднесення інформаційної віддачі джерел. Значні перспективи для дослідження суспільної свідомості відкривають селянські документи особистого походження, стенограми різноманітних зібрань, інші матеріали, де зафіксовано висловлювання селян щодо реального та бажаного суспільного устрою. Для опрацювання великого масиву згаданих джерел варто взяти на озброєння досвід використання кількісних методів дослідження масової свідомості селян.

1. Коцур В.П. *Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія)*. – К.: Наукова думка, 1998.
2. Атоян О.Н. *Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х - начала 30-х годов: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.* – К., 1990; Капустян Г.Т. *Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: історіографічний огляд // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.* – Запоріжжя: Просвіта, 2002; Тростогон А.М. *Українське селянство і влада в 20-ті рр. XX ст.: історіографія // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України.* – Луганськ, 2002.; Зінько О.В. *Молодіжний рух в УРСР у 20-ті роки (історіографічний аналіз літературних джерел 20 – 30-х років): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 1993; Ващенко І. В. *Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Х., 2001.
3. Масненко В.В. *Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)*. – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001.
4. Зінченко А., Петров Л. *Селянство Поділля у повстанському русі 1919 – 1926 рр. // Сучасність.* – 1997. – №12.; Ревезук В.Я. *У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920 – 1925 рр.)*. – Полтава, 2000.; Стегній П.А. *Селянські повстання на Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (На матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук.* – Кременчук, 2000; Боган С.М. *Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Одеса, 2003.; Котляр Ю.В. *Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 – 1925)*. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2003.
5. Захарченко П.П., Землюліна М.І., Нестеров О.В. *У поході за волю (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році)*. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000.
6. Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.* – К.: Основи, 1997.
7. Кульчицький С.В. *УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії*. – К., 1995.; Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження*. – Х.: Основа, 1997; Ганжа О.І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927)*. – К., 2000.; Марочко В.І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*. – К., 1995.; Морозов А.Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу*. – Черкаси, 1993.; Смирнов В.М. *Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики*. – Х., 2002; Корноvento С.В. *Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921 – 1925 рр.): Дис. ... канд. іст. наук.* – Черкаси, 1999.
8. Григорчук П.С., Мельничук О.А. *Комітети неможливих селян на Поділлі (1920 – 1933 рр.)*. – Вінниця: ВДПУ, 2001.
9. Кульчицький С.В. *Комітети неможливих селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.)*. – К., 2000.
10. Капустян Г.Т. *«Селянська спілка» в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр. / Вісник Дніпропетровського університету.* – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 9.
11. Ганжа О. І. *Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя УСРР в 20-х рр. XX ст.* // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36 статей.* – К., 2001. – Вип. 4.
12. Котляр Ю.В. *Селянські організації і політичні об'єднання на Півдні України в період непу // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Історія та українознавство.* – Миколаїв – Одеса: «ТОВ Від», 2003. – Т. 1.
13. Лазуренко В.М. *Заможне селянство України в умовах непу.* – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
14. Калініченко В. *Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі 20-х років // Третій міжнародний конгрес україністів. 26-29 серпня 1996 р.: Історія. Ч.1.* – Х., 1996.
15. Ганжа О. *Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2002. – Вип. 6.
16. Кривко І., Лях С. *Селянські організації в Україні у першій чверті XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2002. – Вип. 6.
17. Обласова О.І. *НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження): Дис. ... канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 1998.
18. Саричев В.І. *Селянство і Радянська влада в 1925-1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 2000.
19. Капустян Г.Т. *Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття.* – Кременчук, 2003.

В. М. Олійник

САМОВРЯДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА – ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Незважаючи на ту величезну роль, яку відігравали самоврядні селянські організації при вирішенні практично всіх важливих соціально-економічних проблем життя на селі в доколгоспний період, їхня багатогранна діяльність у всій її сукупності належною мірою ще не вивчена. Між тим серед науковців, які досліджують історію українського селянства, не існує розбіжностей щодо доцільності ретельного вивчення, аналізу, систематизації та вироблення обґрунтованих рекомендацій із цієї проблеми.

Варто зауважити, що питання, які так чи інакше стосуються діяльності самоврядних селянських організацій, все-таки знайшли відображення у вітчизняній науковій літературі. Мета розвідки – з'ясувати стан наукового вивчення радянською історичною наукою самоврядних організацій доколгоспного села. Об'єкт вивчення – самоврядні організації доколгоспного села, предмет – дослідження радянською історіографією діяльності самоврядних організацій доколгоспного села.

Висвітлення проблеми функціонування різнопланових селянських самоврядних організацій було започатковане ще в публікаціях середини – другої половини 20-х років XX ст. Авторами наукових студій були, як правило, працівники ВУЦВК, Раднаркому УСРР, Наркомзему УСРР, Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР, Всеукраїнської центральної комісії неможливого селянства, Наркомату

соціального забезпечення УСРР, „Сільського господаря”, „Вукооспілки”, а саме економісти, управлінці, юристи, агрономи, землевпорядники, партійні функціонери, які були добре обізнані з діяльністю таких організацій [1]. Це здебільшого публікації практичного характеру: невеликі брошури, статті, полемічні нотатки. Цінність таких робіт полягає насамперед у тому, що вони написані, так би мовити, по гарячим слідам подій людьми, що їх оперативно написали люди, безпосередньо причетні до планування та поточного керівництва. Брошури, статті цього періоду містять багатий статистичний матеріал, цікаві факти, спостереження, переважно об'єктивно висвітлюють недоліки та досягнення, популяризують ідею активної участі селянства у вирішенні актуальних соціально-економічних проблем.

Причетність до поточної роботи авторів цього періоду дала їм змогу використати широке коло поточних матеріалів, значна частина яких пізніше була втрачена. Унаслідок цього історіографія 20-х років ХХ ст. насамперед має значення джерельної бази. Цей аспект проблеми потрібно мати на увазі, оскільки з другої половини 20-х років ХХ ст. інтенсивнішим стає ідеологічне забарвлення робіт, присвячених обраній для вивчення проблемі, обов'язково використовується політична риторика, за якою сьогодні інколи важко помітити сутність публікації, зрозумілу сучасникам.

Безумовно, роботи 20-х років мали й ряд інших суттєвих недоліків. Одним із них було те, що вони недостатньо повно розкривали складний механізм утворення та діяльності самоврядних селянських організацій. По-друге, їх часто присвячували хронологічно дуже короткому періоду, протягом якого аналізували той чи інший соціально-економічний процес. Унаслідок цього окремих етапів процесу, його проміжні результати, навіть при абсолютній беззастережності підході дослідника, сприймалися як остаточні, у той час, коли це був лише певний пункт відліку, той чи інший перехідний етап, коли надалі те ж соціально-економічне явище могло легко видозмінитись як в позитивному, так і в негативному напрямі. Інакше кажучи, обмеженість у часі аналізу соціально-економічних явищ і процесів не давала можливості виявити справжню їхню цінність. До цього, зокрема, спонукає і постійний тиск політичних інстанцій, які вимагали надавати практичні рекомендації для численних агітаційно-пропагандистських кампаній. З огляду на необхідність підготувати матеріал для обґрунтування партійно-державних рішень, категоричних вимог директивних інстанцій про популяризацію тих чи інших заходів у періодичних виданнях, масових брошурах, їхні автори змушені були аналізувати хронологічно дуже короткі відрізки часу. Це й надалі породжувало необґрунтовані висновки.

У зв'язку з кон'юнктурно-політичними міркуваннями, як правило, використовувався досить обмежений масив вихідних даних. Унаслідок цього не достатньо апробований на регіональному рівні матеріал екстраполювався на загальноукраїнський контекст.

Варто підкреслити необхідність критичного вивчення цифрових матеріалів, оскільки їхні суттєві розбіжності є досить поширеним явищем. Водночас багато праць, на нашу думку, не втратило свого

значення і на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії.

Проблему діяльності самоврядних форм соціальної допомоги висвітлено в студіях М. О. Мілютіна [2]. Саме йому належала ініціатива відстоювання у вищих партійних колах ідеї доцільності існування за радянської влади самоврядних форм соціального захисту на селі. Учений розробив достатньо демократичний для того часу проект про створення таких організацій у РРФСР. Російський проект практично без змін було прийнято і РНК України. Публікації автора відзначаються достовірністю статистичних матеріалів, які він мав змогу використовувати.

Уважного вивчення заслуговує порівняно невелика за обсягом, але змістовна і аргументована публікація Е. Лисікова [3]. У кінці 20-х років ХХ ст. він обіймав посаду голови Центрального комітету (союзного) Селянських товариств взаємодопомоги. У своїй роботі дослідник він подав достовірну історію розвитку організацій селянської взаємодопомоги, презентував динаміку їхнього розвитку, окреслив пріоритетність завдань на різних етапах існування.

Таким чином, у численних популярних брошурах та статтях дослідників подано цифрові дані, спостереження, факти, досягнення і прорахунки в діяльності селянських товариств взаємодопомоги. У їхніх публікаціях популяризувалася сама ідея селянської взаємодопомоги. Окремі з праць мали характер інструкцій і рекомендацій для працівників низової ланки.

Значну кількість студій було присвячено питанням роботи самоврядних селянських організацій у сфері кооперативного життя на селі. У 20-ті роки ХХ ст. до цієї проблеми зверталися такі дослідники, як І. Батюк, О. Онуфрієв, В. Дробот, С. Фесенко та інші. Їхні публікації стосувалися здебільшого суто практичних завдань: поліпшення організаційного будівництва, обмін досвідом, пошук ефективних форм господарсько-економічної роботи [4].

Новим етапом у дослідженні активної самоврядної діяльності українського селянства у сфері кооперативного життя стала поява в 1928 – 1929 рр. відразу декількох нових праць, що якісно відрізнялися від попередніх видань своєю ґрунтовністю, узагальненням широкого кола фактичних матеріалів, яскраво аналітичним характером викладу. У цілому студії доповнювали одна одну. Незважаючи на певні прогалини, вони дають об'єктивне уявлення про багатоаспектність проблем, глибину та взаємозумовленість процесів, які мали місце як у середині сільськогосподарської кооперативної системи, так і за її активною участю на селі в цілому. Це насамперед значна за обсягом монографія професора Київського кооперативного інституту П. Височанського. Вона висвітлювала широке коло проблем економічного, соціального, освітньо-культурного характеру протягом тривалого історичного періоду [5]. Цікавою спробою проаналізувати вплив сільськогосподарської кредитної кооперації на життя села стала праця С. А. Фесенка [6].

Ґрунтовністю загального підходу до аналізу питання про роль і значення діяльності кооперативних організацій українського селянства відзначається монографія І. М. Подольського [7]. Автор поставив за

мету здійснити порівняльний аналіз різноманітних як у національно-державному, так і в хронологічному плані самоврядних селянських кооперативних організацій. На особливу увагу заслуговує те, що І. Подольському вдалося не уникнути показу складних, суперечливих і достатньо гострих проблем діяльності селянських кооперативних організацій у добу української революції.

Вдала спроба аналізу цілого комплексу питань, тісно пов'язаних із впливом самоврядних кооперативних організацій на економічне становище селянських господарств, була здійснена М. Б. Гуревичем [8]. Важливою особливістю наукового пошуку стало те, що аналіз комплексу проблем здійснювався автором з огляду на чітке усвідомлення того, яким мінливим було в тих конкретних умовах соціально-економічне становище пересічного селянського господарства.

Публікації, присвячені проблемі функціонування наймасовішої форми селянського самоврядування — земельних громад, які об'єднували практично все селянство України, за незначним винятком мали прикладний характер, адже регулювали повсякденні економічні відносини: землекористування, оподаткування. Це насамперед праці В. М. Качинського, І. В. Кузнецова, Н. П. Скалиги, С. К. Луценка, Е. Д. Маркевича, Б. М. Аменицького [9]. Слід відзначити, що в більшості публікацій 20-х років ХХ ст., присвячених функціонуванню земельних громад, проаналізовано й прокоментовано не більшовицько-партійні постанови і рішення, а законодавчі акти радянських органів. Проте безумовний вплив аграрної політики правлячої партії істотно позначився на публікаціях, оскільки виникла необхідність обґрунтування і популяризації партійних рішень у сільському господарстві та житті селянства.

Відкрите утвердження тоталітаризму, насильницька колективізація поклали край як існуванню селянських самоврядних організацій, так і будь-яким спробам їх вивчення. Із початку 30-х років ХХ ст. ця проблематика, по суті, опинилася поза межами об'єктивного наукового висвітлення.

Протягом тривалого часу комплекс питань, пов'язаних із діяльністю селянських самоврядних організацій доколгоспного, нехай і радянського, періоду, висвітлювався дуже побіжно і фрагментарно. Такі проблеми практично не виділялись із загального контексту досліджень, присвячених історії українського селянства, оскільки детальне, справді наукове вивчення досвіду ефективної діяльності самоврядних селянських організацій, які протягом кількох десятиріч років з успіхом працювали в аграрному секторі народного господарства, розвіювало одне з концептуальних положень тоталітарної міфології щодо остаточної і безумовної переваги колгоспної форми організації життя селянства стосовно будь-якої іншої.

Таке становище проіснувало фактично до другої половини 50-х рр. ХХ ст. Лише з початком хрущовської відлиги окремі аспекти діяльності селянських самоврядних організацій почали досліджувати такі вчені, як І. Г. Гомберг, О. О. Бабій, І. Е. Громенко, З. П. Шульга, І. Х. Ганжа, І. І. Слинко, П. І. Бакуменко, Б. К. Мигаль, П. М. Денисовець [10].

Варто зауважити, що, зробивши певний внесок у відтворення адекватної картини життя українського

селянства в добу непу, названі студії все ж не призвели до утвердження реалістичного розуміння аграрної історії України доколгоспного періоду. Це було зумовлено насамперед тим, що на заваді об'єктивному науковому дослідженню ключових питань проблеми продовжувала непорушно стояти існуюча партійно-державна концепція суспільного прогресу. Характерною рисою досліджень того періоду було акцентування уваги на ефективності партійного керівництва діяльністю масових селянських організацій, що, згідно з усталеними канонами, могло мати лише позитивні наслідки.

Об'єктивне оцінювання суспільної вартості, демократичної активності селянства, створених ним самоврядних організацій, попри всю офіційну риторичку щодо пробудження та розвитку ініціативи, енергії широких народних мас, нігілістично зводилася до тези, проголошеної ще під час сумнозвісної дискусії 1929 року в Комуністичній академії, де відверто було проголошено, що врешті-решт будь-яка селянська організація — це лише форма, а яку може бути влито будь-який зміст [11].

Однак вже на початку 80-х років ХХ ст. з'явилися публікації А. Г. Морозова і І. В. Рибак, присвячені різним аспектам діяльності самоврядних селянських організацій [12]. У працях ще домінували усталені схеми післявоєнної радянської історіографії щодо напрямку і характеру діяльності селянських самоврядних організацій, але презентовані явища і факти, а головне аналіз їхньої сутності, започаткували нове адекватне відображення в історичній літературі багатогранного життя селянських самоврядних організацій.

Процеси гласності, демократизації, бурхливі дискусії доби перебудови щодо перспектив форм і методів утвердження товарно-ринкових відносин у сільському господарстві вимагали глибокого історико-теоретичного осмислення попередніх етапів його функціонування в ринкових умовах. Одне з чільних місць справедливо посіло вивчення досвіду різнопланових селянських організацій доби НЕПу: кооперативних об'єднань (універсальних, спеціальних, кредитних), товариств взаємодопомоги, земельних громад, машинних гуртків тощо.

Під впливом суперечливого трактування їхньої ролі та значення в соціально-економічному житті доколгоспного села, а звідси і подальшої перспективи, сформувалися два підходи. Згідно з першим, селянське самоврядування вважалося раціональною формою трансформації аграрної економіки в загальнонародну. Другий підхід трактував її як ефективну форму утвердження товарно-ринкових відносин, здатну подолати відчуженість сільського трудівника від прийняття управлінських рішень, знеособленості праці, недостатньої матеріальної зацікавленості й безвідповідальності за наслідки господарської діяльності.

У кінці 80-х — на початку 90-х ХХ ст. років було здійснено новий важливий крок щодо подальшого утвердження вільного від ідеологічних стереотипів тоталітарного минулого наукового розуміння та адекватного відображення сутності й ролі селянських самоврядних організацій доколгоспної пори. Спочатку з'явилися цікаві і змістовні журнальні публікації, пов'язані з новим підходом до оцінювання соціально-економічної та суспільної ролі селянських

громадських організацій. Серед них особливо вирізнялася серія статей С. В. Кульчицького, В. В. Калініченка, А. Г. Морозова, В. І. Бутенко, В. І. Марочка [13]. Посилився інтерес учених до історико-економічних та історико-культурних досліджень життя українського села доколгоспного періоду.

Ліквідація обмежень і заборони для роботи над архівними джерелами значно розширила можливості дослідників. У 1990-ті роки з'являється ціла серія глибоких, змістовних робіт, присвячених широкому спектру проблем українського села доколгоспного періоду. Залучивши не доступні раніше документи, учені об'єктивно висвітлили як загальні суспільно-політичні передумови функціонування селянських самоврядних організацій, так і спеціальні проблеми соціально-економічного, громадського, культурно-освітнього характеру, до вирішення яких вони тією чи іншою мірою були причетні [14].

Поява комплексу наукових студій створила передумови для неупередженого, об'єктивного дослідження концептуальних засад суспільно-політичної активності селянства, яку насамперед репрезентували його демократичні самоврядні організації, що діяли в найважливіших сферах життя села: сільськогосподарські та кредитні кооперативні товариства, земельні громади, товариства взаємодопомоги, машинні об'єднання.

Вивчення цих праць є перспективним напрямом історичної науки.

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Х., 1925; Целларіус В. Сучасна українська кооперація, її стан та розвиток. – Х., 1926; Одінок О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація. – Х., 1924; Милютин Н. А. Крестьянская взаимопомощь к концу 1924 года. – М., 1925; Милютин Н. А. Задачи и работа крестьянских комитетов общественной взаимопомощи. – М., 1926; Ковальский В. Очерки современного административного права. – Х., 1924; Гершоноу М. М., Кельман С. І. Коментар до Земельного кодексу УСРР. – Х., 1925; Маркевич Е. Д. Земельне законодавство та землеустрій. – К., 1925; Шаділов О. Землепорядження та організація трудового господарства на Україні. – Х., 1926; Луценко С. К. Нова земельна громада та її місце в радянській кооперативній системі // Вісник НКЗС. – Х., 1926. – Ч. 19–20; Скалига Н. П. Червона земельна громада. – Х., 1926; Кузнецов І. В. Земельна громада. – Х., 1927.
2. Милютин Н. А. Крестьянская взаимопомощь к концу 1924 г. – М., 1925; Милютин Н. А. Задачи и работа крестьянских комитетов общественной взаимопомощи. – М., 1926.
3. Лисіков Е. А. Развитие крестьянской взаимопомощи. – Х., Радянський селянин, 1932.
4. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Х., 1925; Онуфрієв О. Кооперація в сільському господарстві на Україні. – Х., 1929; Дробот В. Кооперативные МТС и колонны на Украине. – М., 1929; Фесенко С. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. – Х., 1928.
5. Височанський П. Кооперативний кредит. – Х.: Книгоспілка, 1929.
6. Фесенко С. А. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. – Х.: Госплан УССР и С.-х. Банк Украины, 1928.
7. Подольський І. М. Сільськогосподарська кооперація. – Х.: Держвидав України, 1928.

8. Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929.
9. Качинський В. М. Колективне будівництво та земгромада // Наукові записки Українського інституту економіки і організації сільського господарства. Х., 1929. – Т. 1.; Кузнецов І. В. Земельна громада. – Х., 1928; Скалига Н. П. Червона земельна громада. – Х., 1926; Маркевич Е. Д. Земельне законодавство та землеустрій. – К., 1925; Аменицький Б. М. Земельный кодекс УССР в вопросах и ответах с разъяснениями Особой коллегии высшего контроля по земельным спорам при Наркомземе. – Х., 1925.
10. Гомберг И. Г. Роль сельскохозяйственной кооперации в управлении экономической смычки между городом и деревней в период социалистической индустриализации // Труды Киевского технологического института пищевой промышленности. – 1956. – Вып. 16; Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України — одна з передумов масової колективізації сільського господарства // Питання економіки сільського господарства Української РСР: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 2. – К., 1959; Громенко І. Е. Руководство Коммунистической партией Украины развитием производственного кооперирования на селе (1921–1925 гг.) – К., 1925; Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. – К., 1960; Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – К., 1960; Мигаль Б. К. Організація і зміцнення комітетів взаємодопомоги на Україні в 1921 – 1924 рр. // Питання історії народів СРСР. – Х., 1969. – Вип. 8.; Громенко І. Є. Земельні громади України (1927 – 1929) // УІЖ. – К., 1972 – № 9.
11. Див.: Теоретические проблемы современной советской кооперации (дискуссия в кооперативной секции Коммунакадемии). – М., 1930.
12. Морозов А. Г. До питання про соціальний склад сільськогосподарської кооперації на Україні 1921 – 1929 рр. // Зб. матеріалів республіканської наукової конференції. – Донецьк, – 1982; Морозов А. Г. Розвиток державно кооперативної системи сільськогосподарського кредиту на Україні. Деп. в ІНІОН СРСР, № 14357; Рибак І. В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925 – 1932 рр. // УІЖ. – 1981. – № 2.
13. Кульчицький С. В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УСРР // УІЖ. – 1989. – № 8.; Кульчицький С. В. Між двома війнами 1921 – 1941 // УІЖ. – 1991. – № 8; Калініченко В. В. Доколхозное крестьянское хозяйство Украины в советской историографии // Вестник ХГУ. – Х., 1989. – № 343; Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки // Історія України в запитаннях та відповідях. – Вип. 1. – К.: Товариство «Знання», 1989.; Калініченко В. В. Селянська поземельна громада на Україні в доколгоспний період // Вісник ХДУ, – Х., 1994. – № 26; Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1921 – 1928 рр.) // УІЖ. – 1989. – № 8.
14. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії, – К., 1995; Кульчицький С. В. Комунізм на Україні. Перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996; Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). – Х., 1991; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х., 1997; Морозов А. Г. Село і гроші Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.

Аграрна історія в іменах

С. І. Шевченко

Міхал Грабовський – чигиринський поміщик і польський письменник

Кількасотрічне входження частини Правобережної України до Речі Посполитої зумовило відображення в історії цього регіону низки біографій родин польських шляхтичів. Частина з них зберегла тут свої помістя і після остаточного поділу Польщі між сусідніми імперіями, коли Наддніпрянина увійшла до складу Росії. У рік Польщі в Україні (2004) та Рік України в Польщі (2005) посилюється інтерес до різних проблем історії польської діаспори в нашій державі, а також до питання про відносини сусідніх слов'янських народів. У цьому контексті доцільно звернутися й до життєпису поміщика з містечка Олександрівки (тепер райцентр Кіровоградщини) Чигиринського повіту, літературного критика, публіциста, письменника польсько-української школи, дослідника старовини – Міхала Грабовського, 200 років від дня народження якого виповнилося восени 2004 р.

Окремі епізоди життя поляка висвітлено на рубежі XIX – XX ст. у публікаціях епістолярної спадщини письменника Пантелеймона Куліша на шпальтах «Кіевской Старини» [1], виданої згодом науковою діаспорою США [2]. Українець протягом двох десятиріч товаришував із М. Грабовським, відвідував Олександрівку, то ж неодноразово згадував того в листах іншим адресатам. У радянську добу його постать викликала інтерес вітчизняних літературознавців як запроваджувача «української школи» в польській поезії. У цьому аспекті, зокрема, привертає увагу дослідження Р. Кирчіва [3]. У роки незалежності діяльність М. Грабовського вивчали краєзнавці Кіровоградщини [4], які опублікували матеріал, що стосувався переважно взаємин М. Грабовського із П. Кулішем. Черговий етап вивчення, на нашу думку, має слугувати максимально можливому синтезованому охопленню усіх аспектів життєвого і творчого шляху Міхала Грабовського в Наддніпрянщині, у т. ч. аналізу його господарської діяльності як поміщика, що є метою пропонованої публікації.

Міхал Грабовський народився на Волині в родині майора російської армії – графа Антонія Грабовського і Терезії Двожанської. Закінчивши навчання в Умані, він переїхав до Варшави, де зблизився з гуртком романтиків. Не співчуваючи майбутньому польському повстанню, Грабовський їде в Україну [5, 471]. Тут, у своєму родовому помісті в Олександрівці Чигиринського повіту він жив із 1825 р. епізодично, а в 1830 – 1850 рр. – постійно. Поселення, що виникло в першій пол. XVII ст., із приєднанням Правобережної

України до Росії перейшло (вже в ранзі містечка) у власність князя Г. Потьомкіна, який подарував його своєму родичу – підполковникові Ф. Бжозовському. Останній продав містечко разом із кріпаками кільком поміщикам [6, 567], серед яких були й Грабовські. Спадщина Міхала Грабовського становила 229 кріпаків, 1280 дес. родючих земель, маєток із кам'яним, готичного стилю будинком на березі р. Тясмин. Господар одружився на доньці чигиринського поміщика Кароліні Росцішевській. Утім, дітей подружжя не мало [7, 260].

Олександрівським періодом датуються повісті Грабовського «Коліївщина і степи», «Станиця Гуляйпільська», де показано життя населення с. Турії (тепер – Новомиргородського р-ну) в польські часи [8, 527], «Тайкури», книга «Україна давня і сучасна». У публікаціях Грабовський використовував сюжети з української історії, фольклору, який збирав у навколишніх селах. Саме він першим запровадив термін «українська школа» в польській поезії [9, 56]. Саме ця «історична белетристика» спонукала автора поступово переходити до наукового осмислення минувшини українського народу. Більшу увагу вчений приділив першоджерелам, опублікувавши 1843 р. у Вільно збірник документів з історії краю. Як зазначає О. Кіян, М. Грабовського можна вважати зачинателем «української школи» в польській історичній науці [10, 9].

У 1843 р., збираючи матеріали для двотомника «Записки о Южной Руси», у свого польського колеги в Олександрівці зупинився український письменник Пантелеймон Куліш, який, ще до знайомства з автором, захопився «Станицею Гуляйпільською». Попередньо він вислав полякові свій роман «Михайло Чарнишенко». «Предки Грабовського титулувалися графами і володіли широкими помістями. Від них дістався йому широкий кам'яний будинок із тінистим садом над річкою. Садиба мала вигляд аристократичний, але мені було відомо, що Михайло Грабовський залишив титул графа і жив запросто. Він був тоді у розквіті літ і літературної діяльності, вів широке листування з корифеями польської літератури і передусім з Юзефом Крашевським. Будинок його був схожий на бібліотеку... Це був зразок працелюбства і безтурботливості, наукової зосередженості в самому собі і безладного господарювання», – так через десятки років згадував той час гість, додаючи, що господар із великою цікавістю ознайомлювався з етнографічними матеріалами, із записаними і замальованими Кулішем в Олександрівці та інших селах краю [11].

Біограф українського письменника В. Шенрок зазначає, що М. Грабовський одразу оцінив творчий талант П. Куліша і виявив до нього такий інтерес, що останній вважав час свого знайомства з ним кращим

періодом життя [12, 177]. Це було помітно вже з перших емоційних вражень П. Куліша, викладених у листі з Олександрівки до відомого київського громадського діяча, освітянина М. Юзефовича: «Тут познайомився я з відомим М. Грабовським і знайшов у ньому людину досить розумну і надзвичайно працювиту. Він запросив мене провести у нього в селі кілька днів і надав у моє розпорядження свою бібліотеку і всі свої папери, котрих у нього багато... Тепер Грабовський пише роман із старовини... Мого «Мих. Чарнишенка» перекладає хтось під його керівництвом польською мовою. Він говорить, що я першим осягнув елементи душі запорозької...» [13, 190–191]. Через два тижні вже з Умані тому ж адресатові він пише, що Грабовський високо оцінив рукопис його поеми «Україна», направивши уривки з неї Крашевському (який писав і з української тематики) в «Атенеум». Водночас олександрівець порадив молодому колезі видати першу частину твору в Києві, пообіцявши передрукувати її потім польською мовою [13, 192]. Містечко на Тясьмині безпосередньо причетне до творення цієї поеми, оскільки в листі до Ю. Крашевського П. Куліш зазначав: «Писав я «Україну» над кабінетом Грабовського в Олександрівці» [14].

У захопленні польських письменників до активного використання українських казок і легенд важливу роль на поч. 1840-х рр. відіграв саме М. Грабовський. У шостій книжці збірки «Rubon» (1845) вийшла його розвідка «Про народні українські перекази» на основі записаних Кулішем зразків усної творчості. У ній М. Грабовський пише, що його колега ґрунтовно працює над збиранням і систематизацією оповідних жанрів фольклору. Ця згадка про працю українського письменника і використання її матеріалів, більш як на десять років випередила публікацію «Записок о Южной Руси» [3, 104].

Дослідники вивчають версію про можливий приїзд до Міхала Грабовського Тараса Шевченка. Так, польський перекладач і літературознавець Є. Єнджевич у романі «Українські ночі, або родовід генія» описує відвідини Олександрівки в сер. 40-х рр. Т. Шевченком і П. Кулішем, яких було гостинно прийнято. Тарас Григорович, згідно з цією версією, за порадою останнього хотів замовити Грабовському польський текст до свого альбому «Мальовнича Україна» [15, 163]. Серед листування Куліша не виявлено підтвердження відвідин Олександрівки Шевченком. Але за 1844 р. натрапляємо на його лист до Тараса Григоровича, де він пише: «... Іду знов на три місяці на Україну. Присилайте Ваші картинки в Чигирин з надписом: «Михайлу Грабовському». Я в його буду, і він знатиме, куди мені їх переслать...» [2, 38]. Якраз тоді, коли Тарас Григорович збирав матеріали для «Мальовничої України», польський письменник планував видати подібний альбом. Пантелеймон Куліш й ознайомив українця із цим задумом.

Востаннє Куліш приїжджав до Олександрівки 1856 р. (через Черкаси). У листі від 12 червня із Санкт-Петербурга він пише: «... через місяць ... я, вхопивши оберемок книжок, махну на Україну і зараз, не гаючи часу, прибуду до Вас у Олександрівку...» [16, 73]. Маємо про це згадку і художника Л. Жемчужникова: «У Куліша я познайомився з М. Грабовським, до якого

ми обіцяли приїхати в помістя і котрий купив у мене моїх «Чумаків» і «Лірника» [17, 210].

Сам же П. Куліш писав тоді з Олександрівки, що поляк «покинув за домашніми хлопотами книжки і зробився паном. Гірко нам на його дивиться, і сам він у своєму господарстві сумує. Коли б Господь уберіг мене од такого упадку, щоб скончити своє діло так, як почав, і не звестись не знать на що!...». А після відвідин, сумно іронізуючи, писав про друга-поміщика: «Був я у Грабовського, котрий проміняв літературу на цукроваріння і буде дім, із котрого вийдуть дуже мальовничі руїни» [7, 262].

Як зазначає директор Державного музею історії Олександрівського р-ну В. Білошапка, Грабовський вивчав проблеми торфовиробництва. Він доставив для досліджень у комісію з опису губерній Київського навчального округу торф, знайдений в околицях Олександрівки, який виявився придатним для розробки (містив 81 % горючих речовин), і клопотався перед губернським керівництвом про розробки родовищ [18, 105].

Письменник також допомагав досліджувати історію лісостепового краю власнику частини с. Янівки (тепер – Іванівка Олександрівського р-ну), київському губернаторові Івану Фундуклею, із яким мав дружні стосунки. Зокрема, Грабовський та Фундуклей описували Змієві («Троянові») вали, вивчаючи їх походження [19, 359]. У 1850 р. Грабовський переїхав до Києва, через 12 років – до Варшави. Тут у цей час служив І. Фундуклей, посприявши своєму давньому олександрівському сусіду-поміщикові в призначенні директором училищ у Польщі. Сини письменника – Антон і Міхал – успадкували його володіння в Олександрівці. На початку ХХ ст. частиною земель володів онук М. Грабовського – Міхал Антонович [18, 106].

Отже, Міхал Грабовський – непересічна, обдарована особистість. Фундатор «української школи» в польській літературі, багаторічний приятель і, на певному етапі, опікун у організаційних питаннях Пантелеймона Куліша, тривалий час проводив дослідження з української історії, збирав у наддніпрянських селах фольклор, записував сюжети місцевої старовини, які потім використовував у своїх творах. Водночас, як один із заможних землевласників Чигиринщини, намагався реалізувати себе в господарській сфері, зокрема, у цукровиробництві й торфовидобутку.

Детальніше дослідження українських та польських архівів сприятиме глибшому вивченню громадської діяльності Міхала Грабовського. Зацікавлення постаттю цього культурного діяча польського походження мало особливе значення під час проведення Року України в Польщі.

1. *Письма П.А. Кулиша къ М.В. Юзефовичу // Киевская Старина. Т. LXXIX. – 1899. – Февраль; Письма П.А. Кулиша къ Шевченку. 1857 – 1860 // Киевская Старина. Т. LX. – 1898. – Февраль; Письмо П.А. Кулиша къ Грабовскому // Киевская Старина. Т. LXXI. – 1899. – Ноябрь.*
2. *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького. Передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк, Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984.*
3. *Кирчів Р.Ф. Україніка в польських альманахах доби романтизму. – К.: Наукова думка, 1965.*

4. Панченко В. Магічний кристал: Сторінки історії українського письменства. – Кіровоград: Народне слово, 1995.; Панченко В. Пантелеймон Куліш в “Абботсфордї” // Україна – Польща: наукові студії сусідів-партнерів. Випуск 3. З нагоди Року Польщі в Україні. – Кіровоград: “Імекс-ЛТД”, 2004.; Шевченко С. Поляки-письменники в історії Центральної України // Там само.; Шевченко С. На пограниччі культур. Кіровоградщина – Польща в літературних зв'язках (XIX – поч. XX ст.) Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004.; Кузик Б., Білошапка В. Олександрівка. Погляд крізь віки: Фотокнига. – К.: Мистецтво, 2001.; Кузик Б., Білошапка В. Енциклопедія Олександрівщини. – Там само, 2002. та ін.
5. Арабажинъ К. Грабовській (Михаил) // Энциклопедический словарь. Т. IX. Издатели Ф.А. Брокгаузъ (Лейцигъ). И.А. Ефронъ (С.-Петербургъ). – С.-Петербургъ: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1893.
6. Клейман Б.А., Пюнтковська К.О., Шешуков Н.Г. Олександрівка // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972.
7. Панченко Володимир. Пантелеймон Куліш в “Абботсфордї” // Україна-Польща: наукові студії сусідів-партнерів. Випуск 3. – Кіровоград: “Імекс-ЛТД”, 2004.
8. Турія // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972.
9. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Пер. з французької З. Борисюк. – К.: ИНТЕЛ, 1996.
10. Кіян Олександр. Історія України в польській романтичній історіографії першої половини XIX ст. // Центральна Україна – Польща в дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини. – Кіровоград: ПВД “Мавік”, 2004.
11. Куліш Пантелеймон. Майже півстоліття тому. Літературні спогади // Єлисавет (Кіровоград). – 1992. – 24 червня.
12. Шенрок В. П.А.Куліш. Біогр. очеркъ. Гл. I-V // Киевская Старина. Т. LXXII. – 1901. – Февраль.
13. Письма П.А. Куліша къ М.В. Юзефовичу // Киевская Старина. Т. LXIX. – 1899. – Февраль.
14. Єлисавет. – 1992. – 24 червня.
15. Енджевич Єжи. Українські ночі, або родовід генія: Роман. – Львів: ЛДКФ «Атлас», 1997.
16. Письмо П.А. Куліша къ М. Грабовскому // Киевская Старина. Т. LXXI. – 1899. – Ноябрь.
17. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. – Л.: Издательство «Искусство». Ленинградское отделение, 1972.
18. Кузик Б., Білошапка В. Олександрівка. Погляд крізь віки: Фотокнига. – К.: Мистецтво, 2001.
19. Антонович В. Змиевы валы в пределах Киевской земли // Киевская Старина. Т. VIII. – 1884. – Март.

В. М. Мойсієнко

ЛІБЕРАЛЬНІ ІДЕЇ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ТА РЕФОРМАТОРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М. Х. БУНГЕ

Серед відомих реформаторів дореволюційної Росії почесне місце справедливо посідає М.Х. Бунге. Життя цієї талановитої людини було, на диво, різностороннім. Він був відомим ученим-економістом, автором низки наукових праць, визначним авторитетом у галузі фінансів і грошового

обігу, висококомпетентним фахівцем у галузі поліцейського (адміністративного), фінансового та торгового права, державним діячем.

Ще донедавна на сторінках наукової літератури рідко трапилося ім'я нашого співвітчизника – Миколи Християновича Бунге. Лише останнім часом про М. Х. Бунге з'явилася низка публікацій. Особливо вагомим є доробок російського дослідника В.Л. Степанова [1]. Цікавий матеріал вміщено в монографії Е.Е. Хадонова, зокрема в другому розділі, присвяченому фінансово-економічним програмам М.Х. Бунге та І.О. Вишеградського [2]. Досліджувана проблема знайшла своє відображення в працях відомих істориків економічної думки Л.П. Горкіної [3], С.М. Злупка [4], І.-С. Коропецького (США) [5]. Викладацької діяльності М.Х. Бунге в Київському університеті св. Володимира присвячено дослідження Л.В. Вернигори [6] та розвідка М.І. Запари [7]. Проте укладачі “Економічної енциклопедії” [8], не зрозуміло з яких міркувань, навіть не згадали про науковий доробок Миколи Християновича Бунге та його учнів – представників Київської реально-психологічної школи в політичній економії.

На жаль, численні праці М.Х. Бунге, його розвідки з питань політекономії, статистики, теорії кредиту, поліцейського права в радянські часи не перевидавали. Найбільш повно творча спадщина реформатора репрезентована в науковій бібліотеці Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, що чекає на своїх дослідників [9]. Мета статті – з'ясувати ліберальні ідеї в теоретичній спадщині та реформаторській діяльності М.Х. Бунге. Об'єкт вивчення – теоретична спадщина і реформаторська діяльність М. Бунге, предмет – ліберальні ідеї.

Микола Християнович Бунге народився 11 листопада 1823 р. у Києві. Його батько – Християн Григорович – був відомим лікарем. Мати – Катерина Миколаївна Гебнер – усю увагу зосередила на вихованні сина. Юнак отримав якісну освіту: спочатку в гімназії, пізніше – на юридичному факультеті Київського університету, який закінчив із золотим медаллю.

Після закінчення університету він деякий час працював викладачем законознавства в Ніжинському ліцеї князя Безбородька (1845 – 1849 рр.). Саме тут сформувалися його ліберальні погляди. Як учений, він формувався під впливом досягнень західної науки, еволюціонував від ідей економічного лібералізму школи А. Сміта, з її апологетичною універсалізацією законів, приватної власності й системи вільної конкуренції до більш поміркованих поглядів теоретиків німецької історичної школи (В. Рошера, Б. Гільдебрандта, К. Кріса та ін.), які закликали до вивчення господарської специфіки конкретної країни і вказували на необхідність державного втручання в господарську діяльність. У 1847 р. захистив магістерську дисертацію, присвячену законодавству Петра I [10, 283]. На думку молодого вченого, “верховна” влада повинна зосередитися на законодавчій діяльності” “з метою стимулювання господарського життя” [11, 156]. У Ніжині Бунге отримав перший досвід педагогічної й наукової роботи, що стало йому в нагоді після повернення до Києва.

Із Київським університетом пов'язана найбільш яскрава сторінка різносторонньої діяльності Бунге. Він віддав йому майже все свідоме життя (1850 – 1880 рр.), пройшовши шлях від професора політичних наук, завідувача кафедр політичної економії, поліцейського права до ректора. Посаду ректора обіймав майже 10 років (1859 – 1862, 1871 – 1875, 1878 – 1880 рр.) [7, 8-9]. М.Х. Бунге поважали викладачі та студентів, особливо в той час, коли університети ще не мали ліберального Статуту 1863 року.

У Київському університеті св. Володимира повно розкрилися педагогічні та наукові здібності Миколи Християновича. Як викладач, він вважав за доцільне пропагувати сучасну європейську науку. До доробку Бунге слід зарахувати вузівські курси статистики, політичної економії, поліцейського права. Останній був опублікований у Києві в 1873 – 1877 рр. У передмові вчений писав, що вивчення законів без їхнього зв'язку із життям нерідко перетворюється на звичайну схоластику.

Микола Християнович належав до тих учених, що заклали підвалини теорії кредиту в Україні. У 1852 р., коли йому виповнилося двадцять дев'ять років, захистив дисертацію з теми “Теория кредита” та став доктором політичних наук. Серед низки наукових праць Бунге привертають увагу, по-перше, публікації, у яких він виступав прихильником не тільки скасування кріпосного права, але й покращення стану колишніх кріпаків; по-друге, студії, у яких висвітлено недосконалий характер податкової системи й необхідність її реформування; по-третє, праці, де учений наполягав на відновленні стабільного грошового обігу, оздоровленні фінансової системи. Зауважимо, що значна частина його розвідок була надрукована в центральних виданнях: “Отечественные записки”, “Русский вестник”, “Сборник государственных знаний”, “Экономический указатель” та ін. М.Х. Бунге, на нашу думку, не можна назвати провінційним професором, відомим тільки вузькому загалові.

М. Х. Бунге брав активну участь у ліберальному русі. Його політичні переконання сформувалися під час вивчення передових європейських ідей і дискусій про шляхи розвитку країни в ліберальних гуртках Ніжина, Києва й Петербурга. Він надійно засвоїв західні цінності з їхньою гуманістичною спрямованістю. Зокрема, визнання пріоритету людського розуму, віра в самоцінність вільної особи, відданість ідеям законності та правопорядку. Проте Бунге вважав, що політичні вимоги лібералів можуть реалізуватися лише після системних соціально-економічних реформ.

Політичні переконання М.Х. Бунге, авторитет ученого-економіста посприяли його залученню до складу редакційних комісій із питань підготовки селянської реформи 1861 року, зокрема, з іншими фахівцями підготував “Положення про викуп”, брав участь у реформуванні банківської системи, у розробці нового університетського Статуту 1863 року [12, 928].

Як своєрідне визнання авторитету цього педагога і вченого слід вважати запрошення викладати теорію фінансів спадкоємцю престолу великому князю Миколі Олександровичу. Навчання тривало майже рік – із вересня 1863 по червень 1864 р. Важко сказати

про практичне значення цих уроків. У 1866 р. Микола помер, для його батька це стало трагедією.

Повернувшись до Києва, Бунге, не припиняючи викладацької й наукової роботи, деякий час очолював київську контору державного банку, міське відділення “Російського технічного товариства” (1873 р.). За його ініціативи було засновано кілька приватних установ [13, 39].

Таким чином, не викликає сумніву, що в 50 – 70-х рр. XIX ст. Микола Християнович уже мав певний досвід як теоретичної, так і практичної діяльності. Зовсім не випадково Олександр II звернув увагу на Бунге, підбираючи кандидатуру міністра фінансів замість безпорадного генерал-майора гвардії Грейга, що обіймав цю посаду в 1878 – 1880 рр. Відомий російський поет Ф. Тютчев іронічно зазначив, “що командувати фінансами важче, ніж кінногвардійським полком” [14, 294].

Першим кроком до бюрократичної кар'єри стало призначення Бунге наприкінці 1880 р. товаришем міністра фінансів. Не минуло й шести місяців, як він очолив міністерство. Це сталося на початку травня 1881 р. Як зазначали сучасники, зокрема С. Загорський, “його призначення зустріли зі співчуттям та великими надіями”. Ліберали в особі Бунге бачили діяча “доби великих реформ”, здатного значно поліпшити фінансовий стан держави [2, 49].

Микола Християнович Бунге прийняв міністерську посаду, коли економіка й фінанси Росії були у важкому стані внаслідок російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. Загальна сума державного боргу за станом на 1 січня 1881 р. становила 6 млрд. крб. Мав місце хронічний дефіцит бюджету. Вартість карбованця впала майже вдвічі. Для виходу з кризи, на думку нового міністра, треба було мати комплексну програму та жорстко дотримуватися її, долаючи труднощі.

Така комплексна програма була підготовлена ще у вересні 1880 р. Вона містила три розділи. У першому аналізувався стан землеробства, гірничозаводської промисловості, залізничного транспорту за період з 1875 р. по 1880 р. У другому пропонувалися заходи для покращення фінансів у країні. Серед них: а) поліпшення становища сільського населення; б) розвиток промисловості та торгівлі; в) реформування податкової системи й зменшення витратної частини бюджету. Нарешті, в останньому розділі йшлося про оздоровлення грошової системи [2, 50].

Аналіз програми, запропонованої Бунге, свідчить, що новий міністр намагався використати досвід європейського законодавства. Однак це не було сліпим копіюванням європейських теорій, інститутів і правових положень. Бунге демонстрував раціональний підхід, маючи на увазі специфічні господарські умови імперії. На думку сучасного російського дослідника академіка Федорова, новий міністр ставив перед собою неймовірно складне завдання – упорядкувати фінанси, однак, без погіршення матеріального становища трудящих.

Цілком зрозуміло, що наявність реформаторської програми вимагала від нового міністра створення команди однодумців. Не всі чиновники поділяли плани й методи його управління, а тому він вирішив залучити до роботи близьких йому за поглядами людей, зокрема, своїх учнів – киян Е. Картавцева та Д. Піхна. У підготовці законопроектів допомагали відомі

економісти О. Ольхін та Ю. Жуковський. Були навіть у міністерстві Бунге й колишні учасники революційного руху 60-х років. Так, Володимир Іванович Ковалевський – віце-директор одного з департаментів міністерства фінансів – два роки (1869 – 1871 рр.) був в'язнем Петропавлівської фортеці. Створити за короткий час колектив однодумців Бунге не вдалося, і він весь час відчував опозиційний тиск частини своїх співробітників.

Розпочинаючи реформи, Бунге усвідомлював, що Російська імперія – сільськогосподарська країна, де селяни становлять 90 %. Микола Християнович був прибічником приватного землеволодіння і вважав право повністю розпоряджатися землею формою реалізації принципу свободи підприємництва. На його думку, викупна операція може бути проведена тільки за активної допомоги держави шляхом капіталізації селянського оброку в банках [15, 20]. Бунге відводив кредитові основну роль в організації викупу. Він звертав увагу на те, що для цієї мети не можна використовувати казенних кредитних установ, а тому треба створити систему приватних банків, які б у цілому позитивно вплинули на подальший економічний розвиток Росії.

Він вирішив спочатку дещо покращити становище колишніх кріпаків, що вже перейшли на викуп. Обговорення законопроекту про зниження викупних платежів почалося в червні 1881 р. Закон набув чинності в грудні того ж року. Згідно з законом, передбачалося зниження всіх викупних платежів на 16 % із кожного наділу. У документі зазначалося, що з 1883 р. усі селяни, які ще залишалися в тимчасовозобов'язаному стані, повинні перейти на обов'язковий викуп.

Наступною реформою Бунге стало скасування подушного податку, який майже 150 років тяжів над селянством. Проект “Про заміну подушного податку іншими податками” Микола Християнович вніс на розгляд Державної ради в березні 1882 р. Міністр, пропонуючи поступове скасування подушного податку, передбачав надходження до казни на початку 80-х рр. майже 59 млн. крб. [16, 52].

Навколо законопроекту точилася гостра боротьба, тому він був прийнятий тільки в січні 1886 р. Одночасно з ліквідацією подушного податку виникло питання про його бюджетну компенсацію. Її було отримано за рахунок підвищення на 45 % податків із державних селян шляхом переходу їх із 1886 р. на викуп, а також зростанням для всього населення прямих податків на третину, а непрямих – у 2 рази. Значна роль у реформах Бунге відводилася ліквідації у 1880 р. соляного податку, який щорічно приносив державі прибуток близько 14 млн. крб. [17, 24]. Реформатор вважав, що це дозволить, з одного боку, покращити стан злидненої частини населення, а з іншого – створити більш сприятливі умови для розвитку скотарства.

Для фінансової допомоги селянам, на яких припадав основний тягар податків, було створено у травні 1882 р. Селянський банк. Це була зовсім нова для Росії установа, діяльність якої мала пом'якшити гостроту аграрного питання. Через цей банк у 1883 – 1900 рр. селянам було продано 5 млн. дес. землі [17, 24].

Створення Селянського банку викликало не тільки підтримку. Бунге гостро критикували дворяни-

землевласники. Своєрідною відповіддю міністра на критику стало заснування у квітні 1885 р. Дворянського банку, який надавав грошові кредити під заставу їхніх земель на пільгових умовах. Уже за перший рік свого існування банк видав дворянам майже 70 млн. крб. [18, 34].

Певне місце у фінансовій діяльності М.Х. Бунге посідала митна політика. У першій половині 1880-х рр. мито на продукцію, що ввозилася з-за кордону, підвищувалося втричі: 1882, 1884, 1885 рр. Завдяки цьому митний прибуток зріс майже на 30 %, склавши в 1886 р. понад 112 млн. крб. [19, 24]. Підвищення мита, з одного боку, забезпечувало нове надходження грошей до казни, з іншого – захищало вітчизняного виробника, особливо в нафтовій та металургійній галузях промисловості.

Важливим напрямом діяльності міністра стала підготовка грошової реформи. Першим кроком на шляху до неї було вилучення з обігу 400 млн. кредитних білетів, накопичення золотого запасу в Державному банку, запровадження в 1885 р. нового монетного Статуту, який визначив пробу для срібла та золота за зразком більшості європейських країн [20, 755]. Як відомо, грошова реформа, про яку мріяв М. Х. Бунге і для реалізації якої він вжив ряд заходів, була здійснена лише в 1897 р. С. Ю. Вітте.

Одночасно з реформуванням фінансової та економічної системи Російської імперії Микола Християнович розробив і запровадив у життя програму з робітничого питання. “Промисловий розвиток стримувався відсутністю в країні сучасного законодавства”. У 1880 р. міністр зазначав: “Росія відстає від Західної Європи в цьому відношенні на півстоліття” [21, 58].

Аналіз програми Бунге свідчить, що він був добре обізнаний із європейським фабричним законодавством, зокрема з англійським, французьким. Водночас ним були використані матеріали комісії Валуєва та Штакельберга, які аналізували становище російських робітників у 60 – 70-х роках XIX ст.

Зразком для реформатора стала англійська система фабричного законодавства, у якій чітко простежується роль держави. Бунге був прихильником інституту фабричної інспекції, що мала широкі повноваження: відвідувати підприємства, віддавати під суд винних у порушенні фабричного законодавства, нарешті, складати щорічні звіти, що надходили до парламенту.

Перший із фабричних законів вийшов у 1882 р. Згідно із законом, заборонялося використання праці дітей до 12 років, їхня денна робота обмежувалася 8 годинами. Власники підприємств були зобов'язані забезпечити навчання дітей у початковій школі [22, 143].

Наступні закони з'явилися у 1885 та 1886 рр. Вони визначили порядок найму та звільнення робітників, отримання ними платні, стягнення штрафів. Заборонялася робота жінок та підлітків уночі [19, 145]. Для контролю за виконанням законів на підприємствах Росії вводилася урядова фабрична інспекція, що була підпорядкована міністерству фінансів. Слід підкреслити, що консервативні видання, такі як “Московские ведомости” Каткова, “Гражданин” князя Мещерського, побачили у фабричних законах Бунге соціалістичні ідеї. Це не відповідало дійсності. Закони лише дещо обмежували свавілля фабрикантів.

На завершення аналізу реформ М.Х. Бунге слід зазначити, що вони в цілому відповідали потребам економічного розвитку Росії і були продовженням буржуазних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст.

Незважаючи на свою непослідовність, протиріччя та поліативність, реформи М.Х. Бунге все ж сприяли фінансово-економічному оздоровленню країни, оскільки створили необхідні передумови для промислового піднесення 90-х років XIX ст. Завдяки реформам 1881 – 1886 рр. був дещо послаблений податковий тягар, покращено становище селянства – головного платника податків Російської імперії. За рахунок підвищення митних тарифів на продукцію, що ввозилася з-за кордону, виникли сприятливі умови для розвитку вітчизняної промисловості. Нарешті, було запроваджено фабрично-заводське законодавство, яке не тільки обмежило свавілля власників підприємств, але й засвідчило роль держави у врегулюванні конфліктів між підприємцями та робітниками.

Слід зазначити, що курс міністерства фінансів, особисто Бунге, багато в чому розходився з економічними поглядами консервативних кіл. У пресі розгорнулася огидна кампанія на чолі з М. Катковим та В. Мещерським. “Усе суспільство, – писав дореволюційний економіст П. Кованько, – поділялося на два табори – “табір шанувальників М.Х. Бунге” і протилежний – “його ворогів”. Серед свого оточення Катков дав клятву “скинути” Бунге. Міністра фінансів постійно звинувачували в слабкому розумінні російської дійсності й потреб народного господарства, у сліпому служінні західноєвропейським доктринам. Дійшло до того, що в передовій статті “Московских ведомостей” за січень 1886 р. Катков прямо назвав М.Х. Бунге “прихильником ліберальної партії, що отримала поразку в 1881 році” [23, 43]. Напади консервативної преси на М.Х. Бунге підтримував К.П. Победоносцев, який не пропускав нагоди переконувати Олександра III в згубності для Росії політики М.Х. Бунге. Кампанію проти Бунге підтримували і в міністерстві внутрішніх справ. Міністр Д. Толстой намагався за допомогою адміністративних заходів перешкодити органам ліберальної преси (“Вестнику Європи” і “Русским ведомостям”) виступати на захист міністра фінансів. За таких умов Олександр III не залишалося нічого іншого, як піти назустріч вимогам консерваторів. Наприкінці 1886 р. М.Х. Бунге пішов у відставку [24, 411].

Слід підкреслити, що реформатор не зміг здійснити більшої частини своєї програми. Діючи за умов фінансово-економічної кризи і постійного цькування з боку певних суспільних кіл, міністр фінансів Бунге не зміг реалізувати свої пропозиції щодо переселення селян і організації дешевого кредиту для малоземельних. Позики Селянського банку були доступними лише незначній частині селян. На папері залишилися проекти про ліквідацію кругової поруки та паспортної системи. Можна погодитися з дослідницею Е. Кузнецовою у тому, що реформи Бунге в тій історичній ситуації були паліативами і не могли істотно покращити становище народу. Ліквідувати бюджетний дефіцит міністру так і не вдалося [25, 113].

М.І. Туган-Барановський зазначав, що Бунге став “істинним реформатором нашої фінансово-

економічної політики” саме тому, що “він був теоретиком і прийшов на посаду міністра фінансів як добросовісний учений, який “був добре обізнаний з економічною та фінансовою політикою Заходу” [26, 146]. М.І. Туган-Барановський підтримав і американський дослідник І.-С. Коропецький, який підкреслив, що знання умов економічного розвитку передового Заходу дало змогу Бунге стати “видатним” міністром фінансів і провести реформи у власній країні [27, 199].

Микола Християнович Бунге за свого життя встиг зробити дуже багато. Він був членом Імператорського російського географічного товариства, почесним членом Імператорської академії наук, університетів: Санкт-Петербурзького, Новоросійського та Київського св. Володимира, Історичного товариства Несторалітописця, Київського юридичного товариства тощо. З ініціативи М.Х. Бунге почали видавати “Вісник фінансів, промисловості й торгівлі”.

М.Х. Бунге був нагороджений орденами: св. Станіслава II ст. – 1857 р., св. Володимира III ст. – 1862 р., св. Станіслава I ст. – 1865 р., св. Анни I ст. – 1868 р., св. Володимира II ст. – 1874 р., Білого Орла – 1879 р., св. Олександра Невського – 15 травня 1883 р.; медалями на пам’ять про війну 1853 – 56 рр., золотою медаллю за участь у роботі Редакційної комісії із селянського питання [15, 23].

М.Х. Бунге, учасника й ініціатора багатьох значущих реформ, у 1886 році було призначено на почесну й відповідальну посаду голови Комітету міністрів. Але найголовніше те, що ідеї Бунге стали підмурком майбутніх соціальних та економічних перетворень і створили своєрідну базу для здійснення реформ його послідовниками.

Сподіваємося, що ідеї Миколи Християновича Бунге послужать джерелом роздумів, пошуків і знахідок для всіх, хто хоче бачити Україну процвітаючою державою з розвинутою економікою. Для початку було б слушно перевидати його економічні праці, які по-справжньому поціновані в багатьох країнах, але незаслужено забуті на батьківщині.

1. Степанов В. Л. Н.Х. Бунге – Государственный деятель (1823 – 1895) // *История СССР*. – 1991. – № 1; Степанов В.Л. *Рабочий вопрос в социально-экономических воззрениях Н.Х. Бунге // Вестник МГУ*. – Сер. 8. *История*. – 1987. – № 3; Степанов В.Л. Н. Х. Бунге: Судьба реформатора. – М., 1998.
2. Хадонов Е. Е. *Очерки из истории финансово-экономической политики пореформенной России (1861 – 1904)*. – М., 1997.
3. Горкіна Л.П. *Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.)*. – К., 1994; Горкіна Л.П. *Еволюція економічної теорії в Україні у другій половині XIX – першій третині XX ст.: Автореф. дис ... д-ра економічних наук: 08.01.04 / Київ. нац. у-т ім. Тараса Шевченка*. – К., 2001.
4. Злупко С.М. *Економічна думка України (від давнини до сучасності)*. – Л., 2000; Злупко С.М. *Персоналії і теорії української економічної думки*. – Л., 2002.
5. Коропецький І.-С. *Українські економісти XIX ст. та західна наука*. – К., 1993.
6. Вернигора Л.В. *Розвиток економічної науки в Київському університеті (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис ... канд. економічних наук: 08.01.04 / Київ. нац. у-т ім. Тараса Шевченка*. – К., 2002.

7. Запара М.І. М.Х. Бунге – почесний член Університету Св. Володимира // *Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії НАН України.* – 2002. – Вип. 6.
8. *Економічна енциклопедія / Відповідальний ред. С.В. Мочерний.* – К., 2000. – Т. 1.
9. Бунге Н. Х. *Теория кредита* – К., 1852; Бунге Н. Х. *Основания политической экономии.* – К., 1870; Бунге Н. Х. *Полицейское право.* – К., 1873 – 1877. – Т. 1–2; Бунге Н. Х. *Курс статистики.* – К., 1876. – Ч. 1–2.
10. Касяненко Ю.Я. Бунге М.Х. // *Юридична енциклопедія.* – К., 1998. – Т. 1.
11. Бунге Н.Х. *Очерки политико-экономической литературы.* – СПб., 1895.
12. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. *Энциклопедический словарь.* – СПб., 1891. – Т. 4-а.
13. Кулинич И. М. *Немецкая диаспора в столице Украины Киеве // Вопросы германской истории – Днепропетровск, 1996.*
14. Феоктистов Е.М. *За кулисами политики и литературы.* – М., 1929.
15. Василик О.Д., Бойко Є.М., Онищук Я.В. *Микола Христянович Бунге: фінансист, педагог, державний діяч // Фінанси України.* – 2004. – № 5.
16. Погребинский А. П. *Финансовая политика царизма в 70 – 80-х годах 19 века // Исторический архив.* – М., 1960.
17. Мигулин П. П. *Настоящее и будущее русских финансов.* – Х., 1907.
18. Олейников Ю. *Бунге – царский министр финансов / Россия молодая.* – 1991. – № 4.
19. Зайончковский П.А. *Российское самодержавие в конце XIX столетия. (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов).* – М., 1970.
20. Джанишев Г.А. *Эпоха великих реформ. Исторические справки.* – СПб., 1907.
21. Лаврычев В. Я. *Крупная буржуазия в пореформенной России (1861 – 1900).* – М., 1971.
22. Лаврычев В. Я. *Царизм и рабочий вопрос в России (1861 – 1917).* – М., 1972.
23. Кованько П. Л. *Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Воспоминания современника // Университетские известия* – К., 1900. – № 5.
24. Корнилов А. А. *Курс истории России XIX века.* – М., 1993.
25. Кузнецова Е. Н. *К истории контрреформ 80-х – 90-х годов XIX века в России // Вестн. Ленинградского ун-та.* – 1976. – № 17.
26. Туган-Барановський М.И. *Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки.* – 1915. – № 3.
27. Koropecky I. S. *Academic Economics in the Nineteenth Century Ukraine // Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics – Cambridge, 1984.*

С. Г. Ганницький

ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ СИМИРЕНКО – “УКРАЇНСЬКИЙ ФОРД” КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В.Ф. Симиренко – знакова постать кінця ХІХ – початку ХХ ст. І для сучасників, і для сьогоденних українців Симиренко – це підприємець, видатний технолог, конструктор, винахідник, український цукровар і меценат, схожий більше на англійського міністра чи видатного техника з Америки [1, 56–58]. Він постать нового соціального типу, яка вагомо з’являється в другій половині ХІХ ст., свідомо й

цілеспрямовано продовжує господарські й культурні традиції народу, потужно стимулює національне відродження. Дослідження життя і діяльності відомого представника українського підприємництва ХІХ ст. В.Ф. Симиренка набуває особливої актуальності в умовах незалежної України, у час, коли формується сучасна підприємницька еліта держави.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що питання діяльності Василя Симиренка як інженера висвітлено побіжно в спогадах рідних, колег і друзів: Сауляк Савицької, О.М. Дузь-Крятченко, В. Леотовича [2], А. Ніконовського [3], О.Ф. Кістяківського [4], Є. Чикаленка [5, 19]. Серед напрацьованих сучасних дослідників варто виділити студії Ю. Хорунжого [6, 44–45], Т. Лазанської [7, 204–205], Н. Гамоля [8, 56–58].

Мета розвідки – дослідити підприємницьку діяльність В.Ф. Симиренка. Об’єктом нашої статті є історична постать Василя Федоровича Симиренка як інженера, винахідника і менеджера, предметом дослідження постає його діяльність у 70 – 90-х роках ХІХ та на початку ХХ ст. у селі Сидорівці (нині – Канівського району).

Народився Василь Федорович Симиренко 1835 року в Млієві, був на п’ятнадцять років молодший за Платона Симиренка – головного генератора і впровадника ідей фірми “Торговий дім «Брати Яненки і Симиренко»». У другій половині 50-х років ХІХ ст. навчався у вищому комерційному пансіоні в Москві, потім – у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті, після чого впродовж двох років стажувався в лабораторії відомого французького хіміка, засновника агрономічної хімії, Жана Бусенго [9, 18]. Його перебування у Франції збіглося з сумними подіями, що мали місце у фірмі на початку 1860-х років: смерть засновників фірми – старшого брата Платона Федоровича (1863 р.), а згодом і батька (1867 р.). Ці обставини змусили Василя перебрати на себе керівництво “Торговим домом «Яхненки і Симиренко»». Правовий аспект справи допоміг залагодити відомий український юрист Олександр Кістяківський [6, 44 – 45]. Протягом 10 років (1863 – 1873 рр.) Василь Симиренко намагався подолати збитковість фірми. Однак із кожним роком фінансові справи погіршувалися.

Зробивши все можливе й переконавшись у приреченості фірми, Василь Федорович у 1873 році залишив посаду голови адміністрації, відмовився від великого, як на ті часи, утримання, керівника фірми (12000 крб. у рік), від своїх прав на спадщину і залишив батьківську оселю.

За роки, роботи в Млієві він заощадив близько 30 – 35 тис. крб. і на ці гроші купив із торгів запущену руїну невеликої державної цукроварні в селі Сидорівці на Канівщині [10, 6 – 7; 7, 204]. Щоб відремонтувати і працювати на ній, потрібні були величезні кошти. Їх доводилося позичати на дуже не вигідних умовах. “Я часом платив по 84 % річних, щоправда, позичаючи на короткий час”, – згадував якийсь Василь Федорович, будучи вже заможною людиною [2, 37 – 48].

Тільки завдяки глибокому знанню справи, організаційному хисту та працьовитості Василя Федоровича, куплений ним завод-руїна зміг приносити прибутки і зробив його багатою людиною [11, 19]. У тодішніх довідниках містилася інформація, що власником заводу була його дружина – Софія Іванівна Альбрандт [12]. Добрий стан справ у

Симиренка викликав і подив, і задріть сучасників: „Розорив інших, а сам з води сухим вийшов”. Як зазначав О.Ф. Кістяківський, „...з морального погляду такі речі не позбавлені солідного обґрунтування х юридичного ж – нічого не значать” [4, 168]. Василь Федорович не звертав уваги і продовжував активно працювати на підприємстві, розробляючи нові й удосконалюючи вже наявні зразки цукроварних машин.

Його всебічне знання механіки і талант у цій сфері знайшли втілення в сконструйованих ним кількох цукроварних машинах, що привернуло увагу не тільки в Росії, але й за кордоном [3, 4]. Так, 1876 року Василь Федорович реєструє патент на випаровуючий апарат, що вдвічі скорочував витрати палива на переробку цукрового буряка, а працюючи в хімічній лабораторії, винайшов нові способи виварювання цукру [8, 57]. В. Леонтович згадував, що «... серед спеціалістів гомоніли про знамениту полеміку з якимсь видатним ученим по цукроварству – французьким чи бельгійським: якийсь, нікому не відомий Вишемирський, розбив на голову того видатного вченого на сторінках «Сюкрієр Індіжен», у якому важливому в цукроварстві питанні. Справжній Вишемирський, п'яничка-кресляр Василя Федоровича, навіть не умокав пера для тих статей. Писав їх Василь Федорович, підписуючись Вишемирським з його дозволу. І тут, як завжди, Василь Федорович унікав усякої хвали та розголосу» [11, 19]. Працював він здебільшого над своїми розробками вночі, а вдень керував своїм величезним господарством [2, 55].

Цікавим є і той факт, що на Сидорівському цукровому заводі вперше в Російській імперії виготовляли пастилу «Українська» та мармелад, який успішно експортували за кордон і прописували хворим у місцевій лікарні. Про функціонування цього виробництва згадується в спогадах племінниці Василя Симиренка – Марії Макарівни Сауляк-Савицької: „...пастильня була досить великим приміщенням з багатьма вікнами, світла і чиста. В правій її половині ... стояли великі круглі чани, в які накладалася напіврідка маса з яблуку, мабуть печених, змішаних з цукром, з ячними білками і може ще з чимось. ... В чани були спущені якісь прилади з якимись лопатками, які швидко обертались, добре перемішували і збивали яблучну масу. За столом сиділа наглядка, яка стежила за годинником і дзвоником давала знати, коли треба припинити розмішувати. В кінці чану маса розливалася в якісь форми ... які розділялись пластинками на окремі довгі брусочки. Все це якось подавалося в лівий кінець приміщення, де стояла парова машина, сушильні шафи ... Готова пастила укладалася в дерев'яні ящики, вистелені білим папером і забивалася. У всій пастильні додержувалася велика чистота» [2, 65–67].

Крім того, Василь Федорович Симиренко брав активну участь у роботі «отделения Императорского русского технического общества» (РТО). Відділення було відкрите 8 січня 1871 року. Місцем перебування спочатку було м. Городище Київської губернії, а пізніше, із розширенням у 1873 р., – м. Київ. Ініціаторами створення стали професор П.П.Алексєєв, інженер Михайло Толпигін [13, 3] і Василь Симиренко. Останній став почесним членом товариства пожиттєво. Був він й ініціатором проекту побудови

власної будівлі для товариства у Києві, зробивши в цю справу перший внесок. Із 1871 року товариство почало видавати і свій друкований орган – «Записки КОРТО по свеклосахарной промышленности», а згодом «Ежегодник по сахарной промышленности», ініціатором видання якого виступив П.П. Чубинський [14, 8]. У «Записках» Василь Федорович друкував свої статті з проблем удосконалення цукрового виробництва: «Усовершенствование выпарных аппаратов», «Теория выпарки Еллинека и его критические приемы», «О необходимости и пользе вести на заседаниях технические журналы» [9, 19].

Свою промислову діяльність Василь Федорович припинив, коли йому було 70 років. Однак ще тривалий час він опікувався справами власного підприємства. Як зазначав у своїх спогадах Є. Чикаленко, який добре знав Симиренка, «невпинною працею, умілістю та ощадністю він за багато років свого життя добився маєтку, що оцінювався на час його смерті 1915 року щось до десяти мільйонів карбованців» [5, 19]. І справді Сидорівський завод, який на середину 1880-х років виготовляв продукції лише на 193 тис. крб., уже в 1910 році досягнув виробництва продукції майже на 500 тис. крб. [15, 624; 15, 599].

Отже, Василь Симиренко зробив вагомий внесок у розвиток української цукрової промисловості як підприємець, технолог і винахідник. Як один із продовжувачів справи відомої фірми «Торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко», він став своєрідним «українським Фордом» і увійшов в історію як гідний представник національної підприємницької верстви, що почала формуватися в ХІХ ст.

1. Каменчук П. *Человек, который не изобретал автомобиль // Власть денег. – 2005. – № 3 (20).*
2. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 5799. – Оп. 1. – Спр. 32.*
3. Ніконовський А. *Пам'яті Василя Симиренка // Стен. – 1916.*
4. Кістяківський О.Ф. *Щоденник (1874 – 1885 рр.) у 2-х т. – Т. 1. (1874 – 1879 рр.). – К., 1994.*
5. Чикаленко Є. *Спогади: 1861 – 1907. – Частина 3. – Львів, 1926.*
6. Хорунжий Ю. *Українські меценати. Добродійність – наша риса. – К., 2001.*
7. Лазанська Т. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1994.*
8. Гамоля Н. *Генерація перших і єдиних. Династія Симиренків // Галицькі контракти. – 2003. – № 37.*
9. *Васи́лий Сими́ренко // Вестник сахарной промышленности. – 1916. – № 3(10).*
10. Чубинский П.П. *Свеклосахарные заводы российской империи с официальными статистическими о них данными. За компанию 1872 – 1873. – К., 1874.*
11. Леонтович В. *Родина Симиренків. Василь Федорович // Київська старовина. – 1994. – № 4.*
12. *Центральний Державний історичний архів України у Києві (ЦДА). – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 705.*
13. Посовень І. *Інженер Михайло Толпигін // Колгоспний лан. – 1971. – 29 червня.*
14. Берло Г. *3 Минулого. Барштільський пансіон і П.П. Чубинський // Україна. – 1927. – № 3.*
15. *Список фабрик и заводов России на 1910 г. – Спб. 1911. – С. 624; Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. – Спб., 1887.*

Т. П. Демченко, В. І. Онищенко

**ДЕПУТАТ ІІ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ В. ХВІСТ: НЕТИПОВА ДОЛЯ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА**

Поточний рік, окрім численних надій і сподівань, які на нього покладаються в українському суспільстві, позначений ще й декількома ювілейними датами, серед яких не останнє місце посідає 100-річчя першої російської революції 1905–1907 рр. Щоправда, можна передбачити, що особливих урочистостей не буде організовано. Наскільки ця подія в радянські часи була значущою, настільки проблематично, що сьогодні вона викличе хоча б який-небудь помітний громадський резонанс, тим паче, що власне революційний процес, за влучним висловом російського історика, все більше ховається в густу тінь [1, 129]. Попри це в науковому плані історія революції, безумовно, заслуговує на ретельне дослідження. Особливо важливим є переосмислення деяких основоположних проблем. Тому метою статті постає аналіз проблеми селянських рухів та діяльності українських парламентських фракцій у двох перших Державних думах Росії.

Загальновідомо, що відразу ж після початку революції – Кривавої неділі – вибухнуло село. Вже в лютому 1905 р. відбувся виступ на півночі Чернігівської губернії (Глухівський повіт), який став своєрідним прологом до масового селянського руху насамперед у вигляді повстань – бунтів. Згідно з поширеними уявленнями, реальної альтернативи їм не було. Селяни плекали оптимістичні сподівання, які поділяли, а частково їм же й нав'язували, представники тодішніх радикальних партій: поділити поміщицькі землі й зажити вільним господарем на своїй землі.

Щоправда тепер уже можна стверджувати, що в цій простоті й легкості розв'язання віковичної проблеми була, хоча й прихована, але реальна небезпека так же легко втратити і землю, і право господарювати на ній, і, зрештою, саме життя. В. Кульчицький слушно підкреслив цю особливість: "Позиція основної маси селянства в революції була непослідовною. Селяни прагнули негайної і безоплатної експропріації поміщицької власності з наступним перерозподілом. Вони не задумувалися над небезпеками революційного гвалтування права приватної власності" [2, 396]. Цей висновок стосується реалій 1917 р., але він пояснює і ситуацію 1905 р.

Якщо перечитати очима, не зашореними відповідними ідеологемами, повість М. Коцюбинського "Гата могона" чи пристрасні памфлети В. Короленка, спрямовані проти організаторів розправи над жителями с. Великі Сорочинці, то можна відчутти неприховану тривогу авторів щодо бунту як революційної форми боротьби. М. Могілянський – менш відомий письменник і публіцист, – але теж безпосередній учасник судових процесів над селянськими повстанцями, у ході яких він став розуміти "істинну психологію цих рухів голодних темних мас" [3, 167] і глибоко співчувати підсудним, теж наводить чимало прикладів деструктивної поведінки селян.

Тоді постає питання, а чи був інший шлях, чи селянство приречене на безкінечну участь у кривавих ексцесах, де тимчасова перемога обертається новим, ще гіршим поневоленням? Ми вважаємо, що можна з певним застереженням говорити про легітимний шлях боротьби, який у роки революції тісно пов'язувався з виборами і роботою перших двох Дум Російської імперії.

В історіографії виборів в українських губерніях до Дум поки що репрезентовано тільки деякі розвідки на регіональному рівні [4; 5]. Крім того, у 1989 р. побачило світ монографічне дослідження про вибори до ІІІ Думи [6]. Робота над аналізом селянської участі в представницьких органах вже розпочалася [7], але політичного портрета жодного з селянських послів, як нам відомо, ще не складено. Ми пропонуємо розпочати з Чернігівщини. Від Чернігівської губернії до Першої та Другої Дум було обрано 10 представників селянства. Кожен із них по-своєму цікава особистість, але найяскравішою постаттю був, на нашу думку, Василь Іванович Хвост. Саме так в офіційних документах писалося його прізвище, але в листі до І. Шрага зафіксовано підпис "Хвіст", так його йменувала і газета "Рада", тому надалі ми будемо використовувати український варіант написання.

Василь Іванович Хвост народився 1879 р. у с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту в селянській родині козацького походження. Закінчив сільську школу, в армії служив штабним писарем. Після повернення до рідного села його обрали, незважаючи на молодість, волосним старшиною. І. Тарасенко охарактеризував його як "людину поступову", підкресливши чесність, відважність і прямоту [8]. Очевидно, від природи В. Хвост був наділений задатками лідера, гострим розумом, талантом організатора, що зумовило його авторитет в односельців. Невипадково саме його вони направили ходяком до Першої Державної Думи й обрали до Другої [9, 50]. Активна, насичена боротьбою не тільки за права селянства, а й усього українського народу, діяльність у Думі стала найвищим життєвим злетом молодого посла.

Власне, він "засвітився" ще в ході виборчої кампанії в Чернігові. У Ніжинському повіті все пройшло нормально: В. Хвост очолив список 11 виборщиків від повіту [10, 2] і прибув до губернського центру, де разом з іншими висуванцями від селянства потрапив під потужний „прес" чорносотенної пропаганди. Не секрет, що представники цього руху мали панівне становище в губернії: на початок 1907 р. 23 відділення "Союза русского народа" об'єднували близько 10 тис. чоловік [11]. Однак, як з'ясувалося, кількість не завжди тотожна якості. Саме В. Хвост зірвав плани чорносотенців. Він закликав селянських представників не слухати правих, а йти на загальні збори. На засіданні останніх В. Хвоста обрали товаришем голови. Керівники "Союза русского народа" поскаржилися губернаторові, а той не посоромився розпорядитися привезти "бунтівника" до своєї резиденції. Ось що писала про подальший розвиток подій "Рада": Губернатор "почав на нього "тримати", погрожуючи, що він його скрізь знайде, навіть у Думі, і "скрутить у баранячий ріп". Біля нього весь час стояв інгуш, витягнувши кинжал. Добре вилаявши Хвоста, губернатор його відпустив, а тим часом зібрані у дворянському залі припинили збори і

послали до губернатора делегата, щоб повідомити його, що збори припинено доти, поки він не увільнить Хвоста. Кажуть, що цей вчинок губернатора чимало допоміг тому, що Хвоста обрано до Думи” [12].

Природно, що в особі губернатора М. Родіонова та клану місцевих чорносотенців селянський обранець нажив найлютіших ворогів. З іншого боку, він став улюбленцем кореспондентів “Ради”. В. Піснячевський відзначив: “Серед депутатів вже намічаються чудові оратори. Щасливе поєднання життєвого досвіду з молодими літами надає їхнім промовама велику вагу і робить чимале вражіння поки що на кулуари. Ось в невеликім гурткові ораторствує чернігівський посол Хвіст. Молодий, кобичкуватий, з русявою, кучерявою головою, у вишитій сорочці з червоною стрічкою і широким червоним поясом, він, не вважаючи на свої 26 літ, робить вражіння 20 літнього хлопця” [13]. Проте цей “хлопець”, а насправді молодий чоловік привертав увагу не лише привабливою зовнішністю. Він входив до фракції есерів, водночас був активістом Української трудової громади, співпрацював з її друкованим органом “Рідна справа”, його виступи з думської трибуни привертали увагу і депутатів, і громадськості.

Особливого розголосу набув виступ депутата, пов’язаний із запитом 30 членів Думи щодо переслідувань, яких зазнали з боку влади селянські послі Київської та Подільської губерній. У короткій промові В. Хвіст заявив, що лівих не задовольнило пояснення міністра юстиції, а Дума вкотре показала свою нездатність захищати інтереси народу, бо не може захистити від арешту й своїх членів. Але запит не був даремним: “Можливо, це буде першим закликком до повстання” [14, 238 – 239]. Незважаючи на те, що партія есерів здобула собі репутацію терористів, весь попередній життєвий досвід В. Хвоста дозволяє стверджувати, що під повстанням він не розумів бунт, швидше йшлося про масову народну боротьбу. Проте виступ спричинив хвилю обурення на лавах правих, викликав певну, хоча й стриману, реакцію в інтелігентських колах. Історик В. Гер’є, згадавши у своїй книзі, що молодий депутат Хвіст – есер, полковий писар, скаржачись на безсилля Думи, закликав до повстання, зауважив: “У справі брали участь навіть рядові лівого блоку” [15, 356]. Російська ліберально-демократична інтелігенція уважно придивлялась до селянства і певною мірою немовби заново відкривала його для себе. Ще один відомий російський історик, депутат І Державної Думи М. Карєєв, описуючи аудієнцію в Зимовому палаці 27 квітня 1906 р., зауважив, що дехто з кадетів побоювався, щоб під час церемонії зустрічі імператора з “народними обранцями” селяни-депутати не попадали на коліна перед царем. Однак виявилось, що вони вороже поставилися до палацових розкошів і не тільки не стали на коліна, але й не кричали “ура”, як, до речі, й інші депутати [16, 237]. Представники української інтелігенції, на нашу думку, значно ближче стояли до селянства, але і їх дивували кращі представники останнього зрілістю своїх думок, поміркованістю вчинків, глибоким розумінням реальної ситуації. І. Шраг у спогадах про селянина – посла до І Думи – М. Онацького (який не дожив навіть до 30 років) писав: “Кожен народ, – казав Онацький на зборах, – а також 25 мільйонів українців, мусять самі для себе закони видавати, а не з Петербургу їх

одержувати”; він був свідомим прихильником і оборонцем автономії України, він добре знав історію України, надзвичайно цікавився нею, був переконаний у тому, що тільки автономічний лад справді забезпечить національні права українського народу, забезпечить йому самостійну національну культуру, можливість її розвою, забезпечить права й інтереси тих, хто працює” [17, 6].

Таке коло інтересів повною мірою характеризувало і героя нашого нариса. Особливістю поглядів В. Хвоста було органічне поєднання постулатів есерівської ідеології з боротьбою за українську справу. Як він її розумів? Про це дає уявлення ще один його виступ із думської трибуни. Це була досить різка критика реформи початкової школи, представлені міністром освіти Російської імперії П. Кауфманом. Селянський посол вимагав надавати перевагу земським школам перед парафіяльними, навчати сільських дітей “корисних знань” і обов’язково рідною мовою. “Для нас, селян, особливо в Україні, освіта така важлива, що вона значить не менше, ніж земельне питання. Адже, якби ми були освічені, якби наша країна була письменною, то нам, здається, не було б так важко боротися, як тепер”, – підкреслив він [14, 547]. Варто наголосити, що такі заяви і сьогодні є вельми актуальними.

В. Хвіст не забував і про свою малу батьківщину, разом із колегами жваво відгукуючись на події суспільно-політичного значення в губернії. Так, 6 чернігівських послів 3 квітня 1907 р. надіслали телеграму першодумцю І. Шрагу у зв’язку з переслідуванням за підписання Виборзької відозви. Цитуємо мовою оригіналу: “Возмущенные Вашим исключением из сословия. Мы шлем Вам горячее сочувствие и твердо надеемся, что солнце правды, права и свободы неизбежно взойдет над тяжелой русской жизнью” [18, 17].

Разом з іншими представниками українства – земляком, лікарем М. Рубісом, лікарем із Нижнього Новгорода І. Довгополовим та подільським священником А. Гриневичем – уже 4 березня, тобто через 2 тижні після відкриття Думи, В. Хвіст звертається до колег-українців із закликом зібратися для обговорення питання про заснування фракції. Незабаром вона була створена й отримала назву “Українська Трудова Громада”. До неї увійшло 47 осіб, а вище названі ініціатори її очолили [19, 3; 20, 47]. Треба відзначити, що й склад фракції, і діяльність були досить специфічними. Не випадково ж В. Піснячевський називав громаду “хліборобською”, бо “від торішньої, де тон головним чином задавала інтелігенція, вона ще й тим відрізняється, що тут верховодять Нечитайли, Чигирики, Сайки, Хвости та їх братія...” [21]. У контексті нашої розвідки це означає, що селянство спромоглося виставити зі свого середовища представників, які твердо стали на шлях легітимної боротьби. А це, у свою чергу, свідчить, що поміж цієї верстви була достатньо велика кількість людей, які не поділяли віри в перспективність бунтів, а шукали іншої дороги. До речі, тогочасні українські публіцисти підкреслювали, що селяни чимало сподівань покладали на Думу, особливо на Другу. “І село мовчазним, допитливим поглядом сфінкса дивиться також туди, на далеку північ, де розпочалася згадана трагедія, що так близько його торкається, хоч воно й не бачить ще всіх ниток, які прив’язують його

до сцени”, – наголошував С. Єфремов. До цього роздуму автора надихнула випадкова розмова із селянином із Чернігівщини [22]. Значною мірою завдяки спостереженням за селянськими настроями в нашому краї, до подібного ж висновку прийшов і М. Могилянський, зауваживши, однак, що “селянство визначено і досить категорично формулює свої потреби”, і в конфлікті Думи з урядом тільки тоді стане на бік першої, якщо “конфлікт буде йому до відчутності зрозумілим і відбудеться на ґрунті основних народних вимог” [23, 113].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що селянські речники, зокрема В. Хвіст, виражали інтереси певних кіл селянських мас. Проте саме ця обставина, у поєднанні з радикальними виступами та значною активністю в Думі, робили його вкрай небезпечним для влади. Позначився й інцидент, пов’язаний із виборами в Чернігові. Після розгону Думи на опальною депутата посилалися “брехливі доноси”. Разом із родиною він мусив перебраться до Києва, де працював касиром у театрі М. Садовського [8].

Восени 1907 р. В. Хвоста заарештували (і це дуже симптоматично) за організацію “великої розбійної ватаги”(?), а в ході слідства інкримінували ще й “переховування якогось визначного терориста” [8]. Тепер важко сказати, чим керувалися служителі царської Феміди: чи прагненням якомога надовше і надійніше запроторити за ґрати відомого діяча, чи спрацював і певний стереотип: селянин – неодмінний бунтівник, відтак його зброєю має бути сокира і коса, а формою боротьби – погроми поміщицьких садиб? А можливо, що саме селянські ватажки, які вміли боротися словом та мали авторитет, були для режиму значно небезпечніші за тих, хто звично хапався за вила?

Варто наголосити, що умови ув’язнення В. Хвоста були аж надто тяжкими: півтора року він провів у камері-одиначці чернігівської в’язниці, закутий у кайдани. Звичайно, йому допомагали. Так, І. Шраг, відбуваючи своє покарання, ділився з В. Хвостом “їжею та українськими книжками” [24]. Зовсім нестерпно стало, коли й на заслання до Красноярського краю экс-депутата повезли закутим. “Погрози Родіонова, – писав він з дороги І. Тарасенкову, – цілком виконані” [8]. У Красноярську в’язня ще потримали в місцевій тюрмі, а потім відправили на заслання до села Рибного Єнісейської губернії, за 360 верст від найближчого міста.

В. Хвіст став потроху облаштовувати своє життя. Він, очевидно, вів жваве листування, зокрема, писав до І. Тарасенка [8]. На жаль, про зміст листів можна судити тільки зі статті-некролога останнього. І. Тарасенко – селянин-самоук, який обирався від селянської курії Чернігівщини до I Державної Думи, із 1917 р. присвятив себе справі українського церковного відродження, був обраний секретарем ВПЦР. Навесні 1922 р. його разом із родиною заарештували чекісти й розстріляли 28 серпня того ж року [25, 981]. Імовірно, що архів І. Тарасенка був знищений, а відтак пропали листи В. Хвоста до нього. До наших днів дійшло тільки 2 його листи, адресовані І. Шрагу й А. Марголіну. Вся ця епістолярна спадщина датується березнем – листопадом 1910 року. Автор уболівав за долю своїх дружини та дітей, оскільки опікунство над ними та право розпоряджатися майном було надано непорядній особі, яка

привласнювала кошти собі. Звідси і звертання по допомогу до досвідчених юристів. Колоритно описував “засланець” свій побут у сибірській глушині. Не можна не відзначити такий момент: український селянин намагався і в цих умовах “виростить з парників кавунів, динь, баклажанів, але не знаю буде діло чи не буде” [26]. Він просив у І. Шрага українських книжок, зокрема, “Історію України”, зворушливо додаючи: “пришліть мені, бо у мене немає, а треба ж дуже” [26]. Ось такою нестандартною людиною був посол В. Хвіст.

На жаль, доля відпустила йому вік Христа: він помер 11 жовтня 1912 р. у Мінусінську. Причини й обставини його смерті так і не були з’ясовані друзями в Україні [27, 73; 8].

Отже, В. Хвіст був народжений, щоб бути виразником і захисником інтересів українського селянства. Його діяльність у Другій Державній думі підтверджує це припущення. Безумовно, вона стала апогеєм політичного життя героя нашої розвідки навіть за умови, що її рамки були вкрай обмежені. М. Грушевський ще на початку думської епопеї писав: “Теперішня Дума навряд чи буде ареною боротьби за національні права. Важно, щоб український народ і в другій Думі в особі своїх заступників, свого національного клубу, мав спроможність на кожному кроці заявляти свою солідарність із домоганнями політичного і соціального оновлення Росії...” [28]. Люди, подібні В. Хвосту, повністю реалізувати себе в Думах не могли, але це не означає, що вони не повинні були туди йти, бо саме там слугували справі пробудження національної свідомості в селянських масах.

Чернігівському послу не пощастило дожити до революції 1917 р., хоча, ймовірно, що саме в її умовах він би виріс до знакової постаті загальнонаціонального рівня. В. Хвіст так і залишився діячем передреволюційної доби. Проте його коротке життя немовби висвітило на мить інший шлях до жаданої волі і землі, показало альтернативу, яка в тогочасних умовах залишилася нереалізованою.

Створення ж банку наукових біографій активних учасників революційного процесу в Україні, безумовно, розширить наші знання про селянський рух, діяльність українських парламентських фракцій та інші складові революційного піднесення.

1. Тютюкин С.В. Первая революция в России: взгляд через столетие // Отечественная история. – 2004. – № 6.
2. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002.
3. Могилянський М. Аграрные процессы на Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 3.
4. Демченко Т., Рубіс І. Вибори до I та II Державних дум Росії на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.
5. Федьков О.М., Глушковецький А.Л. Суспільно-політична боротьба на Поділлі під час виборів до I Державної Думи // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т. 12.
6. Потик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу. – К., 1989.
7. Коник О.О. Селянські депутати України в I та II Державних думах Російської імперії // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 1.
8. Тарасенко І. Над дорогою могилою // Рада. – 1912. – 8 листопада.

9. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва // Энциклопедический словарь Гранат (Русского библиографического института Гранат). – 13-е изд. – М., [Б.г.]. – Т.17.
10. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 173. – Оп.1. – Спр. 41.
11. Черниговское слово. – 1907. – 14 января.
12. Рада. – 1907. – 15 лютого.
13. Рада. – 1907. – 27 лютого.
14. Стенографический отчет заседания II сессии Государственной Думы. – СПб, 1907.
15. Герье В. Вторая Государственная дума. – М., 1907.
16. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – Ленинград, 1990.
17. Шраг І. Посол до першої Думи М.Онацький (спомини члена першої Думи) // Рідний Край. – 1907. – 7 травня (мая) – Ч. 18.
18. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал 59 – 238 / 603.
19. Чижевський П. Вісти з Думи // Рідний край. – 1907. – № 12.
20. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Чернігівські депутати у Другій Державній Думі // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1995. – Вип. III.
21. Рада. – 1907. – 16 березня.
22. Єфремов С. З нашого життя // Рада. – 1907. – 24 лютого.
23. Мозиланский М. Из крестьянских настроений на Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 2.
24. Рада. – 1908. – 2 вересня.
25. Мартирологія Українських Церков. – Торонто – Балтимор: Християнський самвидав України, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали.
26. ЧІМ. – Ал.59 – 214 / 603.
27. Украинская жизнь. – 1912. – № 11.
28. Рада. – 1907. – 1 березня.

А. О. Овчаренко

АГРАРНА ПРОБЛЕМА Й АГРАРНА ПОЛІТИКА США В ПЕРІОД „ВЕЛИКОЇ ДЕПРЕСІЇ” І „НОВОГО КУРСУ” Ф. РУЗВЕЛЬТА

Проблемам економічної кризи 1929 – 1933 рр. („великої депресії”) та „нового курсу” Ф. Рузвельта 1933 – 1939 рр. присвячено значну кількість досліджень у радянській історіографії. Не втрачено інтересу до них, особливо до діяльності Ф. Рузвельта, і в сучасній літературі [1–4]. Питання розвитку американського сільського господарства в 20 – 30-ті роки ХХ ст. висвітлено в окремих розділах праць з історії США загального характеру [5–8]. В окремих публікаціях висвітлено основні аспекти економічної кризи, а також політики президента Г. Гувера. Досліджено фермерський рух у США окресленого періоду [9–12]. Головні напрями „нового курсу” були предметом аналізу в дослідженнях В.Л. Малькова [13], О.А. Кредера [14], А.І. Уткіна [15]. Питання аграрної політики спеціально досліджено в публікаціях В.П. Золотухіна [16] і Є.Ф. Язькова [17].

Проаналізована література містить значний практичний і теоретичний матеріал для вивчення сутності „великої депресії” і „нового курсу”, їхніх складових та основних результатів. Однак притаманна радянській історичній науці заідеологізованість характеристик сутності та перспектив розвитку

історичного процесу позначилася і на оцінках „великої депресії” та „нового курсу”. У більшості праць вони аналізуються кризь призму класової боротьби, так званої загальної кризи капіталізму і фатальної неминучості його краху.

Метою статті є аналіз особливостей аграрного питання в США окресленого періоду та основних напрямів політики американських урядів у подоланні кризи сільського господарства. Об’єкт дослідження – „новий курс” Ф. Рузвельта. Предмет – аграрна політика.

У жовтні 1929 р. унаслідок стрімкого падіння курсу акцій на нью-йоркській фондовій біржі почалася світова економічна криза, що тривала до 1933 р. включно і найбільше з усіх країн завдала удару по економіці США. У результаті неї порушився весь процес функціонування капіталістичної економіки, зазнали краху багато торговельних, промислових підприємств, фермерських господарств, транспортних компаній, банків. Промислове виробництво США впало на 46%, а в окремих галузях цей показник сягнув 76–80%. Обсяг зовнішньої торгівлі скоротився на 70%. Армія безробітних у 1932 р. збільшилася до 17 млн. осіб. [21, 39].

Промислова криза доповнювалась аграрною. У сільському господарстві США вже в 1920 р. виникла проблема перевиробництва, яку так і не було ліквідовано до кінця 20-х років. Саме за таких умов у США скорочення загальної кількості господарств за рахунок банкрутства дрібних ферм і укрупнення середніх та великих. Питома вага фермерського населення падала. Тільки за 1926 – 1929 рр. ферми залишили 8 млн. осіб. [6, 231]. Якщо в 1920 р. фермери становили 30%, то в 1930 р. – менше ніж 25% населення США [19, 388]. Однак цей процес в окреслений період був ще далеким до завершення (підкреслимо, що в кінці ХХ ст. у сфері агробізнесу США було зайнято 2,6% від загальної кількості зайнятих у цілому в економіці) [19]. У 1929 р. 49% американських фермерів вважалися дрібними [12, 86].

У період „проспериті” надзвичайно високі темпи розвитку американської промисловості сприяли насиченню ринку промислових товарів автомобілями, рефрижераторами, комбайнами, тракторами, широким асортиментом іншої техніки для сільського господарства, що створювало можливості для підвищення його продуктивності. На великих американських фермах така техніка впроваджувалася широко. Для більшості середніх і дрібних ферм вона була недоступною. Між цінами на товари, які продавав і купував фермер, ще з періоду Першої світової війни виникла значна різниця (так зв. „ножиці”). Ціни на промислову продукцію фермерського попиту були значно вищими і протягом 20-х років ця різниця постійно збільшувалася. Попри це обсяг продукції сільського господарства продовжував зростати. Крупні фермери пристосовувалися до нових умов, використовуючи нову сільськогосподарську техніку, нарощували виробництво й отримували прибутки, незважаючи на зниження цін. Від затяжної аграрної кризи потерпала основна маса дрібних фермерів [16, 79].

У зв’язку з перевиробництвом в аграрному секторі, американський Конгрес протягом кількох років обговорював ідею створення спеціальної експортної організації, через яку федеральний уряд

закуповував би надлишки продовольства в США і реалізовував їх на зовнішніх ринках. Її автори розраховували таким чином підняти ціни на внутрішньому ринку, які постійно знижувалися. У 1927 – 1928 рр. Конгрес двічі приймав відповідний “Закон про створення експортної організації” (Закон Макнері – Хаугена). Сутність його полягала в гарантіях цін на продукти сільського господарства з таким розрахунком, щоб вони не були нижчі за довоєнні порівняно з цінами на промислову продукцію. Для цього спеціальна урядова експортна організація повинна була закуповувати всі надлишки сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку за встановленими цінами і збувати їх за будь-яку виручку на зовнішніх ринках. Втрати від різниці між фіксованими внутрішніми цінами і світовими пропонувалося покривати за рахунок спеціального оподаткування [7, 150]. Президент К. Кулідж двічі накладав вето на вказаний закон. Свою позицію він вмотивував тим, що збитки, неминучі при подібних експортних операціях, уряд мав перекласти на платників податків, що викликало б невдоволення американських виборців. До того ж закон призвів би до адміністративного втручання в систему ціноутворення, недопустимого в умовах вільного ринку і такого, що суперечить американській конституції. На думку президента, нарешті, вважав президент, заохочення експорту стимулювало б сільськогосподарське виробництво, а з ним і поглиблення кризи [6, 273].

Однак загострення аграрної проблеми змусило нового президента США Г. Гувера напередодні „великої депресії” влітку 1929 р. скликати спеціальну сесію Конгресу для обговорення становища в сільському господарстві. У результаті було прийнято закон про створення федерального фермерського Управління, головним завданням якого проголошувалися закупівля, зберігання і продаж сільськогосподарських продуктів. Відповідно до закону, створювався спеціальний фонд Управління в 500 млн. доларів. Уже за рік, у 1930 р., на складах організації скопичилися величезні запаси продовольства, адже ціни і на світовому, і на американському ринках стрімко падали. Наприклад, на пшеницю вони були найнижчими за всю історію США. До того ж у 1931 році в країні зібрали рекордний урожай, що вдвічі перевищував потреби країни. У таких умовах діяльність Управління більше сприяла дезорганізації ринку, а не нормалізації становища в аграрному секторі [21, 37].

Загострення кризи сільського господарства позначилося насамперед на подальшому зниженні цін. У 1932 р. на основні продукти рослинництва і тваринництва вони впали порівняно з 1929 р. у 3-4 рази. Грошові прибутки фермерів за цей же період знизилися на 58 % [20, 483]. Сотні тисяч фермерських господарств опинилися на межі повного краху. Почався їхній масовий розпродаж за борги, що призвело до загострення суспільно-політичної ситуації в країні: у 1929 р. – 132 тис. ферм, у 1930 р. – 163 тис., у 1931 р. – 264 тис. і в 1932 – 340 тис. ферм. Це становило 14,3 % від їхньої загальної кількості [20, 512].

Становище фермерів ускладнювалося тим, що, як і в попередні роки, ціни на промислову продукцію в країні впали значно менше порівняно із сільськогосподарською. Тому купівельний індекс

сільськогосподарських товарів із 1929 по 1932 рр. знизився у 8-10 разів [23, 96].

Більшість дрібних і частина середніх фермерських господарств виявилася нездатною до покриття витрат на виробництво: сплати земельної ренти, процентів банкам і податків, які в 1932 р. становили до 40 % валового фермерського доходу [13, 129].

Більшість збанкрутілих фермерів у пошуках заробітку вирушила в міста, поповнюючи армію безробітних. Інша частина почала вести господарство на умовах оренди. Частка орендарів швидко зростала. У 1920 р. вони обробляли 38 % ферм, у 1935 р. – 50 %. В окремих районах орендарі становили 70-80 % всіх фермерів [20, 516]. Це свідчило про те, що ціни на фермерські господарства в США впали настільки, що оренда стала значно дешевшою, ніж виплата процентів за борги. У 1932 р. багато фермерів сплачувало за оренду вилученої у них за несплату боргів землі тільки третину того, що вони мусили б сплачувати за заборгованості і податках, залишаючись власниками ферм [10, 138]. Однак адміністрація Г. Гувера виявилася нездатною поліпшити становище в аграрному секторі.

Після приходу до влади уряд Ф. Рузвельта почав все більше схилитися до думки, що зниження заборгованості фермерства сприяло б зростанню його платоспроможного попиту і тим самим за умов промислового перевиробництва поліпшенню господарської кон'юнктури. І знову, як і в 20-ті роки, одним із можливих варіантів реалізації цієї ідеї вважалося підвищення цін на продукти фермерського господарства [22, 179].

Аграрна політика „нового курсу” Ф. Рузвельта в процесі свого розвитку пройшла кілька етапів, основними віхами яких стали закони 1933, 1936 і 1938 рр. Ще у березні 1933 р. міністр сільського господарства США Г. Уоллес провів із лідерами крупного фермерства конференцію, де було обговорено основні положення закону про допомогу сільському господарству. 12 травня 1933 р. президент Ф. Рузвельт підписав перший закон. Його основний розділ, відомий як закон про регулювання сільського господарства (Agricultural Adjustment Act - далі AAA), передбачав, зокрема, встановлювати і підтримувати таке співвідношення між виробництвом і споживанням сільськогосподарських продуктів і такі умови продажу, які піднімуть купівельну спроможність сільськогосподарських продуктів стосовно предметів, необхідних фермеру до купівельної спроможності цих продуктів у базисний період. За базисний період щодо всіх сільськогосподарських продуктів, за винятком тютюну, приймався довоєнний період із серпня 1909 року по липень 1914 року [19, 514]. Таким чином, головною метою закону було підвищення рівня цін на продукцію фермерських господарств.

Закон надавав міністрові сільського господарства низку важливих повноважень (прерогатив). Зокрема, він отримував право вирішувати питання про виділення спеціальних преміальних платежів тим фермерам, які погоджувалися скорочувати обсяги виробництва. Із метою створення фонду для таких виплат ним запроваджувався податок на первинну переробку сільськогосподарської продукції. Для підвищення цін на сільськогосподарську продукцію фермерам пропонувалося укласти з урядом

контракти про скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби, просто знищення іншої продукції. За це вони могли отримати відповідну премію, яка певною мірою компенсувала завдані таким скороченням збитки. Цей процес відбувався під керівництвом Адміністрації по регулюванню сільського господарства, діяльність якої почалася влітку 1933 р. За короткий термін було переорано 10,5 млн. акрів бавовнику, знищено близько 6,5 млн. голів свиней, а теж чимало іншої продукції. Міністр сільського господарства також мав право укладати ринкові чи збутові угоди із зайнятими в переробці сільськогосподарської продукції підприємцями і фермерськими об'єднаннями з метою встановлення більш вигідних для фермерів цін [19, 517].

Окрім того, закон передбачав створення механізму рефінансування фермерської заборгованості банкам. Він скорочував процент по іпотечній заборгованості й подовжував термін сплати боргів. Боржникам надався дешевий кредит. Федеральні земельні банки протягом чотирьох років, 1933 – 1937 рр., видали фермерам позики на загальну суму в 2,2 млрд. дол. [21, 416]. Близько 90 % її фермерство використало не на виробничі потреби, а на виплату боргів [23, 180]. Це, звичайно, було вигідно і страховим компаніям, які тримали фермерські іпотеки. Однак сприяло й покращенню становища фермерів, оскільки гальмувало процес банкрутства багатьох із них (усього федеральні позики отримало 540 тис. фермерів).

Зазначені заходи пом'якшили ситуацію в американському сільському господарстві. Водночас державними дотаціями ефективно могли скористатися власники великих і середніх ферм, які мали більше можливостей для перебудови своїх господарств і господарчого маневрування. Значна їх частина, яка вийшла із кризи за допомогою урядових субсидій, вважала, що уряд виконав свою місію, і тому продовження державного втручання в сільське господарство є небажаним. Проти закону від 12 травня 1933 р. зростала опозиція і в Конгресі. 6 квітня 1936 р. Верховний суд США визнав діяльність ААА незаконною [19, 603].

Другий етап аграрної політики Ф. Рузвельта почався в березні 1936 р., після того як набули чинності закони про збереження родючості ґрунтів й розподілу землі та про квоти для внутрішнього ринку. Як і в попередній період, головною метою адміністрації залишалося підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Однак методи її досягнення зазнали певних змін. Були вжиті деякі нові заходи. Закон про збереження родючості ґрунтів надав право Міністерству землеробства видавати грошові премії тим фермерам, які переводили частину своєї землі під трави чи під таке інше, зберігаючи ґрунти рослини, та вживали заходи для покращення якості ґрунтів. Ураховуючи досвід попереднього періоду, коли частина фермерів зловживала урядовими субсидіями, премії відтепер диференціювалися залежно від родючості вилученої із обробітку землі, а не тільки від її площі, як це передбачав закон 1933 року. Змінилося й джерело фінансування фермерів. Преміальний фонд у сумі 500 млн. дол. формувався не за рахунок спеціальних податків на первинну обробку сільськогосподарської продукції, а виділявся із загального бюджету [5, 219].

Ще однією відмінною рисою аграрної політики Ф. Рузвельта на другому етапі стало посилення в ній демократичних складових. Це позначилося в ряді заходів, покликаних покращити становище дрібного фермерства. Однак головний курс, спрямований на підтримку великих господарств, як більш ефективних і перспективних, а також на активізацію ролі держави в аграрних відносинах і взагалі в розвитку сільського господарства не тільки зберігався, а й посилювався [14, 138].

Третій, завершальний, етап аграрної політики Ф. Рузвельта почався з прийняття 16 лютого 1938 р. нового закону про регулювання сільського господарства. За мету ставилося покращення родючості земельних угідь й ефективне їх використання. Водночас закон 1938 р. був спрямований насамперед на посилення ролі державного регулювання за надходженням на ринок основних сільськогосподарських продуктів, щоб не допустити його затоварення. Він вводив положення, за якими регулювання цін на ринку мусило досягатися, на відміну від законів 1933 р., не шляхом простого знищення надлишків продукції, а за допомогою удосконалення технологій її переробки і тривалого зберігання, а також із виплатою фермерам авансів у рахунок ще не проданих товарів [24, 288].

Таким чином, американське сільське господарство ще з початку 20-х років вступило в кризу перевиробництва. Спроби республіканських адміністрацій подолати її були здебільшого лімітовані стимулюванням експорту сільськогосподарських товарів і деякими заходами, спрямованими на зменшення перевиробництва, що мали обмежений характер.

У ході „нового курсу” адміністрація Ф. Рузвельта широко застосовувала методи (не завжди популярні, але необхідні), спрямовані на підвищення цін на сільськогосподарські продукти, надання фінансової допомоги фермерам, на яку виділялася більша частка кредитів, субсидій та інших форм фінансування. Акцентували увагу на підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, державному контролю над ринком продукції. Окрім того, уряд ініціював надання коштів на науково-дослідницьку роботу, удосконалення інфраструктури і технічної бази сільського господарства.

У ході аграрних заходів „нового курсу” було досягнуто певних позитивних результатів у подоланні кризи сільського господарства. Державна підтримка цін і послаблення податкового тиску на фермерство загальмували процес його банкрутства. Іпотечна заборгованість зменшилася на 2 млрд. дол. Преміальні виплати фермерам дали можливість збільшити їх прибутки в 1933 – 1939 рр. удвічі [5, 220]. У 1939 р. купівельна спроможність фермерських продуктів була на 25 % вищою, ніж у 1932 р., а паритет цін між промисловими і сільськогосподарськими товарами становив у 1937 р. 92 %, що попри відставання від рівня 1909 – 1914 років [5, 220; 14, 216] свідчило про суттєві успіхи у виході із кризи.

1. Уткін А.І. Рузвельт. – М., 2000.

2. Зельдич Ю.В. Президент Франклін Рузвельт – герой ХХ століття // Звезда. – 2000. – № 2.

3. Малець Л. Франклін Д. Рузвельт // Історія України. – 1998. – № 35.

4. Коломойцев В. „Новый курс” для Украины // Зеркало недели”. – 1997. – 6–12 декабря (№ 49).
5. История США: В 4-х т / Ред. кол. Г.Н. Севостьянов (гл. ред.) и др. – М., 1983. – Т. 3.
6. Лан В. США от первой до второй мировой войны. – М., 1947.
7. Яковлев Н.Н. Новейшая история США. 1917 – 1960. – М., 1961.
8. Валюженич А.В. Американский либерализм. Иллюзии и реальность. – М., 1976.
9. Мальков В.Л., Язьков Е.Ф. Внутренняя политика правящих кругов США в 1929 – 1933 гг. // Новая и новейшая история. – 1966. – № 5.
10. Мальков В.Л. Наджафов Д.Г. Америка на перепутье. 1929 – 1938. – М., 1967.
11. Шкундин М.З. К истории государственно-монополистической социальной политики США. 1929 – 1939. – М., 1980.
12. Язьков Е.Ф. Стачечное движение сельскохозяйственного пролетариата США в 1925 – 1935 гг. – М., 1962.
13. Мальков В.Л. „Новый курс” в США. Социальные движения и социальная политика. – М., 1973.
14. Кредер А.А. Американская монополистическая буржуазия и „новый курс” Ф.Д. Рузвельта (1932 – 1940). //Американский ежегодник, 1979. – М., 1979.
15. Уткин А.И. Президент Ф. Рузвельт и „великая депрессия” // США – Канада. Экономика – политика – культура. – 1999. – № 10.
16. Золотухин В.П. Фермеры и Вашингтон. – М., 1968.
17. Язьков Е.Ф. Аграрная политика правительства Ф. Рузвельта и фермерское движение в США в 1933 – 1935 годах // Новая и новейшая история. – 1957. – № 3.
18. Страны мира: Справочник. 1999. – М., 2000.
19. Documents of American History. – Vol. 2. – New York, 1949.
20. Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1957. –Washington, 1961.
21. Kindleberger, Charles. The World in Depression, 1929 – 1939. Univ. of Calif. Press. 1973.
22. Schlesinger, Arthur M., Jr. The New Deal in Action. 1940; reprint, R. West 1980
23. Davis, Kenneth Sydney. FDR, The New Deal Years 1933 – 1937: A History Random House. 1986.
24. Dizikes, John. Britain, Roosevelt and the New Deal. Garland 1977.

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

О. В. Дроздова

РОЛЬ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОСЕРЕДКІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЩОДО ПОШИРЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАТЬ У РЕГІОНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Полтавщина – важливий сільськогосподарський, економічний регіон Української держави. Увага до сільськогосподарської освіти цього регіону викликана необхідністю відродити в людській свідомості ідею цінності рідного краю. Усе це актуалізує потребу в якісно новому дослідженні ролі громадських, суспільно-політичних організацій Полтавщини в історії становлення сільського господарства регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Опрацювання значного масиву історичної літератури засвідчує відсутність в українській історіографії досліджень із цієї проблематики. Більшість праць з історії розвитку сільського господарства Полтавщини має узагальнювальний характер, являє собою окремі розвідки в наукових виданнях. На особливу увагу заслуговують студії В.П. Титаренка, М.А. Якименка, Ю. Вовк, А.О. Пантелеймоненка, В.М. Писаренка, В.Г. Данченка [1–5].

В історичних розвідках радянських часів домінувала думка про те, що становлення й розвиток сільського господарства на Полтавщині, у тому числі й поширення сільськогосподарських знань, нібито розпочалися з 1917 р., тобто з моменту встановлення влади більшовиків, але це не відповідає історичній дійсності, що перешкоджає об'єктивній реконструкції історії розвитку сільського господарства досліджуваного регіону. Носіями зазначеної інформації стали наукові публікації істориків-краєзнавців: С. Максименка, В.Калініченко [7; 8].

Метою цієї наукової розвідки є спроба узагальнити позитивний досвід просвітницьких осередків Полтавської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у поширенні сільськогосподарських знань серед населення досліджуваного регіону та виявити причинно-наслідкові зв'язки між розвитком держави в цілому та становленням сільського господарства окремого регіону держави.

У ХІХ – на початку ХХ ст. Полтавська губернія залишалась аграрною. Рівнинний рельєф, родючий чорнозем, сприятливий клімат створювали необхідні умови для розвитку сільського господарства Полтавщини. У 1845 р. на її території проживало 1 636 317 осіб, із яких 667 805 становили поміщицькі селяни та 18 119 дворів люди. Питому вагу в господарстві губернії становили підприємства з переробки сільськогосподарської продукції (цукроварні, салотопні заводи, винокурні,

селітроварні), як за кількістю, так і за обсягом виробництва, провідне місце належало борошномельним і хлібопекарним підприємствам [8, 14]. У 1896 р. у Полтаві діяло 11 борошномельних та круп'яних підприємств, 15 хлібопекарень, вартість їхньої продукції оцінювалася в 2367 тис. крб. На млинах Полтавщини виробляли 9 сортів борошна та 2 сорти висівку, із яких вищих сортів борошна одержували до 40 % [9, 95]. Прискорений розвиток промисловості, ремесел та кустарних промислів сприяв поживленню торгівлі. У Полтаві діяло чотири ярмарки: два місцевого та два загальноукраїнського значення – Нікольський та Іллінський.

Таким чином, соціально-економічні та суспільно-політичні зміни, які відбулися в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., робота органів місцевої адміністрації, земства створили підвалини для активізації поширення сільськогосподарських знань на території Полтавської губернії.

Найбільш плідною в цьому напрямі була діяльність Статистичного бюро Полтавського губернского земства – першої державної установи на Полтавщині, яка вивчала край у сільськогосподарському контексті та фіксувала відомості у своїх статистичних виданнях. Оскільки Полтавська губернія залишалася аграрною, то серед видань Статистичного бюро переважали праці, присвячені розвитку сільського господарства Полтавської губернії. За період існування Статистичного бюро (1865 – 1916 рр.) ним було підготовлено й опубліковано 162 статистичні видання, більшість яких присвячена питанням розвитку сільського господарства Полтавської губернії.

Щорічно з 1887 по 1910 рр. виходив „Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов)”, який ознайомлював з основними показниками врожайності за поточний рік. Усього вийшло 25 випусків, причому за 1889 р. „Обзор” вийшов у двох частинах [10].

Окремі галузі сільського господарства – тваринництво – присвячувалася праця під назвою „Сельскохозяйственное скотоводство в Полтавской губернии по данным подворной переписи 1900 г.” [11].

Питання розвитку сільського господарства висвітлювали на своїх сторінках „Подворно-хозяйственные земские переписи”, вміщуючи дані про чисельність землеволодін та сільського населення, їх господарств, як в цілому по Полтавській губернії, так окремо й по повітах. Як правило, „Подворно-хозяйственные земские переписи” виходили у двох випусках [12; 13].

Цінний оглядовий статистичний матеріал щодо стану сільського господарства в Полтавській губернії за 15 років (з 1886 по 1900 рр.) містив „Свод данных о состоянии сельского хозяйства по Полтавской губернии за 15 лет (1886–1900)” [14].

Окрему групу видань Статистичного бюро становили „Статистические ежегодники Полтавского губернского земства”, які виходили з 1895 р. (усього

було 24 випуски). Як правило, „Статистические ежегодники Полтавского губернского земства” склалися з двох розділів. У першому розділі, який мав назву „Отдел статистико-экономических сведений о губернии”, вміщувалися загальні відомості про географічне розташування регіону, міграційні процеси, стан торгівлі, промислового виробництва і тваринництва, а також цифрові показники, які характеризували діяльність земських установ Полтавської губернії. Другий розділ - „Отдел сведений по земскому хозяйству” – подавав статистичні дані стосовно оцінки земельних володінь губернії, чисельності великих володінь, кількості споживання місцевим населенням вина та махорки, презентував інформацію про розвиток шляхів сполучення, стан народної освіти в губернії, супроводжувався коментарями та висновками щодо наведених цифр.

На необхідність і актуальність виходу „Статистических ежегодников Полтавского губернского земства” вказував і сам завідувач Статистичного бюро Ю. Бунін у передмові до першого випуску видання: „Думка про необхідність розширення програми поточної статистики не лише відповідно до явищ сільськогосподарського життя, але й до інших сторін економічних відносин населення виникла вже давно, як у губернській управі, так і у представників Статистичного бюро, що було при ній” [15, 1]. Але не завжди „Статистические ежегодники Полтавского губернского земства” включали статистичні відомості одного календарного року. Однак „Статистический ежегодник” 1901 р. випуску вміщував статистичні дані за три роки (1897–1899 р.), про що зазначалося і в передмові до видання. Представлений у цій праці сільськогосподарський огляд був складений відомим статистиком Полтавської губернії – Л.В. Падалкою, решту розділів підготували І.М. Обозненко, К.К. Лісовська, С.М. Комаровська, А.А. Русов, М.К. Галімський, К.Л. Вербецький. Видання доповнювали додатки, до складу яких входили три карти Полтавської губернії під назвами: „Отправление хлеба в зёрнах в 1898 году”, „Отправление муки и крупы в 1898 году”, „Отправление муки и крупы в 1899 году”, де червоним кольором були позначені маршрути відправки сільськогосподарської продукції [16, 200–206].

Оглядово-оціночний характер стану сільського господарства Полтавської губернії за період із 1882 по 1889 рр. подавав „Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах” (1900 р.) [17]. Тут вміщено складений статистиком В.В. Воронцовим огляд матеріалів щодо правильності оцінки земель, наведено специфічні особливості найму землі, її форм і видів. Основні висновки, викладені в „Сводном сборнике по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах”, доповнювали дві картограми під назвами: „Опыт деления площади губернии на районы по угодьям” та „Распространённость съёмки земель за деньги, исполу, за отработки”. Усі наведені цифрові показники були розташовані в хронологічній послідовності в таблицях з узагальнювальним порівняльними висновками до них.

На кінець XIX ст. „Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах” був ґрунтовним виданням Статистичного бюро, що в широкому аспекті

ознайомлювало із розвитком сільського господарства Полтавської губернії, із матеріальним становищем місцевих жителів.

Таким чином, можна стверджувати, що випуски Статистичним бюро досліджень, які були присвячені питанням сільського господарства краю, сприяло поширенню агротехнічних знань серед місцевого населення. Крім того, ці видання оприлюднювали статистичні показники розвитку сільського господарства Полтавської губернії серед широкого загалу населення.

Одним із найважливіших чинників сільськогосподарського та суспільно-політичного життя Полтавської губернії була преса. Першим періодичним виданням на Полтавщині стали „Полтавские губернские ведомости” – офіційна урядова газета, що виходила в Полтаві протягом 1838–1919 рр. Газета складалася з двох частин – офіційної, де друкувалися розпорядження, постанови, повідомлення центральних і місцевих властей, та неофіційної, яка вміщувала сільськогосподарську інформацію, матеріали з місцевої історії.

Необхідно звернути увагу на ту обставину, що на початок XX ст. на території Полтавської губернії існувало 243 сільськогосподарські товариства, які отримували 565 журналів та газет, у середньому – 3,2 на товариство [18]. Серед періодичних видань перевагу надавали „Хуторянину”, „Хліборобу”, „Южно-Русской сельскохозяйственной газете”, „Прогрессивному садоводству и огородничеству”, „Сільському хазяїнові”, „Крестьянскому земледелию”, місцевим журналам, серед яких „Пчеловодная жизнь”, „Вестник Хорольского сельскохозяйственного общества”, „Вісник Золотонішського сільськогосподарського товариства”. Крім спеціальних періодичних видань, товариства отримували 34 види періодичних видань загального характеру [18, 299]. Крім того, при сільськогосподарських товариствах існували бібліотеки, фонди наповнювалися літературою сільськогосподарського спрямування.

Необхідно згадати про діяльність Полтавського сільськогосподарського товариства, яке було засноване в 1865 р. з ініціативи відомого українського мецената – С.В. Кочубея. Зазначене товариство здійснювало активну пропаганду передових агротехнічних знань, активно дбало про підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. У 1903 р. відкрилося відділення бджільництва, у 1905 р. – кооперативне відділення. У 1909 р. дослідницьке поле сільськогосподарського товариства було реорганізовано в дослідницьке станцію. Потреба в сільськогосподарській інформації, необхідній у сільськогосподарській діяльності, спонукала до видання власного періодичного видання – щомісячника „Хуторянин”, який із 1896 р. випускало Полтавське сільськогосподарське товариство. Щомісячник виходив друком у видавництві М.Л. Старожицького. До питань, які висвітлювали на сторінках періодичного видання, належали: сільськогосподарські огляди та кореспонденція; хроніка; огляди сільськогосподарської та економічної діяльності земських установ, місцевих сільськогосподарських закладів, їхніх відділів та відділень; статті з питань сільського господарства, промисловості, торгівлі, економіки, техніки

Полтавського регіону; державні розпорядження та новини; відомості про погоду; різноманітні оголошення.

Зазначене періодичне видання вмішувало довідкові відомості, розкривало питання садівництва, тваринництва, статистичні та економічні відомості. Як зазначалось у передмові до видання, „редакція журналу з метою популяризації сільськогосподарських знань здійснила видання збірника статей з питань сільського господарства та для широкого розповсюдження надала йому форму календаря” [19, 4].

На сторінках видання висвітлювали діяльність губернського та повітового земств, здобутки та проблеми сільського господарства, пропагували передовий досвід, надавали поради спеціалістів, рекламували сільськогосподарську техніку, сортове насіння, породу худоби тощо.

Як додаток до „Хуторянина”, у 1903 р. вийшов оглядовий збірник сільськогосподарської та економічної діяльності Полтавського губернського земства під назвою „Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства” [20]. Із метою оприлюднення звітної діяльності Полтавського губернського земства, на сторінках додатку до журналу „Хуторянин” друкувався журнал засідань економічного відділу губернського земства.

Характерною особливістю цього періоду було широке відображення питань розвитку сільського господарства регіону шляхом видання повітовими сільськогосподарськими товариствами інформаційних листків, які склалися секретарями зазначених товариств та безкоштовно розповсюджувалися.

Таким чином, вищенаведені відомості дають підстави стверджувати, що в Полтавській губернії на початок ХХ ст. існувала розгалужена мережа книгозбірень сільськогосподарських повітових товариств, які надавали вагоме значення поширенню сільськогосподарських знань серед місцевого населення губернії, що підтверджується наявністю книг сільськогосподарського змісту у фондах бібліотек.

Значним поштовхом для розвитку та поширення знань сільськогосподарської спрямованості мало відкриття восени 1895 р. у Полтаві школи садівництва та городництва. Крім оволодіння садівництвом, вихованці школи отримували ґрунтовні знання з хмільництва, тютюництва, лісництва, бджільництва, шовківництва, рибальства. Губернське земство щорічно виділяло близько 7 тис. крб. на утримання навчального закладу. Із тридцяти учнів двадцять здобувало освіту за рахунок земства. У школі навчалися кріпаки, які поверталися до своїх господарств та продовжували займатися садівництвом. Школа садівництва стала центром пропаганди передового сільськогосподарського досвіду [20, 36].

Найбільш плідними в галузі поширення сільськогосподарських знань у 30–х рр. ХІХ ст. були сільськогосподарські виставки. Ознайомлення з „Общим планом губернских выставок” дозволяє стверджувати, що вони були прототипами музеїв, оскільки сільськогосподарська виставка повинна складатися з чотирьох відділів, у кожному з яких

експонувалися зразки копалин, рослинного та тваринного світу, предмети мануфактурної, фабрично-заводської та домашньої промисловості. У 1837 р. під музей було виділено кімнату в будинку дворянського зібрання, де експонувалися: граніт, породи глини, гербарій околиць Полтави, льон, гірчиця, цукор, трави, мило, свічки, щетина, пірґя, модель грабарського візка, зразки глиняного посуду тощо [20, 54].

Початок ХХ ст. ознаменувався активізацією науково-просвітницького руху на території Полтавської губернії. Одним із засобів формування національної свідомості селянства Полтавщини стали товариства „Просвіти”. Із 1917 р. у сільській місцевості Полтавської губернії почали засновуватися „Просвіти”. Так, протягом березня – квітня 1917 р. на території Гадяцького повіту зусиллями передової селянської інтелігенції було відкрито 27 „Просвіт”, у травні 1917 р. – 35, які у червні об’єдналися в повітову спілку „Просвіт”, а місцеві жителі Хоролу стали ініціаторами утворення товариства „Просвіти” у повіті. Завдяки діяльності товариств „Просвіта” на території Полтавської губернії було утворено розгалужену мережу бібліотек. У 1918 р. у Полтавській губернії у 9 повітах із 15 заходами „Просвіт” було відкрито 338 книгозбірень [21].

Таким чином, із другої половини ХІХ – до початку ХХ ст. вдалося досягти помітних зрушень у поширенні сільськогосподарських знань серед місцевого населення Полтавської губернії, в організації широкої мережі закладів Полтавського губернського земства, які спрямували свої зусилля на підвищення освітнього сільськогосподарського рівня населення досліджуваного регіону.

У подальшому автор продовжить вивчення цієї теми, зупиняючись на таких питаннях, як видавнича діяльність Полтавської сільськогосподарської дослідницької станції, Полтавської спілки споживчих товариств, Полтавського науково-дослідницького інституту свинарства щодо пропаганди та поширення аграрних, сільськогосподарських знань серед широкого загалу науковців України.

1. Титаренко В.П. Сільськогосподарське краєзнавство Полтавщини // Науково-методичний посібник / Під ред. П.І.Матвієнко. – Полтава: АСМІ.
2. Якименко М.А. Українське село: Сім десятиліть перебудови: Матеріали до курсу „Історія України”. – Полтава: АСМІ, 1993.
3. Вовк Ю. Боротьба селянства України проти соціального гніту напередодні революції 1905 – 1907 рр. // Історія України. – 1999. – № 45.
4. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: досвід минулого. – Полтава: АСМІ, 2001.
5. Писаренко В.М., Данченко В.Г. Полтавщина і кооперація // Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту. – 2001. – № 5/6.
6. Максименко С. Місцевий та регіональний розвиток в Україні: Досвід Полтавщини. – К.: АСМІ, 2001.
7. Калініченко В. Сільське господарство України в доколгоспний період, 1921 – 1929. – Х.: Основа, 1991.
8. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / Під ред. А.В.Кудрицького. – К.: УЕ, 1992.
9. Полтава: Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999.
10. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии

- (по сообщениям корреспондентов) за 1887 год. – Полтава, 1887.
11. *Сельскохозяйственное скотоводство в Полтавской губернии по данным подворной переписи 1900 г.* – Полтава, 1906.
 12. *Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года: Характеристика мелких хозяйств в средних и относительных величинах по уездах.* – Полтава, 1913.
 13. *Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года: Характеристика мелких хозяйств в средних и относительных величинах. Свод по губернии.* – Полтава, 1914.
 14. *Свод данных о состоянии сельского хозяйства по Полтавской губернии за 15 лет (1886 – 1900 гг.): По сообщениям кор.* – Полтава, 1904.
 15. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1895 год.* – Полтава, 1895.
 16. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год пятый.* – Полтава: Типо-литография И.А.Дохмана, 1901.
 17. *Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882 – 1889 годах.* – Вып. 1. – Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1900.
 18. *Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Под ред. Ю.Ю.Соколовского.* – Полтава: Изд. журн. «Хуторянин», 1914.
 19. *Календарь «Хуторянин» 1912 г.* – Полтава, 1911.
 20. *Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства.* – Полтава: Типо-литография Полтавского правления, 1903.
 21. *Маловідомі сторінки історії Полтавщини: 36. наук. праць.* – Полтава, 1993.

О. О. Драч

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОПЛАТИ ПРАЦІ СІЛЬСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Створення нової системи освіти в незалежній демократичній Україні, без сумніву, потребує підвищення соціального статусу вчителя, визначення його особливого місця в суспільстві, виокремлення нової ролі в навчально-виховному процесі. Комплексному вирішенню цих завдань має сприяти і розв'язання проблеми матеріального забезпечення вчителів у сучасній Україні. З огляду на це актуальності набуває вивчення історичного досвіду становлення шкільної системи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У сучасній вітчизняній історії активно досліджуються освітні процеси дожовтневого періоду в різних регіонах України, що, безумовно, збагатило та поглибило наукові знання із задекларованої нами теми. У своїх роботах, підготовлених із використанням нових підходів і архівних матеріалів, В.С. Шандра, О.П. Удод, Т.М. Пустовіт, В. Курило висвітлюють роль громадських діячів, приватної ініціативи у створенні мережі навчальних закладів у другій половині ХІХ ст. [1]. Проте оцінюючи стан вивчення проблеми початкової освіти в Україні 1861 – 1917 рр. у цілому, відзначаємо, що багато питань так і не знайшли свого висвітлення. Зокрема, недостатньо вивчено проблему кадрового забезпечення початкової школи, соціального статусу народного вчителя. У вказаних працях різні аспекти цієї теми проаналізовано

переважно на регіональному рівні. Об'єктом нашого дослідження є стан освіти на селі в українських губерніях Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Предмет дослідження становить оплата праці сільського вчителя у початкових народних училищах окресленого періоду. Метою цієї розвідки є дослідження політики уряду, органів місцевого самоврядування з питань оплати праці народного вчителя початкової школи в Україні, з'ясування рівня матеріального забезпечення вчительських кадрів сільських шкіл Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У Положеннях про початкові народні училища (1864, 1874 рр.), що були нормативною базою формування системи початкової освіти на теренах всієї Російської імперії, у тому числі й у дев'яти українських губерніях, матеріальне забезпечення вчителя початкової школи не конкретизувалося [2, 1229; 3, 227]. Зазначалося лише, що розмір платні встановлюється відомствами, міськими і сільськими громадами, приватними особами, які засновували початкові училища. Мінімальний розмір учительської платні не визначався. Саме тому в перші пореформені роки зарплата вчителів народних училищ коливалася від 30 до 120 крб. на рік. Так, в Ізюмському повіті Харківської губернії Стумпилатівська громада призначила платню вчителю в 25 крб. на рік і півтори чверті хліба з кожного мешканця села [4, 6]. Згідно із зібраними матеріалами, у Прилуцькому повіті Полтавської губернії 43 вчителі працювали безкоштовно, інші отримували мізерну платню [5, 9]. Найбільший розмір зарплати в початкових училищах губернії – 100 крб. на рік [6, 22]. В Одеському повіті вчителі, не отримуючи платню своєчасно, відмовляли собі в найнеобхіднішому [7, 14]. Саме тому на початку 70-х рр. ХІХ ст. у багатьох місцевостях України в початкових школах була велика кількість учительських вакансій.

Як бачимо, утримання вчителів уряд поклав на місцеві громади. Земські дотації 60-х рр. ХІХ ст. призначалися здебільшого на видачу винагород учителям. Із 70-х рр. ХІХ ст. ці премії перетворилися на постійну доплату вчителям поряд із зарплатою, яку призначали сільські громади. Наприклад, Херсонські губернські збори (1870 р.), звернувши увагу на мізерну платню вчителів, через неможливість збільшення її всім учителям, асигнували 6000 крб. на допомогу кращим педагогам. Ця сума постійно зростала і в 1902 р. досягла 10000 крб. [8, 71]. Згодом залежність учителів від волосного начальства, нерегулярна видача платні, відмова деяких громад від утримання вчителів змусили більшість повітових земств включити заробітну плату вчителям до земських витрат. Це змінило стан справ. Із кінця 70-х рр. ХІХ ст. основну частину зарплати вчителям сплачували земські управи, а доплати здійснювалися за рахунок місцевих громад. Із 90-х рр. ХІХ ст. земства й органи міського самоврядування повністю виплачували заробітну плату вчителям початкових народних училищ [9, 462].

З усіх категорій початкових шкіл у найкращому становищі перебували вчителі зразкових училищ Міністерства народної освіти. Їхня річна платня була визначена Міністерством народної освіти і становила 330 крб., окрім цього, вони користувалися впорядкованою квартирою при школі [10, 109].

Переважавав цей тип початкових навчальних закладів у неземських губерніях – Київській, Подільській і Волинській. Вчителі сільських однокласних училищ на Правобережжя отримували зарплату 300 крб. на рік. Окрім цього, при кожному училищі були земельні наділи, якими користувались учителі. Місцеве селянство виділяло вчителям щорічні дотації від 10 до 50 крб. [11, 46].

Заробітна плата вчителів земських початкових шкіл Полтавської й Чернігівської губерній, за невеликим винятком, була недостатня, у деяких школах навіть мізерна. Розмір зарплати коливався від 200–250 до 120 – 180 крб. на рік. Окрім того, в земських школах зазначених губерній земельних наділів у користуванні вчителів не було [11, 47]. Вчителі земських шкіл, за винятком декількох заможних (переважно південних) земств, отримували нижчу платню, ніж у міністерських училищах. У звіті директора народних училищ Харківської губернії за 1887 р. зауважувалося, що задовільною зарплатою вважалася платня в розмірі 300 крб. на рік, однак, її в губернії отримували тільки 20 % від усієї кількості вчителів-чоловіків і 14,3 % жінок-учителів [12, 46]. Матеріальне становище вчителів шкіл було складним. У Чернігівській губернії в кінці XIX ст. дві третини всього вчительського персоналу отримували до 250 крб. [13, 120].

Церковні школи, які фінансувалися в другій половині XIX ст. переважно сільськими громадами, через обмеженість мешканців у коштах не могли запропонувати вчителям гідної платні. Це призводило до злиднів серед учителів шкіл духовного відомства, які іноді звільнялись із роботи навіть посеред навчального року [14, 9]. Наприклад, у церковнопарафіяльних школах Подільської губернії в середині 80-х рр. XIX ст. 500 учителів отримували зарплату від одного до п'яти карбованців на місяць, що дорівнювало зарплаті некваліфікованого робітника [15, 900]. Згідно з даними Чернігівської єпархіальної училищної ради, у кінці XIX ст. у церковних школах учителі отримували платню від 16 до 120 крб. на рік. У деяких школах грамоти вони працювали взагалі безкоштовно, оскільки школи не фінансувалися (відповідно до даних Новгород-Сіверського повіту) [16, 59]. На пряму залежність між забезпеченістю вчителів і ходом навчання в церковних школах вказували і наглядачі сільських шкіл Подільської губернії [17, 6]. Саме тому в рішенні Скобелецької сільської громади Волинської губернії від 7 грудня 1891 р. було ухвалено призначити вчителю місцевої церковної школи зарплату 100 крб. на рік, а платню хлібом припинити [18, 38].

Розміри заробітної плати вчителів в Україні були неоднаковими і залежали від місцевих умов. Зарплата в початкових училищах відомства Міністерства народної освіти, куди входили і земські школи, була в середньому у два рази вищою, ніж у школах духовного відомства. Середня плата вчителям у міністерських училищах Таврійської губернії становила 444 крб., у земських школах – 417 крб., у церковнопарафіяльних – 301 крб., у школах грамоти – 133 крб. [19, 43]. Як правило, зарплата була вищою в південних губерніях і в містах. Крім цього, зарплата чоловіків-учителів була вищою, ніж у жінок. Це пояснюється тим, що чоловіки працювали в початкових школах довше і тому отримували надбавки за вислугу років. Наприклад, у Таврійській губернії у 1903 р. середній розмір зарплати

вчителя-чоловіка становив 444 крб., а вчителя-жінки – 381 крб. [9, 466].

В інспекторських звітах невисокий рівень вчительської зарплати визначався як чинник, що суттєво впливав на склад учительського персоналу. Інспектор народних училищ Полтавської губернії О. Добротворський констатував, що збільшення кількості кваліфікованих учителів у школах прямо залежить від розмірів плати вчителям, навчально-матеріальної забезпеченості училищ, уваги до успіхів учителів [20, 616]. На його думку, діяльність педагогічних курсів і з'їздів учителів не буде ефективною, поки не збільшать учительську зарплату. Першорядними умовами, які сприяють розвитку народної освіти, інспектор Охтирського повіту Харківської губернії називав поліпшення матеріального забезпечення вчителів, створення задовільних житлових умов, забезпечення майбутнього [21, 20]. У 1884 р. Бердянська повітова училищна рада клопотала про встановлення заоновчителям певної платні за роботу за сумісництвом, а саме за викладання Закону Божого в початкових школах. Проте і на початку XX ст. серед заоновчителів Київського навчального округу близько 40 % не отримували заробітної плати [22, 96]. 72,8 % світських учителів Закону Божого в школах названого навчального округу працювали безкоштовно, оплата праці решти становила 59 крб. на рік. Необхідно враховувати, що Закон Божий – основний предмет церковних шкіл, тому якість знань учнів сумнівна.

Про складність умов життя народних учителів свідчать їхні постійні звернення і клопотання про надання їм матеріальної допомоги. Так, завідувач Золотоніського міського початкового училища у 1888 р. звернувся з проханням про видачу одноразової субсидії в 120 крб. помічнику вчителя О. Величку, мотивуючи це низьким рівнем його зарплати. Підставою для цього визнано сумлінне ставлення О. Величка до роботи: за навчальний рік (1887/1888) не пропустив жодного заняття [23, 22]. Учитель Куп'янського парафіяльного училища Г. Близко в 1910 р. звернувся з проханням про надання йому матеріальної допомоги на лікування дружини, вказуючи на недостатність власної платні [24, 31].

Однією з форм матеріальної допомоги вчителям стало надання дотацій органами місцевого самоврядування. Кожне повітове земство запроваджувало свої норми надбавок за вислугу років. Турбуючись про матеріальне становище вчителів, Херсонські земські повітові збори в 1882 р. ухвалили рішення про збільшення розміру зарплати вчителям, які пропрацювали п'ять років, на 20 % від початкової плати (300 крб.), тим, які відпрацювали у школах десять років, – на 40% [25, 69]. Комісія Ніжинського повітового земства з питань народної освіти відзначала, що вчитель повинен отримувати встановлену платню незалежно від кількості учнів, а також результативності їхнього навчання. Найменшим розміром платні було визнано 200 крб. [26, 48]. Про необхідність збільшення розмірів зарплати і потребу пенсійного забезпечення зверталися з клопотаннями вчителі всіх губерній. З Олександрійського повіту Херсонської губернії в 1885 р. надійшло прохання від учителя про збільшення розміру зарплати, де він зауважував, що на 300 крб. на рік сімейній людині не прожити [25, 71]. У листі вчителя однієї із земських

шкіл Харківської губернії підкреслювалося, що, отримуючи заробітну плату 300 крб. на рік, він ледве зводить кінці з кінцями: витрати на їжу забирали 60 % річного бюджету, на книги – 7,5 %, на одяг же коштів не залишалося. Тільки відсутність сім'ї дозволяла йому як-небудь перебиватися [27, 220].

Проте часто цю невелику зарплату сільські громади затримували по декілька місяців або вчителі одержували її неповною. В училищах, які утримувалися за рахунок земств, міст і Міністерства народної освіти, зарплату виплачували без затримки. У школах, які фінансувалися спільно земствами й сільськими громадами, виплати не завжди були регулярними. Тому в 1878 р. Міністерство внутрішніх справ на прохання Міністерства народної освіти змушене було вжити заходів щодо своєчасності виплат заробітної плати вчителям [28, 170]. Про тривалу невирішеність цієї проблеми свідчить вказівка губернатора у 1899 р. про необхідність дотримання вимог міністерського циркуляра [29, 28–30]. Окрім цього, була специфічна обставина, на яку скаржилося багато вчителів, – незручність отримання платні. Наприклад, учителям Лохвицького повіту Полтавської губернії, щоб отримати її, необхідно було 3–4 рази з'їздити в Лохвицю, а тому майже третина зарплати витрачалася на проїзд [30, 373]. У Чернігівській губернії кожний учитель витрачав від одного до двох карбованців на місяць на поїздку до міста по платню. Учителі пропонували різні заходи, щоб змінити спосіб її отримання, ураховуючи, що часто їхні поїздки виявлялися безрезультатними. Із метою вирішення цього питання Гадяцька повітова управа Полтавської губернії з 1901 р. стала перераховувати зарплати вчителів безпосередньо у волосні правління у двадцятих числах кожного місяця [31, 6].

У кінці XIX ст. середня зарплата народних учителів початкових шкіл дорівнювала 250–300 крб. Максимальну зарплату (800 крб.) отримували вчителі тільки в Таврійській губернії [9, 584]. Міністр народної освіти Російської імперії констатував, що розмір платні вчителів обмежений. Найбільш задовільна зарплата була в зразкових училищах Міністерства народної освіти, початкових училищах, які утримували міста, і в школах, відкритих на приватні пожертвування [32, 486].

Майже всі суспільно-громадські організації визнавали необхідність значного поліпшення матеріального становища вчителів. Із 1908 р., узв'язку із субсидіями Міністерства народної освіти на впровадження загальної початкової освіти, розмір зарплати народного вчителя зріс до 360 крб., проте залишалися школи, де вчителі отримували 180 крб. на рік [33, 57]. Середня заробітна плата вчителів початкових училищ в українських губерніях у 1910 р. дорівнювала 376 крб. 56 коп. у чоловіків і 366 крб. 67 коп. у жінок.

Суттєвим чинником зміцнення матеріального становища народних учителів і підвищення їхнього професійного рівня на початку XX ст. залишалася система прогресивних надбавок із боку повітових земств до основного вчительського окладу та створення фондів соціального забезпечення на випадок хвороби чи інвалідності. Надбавки за стаж роботи інколи перевищували середні розміри окладів. Ці норми встановлювалися відповідно до місцевих обставин. Херсонське повітове земство вирішило з

вересня 1912 р. надбавити вчителям місцевих шкіл по 60 крб. до основного окладу, тому початковий оклад зріс до 420 крб. на рік [34, 72]. Лубенське повітове земство Полтавської губернії в 1905 р. ухвалило рішення про дотації на виховання дітей учителів [35, 100]. Єлисаветградські повітові земські збори вирішили асигнувати 2000 крб. на премії вчителям земських шкіл. Основний аргумент, яким керувалися земства, – зберегти кваліфікованих учителів у народних училищах [36, 101]. Зеньківські повітові збори Полтавської губернії звернулись із проханням про надання народним учителям права безкоштовного проїзду в місто двічі на місяць [35, 91]. Кременчуцькі повітові збори запропонували організувати для вчителів земських шкіл відпочинок у санаторіях Криму чи Кавказу [35, 94]. Із метою забезпечення шкіл постійними вчительськими кадрами в 1916 р. Сумська земська управа рекомендувала підвищити розмір основної зарплати вчителям повіту до 600 крб. на рік, ураховуючи інфляцію в період війни [37, 52].

Таким чином, весь пореформений період Міністерство народної освіти, земства і духовне відомство намагалися вирішити проблему кадрового забезпечення початкових шкіл українських губерній. Як правило, сільський учитель працював без будь-яких перспектив на підвищення. Його суспільний статус визначався, здебільшого, матеріальним чинником: низьким рівнем платні вчителям, відсутністю впорядкованих вчительських квартир. Донька чи син священика, дворянина, селянина отримували одну й ту ж платню. На її розмір впливала лише наявність освіти і доплат від земств чи сільських громад, які визначались у кожній губернії по-різному. Праця в міністерських училищах гарантувала більш-менш стабільне становище – 330 крб. на рік і безкоштовну квартиру. Вчителі земських шкіл, а особливо церковнопарафіяльних і шкіл грамоти, у цілому були незабезпеченими. Виняток становлять лише вчителі початкових шкіл південних губерній (Таврійської і Херсонської). Проте наполегливі клопотання різних громадських організацій, заходи органів місцевого самоврядування та державних установ сприяли певному зміцненню матеріального становища народного вчителя на початку XX ст. Встановлюється мінімальний розмір платні (360 крб.), зростає престиж учительської праці, створюються численні організації й товариства, які опікуються проблемами вчителів. Особливу цінність для нас становить практика створення прогресивної системи оплати праці на основі визнання особливого статусу вчителя, організації різних видів матеріальної допомоги та заохочень з боку органів місцевого самоврядування, міських і сільських територіальних громад, активізація ініціативності та діяльності приватних осіб, попечителів шкіл, створення атмосфери поваги та цінності вчительської праці, належного визнання її результатів.

1. Пустовіт Т.М. Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині // Жук В.Н., Пустовіт Т.М., Фісун М.А. Наш рідний край. – Полтава, 1991. – Вип. 12; Удод О. П. Початкова освіта на Слобожанщині // Матеріали II Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994. – Ч. I; Шандра В.С. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в

- XIX – початок XX ст. // Старожитності. – 1994. – № 7-8; Нариси історії українського шкільництва 1905 – 1933: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996; Курило В. Початкова школа і народні вчителі Луганичини наприкінці XIX – на початку XX ст. // Початкова школа. – 1999. – № 4.
2. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1865. – Т. 3.
 3. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1878. – Т. 6.
 4. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 260
 5. Журнал Полтавского губернского училищного совета. – Б.м. и г.
 6. Центральный державный историчный архив Украины у м. Києві (далі ЦДАК України). – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 37.
 7. Доклад председателя одесского уездного училищного совета о состоянии начальных народных училищ. – Одесса, 1874.
 8. Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 7.
 9. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб., 1909. – Т. 1.
 10. Тютрюмов А. Общественное и юридическое положение сельского учителя // Русская школа. – 1892. – № 10.
 11. Отчет попечителя Киевского учебного округа ... за 1886 год. – К., 1887.
 12. Отчет директора народных училищ Харьковской губернии о состоянии учебных заведений за 1887 год. – Харьков, 1888
 13. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899.
 14. Отчет о состоянии церковно-приходских школ в Киевской епархии в 1885/1886 учебном году. – Б.м.и.г.
 15. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1884/85 учебный год // Подольские епархиальные ведомости. – 1885. – № 43.
 16. Русов А. Расчеты о необходимом числе начальных школ в Черниговской губернии для возможности введения всеобщего обучения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 2, 3, 4.
 17. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 9836.
 18. Державний архів Житомирської області. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 152.
 19. Общій очерк состояния народных училищ Таврической губернии Севастопольского и Керченского градоначальства за 1898 и 1899 годы. – Симферополь, 1897.
 20. Добротворский А. Состояние учебной и воспитательной части // Полтавские епархиальные ведомости. – 1872. – № 16.
 21. Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год. – Харьков, 1904.
 22. Андреев Н. Начальные школы Киевского учебного округа // Русская школа. – 1914. – № 4.
 23. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 545. – Оп. 2. – Спр. 10.
 24. Державний архів Харківської області. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 17.
 25. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/86 гг. – Херсон, 1889.
 26. Народное образование в Нежинском уезде // Земский сборник. – 1885. – № 1.
 27. Фомин П. Начальное народное образование в Харьковской губернии. – Харьков, 1899.
 28. Фармаковский В. Начальная школа министерства народного просвещения. – СПб., 1900.
 29. ЦДАК України. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 80.
 30. Народное образование в Лохвицком уезде Полтавской губернии // Русский начальный учитель. – 1887. – № 8/9.
 31. ДАПО. Ф. 779. Оп. 1. Спр. 15.
 32. Извлечение из всеподданнейшего отчета ... за 1897 год. – СПб., 1900.
 33. Чарнолуцкий В. Итоги общественной мысли в области образования. – СПб., 1906.
 34. Кравченко Л. Народное образование в Херсонской губернии за 1907 – 1910 гг. // Русская школа. – 1912. – № 2.
 35. Сборник постановлений по народному образованию уездных земских собраний Полтавской губернии за 1905 год. – Полтава, 1906.
 36. О наградах для земских учителей // Сборник Херсонского земства. – 1906. – № 1.
 37. Доклады Сумской уездной управы 1915 года. – Сумы, 1916.

О. В. Михайлюк

ВПЛИВ ОСВІТИ НОВОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ НА КУЛЬТУРУ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Рівень освіченості селянства, розвиток шкільної справи на селі, вплив освіти на культуру селянства України початку ХХ ст. стали предметом уваги багатьох дослідників. Більшість із них переймається низьким рівнем освіченості серед селянства, вважає його однією з важливих причин кризових явищ у сільському господарстві, а в зростанні освіченості вбачає показник суспільного, духовного, культурного, національного і т. ін. прогресу. Проте такі висновки є дещо декларативними. Рівень освіти на селі, ставлення до неї селянства, наслідки зростання освіченості селян потребують неупередженого розгляду з урахуванням усього контексту селянського способу життя в його соціокультурному вимірі. У цьому плані варто відзначити статті Ю.П. Присяжнюка [1; 2]. Утім, комплексного дослідження впливу освіти на спосіб життя селянства України початку ХХ ст. у широкому соціокультурному контексті поки що немає. Автор ставить за мету з'ясувати вплив освіти нового європейського типу на культуру селянства на поч. ХХ ст. Об'єкт вивчення – селянська культура, предмет – вплив освіти на культуру селян.

Із початком формування культури Нового часу в епоху Просвітництва в Західній Європі були закладені основи нової парадигми освіти, яка базувалася на відриві від релігії та безпосередній практичній діяльності й була спрямована на формування людини нового типу – не представника стану чи колективу, а вільного індивіда, „абстрактної людини”, „людини взагалі”, на „розкриття безмежних можливостей індивідуальності”. Така форма освіти суперечила освіті традиційного типу і стала фактором руйнації традиційного суспільства та формування модерного суспільства в Західній Європі.

Визначальним моментом епохи Просвітництва була безмежна віра в перетворювальні можливості освіти. Загальним для просвітителів було переконання, що всі нещастя і несправедливості, від яких страждає людство, походять від неучтва і тільки просвіта народу і його правителів може привести до створення справедливого суспільства. Тому особливу увагу, приділяли проблемам педагогіки. Утім, у сучасній

філософській думці здійснюється критичний перегляд ідеалів Просвітництва, в основі якого – сумнів у соціальній дієвості освіти та її когнітивній природі [Див., напр., 3].

Поширення освіти серед селянства варто вивчати в загальному контексті процесів модернізації, що активізувалися в Російській імперії з кінця XIX ст. і охопили нові верстви населення, які раніше вони мало зачіпали, насамперед селянство. Я. Грицак справедливо зауважував: „Особливість української історії полягає в тому, що більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни. Українське суспільство до 1920-х років дуже слабо зачеплене модернізаційними процесами й аж до останньої третини XX ст. значно відставало за показниками модернізації від сусідніх етнічних груп” [4, 15]. Та все ж вторгнення модернізації позначилося, характер села постійно змінювався. За словами О. Чайнова, на початок війни село вже якісно було мало схоже на село минулого сторіччя [5, 198–199]. Однак, важко однозначно погодитися з тезою А. Граціозі щодо активної участі селян – за їхньою ініціативою – в процесі модернізації, яку він аргументує позитивним ставленням до грамотності, розвитком кооперації, сільським походженням нових міських прошарків тощо [6, 9–10]. Вбачається, що селянство було примусово втягнуте в модернізацію і вона була пов’язана зі зломом традиційного укладу, що досить болісно переживалося селянами. Наслідки модернізації для селянства, як і саме ставлення селян до всього, що з нею пов’язане, були принаймні неоднозначними і суперечливими.

Більшість дослідників відзначає вкрай низький рівень освіченості серед селянства. Перепис 1897 р. засвідчив дуже низький рівень грамотності для Російської імперії в цілому: лише кожний п’ятий (21 %) умів читати і писати. Лише 18,8 % населення України віком старше 10 років вміли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – 13 % [4, 61; 7, 249]. Г.І. Петровський у своїй промові в Державній думі 20 травня 1913 р. називав процент грамотності в європейській Росії 30 %, а в українських губерніях – Полтавській, Подільській, Харківській, Київській, Волинській, Катеринославській, Чернігівській – грамотність коливалася від 29 % (в Катеринославській губернії) до 20 % [7, 249]. За окремими показниками картина була значно кращою. Вважається, що показник „віком більше 10 років” не зовсім адекватно відображає становище, адже в цю категорію потрапляє і молодь, і старше покоління, і чоловіки, і жінки, рівень освіченості яких суттєво відрізнявся. Рівень грамотності молоді, особливо юнаків, різко піднявся: у 1897 р. 45 % чоловічого населення Російської імперії у віці від десяти до двадцяти одного року вважалися грамотними [8]. У 1908 р. Державна Дума прийняла Закон про поступове, протягом 10 років, введення загальної обов’язкової початкової освіти, а верховна влада його підтримала [9, 294]. Витрати на народну освіту з 1904 до 1914 рр. зросли майже в 4 рази – із 42 до 161 млн. крб. на рік [10, 128]. Якщо в 1913 р. на 1000 осіб. віком від п’яти років було писемними 195 (чоловіків – 295, жінок – 95), то в 1920 р. – 347 (чоловіків – 451, жінок – 255). При цьому серед українців у сільській місцевості в 1920 р. писемними були 391 чоловік, 158 жінок, 269

обох статей на 1000 осіб (серед росіян сільської місцевості України ці цифри відповідно становлять 377, 189, 278 на 1000 осіб). Найвищий показник писемності мали німці сільської місцевості України – відповідно 597, 599, 598 на 1000 осіб [11, 45–46].

Усна передача досвіду орієнтувала селян на спадкоємне відтворення певних навичок, умінь, орієнтацій і в кращому випадку забезпечувала дуже повільну еволюцію традиційних знань і уявлень. „Книга і преса робили селянський світ відкритим впливу міста, високої культури, усьому, що відбувалося в усьому світі, готували селян до переходу від традиційної до індустріальної культури”, – пише Б.М. Миронов [9, 295]. На наш погляд, варто бути більш обережним із такими оптимістичними і захопленими оцінками. У цьому випадку поширення письменності постало не стільки фактором залучення селянства до «високої культури», скільки фактором акумуляції. У традиційному суспільстві основною формою навчання є особиста участь дітей у продуктивній праці дорослих. У кожному з найбільш важливих видів соціальної діяльності в традиційному суспільстві прагматичний та інформаційний аспекти діяльності злиті воедино, унаслідок чого транслювання відповідних поведінкових норм значною мірою досягається безпосередньо в процесі самої конкретної діяльності, минаючи стадію їхньої мовної артикуляції [12, 11]. Потрібна для життя інформація засвоювалася в стереотипах поведінки, що стали зразками, моделями, наслідування яким було обов’язковою умовою соціального життя колективу. Такі програми поведінки мали нерозчленований (синкретичний) характер, а тому були й образом світу, без якого неможливе функціонування культури. Передача знань відбувається разом із залученням до певних стереотипів і моральних цінностей, вірувань і звичаїв. Сама природа знань, заснована на нагромадженні досвіду попередніх поколінь, і механізми його передачі перевантажені традиціями і становлять основу консерватизму в селянському способі праці. Освіта новоевропейського типу виявлялася відірваною від практичної сфери. Вона спрямовувалася на набуття абстрактних знань, не прив’язаних до конкретної діяльності. З огляду на конкретність мислення селянина вона йому важко давалася. У цій системі школа стала чужорідним елементом, привнесеним ззовні. Вона обмежувала вплив родини, відривала дитину від гармонійної системи праці й життя, демонструвала моделі, що дисонували з цією системою, і цінності, які неможливо в цій системі здійснити, звідси й опір, на який наштовхувала школа в сільській місцевості. Селяни не усвідомлювали суспільного значення освіти, не відчували в ній потреби, вона перебувала за межами першочергових селянських інтересів [див. 2].

Нам імпонують наукові міркування Р. Пайпса щодо впливу зростання освіченості на селянство: „Однією з причин зміни настроїв селянства було, очевидно, поширення грамотності, що так активно здійснювалося владою. Зростаюча грамотність населення, яка не супроводжувалася відповідним розширенням поля застосування придбаних знань, тільки посилювала занепокоєння нижчих класів. Помічено, що й в інших регіонах світу письменність часто вносить розлад у спокійне життя населення. Так, в аборигенів Африки, що навчалися в місіонерських

школах, складається відмінний від інших світогляд, що виражається в небажанні виконувати одноманітну роботу та у забутті понять честі і правдивості. Подібні риси можна було спостерігати й у молодих російських селян, що випробували на собі вплив міста, - вони втрачали бажання до повсякденної селянської праці” [13, 135].

Доступність друкарського слова не наблизила масового читача до міської культури: „Більшість читачів із нижчих класів у селах і містах у своїх культурних переживаннях і повсякденному житті залишалися чужим інтелігентським колам й інтелектуальному світу модерністської творчості” [13, 135]. Улюбленим читанням міських низів, особливо селянства, залишалися лубочні книжки. Розвиток масової літератури визначається масовим смаком, незмінним протягом чи не сторіч. Л.М. Толстой вважав, що в ньому відображено стійкість «позачасової свідомості селян». „Божественні” книги становили більшість книг, які були у власності селян, їм надавали іноді навіть магічного значення. Спеціальні книги із сільського господарства стояли на останньому місці. Ідея про те, що наука чи просто грамотність можуть допомогти в праці, найчастіше відкидалася селянами. Х.Д. Алчевська наводила думки селян про те, що навчання загалом на користь не йде, „грамота веде до шахрайства, що великі шахрайства завжди роблять грамотні люди, що простій чесній людині грамота ні до чого” [14, 205–227].

„Під впливом нових ідей, які ретельно поширюються і лівою пресою, і брошурами, і ораторами революційного напрямку, а головним чином під впливом порнографічної лубочної літератури, сучасна молодь сповідує тільки „культ плоти” і робиться зовсім індиферентною до релігії взагалі. Більше того, робиться блюзнірсько-невірною, зухвалою і нахабною”, – писалося у „Всеподанейшем отчете Обер-Прокурора Св. Синода” за 1911 – 1912 рр. „Отчет” був складений Катеринославським єпископом Агапітом (Вишневським) стосовно власної пастви, але духовне відомство вважало його показовим для з’ясування небезпеки того морального розладу, що мав місце, за словами „Отче та”, насамперед у надрах всього російського селянства, а здебільшого – серед його молодого покоління [15, 153–157]. „Жага легкої наживи, барства, франтівства, а звідси проституція і злочинність у всіх її формах, утрата відчуття людини як вищої цінності й, нарешті, органічна потреба в убивстві, у пролитті крові – от душезгубні плоди самодержавної літературної кримінальщини”, – писав із приводу впливу на народ, насамперед на селянство, книги і пресу М. Ключев [16, 48]. М.О. Бердяєв охарактеризував це більш коротко і точно: „У народ почала проникати напівосвіта, яка в Росії завжди приймає форму нігілізму” [17, 43].

Улітку 1905 р., уже в розпал революції, під час обговорення з царем положення про вибори до Державної Думи, один сановник запропонував виключити грамотність як умову для обрання. Він сказав: „Неписьменні мужики, чи то старики, чи молодь, мають більш цільний світогляд, ніж грамотні” (що, на наш погляд, досить справедливо – О.М.). Міністр фінансів В.М. Коковцов заперечив, сказавши, що неписьменні „будуть лише переказувати епічним стилем те, що їм розкажуть чи підкажуть інші”. Однак,

як він згадує, цар зрадив благонадійності неписьменних [18, 231]. Виступаючи проти проекту реформи початкової освіти (частини загального плану столичинської реформи), лідер правих у Думі М.С. Марков звертався до поміщиків: „Ваші маєтки, ваше життя буде висіти на волоску, коли виховані у ваших безбожних школах учні прийдуть вас палити, і ніхто вас захищати не буде” [18, 99].

У свою чергу для селян було характерним недовірливе, іронічне, зверхньо-поблажливе чи навіть зневажливе, презирливе ставлення до розумової праці, до освіти, до будь-яких знань взагалі, які не вписувалися в їхній кругозір і не знаходили прямого застосування в селянській практиці. Навіть елементарна грамотність сприймалася амбівалентно: з повагою, але й з іронією. Щоденне селянське життя не потребувало постійного використання вміння читати й писати. Навчання не стояло на першому місці серед сімейних пріоритетів. Прибутків ледве вистачало на прожиття, діти рано мусили працювати. З одного боку, заможні селяни старалися дати своїм дітям освіту, вбачаючи в цьому спосіб „вийти в люди”, але з іншого боку, не вбачали в цьому серйозного заняття. Старше покоління засуджувало молодь, особливо дівчат за читання книжок, називаючи їх „читачами” [14, 216]. Батьки цілком свідомо дозволяли своїм дітям навчатися в школі лише півтора-два роки, щоб не втратити над ними повний контроль і щоб діти „не зіпсувалися”. Діти встигали оволодіти мінімальною грамотністю, яка не дозволяла їм занадто піднятися над батьками в інтелектуальному відношенні [19, 332]. Хуліганство на селі, про яке заговорили на початку сторіччя, було спрямовано також проти вчителів та сільської інтелігенції. „Вчитель робиться першим об’єктом сільських жартів, інтелігенція як клас – об’єктом ненависті” [20, 210].

Будь-які кардинальні реформи ведуть до руйнації традиційного укладу життя, отже, руйнують і соціально-психологічні стереотипи, без яких суспільство існувати не може. Традиційні стандарти мислення, поведінки, людських взаємин втрачають в очах селян свою безумовність, абсолютність, незаперечність. Модернізація в Росії внесла дисонанс у традиційну систему уявлень про світ, що складалася віками. Відбувалося накладання культурних шарів, одночасно співіснували й еkleктично змішувалися різні культурні форми, виникла ситуація „підміни мов” [див. 21, 39].

1. Присяжнюк Ю.П. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. // *Історія України*. - 2000. - № 3.
2. Присяжнюк Ю.П. Освіченість як атрибут етнокультури українського селянства Наддніпрянської України: тенденції еволюції та перші спроби осмислення феномена на початку XX ст. // *Український селянин*. - 2004. - Вип. 8.
3. Романенко М.І. Вплив постмодернізму на філософію освіти // *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. - Д., 2003. - № 5(31).
4. Грицак Я.Й. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.* - К., 1996.
5. Чаянов А.В. *Крестьянское хозяйство. Избранные труды*. - М., 1989.
6. Грациози А. *Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933*. - М., 2001.
7. *Ступінь грамотності в Україні. Уривок з промови Г.І. Петровського, виголошеної в Державній Думі 20*

- травня 1913 р. // *Історія української культури: Зб. матеріалів і документів.* – К., 2000.
8. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общій свод. 1.* – СПб., 1905.
 9. *Мионов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. Т. 2.* – СПб., 1999.
 10. *Щербакова О.В., Прокопенко Л.Л. Исторический досвід організації сільського шкільництва в Україні в підросійську та радянську добу (60-ті рр. XIX ст. – 80-ті рр. XX ст.) // Український селянин.* – 2004. – Вип. 8.
 11. *Україна: Статистичний справочник.* – Б.м., 1925.
 12. *Романов В.Н. Историческое развитие культуры. Проблемы типологии.* – М., 1991.
 13. *Пайпс Р. Русская революция: В 2-х ч. Ч. 1.* – М., 1994.
 14. *Оболенская С.В. Народное чтение и народный читатель в России конца XIX в. // Одиссей. Человек в истории.* 1997. – М., 1997.
 15. *Всеподданнейший отчет обер-Прокурора Святейшего Правительствующего Синода по ведомству православного исповедания за 1911 – 1912 гг.* – СПб., 1913.
 16. *Клюев Н. Порванный невод // Последний Лель: Проза поэтов есенинского круга.* – М., 1989.
 17. *Бердяев Н. Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы.* – М., 1991.
 18. *Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Книга первая. От начала до Великой Победы.* – М., 2002.
 19. *Мионов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. Т. 1.* – СПб., 1999.
 20. *Федотов Г.П. Империя и свобода.* – Нью-Йорк, 1989.
 21. *Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе.* – К., 2001.

В. М. Мельниченко, О. М. Дулгерова

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА СЕЛЯНАМИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ)

Серед проблем, пов'язаних із дослідженням національно-культурних процесів в українському селі початку ХХ ст., особливої актуальності набуває з'ясування ролі такого важливого чинника формування національної самосвідомості селянства, як періодична преса, зокрема, висвітлення в ЗМІ шевченківської тематики. Ця проблема актуалізується також у зв'язку з тим, що історичний досвід становлення української преси та її участь у популяризації шевченківських ідей має сьогодні не тільки пізнавальне, а й практичне значення, оскільки сучасні державотворчі процеси вимагають удосконалення концепції діяльності засобів масової інформації щодо цього.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу публікацій журналів "Рідний край" та «Украинская жизнь» (1906 – 1914 рр.), присвячених Т.Г. Шевченкові, з'ясувати особливості вшанування його пам'яті селянами в контексті поширення шевченківських ідей серед сільського населення України. Об'єкт дослідження – роль україномовної преси в національно-культурному русі початку ХХ

ст. в українському селі. Предметом дослідження є публікації журналів "Рідний край" та "Украинская жизнь" про вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка українським селянством.

Проблему української преси зазначеного періоду в 1920-х роках досліджували В. Ігнатієнко [1, 21 – 26; 2], С. Єфремов [3, 109 – 111]. До цієї теми зверталися й науковці української еміграції. Так, коротку характеристику і перелік українських видань початку ХХ ст. подано в "Енциклопедії українознавства", виданій за кордоном у 1949 році під редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі [4, 981 – 1003]. Пресі початку ХХ ст. приділяла увагу й радянська історіографія, висвітлюючи її переважно з тенденційних позицій [5, 453 – 472; 6].

До цієї проблеми в роки незалежності України зверталися М.Ф. Нечитайлюк [7, 33 – 38], І.В. Крупський [8, 39 – 46], О.А. Яцина [9], А.А. Заводовський [10, 207 – 216], О.В. Лисенко [11, 217 – 227] та інші сучасні дослідники. Однак така конкретна тема, як селянська шевченкіана на сторінках одного видання – журналу "Рідний край", до цього часу не аналізувалася, що надає цьому дослідженню наукової новизни.

В умовах репресивних заходів й утисків із боку царського уряду на початку ХХ ст. у суспільному житті зростає роль легалізованої в 1905 році україномовної преси. Особливо помітним стає її вплив на поширення української ідеї серед селянства, яке було тоді найчисельнішою верствою населення України.

Серед українських видань того часу, які спрямовували свої зусилля на вироблення національної ідеології в селянському середовищі, вирізнявся журнал "Рідний край" – перший легальний український щотижневик із додатком "Молода Україна". Часопис виходив у Полтаві (1905 – 1907 рр.), Києві (1907 – 1912 рр.), Гадячі (1914 – 1916 рр.). Видавцями журналу в різні роки були Г. Маркович (1905 – 1906 рр.), О. Косач (Олена Пчілка) (1907 – 1916 рр.). Співробітниками видання були відомі представники української інтелігенції Панас Мирний, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Д. Яворницький, О. Олесь, П. Тичина [11, 222 – 223].

"Рідний край" дуже швидко набув популярності серед сільського населення, яке особливо гостро відчувало потребу в українському слові. У тематиці журналу помітне місце посідало вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка, що позитивно впливало на активізацію національно-культурного руху на селі. Ці матеріали мали переважно інформаційний характер, оскільки ознайомили читачів зі змістом шевченківських заходів, що відбувалися в селах України. Крім цього, у журналі вміщувалися й інші шевченківські матеріали, які викликали інтерес у сільського читача: повідомлення про шевченківські традиції в містах України, інформація про загальноукраїнський шевченківський рух та публікації про вшанування Т.Г. Шевченка за межами України.

Крім "Рідного краю", помітну роль в ознайомленні громадськості, передусім за межами України, відігравав російськомовний журнал «Украинская жизнь», що виходив у 1912 – 1917 рр. в Москві під редактуванням С. Петлюри і О. Саліковського [11, 224 – 225].

Матеріали цих журналів, передусім “Рідного краю”, відображають широку палітру місцевих заходів, присвячених Т.Г. Шевченку, що відбувалися в селах і містечках різних кутків України. Так, в одному з номерів журналу “Рідний край” повідомлялося, що 1906 року вшанування Т.Г. Шевченка відбулося в селі Колодистому Звенигородського повіту Київської губернії; “чималий гурток селян” відзначав 45-ті роковини смерті Т.Г. Шевченка. Селяни радилися, як краще вшанувати пам’ять поета і “положили ось як: щороку збирати по карбованцю грошій, на ці гроші купити всі твори Шевченка і других найкращих українських письменників. А як буде багато членів, то думка заснувати школу, де б можна було вчити дітей на своїй рідній мові” [13, 23]. В іншому номері журналу під рубрикою “Спомини про Т.Г. Шевченка” вміщено інформацію про те, що 26 лютого в соборі Звенигородки – центру повіту – вперше було відправлено панахиду по великому поету, а напередодні на засіданні місцевої комісії Київського комітету грамотності прийнято рішення про спорудження в Звенигородці народного дому в пам’ять про Т.Г. Шевченка [12, 10 – 12].

Того ж року, за інформацією журналу, народні шевченківські заходи за участю селянства відбувалися й весною: “На Тарасовій горі під Каневом відбулося 4 квітня святкування 45-х роковин смерті Шевченка. Людей було душ 200. Казали промови, проказували його вірші, співали пісні. У вечері на човнах роз’їхалися додому. Найбільш було селян з округних сіл: Прохорівки, Келеберди, Ліплявого, Койлова та інших” [14, 13 – 14]. Дописувач журналу із села Демки Полтавської губернії писав: “Хоч наше село й закинута в глухому краї, та все таки промінь національної свідомості торкнувся наших односельчан. 22-го травня одпразнували роковини незабутнього співця України, Т.Г. Шевченка.” На березі Дніпра співали “Заповіт”, декламували твори Т.Г. Шевченка, говорили про його життя. Селяни вирішили вшанувати Кобзаря кожного року [15, 15].

В одному з номерів журналу характеризується книга для записів відвідувачів. Зазначається, що “тут побачите не хитро вилиту малограмотною рукою журьбу-жалобу злиденного хлібороба-українця; побачите щиро-журливу запись молодесеньких юнаків-дівчат та хлопців, що не бачили ще скрути життєвої...”. Далі зазначено, що “пильно продивившись книгу, можна зазриміти, що під час Клецьких свят наших селяне найбільше одвідують гору. Зрозуміти се легко – се найбільш вільна пора у хлібороба. Дай-же Боже щоб се увійшло у закон – і тоді наші селяне щороку будуть мати всеукраїнський празник – празник одвідування домовини Тараса, празник, на який зіходитимуться на пораду убогі діти України” [16, 16].

Журнал “Рідний край” в 1906 році повідомляв і про перешкоди, які чинила царська влада поширенню шевченківських ідей серед українського селянства. Характерною є кореспонденція із села Прохорівки Золотоніського повіту Полтавської губернії. Невідомий автор під псевдонімом “Мандрівець”, писав: “Коли виникла у нас думка зробити нову двокласну школу в селі, то люди бажали її присвятити імені славетного борця за долю народню – Тараса Шевченка. Се бажання було бажанням більшості громади, та вийшло так, що робив приговор волосний

писарь, і як ворог українства – він сього не вставив, кажучи, що Шевченко був “політичний”, і як ми дозволямо се ім’я у приговор, то нам школи не дозволять строїть. Будування школи заборилося; обставини-ж круто змінюються. Народ тепер уже зрозумів, що то значить “політичний”... і коли не зараз, то до 50 роковин смерті Шевченка село дасть його ім’я своїй школі, яку поставить. Будемо сподіватись, що сим вшанують Шевченка і не в однім селі”. Далі автор робить висновок, що “народові дуже потрібні лекції про Тараса – про життя і значіння його. У нас намірявся один інтелігент зробити се діло на масишню, та в день смерті поета, але чорна хмара, що зараз наполягла на все, – вихватила його і заслала за Аральське море... в ті місця, же був і Тарас у заслання” [16, 24].

Особливе місце в шевченкіані на сторінках “Рідного краю” посідає випуск журналу 1911 року, повністю присвячений 50-річчю смерті Т.Г. Шевченка. Тут вміщено “Заповіт” Т.Г. Шевченка, статтю О. Пчілки “Т. Шевченко”, вірші Лесі Українки та інших авторів, а також ілюстрації, присвячені Кобзареві. У преамбулі до тематичної підбірки “Пошанування пам’яті Т. Шевченка в 50-ті роковини його смерті” зазначено, що “ми не можемо переказати у всій повноті, чим визначилось на Україні, та й в різних кутках Росії, й за-границею, пошанування пам’яті Т. Шевченка; однак подамо найважливіші відомості”.

В інформації із села Керелівки йдеться про те, що “між присутніми на панахиді були й родичі поетові – Трохим, Андрій, Іван і Петро Шевченки, що приходяться племінниками Тарасові. Була й інша родина. Співали панахиду учні місцевої школи. Коли заспівали «Вічну пам’ять», усі стали на коліна” [17, 7].

Із поширенням шевченківських ідей серед сільського населення і певним послабленням (після подій 1905 – 1907 рр.) заборонної політики царської влади, репресивна машина обмеження загальноукраїнського процесу національно-культурного відродження і шевченківського руху як його складової частини набрала нових обертів. Особливо це виявилось в 1914 році, коли виповнилось 100 років від дня народження Т.Г. Шевченка.

Умови, у яких українське селянство відзначало цю ювілейну дату, відображено в журналі “Украинская жизнь”. Його публікації засвідчують, що лише в окремих місцях шевченківські заходи відбувалися, не натрапляючи на значні перешкоди. Таким винятком було вшанування Т.Г. Шевченка в Катеринославі, де 26 лютого відбувся урочистий вечір, на якому з доповідями виступили представники створеного за ініціативою товариства “Просвіта” організаційного комітету професор Терпигоров (голова оргкомітету), Д.І. Яворницький (почесний голова оргкомітету) і М.В. Биков. У журнальній кореспонденції зазначається, що “проф. Терпигоров в короткій, сильній промові (на російській мові) змалював особистість і творчість Шевченка як поета не тільки українського чи слов’янського, але як поета світового, який із вражаючою силою висловив загальнолюдську думку про рівність людей, про чисту природу людини”.

Інший доповідач, Д.І. Яворницький, у своїй доповіді “Т.Г. Шевченко народний український поет” (українською мовою) охарактеризував Шевченка “як поета народного, національного, який відобразив у

своїх творах душу українського народу”. Доповідач М.В. Биков у “задушевній доповіді (російською мовою) на тему “Великий поет народної людяності” називає Великого Кобзаря пророком-провидцем майбутнього людського життя”.

Віддати шану Кобзареві до Катеринослава прибули селяни з ближніх і дальніх сіл. Під час урочистого вечора зачитувалися вітання і покладалися вінки до бюста поета. Були вітання від осередків “Просвіти” із сіл Мануйлівки і Дієва, краснопільського молочного товариства, селян із Куцєволівки, Лоцманського-Широкого, Підгірного та інших сіл краю. Наступного дня на панахиді в кафедральному соборі міста було багато селян із навколишніх сіл [18, 110].

Проте нерідко, як свідчать матеріали журналу, влада вдавалася до всіляких заборонних заходів. Зокрема, міністерство освіти заборонило учням брати участь у шевченківських урочистостях. На місцях освітянське начальство пішло ще далі. У Лубенському повіті на Полтавщині вчителями і учнями під страхом звільнення не дозволялося відзначати ювілей, а якщо прийде брошура про Шевченка, то потрібно дізнатися, ким вона надіслана і повідомити по інстанції. У Чигиринському повіті Київської губернії місцевий справник навіть не дозволив постановку вистави “Назар Стодола”, боячись, щоб вона не викликала “демонстрацій”.

Не менш “заборонно” було налаштоване й духовне відомство. Незважаючи на пропозицію синоду не ухилитися від відправлення панахид по Шевченкові, архіреї та священники в багатьох місцях поставилися до цього різко негативно. Характерною є резолюція волинського архірея Антонія, який заборони церковно-приходським школам, у тому числі й сільським, не тільки влаштовувати в школах вшанування Шевченка, а й здійснювати урочисті панахиди по ньому.

Чернігівська духовна консисторія мотивувала відмову проводити панахиди тим, що у творах Шевченка помічена протидержавна спрямованість, а єпархіальна училищна рада заборонила панахиди в церковних школах у зв’язку з тим, що його твори, крім протидержавного, мають ще й антицерковний зміст. Посилаючись на такі заборони, духовенство повсюдно відмовляло в панахиді, зокрема селянам сіл Вороньки Полтавської губернії, Прохори Борзенського повіту Чернігівської губернії та багатьом іншим. У селі Козацькому Звенигородського повіту Київської губернії священники теж відмовили селянам у панахиді, причому один із них рекомендував обмежитися відправленням телеграми єпархіальному начальству, а другий – записанням “раба Божого Тараса” в поминальну книжку. Проте телеграму не відправили, оскільки дізналися про заборону панахиди в самому Києві.

У шевченківських панахидах влада нерідко вбачала вияв “мазєпинської крамоли”. У Таращі Київської губернії поліція після панахиди допитувалася у священника, хто брав участь у панахиді, хто платив гроші тощо [19, 100 – 107].

У журналі “Украинская жизнь” зроблено досить ґрунтовний огляд матеріалів, присвячених 100-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка і вміщених в українській та російській пресі. Автор огляду Л. Бурчак, аналізуючи такі журнали, як “Рілля” та

“Известия Волынского Губернского Земства», зазначає, що “ці журнали, читачами яких є головним чином селяни, присвятили поету статті, написані простою, зрозумілою, дохідливою мовою і популярною настільки, що їх легко зрозуміє читач”.

У московських “Русских ведомостях” стаття професора О. Корша присвячена оцінці літературного й суспільного значення поета. Він робить висновок, що “думав і відчував Шевченко так, як і переважна більшість українського народу. За своїм духовним складом він залишився українським селянином, і завдяки цьому він і зробився родоначальником новітньої української літератури”. У цьому ж номері П. Зайцев опублікував листа Шевченка поміщику В. Фліорковському, у якого були кріпаками його брат і сестра. Поряд із текстом і коментарями вміщено й автограф [20, 73 – 80].

Отже, на підставі аналізу публікацій журналів “Рідний край” та “Украинская жизнь” доходимо висновку про те, що на початку ХХ ст. шевченківські ідеї активно поширювалися серед різних верств українського суспільства, у тому числі й селянства, яке становило тоді більшість населення України. Це виявлялося у таких формах вшанування пам’яті Т.Г. Шевченка, як справляння панахид та виголошення промов, постановка вистав за його творами, а також декламування поезії та виконання пісень на його слова. Незважаючи на всілякі перешкоди та утиски з боку влади, такі заходи проводилися в багатьох селах України. Їхніми організаторами були найбільш свідомі селяни та представники сільської інтелігенції.

1. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення // *Бібліологічні вісті*. – 1923. – Ч. 3.
2. Ігнатієнко В. *Українська преса (1816 – 1923)*. – Харків, 1926.
3. Сфремов С. На світланку українських видавництв // *Бібліологічні вісті*. – 1925. – № 1/2.
4. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Репринтне видання 1949 року*. – Київ, 1995.
5. *Історія української дожовтневої журналістики / За ред. Луцака Г. Я.* – Львів, 1983.
6. Сидоренко О.І., Шудря Н.М. *Нездійсненні проекти українських періодичних видань другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* // *Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. – К., 1991. – Вип. 23.
7. Нечиталюк М.Ф. “Білі плями у вивченні історії дожовтневої української журналістики” // *Українська журналістика і національне відродження. Збірник наукових праць*. – К., 1992.
8. Крупський І.В. *Проблеми “білих плям” в історії української журналістики третього періоду національно-культурного відродження (кінець ХІХ – 20 рр. ХХ ст.)* // *Українська журналістика і національне відродження. Збірник наукових праць*. – К., 1992.
9. Яцина О.А. *Національно-культурний рух 1907 – 1914 років і українська преса: Дис. ... канд. іст. наук*. – Харків, 2002.
10. Заводовський А.А. *Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини в 1905 – 1908 рр.* // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – К., 2000.
11. Лисенко О.В. *Роль преси у формуванні української національної ідеї* // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – К., 2000.
12. *Спомини про Т.Г. Шевченка* // *Рідний край*. – 1906. – № 11.
13. *Дописи* // *Рідний край*. – 1906. – № 12.
14. *Дописи* // *Рідний край*. – 1906. – № 15.

15. *Дописи // Рідний край. – 1906. – № 22.*
16. *Дописи // Рідний край. – 1906. – № 22.*
17. *Пошанування пам'яті Т. Шевченка в 50-ті роковини його смерті // Рідний край. – 1911. – № 9 – 10.*
18. *Шевченковские дни в Екатеринославе // Украинская жизнь. – 1914. – № 3.*
19. *На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1914. – № 3.*
20. *Столетие со дня рождения Шевченка в откликах украинской и русской печати // Украинская жизнь. – 1914. – № 3.*

О. М. Ситник

**РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО
САМОУСВІДОМЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА
ЧЕРКАЩИНИ В 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр.
XX ст. ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПРОТИСТОЯННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА
БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ**

Перша половина XX ст. стала для української нації чи не найтрагічнішим періодом історії. Війни, голодомори, репресії призвели до цілеспрямованого винищення духовної та інтелектуальної еліти нації. При цьому величезний тягар випав на долю селянства – домінуючої та найвагомійшої частини українського народу, життєдайного підґрунтя, яке завжди живило націю представниками інтелігенції та духовенства. Роль цієї верстви була особливо важливою у збереженні духовності та національної свідомості. Священники, учені, учителі стали першими жертвами тоталітарного більшовицького режиму, метою якого було винищення цвіту української нації. Згодом, у 20-х – 30-х рр. почалася цілеспрямована ліквідація і самого українського селянства. За таких обставин зазнало змін і національне самоусвідомлення селянства.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою ґрунтовного дослідження всього комплексу причин та обставин, які спричинили трансформацію селянської свідомості. Ці зміни, на наш погляд, можна проаналізувати на прикладі селянства Черкащини – козацького краю, одного з центрів духовності України з давніми традиціями незалежництва та свободоловства, що виявлялося в численних козацьких повстаннях (Хмельниччині, Гайдамаччині та Коліївщині), а також під час національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. та подальшого повстанського руху.

Окреслена проблема залишається малодослідженою в українській історіографії. Існують лише розробки поодиноких сюжетів [1, 11]. Мета статті – визначити та обґрунтувати поняття „українська національна свідомість”, з’ясувати характер її вияву під час селянських виступів у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. на Черкащині в контексті протистояння української національної та більшовицької ідеології. Об’єкт вивчення – селянство Черкащини 20-х рр. XX ст., предмет – його національне самоусвідомлення.

Національна свідомість – складна модернізована система духовних феноменів та їхніх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації і відображають основні засади її буття та розвитку.

Національну свідомість становлять теоретичні й буденні, масові та елітні, власне національні та запозичені (й асимільовані внаслідок акультураційних процесів) ідеї, настанови, прагнення, культурні здобутки, що утворюють духовний універсум нації. Національна свідомість не зводиться до суми її етнічних компонентів. Останні опосередковані в національній свідомості домінантами самоствердження нації: спільним громадянством, територією, національними інтересами, юридичними правами громадян, соціальними нормами, культурними традиціями. Національна свідомість ґрунтується на основних чинниках і засадах буття нації. Вона є надбанням і результатом історичного розвитку, самоосмислення та політичного уконституювання нації. Національна свідомість є критерієм ідентифікації нації в геополітичному, соціокультурному просторі й водночас критерієм самоідентифікації нації. Це засіб і вияв національної інтеграції та консолідації. Провідною парадигмою, ґрунтом національної свідомості є національні інтереси й цінності [6, 236]. Відтак головними ознаками української національної свідомості є усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психолого-етнічної самотності та неповторності.

Особливо слід підкреслити те, що життєспроможність, активність нації здебільшого визначаються рівнем та особливостями її самосвідомості, а також здатністю відстоювати свої національні ідеали, суверенітет, незалежність.

У ході національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. виявилася неспроможність схильного до соціал-демократичної орієнтації керівництва Центральної Ради, а згодом і Директорії, вирішити нагальне для селянства питання землі, а також забезпечити належне формування постійно діючої боєздатної армії, спроможної захищати терени УНР від численних загарбників. Унаслідок усунення чи не найбільш національно свідомих, патріотично налаштованих політичних і військових діячів (М. Міхновського, П. Болбочана та ін.), український народ у особі своєї провідної (за чисельністю та схильністю до збереження національних традицій і ознак) верстви – селянства – залишився фактично віч-на-віч із більшовицькою агресією. У цих умовах широкого розмаху набули повстанський рух й отаманщина найрізноманітніших відтінків. Тоді ж почало відроджуватися Вільне козацтво. Відомий дослідник Р. Коваль відзначає високий рівень національної свідомості козаків – учасників повстанського руху в Україні початку 1920-х рр. [11, 31]. Саме з могутнім вибухом селянсько-козацької національно-визвольної боротьби Холодного Яру пов’язується феномен так званого рецидиву наддніпрянської свідомості [9, 7].

Холодноярська республіка стала одним із найвизначніших виявів опору поневолювачам. Протягом кількох років вона являла собою важливий форпост боротьби за незалежну українську державу [10, 199]. Ще одним із визначних центрів повстанської боротьби селян була Звенигородщина, де аж до 1923 р. діяв відомий отаман Іван Лютий-Лютенко. Незважаючи на значні успіхи й перемоги, не всі отамани прагнули незалежності України, їм було достатньо визволити свою волость чи повіт. Відтак із

сусіднього міста приходили каральні загони „ЖК” і жорстоко розправлялися із повсталими або їхніми родинами. Це свідчило про недостатній розвиток національної свідомості українських селян загалом і частини холодноярців зокрема.

Проте найразючіший удар радянська влада завдала 1921 року. Не каральними експедиціями, а новою економічною політикою – НЕПом. Переконавшись, що українське село перемогти каральними заходами неможливо, червоні окупанти підійшли до розв’язання проблеми з протилежного боку: вирішили дати українському селянинові деякий час пожити, замінивши „продрозкладку”, тобто необмежений грабунок, „продподатком”. Селянину дозволили торгувати. І український господар, який змудгувався за мирною працею, надав перевагу не боротьбі за незалежність, а можливості сито жити в рабстві [10, 116–117]. Безперечно, що така позиція, зумовлена насамперед браком національної свідомості, невдовзі привела селянство до трагічної розплати.

Слід зауважити, селянству більш властивою була релігійна свідомість, аніж національна. Про це свідчать численні випадки захисту селянами Черкащини церков і священників у період кінця 20-х – початку 30-х рр., коли особливого розмаху набув наступ влади та сільських активістів на церкву. Серед значної кількості таких прикладів відзначимо найхарактерніші. Так, 4 травня 1929 р. у с. Тернівку Ротмистрівського (тепер – Смілянського) району прибули наглядач районної міліції з агентом розшуку з метою вчинення обшуку у квартирі місцевого священника Потратія. Однак негайно прибулі селяни перешкодили їм це зробити. Священик, одягнувши ризу та взявши Євангеліє до рук, у супроводі натовпу селян рушив до церкви, де було влаштовано збори. Потратій провів у церкві дві доби, і увесь цей час біля нього знаходилися віруючі, котрі охороняли його. 6 травня біля приміщення сільради священник звернувся до натовпу селян зі словами: „Брати мої і сестри, мене терзають і мучать, ідемо зі мною до Черкас”. На що і отримав схвальну відповідь. Коли ж міліція намагалася розігнати юрбу, селянин Уманський вдарив наглядача міліції, вихопив у нього з кобури револьвер і кинув його на землю. Лише після цього священника було затримано. 3 травня 1929 р. Ротмистрівською районною міліцією було проведено обшук на квартирі священника с. Ротмистрівки Гремальського та його арешт. 5 травня селяни с. Ротмистрівки стали вимагати звільнення заарештованого священника. При цьому звучали заклики йти визволяти священника силою. У цій справі було заарештовано 12 селян с. Тернівки та 8 селян с. Ротмистрівки [12, 65]. Наведені факти яскраво свідчать не лише про традиційну релігійність українського селянства, але й про особливе, поважне ставлення до церкви та священників, заради яких селяни були здатні на спротив владі.

Найбільшу непримиренність і жорстокість більшовицька влада виявляла стосовно Української Автокефальної Православної Церкви. Її священники піддавалися особливим переслідуванням. Тисячі їх було розстріляно або вивезено на каторгу [1, 56–69]. Це слід пов’язувати з тим, що саме УАПЦ чи не найбільшою мірою дбала про розвиток не лише релігійної, а й національної свідомості українців.

Комуністична ідеологія була вкрай нетерпимою до найменших виявів інакомислення. Все, що не відповідало її догмам, підлягало неминучому винищенню. При цьому часто місцеві комуністи та комсомольці перевершували представників центральних органів влади і навіть ДПУ в непримиренному, іноді нелюдському, ставленні до священників. Так, згідно з документами Центрального державного архіву громадських об’єднань України, мали місце „перегини” в антирелігійній роботі з боку представників сільської влади та активістів. Ними, зокрема, у с. Дубіївка Медведівського району „в порядку раскуркулення” у священника Федора Тихоневича було відібрано дрібні домашні речі та запропоновано негайно залишити село. Голова сільради с. Рейментарівки Кам’янського району разом з іншими особами, озброївшись гвинтівками, уночі, під виглядом ДПУ, прийшли до місцевого священника Дмитра Ольшанського, завели його в хату розкуркуленого і побили за небажання відмовитися від сану. Д. Ольшанський після цього втік із села. Аналогічні випадки були зафіксовані в Смілянському та Золотоніському районах [12, 65].

Це одним небезпечним для владної ідеології джерелом морального авторитету серед українського селянства були кобзарі та бандуристи. Вони сприймалися як носії національної ідеї й значущий фактор розвитку національної свідомості, а отже, перешкоджали утвердженню ідеологічних настанов радянсько-більшовицької системи. Таким чином, влада прагнула залучити народних співців до своїх агітбригад і контролювати їхню творчість. У випадку непокори кобзарі та бандуристи знищувалися фізично [1, 185–191].

Після того, як наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. більшовицький режим винищив майже всю національну еліту українського народу, єдиною силою, здатною чинити опір насадженню тоталітаризму, денационалізації та русифікації, незважаючи на всі важкі втрати, залишалося українське селянство. Саме воно стало головною опозицією в поширенні комуністичної ідеології. Керівники більшовицької партії розуміли, що без повної перемоги над українським селянством неможливо є перемога Москви над Україною, перемога самої комуністичної системи. Лідери комуністичної партії завжди із презирством і ненавистю ставилися до селянства, зокрема українського, як до оплоту буржуазної та національної стихії. Включити українське селянство до комуністичної системи шляхом переконання, агітації, пропаганди було неможливо. Отже, Москва стояла перед проблемою: або поступитися цій стихії, або зламати її опір будь-якими заходами. ЦК ВКП(б), на жаль, не без допомоги українських комуністів опрацював і втілював у життя жахливий, нелюдський план ламання цього опору не лише шляхом примусової колективізації сільського господарства, тобто ожебрачення українського селянства, але й шляхом фізичного знищення мільйонів українців. Унаслідок примусової колективізації та шаленого терору, у 1930 – 1933 рр. було майже повністю ліквідовано приватно-власницьке сільське господарство в Україні. Фактично було забрано всю землю в українського селянства, усі засоби виробництва, майже всю худобу, селянство було перетворене в найжалюгідніших рабів держави [4, 97–

98]. При цьому партійні верховоди на місцях вдавалися до найрізноманітніших методів і прийомів фізичного, морального та психологічного тиску на селян, що часто переростає у вияви садизму, катувань й приниження елементарної людської гідності.

Очевидець колективізації та голодомору 1932 – 33 рр. на Черкащині, Семен Старів, у своїх спогадах навіть яскраві приклади нищення не лише національної свідомості селян, але й елементарної людської гідності та моралі. Господарі, що раніше вважалися за куркулів і переслідувалися в той чи інший спосіб, однак, ще втрималися на селі, раптом входили в ласку партійного начальства і масово залучалися до активної партійно-державної роботи. Ці так звані куркулі ставали найзапеклішими активістами. До того ж, самі з діда-прадіда селяни, вони чудово знали на селянській психології, тож і виявляли велику винахідливість щодо методів підкорення своїх односельців партійній політиці [8, 62]. У цих умовах бути національно свідомим українцем стало вкрай небезпечно [7, 201].

Україна вмирала. Це були жахливі часи. Радянська влада заборонила допомагати голодним, опухлим від голоду селянам, які добиралися до міст. Люди божеволіли, кінчали життя самогубством, траплялися випадки людодіства. Геноцид і етноцид спрямовувався проти основної субстанції нації – селянства. Більшовики прагнули знищити українську націю та перетворити її на атомізовану масу заляканих підданих Кремля [7, 203].

Оскільки натиск на українське селянство з боку органів влади не припинявся, а лише наростав, українська людинність перейшла до збройної боротьби з окупантом. Спочатку ці збройні виступи проти агентів радянської влади на місцях мали неорганізований або напіворганізований характер. Українські селянські революціонери (інакше їх назвати, ураховуючи тодішню ситуацію, важко) починали запроваджувати акти індивідуального терору. Майже по всіх українських селах вбивали представників терористичного советського апарату: членів райпарткомів, райвиконкомів, працівників ДПУ, міліції, насланих із Росії та з міст України, комуністів і комсомольців, активістів із місцевих колгоспів. Згідно з офіційними радянськими даними, лише в 1931 році зареєстровано було в 44 % колгоспів напади на активістів. Власне, не існувало в Україні жодного села, де не було б зафіксовано випадків відплатного терору. Коли етноцид, запроваджений владою, набрав масового характеру та найжорстокіших форм – виселення не лише поодиноких родин, але цілих сіл, арешти та заслання не тільки „куркулів” та „підкуркулів”, але й незможників, коли почали викидати масово цілі родини взимку з хат, відбирали всі продовольчі засоби, включаючи тільки-но спечений хліб та тільки-но зварену юшку, коли прийшов масовий голод – почались організовані повстання. Велике повстання було організоване народним учителем Володимиром Бендиком, який, вірогідно, був провідним членом СВУ. Бендик у 1930 р. очолив селянське повстання, яке від Кам’яця-Подільського поширилося по Правобережній Україні до Вінниці та Києва. За твердження очевидців, він мав значний авторитет серед селян і був незламним українським патріотом. Тяжко хворий, він закликав усіх „любити свою Батьківщину й ніколи не складати зброї”, а також стверджував, що не було ще жодного

народу, який здобув собі волю без боротьби й без жертв. Зрозуміло, ці повстання в ті часи були засуджені на неминучу невдачу. З одного боку барикад стояла велика, озброєна до зубів імперія, із величезною армією, грандіозним урядовим апаратом, розгалуженою мережею таємної поліції (ДПУ – НКВС), великою партією та допоміжними для неї організаціями, з іншого – обеззброєні, напівголодні, виснажені до краю маси українського селянства. Лише відчай, повна безвихідність становища, але крім цього, непоборний людський дух, непереможний дух нації могли підняти маси на безнадійну боротьбу. Це були жахливі роки. Це були роки, які покрили вічним соромом не лише ініціаторів голоду й терору – Російську Комуністичну Партію під проводом Сталіна, Комуністичну Партію Більшовиків України під проводом, на жаль, і українських комуністів, але й керівників урядів Західної Європи, Північної Америки, інтелектуальну еліту всього світу, яка мовчки спостерігала ці жахи й навіть устами деяких своїх представників твердила, що жодного голоду нема, що СРСР є найпередовішою й найгуманнішою країною світу. Вмирали цілі села. На вулицях міст України вмирали сотнями голодні люди. „Чорні ворони” щоночі вивозили з міст українську інтелігенцію, а вантажні машини – трупи померлих від голоду. У цей самий час на вулицях, в установах, школах, університетах грало радіо: „Я другою такою країною не знаю, где так вольно дышет человек...” На мітингах, у пресі, урядових повідомленнях йшлося про „щасливе життя під сонцем сталінської конституції”, а над Україною лютував нічим не прикритий московсько-комуністичний терор. Україна вмирала [4, 97]. При цьому цілеспрямовано, свідомо нищились високі духовні й морально-психологічні принципи, традиції та звичаї українського народу. Однак, незважаючи на жорстокі репресії й терор, у народі жили традиції Коліївщини та Гайдамаччини, що виявлялися у своєрідній селянській ідеологічній доктрині оборони від загарбників-чужинців, якщо і не всієї Батьківщини, то обов’язково своєї землі.

Українська національна свідомість як на сході, так і на заході України, найтісніше пов’язана з діяльністю національної інтелігенції. Однак фізичне знищення значної кількості українців, голодомор, червоний терор щодо інтелігенції (та водночас безконкурентне офіційне панування комуністичної великодержавної ідеї) призвели до фактичного пригнічення національної свідомості на терені України (насамперед Східної). Національна ідеологія вважалася явищем кримінального порядку, національна психологія тотально викорчувалася великодержавною політикою. Особливо ненависним було ставлення комуністичних ідеологів до Черкащини – духовного, а не тільки географічного центру України. Нищення найменших виявів національного самоусвідомлення українців, насамперед Шевченківського краю, було першочерговим завданням більшовиків-ленінців. Однак маємо підстави констатувати, що національна свідомість українського селянства так і не була знищена. Завдання ж її відродження є запорукою нашої державності та незалежності.

1. Злочин / Упор.: П. Кардаш. – Мельбурн-Київ: Фортуна, 2003.

2. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до нону: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2.
3. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Процес розкуркулення 1929 – 1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2.
4. Плюц В. Боротьба за Українську державу під советською владою. – Лондон: УВС, 1973.
5. Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу. Історіографія проблеми // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
6. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: Монографія / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов та ін. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.
8. Старів С. Страта голодом / Пер. з англ. – К.: Просвіта, 2002.
9. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів / Гребенюк Г.С., Коваль Р.М., Коротенко В.В., Маслак О.О.; за ред. Р.М. Ковалю. – К.: ред. газети „Незборима нація”, „Просвіта”, 1997.
10. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діор, 2001.
11. Коваль Р.М. Ренесанс напередодні трагедії. – К.: Діор, 2003.
12. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2987.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185.

І. В. Рибак

ЖИТЛО ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА: КІЛЬКІСНІ ТА ЯКІСНІ ЗМІНИ

Житло є найважливішою частиною селянського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля його мешканців. Незважаючи на це, окреслена проблема недостатньо вивчена у вітчизняній історіографії. Частково її висвітлено в працях В.В. Калніченка І.В. Рибак, А.Г. Данилюка, Ю.О. Хохола [1–4]. Проте спеціальні дослідження фактично відсутні. З огляду на це автор ставить за мету простежити еволюцію житлового будівництва в доколгоспному селі, з'ясувати кількісні та якісні зміни, які відбулися в житлово-

побутових умовах мешканців у добу НЕПу. Об'єкт дослідження – соціально-побутова сфера доколгоспного українського села, предмет – селянське житло. Уявлення про його стан дають матеріали санітарно-демографічного обстеження, здійсненого в 1923 – 1924 рр., у ході якого було вивчено житлово-побутові умови 86156 селянських дворів у 214 селах України [5, 3–4]. Насамперед було з'ясовано, з яких матеріалів зведено стіни хат [5, 18].

Табл. 1

Аналіз наведених даних свідчить, що, незважаючи на регіональні особливості, матеріали, з яких зводилися стіни, як правило, залишалися малоякісними. Лише незначна кількість селянських хат будувалась із цегли, каміння, саману. Найгіршими із

Назва губернії	Матеріали, з яких побудовано стіни хати						
	дерев'яно	каміння	цегла	глина	хворост	саман	інші
Волинська	93,6	—	0,1	6,3	—	—	—
Донецька	17,5	31,8	0,8	1,6	2,8	45,2	0,3
Катеринославська	1,3	1,2	1,0	33,8	33,5	27,4	1,8
Київська	76	0,05	—	21	2,2	0,05	0,7
Одеська	3,3	23	0,7	56	9,4	3,8	3,8
Подільська	45	4,6	1,25	44,5	0,25	0,9	4,5
Полтавська	43	2,3	—	26	22,4	4,3	2
Харківська	85,2	0,2	0,4	4,3	9,4	0,4	0,3
Чернігівська	98,2	—	0,2	0,6	0,6	0,2	0,2
В середньому в Україні	49,7	6,3	0,4	24,9	9,4	7,6	1,7

санітарно-технічного боку були хати, зведені з хмизу, основу яких становив пліт, обмазаний ззовні та зсередини глиною, а також глинобитні (мазанки). Ці хати досить легко промерзали взимку і робили помешкання холодним та вогким. За даними Укрдержстраху, у 1925 році у 8 округах України такі хати становили більше 50 % наявного житлового фонду, у 8-ми - між 25–50 %, 9-ти – 10–25 %, у решті округів – менше 10 %. Дерев'яні в 20-ти округах склали більше 50 %, в 10-ти – між 25–50 %, в 3-х – 10–29%, у решті округів – менше 10 % [1, 385].

З'ясовано, що 15,1 % обстежених селянських хат побудовано до 1880 року, 10,6% – у 1881–1890рр., 19,2 % – 1891 – 1900рр., 25,0 % – 1901 – 1910 рр., 20,6 % – 1911 – 1920 рр. і лише 9,5 % у 1921 – 1924 роках [5, 23]. Таким чином, війна, розруха негативно вплинули на темпи житлового будівництва на селі. Фонд житла був застарілим. Дерев'яні оселі були вкрай вогнебезпечними. У 20-ті роки ХХ ст. від пожеж постраждало 0,5 % селянських господарств [1, 386]. Малоякісними залишалися будівельні матеріали, якими вкривалися селянські хати (у %) [5, 27].

Табл.2.

Назва губернії	Матеріали, якими вкрито хати				
	очерет солома	черепиця	залізо	дерев'яно	інші
Волинська	85,5	7,4	1,6	5,5	—
Донецька	51	39,9	5,6	3,5	—
Катеринославська	61,3	33,5	1,4	1,6	2,2
Київська	98,1	1	9,9	1	—
Одеська	78	10	6	0,3	5,7
Подільська	91,3	0,8	7,6	0,3	—
Полтавська	92,3	1	6,7	—	—
Харківська	82,4	3,3	14,3	—	—
Чернігівська	95	0,2	4,5	0,2	—
В середньому в Україні	81,4	9,4	6,8	1,2	1,2

Більшість селянських осель, як свідчать дані обстеження, вкривалася вогненебезпечними матеріалами. Матеріали обстеження доповнюють дані про влаштування долівки сільських хат (у %) [5, 31].

Табл. 3

Назва губернії	Матеріал, з якого виконано долівку		
	земляний дерев'яний	цегельний	глиняний
Волинська	90,4	9,7	
Донецька	84,8	14,8	0,4
Катеринославська	95,1	4,4	0,5
Київська	96,3	3,7	—
Одеська	98,4	1,4	—
Подільська	97,4	0,2	—
Полтавська	99,2	0,8	—
Харківська	98	2	—
Чернігівська	82,6	17,4	—
В середньому по Україні	94,8	5,1	0,1

Головний факт, який встановлюється цими цифрами полягає в тому, що всюди в українських селах домінувала глиняна або земляна долівка, саме в цьому була особливість української хати та її найбільший гігієнічно-побутовий недолік.

Надзвичайно важливими є дані обстеження про розподіл селянського житла за кількістю кімнат (у %) [5, 36].

Табл. 4.

Назва губернії	Селянські хати, які склалися з кімнат:		
	1	2	3
Волинська	82,6	16,3	Д
Донецька	13,1	68,5	18,4
Катеринославська	39	45,2	15,8
Київська	72,8	23,3	4
Одеська	75	22,7	2,3
Подільська	75,5	22,3	2,2
Полтавська	51	43,7	5,3
Харківська	86	10,1	3,1
Чернігівська	49,1	44,5	6,4
В середньому по Україні	61,7	32,1	6,2

Наведена таблиця переконливо свідчить, що майже дві третини селянських хат в українському селі склалися з однієї кімнати-кухні. У ній мільйони селян проводили більшу частину дня: спали, працювали, готували і споживали їжу, прали білизну, а іноді тримали худобу. Так, у 17,8% обстежених хат під одним дахом розміщувалися конюшні, у 9,2% – хліви [5, 36]. Брак чистого повітря в сільських хатах, особливо взимку, робили ці житла нездоровими, спричиняли

серед сільського населення важкі захворювання соціально-побутового характеру.

Матеріали обстеження переконливо свідчать про вкрай важкі житлово-побутові умови тогочасного селянства. Типовою для українського села на початку 20-х років ХХ ст. була невеличка глинобитна або дерев'яна хатина, під солом'яною або очеретяною покрівлю, із глиняною або земляною долівкою. Про це свідчать матеріали обстеження житлово-побутових умов жителів сіл Харківського округу, здійснені Наркоматом охорони здоров'я УСРР у 1925 році. Зокрема встановлено, що на одного мешканця селянської хати припадало всього 6 кубічних саженив повітря замість 15 за нормою. Вогкість виявлено в половині обстежених хат. 91% бідняцьких та 78% середняцьких осель вкрито солом'яною або очеретом. У 65% обстежених хат виявлено під одним дахом стайні та хліви, 71% будівель не мав вбиральні у дворі [2].

Все ж заслуговує на увагу висновок С.В. Кульчицького, С.Р. Ляха, В.І. Марочко про те, що, попри економічні труднощі, селянство України здійснювало інтенсивний пошук досконаліших типів житлових будинків. Традиційне селянське житло типу хата-сіни поступово перетворювалося в оселю, яка складалася з двох частин: хата – сіни – хата [7, 134]. У зв'язку зі збільшенням житлових кімнат зникає старе внутрішнє планування. У деяких хатах заможного та середнього селянства простежується диференціація приміщень. Сім'я намагалася відокремити спальний та кухонний кутки, перетворюючи їх в окремі невеликі кімнати [8, 88]. Деяке поліпшення житлово-побутових умов селянства в другій половині 20-х років знайшло відображення і в інших характеристиках нової сільської хати – відсутності вогкості, використання якісніших матеріалів при зведенні стін, покрівлі тощо [5, 14]. Цей висновок певною мірою підтверджують матеріали вибіркового обстеження селянських осель Шепетівського округу, проведеного Всеукраїнською Академією наук у 1927 році. Його мета – виявити кількісні та якісні зміни в житловому будівництві на основі порівняльного аналізу з результатами аналогічного обстеження, яке було здійснене в Україні, зокрема у Волинській губернії в 1923 – 1924 рр. Обстеження дало такі результати. Матеріалом для будівництва стін слугували (у %) [10, 1–4].

Табл. 5

Назва регіону	Вид матеріалу			
	дерев'яно	цегла	глина	інші
Шепетівщина у 1927 р.	81,4	3,6	15	
Волинська губ. у 1923-1924 рр.	93,6	0,1	6,3	
Україна у 1923-1924 рр.	47,7	0,4	24,9	25

Для покриття селянських осель використовувалися такі матеріали (у %) [10, 12].

Табл. 6

Назва регіону	Вид матеріалу			
	солома	дерев'яно	дахівка	залізо
Шепетівщина у 1927 р.	76,9	1,9	17,5	0,6
Волинська губ. у 1923-1924 рр.	85,5	5,5	7,4	1,6
Україна у 1923-1924 рр.	81,4	6,8	10,4	1,2

Результати обстеження засвідчили широке використання якісних будівельних матеріалів при спорудженні будинків на селі в другій половині 20-х років. Це знайшло вияв у збільшенні кількості цегляних хат, вкритих вогнетривкими матеріалами. Підставою для якісної характеристики селянської оселі в окреслений період є дані про внутрішнє планування хати (у%) [10, 14].

Табл. 7.

Назва регіону	Характер матеріалу долівки		
	глиняний	цегляний	дерев'яний
Шепетівщина у 1927 р.	88,7	0,6	10,7
Волинська губ. у 1923-1924 рр.	90,4	0,1	9,5
Україна у 1923-1924 рр.	93,8	1,1	5,1

Результати обстеження виявили таку картину внутрішнього планування тодішньої селянської хати (у%) [10, 15].

Табл. 8.

Назва регіону	Сільські оселі, які склалися з кімнат		
	кімната	1 з кухнею	2 з кухнею
Шепетівщина у 1927 р.	39,7	41,8	18,5
Волинська губ. у 1923-1924 рр.	82,6	6,3	1,1
Україна у 1923-1924 рр.	61,1	32,7	6,2

Матеріали обстеження зафіксували деяке поліпшення житлово-побутових умов жителів сіл у доколгоспний період. Насамперед це виявилось у зменшенні питомої ваги хат із земляною або глиняною долівкою, що було одним із головних санітарно-гігієнічних недоліків тодішньої селянської хати. До того ж дещо скоротилася кількість традиційних однокімнатних хат. Деякі якісні зміни в селянському житті засвідчив динамічний сільськогосподарський перепис 1927 року. Згідно з отриманими даними, 52,1 % селянських хат у республіці були дерев'яними. При цьому на Поліссі таких хат було 97,7 %, на Правобережжі – 62,1 %, на Лівобережжі – 67,6 %, у Степу – 13,3 %. Із глини (включаючи в цю рубрику хати з лампачу і мазанки) було збудовано 33 % селянських жителів в Україні, а саме в Степу – 44 %, на Правобережжі – 30,3 %, на Лівобережжі – 21,6 %, на Поліссі – 0,3 %. Цегляні будинки становили 7,3 % селянських осель в Україні. Найбільше їх було в Степу – 29 %, на Правобережжі 4,7 %, на Лівобережжі – 0,1 %. На Поліссі такі будівлі були відсутні. У 1927 році нараховувалося 72,2 % жителів під соломою, разом з оселями під очеретом 80 %. Зокрема, на Правобережжі – 89,3 %, на Поліссі 87,4 %, на Лівобережжі – 83,1 %, у Степу – 62,3 %. Селянські оселі в Україні, криті бляхою, становили 6,2 %, черепицею – 8,0 %, шифером – 4,0 %, дракною (гонтою) – 1,0 % [11, 14]. Отже, у період НЕПу дещо зросла питома вага хат, збудованих із каменя, цегли, вкритих бляхою, шифером, черепицею, хоча такі будівлі залишалися

великою рідкістю на селі і були ознакою великої заможності господаря.

Все ж не слід перебільшувати позитивні зміни в сільському житловому будівництві. У цей період не вдалося переломити традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування житла. Селянські кошти в цей час використовувалися насамперед на придбання худоби, реманенту, тягла, спорудження господарських будівель. В.В. Калініченку вдалося виявити закономірність: зі збільшенням посіву в господарстві паралельно зростала питома вага господарських споруд порівняно з житловими. Так, у групі з посівом до 2 десятин на двір господарсько-промислові будівлі становили 28 % вартості всіх споруд, у посівній групі 2,1-4 десятин на двір – 38,1 %, у господарстві, що мали посіву від 4,1 до 6 десятин – 41,1 %, у групі з посівом до 9 десятин – 44,5 % і в господарствах із посівом понад 15 десятин на двір – 6,4 %. Тобто чим більший посів у господарстві, тим вагомішими були витрати на господарське будівництво порівняно із житловим, що свідчило про розширене виробництво в цих господарствах [1, 195]. Унаслідок цього поліпшенню житлово-побутових умов жителів сіл надавали другорядне значення.

Так, за даними санітарно-демографічного обстеження 1923 – 1924 рр., 54,3 % селянських хат освітлювалося каганцями, 15,5 % – газовою лампою без скла, 29,8 % – газовою лампою зі склом і лише 0,4 % мали електричне освітлення [5, 58].

Негативно позначалися на здоров'ї мешканців сільських осель незадовільні санітарно-гігієнічні умови, особливо вогкість, яка була спричинена відсутністю фундаменту, дерев'яної підлоги, вентиляції. Під час обстеження сільських осель 1923 – 1924 рр. з'ясувалося, що майже 80 % хат були вогкими [5, 92].

Незадовільними були санітарно-гігієнічні умови проживання в тодішніх селянських оселях. Виявилось, що більшість селян ночувала на лавці, печі, долівці і лише більше третини спало в ліжку [5, 87]. Антисанітарії в тодішніх сільських хатах сприяла відсутність умивальників, відхожих місць тощо. Так, умивальники було виявлено в 1924 році лише в 1,7 % обстежених осель Волинської губернії, 7,7 % – Донецької, 2,3 % – Катеринославської, 3,4 % – Одеської, 1,0 % – Полтавської, 1,3 % – Київської, 0,7 % – Чернігівської, 2,3 % – Харківської губернії. У 1924 році за окремою вибіркою було обстежено 17 651 селянську сім'ю в 55 селах Подільської та Волинської губернії. З'ясувалося, що в 10,5 % обстежених осель Волинської губернії разом із людьми в хатах утримували тварин, а у Подільській губернії цей показник становив 28,8 %. Шкідливі комахи виявлено в 67,2 % обстежених хат Волинської й у 84,5 % Подільської губернії [5, 138].

Українські селянські хати мали видовжену форму. Це пояснювалося традиційним внутрішнім плануванням осель: хата – сіни; хата – сіни – комора; хата – сіни – хата. В Україні, за винятком деяких регіонів, насамперед Полісся, селянські хати білилися, що надавало їм чепурного вигляду.

Внутрішній облаштунок сільських хат у 20-х роках був надзвичайно скромний: піч, мисник, стіл на покутті, образи, лавки, піл або ліжко, скриня, полиці для зберігання продуктів і речей домашнього вжитку. Сіни використовувалися для зберігання зерна, різних господарських речей. У коморі селяни зберігали

крупни, борошно та інші продукти. Уявлення про реальні форми селянського побуту дає тогочасна періодика. У статті „З побуту сільського комуніста” члена пропагандистської групи ЦК Компартії України, який взимку 1926 р. побував у Юринецькому районі Проскурівської округи, описано побут пересічної селянської родини Івана Матвієшина. „Сім’я жила в глиняній хаті під стріхою, на подвір’ї хлівець, клуня, у хаті з глиняною долівкою стояло двоє дерев’яних ліжок, вкритих домотканими ряднами. На причілковій стіні – сіл, впродовж передньої стіни – дерев’яні широкі лави, мисник” [12].

У спостереженнях сучасників констатувалося, що „селяни живуть у малих, вогких помешканнях. Самі помешкання не влаштовані як слід – холодно, вогко, невігдно, і це не лише тому, що немає будівельних матеріалів, з яких можна було б збудувати як слід помешкання, а й тому, що ми будуємо некультурно. Селянство, будуючи свої хати, при цьому не зважає навіть на найпростіші будівельні й санітарні правила і до того ж неправильно використовує приміщення. Тут і пічки, з яких фактично тепло вилітає в комин, тут і те, що приміщення не вентилується, що в цьому приміщенні і живуть, і білизну сушать. Тут і дітей купають і тут часто-густо разом з родиною тримають вівці та телята” [13, 62].

Глибокі історичні корені не облаштованості селянських осель, згортання НЕПу не дозволили істотно поліпшити якісні характеристики української хати в 20-ті роки, досягти докорінного поліпшення житлово-побутових умов життя сіл у доколгоспний період.

1. Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження.* Харків, 1997.
2. Рибак І.В. *Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991). Кам’янець-Подільський.* – 2000.
3. Данилюк А.Г. *Українська хата.* – Київ, – 1991.
4. Хохол Ю. *Архітектура та будівництво в селах України за 50 років Радянської влади // Сільське будівництво.* – 1967. – № 2.
5. Марзеев А.Н. *Жилище и санитарный быт сельского населения Украины.* – Харьков. – 1927.
6. *Вісті.* – 1926. – 30 січня.
7. Кульчицький С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. *Становление основ социалистического вклада жизни крестьянства.* – К., 1988.
8. Гребінь І.Ф. *Розвиток народного житла молдавського населення України за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія.* – 1984. – № 3.
9. Нечитайло В.В. *Еволюція житлового будівництва за роки Радянської влади в селі Глушківцях на Поділлі // Народна творчість та етнографія.* – 1972. – № 1.
10. Куліковський М.С. *Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині.* – Шепетівка, 1929.
11. Вологодцев І. *Селянське будівництво (за даними сільськогосподарського динамічного перепису 1927 р.) // Вісник статистики України.* – 1929. – № 1.
12. Касьян А. *Из быта сельского коммуниста // Коммунист.* – 1926. – 18 февраля.
13. Полоцький О. *Культурне будівництво на селі.* – Харків, 1929.

3. В. Нечипоренко

ДИСКУСІЯ СТОСОВНО БОРОТЬБИ СЕЛЯНСЬКОЇ ТА ПРОЛЕТАРСЬКОЇ КУЛЬТУР У 20-х рр. ХХ ст. У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕФОРМИ БІЛЬШОВИКІВ

20 – 30-рр. ХХ ст. – один із складних і водночас цікавих періодів вітчизняної історії. Це час становлення радянської суспільно-політичної моделі, визначення й оформлення її рис, ознак. У цьому контексті особливої уваги заслуговує національна політика більшовиків, яка в УСРР отримала назву “українізація”. Правляча партія на початку 20-х рр. ХХ ст., урахувавши національно-культурний і духовний ренесанс періоду революції 1917 – 1920 рр., зокрема українців, не могла на це не зважати, формуючи нову державність, пропагуючи відмінну від царської національну політику. Актуальність вивчення цих процесів зумовлена деякою подібністю ситуації. Як у 20-ті рр., так і за сучасних умов в Україні важливим компонентом внутрішньої політики є етнополітика. Тому врахування попереднього досвіду дозволить, з одного боку, не повторити прорахунків минулого, а з іншого – пом’якшити можливі негативні наслідки.

Аналіз історіографії свідчить, що українізація знайшла своє належне наукове висвітлення у вітчизняній історичній науці [1]. На наш погляд, детальнішого з’ясування потребує проблема ролі та місця українського селянства, які відводилися йому більшовиками в політиці коренізації, що відображено в дискусії 20-х рр. ХХ ст. про боротьбу двох культур. Мета розвідки – проаналізувати основні положення вищезгаданої полеміки. Об’єкт вивчення – національна політика більшовиків в УСРР, предмет – роль та місце селянства в політиці українізації в дискусії про боротьбу двох культур.

Як слушно зауважують В. Даниленко, В. Масенко та інші сучасні українські історики, досі немає повного адекватного уявлення про теоретичну модель перетворень, запланованих у зв’язку з українізацією, як не доводиться говорити і про єдину послідовну концепцію політики українізації [2, 45–46]. Проте політична й ідеологічна дискусія з її приводу, безсумнівно, існувала. З одного боку, вона свідчила про ідейний плюралізм 20-х рр., а з іншого – розкривала більшовицьке трактування складних національних відносин у “безкласовій” пролетарській державі, більшість у якій, зокрема в УСРР, становили селяни.

У політичному середовищі Радянської України ще в 1922 р. чітко окреслилися два табори у ставленні до українізації. Приблизно одного з них, очолюваного наркомом освіти Г. Гриньком, щиро вірили в завдання національної реформи, шляхи та темпи її здійснення, докладаючи чимало зусиль з її реалізації. Прихильники іншого, на чолі з другим секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, робили все, щоб українізацію проводити згідно з генеральною лінією партії, тобто московського керівництва [3, 48].

Саме для виправдання такої поведінки Д. Лебедь винайшов “теорію боротьби двох культур”, згідно з якою в Україні існувало дві культури: “вища” –

пролетарського (російськомовного) міста – і “нижча” – українського села. “Ми знаємо теоретично, – зазначав Д. Лебедь на сторінках партійної преси, – що є неминуча боротьба двох культур. У нас на Україні через історичні обставини культура міста – це російська культура, культура села – українська... Поставити собі завдання активно українізувати партію, отже, й робочий клас, тепер буде для інтересів культурного руху захід реакційний, бо націоналізація, тобто штучне насаджування української мови в партії і робітничому класі, при теперішньому політичному, економічному та культурному співвідношенні між містом і селом, – це значить стати на погляд нижчої культури села в порівнянні з вищою культурою міста” [4, 19–20]. Така позиція другого секретаря ЦК КП(б)У була рішуче засуджена на XII з’їзді РКП(б), КП(б)У. Аналогічний зміст мали й публікації, що спростовували погляди Д. Лебеда, визнавали їх такими, що не стосуються ленінської національної політики.

Його, як і решту вороже налаштованих до українізації партійців, у 1924 р. відкликали до Москви, замінивши Іваном Клименком [5, 169].

Варто зацентувати увагу на одній обставині, яку не враховувала чи то відверто, зрештою, проігнорувала частина партійного керівництва, що підтримувала погляди Д. Лебеда. У контексті вирішення багатьох проблем освітньої галузі саме аграрний сектор УСРР напередодні національної реформи становив величезний потенціал, що уособлювався передусім у “Просвітах” – освітніх громадських організаціях, мережа яких ширилась у Наддніпрянщині з 1905 р. переважно в сільських регіонах. За рахунок цих організацій можна було б компенсувати дефіцит шкільних закладів і педагогічних кадрів в умовах боротьби з неписьменністю. Однак радянський уряд повівся реакційно. З огляду на підозріле ставлення до таких, по суті, потужних осередків національного руху, до “Просвіт”, він застосував політику економічної та ідеологічної блокади, а згодом і зовсім знищив їх, звинувачуючи в поширенні “петлюрівщини” і “контрреволюційних поглядів”. Унаслідок такої “боротьби” на 1923 р. в УСРР функціонувало лише 573 освітні осередки “Просвіти”, тоді як ще в 1922 р. їх було понад 4000 [6, 74].

Підкований із ленінської теорії національного питання, майбутній нарком освіти М. Скрипник видав у 1926 р. брошуру “До теорії боротьби двох культур”. У ній він висловив свою позицію щодо дискусії, започаткованої Д. Лебедем у 1923 р., яка в багатьох модифікаціях (у тому числі й у поглядах літератора М. Хвильового) продовжувала побутувати в середовищі українського інтелектуального форуму та серед партійців, яким такі погляди були до вподоби. У праці М. Скрипник, зокрема, зазначив, що розвиток обох (російської міської, української селянської) культур – дві сторони одного й того ж процесу. “Розмежувати їх не можна. Хто хоче роз’єднати їх, той роз’єднує серп і молот, що стоять на фасаді радянського будинку, замінюючи диктатуру або гартованим молотом, або селянським плугом” [7, 20].

До речі, як альтернативна теорії боротьби селянської і робітничої культур у 20-х рр. виникла також теорія “буржуазності культури”. Погляди ці мали місце, наприклад, у статті марксиста В. Ваганяна “Про національну культуру” (надрукована в 1927 р.). Стаття мала на меті з погляду класового підходу

довести, що будь-яка національна культура – це передусім культура буржуазії, а отже, вона не знаходить місця в ленінському розумінні національної політики. Логіка думок В. Ваганяна була зрозумілою: диктатура пролетаріату (а він, як відомо, в Україні був здебільшого російськомовним) неодмінно передбачала боротьбу з національною буржуазією, тобто українськими елітами, у тому числі з інтелігенцією. Українізація у такому разі шкодила б політичній мобільності пролетаріату і була б на руку українській буржуазії, до того ж – поповнювала б її табір. Тож як вихід із такої ситуації В. Ваганян пропонував зорієнтувати національну політику в республіках на культуру інтернаціональну – російську, тобто відверто русифікаторську, вульгарно уніфікаційну [4, 21–25, 28]. Одним із додаткових аргументів цього автора було те, що “через політичні умови передреволюційної Росії українська національна культура утворювалася в закордонній Україні” [4, 30]. Очевидно, саме тому він наполегливо розрізняв українську й “галицьку” мови. Із подачі М. Скрипника, концепція, викладена В. Ваганяном, була піддана нищівній критиці й засуджена як “нігілізм у національному питанні” [4, 31].

Слід відзначити, що такі погляди виголошувалися партійними теоретиками й пізніше. Наприклад, у праці М. Демченка “Національне питання і пролетаріат” (1930 р.) йшлося, зокрема, про те, що “культура кожної нації є культура пануючих верств і за панування буржуазії – є культура буржуазна, не зважаючи на окремі демократичні риси й течії, які є в усякій культурі” [8, 12]. Звісно ж, логіка таких міркувань зводилася до одного – “потреби” русифікувати українських селян пролетарською культурою міста, відмовившись одночасно від послуг культури панівних верств.

У заяві ЦК КП(б)У до Виконкому Комінтерну навесні 1927 р. російський шовінізм було звинувачено (під пунктом 2) у пропаганді нейтрального ставлення партії до процесу розвитку української культури й трактували її як відсталого селянської, у протилежність російської “пролетарської”; (під пунктом 6) у прагненні не проводити політику українізації в місті і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом” [4, 13–14]. Автором цього документу був М. Скрипник.

Пропонував нарком і своєрідний “рецепт” по усуненню суперечностей між пролетаріатом і селянством. У цьому аспекті М. Скрипник зазначав, що “шлях свідомого пролетаря: аби український селянин пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному відношенні станув на бік пролетаря, треба, щоби донбасівський пролетар станув на бік українського селянина в національному відношенні” [7, 11]. Зрештою, вже суто з ідеологічних міркувань Скрипник наголосив: “...перед нами загроза відриву селянства від робітництва й того, що суспільним процесом українізації нашої України заволдіє нова інтелігенція, нова сільська й міська українська буржуазія” [7, 23]. У контексті цих слів нарком освіти УСРР слід лише зауважити: перед М. Скрипником у цей момент фактично постала дилема визнання розкритикованої дещо згодом тези В. Ваганяна про “буржуазність культури”.

Отже, радянські діячі в Україні розуміли селянську культуру як буржуазну, нижчого ґатунку на відміну від пролетарської. Таке їхнє бачення зумовило й

характер та методи роботи більшовиків у культурно-освітній галузі на селі в ході українізації.

1. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
2. “Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.
3. Шевельов Ю. Українізація і радянська політика 1925 – 1932 років // *Сучасність*. – 1983. – № 5.
4. Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму: Зб. статей 1926 – 1931 рр. – Х.: Партвидав “Пролетар”, 1932.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак., вузів, вчителів.] – К.: Генеза, (1996) 2000.
6. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К.: Либідь, 1991.
7. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Х., 1926.

Г. М. Георгізов

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ІМПЕРАТИВ

Аграрне питання, що завжди мало в Україні велике значення, набуває нині особливої актуальності. Значна частина української спільноти усвідомлює, що не може і не повинно бути сільського господарства, яке мало б розвиватися лише за директивами „згори”. Сьогодні все більше вказує на те, що селянська сфера – це насамперед люди, що існують у своєму соціально визначеному мікросвіті, з їхніми конкретними історично утвореними взаємовідносинами, із власним сприйняттям довкілля, внутрішньо зумовленими поглядами на державу, державну політику стосовно власних засобів життєдіяльності. Саме тому одним із найголовніших напрямів у вивченні та аналізі аграрних відношень є взаємозв’язок історичного та соціально-психологічного аспектів, тісно пов’язаних із питанням менталітету.

Актуальність дослідження цих проблем не підлягає сумніву. Соціально-психологічні аспекти буття українського селянства доби непу, у контексті їхньої історичної значущості, трансформуючись у свідомості сучасників, беруть участь у формуванні ментальності нового історичного етапу. „Як наслідок, змінюються структура і стереотип поведінки всього етносу, – підкреслює О.А. Гриценко, – які завжди є динамічними величинами, що і визначається конкретикою внутрішньо-етнічної еволюції, котра однаково не схожа з соціальною та біологічною” [1, 247].

Людська свідомість, що має свої фундаментальні основи, постійно розвиваючись, переживає особливі зміни саме в переломні моменти історії. Саме до таких, безсумнівно, належить Жовтнева революція 1917 року та неп, оскільки у кожному із цих відокремлених

конкретно-історичним змістом періодах розвитку української нації мала місце ситуація переходу від політики військового комунізму до ринкових відносин. Об’єктом дослідження в презентованій публікації постає українське селянство доби непу. Предмет становить комплекс явищ імперативного характеру, що призвів до зсувів та мутацій традиційних, спадкових елементів селянської свідомості. Такі модифікації впливали на формування ментальності українських селян у період, коли зазнали розпаду та дискредитації джерела, на основі яких формувалася традиційна ментальність українського селянства. Серед головних завдань наукового пошуку варто виділити аналіз основних елементів, що зумовили еволюційний процес змін у ментальності українського селянства в добу непу; дослідження процесу стабілізації систем нових імперативів впливу і реформації традиційного ментального поля українських селян; характеристику параметрів формування селянського менталітету, що відображалися в повсякденній діяльності селянства, його ставленні до радянської влади, спроможності до адаптації комуністичною доктриною, а також можливістю досягнення консенсусу між селянством України та соціалістичним суспільством у 1920-ті роки.

Початок активного використання поняття „менталітет” збігається в часі з тим впливом на істориків та історію, що його мали на початку XX століття ідеї філософів, насамперед феноменологічного напрямку, психологів – особливо З. Фрейда [2] та К. Юнга [3], географів – значною мірою В. де Лаваша, соціологів Е. Дюркгайма [4], а в більш пізній час екзистенції Ж.-П. Сартра [5], А. Камю [6], праці Я. Буркхарда та К. Лампрехта.

Загальнонаукова рефлексія Л. Фейфа і М. Блока, зазнавши екстраполяції інших наукових дисциплін, прийшла до визначення ментальності як специфічних особливостей мислення, способу світосприйняття, звички свідомості, що були притаманні представникам конкретної епохи і про які вони могли й самі не підозрювати, застосовуючи їх автоматично, не розмірковуючи з цього приводу і не піддаючи їх критичному аналізу [7, 71].

Дещо іншою була концепція Ж. Ле Гоффа, що розглядав ментальність радше як традицію, звичку, певний обсяг свідомості, не сформульовану чітко і не в повному обсязі усвідомлювану манеру міркувати, що не має певної логіки раціонального світосприйняття і притаманна певній епосі чи соціальній групі [8, 40–42].

К. Юнг пов’язував менталітет із загальним розвитком первісної психічної цілісності в напрямі власної особистості (неосяжної мети), здійснення „вродженої своєрідності ества”, вицлення його з кола колективного несвідомого, що спільне для всього людства. „Відокремлення одиниць не суть важливе – в дійсності щось плине за індивідами”. „Плине щось” у теорії К. Юнга набуває означення архетипу – колективного несвідомого. Він підкреслював, що чітке осмислення архетипів неможливе. Вони не стільки дуально-типові побудови, скільки повні символіки, і тому багатозначні утворення, які визначаються життєвими явищами, що завжди повторюються: народження, смерть, боротьба, насага до творчості, поштовх до нищення. Самі архетипи культур у колективному несвідомому значною мірою впливають на формування ментальності [3, 137 – 184].

Теоретичний доробок із дослідження загальних проблем ментальності на теренах сучасної України на сьогодні вже досить значний. Особливо активно такі питання почали розроблятися у другій половині 90-х років. Ці дослідження поділяються на два основоположні напрями – етнологічний, представлений концепцією Р.А. Додонова [9], та соціокультурологічний, школа професора С.Б. Кримського [10].

Із другої половини 1980-х років розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історіографії селянства. Під новим кутом зору почали розглядати весь комплекс питань пов'язаних з життям країни в 20-х роках. На початку 1980-х років у науковій історичній літературі починає дебатоватися концепція нових хронологічних рамок непу. М.П. Кім [11] висловив думку, що непу хронологічно обмежується 1921 – 1927 роками. Головні аргументи щодо верхньої межі непу – надзвичайні заходи 1928 – 1929 років, що ніяк не вписувалося в систему нової економічної політики. На думку прихильників цієї концепції, серед яких були В.П. Данілов, В.С. Лельчук, В.П. Дмитренко, відхід від непу розпочався в 1928 році, але боротьба ринкової та адміністративно-командної моделі розвитку в нашій країні йшла протягом усіх 20-х років. Друга модель почала переважати вже в середині 1928 року й остаточно перемогла наприкінці 1929 року [12, 122].

До висвітлення аграрних відносин у радянському селі непівської доби, принципово по-іншому підійшов В.В. Кабанов [13]. Дослідник здійснив спробу не торкаючись безпосередньо ідеологічних питань, дати не заангажовану всебічну оцінку радянського уряду в добу воєнного комунізму, а також охарактеризувати той економічний і політичний процес в радянській державі, що спричинив започаткування непу.

Серед істориків, які працювали в цей час над проблемами селянства в добу непу, варто назвати В.І. Марочко [14]. Він фактично вперше проаналізував різноманітні організаційно-політичні процеси в українському селі 1921 – 1929 років. Особливу увагу у своїх дослідженнях учений приділяв взаємодії загальної мережі сільськогосподарської кооперації з колективними господарствами, які організаційно входили в неї в 20-ті роки.

У цей же час виходить ґрунтовна робота О.І. Ганжі [15], де досліджено істинну роль держави, реальні можливості державних органів щодо регулювання соціально-економічних відносин на селі за умов функціонування в економіці 20-х років дрібнотоварних селянських господарств.

Розкриттю конкретного механізму поєднання зусиль держави і селянських кооперативних організацій у виробничому кредитуванні сільського господарства України в 20-ті роки було присвячено роботу А.Г. Морозова [16]. У праці, зокрема, з'ясовувалася роль кредитної сільськогосподарської кооперації як об'єднаного фінансово-організаційного центру всіх спеціальних систем сільськогосподарської кооперації.

Значний внесок у дослідження питань, пов'язаних із ефективним використанням усіх елементів товарно-грошового регулювання аграрного сектору економіки, був зроблений С.В. Кульчицьким [17]. Так, у своїй роботі учений здійснив комплексний аналіз ролі вартісних категорій як найкращого універсального засобу, за допомогою якого можна

ефективно пов'язати інтереси дрібнотоварних селянських господарств та інших суб'єктів аграрного сектору економіки.

Крок уперед у дослідженні питань, пов'язаних із формуванням радянського способу життя в українському селі 20-х років, було зроблено С.Р. Ляхом [18]. Незважаючи на спільні риси в працях, що вийшли в 60-х – 70-х роках, у роботі С.Р. Ляха висвітлено нові чинники впливу, за допомогою яких формувалася, відмінна від традиційної української свідомості, нова радянська свідомість, яка базувалася на принципах марксистсько-ленінської політико-економічної теорії.

Серед публікацій другої половини 80-х років особливу увагу привертає монографія В.В. Калініченка [19]. У ній висвітлено широке коло питань, пов'язаних із найрізноманітнішими аспектами виробничої діяльності і повсякденного життя українського селянства в доколгоспний період. Особливу увагу приділено землезабезпеченню селянських господарств, організації раціонального використання землі і наявної робочої сили.

Серед публікацій останнього часу на особливу увагу заслуговують наукові студії С. Корновенка та В. Лазуренка [20]. Учені дослідили питання податкової політики радянської влади в українському селі в період непу. Автори розглянули політику оподаткування, за допомогою якої ефективно регулювалися такі складні соціально-економічні процеси, як обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, його політична активність [20, 4].

Новаторську методологію дослідження непівських проблем викладено в монографії російського автора Д.Х. Ібрагімової [21]. Вона вперше започаткувала спробу використати так звані „просунуті” методи багатомірної статистичного аналізу для обробки великих обсягів інформації, що містяться в текстових (нарративних) джерелах за допомогою створення на їхній основі бази машинозчитувальних даних, із залученням процедури змістовно просунутого контент-аналізу [21, 14].

Суспільно-історичні відносини в цілому виражаються у формі повторюваного, внутрішньо зумовленого, закономірного процесу, що є об'єктивною основою для порівнянь. Неп відрізнявся від інших етапів розвитку українського суспільства саме тим, що в його хронологічних межах відбувалася зміна суспільних, культурних та економічних парадигм. Поглиблене історико-порівняльне осмислення процесів, що відбувалися в 1920-х роках в Україні, з погляду їхнього відображення у свідомості селянства, дозволяє виявити загальні закономірності функціонування цієї свідомості в умовах переходу від політики військового комунізму до ринку. Окрім того, наукове дослідження саме ментальних аспектів селянської свідомості того часу допомагає зрозуміти багато речей в аспекті сучасності чому не дала бажаних результатів аграрна реформа, що повинно бути перетвореним в українському селі, які шляхи відродження села і селянства тощо.

Незважаючи на те, що термін „масовий менталітет” є досить продуктивним у дослідницькій практиці, зміст його нерідко трактується по-різному і зводиться здебільшого до таких понять, як суспільна думка, повсякденна свідомість, суспільна психологія. Найбільш відомою є теза про те, що масовий менталітет виражається в матеріально та

інформаційно зумовлених духовних утвореннях, які відзначаються поширеністю і безпосередньою орієнтованістю на практичну діяльність. Таке узагальнення може слугувати висновком того, що масовий менталітет – це реальна форма практичного, пов'язаного з повсякденним життям, вияву суспільної свідомості великих груп людей, яку однак не можна жорстко зводити до соціальної, економічної та політичної детермінованості, але яка і не виявляється поза історичним контекстом.

Феномен поняття масового менталітету пов'язаний насамперед з особливостями типу суб'єкта – його носія. ”З погляду внутрішньої організації, всі соціальні спільноти можуть бути розподілені на дві групи: цілісні, що відрізняються тривалістю сформованих ними зв'язків (наприклад, класи, партії), і сумарні – менш стійкі, засновані на схожості умов життєдіяльності і поведінки людей” [21, 15]. Відтак узагальнений суб'єкт носій масового менталітету – являє собою динамічну спільність, функціонування та розвиток якої визначається законами соціальної еволюції в цілому.

Світосприйняття багатомільйонних мас сільського населення України в 20-х роках визначалося складним комплексом суперечливих, неоднозначних факторів. На соціально-культурний характер селянства впливали не тільки тривалі імперативи, що визначалися особливим, відмінним від міського, способом життя, „одухотвореною економікою” сільського існування і пов'язаним з нею уявленням про справедливість, а і нові соціально-політичні реалії, що виникли після революції. Всі ці форми впливу на селянську ментальність непеіської доби надавали селянській свідомості складні риси, що визначало і багатоваріантність тенденцій його розвитку.

Одна з тенденцій, на думку А.Г. Гордона, полягала в селянському традиціоналізмі, про який він писав: ”Селянське світосприйняття у всіх його етнокультурних проявах виражає злитність засобу виробництва з образом життя, спорідненість виробництва засобів існування з самим існуванням, з відтворенням людського життя” [22, 59]. Український селянин намагався стати не пролетарем, який повинен був духовно розчинитися в масі класу, а прямував до індивідуалізму, що було цілком природно, оскільки в цілому він продовжував прагнути до традиційного для українського селянства індивідуального господарства.

Аналіз імперативних елементів, що впливали на свідомість сільського населення в непеіську добу, добу переходу до ринкових відносин, дозволяє підсумувати, що ці елементи можна структурувати на чотири основні категорії. Одна із категорій, на основі якої відбувалося формування свідомості селянського соціуму, полягала в такій тезі: більше ринкових свобод, оскільки вони тісно пов'язані з намаганням селянства досягти необхідного, іноді лише уявленого, рівня добробуту, що до речі, розуміли і самі більшовики. Так, виступаючи на Х десятому з'їзді РКП(б) (8 березня 1921 року) Ленін сказав: „Тільки взаємодомовленість із селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії. Треба звернути увагу на цю домовленість – договір із селянством, в основі якого лежала заміна продрозкладки натуральним податком” [23, 25]. Іншою категорією впливу, доміантною, був традиціоналістський елемент свідомості селян, що мав особливий вплив

на розвиток кооперації, тісно пов'язаної у психології селян з общинними традиціями взаємного товариства та взаємодопомоги.

Революція, а потім і громадянська війна стали каталізаторами, що, з одного боку, сприяли тотальній ідеологізації тогочасного суспільства, з іншого боку, ініціювали явища та процеси, які вели до руйнації традиційних основ народної культури. У період революційних катаклізмів виявилася здатність українського етносу до модифікації свідомості тих, хто його становить, що у свою чергу уможливило надалі адаптуватися українському етносу в умовах нових історичних реалій. Р. Кісь описує цю модифікованість так: „Модифікованість українського етносу характеризується в особливостях національного характеру, що фіксуються на рівні архетипів світосприйняття і поведінки, які в метафізичній площині співвідносяться з духом нації і виявляються в національному менталітеті” [24, 62].

1. Гриценко О.А. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К.: УЦКД, 1998.
2. Фрейд З. Будуще одной иллюзии // Сумерки богов. – М.: Из-во политической литературы, 1989.
3. Юнг К. О архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – № 1.
4. Дюркайм Е. Первісні форми релігійного життя. – К.: “Юніверс”, 2002.
5. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Из-во политической литературы, 1989.
6. Камю А. Миф о сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов. – М.: Из-во политической литературы, 1989.
7. Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. – М.: Наука, 1957.
8. Ле Гофф Ж. Другое средневековье. – Екатеринбург: Из-во Уральского ун-та, 2002.
9. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение в детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье: РА “Тандем-У”, 1999.
10. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001.
11. Ким М.П. Проблемы истории советского крестьянства: Сб. статей / АН СССР. Ин-т истории; Под. ред. М.П. Кима (отв. ред.). – М.: Наука, 1981.
12. Данилов В.П., Дмитренко В.П., Лельчук В.С. Неп и его судьба // Историки спорят. – М., 1988.
13. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях военного коммунизма. – М.: Наука, 1988.
14. Марочко В.І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. – К.: Наукова думка, 1989.
15. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.
16. Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923 – 1928) // Український історичний журнал. – 1990. – № 8.
17. Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // Український історичний журнал. – 1989. – № 3.
18. Лях С.Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921 – 1923 гг.). – К.: Ин-т истории АН УССР, 1981.
19. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). – Х.: Основа, 1991.
20. Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. – Черкаси: „Ваш дім”, 2004.
21. Ибрагимова Д.Х. Неп и перстройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М.: Памятники исторической мысли, 1997.

22. Гордон А.Г. *Хозяйствование на земле – основа крестьянского мировоззрения // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX в.в.). Материалы международной конференции.* – М.: РОССПЭН, 1996.
23. Ульянов–Ленин В.И. // *Полное собрание сочинений.* – М.: ИМЛ, 1982. – Т. 43.
24. Кісь Р. *Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) / Ін-т народознавства НАН України.* – Львів, 1998.

О. М. Веселова

МЕМОРИАЛЬНІ ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ ТА ПАМ'ЯТНИКИ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНАМ – ЖЕРТВАМ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 30-х років ХХ століття

В усі віки й у всіх народів живі пам'ятали й пам'ятають мертвих, віддаючи своїм предкам данину скорботи і шани. Говорячи про жертви голоду-геноциду 1932 – 1933 років в Україні – найбільшої трагедії, влаштованої Сталіним та верхівкою тоталітарної партії-держави СРСР, що поглинула, за даними різних дослідників, від 5,5 до 9 млн. українських землеробів, – Володимир Маняк (у відомому збірнику “33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал”, який містить 1000 свідчень очевидців голодовбивства), закликав: “Схилимося в доземному уклоні пам'яті жертв сталінського терору... Вічна їм пам'ять на вічній землі” [17, 583]. Мета статті – з'ясувати особливості процесу вшанування жертв голодомору 30-х рр. ХХ ст. у сучасній Україні. Об'єкт вивчення – жертви голодомору, предмет – встановлення меморіальних пам'ятних знаків.

Селяни-трудоарі-хлібороби на своїй рідній багатій родючій землі від владного штучного рукотворного голоду пухли, божеволіли, вмирили. Закопували їх у величезних ямах, які стали братськими могилами [6, 36].

Наприкінці 1980-х років, коли Компартія України після 55-річного замовчування визнала факт голодомору, у селах й містах України розпочався рух населення за складання списків-мартирологів замордованих геноцидом, встановлення вже не погай від влади, а гласно хрестів, інших пам'ятних знаків та пам'ятників.

Перші меморіальні знаки було встановлено в 1989 – 1992 рр. у селах Мошурів, Поташ, Зеленьків, Соколівочка, Лисянка, Журжинці, Полковничє, Іваньки; пам'ятники – у селах Коханівка, Ребедайлівка, Михайлівка, Катеринівка, 16 пам'ятників у Кам'янському р-ні Черкащини, у Харкові та Харківській обл.; встановлено понад 100 хрестів, інших пам'ятних знаків [4, 463, 479, 483, 484; 5; 6]. Меморіальні знаки відкрито в селах Паньківці, Ожарівка, Адампіль, Івки, Цимбалівка, Паплинци [4, 463, 476, 483], Деражня Хмельницької обл., у м. Лисичанську Луганщини [14]. Близько 20 пам'ятників зведено в райцентрі Переяслав-Хмельницький та р-ні, с. Пустовіти, смт Бородянка, селах Якимівка, Тарган, Брилівка, містах Богуслав та Тетіїв на Київщині, пам'ятні знаки споруджено в селах Заруддя та Пришиб Полтавщини. Встановлено 3 пам'ятники в с. Ярославка Житомирської обл. та ін. [15].

У серпні 1990 р., з ініціативи українського письменника О. Коломійця Українським фондом культури за участю письменників, художників, краєзнавців і священників, на березі р. Сули біля м. Лубен на Полтавщині було обрано та освячено місце для спорудження пам'ятника жертвам голодомору 1932 – 33 рр., насипано Курган Скорботи і встановлено Хрест, щоб нагадувати про обов'язок суших перед пам'яттю предків [2; 3].

У зверненні Оргкомітету з проведення загальнодержавних заходів до 60-х роковин голоду-геноциду в Україні, створеного за Указом Президента України на початку 1993 р., зазначалось: «Жахливий голод в Україні, планово зорганізований репресивним комуністичним режимом, призвів до незліченних людських жертв. Сьогодні вже відомо, що голодною смертю загинули мільйони й мільйони українців, представників інших національностей України. Тому важливо, щоб у кожній області, кожному районі, місті і селі нашої, тепер незалежної держави, ми вшанували світлу пам'ять безвинно загублених голодом людей. Впорядкування масових поховань замучених голодом, встановлення хрестів, інших пам'ятних знаків, впорядкування кладовищ, проведення в церквах і храмах молитов та панахид – найперше і найголовніше, чим можна було б воістину по-народному, по-християнськи спом'янути наших загиблих від голоду-геноциду батьків і матерів, братів і сестер. Про страхітливий злочин комуністичної кліки проти українського народу мають знати і завжди пам'ятати наша молодь, наші діти» [10, 25 березня].

Хрест жертвам голодомору встановлено влітку 1993 р. в центрі Херсона, відкрито й освячено пам'ятник у с. Соколівка Крижопільського р-ну Вінницької області, восени 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації «Меморіал» споруджено та освячено пам'ятник жертвам більшовицького геноциду в Червонограді Львівської обл. [11]. Пам'ятний знак у вигляді хреста і дзвону зведено в Добровеличківці Кіровоградської обл. на кошти, зібрані усім миром. Меморіальну композицію з чорної кам'яної стели з хрестом над нею і написом «Жертвам голодомору 1932 – 1933 років на Луганщині» споруджено в Новойдарі. У центрі с. Сокиринці на Чернігівщині загиблим хліборобам встановлено пам'ятник у вигляді хреста, облупаного колючим дротом, під яким встановлено скульптуру виснаженої матері з мертвою дитиною на руках [8].

11 вересня 1993 р. під час Днів Великої Скорботи, коли вся Україна схилилася перед пам'яттю безвинно загиблих у 1932 – 1933 рр., було відкрито пам'ятник-меморіал неподалік від м. Лубни Полтавської обл. біля Мгарського Спасо-Преображенського монастиря на Зажур-горі – 30 дзвонів під банею одного величного дзвону, увінчаного хрестом. Дзвін-пам'ятник збудовано за ініціативи та коштом Українського фонду культури і громадськості Лубенщини. Автори меморіалу – архітектор А. Ігнащенко та конструктор І. Лебедич [11, № 36]. 12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі м. Києва було урочисто відкрито й освячено пам'ятний меморіальний знак із граніту й бронзи, що символізує собою хрест, матір-берегиню як символ України, з опущеними від розпачу руками і дитиною на грудях [10, 16 вересня]. Того ж дня було відкрито та освячено пам'ятний знак жертвам голодомору в с. Гарбузівка на Полтавщині. На

постаменті меморіального знаку напис: “Україно моя, не допусти злодіянь 1933 року в майбутньому” [8, 14 вересня].

1993 р. перші пам’ятні знаки-хрести з’явилися в Одеській обл.: у м. Балті, смт Велика Михайлівка, селах Саражинка і Чернече Балтського р-ну, Грабове Кодимського, Можнянка Новопокровського р-ну [1, 28 вересня]. У Полтавській обл. встановлено ще ряд пам’ятних знаків. Це – хрест у смт Нові Санжари, Курган Скорботи в райцентрі Чорнухи [19, 28 вересня], пам’ятник у Кобеляцькому р-ні. “В с. Суха на братській могилі люди поставили великого хреста, щоб живі пам’ятали голодомор. В ту могилу кидали ще й живих”, – свідчила Г.О. Ткаченко [7, 407, 409].

Діяльність громадськості з увічнення пам’яті жертв голоду-геноциду розширювалася. Хрести пам’яті в селах Скоморошки, Рожичка, Фронтівка, Підвисоке, у селах Новий Животів, Животівка, Юшківці, Угарове, Кожанка на кладовищах Оратівського р-ну Вінницької обл. встановлено в 1995 – 1996 рр. У м. П’ятихатки – районному центрі Дніпропетровщини – на території колишнього цвинтаря встановили пам’ятний знак – дерев’яний хрест і надгробний камінь для увічнення пам’яті померлих від голодної смерті (1999 р.). Щорічно біля пам’ятного знаку жертвам голодомору проводять мітинги, вшановуючи пам’ять загиблих. На місці поховань жертв голодомору 1932 – 1933 рр. у Житомирській обл. встановлено пам’ятний хрест та проведено поминальну панахиду по небіжчиках. Хрести постали на центральному міському кладовищі Гуляй-Поля Запорізької обл. Постійно вшановує жертви голодового жакіття Київщина. Пам’ятні меморіальні знаки встановлено в райцентрі Вишгород, смт Рокитне, селах Житні Гори, Телешівка, Бирюки, Острів Богуславського р-ну, насипано кургани та встановлено хрести в селах Веприк, Пилипівка, Велика Снітинка, Пришивальня, Дорогинка, Дідівщина, Бортники, Волиця, Скригалівка, Дмитрівка, Паляниченці, Триліси, Велика Офірна, Кожанка Фастівського р-ну, у смт Макарів, с. Бишів Макарівського р-ну. У райцентрі Кагарлик біля Ольгинського кладовища жертвам голодомору встановлено хрест. Нагорнуто насипи й встановлено хрести та стели на кладовищах сіл району Б. Щучинка, Шубівка, Горохове, Бурти, Черняхів, дерев’яні пам’ятні хрести в селах Гребені, Юшки, Жовтневе, Панікарча, Леонівка, Липовець, Новосілка, Русавка, Стайки, Стрітівка, Шпендівка, ус. Слобода – дзвін. 12 пам’ятних знаків встановлено на території Богуславського р-ну. Про голод-геноцид нагадують меморіальні знаки в Миронівському та Сквирському р-нах.

Хрести та обеліски замордованим селянам збудовано на місцях поховань у селах Шарівка, Полкова Микитівка Богодухівського, Кобзарівці Валківського р-ну Харківщини [15]. На Хмельниччині монументи жертвам геноциду та політичних репресій відкрито в селах Пишки, Пилявка Старосинявського р-ну [9, 15, 29 листопада]. Хрести та пам’ятні знаки встановлено в с. Дезензелівка Маньківського, селах Безпальче, Жорнокльова Драбівського, с. Старі Бабани Уманського, в усіх населених пунктах Городищенського р-ну Черкащини. Пам’ятні знаки споруджено в с. Первомаївка Верхньобогачанського та Гладківка Голопристанського р-ну на Херсонщині [19, 28 травня].

В ім’я увічнення пам’яті загиблих від голодової чуми ХХ ст., згідно з Указом президента України від 26 листопада 1998 р., щорічно в четверту суботу листопада Україна відзначає День пам’яті жертв голодомору [18, 28 листопада]. Чимало вже зроблено в плані увічнення пам’яті жертв геноциду, але й дотепер на місцях тисяч і тисяч могил немає ніяких пам’ятників чи хресних знаків, могили зрівнялись... Владні структури – обласні та місцеві ради, регіональні й місцеві держадміністрації – ще дуже мало про це турбуються. Особливо в регіонах, де голодоморна смертність селян-хліборобів була надзвичайно високою (Донеччина, Сумщина, Миколаївщина, Запоріжжя, Херсонщина та ін.). Дотепер деякі симпатизи радянської тоталітарної влади, яка організувала геноцид проти власного народу, не лише не сприяють прагненню населення вже незалежної України до увічнення закатованих голодом земляків, а й узагалі заперечують, як і за часів сталінщини, сам факт голодомору, а величезну кількість документів вважають «демагогією». Вони ігнорують постанови Верховної Ради, Укази Президента України щодо вшанування жертв геноциду.

Якщо раніше, у тоталітарному СРСР, коли навіть згадка про голод-геноцид була в партії-державі “злочином”, на братських могилах заморених голодом селян прокладали дороги, будували гаражі, кафе, влаштовували танцмайданчики, то в незалежній Україні різні вандали нищили хрести, надмогильні плити й пам’ятники, палили могили правозахисників...

У рішенні Верховної Ради України “Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам’яті жертв голодомору 1932 – 1933 років” від 6 березня 2003 наголошується: “До дня пам’яті жертв голодомору та політичних репресій 22 листопада 2003 року в місцях масових поховань загиблих від голодомору 1932 – 1933 років установити пам’ятні знаки для увічнення їхньої пам’яті”. В розпорядженні Президента України “Про додаткові заходи у зв’язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні за 6 грудня 2002 р. вказується: “Спорудити в місті Києві Меморіал пам’яті жертв голодоморів та політичних репресій” [12, 93, 103, 106].

Увічнення пам’яті жертв голодоморів перш за все є завданням державних органів, усіх чесних громадян-патріотів України, науковців, викладачів, студентів, вчителів, школярів, ін. Майже в кожному селі, кожному місті є люди, які пам’ятають місця масових поховань у голодні 1932-1933 рр. І високим моральним та патріотичним обов’язком місцевої влади і громадськості є належним чином впорядкувати братські могили і встановити біля них меморіальні знаки, пам’ятники. Необхідно скласти офіційний реєстр наявних пам’ятників, домагатися узяття їх під охорону держави. Науковцям вузів, суспільствознавцям інститутів НАН України бажано посилити роботу з дослідження актуальної багатоаспектної теми голоду-геноциду 1932-1933 рр., залучати аспірантську та студентську молодь до вивчення архівних документів, збору свідчень-спогадів очевидців голодомору, створення Книг Пам’яті, встановлення монументів і пам’ятних знаків по всій Україні. Ганна Левченко (в дівочтві Телевна), 1914 р. народження, яка пережила голодомор в с.Красносілка на Кіровоградщині, у своєму свідченні заповідає нам: “Тепер інколи можна почути, що це

було давно, і про це пора забути, не згадувати. Але про це не можна ніколи забувати! Це був страшний голод, і він загубив мільйони наших людей [8, №3].

1. *Вечерняя Одесса*. – 1993.
2. *Вечірній Київ*. – 1990.
3. *Родослав*. – 1990.
4. *Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні)*. – Київ – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003.
5. *Голос України*. – 1993.
6. *Гудзенко К. Трагічні голоси [з Черкащини]*. – Кам'янка. – 1993; *Світовид*. – 1993.
7. *Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні)*. – Київ – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003.
8. *Голос України*. – 1993.
9. *Колос*. – 2003.
10. *Літературна Україна*. – 1993.
11. *Народна газета*. – 1993, 2000.
12. *Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років 12 лютого 2003 року*. – К.: 2003.
13. *Поточний архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів*.
14. *Рабочая газета*. – 1990.
15. *Поточний архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів*.
16. *Рудий Василь. Розп'ята Тиврівщина (Голодомор 1932 – 1933 років у Тиврівському районі Вінницької обл.)*. – Тиврів. – 1993.
17. *33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал*. – К.: Рад. письменник, 1991.
18. *Урядовий кур'єр*. – 1998.
19. *Факт*. – 1993.

Б. Г. Москальов

З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМ. ПЕТРА ВАСИЛЕНКА В 30- тІ РОКИ ХХ СТ.

У 2005 році виповнюється 75 років від початку більшовицької реформи вищої школи, у ході якої сформувалася радянська освітня система. Було реорганізовано систему сільськогосподарської освіти, яка мала готувати кадри для соціалістичного, великого, механізованого землеробства. У тодішній столиці України, Харкові, було відкрито новий ВНЗ – Інститут механізації та електрифікації сільського господарства (ХІМЕСГ), який мав на меті забезпечити інженерними кадрами більшовицьку технічну модернізацію сільського господарства.

Історія с.-г. освіти в Харкові вивчалася насамперед у зв'язку з історією Харківського сільськогосподарського інституту [1], що є найдавнішим с.-г. ВНЗ не тільки в Україні, але й у Європі. Вивчення історії ХІМЕСГ почалося наприкінці 70-х років ХХ ст. у зв'язку з підготовкою до 50-річного ювілею інституту. Було зібрано документи, матеріали з історії інституту, спогади студентів і викладачів. У 1980 році було відкрито Музей історії інституту, з нагоди ювілею випустили книжку про ХІМЕСГ, що містила і коротку історичну довідку [2]. Однак у

цілому історія становлення і розвитку цього ВНЗ в науковому плані досліджена недостатньо.

Метою статті є вивчення проблем становлення інституту в 30-і роки ХХ ст. Об'єкт дослідження – більшовицька реформа вищої школи, предмет – становлення ХІМЕСГ у 30-ті рр. ХХ ст.

12 червня 1930 року РНК УРСР прийняла постанову „Про організацію Вишів та Втишів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів”, що передбачала кардинальну реорганізацію всієї освітньої системи в Україні. У розділі „Сільськогосподарська вертикаль” планувалося створення в Харкові Інституту механізації й електрифікації сільського господарства на базі відділень механізації Харківського і Полтавського сільськогосподарських інститутів. Ця реформа, затверджена пізніше постановою ВЦВК і РНК СРСР 23 липня 1930 року, спричинила дроблення старих сільськогосподарських навчальних закладів і створення десятків нових, галузевих, однофакультетних інститутів.

Більшовицька технічна модернізація аграрного сектора, яка почалася в ці роки, зіткнулася з гострим браком інженерно-технічних кадрів і невідповідністю фахівців агрономічного профілю до роботи в умовах великого, механізованого виробництва. Узявши за основу технічної модернізації сільського господарства американську модель, радянське керівництво враховувало, що в США з початку ХХ століття було випущено для с.-г. виробництва близько 78 тис. кваліфікованих фахівців інженерного профілю, що дозволило забезпечити насиченість інженерними кадрами в розрахунок – один інженер на 1300 – 1500 га посівних площ, у той час як у Радянському Союзі нечисленні інженерні факультети сільськогосподарських ВНЗ і ВНЗ індустріального землеробства змогли випустити в 1930 році не більше 250 інженерів-механізаторів, а насиченість інженерними кадрами з розрахунок на посівні площі в сотні разів поступалася американській. Зовсім не підготовленими до реалізації більшовицьких планів створення найбільшого у світі механізованого виробництва виявилися і агрономічні кадри, що випускалися ВНЗ. Орган Наркомосвіти УРСР „Шлях освіти” писав про агрономів, які працювали в сільському господарстві: „Крім того, що вони не розуміють нічого в організації великого виробництва, вони не мають також знань з експлуатації машин та їх ремонті, тому що дотепер агрономам у сільськогосподарському інституті давали тільки обмежені відомості в області теорії с.-г. машинознавства” [3, 59].

Більшовицька реформа не була підготовлена і не була забезпечена ні у фінансовому, ні в матеріальному відношенні. Гостро невідстачало кваліфікованих викладацьких кадрів, підручників і навчальних посібників, не були створені необхідні побутові умови для студентів. У такій ситуації знаходилися і більшість новостворених інститутів у м. Харкові.

Відповідно до рішення спеціальної комісії з розділу Харківського с.-г. Інституту, ХІМЕСГ у було тимчасово виділено будинок по вул. Чайковського, 4, (нині УкрНДІ ґрунтознавства ім. О.Соколовського), який належав с.-г. інституту. Роботу по організації нового інституту очолив призначений зам. директора з навчальної роботи проф. Алов О.О., який завідував

кафедрою сільгоспмашинознавства в Харківському сільськогосподарському інституті, відомий вчений в області с.-г. механіки, у минулому ректор с.-г. інституту (1915-1924 р.).

Організація інституту ускладнювалася тим, що Трактороцентр, у підпорядкування якого ще 15 липня повинний був перейти ХІМЕСГ, відмовлявся брати на баланс новий інститут. 5 серпня 1930 р. бюро Ленінського РК КП (б)У заслухало питання про осінній прийом до ВНЗ і констатувало, що робота, проведена керівництвом с.-г. інституту і ХІМЕСГ, забезпечила перший набір студентів як кількісно, так і якісно. Однак бюро висловило заклопотаність у зв'язку з нез'ясованим станом ХІМЕСГ і відмовою Трактороцентру прийняти його. У рішенні бюро було записано: „Поставити перед Наркомземом питання про негайне прикріплення інституту механізації до якої-небудь господарської організації і перед обласним комітетом питання про виділення кандидатури директора інституту” [4, 145] (у перші місяці тимчасово виконував обов'язки директора колишній замдиректора с.-г. інституту з господарської частини).

У середині серпня з вимогою до Трактороцентру прийняти ХІМЕСГ звернувся і РНК України [5]. Лише у вересні 1930 року Трактороцентр нарешті прийняв новий інститут і його першим директором незабаром було призначено І.Л. Шапошникова – за фахом економіст (він закінчив Сталінську торговельно-промислову академію), колишній революціонер, який часто в дружньому колі згадував про свою зустріч із В.І. Леніним, у 20-ті роки працював у банківських структурах Донбасу і Харкова, а в 1930 році його було призначено уповноваженим Трактороцентру в Україні.

Найбільш складним питанням для інституту в перші роки його існування стало формування власної навчально-матеріальної бази: навчальних корпусів, лабораторій, студентських гуртожитків, житла для викладачів.

Незважаючи на те, що керівництву ВНЗ вдалося „пробити” в 1931 році фінансування (через республіканські органи) і почати будівництво навчального корпусу та гуртожитку на Павловому полі, будівництво корпусу вже в 1933 році було зупинено через невдалий проект. До того ж ця справа набула і політичного забарвлення. У березні 1933 року колегія ОГПУ оголосила про розкриття контрреволюційної шкідницької організації в Наркомземі й Наркоматі радгоспів СРСР. Ядро цієї організації становили співробітники Трактороцентру, що працювали в Москві, Україні, Білорусії, на Північному Кавказі. За вироком колегії ОДПУ від 11 березня, 35 осіб було засуджено до розстрілу і 40 до різних термінів ув'язнення [6]. ХІМЕСГ, що перебував спочатку в підпорядкуванні Трактороцентру, у партійних документах того часу став „гніздом шкідників Трактороцентру” в Україні, до того ж у ньому працювала викладачем Є. Клейн – сестра М. Коварського (заступника голови Трактороцентру, розстріляного в березні 1933 року). Зараз з'ясовано, що справа Трактороцентру була сфабрикована Політбюро ЦК на чолі зі Сталіним і ОДПУ, щоб перекласти на працівників Трактороцентру відповідальність за голод, який охопив країну в 1932–33 роках. Шкідництвом Трактороцентру було оголошено і будівництво нового навчального корпусу

та гуртожитку на Павловому полі, до того ж голова Головного управління ВНЗ Наркомзему СРСР Шефлер після огляду ще не добудованого приміщення наказав призупинити його будівництво, заявивши, що споруджувався він шкідниками, які сподівалися скинути більшовиків, щоб потім більшовиків же і посадити в цей будинок, перетворивши його у в'язницю [7, 60].

Вихід було знайдено в тому ж 1933 році, коли колишній межовий інститут (з 1930 року – Харківський інститут організації територій) було переведено до Одеси і будинок, що звільнився на Старо-Московській вул. 15, було передано ХІМЕСГу; це дозволило почати організацію лабораторій при кафедрах інституту. У грудні 1933 року інституту передали Харківські машинно-тракторні майстерні з планом ремонту в 250 тракторів. Трохи пізніше інститут одержав будинок по вул. Броненосця Потьомкіна, 45, де кілька років розміщувався адміністративний корпус.

Важкими були й побутові умови життя перших студентів ХІМЕСГ. 11 і 12 корпуси студентських гуртожитків, виділені інституту на Толкачівці, були переповнені, погано опалювалися, часто залишалися без води. Як свідчать дані з доповіді комісії міськради, у 1933 році студенти інституту були забезпечені в гуртожитках ковдрами на 80 %, просторадлами на 50 %, етажерками на 50 %; при нормі житлоплощі 4,3 м² на людину, фактично мали 1,7 м² [8, 156–157, 161–162]. Гострою була і проблема харчування (нагадаємо, що це був час голоду 1932–33 р.). У 1933 році студенти інституту харчувалися в їдальні районного тресту. Місячне меню поділялося на 10 м'ясних, 5 рибних, 8 овочевих, 4 круп'яних і 3 хлібних дні [9, 239].

Проте, як свідчать спогади перших випускників, спостерігався загальний ентузіазм викладачів і студентів, коли відкривався новий інститут: вони спільно обладнали навчальні приміщення і лабораторії, працювали на благоустрої території і ремонті корпусів та гуртожитків. В інститут прийшли працювати відомі вчені: професори О.О. Алов, Л.П. Крамаренко, С.І. Муравлянський, В.О. Константинов, А.А. Василенко, О.І. Супруненко та ін. У 1933 році було відкрито аспірантуру по кафедрах: тракторів і автомобілів, складних с.-г. машин, ремонтної справи. Однак викладачів бракувало. У 1935 році із 84 осіб (10 професорів, 42 доценти, 27 асистентів, 5 викладачів) 54 працювали на штатних посадах, а 30 викладачів були сумісниками. Особливо складна ситуація була на профільних кафедрах. Практично всі викладачі кафедри с.-г. машин були сумісниками. Вони працювали в УНДІСГОМі, на заводах міста; у зв'язку з виробничою необхідністю їм часто доводилося виїжджати у відрядження для випробування нових зразків с.-г. техніки в польових умовах, що призводило до зриву навчального процесу. У річних звітах інституту поряд із графою „пропуски занять студентами” була графа „пропуски занять викладачами”. Так, у листопаді 1934 року такі пропуски становили 368 годин, і лише 80 годин було пропущено з поважних причин [10, 1,4].

Тільки розширення аспірантури до кінця 30-х років ХХ ст. дозволило збільшити кількість кафедр в інституті до 20, зменшити дефіцит викладацьких кадрів.

Не слід також забувати, що створення інституту відбувалося в умовах наростання сталінських репресій, чисток професорсько-викладацького складу, так званого „соціально-класового

регулювання” студентського контингенту. Особливо посилилися репресії в 1934 – 35 роках. Жертвами їх стали перші директори інституту І.Л. Шапошников, Д.Є. Кудря, А.Я. Ларов, багато викладачів і співробітників.

Під особливим контролем партійних органів перебував професорсько-викладацький склад інституту. Після чергової перевірки складу викладачів у ВНЗ району (грудень 1934 року) бюро Держинського РК КП(б)У записало у своїй резолюції „Відносно викладачів високої кваліфікації, вихідців з ворожого середовища, то необхідно встановити за ними жорсткий постійний контроль за їх практичною роботою, а тих, хто не є особливо цінними, звільняти, замінюючи їх радянськими фахівцями” [11, 151].

У довідці про роботу інституту, підготовлену інструктором Харківського міськкому КП(б)У Волгіним у травні 1935 року, перелік неблагонадійних, соціально ворожих викладачів відкривав професор О.О. Алов – організатор інституту. Про нього інструктор повідомляв: „Син кустаря. У минулому член Союзу російського народу, був засуджений за контрреволюційну діяльність, підписував заяви про переслідування вчених у СРСР”; про іншого видатного вченого, засновника кафедри агротехніки проф. О.І. Супруненко, у довідці зазначалося: „Безпартійний, зі службовців, у минулому мав тісні зв’язки з розстріляним за контрреволюційну діяльність Слипанським (А. Слипанський – президент Української сільськогосподарської академії, розстріляний у 1933 році, – Б. М.), виключався зі СНР, антисеміт”. Про проф. Т.П. Тищенко повідомлялося: „Безпартійний, виходець з куркулів, брати служили в білій армії й емігрували за кордон”; про проф. В.О. Константинова зауважувалося: „Безпартійний, зі службовців, притягався органами НКВД за шкідництво” та ін. Стосовно окремих професорів керівництво інституту незабаром зробило відповідні оргвисновки. Такий же список було складено і на студентів, вихідців із непролетарських верств [12, 355–357]. У 1934 – 1935 роках виключили 47 студентів як „соціально ворожих елементів”. Резонанс у Харкові викликала „справа шести” студентів першої групи ІV курсу інституту, виключених за „контрреволюційну націоналістично-петлюрівську діяльність”. Провина студентів Олійника, Сидоренка, Перельоти, Ворошука, Головка і Ковальова полягала в тому, що ще 1933 року, повернувшись із сільських районів, вони відкрито заявляли про те, що „Україна охоплена голодом і смертю, ганьбили досягнення соціалістичного будівництва” [13, 52–53]. Неабияке обурення в партійних колах Харкова викликав і вчинок парторга одного з курсів ХІМЕСГ Кривулі, який, повернувшись із відпустки в інститут, під враженням того, що він побачив у рідному селі, демонстративно розірвав і викинув на смітник доповіді Й. Сталіна і П. Постишева на XVII з’їзді ВКП(б) [14, 292].

Незважаючи на труднощі, інститут розвивався. Перший (достоковий згідно з постановою ЦК КП(б)У) випуск у кількості 28 осіб, без захисту дипломних проектів, було здійснено в 1933 році, і перші інженери-механіки терміново були направлені в МТС, установи та організації Харківської та інших областей України. У цьому ж році було підготовлено для МТС, колгоспів

і радгоспів 500 комбайнерів, 900 трактористів, 300 механіків. Більшість випускників були так звані „партіснички”, яких спеціально направляли партійні органи на навчання у вищі навчальні заклади. В архівах збереглися анкетні дані окремих студентів. Вони свідчать про те, що багато випускників мало значний життєвий досвід, сформовані погляди і переконання, що відображали особливості тієї епохи. Так, випускник Ф.Я. Курочкін, 1902 року народження, із бідняків, до 1917 року працював учнем коваля. Із 1917 по 1928 роки перебував у лавах Червоної армії. Брав участь у боях проти Каледіна, німців, Корнілова. Закінчив Суську піхотну школу і школу Червоних старшин. Із 1928 р. до 1930 р. працював комендантом ВУЦВК, після закінчення ХІМЕСГ – заступником директора Власівської МТС. Д.С. Баєвський – народився на Чернігівщині в родині шевця, був батраком. Із 1915 по 1924 роки працював обліковцем на млині, секретарем волвиконкому, у кооперативних органах, у 1929 – 1930 роках – член правління окружного сільгоспсоюзу. Після закінчення ХІМЕСГ став завідувачем сектору підбору та розміщення кадрів облземуправління [15, 28, 121]. Д.М. Вороб’євська – народилася 1896 року, із службовців, у 1917 – 1919 роках була політруком військового госпіталю, пізніше працювала в радянських, партійних і профспілкових органах, у 1923 – 1930 роках – завідувала жінвідділом райкому, партосвітою, була профспілковим працівником Медсанпраці. Після закінчення ХІМЕСГ завідувала техпропагандою в УкрНДІ механізації сільського господарства [16, 110–111].

Найбільш гострі кути більшовицької реформи радянське керівництво стало виправляти уже в перші роки її здійснення. 19 вересня 1932 року ЦВК СРСР у своїй постанові закликав до боротьби з перекрученнями в реформі вищої школи, засудив бригадно-лабораторний метод навчання, зайве дроблення ВНЗ. Почалося відновлення дипломних робіт і курсових проектів, приймальних комісій, зменшилася питома вага виробничої практики, переглядалися навчальні програми, збільшувалися терміни навчання тощо.

Професори і викладачі ХІМЕСГ провели в ці роки значну роботу по вдосконаленню навчально-методичної роботи, складанню підручників і навчальних посібників. У 1935 році були видані навчальні плани і програми з усіх курсів дисциплін, які викладалися в інституті. Професор Н.Д. Ковальов склав новий підручник з фізики для ВНЗ, професор А.Я. Столяров – підручник з теоретичної механіки, професор В.О. Константинов підготував посібник „Завдання та розрахунки по двигунах внутрішнього згоряння”, доцент І.І. Галагура – „Проектування і розробка молотарок”, професор М.В. Комар – „Проектування і розробка тракторних плугів” та ін. Великий внесок у розробку підручників і навчальних посібників вніс професор, член-кореспондент АН УРСР Л.П. Крамаренко, що очолював кафедру сільгоспмашин у грудні 1935 року. Його підручники: „Збиральні машини” (1935 р.), „Сільськогосподарські машини й устаткування. Посібник для технікумів” (1935 р.), „Комбайни” (1936 р.), „Сільськогосподарські машини. Теорія, конструкція і розрахунок” (1937 р.) та ін., – стали універсальними для інженерних факультетів, що готували фахівців для с.-г. машинобудування і сільського господарства.

Розширювалися книжкові фонди бібліотеки інституту, які в цей час нараховували 105 тис. книг і забезпечували студентів необхідною літературою.

У 1935 році відбувся перший випуск дипломованих фахівців (із захистом диплому) – 66 інженерів-механіків с.-г. виробництва. Цього року контингент студентів нараховував уже близько 1000 осіб.

Поступово інститут став визначним центром у галузі наукових досліджень. За підсумками наукової роботи, наприкінці 30-х років ХХ ст. ХІМЕСГ вийшов на друге місце серед ВНЗ Харкова, поступаючись тільки Харківському державному університету.

Із 1931 по 1941 рр. інститут випустив понад 1000 інженерів-механіків, 168 інженерів-педагогів (педагогічне відділення в інституті було відкрито в 1938 році), підготував і перепідготував близько 2000 механіків, трактористів і комбайнерів. У 1939 році обком Ради вищих навчальних і наукових закладів на розширеному Пленумі ухвалив вважати ХІМЕСГ одним із кращих ВНЗ Харкова і нагородив його Почесною грамотою.

Обсяги статті не дозволяють проаналізувати всі аспекти становлення інституту в 30-ті роки ХХ ст., проблеми і труднощі, що доводилося переборювати колективом в процесі становлення нового інституту. Ці труднощі значною мірою породжувалися самою більшовицькою реформою, що була спрямована на перетворення підготовки кадрів у складову частину адміністративно-командної планової системи, яка формувалася. Система терору і соціально-класового регулювання, яка складалася в цей час, стала специфічною формою радянського державного керування, значно ускладнювала процес становлення нового вищого навчального закладу.

І. О. Андрухів

ЗАХОДИ ОРГАНІВ ВЛАДИ ПРОТИ ВПЛИВУ РПЦ ТА «ЗАЛИШКІВ УНІАТСТВА» НА ТЕРЕНАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 50-х рр. ХХ ст.

Невід'ємною складовою політики радянської влади в західних областях України в 50-х рр. ХХ ст. була ліквідація так званих «залишків уніатства», ліквідованої в 1946 р. Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та обмеження релігійного впливу на віруючих Російської православної церкви (РПЦ). Така політика була закономірною, оскільки спиралася на історичний досвід як російського царизму з ліквідації УГКЦ на теренах Російської імперії за ухвалою Полоцького «возз'єдначного» собору 12 лютого 1839 р., так і на досвід атеїстичної роботи з часу приходу до влади більшовиків.

Наукове дослідження цієї теми частково знайшло своє відображення в 50 – 80-х рр. ХХ ст. у працях українських дослідників в діаспорі (США, Канаді), які передусім торкалися питання правових підстав та канонічності ліквідації УГКЦ, а також переслідування підпільних уніатських священиків та чернецтва УГКЦ, які не «возз'єдналися» з РПЦ. Авторами є здебільшого священнослужителі й церковні історики [1]. Їхню увагу, головним чином, привертає проблема церковної канонічності розколотих частин Православної церкви в Україні, ліквідації УГКЦ та скасування в 1946 р. умов Берестейської унії.

Російські дослідники, зокрема М. Одинцов, М. Шкаровський [2] оцінюють українські події церковної історії з позицій російського православ'я, не заглиблюючись в особливості історичних умов.

Значний внесок у дослідження даної проблеми зробили українські історики І. Білас, М. Береславський, В. Єленський, О. Лисенко, В. Марчук, В. Сергійчук [3], праці яких ґрунтуються на матеріалах українських архівів. Однак у їхніх наукових розвідках питання особливостей регіонального релігійного життя, зокрема на теренах Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківська) області, розглядається оглядово, без глибокого аналізу, а увага, як правило, акцентується на діяльності так званої катакомбної УГКЦ.

Автор цієї статті поставив за мету розкрити характер, механізм і методи стримуючих заходів радянсько-партійних органів влади, спрямованих не лише проти «залишків уніатства», але й проти зростаючого впливу РПЦ серед віруючих на теренах Станіславщини, проаналізувавши наслідки, до яких вони призвели.

Слід зазначити, що заходи, здійснювані радянською владою у сфері релігійних культів, мали свої особливості на теренах області, оскільки проходили у складних соціально-політичних умовах, зумовлених як збройною боротьбою ОУН-УПА проти радянської влади, так і невдоволенням більшості населення ліквідацією УГКЦ. Щодо збройного опору, то його вдалося придушити на теренах області лише в першій половині 50-х рр. [4, 17]. У той же час повністю ліквідувати «залишки уніатства» в особі «невозз'єднаних» священиків та представників чернецтва УГКЦ органам влади та силовим

1. Див. 150 лет Харьковскому ордена трудового Красного Знамени сельскохозяйственному институту им. В.В. Докучаева. 1816 – 1966. Труды Харьковского с.-х. института им. В.В. Докучаева. – К., 1966. – Т. 50; Фурсенко И.Д. Харьковский ордена трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт им. В.В. Докучаева. – К., 1968.
2. Харьковский институт механизации и электрификации сельского хозяйства. – М., 1980.
3. Шлях освіти. – 1930. – №3.
4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – ФП. 20. – Оп.1. – Спр.99.
5. За соціалістичну перебудову. – 1930. – 17 серпня.
6. Правда. – 1933. – 6, 11 березня.
7. ДАХО. – ФП. 45. – Оп. 3. – Спр. 76.
8. ДАХО. – ФР. 408. – Оп. 8. – Спр. 1903.
9. ДАХО. – ФР.408. – Оп.8. – Спр. 1797. – Т. 1.
10. ДАХО. – ФР. 5945. – Оп.1. – Спр.2.
11. ДАХО. – ФП. 99. – Оп.1. – Спр. 8.
12. ДАХО. – ФП. 69. – Оп. 1. – Спр. 196.
13. ДАХО. – ФП. 45. – Оп. 1. – Спр. 153.
14. ДАХО. – ФП.45. – Оп.1. – Спр.141.
15. ДАХО. – ФП. 99. – Оп. 3. – Спр. 120.
16. ДАХО. – ФП. 69. – Оп. 1. – Спр. 261.

структурам так і не вдалося. За словами уповноваженого Ради в справах релігійних культів при РМ УРСР К. Полонника, який у грудні 1959 р. інспектував Львівську, Станіславську та Тернопільську єпархії, побачене ним «примушує зробити висновок, що ієрархи православної церкви мало що зробили, щоб знищити властиві уніатській церкві риси войовничого католицизму і українського націоналізму, навпаки, вони їх зберігають... В багатьох православних церквах досі зберігаються властиві католицькому культу предмети й обряди, пропагуються націоналістичні емблеми...». Якщо врахувати те, що понад 80 % священників були колишніми уніатами, то, підсумовував К. Полонник, «не важко уявити собі ту ідеологічну і політичну шкоду, що її завдають інтересам нашої партії ці священнослужителі своїм щонедільним демонструванням бандерівських прапорів, не кажучи вже про те, що з ласки патріархії та її представників в областях вони широко поставили і вправно ведуть масову релігійну пропаганду» [5, 334–335]. Так, у Станіславській області наприкінці 50-х рр. проживало понад 80 «невозз'єднаних» греко-католицьких священників та ченців, із яких 29 повернулися в область після звільнення з місць ув'язнення, де відбували покарання як «вороги народу» в 1944–1956 рр. [6, 120].

Крім духовенства, категорично відмовлялися приймати православну віру і 18 сільських громад, де, незважаючи на заборону, час від часу відбувалися богослужіння, які нелегально проводили «невозз'єднані» уніатські священники [7, 69–74; 8, 1–2].

Особливість релігійної ситуації в області полягала і в тому, що, захопившись переслідуванням підпільних «уніатів», місцеві органи влади менше уваги приділяли діяльності РПЦ, це дало їй можливість значно зміцнити своє становище та посилити вплив на вірян. У постанові ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення» з цього приводу відзначалося, що РПЦ та різні релігійні секти «суттєво поживали свою діяльність, зміцнили свої кадри, гнучко прилаштовуються до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію серед відсталих верств населення» [9, 70]. Наприклад, із 689 греко-католицьких релігійних громад, що діяли на Станіславщині до Львівського собору, наприкінці 1958 р. як православні перебували на обліку в уповноваженого в справах РПЦ при облвиконкомі 646. І лише 8 громад самоліквідувалося і було знято з реєстрації [5, 343].

Збільшення кількості православних громад непокоїло як уповноваженого, так і Раду в справах РПЦ. В одній з доповідних записок він підкреслював, що перш ніж уживати заходів, «щоб не зміцнювалась православна церква», необхідно застосувати ефективні «шляхи з якнайскорішої ліквідації залишків

унії». І лише ліквідувавши нелегальну діяльність уніатів, можна буде спрямувати всі доступні форми й методи «проти релігії взагалі і проти православної церкви» зокрема [7, 108].

Таким чином, зміцненням свого становища на теренах області в 50-х рр. РПЦ фактично повинна завдячувати «невозз'єднаним» уніатам, які прийняли на себе основний удар місцевих радянсько-партійних органів влади.

Про посилення впливу РПЦ на вірян у 50-х рр. переконливо свідчить як зростання грошових доходів Станіславської єпархії, так і відносно стабільна кількість релігійних треб (послуг), які офіційно надавали священники вірянам. Так, якщо в 1951 р. прибуток єпархії становив 2319 тис. крб., у 1957 р. – 4332 тис., то у 1958 р. – 4792 крб. [7, 67]. Щодо релігійних послуг, то вони мали таку динаміку [10, 21]:

Таблиця 1

Роки	Народилося дітей і зареєстровано в ЗАГСах	Хрещено	Зареєстровано шлюбів у ЗАГСах	Відбулося вінчань	Померло	Поховано за релігійним обрядом
1950	24537	15956	9640	6096	10996	5965
1954	24977	16643	10217	5482	11312	6380
1957	26259	16352	12351	5692	10126	6656
1958	27826	16402	12672	5276	9182	6703

Якщо ж врахувати, що при шлюбі та хрещенні дітей брало участь ще як мінімум четверо молодих людей у віці 30–35 років (свідки й куми), то офіційно в релігійних обрядах щороку брало участь понад 90 тис. осіб.

Оскільки в західних областях УРСР зберігався високий відсоток релігійної обрядності, в якій значну частку становила молодь, у тому числі й учнівська, то в середині 50-х рр. партія й уряд звернули увагу на «відлучення дітей від церкви». У цьому були задіяні партійні, комсомольські організації, педагогічні колективи, батьківська громадськість, а також уповноважені в справах РПЦ в областях. Крім пропагандистських форм, застосовувалися і силові методи, як проти батьків, окремих із яких навіть позбавляли батьківських прав, а також проти священників. Так, благочинний Городенківської благочинії (деканату) Станіславської єпархії Березюк був знятий уповноваженим з реєстрації лише за те, що в червні 1958 р. провів у церкві обряд першого Причастя, в якому взяло участь 40 дітей. Священника Лашківа з с. Залукви Галицького району було переведено в іншу парафію, оскільки хотів створити при церкві дитячий хор [8, 96].

Низка постанов, наказів, розпоряджень, спрямованих на ліквідацію «залишків уніатства» та обмеження впливу РПЦ було прийнято в 1958–1959 рр. Радою в справах РПЦ при РМ СРСР та УРСР, ЦК КПРС і КПУ, РМ СРСР і УРСР. Так, у 1958 р. рішенням Ради в справах РПЦ при РМ СРСР було заборонено священникам проводити св. таїнства Хрещення і

Вінчання без реєстрації шлюбу в загсі та новонародженого [8, 17].

У квітні 1959 р. та ж Рада відновила обов'язкову реєстрацію членів виконавчого органу церковної двадцятки та ревізійної комісії (була відмінена 17 липня 1955 р.). Це дало можливість уповноваженим «... знати детально, хто працює в цих органах і робить отвод лиц, робота которых там нежелательна. Введение регистрации церковных органов и восстановление их прав ограничит единовластие настоятелей церквей и ослабит материальное положение церкви, принизит авторитет духовенства, так как внутрицерковные конфликты и злоупотребления (присвоение средств, растрата, отстранение членов церковного совета и ревизионных комиссий от их обязанностей) станут известны большинству верующих...» [8, 80–81].

Таким чином, уповноважений фактично отримав право контролювати через своїх людей у церковній двадцятці діяльність священника та релігійної громади, що було грубим втручанням держави в справи церкви.

До стримування активності церкви Рада в справах РПЦ залучила навіть саму... патріархію. Так, у листі від 29 серпня 1959 р. голова Ради при РМ СРСР рекомендував уповноваженим в областях, щоб вони через священників стримували потік просьб у вищі інстанції про відкриття церков. Із Московською патріархією було досягнуто домовленості про те, що вона час від часу буде направляти «епархияльным управлением соответствующие указания, цель которых для нас – руками духовенства сдерживать активность церкви». Серед таких «стримуючих» заходів, направлених для обов'язкового виконання епархияльними управліннями на місцях, були: «о паломничестве к так называемым «святым местам», об ограничении совершения церковных служб в период сельскохозяйственных работ, о чтении проповедей только церковного характера, о запрещении пышных с большой свитой разъездов управляющих епархии по церквям, о запрещении священникам обхода домов верующих без их приглашения, о запрещении дотаций монастырям и епархияльным управлениям, о закрытии заочного сектора Ленинградской духовной академии и семинарии, о приеме в духовные учебные заведения учащихся только после отбытия ими действительной службы в Советской Армии, о принятии заявлений о поступлении в духовные семинарии только до августа и о запрещении денежных дотаций духовным учебным заведениям» [8, 170–175].

З метою «остаточної» ліквідації «залишків уніатства» у квітні 1959 р. Рада в справах РПЦ при РМ СРСР прийняла комплекс чергових заходів «по усилению работы» у західних областях. Зокрема, від Московської патріархії Рада вимагала «прекратить выплачивание пенсий семьям униатских священников, если пенсионеры остались униатами, а также прекратить давать помощь на реставрацию и ремонт церквей».

В епархияльних управліннях священники і єпископи повинні були активно «выступать против Ватикана и унии» як під час богослужінь, так і на сторінках «Православного вісника»; «привлекать влиятельных среди верующих и руководства униатов к воссоединению с православием»; «изобличать униатов, продолжающих выполнять требы и монахов-бродяг». Але найголовніше єпископи повинні були

«всячески сдерживать посвящение новых священников... путем отвода кандидатур. Мотивы отвода могут быть самыми разнообразными в зависимости от кандидатур» [8, 76 - 77].

Особлива увага зверталася на абітурієнтів, які бажали стати студентами духовних навчальних закладів. Згідно з умовами вступу, абітурієнт до 1 серпня повинен був подати на ім'я уповноваженого атестат про освіту, рекомендацію священника та епархияльного єпископа, довідку органів влади за місцем проживання і з роботи (якщо працював). Отримавши всі необхідні документи від абітурієнтів, уповноважений надсилав про них детальну інформацію до відповідального чиновника в Раді в справах РПЦ, а також в обком і райкоми партії «с тем, чтобы провести соответствующую работу в отношении отказа этими лицами от поездки на экзамены и учебу в духовную семинарию» [8, 5]. Так, у Станіславській області в 1958 р. виявили бажання вступити до Луцької духовної семінарії 15 осіб, але після проведеної з ними «роз'яснювальної» роботи семінаристами стало лише 6 осіб. Наступного року лише 5 осіб виявили бажання вступити до семінарії [8, 5, 98].

Відсутність кваліфікованих кадрів, за словами Станіславського єпископа Йосифа, змушували його «брати на роботу все, що потрапляло під руки» [10, 14], тобто самому добирати більш-менш придатних до цієї роботи людей. Так, у 1958 р. він висвятив 8 осіб [8, 5].

Як стримуючий засіб проти посилення впливу РПЦ влада використовувала й фіскальну систему. Наприклад, у жовтні 1958 р. РМ СРСР прийняла постанову «О налоговом обложении доходов предприятий епархияльных управлений, а также доходов монастырей», згідно з якою посилювався податковий тиск на монастирські та релігійні громади з метою їхнього «банкрутства» і, отже, припинення діяльності [8, 107].

У жовтні 1958 р. відділ пропаганди ЦК КПРС розіслав в обкоми партії доповідну записку «О недостатках научно-атеистической пропаганды», у якій піддав гострій критиці недостатню роботу уповноважених у справах РПЦ та релігійних культів, особливо в західних областях. Як «недостатня» була відзначена атеїстична робота і в Станіславській області, незважаючи на те, що за 10 місяців 1958 р. було прочитано понад 6,5 тис. лекцій науково-атеїстичного характеру (у тому числі понад 1200 проти уніатів), видано брошуру «Реакційна суть українського буржуазного націоналізму та уніатства», підготовлено методичні рекомендації «Реакційна суть Брестської церковної унії» для міських, районних і сільських активів, опубліковано низку статей із «викриття антинародної діяльності уніатської церкви» в обласній та районних газетах [10, 4].

Таким чином, незважаючи на різноманітні форми й методи, що їх застосовували як центральні, так і місцеві радянсько-партійні органи влади в 50-х рр. ХХ ст. на теренах Станіславської області (з метою ліквідації «залишків уніатства» та протидії посилення впливу РПЦ на вірян), вони не дали значних результатів, оскільки й надалі продовжувала активно діяти в підпіллі УГКЦ, а під впливом РПЦ перебувала більша частина населення області.

1. Див.: Нагаєвський І. *Католицька Церква в минулому і сучасному Україні*. – Філадельфія, 1950; *Стеблецький С. Переслідування української і білоруської католицької Церкви російськими царями*. – Мюнхен, 1954; Федорів Ю., *Історія Церкви в Україні*. – Торонто, 1967; *Мартирологія українських церков. В 4-х т.* – Торонто, Балтимор, 1987. – Т. 2; *Українська католицька церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронін; С. Мудрий, ЧСВВ. Нарис історії Церкви в Україні*. – Рим, 1990 та ін.
2. Див.: *Одинцов М. Хождение по мукам 1939 – 1954 годы // Наука и религия*. – М., 1990. – № 8.; *Шкаровский М. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах*. – М., 1999.
3. Див.: Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. – Кн. 1. – К., 1994; *Береславський М. З історії Української греко-католицької церкви*. – Львів, 1992; *Слесський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990)*. – К., 1991; *Лисенко О. Історія Православної Церкви в Україні*. – К., 1997; *Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу*. – К., 2001; *Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська Греко-Католицька Церква в суспільному житті України ХХ ст.* – Івано-Франківськ, 2004.
4. *Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО)*. – Ф. Р-584. – Оп. 1. – Спр. 101.
5. *Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу*. – К., 2001.
6. *Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944 – 1973 рр. // Укр. іст. журн.* – 1999. – № 1.
7. *ДАІФО*. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 18.
8. *ДАІФО*. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 19.
9. *О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства*. – М., 1981.
10. *ДАІФО*. – Ф. Р-389. – Оп. 1. – Спр. 20.

І. М. Романюк

Проблеми сільської школи України в кінці 50 – середині 60 років ХХ століття

Соціально-економічні й суспільно-політичні процеси в кінці 1950-х на початку 60-х рр. ХХ ст., відіграючи важливу роль у новітній історії України, безпосередньо впливали на діяльність загальноосвітньої школи. Сфера освіти невід’ємна від духовних цінностей народу, а її успішний розвиток – вирішальний чинник економічного та соціального зростання держави. У системі освіти загальноосвітня школа є найціннішим скарбом кожного народу. Вона становить фундамент освіченості нації й визначає престижність країни. Ступінь розвитку національної культури залежить насамперед від змісту діяльності школи.

Без всебічного і об’єктивного висвітлення історії шкільництва на селі не можна відтворити цілісної історичної картини періоду, що досліджується. Аналіз проблем сільської школи допоможе заповнити істотні прогалини в історіографії сільської загальноосвітньої школи періоду “відлиги”.

Актуальність цієї теми посилюється тим, що в історичній науці ще існують упереджені оцінки багатьох аспектів діяльності загальноосвітньої школи на селі. Це стосується шляхів та темпів зростання освіти після реформи школи 1958 – 1959 рр., малокомплектності сільських шкіл, організації навчання та виховання сільських учнів, забезпечення сільської школи вчителями в умовах партійно-ідеологічного тиску.

Стан освіти на селі впродовж минулих років привертав увагу багатьох фахівців.

Питання про раціональне розширення шкіл особливо гостро постало у зв’язку зі зменшенням контингенту учнів. Так, у 1964 р. у сільських школах навчалось 3,5 млн. учнів, порівняно з 1950 р. їхня кількість зменшилася приблизно на 1 млн. осіб [13, 5; 14, 22].

Так звана політика раціоналізації розміщення сільських шкіл часто зводилася до необґрунтованого закриття навчальних закладів, а за методами і своєю суттю нагадувала боротьбу з “неперспективними” селами. Багаторічна кампанія із ліквідації “неперспективних” сіл призвела до втрати в українському селі (лише протягом 1950 – 1965 рр.) понад 3660 загальноосвітніх шкіл [12, 163]. Такий процес тривав і в наступні роки.

Унаслідок цього в окремих областях збільшилася чисельність колгоспів і радгоспів, що не мали на своїй території навіть початкової школи.

Серед малокомплектних шкіл чи не найбільшим був кадровий дефіцит спеціалістів. Сільська школа, а до того ж малокомплектна, як правило, не приваблювала молодих спеціалістів. Перебороти труднощі сільського життя часто не під силу навіть багатьом сільським жителям. Зазвичай, виявлялося небагато охочих пов’язати свою долю з маленьким селом, де школа – кілька кімнат на кілька учнів.

Школа, у тому числі малокомплектна, опинилася в повній ізоляції. Вона вимушена була самостійно вирішувати поставлені перед нею загальнодержавні завдання. Із багатьох причин освітній заклад залежав від доброї волі сільських рад і керівників господарств, що, як свідчить практика, здебільшого ігнорували його існування.

Із погляду зацікавленості сільського населення, малокомплектні школи мали неабияке значення, бо їхня дислокація визначалася, як правило, історично складеним розселенням жителів села. Спроби укрупнення сільських шкіл із метою економії коштів на їхнє утримання нерідко були непродуманими і здебільшого мали негативний ефект скорочення мережі сільських шкіл, що призвело до відтоку населення з малих сіл і до загострення проблеми трудових ресурсів.

Для забезпечення умов розвитку загальної шкільної освіти було створено школи продовженого дня і школи з групами продовженого дня. Таке завдання формулювалося в Законі про школу 1959 р. і конкретизувалося у постанові від 15 лютого 1960 р. “Про організацію шкіл з продовженим днем”. Відповідно до „Закону України про школу”, у республіці створювалося 165 шкіл з продовженим днем навчання [16, 18]. Уже на осінь 1961 р. в Україні школами і групами з продовженим днем було охоплено 177,4 тис. учнів [17, 29].

Темпи створення шкіл і груп продовженого дня різко зросли з 1963 р., коли реорганізували дрібні школи-інтернати в школи з продовженим днем навчання. У середині 60-х рр. в Україні ними було охоплено 517,1 тис. учнів [18, 3]. У школах і групах продовженого дня, а також у школах-інтернатах виховували і навчали близько 14% загальної кількості учнів 1-8 класів. Середня наповнюваність класів становила 27,9 учня проти 25,7 у 1958 р. [18, 4].

Чимало недоліків виявилось при переході на нову форму організації навчання і виховання школярів. Головним із них був низький рівень навчально-виховної роботи, що часто зводилося до виконання домашнього завдання і прогулянок на пришкольньому майданчику. Виховної роботи в більшості шкіл ніколи не велося. Об'єктивною причиною такого становища був незадовільний стан матеріальної бази шкіл і гострий брак кадрів вихователів та організаторів позакласних занять. І хоча чисельність груп продовженого дня і кількість учнів вогнемирної школи, які їх відвідували, зростали, але це було не свідченням популярності такої форми роботи, а відсутністю в батьків іншого вибору. Незважаючи на значні кількісні показники охоплення дітей групами продовженого дня, їхня робота в багатьох випадках викликала нарікання дітей та батьків. Лише небагатьом школам вдалося налагодити позакласну роботу у творчих гуртках, організувати заняття спортом, надати дітям можливість денного сну.

Вирішення цих питань залежало від матеріальної бази загальноосвітньої школи й засвідчувало, що поставлені перед нею завдання не підкріплювалися капіталовкладеннями в народну освіту. Зменшення коштів, економія на освіті вели до різкого погіршення шкільного фонду.

1. Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х на початку 60-х рр. XX ст. // Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Київський держ. ун-т. – К., 1996.
2. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття. – К., 1995.
3. Розожа М. Культура українського повоєнного села. До історіографії проблеми // Гуманізм і людина в контексті культури. Матеріали людинознавчих читань. Вип. 1. – Кн. 3 (Людина у вимірах культури). – Дрогобич, 1995.
4. Романюк І.М. Шкільне будівництво на селі в 1950-х – першій половині 60-х років // Український селянин, 2002. – № 5; Його ж. Проблеми шкільництва на селі в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2002; Його ж. Запровадження системи трудового і виробничого навчання в сільських школах України в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4.
5. Середа А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку села (60 – 70-ті рр. XX ст.) // Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1994.
6. Сворац С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1964 рр.). – К., 1998.
7. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.) – Кам'янець-Подільський, 2000.

8. Кремень В.Г. Освіта в Україні. Доповідь на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Освіта України. – 2001. – 12 жовтня; Його ж. "Шкільний автобус" – це автобус, який перевозитиме нашу націю у XXI століття // Освіта України. – 2001. – 13 червня.
9. Даниленко В.М., Слюсаренко А.Г. Українська національна школа в XX ст.: Деякі проблеми розвитку та вивчення // II Міжнародний конгрес українців. 26 – 29 серпня. – Харків, 1996.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.15. – Спр.1811.
11. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2481.
12. Народне господарство Української РСР в 1961 р. Статистичний щорічник. – К., 1962.
13. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 923.
14. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 3699.
15. Колгоспи Української РСР в цифрах. – К., 1969.
16. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 2711.
17. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 3500.
18. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.4782.

Л. А. Мелешко

СІЛЬСЬКА РОДИНА ДОНЕЧЧИНИ В НОВИХ ІСТОРИЧНИХ УМОВАХ (1990-ті РОКИ)

Проблематика родинних стосунків є однією з головних в історичній науці, оскільки залежно від суспільних обставин шлюб та сім'я набувають нового змісту. Сім'я завжди відображає відбиває рівень організації соціального порядку. Періоди суспільних криз визначають шлюбно-сімейну поведінку, яка може бути тривалою або успадковувати традиційні риси. Водночас спостерігаються тенденції до адаптації носіїв традиції у нових історичних умовах. У 90-х роках XX століття постали нові питання, які стосуються еволюції сімейних стосунків. Така ситуація виникла під впливом двох історичних факторів. По-перше, в українській сім'ї почала стверджуватися нова інституційна поведінка, пов'язана з поступовим переходом від традиційної (патріархальної) моделі до дитиноцентристської (перехідної сім'ї), для якої характерне зростання цінностей приватного життя. По-друге, поступово відбудеться перехід до подружньої (егалітарної) сім'ї, в основі якої особистісна взаємодія чоловіка та дружини регулюються моральними принципами і підтримується іманентними цінностями.

Перехідне суспільство 90-х років позначилося суспільною кризою, що пояснює тенденцію до глибшого вивчення окремих демографічних процесів. Доцільним у цьому випадку є зіставлення проблематики шлюбно-сімейних взаємин міського і сільського населення. Метою пропонованої статті є спроба історичного аналізу специфіки розвитку шлюбно-сімейного стану сільського соціуму та висвітлення деяких аспектів формування сімейного способу життя в урбанізованому регіоні України, а також дослідження тенденцій та напрямів еволюції шлюбно-сімейних стосунків.

Окреслена проблема нараховує незначну кількість наукових публікацій. Статті мають узагальнювальний характер і оцінюють загальноукраїнські тенденції розвитку української родини. Аналіз змін

демографічної ситуації в українському селі під впливом економічних проблем 90-х рр. ХХ ст. запропоновано в роботі О.А. Бугуцького “Демографічна ситуація на селі.” Вивченню становища жінки в українському селі присвячено наукову статтю І. Якуби “Жінка в українському селі: соціально-демографічні проблеми”. Соціальні та психологічні проблеми сучасної сільської родини висвітлюються в статистичному дослідженні “Соціальні проблеми сучасної української родини в умовах розбудови незалежної України”, укладений Українським Комітетом в справах сім’ї та молоді.

Протягом історичного розвитку Донецька область сформувалася як індустріальний регіон із невеликою часткою сільського населення (за даними статистики – 10 %. У кількісному показнику це становить: 1989 р. – 517 тис.; 2001 р. – 477 тис.) [1, 10]. Переважаючим типом поселень є селища. Особливістю структури населення була домінантна частка робітників промислових підприємств над селянами. Це позначилося на особливостях формування соціокультурного середовища, наближеного до міського, а також на життєвому рівні населення. У визначений історичний період відбувалося подальше наростання різниці в прибутках сільського та міського населення. За рівнем заробітної плати сільське господарство було останнім в галузевому ряді. В умовах бурхливої урбанізації в 70 – 80-ті роки відбулася значна міграція розвинутої та дієздатної частини населення, що не могло в майбутньому не позначитися на демографічному стані села. У 90-ті роки міграційні потоки до міста зменшилися внаслідок економічних чинників, а саме: неможливості придбати житло, знайти роботу. Ведення ж натурального господарства на селі полегшувало умови виживання. Криза 90-х рр. порушила соціально-економічні основи розвитку соціуму на селі. “Для сільської родини існує більша ймовірність потрапити до бідних. Коли серед населення України сільські родини становлять 32,6 %, то серед бідного населення – 35,5 % [7, 108]. Це свідчить про вищий ризик бідності для сільських сімей порівняно з населенням регіону. Високий рівень безробіття в селах виник унаслідок втрати робочих місць на підприємствах, через скорочення штатів, економічних труднощів, пов’язаних із віддаленістю від роботи, повільної реорганізації сільськогосподарських підприємств, скорочення і до того малорозвинутої обслуговуючої та соціальної сфери. Втрачена в урбанітів (так визначає наукова література сільських мешканців) аграрної культури (за даними 1989 р. лише 0,9⁰⁰% займалося натуральним господарством) створила проблеми для сільських сімей в адаптації до ринкової економіки. Таким чином, для більшості родин стало неможливим використання агресурсів, унаслідок чого економічна основа сімей була порушена. Така ситуація вплинула на демографічну та функціональну поведінку сім’ї в сільських поселеннях.

Статистичний вимір сімейного стану на основі демографічних переписів свідчить, що відбувається подальше зменшення кількості родин у сільських поселеннях. На момент перепису 1989 року їх налічували 148413 [2, 74]. Виникнення сім’ї пов’язано з утворенням подружньої пари. Для укладання шлюбів важливе значення має статевий баланс

населення. Взагалі, чим вище вік статеві рівноваги в країні, тим вище рівень демографічного розвитку. У розвинених країнах світу, які мають високі демографічні показники, вік рівноваги перевищує 50 років (Швеція, Данія), тоді як в Україні кількість жінок перевищує кількість чоловіків із 27-річного віку [3, 25]. Міжпереписний період встановив, що в структурі населення Донецької області збільшувалася статева диспропорція у складі населення. Якщо в 1989 році на 1000 жінок припадало 862 чоловіки, то в 2001 р. – 845, у сільській місцевості відповідно: 864 та 874 на 1000 жінок. Слід зауважити, що у віці до 40 років у сільській місцевості більша кількість чоловіків на 1000 жінок, що не властиво для міст. Вікова диспропорція наявна у всіх вікових категоріях населення. У “старших” вікових категоріях населення диспропорція є більш суттєвою [4, 65]. Статевий дисбаланс звужує “шлюбний ринок” і впливає на вікову динаміку утворення подружніх пар. Шлюбна поведінка зазнала впливу цього демографічного фактора і позначилася відбилася на динаміці шлюбності, розлученнях, а також вплинула на поширення альтернативних форм співжиття, рівня самотнього життя. Серед демографічних характеристик, що формують шлюбність, є наявність у складі населення частки вікових категорій, у яких інтенсивно закладаються шлюби (від 15 до 30 років). За даними останніх двох переписів, цей показник для поселень сільського типу становить – 18 % (для порівняння у міських поселеннях – 24,4 % та 21,9 %) [4, 7]. Згідно з характеристикою демографів, Донецька область належить до “найстаріших” в Україні регіонів, що теж суттєво впливатиме на шлюбний стан населення. Це є наслідком переходу в 70-ті роки до народження в сільських сім’ях регіону переважно однієї дитини, тоді як в інших регіонах цей показник сягав 2-х дітей. Набуває змін вікова диференціація реєстрації шлюбів. Поточний їх облік визначає, що поступово відбувається процес відкладення шлюбів і укладання їх у більш пізньому віці. Загальновизначеною в Україні тенденцією є зменшення шлюбів, зареєстрованих у молодому віці, хоча частка їх ще значна, особливо серед жіночого населення. Найбільше жінок одружується саме в цьому віці. Для порівняння: у 1989 році у віці до 20 років одружилися 44 % жінок та 6,4 % чоловіків, у 2000 році – 35,5 % жінок та 7,9 % чоловіків у сільській місцевості, у містах регіону відповідно: 32,7 % та 7,6 % у 1989 році, 21,6 % і 4,8 % у 2001 році [6, 12]. “Сільські дівчата у віці 15 – 19 років майже у двічі (1,8 рази) частіше брали шлюб, ніж міські, а юнаки 16 – 19 років – в 1,5 рази” [5, 16]. Інтенсивність одружень чоловіків у селах регіону припадає на вік 20 – 24 роки, що становить 53 % за даними 1990 року та 46% за даними 2000 року. Простежується ситуація відкладення одружень і збільшення реєстрації у віці 25 – 29 років: на 1990 рік припадало – 15 % одружень, 2000 рік – 20 % [6, 12]. Це несприятливо позначається на народжуваності та на відтворенні населення в цілому. Збільшується кількість жінок, а особливо чоловіків, неодружених до кінця життя. Простежується виражена тенденція росту кількості осіб, які не взяли шлюб у дітородному віці (до 40 років), і знову ж таки більше серед чоловічого населення. Індустріальне суспільство сприяло розвитку нехарактерного для українців феномена – самотнього життя. Це явище було поширене також у попередній період в усіх типах

поселення, воно визначалося сталим коефіцієнтом і було спричинене статевою диспропорцією внаслідок демографічних втрат. 90-ті роки зумовили подальше збільшення самотнього життя сільських мешканців. У міжпереписний період цифровий показник зазнав динаміки росту серед чоловічого населення майже у всіх вікових категоріях, а особливо значно зріс у віці 40-44 роки (379 самотніх за даними перепису 1989 року, 1094 чол. – 2001 року). Серед міського населення, навпаки, зростає кількість самотнього життя жінок. Неодружене життя, як альтернатива сімейній організації, створює “конкуренцію”. У попередні періоди в сільській місцевості частка самотніх була значно менша, ніж у містах області. Таким чином, унаслідок кризових демографічних явищ шлюби стають пізнішими, що підвищило частку тих, хто залишається самотнім. Кількісного зростання зазнала також чисельність осіб, що проживають окремо від сім’ї. Наприклад: коли за даними 1989 року їх було 13560 осіб, то у 2001 році – 1894 [4, 174]. Така категорія, втративши традиційну підтримку з боку сім’ї, як правило схильна до злочинності, правопорушень, алкоголізму, наркоманії, прогулів, страждань від самотності та незадоволеності життям і не докладає особливих зусиль до відтворення сімейного статусу.

Власні спостереження та почуті сімейні історії спричинюють швидке поширення в селах альтернативних форм шлюбу та сім’ї, можливо навіть із більшою часткою, ніж у містах. Відповідна тенденція може оцінюватися як ознака деінституалізації сім’ї, оскільки відбувається зміна моральних та культурних норм, які лежать в основі цього інституту. Поширення дошлюбних та позашлюбних стосунків чоловіків та жінок призводить до зростання позашлюбних народжень. За даними обстежень Держкомстату України, кількість позашлюбних народжень у 2000 році в сільській місцевості становила 890 дітей, або питома вага народжень у матерів, які не перебували у шлюбі – 21,7 % (для порівняння в містах: 21,3 %, тоді як загальноукраїнський показник становить 16,6 % у селах та 17,7 % у містах). Отже, Донецький регіон у цьому плані належить до прогресуючих. Для порівняння наведемо деякі цифри: відсоток по м. Севастополь становить 34,3 %; Автономній Республіці Крим – 25,7 %; Запорізькій області – 25,8 % та ще низка південних областей, які визначили ці показники вищими, ніж в селах. У контексті аналізованої проблеми подаємо статистичні дані за попередні роки: 1990 рік – 6095 дітей у селах, або 14,6 % від загальної кількості народжених (у містах 11,7 %); 1995 рік – 768 дітей, 16,4 % (у містах – 14,4 %). За 10 років народилося 4047 таких дітей [8, 8]. Причому в більш кризові роки (поч. 90-х років) таких дітей народилося більше, хоча питома вага на фоні вищого рівня – менша. Частково економічні труднощі зумовили відмову чоловіків від реєстрації шлюбу. У частини жінок з’явилося свідоме бажання народити дитину без батька. У тому числі через неможливість присутності батька в сім’ї, небажання подружньої пари реєструвати шлюб (одним із мотивів є розрахунок на соціальні пільги держави самотнім матерям). Збільшена кількість позашлюбних народжень у селах свідчить про факт відмови поселенців від дотримання соціальних норм, які стримували поведінку та вплинули на зміну репродуктивних установок. Чи зможуть ці народжені діти отримати належні умови

для соціалізації в складних економічних умовах та морально нездоровому середовищі? Ця риса визначає соціальну сімей, які є проблемними у виконанні соціалізуючої функції сім’ї. До таких категорій сімей належать: багатодітні та неповні.

Сімейний стан суспільства характеризується не лише станом утворення подружньої пари – шлюбом, але і його стабільністю, визначеною часткою розлучень. Розлучення, що відбуваються в останні десятиліття ХХ століття, відтворюють закономірності розвитку цього процесу в умовах “юридично гарантованої свободи розлучень та кризові прояви в ньому”. Головними особливостями розлучень є її посилене “реагування” на соціально-економічні зміни та залежність від кількості зареєстрованих шлюбів. Крім того, чималий вплив на цей процес здійснює релігія, зміна традицій, соціальні зрушення. Сім’я в сільській місцевості завжди відзначалася більшою стабільністю (вплив господарської функції сім’ї та традиційної непорушності шлюбу). Це підтверджують статистичні дані: якщо в 1989 році коефіцієнт зареєстрованих розлучень становив 2,5, то в містах в 2 рази перевищувався – 5 [6, 6]. Аналіз даних останнього перепису дозволяє стверджувати, що на фоні зменшення кількості населення, падіння рівня реєстрації шлюбів кількість розлучень зростає. Найбільш критичними роками були 1993, 1994-й роки, коефіцієнт становив 3,2 та 3,1 [6, 6]. Звичайно, оцінюючи явище, слід мати на увазі, що при розлученні припиняються шлюби не лише поточного року, а й минулих років. Із середини 90-х років майже вдвічі зростають розлучення в шлюбах тривалістю до одного року: 9,2 % у 1995 році від загальної кількості розлучень, 2000 р. визначив зменшення даних розлучень до 2 % [6, 6]. Така тенденція пов’язана зі зменшенням вступу до шлюбу осіб у молодому віці, пом’якшенням негативного впливу економічного фактору, раннім народженням дітей і поширенням практики дошлюбного життя серед молоді, яке адаптує до життя та не визначається статистикою. Особливо високий рівень розлучень серед шлюбів тривалістю 10-19 років, 20-ти і більше років, тоді, як ці вікові категорії не відзначилися підвищеною часткою в загальному розподілі розлучень за тривалістю. Причинно-наслідкові зв’язки об’єктивно визначити не має можливостей внаслідок відсутності досконалої методики обстежень, хоча деякі висновки можна зробити, спираючись на емпіричний матеріал. Одним із таких аспектів є зміна соціально-економічного становища жінки, підвищення рівня освіти в більшості жінок. Обстеження домогосподарств свідчить, що головою домогосподарства в селах є чоловік, тоді як у містах – жінка, що підсилило конфліктність. Труднощі перехідного періоду збільшили кількість розлучень унаслідок пияцтва чоловічого, а також і жіночого. Негативний вплив має проживання сімей порізно у зв’язку з вимушеною міграцією, пов’язаною з працевлаштуванням. Соціальний контроль перестав здійснювати вплив на стабільність сімейного життя. Ринкові механізми сприяли зміні життєвих стратегій: в основі стає робота, накопичення капіталу, що потребує більше часу на шкоду сім’ї. Брак часу та сил для виконання сімейних обов’язків підвищило наростання сімейної конфліктності. З’явилися індивідуальні бажання членів сім’ї при одночасній відсутності стосунків, що зміцнювало сім’ю в

попередні часи: економічний внесок чоловіка в сім'ю, сімейне головування тощо. Стратегія виживання як основний чинник негативно вплинула на стабільність шлюбу в селах. Загрозовано є поведінка сільської родини і в плані відтворення населення. Статистичний облік народжень такий: у 1989 році – 12,7 на 1000 населення, у 2000 році – 7,5 народжень, для порівняння у містах області – 11,7 та 5,9. Отже, загальний фон народжень у містах дещо вищий, ніж у селах, але є такі селища, де зовсім не було зареєстровано жодного народження. Протягом 1991 – 1995 року в 128 сільських поселеннях області окреслено таку ситуацію. Протягом 90-х років у 10,7 % сільських поселень не було дітей до 5-ти років, а у 6,6 % поселень не було дітей і підлітків 6-15 років в 5 % поселень молоді 16 – 28 років [11, 56]. Про несприятливі умови для відновлення народжуваності та створений соціально-психологічний клімат свідчать відповіді респондентів соціологічного опитування “Сільська родина” (1998 рік) на питання стосовно їхніх планів щодо народження дітей. Понад половину з опитаних не планує народження дітей найближчим часом. Скорочення репродуктивної функції створює також несприятливі умови в розвитку соціокультурного середовища, оскільки виникає проблема спілкування дітей, їхнього соціального та емоційного розвитку. У ході згаданого соціологічного опитування на питання “За яких умов у Ваших сім'ях можуть з'явитися діти?” відповіді респондентів розподілилися так: 59 % – більше дітей не бажають; 25 % – взагалі не ставлять перед собою питання про дітей; 5 % – за умови збільшення матеріального добробуту; 1,5 % – у разі покращення житлових умов; 1% – за умови покращення взаємин у сім'ї. Майбутнє своїх дітей батьки пов'язують із містом [7, 23]. Ще однією тенденцією є поступове збільшення бездітних шлюбів у 90-ті роки. Таким чином, сформувалися тривалі тенденції скорочення народжень, які є виявом деградації інституту сім'ї та змінних ціннісних орієнтацій. Нові зразки поведінки, цінності, особливості мислення породили “новий стиль життя”.

Окреслені риси сільської родини свідчать про критичний, кризовий її стан, що став результатом дії особливостей сформованої вікової структури населення, шлюбної поведінки, змінних ціннісних стратегій поколінь та впливу нової соціально-економічної ситуації.

1. *Населення Донецької області від перепису до перепису. Статистичний збірник. – Донецьк, 2003.*
2. *Население Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). Статистический сборник. – Донецк, 1990.*
3. *Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку. Державна доповідь за підсумками 2002 року. – К., 2003.*
4. *Статеві-віковий склад та шлюбний стан населення Донецької області. Статистичний збірник. – Донецьк, 2003.*
5. *Соціально-демографічні аспекти життєдіяльності сімей. Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року. – К., 2001.*
6. *Шлюби та розлучення в Донецькій області. Статистичний збірник. – Донецьк, 2004.*
7. *Про становище сімей в Україні: Доповідь за підсумками 1999 року. – К., 2000.*
8. *Народжуваність у Донецькій області. Статистичний збірник. – Донецьк: Гол. упр. стат. – 2003.*

9. *Матеріали наради з питання: “Про стан запобігання дитячої бездоглядності, безпритульності та заходи по вирішенню цієї проблеми в Донецькій області”. – Донецьк: Управління у справах сім'ї та молоді, 2001.*
11. *Бугуцький О. А. Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий журнал. – 1997. – № 11.*
12. *Соціальні проблеми сільської родини в умовах розбудови незалежної України // Міністерство України у справах сім'ї та молоді. – К., 2001.*

Н. І. Земзюліна

ЖІНОЧА ПОЛІТИЧНА ПАЛІТРА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Нині Україна вступила в новий етап свого розвитку, стратегічним завданням якого в системній трансформації суспільства є перетворення її на сучасну європейську державу. Серед основних заходів, які необхідно здійснити в цій справі, окреслюється й необхідність активного формування розвиненого громадянського суспільства.

У європейській цивілізації ознакою громадянського суспільства є ставлення до жінки, матері, трудівниці, а також участь самих жінок в усіх суспільно-політичних процесах у державі. Саме тому питання становища та ролі жіноцтва в Україні в умовах трансформації суспільства починає цікавити все ширше коло науковців. Особливої уваги заслуговують праці П.П. Панченка, Ю.М. Невмержицького, В.М. Литвина, О. Оксака, І. Чикалова та інших [1]. У студіях, зокрема, наголошується, що частка „слабкої статі” в представницьких органах влади набагато менша, ніж сильної половини людства. Дослідники з'ясовують причини, які заважають жінці брати активну участь у громадському, політичному житті держави та бути просто щасливою. Ці проблеми потребують глибокого аналізу та дослідження. Підтвердженням цього є низка науково-практичних конференцій, які останнім часом відбулися в Україні [2].

Із підвищенням освіченості жінок, їхнього професіоналізму, розвитком інтелекту, освоєнням політичної свободи, формуванням більш високого статусу в суспільстві, поступового звільнення від чоловічої опіки „жіноче питання” стає таким, що потребує історичного вирішення. Воно можливе при зміні становища і свідомості не лише однієї статі - жінки, а й чоловіка на принципах паритетності, входження їх у новий світ, як його рівноцінних творців.

Час потребує від жінки розглядати себе не як пасивний матеріал, об'єкт чоловічого впливу, чоловічої політичної культури, а як політичний суб'єкт, здатний творити спільно з чоловіком власну політичну культуру, формувати комфортне для себе середовище.

Мета дослідження полягає у тому, щоб з'ясувати, яке ж місце посідає жінка в сучасному політичному просторі України. Для цього необхідно дослідити, чи готові українки до участі в політичному житті суспільства, чи відповідає їхній інтелектуальний, політичний, культурний рівень сучасним вимогам державотворення і, нарешті, чи готове чоловіче суспільство впустити жінку і дати їй можливість самореалізуватися. Об'єкт вивчення – жіноча

політична палітра в сучасній Україні, предмет - жінка як політичний суб'єкт. В Україні набирає обертів розбудова жіночих громадських організацій у контексті формування громадянського суспільства. Їхній розвиток регулюється Законом України „Про громадські об'єднання” (1992 р.). Такі структури є самоврядними, вони незалежні від держави і спроможні проводити колективні акції на захист своїх інтересів. Хоча нині об'єднання громадян функціонують практично у всіх сферах суспільного життя (якщо в 1992 році діяло лише 158 всеукраїнських громадських об'єднань, то в 2002 році – уже 1840), однак їхня здатність захищати суспільні інтереси є недостатньою [3].

Перші жіночі організації демократичного спрямування формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей. Пріоритетними завданнями своєї діяльності організації вважали побудову незалежної Української держави, відродження українських звичаїв та традицій. Сьогодні в Україні вже налічується понад 90 жіночих організацій, з-поміж яких - 6 міжнародних та 17 всеукраїнських [4]. Вони впливають на вдосконалення законодавства та державних механізмів поліпшення становища жінок, прагнуть визнання організованого жіночого руху як важливого державотворчого чинника. Жінки багатьма акціями заявили про себе як реальну силу. Щороку зростає кількість та чисельність жіночих організацій.

Однією із традиційних жіночих організацій є „Союз українок”. Проблеми поліпшення становища жінок „Союз українок” пов'язує з національним відродженням, із творенням національної самостійної держави і громадянського суспільства. Основна мета організації – спрямування творчих зусиль українського жіноцтва на відродження та утвердження в суспільстві історичних святинь, ідеалів та духовної культури українського народу. Статут „Союзу українок”, прийнятий на Всеукраїнському установчому з'їзді в грудні 1991 р., визначив організацію як благодійну та громадсько-просвітницьку.

Надаючи перевагу культурній та просвітницькій діяльності, „Союз українок” брав участь у вирішенні політичних питань. Поряд із такими політичними партіями, як Народний рух України, Демократична партія України, Селянська партія України організація увійшла до політичного клубу „Демократичний центр”. Від Союзу українок було представлено шість кандидатів у депутати до Верховної Ради України. Напередодні виборів 1998 р. Союз українок знову підтвердив свою національно-демократичну прихильність, увійшовши в передвиборчий блок на чолі з Народним рухом України.

У 1992 р. було створено „Жіночу громаду”. Вважаючи себе спадкоємицею благодійних традицій українського жіночого руху початку ХХ століття, Жіноча громада ставила завдання відроджувати українську націю, сприяти розбудові громадянського суспільства, виховувати жінок як державних та громадських лідерів. Жіноча громада була третьою організацією після Руху та „Просвіти”, яка наприкінці 80-х років ХХ ст. виступила за необхідність проголошення незалежності Української держави. Жіноча громада має статус міжнародної організації. Її осередки діють у Чехії, Росії та Франції. Діяльність

„Жіночої громади” певною мірою має політизований характер, оскільки основну увагу вона приділяє розв'язанню проблем висування жінок до органів державної влади, виховання та підтримки жінок-політичних лідерів і керівників різного рівня, активній участі у передвиборчих кампаніях, внесенні пропозицій до державних структур тощо.

Політична спрямованість „Жіночої громади” особливо виявилася напередодні виборів 1994 р. Вона була ініціатором проведення Українського з'їзду жіночих організацій, який поставив за мету об'єднання українського жіноцтва для вироблення концепції дій напередодні виборів, сприяння розумінню жінками важливості своєї ролі в розбудові Української держави. З'їзд створив Жіночу раду України – передвиборчий блок жіночих організацій, до якого увійшли 10 організацій. Жіноча рада висунула понад 50 претенденток у народні депутати України [5]. Для формування в жінок навичок політичної діяльності Жіноча громада проводить семінари, навчальні курси з цих питань.

У квітні 1996 р. за ініціативою Жіночої громади було створено „Блок жіночих організацій України” на підтримку нової Конституції України. До блоку увійшли представниці 15 жіночих громадських організацій. Вони підготували зауваження й пропозиції до проекту нової Конституції України і надіслали їх Президентові України і Конституційній комісії Верховної Ради України. Блок жіночих організацій України також прийняв звернення представників жіночих організацій України на підтримку нової Конституції України.

Традиційним завданням жіночого руху України є досягнення жінками рівних із чоловіками можливостей та утвердження української державності. Таке ж завдання ставить перед собою утворене у 1993 р. „Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги”, яке займається проблемами культурологічного та благодійного характеру.

До традиційної групи жіночих організацій належить „Спілка жінок України”, створена на основі Жіночих рад – єдиної жіночої структури, що існувала за радянських часів. Основним завданням спілки є: досягнення рівності жінок і чоловіків; захист жінок в умовах ринку; сприяння створенню та розвитку жіночого малого бізнесу тощо. Організаційна структура „Спілки жінок України” не передбачає індивідуального членства і складається з обласних, міських, районних та первинних жіночих рад. Значну увагу Спілка жінок України приділяє благодійному напрямові діяльності. Вона постійно бере участь у теле- і радіомарафонах, надає допомогу дитячим творчим колективам, людям похилого віку, які живуть в інтернатах, жінкам-ветеранам війни, особам, які потрапили в скрутне становище. Спілка тісно співпрацює із законодавчими та урядовими структурами.

У важких економічних умовах певна частина жінок звернулася до активних пошуків шляхів економічного виживання. Їхня економічна активність виявилася у створенні об'єднань економічного характеру на ґрунті ділових стосунків.

Для жінок-підприємниць сільськогосподарського виробництва в 1994 р. створено „Асоціацію жінок в агробізнесі”, яка розгорнула діяльність у західному регіоні України. Основна мета асоціації –

налагодження зв'язків між жінками (керівниками сільськогосподарських підприємств), спільне розроблення ними планів та проектів, налагодження міжнародних ділових контактів, сприяння розвитку професійних якостей жінок та їхній соціальній захист.

Жінки Донеччини в грудні 1995 р. заснували „Донецьку лігу ділових жінок”, яка провела конференцію „Жінка і підприємництво”. Уперше було серйозно проаналізовано участь жінок у підприємницькій діяльності, виявлено головні причини, що гальмують розвиток підприємництва серед жінок у місті й на селі; взаємозв'язки між жіночими підприємницькими структурами, вироблені рекомендації щодо впровадження характерних для України моделей і технологій організації жіночого підприємництва [6].

На жаль, це лише поверхневий добробут у процесі соціалізації жінок. Як свідчать підрахунки дослідників, лише 0,2 % жіночого населення України бере участь у роботі жіночих об'єднань. У них є жінки з високим рівнем освіти, які зайняті переважно у сфері розумової праці й усвідомлюють проблеми гендерної нерівності, але більшість у складі жіночих громадських організацій – це ті, хто в результаті соціально-економічних перетворень у країні не знайшов застосування своїх знань, здібностей у раніше набутій професії і був витиснений із ринку праці. Недостатня соціальна база зумовлює слабкість жіночого руху в Україні.

Однією з проблем сучасного жіночого руху в Україні є те, що він ініціюється в місті, а не в селі? Українська сільська жінка, яка має і освіту, і доступ до ЗМІ, не є соціально активною. Це спричинено складними соціально-побутовими умовами на селі. Селянка в Україні в кінці ХХ ст. заробляє на хліб, займаючись натуральним господарством. Ринкові відносини зруйнували й без того слабку соціально-побутову сферу на селі, а про «повернення суспільством боргів сільському населенню» молода українська держава навіть не говорить. Тому й відсутня жіноча ініціатива на селі, тому й борються українські селянки не за політичні права, а за право на життя для себе і своїх дітей.

Як відомо, більшу частину виборців в Україні становлять жінки. Це ще один напрям, використовуючи який українські жінки можуть виявити себе і відстоювати свої права на гідне життя і можливість його творити, не чекаючи допомоги від чоловічої влади. Тому, на нашу думку, здобути перемогу на виборах має найбільший шанс та партія чи політичне об'єднання, які зможуть залучити на свою сторону найбільше електорату саме жіночої статі. Про своє бажання взяти участь у парламентських виборах у 1998 р. заявили в Україні два політичні об'єднання, які були створені за „статеву ознаку”. Це партія „Жінки України” і Всеукраїнська партія жіночих ініціатив. Як суб'єктові виборчого процесу партії „Жінки України” виборчою комісією було відмовлено в реєстрації, а у виборчому списку „Жіночих ініціатив” другу і третю позицію рекламної п'ятірки посіли чоловіки. Це свідчить про неготовність жіночих партій до самостійної політичної боротьби [7].

У результаті виборів-98 до Верховної Ради було обрано 35 жінок, 34 із них стали депутатами. Це

становить 7,5 % народних депутатів. 20 жінок пройшли за списками партій, 15 жінок виборили право стати депутатами в мажоритарних округах. Не можна не згадати ще про двох жінок-політиків. Це Олександра Кужель (голова Державного комітету з питань розвитку підприємництва) та Ніна Карпачова (уповноважена з прав людини у Верховній Раді). Ніна Карпачова досить активно взялася до роботи відразу ж після обрання на посаду, її діяльність заслуговує досить високої оцінки. Починаючи з 1996 р., в Україні починають з'являтися жінки-міністри: Сюзанна Станік (міністр юстиції) та Валентина Довженко (міністр у справах сім'ї та молоді). На президентських виборах 1999 р. серед кандидатів в Президенти була й одна жінка – Наталія Вітренко. Крім згаданих жінок, на політичну арену в Україні вийшли ще такі відомі особи, як Лілія Григорович, Катерина Самойлик, Юлія Тимошенко та ін. Ці жінки-депутати своєю діяльністю довели, що можуть бути політиками так само, як і чоловіки.

Аналізуючи ситуацію, що склалася в Україні на початку третього тисячоліття, можемо констатувати, що жінки в політиці вразливіші за чоловіків. Часто кандидату досить лише належати до жіночої статі, щоб програти вибори. Жіноцтву на сучасному етапі розвитку суспільства відведено другорядну роль, хоча ми з дитинства звикли чути гасла про рівноправність чоловіка і жінки. У 1991 р. жіноча когорта становила 52 % від усієї кількості робітників і службовців [8].

Потрібно враховувати десятиліттями усталені традиції формування політичної еліти. Неможливо не помічати також і неготовність до політичної боротьби самих жінок, з огляду на їхню особливу соціальну психологію. Безумовним є і той факт, що жінки сприймають політичні події на емоційному рівні. Чоловіки більше вдаються до аналізу змісту й особливостей діяльності окремих партій, політичних стратегій партій та особистостей [9]. Отже, аналізуючи становище жінок у суспільстві та розвиток їхньої політичної активності на кінець першого десятиріччя незалежності, можна зробити висновки, що в цей період історії нашої держави гасла про рівноправність жінок у суспільстві так і залишаються гаслами. Хоча в усьому не можна звинувачувати тільки чоловіків. Залишаючись у кількісному відношенні більшою частиною електорату, „слабка половина” перш за все віддає свої голоси на виборах чоловікам, віддаючи свою долю в їхні руки.

Ураховуючи деякий підйом жіночої політичної свідомості в кінці ХХ ст., доцільно окреслити перспективу покращення становища жіноцтва в нашому суспільстві. Проте цей процес є тривалим і буде розвиватися паралельно з розвитком демократії в Україні. Варто наголосити, що в сучасному бізнесі жінки починають відігравати важливу роль, чітко окреслюється образ жінки нового типу – „бізнес-леді”. У сільському господарстві з'являються жінки-фермери. Саме на цих жінок і покладається надія у реформуванні політичної та соціальної сфери. Надто важливим є подальше розгалуження мережі жіночих організацій, збільшення їхньої чисельності. Певна координація зусиль жіночих організацій сприяла б поширенню інформації, здійснювала б вплив на громадськість та органи державної влади, змушуючи їх порушувати і рахуватися з тими питаннями, які мають особливе значення для жінок. Жіночі

організації є реальною формою залучення жінок до громадсько-політичної діяльності [10].

Нашому жіноцтву потрібно більше звертатися до досвіду передових зарубіжних держав, де жінки стали повноправними членами суспільства, і незважаючи ні на які обставини, брати більш активну участь у всіх громадських і суспільно-політичних процесах у державі.

А. І. Темченко

СЕМАНТИКА ДНІВ ТИЖНЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІКУВАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ

Пропонована публікація є продовженням циклу наукових розвідок, присвячених семантиці часу в народній культурі українського селянства, започаткованих на сторінках „Українського селянина” в 2003–2004 рр [1]. На нашу думку, наріла нагальна необхідність акцентувати увагу на вивченні більш конкретних часових проміжків, тому мета цієї статті полягає у висвітленні семантики днів тижня у лікувальних ритуальних текстах українців. Об’єктом дослідження є українські лікувальні обряди, його предметом – дні тижня, описи яких зустрічаються у характерних мотивах і образах текстів замовлянь.

У східнослов’янській традиції календарні свята сонячного року співвідносяться з іншими часовими циклами, зокрема, днями тижня: „Не я ратую, а Бог ратує, Божа Матка ратує, Боже празднічкі ратуюць, Мікола ратує, Борис ратує, і усе свята ратують, і Божі дзенькі ратують, і понедельнік ратує, і ўторнік ратує, і среда ратує, і четвер ратує, і п’ятниця ратує, і субота ратує, і неделя ратує” [2, 380]. У замовляннях вони називаються „Божими” [2, 234]; „Свяtimi” [2, 206]; вони лікують від хвороб на кшталт християнських святих [2, 130, 167, 313]. Однак дні тижня мають свої семантичні особливості.

Понеділок. Визначення понеділка як „важкого дня” має міфологічне пояснення. У давньоруській традиції він співвідноситься із „желею”. М. Гальковський зауважує, що у Давній Русі існував поминальний обряд („желя”) на честь Рода і рожаниць, який здійснювався у понеділок після Різдва Господнього: „Желя роду и роженицамъ по рождестве а пнед. мукою варити [и] сватей Богородици а родоу примолвливающе” [3, 169]. У „Слові о полку Ігоревім” „жля” уособлює тугу за загиблими руськими воїнами: „Карна и жля поскочи по Руской земли” [4, 121]. Традиційно у Центральних регіонах України (Чигиринський р-н Черкаської обл.) поминальний день після Великодня припадає на понеділок, що збігається зі свідченнями М. Гальковського. На гроби варять варити [и] муку варити”), відправляють молебне і „христосуються” з покійними („святій Богородиці і роду примовляють”). Понеділок також співвідноситься з початковою фазою місяця – „молодиком”, який у замовляннях має безпосередньо стосується до потойбічного світу пращурів: „Маладік ясный, маладік красний, ти на том светє биў?” – „Биў”. – „Чи бачиў ти мяртвих?” – „Бачиў. – „Што ані дзелаюць?”. – „Занемеўши лежать” [2, 269–270].

На „молодик” виголошують замовляння, спрямовані на зростання; звідси називання понеділка „святим”: „Святій понеділок, пріступи і дапомажи. Першим разом Господу Богу помолюся, Пресвятой Божой Матері поклонюся пріступи і дапомажи” [2, 393].

Середа. Символіка цього дня пов’язана із п’ятницею, що простежується у звичаї поститися двічі на тиждень, а також у тому, що середа вважалась істотою жіночої подоби (на Поліссі її називали „жонкою”), яка могла „забрати” нитки, випрядені у середу своїм дванадцяти донькам [5, 67]. Невипадково

1. Панченко П.П. *Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги).* – К.: ІСДО, 1995; Невмержницький Ю.М., П’ятіна Н.П. *Місце жінки в суспільному та економічному житті / Жінка в Україні.* За ред. А.І. Комарової, І.Є. Голубевої, В.П. Пустовойтенка та ін. – Київ, 2001. – Т. 23.; Литвин В.М. *Україна: політика, політики, влада.* – К.: Альтернатива, 1997; Оксак О. *Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова політика.* – 2000. – № 2 (28); Чикалова І. *Женская и гендерная история на постсоветском пространстве // Женщины в истории: возможность быть увиденными.* Сб. науч. ст. / Под ред. И.Р. Чикаловой. – Минск, БГПУ им. Макуса Танка, 2001.
2. *Жінки України: сучасний статус і перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, червень 1995 р.: Тези доп. / Г.Ш. Терещенко та ін. (гол. ред.); ІСДО та ін. – К., 1995; Жінка і демократія: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 2–5 черв. 1995 р., Київ / Т. Мельник (за заг. ред.); Міжнар. Орг. „Жіноча Громада”. – К., 1995; Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнар. наук.-практ. кофн., Київ, 3–4 груд. 1999 р. – К., 1999; Жінка на порозі ХХІ ст.: становище, проблеми, шляхи соціального розв.: (Зб. Матеріалів Всеукр. Конгр. Жінок, Київ, 21–23 трав. 1998 р.) / В.Ш. Довженко та ін. (ред.); Укр. Ін-т соц. дослідж. – К., 1998; Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 4–5 листоп. 1995 р. / НДІ „Пробл. Людини”. – Д.: Поліграфіст, 1996.*
3. *Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році.* – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003.
4. Яцунська О. *Проблеми становлення місцевого самоврядування в Україні: досвід соціологічного аналізу // Людина і політика.* – 2000. – №4.
5. Ю.М. Невмержницький, Н.П. П’ятіна. *Місце жінки в суспільному та економічному житті / Жінка в Україні.* За ред. А.І. Комарової, І.Є. Голубевої, В.П. Пустовойтенка та ін. – Київ, 2001. – Т. 23.
6. Куйбіда В., Чуменко В. *Форми реалізації громадянами права на участь в місцевому самоврядуванні за Конституцією України // Право України.* – 1998. – № 5.
7. Слободянюк Е. *Політика - не жіноча справа? // Нова політика.* – 1998. – № 6.
8. Заварзін О., Поляков В. *Рейтинг політичних лідерів / Нова політика.* – 2000. – №3 (29).
9. *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: (Кол. моногр.) / Г.В. Щокін, М.В. Попович, М.С. Карамзіна та інші; За заг. ред. Г.В. Щокіна, М.Ф. Головатого; Авт. передм. Л.М. Кравчук.* – К.: МАУП, 2000.
10. *Гендерний аналіз українського суспільства.* – К.: ПРООН, 1999.

третій день тижня вважався жіночим, що простежується у його назві. Пор.: середа, п'ятниця, субота, неділя мають жіночий рід, понеділок, вівторок, четвер – чоловічий.

Імовірно, раніше третій день тижня мав глибшу семантику, але втратив її у зв'язку з поширенням християнства. Така увага до середи пояснюється тим, що вона є центральним днем тижня (звідси назва – „середа”, тобто середня), тому може слугувати позначенням часової межі. Так, відвідування міфічною Середою жінок розцінювалось як втручання потойбічного. В одному з переказів, записаних на Поліссі, Середа приходить допомагати відбілювати білизну. Щоб відігнати її, необхідно грюкати порожніми відрами і голосно кричати: „На морі серединські діти погоріли” [5, 68]. Методи відлякування Середи (грюкання і голосне кричання) нагадують дії, які відбуваються під час ритуального оборювання селища під час епізоотій [6, 26-27]. Згадування моря і пекельного вогню додатково вказує на хтонічну природу міфологічної Середи.

На Поліссі існував звичай мокати мотузку в річку в „переплавну середу”, щоб „Богородиця переправлялась через річку, як через мотузку” [5, 69], що мало „забезпечити” майбутнє щасливе перепливання річки дітьми. У цьому контексті зрозумілим стає семантика тексту „від кровотечі”, в якому зафіксовано звертання до середи: „У тижні є середа і п'ятниця, нехай рана не рве, не атьяриваєцца” [2, 180]. У цій ситуації кров співвідноситься із рікою (пор. із висловом: „ріки крові”), яка під час виконання лікувального обряду має „перетворитися” на мотузку. Пор. із семантикою зав'язування у традиційній культурі як остаточного звершення чого-небудь.

З іншого боку, могли здійснюватися зворотні обряди, спрямовані на „відкривання” небесних вод, які насичували худобу молоком (пор. обрядове співвідношення роси і молока): „Земля Уляна, а вода Лена, і спасібо вам за цю воду! <...> Водой обмить корову і цю воду з одлева лінуть на расходние дорогі. І тоди корова дає хороше молоко. До трох раз юй треба так бегти – ў п'ятнецу і ў середу” [2, 495].

Середа як межовий день може бути причиною появи недуги. Типовими у цьому аспекті є тексти від шкірних інфекційних захворювань, період загострення яких у середньому дорівнюється трьом-чотирьом дням: „Лішай-лішавина, жид-жидовина, у середу родиўся, у суботу здох” [2, 214]. Пор.: „Лішай, лішай трі дні сох і на четвертий здох” [2, 214]. Аналогічна часова структура лікувальних текстів відповідає природним законам циклічності, які будуються за принципом потрійності: народження – піднесення – занепад, що є загальною моделлю розвитку будь-якої системи. Часовий період середа – п'ятниця/субота є проекцією цієї системи на рівні традиційної лікувальної обрядовості. Згадування поряд із п'ятницею суботи пояснюється тим, що цей день є священним для свреїв, з якими, власне, й асоціюється лишай: „Жида ідять у п'ятницю м'ясо, хай і тебе, лишай, з'ідять” [2, 214].

„Народження” хвороби у лімінальний третій і знищення її на п'ятий/шостий дні повторюють семантику співвідношень „непарного”, як проявленого / повноцінного (сім'я є тоді, коли є діти, переважна частина непарних днів тижня – „жіночі”) і „парного” не проявленого/не повного/чоловічого.

Четвер. У міфології четвер є днем, який присвячений богу-громовержцю: Тору, Донеру, Перуну (пор.: англ. Thursday; нім. Donnerstag; полабськ. Pegendan).

Цікавою в цьому аспекті є семантика фразеологізму: „Після дощику в четвер”, що набуло значення нездійсненності [7, 338]. Первинна семантика фразеологізму прихована в культурі вшанування бога-громовержця, благання дощу у четвертий день тижня. З поширенням християнства початкове сакральне значення втратило свій сенс і набуло іронічного забарвлення або прокльону: „Щоб тебе Перун забив”. Пор. „Щоб тебе чорт взяв”. „Щоб тебе кольки вкололи” [8, 98]; нім.: „Donner und Doria” („Чорт візьми”). У цьому випадку „кольки” можуть позначати не лише хвороби, але й „громові стрілки”, якими громовержець Ілля знищує нечисту силу.

Із семантикою четверга пов'язані звичаї відсилення грозової хмари у період, коли пшениця вибивається у колос. Відповідні обряди проводились у Північному Поліссі „на дев'ятник” (четвер на дев'ятому тижні після Паски) „на десятуху” (десятий тиждень після Паски) [2, 404].

Про зв'язок четвертого дня тижня і бога-громовержця свідчать різні очисні ритуали, пов'язані з водою: „Чисти четвер, чисти четвер, Уеликонная п'ятниця, ўсі сўятіе празднички рокоўіе придіте, приступіте, од Ганзі ляк одніміте, тіло на місце остановіте, да воскреснет Бог” [2, 131]; „Ходили до річки в Чистий четвер і, як шухля (лихоманка) нападає на кого, та три рази ўчкоче ў воду, обмахнеца, та і вилтає – бо холодна вода” [2, 303]. Семантика Чистого четверга як культурного пережитку вшанування культури бога-громовержця, простежується в ідеї парності – основної умови народження нового життя: „У Чистий четвер піти до чужої криниці, кинуть у неї парну копійку і казати: „Кринице-чарівнице <...> я тобі даю гроші, хліб, солі, а ти мені дай щастя, здоров'я, любові”. Скільки набереться за раз витягати, помитися нею і вилить туди, де ніхто не ходить” [9, 1].

П'ятниця. Традиції вшанування п'ятниці є досить архаїчними, оскільки вона у народній культурі визначається як „жіночий” день. Це виявляється в обрядових заборонах на виконання робіт, пов'язаних із виготовленням і обробіткою прядива, а також відкритості комунікативних зв'язків, що дозволяло укладати торговельні угоди.

У першому випадку заборони стосуються всього, з чим пов'язане прядіння, яке співвідноситься у міфології з людською долею. Пор. з образами грецьких Мойр або чеських Среч (Срећа/Несрећа). Традиція ототожнення прядива і людської долі має історичне походження, і пояснюється причетністю жінки-ткалі до виготовлення тенет, від міцності яких залежало життя мисливця і добробут роду.

Зважаючи на те, що п'ятниця має безпосередню причетність до людської долі, доцільним є зіставлення християнської Параскеви П'ятниці з архаїчною Мокошню – жіночої іпостасі богини щасливого випадку, а також святої Катерини, у день якої відбувалися ворожіння на майбутнє заміжжя, з грецькою Гекатою. У зв'язку з цим дещо по-іншому переосмислюється образ „планитників” в українських лікувальних текстах. „Планитниками” називали зорі, сяння яких нерозривно пов'язане з людською долею: „Буває той чоловік оце то лихий та навіжений, то

м'який та добрий, – як яка планета на нього находить” [10, 191]. Звідси можливе вживання образу „планети” як негативного персонажу: „Договор, чи що в їх такий був, – планета їх знає!” [10, 191]. З народженням дитини з’являлась нова зоря, яка мала безпосередній вплив на її життя. В такому випадку говорили: „Така його планита” [8, 21]. Коли людина хворіла, „планитники” могли набувати хтонічних ознак: „Ішло два планитники, два пристрітники, дві плинитниці, дві пристрітниці, і здибає їх Діва Марія, Матінка Христова: „А де ж ви ідете, два планитники, два пристрітники, дві плинитниці, дві пристрітниці”. – „Ідем до хрещеного, миром помазаного N, вступім в голову, в зуби, в сімдесят суставів, костів”. – „Не йдіть ви, бо я буду визивати, я буду чесний хрест прикладати в голову, в зуби, в сімдесят суставів. Амінь”. І тутки три рази чіхнуть” [8, 132-т]. Пор. у традиційному світогляді чхання розцінюється як добра прикмета, підтвердження правди, побажання добра і здоров’я.

Семантично „планитники” є передвісниками долі, тому порівнюються з П’ятницею. „Планитою” могли називати також ранкову зорю Венеру, до якої досить часто звертались у „присушцках” – текстах, які виголошувались, щоб, причарувавши парубка, змінити свою майбутню долю: „Зірочко вечірняя і світова! Позичте мені того кубочка, що Сус Христос руки мис, а вам тоді верну, як хрещеного, народженого і молитвяного козака Івана до себе приверну” [8, 101]. У міфології Венера є планетою, яка позначає п’ятий день тижня, тому інакомовні назви п’ятниці відповідають іменам жіночих божеств: нім. Freitag; франц. Vendredi; англ. Friday. Таким чином, у замовляннях простежується семантичний ланцюжок: П’ятниця – Мокош – Катерина – Геката – „Планита” – Венера – Фрея.

Дослідження семантики п’ятниці в українській традиції не є довершеним після остаточного з’ясування образу Фреї. З цього приводу цікавою є думка О. Хомякова. Вчений вважає Фрею іпостассю архаїчної Фріги, яка, у свою чергу, могла бути дружиною Ігги, тобто громовержця Одіна. У такому випадку ім’я Фрігга розкладається на дві складові частини: Фрі (пор. Frei, Frau, у значенні „жінка”) + Ігга (друге ім’я Одіна) [11, 178-179].

У другому випадку регламентуються комунікативні відношення, не стільки словесно, скільки у плані обміну речами/товарами. З цим пов’язана традиція визначати п’ятницю як базарний день, що також наближує її до праслов’янської Макоші – богині долі і земних плодів.

Отже, архаїчна Макош/П’ятниця є втіленням людської долі, яка, у свою чергу, цілком залежить від плодороддя землі, що наближує її семантику до міфологічного підземного світу, пращурів. Відповідна полісемантичність пояснює її жіночу сутність (здатність до відтворення), а також використання образу змії у текстах-зверненнях до П’ятниці. Змія своєю поведінкою і зовнішнім виглядом суттєво відрізняється від інших представників фауни. Відсутність ніг, здатність проникати у найвузчі щілини, наявність смертельної отрути сприяли її міфологізації. У деяких обрядах постать змії є культовою, оскільки вона втілює ідею природної циклічності й мінливості людської долі. У зв’язку з цим вона стає символом вічного колообігу життя, влади над хтонічним світом, життєвої стабільності й

незалежності від випадку. У замовляннях П’ятниця фігурує як повелителька змії: „Святая П’ятница, себе гадюка не ятрица, ні всходом, ні маладзіком, ні квадрой (перша фаза місяця), ні рушеньем (остання фаза місяця), ні поўним місяцем, ні ўсякой порой” [2, 369-369]. Зв’язок П’ятниці та змії з місяцем може пояснюватись тим, що періоди активності останньої та фізіологічні цикли жінки залежать від його фаз.

Сприйняття п’ятниці як „жіночого” дня тижня пояснює виконання лікувальних обрядів, спрямованих „поставити на місце” зрушений дітородний орган – „золотник”, „золоте кріслечко”, „матку”, „золоту ниточку”, „золотого человека”, „золоту мисочку” тощо. Відомо, що свята Параскева П’ятниця, як і архаїчна Мокош, вважалась покровителькою породіль: „Святая Пятница, приступі і памажи Ганні раджоной і хрещеноной залатніка ўговарать” [2, 317].

У поліських текстах до П’ятниці звертаються також тоді, коли необхідно замовити грозову хмару: „Господзі Боже, светлая п’ятнічка, переступі і помози. Ідзі (хмара) на сухія леса зельоніе балата і мара” [2, 405]. Ритуальні заборони, пов’язані з дощем/градом, свідчать про антагоністичний характер П’ятниці стосовно небесної вологи, покровителем якої у слов’янській міфології вважався бог-громовержець, що відображає „основний” індоєвропейський міф про боротьбу громовержця із своєю дружиною [12, 125]. Гіпотетичним підтвердженням тому, що четвер (Перун-небо) і п’ятниця (Мокош-земля) є божественною парою, може слугувати декілька фактів. По-перше, у пантеоні князя Володимира Святославича (980-1015 рр.) ідол Макоші розташований поряд із Стрибогом – архаїчним божеством небесного порядку, втіленням чоловічого космічного принципу [13, 430-432]. Семантика Стрибога є поліфункціональною і перехреснується із семантичним полем Перуна, оскільки ці персонажі є чоловічими небесними божествами, і відображають його різні аспекти. По-друге, у замовлянні „від пристріту” дні тижня поєднані за статевою ознакою, де четвер і п’ятниця становлять окрему пару: „Неділя з понеділком, вівторок із середию, четвер з п’ятницею, субота сама болезні (пристріту) нема” [9, 2]. На їхні „шлюбні” стосунки вказує також те, що обрядове „чарування” відбувалося в ніч з четверга на п’ятницю: „Украсти десь ластівине гніздечко, вночі, коли зоряна ніч (з четверга на п’ятницю). Коли зоряна ніч з чужої криниці витягнуть води (також вкрасти), вкинуть у відро гніздечко” [9, 2].

Субота. Назва цього дня не зовсім „вписується” у загальну семантику днів тижня. Пор.: понеділок – „після неділі”; вівторок – „другий”; серeda – „третя”; четвер – „четвертий”; п’ятниця – „п’ята”; субота – ?; неділя – „день відпочинку”. Стосовно етимології цього дня існує декілька думок, викладених в етимологічному словнику М.Фасмера [14, 792]. Цікавим є міркування академіка Б. Рибаківа, який пов’язує суботу із „со-бытиями” – праслов’янськими ритуалами обрядових зібрань у певний день тижня. Пор. зі спорідненими лексичними формами: со-сед – „той, хто сидить поряд”; су-путник – „той, хто слідує разом”; со-ратник – „побратим у боротьбі” від слова „рать”. Південні слов’яни називають „собуткою” священний вогонь, добутий спільним тертям, який запалюється на Івана Купала (пор. копа/купа – „сільська громада” [15, 279]). У словаків „собутка”

означає „загальний збір”. Священна гора західних слов'ян Сленжа (Силезія), на вершині якої відбувались священні ритуали на честь язичницьких божеств, має іншу назву – Собутка [16, 294-295].

У магічній практиці субота є сприятливою для лікування свійських тварин, що підтверджує громадський характер цього дня і співвідносить його з архаїчними часами спільного/родового володіння худобою: „Святна суботна, святіє вечерніє зорькі, і шліл через шкет, там дорожка ляжиць, на той дорожне – хата, а ў той хатці – Божья Матка” [2, 455]. Згадування поряд із суботою зір може свідчити, що особливе значення у традиційній медицині надавали вечору/ночі “проти неділі”. Аналогічні мотиви простежуються у „присушках”: „Вкрали дівки ложку у парубка, швирень од білої кобили і яйце з-під білої квочки, що сидить. Зварили каші проти неділі уночі, вкинули те яйце, тоєю ложкою помішали і закопали, – де збирається улиця, забили там той швирень і ту ложку та ще потанцювали на тому місці. До вже, де ходить, не ходить парубок, а туди як цуркою тягне” [8, 103].

Неділя традиційно є днем, коли заборонялися будь-які роботи, пов'язані з обробіткою деревини – рубанням, струганням, тесанням тощо: „Кров'яна (ріка) стань і остановиса, бо буде тобі, як чоловіку, – ў неділю дрова рубав напроти понеділка” [2, 173]. Такі заборони можуть бути пов'язані з двома моментами. По-перше, неділя була днем поминання пращурів, звідси інша назва цього дня – Воскресіння. В архаїчних міфах пращури пов'язані із семантикою axis mundi і світовим деревом зокрема, що підтверджується на матеріалі польських замовлянь: „Ў чистом полі стаїць груша трасуча, і калюча, і цвітуча. Пат таєю грушай сядзіць дзеўка” [2, 120]. Пор. священне ставлення до „болванів”/„ідолів”, виготовлених з дерева, як правило, дуба, подекуди не викорчуваного із землі. По-друге, неділя була завершальним днем тижня / фази місяця, тому обрядові дії, пов'язані з від'єднанням (відрубанням / відрізанням) могли негативно вплинути на астрономічний перебіг часу. У такому випадку неділя гіпотетично може порівнюватися із римським календарем, які розмежовували закінчення одного і початок наступного місячного циклу: „Святая Пречистая передала до молодика (перша чверть місяця), од молодика до семака (перший день після новолуння), од семака под поўню (повний місяць), с поўні до старика (завершення циклу). А ў старичи (після старика) неділінка, утрень правица, і служба правица” [2, 237]. Загальний зміст замовляння полягає у перерахуванні основних фаз місяця (молодик, семак, повня, старик), що завершуються неділею, яка є священним днем, на що вказує опис церковної служби.

У творах полемічної літератури Давньої Русі неділя набуває ознак божества, яке вшановується поряд з архаїчним Родом і Перуном. Про це свідчить полемічний твір „Слово истолковано мудростью от святых апостолов и пророков и отцев о твари и о дни рекомом недели”. Автор „Слова...” ототожнює Неділю з богинею світла: „Никто не может указать образ свету, какой только видим бывает <...> никто не может избрести всея твари творенье, ни образа указать свету, яко же в утробе рождаемого” [3, 78]. У полемічному творі Неділя набуває жіночої іпостасі, що знаходить свої підтвердження на польському

матеріалі, де вона співвідноситься з найвищим жіночим божеством християнського пантеону – Богородицею: „Шла Пречиста Божая Мати удари шептата. Удари, удари, удари – Святая Пречистая передала до молодика, од молодика до семака, од семака под поўню, с поўні до старика. А ў старичи неділінка, утрень правица, і служба правица, вутрена одиходить, і служба одиходить, от (ім'я) удар виходить” [2, 237]. Чистоту Богородиці, яка у тексті називається „Пречистою” (підкреслюється найвищий ґатунок чистоти), можна розуміти як основну ознаку світла, природу якого пізнати неможливо – „никто не может указать образ свету”. У деяких замовляннях Неділю прямо ототожнюють із Пресвятою Дівою: „Просю Господа Бога і святой Ніделенькі, Присвятой Девоньські, святой Николаєнькі і всіх святых празників” [2, 334]. Надання Неділі статусу святої підтверджує думку про архаїчне вшанування її як божества, звідси табустична назва цього дня тижня – не-діля. Ознака святості також свідчить про її світлоносність [17, 441-447]. У лікувальних текстах спостерігається відхилення від християнської традиції вважати неділю останнім днем тижня. Очевидно, у давнину цей день вважався не останнім, а першим, що пояснює його традиційне вшанування, тому неділя є сприятливим часом для знищення хвороб, які передбачають зворотний до народження процес старіння/смерті: „Щезни, пропади (пристрїт), од мира одійди, а моя молитва до святої висоти. Неділя з понеділком, вівторок з середою, четвер з п'ятницею, субота сама болезні (пристрїту) нема. Неділя наступає, болезнь (пристрїт) отступає. Амінь” [9, 1]. У зв'язку з цим, можемо провести семантичні паралелі між тими часовими проміжками, які на різних рівнях позначають ідею абсолютного початку: ранок / схід сонця – неділя / початок нової місячної фази – римські календи (апокрифічні дванадцять п'ятниць?) / початок нового місячного циклу – весінне рівнодення / початок нового землеробського сезону.

Крім Богородиці, Неділя зіставляється з сонцем як небесним втіленням божественного світла: „Першим разом, Божим рас казом. У ниділю рано сонечко виходить, Принасененча Матьонка по кристиянской горі ходить” [2, 131].

Розуміння Неділі як жіночої іпостасі світла пояснює розташування поряд із нею таких статусних божеств християнського і язичницького пантеону, як Юрій, Ягорій (Рагор), Миколай (Велес): „Святая недзелька, святі Юрей, святой Ягорай, святой Мікола, угоднікі Божия, станьце ў помочи (ім'я) кароокі” [2, 448].

Таким чином, семантика днів тижня в українській лікувальній традиції генетично пов'язана зі слов'янською і давньоруською міфологією. Водночас символіка деяких з них має фрагментарний і уривчастий характер, що простежується на прикладі понеділка, вівторка і середи. Проблема дослідження семантики часу не окреслюється обсягами пропонованої публікації, тому вимагає детальнішого дослідження.

1. Ковальков О.Л. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) // Український селянин. – 2003. – № 7; Ковальков О.Л. Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців //

- Український селянин. – 2004. – № 8.
2. Полесские заговоры (в записях 1970-1990 гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. – М., 2003.
 3. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Тома первый, второй. Репринтное издание. – М., 2000. – Т.2.
 4. Сумаруков Г.В. Кто есть кто в „Слове о полку Игореве”. – М., 1983.
 5. Павлова М. Р. Среда и пятница в связи с прядением / / Этногенез, ранняя этническая история и культура славян. – М., 1985.
 6. Померанцева Э.В. Роль слова в обряде опахивания // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982.
 7. Кисіль І. Трансформація давньослов'янської міфології у сучасних слов'янських мовах // Матеріали до української етнології. – Випуск 1(4). – К., 1995.
 8. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995. – Кн.1.
 9. Темченко А.І. Замовляння, повір'я, записані на Черкащині. – Рукописні фонди ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України. – Ф. 1-Ц / 15.
 10. Словарь української мови / Упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. У 4-х томах. – 2-е вид. – К., 1996-1997. – Т.3.
 11. Хомяков А.С. Записки о всемирной истории. Часть первая // Полное собрание сочинений Алексея Степановича Хомякова. – М., 1904. – Т. 5.
 12. Кирилюк А. Универсалии культуры и семиотика дискурса. Миф. – Одесса, 1996.
 13. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1988.
 14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. – М., 1986. – Т. 3.
 15. Словарь української мови / Упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. У 4-х томах. – 2-е вид. – К., 1996-1997. – Т.2.
 16. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1994.
 17. Топоров В.Н. Идея святости в Древней Руси // Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре. – М., 1995.

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

К. В. Івангородський

ПОЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЯК ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПІВДЕННИХ СТАРОСТВАХ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (ДО СЕРЕДИНИ XVII ст.)

Дослідження еволюції поземельних відносин у одному з найбільш важливих, передусім у націогенезисному сенсі, регіонів середньовічної та ранньомодерної України має неабияке значення для становлення сучасної історіографії. В першу чергу тому, що це дозволяє з'ясувати специфіку формування модерної української нації, так би мовити, із середини цього процесу, а також реконструювати її важливі сутнісні характеристики, що мали на початкових етапах свого становлення лише локальну етносоціальну значущість. Не в останню чергу вивчення еволюції засад аграрного сегменту нації, а саме розвиток суспільного землекористування та землеволодіння, дозволяє простежити їхню важливість для формування як самої етносоціальної спільноти, так і внутрішніх ознак її буття. З іншого боку, остання обставина досить часто визначає і весь подальший історичний поступ всієї спільноти, її специфіку та цивілізаційну вартісність.

З означених позицій і аналіз складного суспільного процесу, яким безперечно були поземельні відносини в південних староствах Київського воєводства у переддень Хмельниччини, становить собою ту далеко не другорядну причину, що зумовила в середовищі всього українського соціуму тієї епохи великі збурення. І вони, як відомо, мали наслідки посправжньому революційного характеру й насамперед у контексті етносоціального розвитку української спільноти раннього нового часу. Незважаючи, проте, на таку актуальність запропонованої проблематики, остання поки що не дістала всебічного вивчення в історичній науковій літературі.

Однак несправедливим буде й заперечення доробку вітчизняної історіографії, присвяченої дослідженню питань, пов'язаних із цією темою. Передусім мова йде про студії таких учених, як М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, О.Яблоновський, О.Баранович, Ю.Гроссман, В.Голобуцький, І.Бойко. Серед надбань сучасної української історичної науки на особливу увагу заслуговують розвідки В.Смолія, В.Степанкова, А.Гурбика, О.Шами, Н.Головатой та ін. Всі вони мають незаперечно важливий характер і для вивчення поземельних відносин у південних староствах Київщини в XVI – першій половині XVII ст.

Усвідомлюючи в той же час складність і багатогранність поставленої проблеми, метою цієї

розвідки є спроба аналізу лише базових компонентів, що стосуються поземельних відносин у регіоні, котрий являв собою південно-східне порубіжжя впродовж багатьох століть, зумовивши його специфіку та певну «нетиповість» в етносоціальному розвитку. Виходячи з цього, ми спробуємо визначити й ту суспільну атмосферу, котра утворилася в аграрному секторі економіки цих земель на етапі до середини XVII ст. Адже цей процес визначив істотною мірою подальші етносоціальні трансформації всієї спільноти українців саме в напрямі традицій і специфіки, що виникли в результаті складних суспільних відносин і стали невдовзі властивими соціуму тогочасного південнокиївського порубіжжя.

Теоретико-методологічний рівень сучасної історичної науки переконує нас у тому, що соціально-економічні чинники лише опосередковано впливають на етногенетичні процеси. Однак і недооцінювати такий вплив, на нашу думку, також буде не зовсім правильно. Досить часто, і зокрема у випадку, котрий постав безпосередньо перед нами, економічні та суспільні зв'язки замикаються таким чином, що поділяють певну етнічну спільноту на окремі більш-менш самостійні економічні спільноти чи навпаки, об'єднують її економічно з іншими етносами [1, 52]. Зрештою, в часи динамічної консолідації ці частини можуть набувати характеру «срязкових» моделей соціально-економічної специфіки певної етносоціальної спільноти, представники якої з тих чи інших міркувань вважають їх за єдино можливі.

З огляду на це можна стверджувати, що навіть на такому рівні будь-який етносоціальний організм зумовлюється специфікою локальних варіантів економічного розвитку, а отже, й рівень дослідження соціально-економічних особливостей таких спільнот є важливим для інтерпретації регіональної специфіки етносоціогенезу передусім на ранніх етапах становлення нації. Досить слушно з цього приводу висловлюються О.Мильніков і В.Фрейдзон: «Щоб нація могла конституюватися, окремі її компоненти повинні виникнути і якийсь час, хоч би й не синхронно, розвиватися в межах феодальної народності» [2, 67]. Стосовно етносоціальних трансформацій спільноти українців на рівень модерної нації можна сказати те саме. Знаходячись у розпорошеному вигляді через політичні причини, українська народність у XVI – першій половині XVII ст. перебувала й у сегментованому вигляді в контексті її економічної єдності. Причому саме економічна специфіка порубіжних земель стала одним із гловних факторів, який зумовлював відчутні етносоціальні трансформації спільноти українців.

Литва та Польща в XVI ст. розвивалися в економічному вимірі приблизно так само, як і решта країн тогочасної Європи. Проте поширення товарно-

грошових відносин зумовило, з одного боку, неабияку активність усіх землевласників, а з іншого – призвело до так званого повторного закріпачення селянства. Незаперечним залишається і той факт, що в цей час економічне життя значно активізувалося, що позначилося й на динаміці етносоціальної консолідації в межах української народності. Фактично соціально-економічні зрушення в Україні, а також активізація товарно-грошових відносин, як відзначають В.Смолій і О.Гуржій, «готували саме той ґрунт, на якому й відбувався розвиток народності українців і перетворення її у буржуазну націю» [3, 27]. Натомість у цей час дещо «випадала з ансамблю» південна Київщина [4]. Хоча б уже тому, що «в південних степових районах норми експлуатації безпосереднього виробника були нижчі, ніж в Галичині та на Волині або навіть у північній і середній Київщині. І цей факт мав винятково велике значення як для розвитку тут колонізації, так і для справи визвольної боротьби» [5, 215].

Якщо ж коротко охарактеризувати соціально-економічні наслідки специфіки еволюції поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст., то її можна визначити таким чином. На цих землях фактично зіткнулися дві моделі соціально-економічного розвитку тогочасного українського етносоціального організму. Перша орієнтувалася на створення великих господарств консервативно-феодалного типу, котру можна назвати магнатською моделлю. Інша прагнула базуватися на невеликих господарствах фермерського типу, являючи собою козацьку модель господарювання. Специфіка ж Речі Посполитої полягала в тому, що її намагання після Люблінської унії створити на «нових» польських (тобто на українських) землях великі магнатські латифундії наштотувалося передусім у південній Київщині «на такий рівень організованості місцевого населення, який дав змогу вчинити дійсний опір нав'язуванню нової устроєвої структури – аж до політичної консолідації й самовизначення українців» [6, 45].

На думку В. Антоновича та В. Беца, це фактично стало «економічним переворотом» для України [7, 2]. У свою чергу В.Смолій і В. Степанков, аналізуючи причини «української революції 1648 – 1676 рр.», серед «найголовніших із них» також відзначають «виникнення непримиренного протиріччя між козацьким господарством (фермерського типу), позиції якого в 20 – 40-х роках [XVII ст.] різко посилювалися у південному і південно-східному регіонах України, і наступаючою сюди із західних і північних регіонів фільварково-панщинною системою господарства, що ґрунтувалася на праці закріпаченого селянина» [8, 10].

Економічна специфіка краю зумовлювала й відповідну специфіку нетиповості відносин, у тому числі й поземельних. Насамперед ця порубіжна особливість південних староств Київщини помітно нівелювала домінанту соціального статусу шляхетської верстви, адже «найменший утиск відчувався на кресах сильно» [9, 43]. І тому тут «нижчий клас населення зберігав чималу незалежність од вищого завдяки особливим умовам місцевого життя» [10, 67]. На думку польського дослідника цього краю О. Яблоновського, така соціальна специфіка південної Київщини була пов'язана з відсутністю тут тривалий

час магнатського землеволодіння, а натомість домінуванням королівщин, які стали основою хутірського господарства козаків. З іншого боку, бездумна роздача місцевих «пустинь» стала великою політичною й економічною помилкою» уряду Речі Посполитої [11, 138]. І не в останню чергу тому, що ці землі в дійсності виступали «останнім притулком для селян» [12, 51], як влучно відзначив інший польський історик.

Формування ж системи приватного землеволодіння в південній Київщині починається ще в кінці XIV – на початку XV ст. На цьому етапі з'являються в межах краю земельні володіння родів Глинських, Байбуз, Проскур. Проте домінуючою протягом всього XVI ст. все ж таки залишається общинна форма володіння землею. Оскільки ж у регіоні селянська община була ще досить слабкою на цьому етапі [13, 140 – 144], постільки «основним» землевласником тут виступає община міська. Щоправда міста південних староств більше нагадували великі села, а заняття їхніх мешканців мало чим відрізнялися від селянських. В середині XVI ст. ми бачимо, що зокрема черкаські міщани володіють досить значною територією угодів, які знаходилися далеко від повіту, але становили в той же час його володіння. Такі уходи, що далі більше набували й аграрної забарвленості, знаходилися по річках Дніпру, Орелі, Ворсклі, Тясмину, Інгулу, Самарі, а також окремі уходи, Єланський, Кременчуцький, Ненастецький, на Тавані [14, 85].

Це далеко не повний перелік черкаських володінь на цьому часовому відтинку, адже навіть у ранні часи, як свідчать джерела, черкаські міщани володіли «звичистими» уходами, що називалися Звонець і Болгар, а також уходи на річці Сулі [15, 90]. Джерела відображають і аналогічні поземельні відносини в цей час у Канівському повіті. Тут, зокрема, міщани «с давних часов» мали право орати землю на території від Білої Церкви до Тавані, причому не тільки безпосередньо на міщанських землях, але й на землянських (боярських) [14, 70]. У люстрації Канівського староства 1552 р. взагалі відзначено, що канівчани самовільно захопили «ґрунти» у сусідніх землян (бояр-шляхти) на підставі того, що це їхні «вчистые мѣсткіе ґрунты» [16, 60].

Щоправда вже з першої половини XVI ст. помітнішим стає і зворотний процес – наступ приватного шляхетського землеволодіння на міщанське общинне. Так, у джерелах 30-х років XVI ст. є згадка про володіння черкаських бояр Гринковичів у Радостові над Бистриком, в Остапкові, над річками Раствавицею, Гуйвою та Гуйовкою, зокрема, Беглов, Остапківці, Лесунівці, Новоставки та Черемошна [17, 132]. Водночас широка роздача королівських володінь у Київському воєводстві, особливо Сигізмундом I, викликала спротив місцевих общин. Наприклад, до великого князя з такою скаргою зверталися в 1523 р. київські міщани [18, 132].

Інтенсивно роздачу земель у регіоні, що вивчається, проводили й безпосередні урядовці Литовсько-Руської держави – місцеві старости та воєводи. Як відзначає, скажімо, М. Владимирський-Буданов, саме «в південних замках старости особливо заповзято роздавали державні (королівські. – К. І.) землі місцевим боярам і церквам» [17, 132]. Так, наприклад, у Канівському старостві одне з найбільших тогочасних

сіл Терехтемирів король віддав місцевому старості Остафію Дашкевичу. Останній у свою чергу невдовзі після того пожалував його Києво-Печерському монастирю. Схожою була й доля села Колтягаєв, яке, будучи власністю вище згаданого урядовця, після його смерті потрапило за заповітом у власність Київського Пустинського монастиря [17, 133]. Так поступово скорочувалося общинне землеволодіння в південній Київщині, але, втім, продовжувало бути тут найпоширенішим типом поземельних відносин.

Досить яскравим прикладом розвитку в регіоні приватновласницького землеволодіння за рахунок державного фонду землі («королівщин») є й історія села Клім'ятіна Черкаського староства. До 1510 р. це селище належало безпосередньо Черкаському замку, коли великий князь і король Сигізмунд I пожалував його боярину Михайлу Павші. Останній же через два роки, у 1512 р., відписав його в своєму заповіті Київському Пустинському монастиреві, що невдовзі було підтверджено й королем [19, 51 зв. – 54]. Не менш яскравим епізодом слід визнати й перехід у розряд приватного землевласника (тобто землянина, боярина-шляхтича) черкаського міщанина Івана Зубрика в 30-х роках XVI ст., чому, до речі, досить потужно опиралася вся черкаська община [20, 1 – 2].

Незважаючи на всі ці окремі епізоди, в південних староствах Київського воєводства протягом XVI ст. сформувалися досить специфічні поземельні відносини, що згодом істотно вплинуло на соціальні суперечки в цьому регіоні, особливо з проникненням сюди фільваркового господарства польської шляхти. Так, ще М.Довнар-Запольський відзначав: «Взагалі потрібно відрізнати південні українні староства від північних за засобами користування землею» [15, 92]. Оскільки в цей час південні староства «являють собою міста без волостей», тоді як північні «виступають центрами волостей». При цьому згаданий дослідник вважає безсумнівним той факт, що в південному регіоні «землі не знаходилися ще в міцному та постійному користуванні окремих осіб» [15, 92].

З іншого боку, незаперечною є і та обставина, що всі люстрації королівщин XVI ст. фіксують тут наполегливі намагання міських общин відстоювати свої старовинні права на землю. Подекуди це супроводжується посиленням на те, що завжди «пашут черкашене, мешчане и бояре, на поли где хто хочет» [14, 86]. Такі ліберальні форми землекористування, слідом за М.Довнар-Запольським, можна пояснити незначною суспільною вартістю землі в цьому регіоні: «На півдні землі було багато й малочисельне населення заледве ставало до розорювання. Цим і пояснюється той спосіб експлоатації орної землі, котрий помітний у ревізії Черкас» [15, 93], тобто «пашут где хто хочет». Хоча з іншого боку, ті ж мешканці південної Київщини стверджували: «Своего не маем, одно – Боже, та господарське (великокнязівське, королівське. – К. І.)» [21, 131].

Така «первісна безпосередність» населення південних староств Київського воєводства, на думку М.Владимирського-Буданова, полягала також у тому, «що тут відрубна власність землі з'являється ще й непотрібною й навіть неможливою з огляду на повсякчасну небезпечність від татар» [22, 38]. І хоч таке спільне землеволодіння виникає не з надміру наданих цій землеробській верстві прав, а через

відсутність будь-якої унормованої системи порубіжних поземельних відносин, і хоч цей «пустир» практикується як *res nullius* (нічия річ), тобто як «земля Бога та господарева», все ж, зрештою, «такий лад переймається поступово правовим пересвідченням: міщани та бояре обороняють його в суді від своїх старостів» [22, 38]. Поступово, але безупинно ці ж юридичні домагання входять і в повсякденне правове поле держави, і королі все частіше починають підтверджувати права порубіжних общин на ці «пустинні» землі.

Особливо це стає помітним у другій половині XVI ст. Таким чином було підтверджено права на «грунти» містечка Богуслав грамотою Сигізмунда III у 1589 р. Натомість у 1570 р. люстратори «городища та селища... прилучили до міста» Білої Церкви. В цей же час і новозбудованому містечку Чигирину було віддано околиці в районі річок Тясмин, Дніпро, Сула. Містечку Крилову було відведено земельні володіння понад Дніпром на Білобережжі та за Дніпром аж до Кременчука [14, № 24, № 32]. Щоправда ці земельні володіння і надалі зберігають статус насамперед як державні, королівщини. Втім, однак, безперечно суспільно вагомою була й та обставина, що при цьому міські общини отримували право вільного розпорядження такими пожалуваними землями, аж до вільної роздачі на розсуд общин цих земель окремим особам у приватне володіння.

Водночас таке спільне (общинне) землекористування на порубіжжі цілком нормально уживається з приватним. Навпаки, це було за певних обставин навіть корисним симбіозом, з огляду на слабку колонізованість цих територій, навіть ще наприкінці XVI ст. Більше того існують документальні свідчення, що інколи місцеві приватні землевласники спільно з міськими общинами та козаками захоплювали безпосередньо державні угіддя [23, 39]. Хоча, безперечно, і надалі в такому випадку «юридичним власником усіх українських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського, була Литовсько-Руська держава» [24, 281].

Серйозні зміни в системі землекористування у Великому князівстві Литовському сталися із запровадженням «Устави на волоки» в 1557 р. І хоча безпосередньо південної Київщини вона не стосувалася («волокъ неть в земли Киевской и у волостяхъ Поднѣпрскихъ» [25, 452]), все ж таки своїми наслідками вона спричинила істотні суспільні зрушення. Оскільки ця реформа, по суті, «ліквідувала історично сформоване селянське землеволодіння» й остаточно (а у перспективі й у регіоні, що є об'єктом дослідження) «позбавила посполитих права вільно розпоряджатися землею». Варто відзначити і ту обставину, що на українських землях, яких торкнулася волочна поміра, вона не знищила спільного громадського землекористування [26, 54, 56]. Щоправда тепер і за землі спільного користування селяни змушені були сплачувати податки [27, 29].

Не в останню чергу ця аграрна реформа середини XVI ст. посилила динаміку міграційних процесів, яка всмоктувала все більше й більше українських селян передусім західних регіонів і примушувала їх до пошуків соціально й економічно вільніших умов життєдіяльності. В контексті зростання приватного володіння землею в південних староствах Київського воєводства не менш цікавим є і факт сприяння

місцевими боярами процесу осадження (насамперед мігрантами) своїх володінь. Досить яскравим прикладом цього слід визнати жалувану грамоту великого князя Олександра боярину Васку Сршовичу на маєток Мошни в Черкаському повіті: «Бил нам чолом бояринь киевский Васко Ершевич и повѣдиль перед нами, штож князь Семень Олелкович дал отцу его имень в Черкаском повѣте на имя Мошны за его отчину; а в том его именьи люди были ясачные: къ Черкасом служили ясачную службу; и тыми разы тых его людей поганство татарове побрали, а иншые до Черкас пошли; и бил намъ чоломъ, абыхмо ему дозволили в том его именьи люд садити за ся. Ино которых он людей призовети и в том своем имѣньи осадить, ажбы еси ихъ въ ясачную службу не вернулъ и дал впокой, нехай они ему служатъ по тому...» [28, 113].

Такий досить нескладний механізм осадження мігруючих селян у південних волостях сприяв і поступовій колонізації цих земель, а також кількісному зростанню тут селянської верстви. І це було досить істотним соціальним «клондайком» для тогочасного українського селянства, передусім найрадикальніше налаштованій його частині, котра основною своєю метою вбачала вільне господарювання на власній землі, найліпшим зразком чого, безсумнівно, були в ті часи козацькі господарства південної Київщини. Непересічної значущості це твердження набуває з урахуванням того, що в деяких регіонах України, насамперед на Волині, у 60–80-ті роки XVI ст. площа селянських земель скорочується на 50–60 %, а безземельні селяни в цей час становлять майже 72 % від усієї кількості залежних селян [29, 7]. Тому «королівщини» південно-східних регіонів Речі Посполитої набувають особливого соціально-економічного значення для всього українського етносоціального організму.

Однак з останньої чверті XVI ст. ситуація починає істотно змінюватись і тут, що було пов'язано насамперед із посиленням шляхетського наступу на ці «пустині за Білою Церквою», як декларувалося в одній із тогочасних сеймових постанов. Згідно ж із твердженням І.Бойка, одна з характерних особливостей економічного розвитку Київського воєводства, після включення його до складу Польської держави, полягала у формуванні тут великого феодального землеволодіння. Проте виникнення в південній Київщині, як і в решті регіонів, у кінці XVI–першій половині XVII ст. великого землеволодіння ще не означало, що тут формувалось і велике господарство. У своїй основі велике землеволодіння на цих землях ґрунтувалося на дрібному селянському господарстві з його примітивним реліктом і старими традиційними методами організації праці [5, 189].

Разом із тим південні староства Київщини і надалі залишалися чи не єдиним регіоном України, де всупереч усім намаганням магнатів і шляхти домінуючою формою землеволодіння й у першій половині XVII ст. залишалася община. В приватному ж секторі землеволодіння в регіоні з кінця XVI ст. усе більшим стає козацьке чи то на правах оренди, чи то на приватних правах. Істотнішим стає і слобідське землекористування селян. Причому експлуатація місцевих селян-слободжан і надалі була практично неможливою, оскільки утиски просто змушували

селян пересуватися далі на південь чи схід, де умови на слободах були ще привабливішими. В умовах же і так незначної кількості робочих рук це аж ніяк не задовольняло будь-якого місцевого землеласника.

Проте процес наступу магнатів і в ці землі був безупинним. З подальшим усе помітнішим забезпеченням цієї території (в сенсі порубіжної екстремальності) фільварково-панщинна система і тут усе глибше пускає свої гнітючі корені. Так, 1640 р. у Київському воєводстві магнатам (27 родин) уже належало 68 %, середній шляхті (117 власників) – 26 %, дрібній (242 володільці) – 6 % усіх селянських і міщанських дворів [30, 65]. Уся Київщина вкрилася латифундіями Потоцьких, Калиновських, Конецпольських, Вишневецьких. Поступово ці магнатські родини привласнюють і королівські землі, і уряди – староства, що стають їхніми спадковими володіннями (!). Після збройних конфліктів 1630-х років польська магнатерія привласнює й козацькі володіння, передусім учасників конфліктів, наприклад, як це було із землями гетьмана Я.Остряниці [31, 15].

Земельні володіння польських і українських магнатів досягли в цей час казкових розмірів. Так, наприклад, князеві Заславському, до якого перейшла спадщина князівського роду Острозьких, належало 80 міст і містечок і 2760 сіл. Магнати Калиновські заволоділи всією Уманщиною. Ярема Вишневецький у другій чверті XVII ст. привласнив 40 тис. селянських господарств, а також міста Лубни, Пирятин, Хорол, Полтаву, Ромни, Лохвицю [32, 85]. Зокрема в 1638 р. цей магнат захопив землі в південній Київщині навіть у шляхтича, одіозного Самуїла Лаца – Домонтів, Золотоношу, Піщану з усіма прилеглими поселеннями [33, 521].

Безсумнівно, така радикальна зміна поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства викликала небувалу тут соціальну напругу, котра дедалі більше забарвлювалася ще й у етнічні кольори (така суспільна сваволя, з погляду місцевих, передусім українських, вільних мешканців, ототожнювалася зі сваволею «ляхів» і «жидів»). Вибух революційного конфлікту був неминучим, хоча б тому, що Корона Польська на законодавчому рівні вважала козацькі земельні володіння (добра) винятково своїми [34, 465]. Натомість українські козаки небезпідставно вважали їх своїми на підставі чесної військової служби Речі Посполитій. І в цьому контексті доволі символічною постає суперечка за земельні володіння між польським шляхтичем Д.Чаплинським і козацьким сотником Б.Хмельницьким, що не в останню чергу зумовила вирішальний крок гетьмана. Наслідки ж цього кроку добре відомі в історії, адже змінили й соціально-економічну модель українського етносоціального організму в новопосталій Українській козацькій державі. Причому трансформація відбувалася на основі саме тієї моделі, котра сформувалася до середини XVII ст. у південних старостах Київського воєводства. Підтвердженням цьому є та аграрна й соціальна політика Б.Хмельницького, що була спрямована, на думку В.Степанкова, в першу чергу проти відновлення магнатського землеволодіння [35, 54–57].

Таким чином, можна стверджувати, що еволюція поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства до середини XVII ст. стала одним із основних факторів утвердження нової

соціально-економічної моделі українського етносоціального організму, що втілювалось і в розбудові Української козацької держави. А отже, становило непересічну трансформацію спільноти українців на рівні формування модерної нації. Оскільки саме симбіоз вільного розвитку всіх форм землекористування та землеволодіння принаймні до другої чверті XVII ст. зумовив появу нових сутнісних характеристик головних місцевих верств населення – козацтва, міщанства, селянства, а подекуди й шляхти. Прагнення ж вільного господарювання на власній землі неминуче мало увійти в конфлікт із фільварково-панщинною системою, насадженою тут передусім польськими магнатами та шляхтою.

Безперечно, ця етносоціальна трансформація, тектонічна та революційна за своїм характером, істотно вплинула на основні ознаки, що стали засадничими у процесі формування модерної української нації. Втім, варто ще раз наголосити на тому, що це далеко не остаточний варіант інтерпретації проблеми. Без сумніву, досконалішого вивчення потребують й інші аспекти поземельних відносин у регіоні, що досліджується, зокрема, специфіка тут козацького та церковного землеволодіння, особливості еволюції фільваркового господарства тощо. Отже, подальше дослідження дозволить глибше й об'єктивніше розкрити чимало інших важливих аспектів, пов'язаних із еволюцією та специфікою поземельних відносин у такому ще мало вивченому регіоні, яким є південна Київщина за доби середньовіччя та ранньомодерного часу.

1. Козлов В.И. Этнос и экономика. Этническая и экономическая общности // Советская этнография. – 1970. – № 6.
2. Мыльников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веках // Вопросы истории. – 1987. – № 8.
3. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.
4. Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // Український селянин. – 2002. – Вип. 6.; 2003. – Вип. 7.
5. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
6. Шама О.І. Від Люблінської унії 1569 року до Переяславсько-московського договору 1654 року (про зміни в устрівній структурі українських земель) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Кн. 1. – К.; Черкаси, 1997.
7. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр. істор. журн. (Далі – УІЖ). – 1998. – № 1.
9. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т. 1. – М., 1888.
10. Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.
11. Jablonowski A. Zasadlenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – Warszawa, 1888. – T. 1.
12. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів; Перемишль, 1996.
13. Івангородський К.В. Формування селянської верстви

- південних староств Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.
14. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886.
 15. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
 16. Ćrodia dziejowe. – T. XX: Polska XVI wieku pod wzgldem geograficzno-statystycznym. – T. IX: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijw – Bracław). – Dziai I-szy / Opisane przez A.Jablonowskiego. – Warszawa, 1894.
 17. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
 18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1865.
 19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926.
 20. ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330.
 21. Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890.
 22. Владімірський-Буданов М. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // Руська історична бібліотека. – Т. XXII: Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Ч. 2. – Львів, 1902.
 23. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
 24. Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963.
 25. Довнар-Запольский М. Акты Литовско-Русского государства. – Т. 2. – М., 1897.
 26. Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // УІЖ. – 1996. – № 4.
 27. Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.
 28. Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907.
 29. Дядиченко В., Стецюк К. Боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією. – К., 1954.
 30. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970.
 31. Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648–1654 гг. – Л., 1959.
 32. Стецюк К.І. Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Віковична дружба російського і українського народів: Зб. ст. / За ред. О.Касименка. – К., 1954.
 33. Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – К., 1876.
 34. Volumina legum. – Т. 2. – Petersburg, 1859.
 35. Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. / За ред. В.А.Смоля. – К., 1990.

З. В. Священко

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА КОЗАЦТВА ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА УМАНЩИНІ (XV – СЕРЕДИНА XVII ст.)

Питання походження і розвитку українського козацтва – цього історичного феномена – тривалий час перебувало в центрі дослідницьких інтересів

багатьох поколінь вітчизняних істориків. Зародившись як побутове явище в результаті споконвічної боротьби землеробської і кочової цивілізації у другій половині XV ст. козацтво пройшло тривалу фазу становлення. Лише наприкінці XVI ст. воно набуває станових ознак і дедалі більше впливає на всі сфери суспільного життя.

Регіональні дослідження окреслених питань дають змогу глибше проаналізувати загальні тенденції. Історіографія проблеми практично не має регіональних розробок. Студіювання проблеми ускладнюється також відсутністю теоретичних розробок, присвячених специфіці феодальної епохи в Україні.

Автор статті ставить за мету з'ясувати соціальну природу козацтва Уманщини та прослідкувати процес становлення козацького землеволодіння на території регіону, що досліджується. Предметом дослідження є козацтво та козацьке землеволодіння Уманщини, а об'єктом – соціальний склад козацтва регіону.

Наукове дослідження соціальних основ українського козацтва бере початок з середини XIX ст. В.Б.Антонович в одній із своїх ранніх праць ставить козацтво у прямий зв'язок з обшинним побутом ранньої Русі [1, XXII], але згодом головна роль у виникненні козацтва відводиться ним південноукраїнським старостам [2, 46-48]. Витвором народної стихії постає козацтво в праці М.І.Костомарова [3, 17]. Із хліборобських громад південного пограниччя виводив козацтво І.М.Каманін [4, 15]. Детально зупиняється на соціальній генезі козацтва в своїх працях М.С.Грушевський [5, 74; 6, 41-62]. В радянські часи дослідженнями історії українського козацтва займалися К.Г.Гуслистий та В.О.Голобуцький [7; 8]. Значний внесок у розкриття проблеми зробили В.А.Смолій [9], Я.Р.Дашкевич [10], С.А.Леп'явко [11], Л.Винар [12].

Незначна увага приділялася дослідниками питанням, які стосувалися економічних основ становлення козацької верстви. Лише у працях І.М.Каманіна було зроблено спробу з'ясувати зародження землеволодіння у козаків [13, 90]. В наш час надзвичайно важливими для означеної проблеми є праці В.О.Щербак, в яких досліджується проблема формування українського козацтва як соціального стану, аналізуються правові, економічні та духовні основи становлення козацької верстви [14; 15; 16; 17; 18].

Цікавим є дослідження Н.Яковенко, де характеризується процес становлення української шляхти, показано шляхи здійснення польської колонізації в Україні і, зокрема, на Уманщині [19]. Коріння деяких українських шляхетських родин, що проживали на Уманщині, вивчено в праці В.В.Кривошеї та В.М.Орла [20]. Автори докладно характеризують також персональний склад шляхти та козацтва регіону. Безпосередньо з історією краю XIV – XVII ст. пов'язані роботи І.І.Кривошеї, В.В.Кривошеї, Т.В.Кузнеця [21 – 24], в яких проаналізовано процес заселення краю в період литовсько-польської колонізації.

Соціальна природа козацтва Уманщини не була однорідною. На думку В.Б.Антоновича, польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу й уряд “не тямив тепер, куди козаків приписати”, а між всіма станами тогочасної Речі Посполитої козаки вважались

аномалією [2, 52]. Крім селянського елементу, до соціальної бази козацтва належали елементи служилого боярства і бездомної шляхти.

С.А.Леп'явко вважає, що основні аспекти формування козацтва необхідно чітко бачити і зазначає, що козацтво сформувалося як стан привілейований і як суспільне явище мало глибоке коріння. Він доводить, що саме соціальна група негербованої дрібної шляхти і боярства відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв [11, 28-33]. Боярську теорію виникнення козацтва спростовує А.О.Гурбик, який доводить, що аграрна реформа частково зачепила лише Волинь, а отже, не слід перебільшувати суспільне значення останньої для інших регіонів України на кінець XVI ст. Цю ж думку підтверджує і В.О.Щербак, який доводить, що формування козацтва з боярського стану починається вже на другому етапі цього процесу, тобто аж з кінця XVI ст. [16, 68]. Він же доводить, що козацтво сформувалося з різних станів [15, 51].

Натомість В.А.Смолій стверджує, що “школу козацтва пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства” [25, 64]. Формування козацтва на Уманщині теж відбувалося за рахунок різних соціальних груп і категорій населення.

Посилення соціального гніту в Україні наприкінці XVI ст. викликало покозачення значної частини селян та міщан. Поодинокі і цілими сім'ями люди втікали з панських маєтків і селилися на південних та південно-східних окраїнах. Вони оголошували себе козаками, намагаючись повністю уникнути залежності від феодалів і через займанщину розпочати вільне господарювання. Інші вступали до січового товариства.

Важливим джерелом формування козацтва на Уманщині були військовослужбовці. З метою оборони краю від татарських набігів при місцевій владі створювались спеціальні загони службників, як правило, із фортечних бояр. Такі ж загони мали у своїх маєтках і магнати. З початку XVI ст. волинці, брацлав'яни і кияни згадуються у численних “Реєстрах найманого війська на землях Русі й Поділля”. У 1529 р. у такому переписі згадується Дмитро Базанович-Звенигородець. У переписі загону прикордонної сторожі 1529 р. згадані брацлав'яни Богуш Слупиця, Браткович, Козар, Черниш, Остапко Сивкович, Дмитро Базанович-Звенигородець [19, 238]. У реєстрах сторожових прикордонних загонів першої половини – середини XVI ст. часто згадуються представники тих галицьких, подільських чи малопольських родин, які згодом осідали на Уманщині, щільно перемішуючись з місцевою шляхтою.

Водночас простежується й інше джерело зростання козацького стану на Уманщині. Так, більшість козацької старшини була вихідцями з шляхти, про що красномовно свідчить козацький реєстр 1581 р. [15, 44]. Такої ж думки дотримуються В.В.Кривошея та В.М.Орел: “Значний відсоток, в першу чергу, безземельної шляхти в пошуках свого місця в житті приходив до “козацького хліба” [20, 135], а І.О.Шипович зазначав, що “и так много было привлекательного в привольи степей, в бранных боях с неверными, в «хитростях казацких», что к казакам

проривались даже богатые польские шляхтичи и делили с ними по несколько месяцев поэзию степной жизни и войны” [26, 15]. Цілком безпідставно заперечувалась роль українських магнатів в утворенні козащини. Організація козацьких, тобто збройних військових загонів, будівництво укріплень, матеріальне забезпечення козаків потребували чималих коштів. Наївно вважати, що все це могло бути в розпорядженні втікачів-селян [10, 20].

На Уманщині межі суспільних станів змішувались: козаки входили до складу міщан, а самі міщани, будучи заможніми, несли військову службу. “Прежде при князе Константине Острожском, бояре обязаны были являться на службу со всеми своими людьми, а мещане, которые держат пасеки, должны были становиться о дву-конь в сборе; а теперь это смешалось...” [27, 58]. Висновок про те, що станові перегородки між малим шляхтичем, боярином, козаком і міщанином на прикордонних територіях, а отже, і на Уманщині, важливі небагато, робить і Н.Яковенко. Саме тут “на перше місце висувався чинник професійної солідарності “збройного люду”. Такий спрощений ракурс розмежування суспільства чи суспільного розподілу праці на дві основні категорії людей-воїнів (збройний люду усіх мастей) і орачів (селянства), не був новим для України. ... а в годину війни збройна служба урівнювала усі згадані групи єдиним поняттям воїнства, покликаною захищати свою землю від татарських набігів” [19, 249].

У цілому можна констатувати, що досить численна група замкових зем'ян на Уманщині в останні десятиріччя перед Хмельниччиною викристалізується у своєрідну соціальну мікроструктуру: шляхетську – за незалежною ментальністю, боярсько-козацьку – за характером занять, відчайдушно хоробру – за способом життя й усталеними в цьому середовищі цінностями і нарешті, що надзвичайно суттєво, не розшаровану в майновому відношенні, бо однаково малозаможну. Не підлягає сумніву абсолютна кількісна перевага в цій групі етнічного елемента.

Згідно з міркуваннями Н.Яковенко, на порубіжжі складалася “ситуація, за якої “будь-єсть, будь-не-єсть перемир'я з татарами”, а з коня зсідати не доводиться, диктувала форми виживання, накладаючи відбиток на побут, манеру поведінки, спосіб мислення. До явищ цього ж логічного ряду належить і те, що тут людей збройного стану (козаків, бояр-слуг, міщан прикордонних міст, бояр-шляхту) більше чинників об'єднувало, ніж роз'єднувало, і між ними ніколи не окреслювалася надто оголено станова прірва, що відділяла шляхту від низів у внутрішніх регіонах держави. Зайве говорити, що й без того гнучкі станові перегородки серед козацького світу втрачали всякий сенс” [19, 268]. Яскраві індивіди, вихідці зі шляхти дійсно, як писав у свій час В.Липинський, принесли в козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею і навички до законної стабільної влади, але це відбулося за межами шляхетського стану, на платформі інтересів козацтва.

Про вагому роль шляхти на території Уманщини напередодні Визвольної війни та в процесі виникнення козацтва свідчить також той факт, що, виділяючи регіональні групи в Гетьманщині, В.В. Кривошея та Т.В. Кузнець до шляхетсько-козацьких полків зараховують Брацлавський, західні сотні Київського,

частину Уманського [23, 5], тобто ті полки, що сформувалися на території історичної Уманщини. Простий перелік козацьких старшин періоду, що передував Визвольній війні, засвідчує шляхетське походження багатьох із них [20, 5]. Цієї ж думки дотримується і О.Ю.Дан, аналізуючи соціальний склад козацтва Брацлавщини напередодні Визвольної війни середини XVII ст.: “Показані шляхтичі складали в козацькому середовищі 12,3 %, але вони були цементуючою основою військового навику широкої маси селянства, яке влилося в лави Війська Запорозького” [28, 68].

Ставлення людини до землі було визначальним фактором при оцінці її місця й ролі в середньовічному суспільстві. Тому важливим аспектом дослідження формування українського козацтва є питання про його землеволодіння [18, 90].

На Уманщині його зародження зумовлювалося насамперед трудовою колонізацією степових просторів: “Заняттям козаків, як і вездє, было здесь пасечничество, рыболовство и охота. Для этого козаки снимали “уходы” или на казённых (старостинских) землях, или у частных владельцев” [27, 59]. Однак мисливство і рибальство на “уходах” до середини XVI ст. не викликало необхідності утверджувати якісь правові основи володіння цими угіддями. Після Люблінської унії ситуація починає змінюватись.

Працюючи з року в рік на одних і тих же укладах, що простягалися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували хутори, пасіки, поступово залишалися проживати на місцях промислів. “Иная пасека, – зазначав ревізор Брацлавського замку в 1545 р., – стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милю, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашня, спускные ставы, множество пчел, всякий зверь, сады, роскошные огороды и всякие другие выгоды” [29, 26]. В люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на укладах “установиче”, тобто назавжди.

Землі, здобуті шляхом займанщини, козацтво намагалося юридично закріпити як приватну власність шляхом одержання жалуваних грамот від намісника, великого князя або ж короля [30], що стало основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний із зміцненням козацького імунітету в результаті заснування Запорозької Січі та організації реєстрового козацтва.

Одному з наступників на посаді старшого реєстру – Янові Оришовському – король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577) урочища Копистерин на річці Мурафі поблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на річці Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння [31]. Спочатку аналогічних документальних свідчень зустрічалося небагато і стосувалися вони переважно старших козацького реєстру [5, 176].

У грамоті короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не містилося прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там говорилося лише про щорічну плату грошима та сукном [18, 93]. Однак запис до реєстру фактично давав козакові право на оволодіння землею, якою він користувався, і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою узаконення як приватної власності [18, 93].

Цілком можливо, зазначає В.О.Щербак, що ініціаторами цього ставали не лише самі козаки. Потреба уряду Речі Посполитої у дешевій військовій силі постійно зростала, а можливості для її оплати зменшувалися. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких, король міг латати проріхи державного бюджету [15, 49]. Саме тому в другій половині XVI ст. в офіційному польському діловодстві з'являється термін "ди́ке поле" щодо території на схід від Дніпра. Магнати намагалися одержати там землі під приводом так званого "заселення" краю.

Отже, фактично узаконюється ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Звичайно, це явище не було новим на Україні, адже ще раніше землі одержували фортечні бояри та зем'яни. На Уманщині таку грамоту король Сигізмунд I у 1546 р. надав на села Соколове на р. Конелі і Митківці на р. Гірський Тікич зем'янину Дмитру Базановичу, названому також "звенигородським козаком" [27, 185]. Цілком можливо, що терміном "козак" підкреслювалась його схильність до козацького промислу, адже в документах за 1529 р. він згадувався серед охоронців державного кордону поблизу Саврані, Чечельника, Звенигорода, Кошиловців [32, 144]. Синові Дмитра, який продовжував іменуватися козаком, "шляхетному Богданові Дмитровичу" королева Бона в 1549 р. надала ще й селище Курилівці [33, 185], хоча відомостей про його козакування чи бодай приналежність до козаків, що вступили на державну службу, не збереглося [18, 94-95].

Дмитро Базанович був представником зем'янсько-шляхетської верстви, що козакувала. На думку А.В.Стороженка, надання їм маєностей не стосувалося становлення козацького землеволодіння [34, 152-155]. Проте В.О.Щербак зазначає, що суперечать цьому твердженню дані про перехід до козацтва представників згаданої верстви [18, 95]. В 1583 р. зем'яни Андрій та Іван Кішки володіли великими маєностями на півдні Брацлавщини [33, 610]. Разом з тим до Національно-визвольної війни винагорода козакам за службу шляхом надання їм земельних володінь не набула широкого розвитку.

Консолідація панівного класу в середині XVI ст. реалізувалася через ревізії прав на шляхетство. Підставою для їх визнання була наявність юридично підтвердженого землеволодіння. Лише незначна кількість зем'ян та бояр здобула шляхетські права. Всі інші повинні були переходити до категорії державних або приватних селян. Тому частина службової верстви, насамперед на Уманщині, шукала порятунку в козацтві.

Реєстрові козаки становили незначний відсоток усього масиву земельних власників. Річ Посполита майже постійно вела війни із сусідніми державами, і часто уряд вербував тисячі українських селян та міщан для військових потреб. Перебування разом із козаками в далеких походах значною мірою впливало на формування їхньої соціальної свідомості. Повертаючись до власних осель, учасники експедиції оголошували себе козаками, залишаючи за собою право на володіння землею.

В документах XVI ст., крім шляхти, "отчичами" (спадкові власники земель) називаються бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між ними і

козаками не існувало. "Не смотря на такие обширныя владения, владельцы их (предшественники магнатов Калиновских и Потоцких) продолжали именоваться "козаками" [27, 58]. Отже, в результаті купівлі їхні землі могли ставати козацькими на правах приватної власності.

Через відсутність різнопланового фактичного матеріалу важко судити про масштаби поширення козацького землеволодіння на Уманщині, співвідношення певних його форм. Хоча можна з впевненістю стверджувати, що переважала займанщина. У люстрації Київського воєводства за 1622 р. відзначалося, що козаки "беруть собі всякі користі з полів та рік, забирають собі мало не всі ґрунти не лише в місті, а по селах і з того немає ніяких доходів" [15, 51; 27, 56-57]. Маються на увазі дії покозаченого населення, кількість якого зростала ближче до південного степу в результаті народної колонізації. Немає підстав стверджувати, що всі вони були землевласниками. Проте саме через землеволодіння тих, хто оголошував себе козаками, власті втрачали значні прибутки. Невипадково старости настійно вимагали від уряду Речі Посполитої знищити козацькі привілеї.

Отже, формування козацтва на Уманщині відбувалося за рахунок різних соціальних груп і категорій населення. Важливу роль на території Уманщини, на відміну від інших регіонів України, в процесі виникнення козацтва відіграла шляхта. Яскраві індивіди, вихідці зі шляхти принесли в козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею та навички до законної, стабільної влади.

Становлення козацького землеволодіння в краї тісно пов'язане із трудовою колонізацією південного порубіжжя. Освоєння угодів, у яких козаки займалися промислами, своїми силами захищаючись від татар і поступово залишаючись на проживання, утверджувало в їхній свідомості впевненість у правомірності розпоряджатися цими землями. Згодом право на володіння землею фіксувалося юридичними актами. Козацьке землеволодіння зростало внаслідок нових угідь, куплених у міщан, шляхти, а також отриманих як плата за державну службу.

1. Антонович В.Б. Содержание актов о козаках 1500 – 1648 // Архив Юго-Западной России . – К., 1861. – Ч. 3. – Т. I.
2. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991.
3. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Собр. соч. – СПб., 1904. – Кн. 4. – Т. 9.
4. Каманин И.М. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. – К., 1914.
5. Грушевський М. С. Історія України–Руси. В 11 т., 12 кн. / Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – (Пам'ятки історичної думки України). – 1995. – Т. 7.
6. Грушевський М. С. Історія України–Руси. В 11 т., 12 кн. / Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – (Пам'ятки історичної думки України). – 1994. – Т. 5.
7. Гуслистий К.Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею // Нариси з історії України. – К., 1941. – Вип. 2; Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1957.
8. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
9. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості

- народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1985.
10. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Український історичний журнал. – 1990. – № 12.
 11. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
 12. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козаччини // Український історик. – 1965. – Ч. 3-4.
 13. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения Исторического общества Нестора летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2.
 14. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1989.
 15. Щербак В.О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – № 11.
 16. Щербак В.О. Формування козацького землевладіння (XVI – перша половина XVII ст.) // Середньовічна Україна. – К.: Наукова думка, 1994.
 17. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV-XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1997.
 18. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.). – К.: Видавничий дім “КМ Аcaademia”, 2000.
 19. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993.
 20. Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К.: ІПі ЕНД НАНУ, 2000.
 21. Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.В. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). / НАН України, інститут політичних і етносоціальних досліджень. – К., 1998.
 22. Кузнець Т.В. Уманщина в польсько-литовську добу (XIV – перша половина XVIII ст.). // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи. Збірник наукових праць. – Частина VI. / Редкол.: В. Г. Кузь (голов ред.) та ін. – К.: Знання, 2000.
 23. Кривошея В.В. Уманське козацтво: історичні дрібниці // Україна вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1999.
 24. Кривошея В.В., Кузнець Т.В. Національна еліта. Уманщина. Козацтво. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998.
 25. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – № 5.
 26. Шипович И. О. О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней и отношении Брацлавщины к Подолии. – Винница: Тип. Городского управления, 1914.
 27. Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР.) – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2.
 28. Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004.
 29. Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1.
 30. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 840. – Оп. 1. – Спр. 10.
 31. ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 172.
 32. *Źrodła dziejowe.* – Т. 20.
 33. Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1.
 34. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904.

О.І. Гуржій, Л.М. Дешевенко

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ НА ПІВНОЧІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОВСТАНСЬКИХ ЗАГОНІВ

Соціальні рухи в Україні XVIII ст. й, зокрема, протистояння зі зброєю в руках проти утисків можновладців вже давно привертають увагу істориків. Стосовно Лівобережного регіону (Гетьманщини) про них маємо яскраві згадки та стилі оцінні характеристики в козацько-старшинських літописах того періоду: Самовидця, Г.Грaб'янки, С.Величка (поч. XVIII ст.), Я.Лизогуба (1742), “Короткому літописі Малої Росії з 1506 по 1770 р.” В.Рубана (1777) та ін. Одними з перших, хто почав вивчати перебіг тих подій, стали П.Симоновський, О.Рігельман, Г.Міллер, Д.Бангиш-Каменський. Особливо багато в цьому напрямі зробили в XIX – на початку XX ст. О.Лазаревський, В.Модзалевський, Д.Багалій, Д.Яворницький, В.Барвінський, В.Мякотін... А в другій половині XX ст. над розробкою теми плідно працювали К.Гуслистий, І.Гуржій, В.Дядиченко, В.Романовський, К.Стецюк, В.Мордвінцев, В.Борисенко, О.Путро та багато інших. Бібліографія праць цих учених сягає десятка сторінок.

Вперше у вітчизняній історіографії формування соціальної свідомості українців у ході класової боротьби в другій половині XVII – XVIII ст. всебічно висвітлює В.Смолій, а про народні рухи конкретно на півночі Лівобережжя йдеться в кандидатських дисертаціях П.Маруні, О.Череваня та Т.Муравльової [1–4].

Незважаючи на наявну спеціальну літературу, питання про джерела формування (поповнення чи зменшення) повстанського контингенту в межах північних регіонів Гетьманщини, зокрема Стародубського та Чернігівського полків, а також про роль міграційних процесів на збройний опір соціальним утискам залишаються фактично не дослідженими. Їхнє вивчення і є метою цієї статті, оскільки відповідь на них дозволить з'ясувати, хто саме і чому стояв в опозиції до місцевої влади, брав найактивнішу участь в опорі якій, власне, вимоги висував. Крім того, не менш важливою при цьому є проблема, так би мовити, законності й справедливості збройної боротьби посполитих і рядових козаків, що нині знову досить гостро дискутується (так само, як і в XIX – на початку XX ст.). Наприклад, порушуються питання про масовий бандитизм, нову класифікацію (переоцінку) гайдамацтва та опришківства, роль ватажків так званих “народних месників” тощо.

Вивчаючи першоджерела, варто звернути особливу увагу на надзвичайну “рухливість” населення на території як Стародубщини, так і Чернігівщини. Внаслідок різних негараздів, у першу чергу соціального та економічного характеру, спустошувалася (інколи навіть повністю) значна частина “старих” населених пунктів. Водночас відбувався активний процес освоєння земель і заселення нових слобід, сіл, містечок. У деяких із них за порівняно короткий термін чисельність жителів могла змінитися більше, ніж на половину. В зв'язку з цим, важливим є з'ясування того, хто ж становив

основу учасників збройної боротьби: чи ті з них, хто давно мешкав у певному населеному пункті, чи новоприбулі, котрі мали значні ілюзії щодо можливого поліпшення своїх умов життя, а тому нерідко чинили відчайдушний супротив незаконному, як вони вважали, посиленню визиску.

У вітчизняній історіографії радянського періоду, як правило, при висвітленні міграцій людинності йшлося про переселення жителів правобережних і західноукраїнських земель на лівий берег Дніпра як реакцію на «нестерпну експлуатацію польської шляхти». Про зворотній рух практично взагалі не писалося. Причини цього цілком зрозумілі: хіба могло бути таке, щоб українці тікали з Російської держави (фактично йшло ототожнення з братнім російським народом) у Річ Посполиту, до ворогів – польських магнатів і шляхти? Втім, документальні матеріали свідчать про інше. Протягом усього XVIII ст. відбувався вихід українців у «Полску область» практично з усіх лівобережних полків, хоча він був порівняно незначним і серйозно не впливав на демографічну ситуацію в Гетьманщині [4; 5; 11; 12; 30; 31]. Наприклад, за відомістю 1717 р. про Меджибізьку волость Летичівського повіту, з новоприбулих сюди 1352 родин з різних українських регіонів з Лівобережжя було лише 42 [6, 88 – 89].

Як вже зазначалося, посилення визиску часто-густо призводило до помітного скорочення чисельності багатьох населених пунктів. Так, у скарзі на ім'я гетьмана І. Скоропадського 1718 р. жителі с. Чернотичі (Чернігівський полк) зафіксували: «Село наше Чернотичи в годах прошлых отдано в подданство пану Велецкому и мы ему во всем послушенство воздаем... А ныне накидает он на нас нижайших несносные повинности, от чего многие в нищету пришли и порасходились по сторонам... осталось нас 26 человек и на работизне мы от недели Троицы и по се число работизну делаем» [2, 18].

Матеріали «Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку» 1729-1730 рр. зафіксували в цьому селі 11 дворів [7, 135, 183]. Якщо врахувати той факт, що на той період в одному дворі в середньому було 2 хати і 2 сім'ї [8, 117 – 118; 9, 192], то можна припустити таке: десь за 12 років чисельність жителів у ньому принаймні подвоїлася і, зрозуміло, за рахунок новоприбулих осіб. 1718 р. І. Скоропадському скаржилися й мешканці с. Лилинівки (того ж полку), пояснюючи причини свого переходу на інше місце проживання так: «И прежде век на пана Искрицкого обыкшую давали работизну... сено косили, греблю гатили и дерево возили, а опосля он стал накидывать (давати.- Авт.) на нас несносные повинности... и кто противится немилосердно батожем и киями нещадно бьет, за волосы рвет и ногами топчет, от чего многие порасходились, а ныне в селе осталось нищетных 27 человек». На той час за схожих обставин залишилося в селах: понурівці (Стародубський полк) з 53 лише 21 двір, Невдольське (того ж полку) з 42 – 18, Червотичі (Чернігівський полк) з 64 – 26 дворів [2, 19].

Рангове с. Голубівка (Стародубський полк), як засвідчили в 1729-1730 рр. її старожили, «под утратою всего своего движимого и недвижимого имени и жестокого наказанія» було заселене новгородським сотником Василем Черняем (70-ті роки XVII ст.) [9, 19, 71, 480; 10, 88]. Воно було приписане до сотницького уряду, а тому після смерті Черняка ним володіли лише

тамтешні сотники. На початку XVIII ст. тут уже налічувалося понад 30 дворів посполитих. Проте, Ф.Лісовський, який став новгородським сотником 1715 р., розорив майже все населення села. Як скаржилася тоді його громада на чолі з вйтом стародубському полковнику, «з кривавими слезами», сотник їй учинив «крайню нужду», «утиски и остатное разореніе». Він «як вовк полишивши нас бедних, – наголосили селяни, – под свою державу (владу. – Авт.), не як иншие державци отеческого, но яко немилосердний тиран з нами поступає битием смертним, що иншого побою и червь понесли или окриваючи драпезством розним знищаючи, в работизну иншим людям запроудет, як і тепер нас запродал за чотириста золотих, а тие от орендаре ведлуг данной от Лисовского интерцизии тяжкими нас утески работизнами якого малослиханного немилосердія не могучи понести, все розийшлися люди, доми и грунта пооставши» [11, 55]. Залишилося тільки 6 дворів «можнейших», мешканці яких також погрожували втекти, якщо їх ніхто не захистить. Були відомі факти, коли Ф.Лісовський своїх селян «за ослушания» наказував «до смерти бить киями», проти чого не міг заподіяти і сам гетьман [12, 23 – 24].

У скарзі чернігівського єпископа за 1731 р. про зубожіння його підданих – монастирських посполитих – фіксуємо повідомлення про те, що в Сверхській волості (Чернігівщина) «подание за неравномерным и тяженним в тамошних селах на консистентов (російських вояків.- Авт.) денежной дачи расположением знатную узнаючи обиду и немогучи оною болше сносити, многие во инние околничные маєтности владелческие принуждены zostали поросходитися, а малое число оставшихся подданих немогущих надлежащо вистачити до катедре Черниговской и до дворца Сверхского повинности за неурожаем хлеба, голодом, изморение в житии своем немалую претерпевают нужду». Також мешканці навколишніх сіл Ображеївки, Калеївки, Шатриці розийшлися в різні місця, «пустие толко оставили дворы», через непомірний грошовий збір на утримання російського війська [13, 1].

Через надмірні утиски стародубського полкового обозного Павла Скорупи від нього втекли 1759 р. 20 підданих із сіл Смялицька Буда та Городечня (Новоміська сотня) [14, 1]. Протягом 20-60-х років XVIII ст. межі Чернігівського полку полишили понад 500 осіб і 60 родин, які потім оселилися на Правобережжі. Тоді ж у тому напрямку та на землі Білорусі переселилося 629 посполитих і козаків із Стародубського полку [15, 131 – 146]. 1763 р. сталися втечі ще близько 600 посполитих у Річ Посполиту з сотен Городнянська, Ройська, Любецька (Чернігівський полк) [16, 181 – 182].

З 1764 по 1781 рр., коли було остаточно ліквідовано автономний суспільно-політичний устрій Гетьманщини і замінено на загальноімперський, за нашими підрахунками (дані неповні через брак джерел), з десятків сіл і хуторів, практично всіх сотень Стародубського та Чернігівського полків, втекло понад 1000 підданих у різні місця України, Росії та Речі Посполитої [17; 18; 19, 56 – 59; 20, 3; 21, 3 – 4; 22; 23; 24, 454 – 456 зв.].

При аналізі джерел стає цілком очевидним, що масовий вихід за межі Стародубського і Чернігівського полків, взагалі за кордони Гетьманщини спостерігався

насамперед серед селянства як найбільш експлуатованої соціальної групи. Значно менше він стосувався міщанства. На середину ХУІІІ ст., у зв'язку з посиленням гніту рядового козацтва, міграційні процеси особливо активно охопили й військовий стан. Про це, зокрема, йдеться в універсалі К.Розумовського від 29 червня 1754 р. „Известно нам, – зазначено в ньому, – что малороссийские полковники, полковая старшина, сотники и сотенная старшина козаков употребляют во всегдашние работизны для своих приват (власних потреб.- Авт.), как пеших так и конных, а особливо в жнивное время и отягощают привозками разных припасов с ближних и дальних мест лесу на строение себе домов, хуторов...”, а „через крайнее отягощение козаки приходят в крайнее разорение и оставя свои жилища принуждены бежать за рубеж и в слободские полки” [25, 1 – 2].

Отже, ми маємо всі підстави констатувати, що: 1) за межі території обох полків втечі (чи переходи) активно відбувалися протягом усього століття; 2) головними їхніми причинами, як правило, були надмірні утиски й бажання посполитих та рядових козаків залишити свого можновладця та поліпшити умови власного життя; 3) чисельність населення окремих сіл і містечок часто зменшувалася наполовину.

Проте мав місце й зворотній процес: освоєння нових земель і поповнення переселенцями жителів старих населених пунктів. Так, на Чернігівщині заснування більшості сіл припадає на кінець ХУІІ – першу половину ХУІІІ ст. (Рубанка, Гмирянки, Савин (Савинки – ?)*, Лупасове, Олександрівка та ін.). У другій половині ХУІІІ ст. тут виникли, зокрема, села Марківці, Шатура, Березова Гать [26, 157, 194, 296, 334, 377, 395]. Слід зазначити, що на Сіверщині серед поселенців домінували вихідці з Білорусі. Причому природним кордоном поширення їхніх поселень стала р. Десна. На південь від неї більшість знову становили переселенці українського походження [27, 211].

У Стародубському полку за 1723 – 1781 рр. старшини заселили: у Мглинській сотні 23 з усіх 70 населених пунктів (або 33%), Новоміській відповідно – 36 з 82 (44%), Топальській – 39 з 81 (48%) [28, 324 – 440].

В окремих населених пунктах часто траплялися трагічні події (старшинські міжособищі, полонення жителів турками чи татарами, стихійні лиха тощо), які корінним чином змінювали долю людей. Наприклад, с. Савинки (Чернігівський полк) з'явилося за гетьманування Д.Многогрішного (1668-1672), завдяки ініціативі його брата Сави. Гетьман І.Самойлович (1672-1687) відібрав село і передав у власність генеральному осавулові Л. Полуботку. Після нього маєтком володів син Л.Полуботка – чернігівський полковник Павло. За І.Мазепи на території землі, що належала мешканцям с. Савинки, бунчуковий товариш В.Дорошенко, користуючись підтримкою гетьмана, побудував млин і оселив сл. Лубянець. Коли ж І.Мазепа усунули від влади (1708), полковник Полуботок розігнав мешканців слободи. Впусті вона залишалася років з десять. Після ж арешту та ув'язнення у Петропавлівській фортеці П.Полуботка 1723 р., Дорошенко знову повернувся до свого маєтку, „пустій своїй млин устроил, и слободку ту населил” [7, 137, 139].

Потерпали за схожих обставин і рядові козаки, які юридично були вільними особами й мали певні привілеї. Конкретно 1718 р. господар гетьманського двору Даровський дав розпорядження прикажчикам Линкевичу та Чехівському заснувати слободу на „грунтах” козаків с. Лубенки (Стародубський полк), що тогочасне законодавство формально забороняло робити. У відповідь на це козаки почали чинити супротив, за що досить швидко були схоплені й посаджені до в'язниці в м. Стародубі [28, 347 – 348].

Окремі населені пункти від свого виникнення могли перебувати тривалий час у володінні представників одного роду чи монастиря. Так, м-ко Семіонівка того ж полку було спочатку засноване як слобода гетьманським сином С.Самойловичем. Після смерті того маєтком кілька років володіла вдова С.Самойловича, а потім як посаг передала його старшині Корсаку. Після нього містечко перейшло у спадок до сина останнього і т.ін. [9, 396].

Для другої половини ХУІІІ ст. маємо цікаві дані про втечі на територію обох регіонів російських селян-кріпаків, солдатів, а також білоруських підданих. Зокрема, в 50-х роках з Росії на Стародубщину прибуло близько 40 кріпаків поміщика Феніна [29, 1]. З Мозирського повіту Мінського воєводства на Чернігівщину переселились 36 залежних посполитих підсудка Пршибори [30, 2 – 6; 31, 249, 525].

В першій половині 60-х років сталися масові втечі кріпаків поміщиків Гордєєва, Кузьєнова, Мельнікова, Пігарєва (Білгородська губернія, Росія) у межі Стародубського полку [32].

Наведені нами факти дозволяють значною мірою уявити як саме формувалося населення Стародубського та Чернігівського полків, а також виявити основні джерела поповнення учасників боротьби проти утисків можновладців. Для цих процесів характерною була постійна демографічна нестабільність, викликана головним чином соціально-економічними чинниками, частково політичною ситуацією в Гетьманщині. Фактично, вона існувала протягом усього ХУІІІ ст., а тому помітно впливала і на характер протистояння посполитих і рядових козаків, з одного боку, і заможних старшин, шляхти, монастирів, урядових військових команд, з іншого.

Причин для того було більше, ніж досить. Звернемося до конкретних прикладів. На початку Північної війни (1700-1721) через Лівобережну Україну в Прибалтику були направлені запорозькі загоны для участі у війні проти Швеції. Скориставшись підтримкою низовиків, у містах Почепі й Мглині сталися збройні сутички козаків з представниками місцевої адміністрації. У можновладців вони забирали фураж для коней, а собі – продовольство (1701-1702).

Особливо могутню хвилю соціального протесту на території Гетьманщини зумовила селянська війна в Росії під проводом отамана К.Булавіна (1708-1709). Уже в другій половині 1708 р. повстання посполитих і козаків охопили Лубенський, Полтавський, Гадяцький, Прилуцький, Миргородський, Переяславський, Стародубський, Чернігівський та інші полки. В їх ході громилася маєтки старшин і монастирів, будинки купців, орендарів і торговців. Найзначніші виступи сталися в Стародубі, Лубнах, Гадячі. Безпосередньо в Стародубі було вбито понад 50 особливо ненависних орендарів і торговців [33, 272].

У другій чверті ХУІІІ ст. найпомітнішими виявилися повстання на Стародубщині: у сл. Шираївці (1736), с. Фосевичах і Чолхові (1747-1748), с. Кулагах і Суботівцях (1748-1750).

1750 р. у Любецькій сотні Чернігівського полку стався бій гайдамацького загону з козачою каральною командою. Значні заворушення зчинили жителі с. Лакомої Буди, Костяничів і Симонтовки (Стародубщина, 1751, 1752 і 1754 рр.). 1761 р. знову відновили свою боротьбу селяни Кулаг і Суботівців, яких підтримали близько 50 осіб Київського гарнізону, які на той час поблизу заготовляли ліс. Крім того, повстанський рух охопив 14 навколишніх сіл. Він відновлювався в 1770, 1775 і 1779 рр.

Вибухи народного супротиву спостерігалися і в інших населених пунктах обох регіонів, але поглиблене висвітлення цих аспектів є предметом подальших наукових студій.

1. Смолій В.А. *Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.)*. – К., 1985.
2. Маруня П. *Селянські рухи на Стародубщині (40-70 рр. ХVІІІ ст.)*. – Рук. дис.... канд. іст. наук.-Дрогобич, 1951.
3. Черевань А.С. *Крестьянское движение против закрепощения на Левобережной Украине (50-70-е годы ХVІІІ века)*.-Рук. дисс. ... канд. ист. наук.-К., 1953.
4. Муравлева Т.Н. *Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70-90-е годы ХVІІІ века*. – Рук. дисс... канд. ист. наук.-К, 1953.
5. *Центральный державный историчний архів України в м. Києві (Далі – ЦДІАУК)*. – Ф.51. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 4, 5, 11, 12, 30, 31, 33; Спр. 383.- Арк. 58, 81, 103-107; Оп. 3. – Спр. 16831.
6. Крикун М.Г. *Колонізація Подільського воєводства у першій половині ХVІІІ ст.* // *Український історико-географічний збірник*. – К., 1972. – Вип. 2.
7. *Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 г.* // *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта*

- Старой Малороссии.-Чернигов, 1908.*
8. Радакова Е.П. *О ревизиях в Малороссии в ХVІІІ столетии* // *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г.-М., 1902, отд. 2.*
 9. Перковський А.Л. *Народонаселення України в ХVІІІ столітті: Рук.дис. ...канд. іст. наук.- К., 1968.*
 10. Кривошея В.В. *Українська козацька старшина.-К., 1997. – Ч.1.*
 11. *Ділова документація Гетьманщини ХVІІІ ст.* – К., 1993.
 12. Моравский С. Федор Лисовский. 1709-1722: *Очерк из внутренней истории Малороссии в 1-й половине ХVІІІ ст.*//*Киевская старина, 1891.-№10.*
 13. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3926.
 14. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15539.
 15. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16831.
 16. ЦДІАУК. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 607.
 17. ЦДІАУК. – Ф.206. – Оп. 1. – Спр. 142.
 18. ЦДІАУК. – Ф.206. – Оп. 1. – Спр. 343.
 19. ЦДІАУК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 35.
 20. ЦДІАУК. – Ф. 270. – Оп. 2. – Спр. 102.
 21. ЦДІАУК. – Ф. 270. – Оп. 2. – Спр. 119.
 22. НБУ. *Інститут рукопису, ф. І. – № 60875-60876.*
 23. НБУ. *Інститут рукопису, ф. І. – № 60865-60868.*
 24. *Центральный російський архів давніх актів. – Ф. 248. – Оп. 64. – Спр. 5649.*
 25. // *Киевская старина. – 1896. – № 7-8.*
 26. *Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972.*
 27. Василенко Н.П. *Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К.,1915.*
 28. Лазаревский А.М. *Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.-К., 1888. – Т. 1.*
 29. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16421.
 30. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1528.
 31. *Гайдамацький рух на Україні у ХVІІІ ст.* – К., 1970.
 32. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 138.
 33. *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т.2.*

* Генеральне слідство про маєтності Чернігівського полку зафіксувало співзвучні за назвою два села: Савинки Волинської сотні й Савинці Понорницької сотні.

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь

XIX – початку XX ст.

І. В. Довжук

РЕГІОНАЛЬНО-ГАЛУЗЕВИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У першій половині XIX ст. продовжувала домінувати феодально-кріпосницька система господарювання, однак із економічної структури феодального суспільства поступово формувалися капіталістичні (ринкові) відношення. Це було обумовлено посиленням товарно-грошових відносин та іншими факторами буржуазної модернізації. Так, під впливом попиту на хліб, сировину для промисловості сільське господарство починає поступово еволюціонувати шляхом капіталізації. Воно набуває все чіткіших риси торговельного, підприємницького характеру, окреслюється тенденція до зростання товарності, поглиблюється галузева спеціалізація, удосконалюються системи обробітку землі, знярядь праці.

Проаналізуємо розвиток основних галузей сільського господарства підросійської України в середині XIX ст. у цілому та за окремими регіонами: Лівобережжя, Правобережжя, Півдня. Цю проблему порушували у своїх працях такі науковці, як К.Воблий, О.Скальковський, І.Гуржій, П.Лященко, В.Голобуцький та ін. Мета статті – з'ясувати регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. Об'єкт дослідження – сільське господарство, предмет – регіонально-галузевий розвиток.

Наддніпрянська Україна в господарському аспекті не становила єдиного цілого. *Лівобережна Україна* (Полтавська, Чернігівська і Харківська губернії) відрізнялася великою родючістю ґрунтів. Тут сіяли жито, пшеницю, гречку, овес, ячмінь, просо. Поміщицькі господарства засівали пшеницею 2/3 лану. Селяни, навпаки, пшеницею засівали тільки 1/4 лану [1, 15]. Така відмінність свідчить, що поміщицьке господарство працювало на ринок, селянське більше турбувалося про задоволення своїх потреб, тому віддавало перевагу житю.

У селянських і поміщицьких господарствах розгорнулося виробництво конопляної олії, яку зливали в дубові діжки, вагою разом з тарою від 25 до 27 пудів, і взимку на санях перевозили до Вітебська (для сплаву до Ризького порту) або до Столбців (місто Мінської губернії), щоб транспортувати до Кенігсберга (Прусія). Невеликі партії відправляли вантажами до Варшави і Петербурга. Купівля і продаж

олії зосередилися на Покровському ярмарку неподалік м. Брянськ [2, 229-233].

Іншою важливою галуззю господарства для Чернігівщини і Полтавщини була тютюнова. Центром торгівлі був Роменський ярмарок, куди приїжджали купці з найвіддаленіших куточків імперії. Місцевий тютюн вивозили до Москви, Риги, Петербурга і навіть Сибіру [3, 61].

Поширеним було бджільництво. У деяких поміщицьких маєтках були пасіки по кілька сот вуликів. У самій тільки Полтавській губернії поміщики в 1827 р. зібрали 1,3 млн. пудів воску й 7 тис. пудів меду [4, 63-65].

Поряд із землеробством мало значення і скотарство: розводили рогату худобу черкаської породи, яку відправляли „великими гуртами у великоросійські міста” [5, 38], овець черкаської, а місцями й кримської породи; також було розвинено конярство. Продукти землеробства й скотарства продавалися на численних місцевих ярмарках, купувалися купцями центральних губерній Росії. Лівобережна Україна була пов'язана з російським внутрішнім ринком, а частково із зовнішньою торгівлею Російської імперії. Серед селянства Лівобережної України був поширений відхід на сільськогосподарські роботи в Південну Україну й в Землю Війська Донського.

Правобережна Україна (Київська, Волинська і Подільська губернії) була пов'язана з чорноморськими портами. Туди вивозився хліб і сплавлявся ліс по Дніпру і Дністру.

Південна Україна (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії) значно відрізнялася в господарському відношенні від інших частин України. Вона передусім виступала як експортер вовни і продуктів тваринництва. Розвиток землеробства гальмували транспортні труднощі й велика конкуренція з боку центрально-чорноземних губерній Росії. Через транспортні проблеми в лісостеповій смузі найбільша частина сільськогосподарських продуктів перероблялась у фабрики й напівфабрикати. Використовуючи безкоштовну працю кріпаків, поміщики в першій половині XIX ст. розвинули такі галузі харчової промисловості, як винокуріння, пізніше цукроваріння, у меншій мірі – тютюнову й олійну промисловість. Відповідну продукцію збували переважно за кордони імперії. Зате текстильна промисловість, що переробляла місцеву сировину (льон, вовну, коноплю), у другій половині XIX ст. завмерла [6, 1035].

Південна Україна являла собою район великого скотарства, головним чином вівчарства. Друге місце в скотарському господарстві посідали коні. Розводилася і велика рогата худоба. Скотарство значною мірою було екстенсивним. Так, у Катеринославській губернії коні весь рік знаходилися

на паші. Населення Південної України займалося і хліборобством, яке завдяки близькості портів стало набувати товарного характеру. У 1846-1847 рр. тут було зібрано 8 млн. четвєртин (міра обсягу, дорівнює 209,91 л.) хліба [4, 60, 63].

На середину XIX ст. у Наддніпрянській Україні виникає ряд нових галузей сільського господарства, і на той же час зростають існуючі раніше галузі, продукція яких була або предметом зовнішньої і внутрішньої торгівлі, що розвивалася, або слугувала сировиною для обробної промисловості. У зв'язку з цим частково змінюється і господарський профіль окремих районів [7, 544].

У зерновому господарстві в окреслений період важливе значення мало зростання посівів пшениці, особливо у Правобережній і Південній Україні. Про темпи їхнього зростання можна судити за даними окремих губерній. У Київській губернії, наприклад, виробництво пшениці в 1799 р. дорівнювало 99,4 тис. четв., а в 1846 р. – 212,2 тис. четв. У той час як загальна посівна площа Київської губернії за вказаний період зросла на 72%, засів пшениці збільшився на 112% [8, 141]. У 1847 р. у Київській губернії пшениця становила 2/3 товарного хліба. Також збільшувалися посіви пшениці й у Подільській губернії, де за 1820–1833 рр. вони зросли на 67%. У кінці 40-х рр. XIX ст. подільські поміщики засівали цією культурою 2/3 озимих полів. Правобережна Україна була основним районом вивозу пшениці через чорноморські порти. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років з Правобережної України вивозилося десь 57% усієї пшениці, що експортувалася через Одесу [8, 143, 145].

Найбільш успішно нові капіталістичні відносини розвивалися в Південній Україні, яка на початку XIX ст. була малозаселеним краєм. Високі темпи колонізації і сприятливі умови збуту сільськогосподарської продукції, завдяки сусідству чорноморських і азовських портів, сприяли розвитку торгового землеробства. За період з 1778 по 1851 рік посівні площі в краї збільшились у 25 разів [8, 56]. Відповідно зростало і виробництво хліба на душу населення. Якщо в 1802-1811 рр. у Південній Україні й на Дону на душу населення припадало хліба в середньому на рік 2,4 четв., то в 1857-1863 рр. – уже 4,7 четв., тобто майже вдвічі більше [9, 171]. У другій чверті XIX ст. Південна Україна збільшує експорт хліба. Так, його вивіз з південних губерній до чорноморських портів і за кордон на 40-і роки досягав уже 1,5 млн. четв. (15 млн. пудів) [10, 92-94].

Розвиток товарного зернового виробництва, значні посіви пшениці, невеликий відсоток кріпосного населення (з 3127 тис. усього населення поміщицьких селян було лише 658 тис. [7, 545]) обумовлювали підвищення попиту на найману працю і сільськогосподарські машини, удосконалення техніки тощо. Так, на півдні раніше, ніж в інших районах Наддніпрянщини закладались основи капіталістичного сільського господарства.

В експорті хліба на середину XIX ст. велику роль відігравали чорноморські й азовські порти. Найбільше значення мала Одеса, оскільки вивіз пшениці через одеський порт становив у 1853 р. 30 млн. пудів [9, 172].

У зв'язку зі зростанням цукрової промисловості, у другій чверті XIX ст. збільшуються посіви цукрових буряків. У першій чверті століття ця галузь господарства розвивалася повільно. У 1825 р. цукрових

заводів у Російській імперії було всього 7, але згодом їхня кількість збільшувалася. У 1848-1850 рр. у державі нараховувалося понад 300 підприємств. В Україні на цей час діяло понад 180 цукроварень, що становило 2/3 від загальної кількості [11, 122].

Посіви цукрових буряків розміщувались в основному в Україні і центральних чорноземних губерніях Росії. Уже на початку 40-х років тільки в Сумському повіті Харківської губернії нараховувалося близько 1 тис. десятин плантацій цукрових буряків [1, 17]. Перше місце посідала Київська губернія, де при заводах засівалося цукровими буряками понад 15 тис. дес. За підрахунками економіста Л.Тенгоборського, по всій імперії (включаючи Польщу) наприкінці 40-х років засівалося буряками 45-50 тис. дес. [12, 218-220]. У 1853 р. посіви цукрових буряків становили понад 66 тис. дес. [13, 50]. У 1848-1849 рр. площа бурякових плантацій в Україні дорівнювала 75,8% усієї площі цукрових буряків у Російській імперії. Тільки за період з 1848 по 1860 рр. площа плантацій буряків в українських губерніях збільшилась з 27,7 до 43,7 тис. дес. [14, 154-155].

У першій половині XIX ст. у сільському господарстві підросійської України поширилося вирощування картопля. Її розведення мало агротехнічне значення і, крім того, було показником зростання торгового землеробства. З початку 1840-х рр. відбулося помітне збільшення посівів картоплі в цілому по Російській імперії. У 1841 р. її було посаджено близько 4 млн. четв., а на 1850 р. посадка картоплі перевищувала 5 млн. четв. [15, 352-356]. За даними Міністерства державного майна, у 1847 р. в 46 європейських губерніях Російської імперії було засіяно майже 6 млн. четв. картоплі. З них у Волинській губернії 292,1 тис. четв. – по 20,2 четв. на 100 душ. Набагато менше вироблялося картоплі в таких губерніях Правобережжя, як Київська й Подільська. У Лівобережній Україні припадало по 8,8 четв. на 100 душ [15, 357].

Зростаючий попит на коней, худобу і продукти тваринництва на внутрішньому й зовнішньому ринках стимулював розвиток в Україні тваринництва, у тому числі конярства. Найбільш розвиненим конярство було в Південній Україні. Так, у 1799 р. тут нараховувалося 167 конезаводів і 269 господарств з розведення великої рогатої худоби [16, 225]. У 1830 р. на одній тільки Катеринославщині нараховувалося 287 конезаводів. Конярство розвивалось також і на Лівобережжі. Так, на Полтавщині в 1846 р. було 419 конезаводів, переважно дрібних – розводили в середньому до 50 коней. Досить успішно розвивалось і товарне скотарство. У 1830 р. у Катеринославській губернії було 311 господарств із розведення великої рогатої худоби [8, 60].

Одним із важливих показників розвитку продуктивних сил у скотарському господарстві Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. ставало розведення тонкорунних овець. Вівчарство як екстенсивна форма скотарства повністю відповідало існуючим на той час умовам – наявності вільних земель, з іншого боку, вівця задовольняла різні потреби замкненого домашнього господарства, даючи м'ясо, вовну і смушок (шкурка ягняти у віці до трьох діб). Багато поміщицьких господарств було зацікавлено в розведенні овець, оскільки

використовували для цієї мети свої землі, які не могли обробляти.

Перше стадо тонкорунних мериносових овець було заведено в 1803 р. у Таврійській губернії, потім у 1804 р. був створений вівчарний „завод” неподалік від Одеси. У наступні роки уряд роздавав землі на півдні України бажаним розводити стада тонкорунних овець. 12 січня 1804 р. були видані спеціальні правила про розподіл у південних губерніях пустуючих казенних земель для створення вівчарних „заводів” [11, 50]. Мериносове вівчарство поширилося у Південній Україні, а також у Бессарабії, на Лівобережній і Правобережній Україні, у деяких інших районах Російської імперії [17, 45]. У 1812 р. у Російській імперії нараховувалося до 150 тис. мериносів [18, 113]; на початку 30-х років XIX ст. в одній Харківській губернії їх було понад 250 тис., а в Катеринославській – понад 200 тис. У 1823 р. у великих господарствах Херсонської і Катеринославської губерній нараховувалося 314,3 тис. овець-мериносів, а у 1848 р. – уже майже 2 млн. Отже, за 25 років кількість овець збільшилася у 6 разів. На 40-і рр. XIX ст. у Південній Україні нараховувалося до 7 млн. голів овець, з них половина мериносових [7, 544]. У 1850 р. в Україні було 9965 тис. голів овець, з них тонкорунних – 4514 тис. [8, 65].

Вовна як важливий предмет вивозу за кордон мала збут і на внутрішньому ринку. Деякі великі поміщики будували свої фабрики з переробки вовни і виготовлення сукна, яке постачали переважно для потреб армії. На розвиненому вівчарстві базувалася українська текстильна промисловість, яка в першій половині XIX ст. ще мала доволі значні розміри. Наприклад, на Полтавщині в 1846 р. нараховувалося 18 фабрик, де виготовляли сукно зі звичайної і тонкорунної вовни на суму понад 315 тис. крб. [19, 335]. Отже, підросійська Україна на середину XIX ст. стала основним центром тонкорунного вівчарства Російської імперії.

Таким чином, розвиток сільського господарства в Наддніпрянській Україні в 40-50-х рр. XIX ст. виявлявся передусім у зростанні окремих галузей і в освоєнні цілих земель. Особливо інтенсивний розвиток отримали такі галузі господарства, як тонкорунне вівчарство, вирощування цукрових буряків і хліба. Наддніпрянщина на середину XIX ст. стала великим експортером пшениці і, поряд з центрально-чорноземними губерніями Росії, головною житницею Російської імперії.

Ця проблематика має подальші перспективи щодо дослідження інших галузей сільського господарства, а також методів обробітку ґрунтів в українських губерніях.

1. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – Т.1. – К., 1928.
2. Журнал Министерства Государственных Имуществ. – 1844. – Кн. XI.
3. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 3. – 1907.
4. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962.
5. Ябловский Е. Землеописание Российской империи для всех состояний. – СПб., 1810. – Ч. VI.
6. Енциклопедія Українознавства в двох томах під головуною ред. проф. В.Кубійовича. – Т.1/III. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949.
7. Ляценко П.И. История народного хозяйства СССР.

- Т.1. – М., 1950.
8. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954.
9. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970.
10. Скальковський А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – СПб., 1853. – Т. II.
11. Див.: Обзор действий Департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет, с 1844 по 1854 год. – СПб., 1855. – Ч. I.
12. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России. – Т.1. – М., 1854.
13. Вильсон И. Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России. – СПб., 1857.
14. Воблий К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – М., 1929.
15. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России. – Т. II. – М., 1855.
16. Дружинина Е. Северное Причерноморье 1775-1780 гг. – М., 1959.
17. Ябловский Е. Российская статистика. – СПб., 1832. – Ч. II.
18. Андросов В. Хозяйственная статистика России. – М., 1827.
19. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1848. – Т. II.

Н.В. Венгер

ФОРМУВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВОЇ ЕЛІТИ НА ТЕРИТОРІЇ АГРАРНИХ МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Вивчення менонітського підприємництва як активного компонента південноросійського регіонального варіанта підприємництва, призвело до появи чималої кількості робіт, які мають переважно конкретно-історичний характер [1]. Як свідчить аналіз сучасних досліджень, кількісні характеристики не є достатніми для розуміння такого комплексного і складного явища, яким було менонітське підприємництво. Наше уявлення про особливості економічного розвитку поселень буде неповним без уваги до соціальних процесів, які саме призвели до формування на теренах аграрних поселень досить численної групи підприємців, визнаної не лише у спільноті менонітських поселень, але й за її межами. Процеси соціальної трансформації менонітських колоній знайшли деяке відображення в роботах сучасних дослідників. Насамперед варто згадати публікації новозеландського історика Дж. Юррі [2]. Однак його наукові спостереження торкаються переважно періоду другої половини XIX століття – періоду „високого” розвитку менонітської промисловості. Оскільки формування торговельно-промислової еліти другої половини XIX століття було лише продовженням більш ранніх процесів, його вивчення є неможливим без історичного екскурсу до попередньої епохи. Отже, метою статті є дослідження соціальних процесів, які спричинили виникнення підприємництва на території аграрних менонітських колоній у першій половині XIX ст. та супроводжували перші кроки його розвитку.

Процес формування підприємницької еліти ініціювався самим ходом економічного розвитку колоній та визначався його особливостями. Вирішальними при цьому стали такі чинники: 1) правове забезпечення процесу; 2) особливі економічні умови, що сприяли розвитку підприємницької діяльності всередині замкнутого соціуму; 3) наявність первинного капіталу; 4) формування особливого ставлення з боку членів конгрегації щодо представників нової соціальної групи.

Розвиток підприємництва на території поселень визначався двома видами законодавств: колонізаційного та промислового. Перші документи колонізацій, «Маніфест» Катерини II (1863 р.) і Олександра I (1804 р.), здійснили «запуск» процесів підприємництва на території колоній, дозволивши переселенцям займатися іншими, крім землеробства, заняттями: засновувати фабрики, записуватися в купецтво, цехи [3, 312 – 314]. Затверджені «Маніфестом» Олександра I нові правила колонізації різко обмежили контингент переселенців, надаючи можливості еміграції лише для економічно благополучних категорій, заможних і сімейних господарів, що займалися землеробством і сільським ремеслом. Це, безумовно, відіграло позитивну роль у формуванні соціальної й економічної бази підприємництва [4, 137 – 140].

На заохочення різних видів підприємництва була спрямована діяльність «Опікунської над іноземними поселенцями контори», заснованої 1800 р. До її компетенції належало залучення колоністів і менонітів до утворення полотняних, суконних, шкіряних й інших фабрик [5, 144]. Рішення тактичних і конкретних ситуативних економічних проблем, що виникали в колоніях, було завданням органів, які регулювали процеси колонізацій, і перш за все Міністерства Внутрішніх Справ, а з 1838 р. – Міністерства Державного Майна. Спільна діяльність Міністра Внутрішніх справ, графа В. Кочубея, С.Х. Контеніуса і Дюка де Ришельє забезпечувала швидке і максимально ефективне рішення по кожному з питань, що виникали. Так, в 1812 р. був прийнятий закон, який остаточно легітимізував підприємницьку діяльність колоністів за територією колоній, а також дозволив їм переходити в інше, наприклад, купецьке звання або залишатися за їхнім бажанням у званні колоністів, виконуючи всі повинності [6, 3]. У 1816 р. спільними зусиллями було розроблено правила обкладання для ремісників, що побажали вибрати ремесло як основне джерело свого прибутку.

У подальший період статусу німецьких колоністів торкалися закони, прийняті Сенатом в 1817, 1833-1849 рр., на основі яких в 1857 р. було складене своєрідне зведення законів – «Статут про колонії іноземців в Російській імперії» [7, 3 – 98]. Він визначав повноправне місце колоністів у процесі капіталістичного розвитку країни, дозволяв вільно переходити в інші звання, придбати будь-яку приватну власність. Ці положення відкривали необмежений простір для використання первинних капіталів, накопичених підприємцями-колоністами за попередній період.

Регулювання підприємництва на території менонітських колоній здійснювалося також і промисловим законодавством. До початку XIX ст. у

Росії вже були сформовані мінімальні юридичні норми промислового законодавства. Прийнято такі закони: «Міське обкладання» (1785), «Статут про ціни» (1799), «Статут про банкрутство» (1800), а в 1807 р. з'явився Маніфест Олександра I «Про даровані купецтву нові вигоди, відмінності, переваги і нові засоби щодо поширення та посилення торгових підприємств» [8, 971 – 978]. У 1824 р. були прийняті «Додаткові постанови про устрій гільдій і про торгівлю інших станів», що регулювали права, обов'язки з торгівлі і промислів окремих станових груп, іноземних торговців, міжстанові переходи [9, 588 – 612]. Оскільки важливою особливістю промислового законодавства Росії була його станова структура, колоністи законодавчо зараховувалися до тих категорій, яким було дозволено займатися підприємництвом.

Під час економічного розвитку менонітських поселень у першій половині XIX ст. визначилися два головні види підприємницької діяльності: виробнича (ремісничча і промислова) та торгова.

Вже в перші роки здійснення колонізаційного експерименту на території поселень з'явилися перші ремісничі майстерні й стаціонарні торгові лавки. Незважаючи на те, що сама колонізація спочатку замислювалася як аграрна, в кожній групі переселенців налічувалася велика кількість представників ремісничих професій. Наприклад, аналіз складу 3-ої партії емігрантів за 1787 р. свідчить про те, що більшість переселенців володіла ремісничими спеціальностями (69 ремісників і 48 землеробів) [10, 169 – 172]. Хоча органи колонізацій всіляко стимулювали і підтримували землеробський характер колоній, а ремісничу діяльність деякий час вважали лише підтримкою сімейного бюджету, вже в 1808 р. відсоток ремісничих господарств був досить високим: у Хортицьких колоніях він становив 26%, Молочанському менонітському окрузі – 20%, Молочанському колоністському окрузі – 13%, Кримських колоніях – 57% [11, 102 – 132].

Підприємницька діяльність на території менонітських поселень стимулювалася особливою системою спадкоємства, а також прискореним демографічним зростанням населення, коли розмір запасних земель не міг задовольнити всіх охочих. У 40-х рр. XIX ст. кількість господарств, що мали пряме відношення до виробничої діяльності, на території Хортицьких колоній зросла до 48%, на Молочній – 25%, на території Кримських колоній – 20%. За даними 1841 р., на Хортиці діяли 4 олійниці, 52 млини, 5 крупорушок [12, 11]. У 1850-х рр. на Молочній, за даними Канцелярії Таврійського губернатора, налічувалося 28 олійниць, 41 млин, 4 крупорушки, 1 винокурня; 1 суконний, 26 цегляних, 8 черепичних, 2 пивоварні, 4 оцтові заводи [13, 83 – 97].

Вже в першій половині XIX ст. достатньо високого розвитку на території поселень досягла торгівля. Початком торгового підприємництва можна вважати 1806 р., коли менонітами з с. Хортиці Р. Вільямом, Р. Диким, П. Мантлером, В. Мартенсом було збудовано на Кичкаській верфі судно й здійснено першу торгівлю експедицію до Чорного моря [14, 8 зв., 156]. Відомості про початок стаціонарної торгівлі датуються 1811 р. Саме тоді житель селища Шенвізе Герцен заснував на Молочній торгову лавку [15, 16]. У 1862 р. в Молочанському менонітському окрузі налічувалося 44 стаціонарні торгові лавки різної спеціалізації

(бакалійні, мануфактурні, суконні, тютюнові, торгуючі залізними виробами і лісоматеріалами) [15, 16]. Найкрупніші з них належали Генріху Вільмсу (Гальбштадт), Якобу Тіссену (Шенау), Петру Регіру (Альтонау). На території цих же поселень налічувалось 9 заїжджих дворів, 26 шинків [16, 48 – 49]. За свідченнями органів опіки, у Хортицькому колоністському окрузі нараховували 12 торгових лавок [17, 33 – 45].

Однією з вирішальних проблем при утворенні приватних підприємств стало питання про стартовий капітал. Частим джерелом при цьому були особисті накопичення, привезені переселенцями до Росії. У “Маніфесті” 1863 р. колоністам було дозволено ввезти в Росію товарів на суму до 300 крб. для їх подальшої реалізації на місцевих ринках [3, 312 – 314]. “Маніфест” Олександра I забезпечив переселення більш заможних груп емігрантів, які також прибули до Росії з капіталами. У 1804 р. колезький радник Л. Трефурт, повідомляючи про виїзд з Данцига 50-ти сімей, зазначав, що 10 із них у декларації заявляли про порівняно велику суму грошей, яку вони мали намір ввезти до Росії (більше 1000 крб. на родину) [18, 144 – 148]. Як первинний капітал також міг бути використаний спадок, отриманий колоністами після смерті закордонних родичів. Матеріали Опікунської контори рясніють подібними відомостями. Таким джерелом частково скористався, наприклад, Йоган Тіссен, створюючи свій перший млин у Катеринославі [19, 73]. Іншим шляхом отримання коштів була позика. Можливість її надання також декларувалася «Маніфестом» 1763 р. Законодавча підтримка отримання позики з’явилася у 1807 р., це були високо конфірмовані правила «Про взаємообразну видачу фабрикантам, заводчикам і ремісникам позики з капіталу для заохочення промисловості» [20, 17]. Достатньо поширеним і традиційним для менонітов засобом розширення фінансових можливостей були вигідні династичні шлюби.

Заохочувальним було ставлення общинників до підприємницької діяльності. Ще серед перших прихильників Менно Симонса була чимала кількість представників ремісничих професій. Те, що створення менонітських общин планувалося в Росії як землеробських, позначалося на етиці власності. Найважливішим показником добробуту меноніта тривалий час був розмір земельного наділу. Однак, як свідчить представлений вище соціальний аналіз, більшість общинників мимоволі опинилася в родинних зв’язках із представниками неземлеробських професій.

Практика накопичення капіталу не суперечила етиці власності менонітського віровчення. У центрі віровчення Менно Симонса лежала ідея про общину, якій підкорялося все, чим володіли віряни: час, гроші, здібності, фізична й духовна праця. В общині істинних християн не було місця грішникам, скнарам і лихварям. Проте сам факт використання грошей і торгівлі не заперечувався. Товарно-грошові відносини не допускалися лише з відлученими. Характерно, що навіть у початковий період формування менонітського віровчення в ньому не було вимоги про перерозподіл матеріальної власності. Заперечуючи будь-яке насильство, меноніти відкидали перерозподіл як акт, неминуче з ним зв’язаний [21, 67].

Вже у середині сторіччя виявилася найважливіша соціальна “представницька” функція підприємництва. Створені в Росії масиви менонітських поселень, засновані на іншому економічному устрої, сформували своєрідну мікрозону, що розвивалася за особливими законами (от чому така важлива була регулювальна діяльність Опікунської контори). Це визначало деяку замкнутість регіону, ускладнювало процеси інтеграції мікрополя в загальну економічну макросистему. Каталізатором процесів взаємної інтеграції, які на початковому етапі прийняли форму міжнародного інтелектуального обміну, було підприємництво. Підприємці здійснювали роль представництва шляхом інформування навколишнього населення про новини і винаходи, спосіб життя усередині поселень. Для жителів самих колоній вони також підіймали завісу в новий світ, вони першими здобули досвід його пізнання і співпраці з ним, відмовляючись від примітивного егоцентризму, властивого менонітам як замкнутому релігійному руху.

Таким чином, до середини XIX сторіччя на території менонітських колоній півдня України виділилася специфічна соціальна група, основним засобом отримання прибутків якої була підприємницька діяльність (виробнича або торгово-посередницька). Виробниче підприємництво було представлене ремісниками і власниками перших фабричних підприємств (за неповними даними, до таких на Молочній можна було зарахувати 50 фабрикантів і 408 ремісників) [13, 83 – 97]. До середини XIX ст. на території поселень сформувалися і перші підприємницькі династії. Вони, як правило, з’являлися в тих галузях, де необхідно було забезпечити спадкоємність в управлінні крупними підприємствами: борошномельному та великому фабричному виробництві. Серед перших борошномельних династій були Нібури (Хортицькі поселення – Яків, Абрам, Герман Нібури) і Тіссени (Катеринослав – Генріх старший, Генріх молодший, Йоган Тіссени) [22, 314 – 317]. Найбільшу суконну фабрику, засновану в 1815 р. у Гальбштадті Й. Класеном і Фейном, успадкували брати Тевси (Генріх, Берг та Йоган) [13, 83 – 97]. На цьому етапі накопичення засобів не забезпечувало успішного продовження раніше вибраного напрямку в бізнесі, бо династичні ланцюги часто уривалися спадкоємцями. Діючи згідно з прийнятими в менонітів стереотипами, велика кількість спадкоємців використовувала накопичення для придбання земельного наділу або в пошуках більших прибутків змінювали напрям підприємницької діяльності. Прикладом цього може слугувати історія сім’ї Вільмсів із Гальбштадту. Батько, Гейнріх Вільмс, був щасливим торговцем, який володів найкрупнішим на Молочній магазином з обігом 28 тис. крб. Його син, Яків Вільмс, використав успадковані гроші для купівлі млинів. У 1912 р. він був главою найбільшої акціонерної компанії «Вільмс і К» [16, 48 – 49].

Таким чином, розвиток підприємницької діяльності і товарно-грошових відносин був найважливішою особливістю економічної зони, що виникла на територіях поселень. Підприємницька діяльність позитивно вплинула на економіку колоній, перетворивши їх на розвинений у промисловому плані регіон. Починаючи колонізаційний

О. А. Бундак

ЛІСОВІ ПРОМИСЛИ СЕЛЯНСТВА ВОЛИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

експеримент, царський уряд навряд чи замислювався над глибиною експерименту і його сутністю, яка спочатку зводилася лише до процесу освоєння й інтеграції нових земель. Насправді змістом цієї програми став досвід із комплексного використання нових для Росії економічних методів і відносин на достатньо великих територіальних масивах. Коли після 1861 р. Росія вступила на шлях цілеспрямованого капіталістичного розвитку, перейнявши досвід розвинених промислових держав, уряд, схоже, навіть не замислювався над тим, що на території власної країни, в окремо взятих колоніях, вже впродовж півстоліття успішно проводився експеримент зі ствердження ринкових форм економіки, який приніс позитивні результати.

Волинь належить до тих губерній, де половина всієї земельної площі зайнята лісами і багата на дикоростучі лікарські трави: білокопитник, чорну білину, бедринець, горицвіт, звичайну та аптечну душицю, звіробій, золототисячник, коровник, придорожний молочай, гостре молодило, кульбабу. За те, щоб збирати лісову продукцію, селяни змушені були відробити власникові один день за бересть (березову кору), день – за рижики (гриби), опеньки, за конвалії. Інколи за право користування лісом призначалися додатково, понад панщину, будівельні дні (Іскоростиський маєток Овруцького повіту). Звичайно, це залежало від волі та бажання власників: у деяких маєтках селяни відробляли один-два дні в тиждень за користування лісовими угіддями [1, 15 – 16].

Селяни збирали у великій кількості горіхи та жолуді, використовуючи останні як корм для свиней. Чорницю й журавлину часто вивозили на великі губернські ярмарки, а також за її межі, де обмінювали на сіль. Для приготування квасу та вітамінізованих напоїв використовували малину, калину, ожину.

Особливе місце належало збиранню грибів: маслят, бабок-сироїжок, лисичок, які селяни використовували для власного вжитку і вивозили на ринок. Найкращими вважались білі гриби (боровики), які здебільшого сушили в печах для зимової пори. Практикувалося соління грибів у діжках та кадубах.

Лісовими промислами селяни займалися у вільний від землеробства час. Найпоширеніші з них – заготівля лісоматеріалів, вигонка смоли та дьогтю, виготовлення поташу. Процес заготівлі лісоматеріалів складався з кількох етапів: вирубки лісу, його обробки і транспортування (інколи обробка здійснювалась в лісопилних майстернях).

Звичайно, вирубка лісу проводилася у приватних володіннях залежними селянами за рахунок відпрацювання панщини. Традиційними знаряддями праці на лісорозробках були сокира, дворучна пилка, дерев'яні чи металеві ломы. Через великий попит на дерево та у зв'язку з високими прибутками від його продажу магнати та царський уряд практично не контролювали масове винищення лісів. Торгівлі лісом сприяла можливість вигідно транспортувати лісоматеріали без використання тягової сили – сплавити їх річками. На невеликих річках колоди скріплювалися по декілька штук у невеликі плоти. Для сплаву використовували річки Прип'ять, Стир, Туріно, Горинь, Стохід, Случ, Західний Буг та їхні притоки [2, 75]. У 1850-х рр. річками Стир, Горинь, Случ, Ікву було сплавлено 1843 плоти на суму 442442 крб. [3, 52]. По річці Турія Ковельського повіту в 1856 р. прийшло 200 плотів, у 1857 р. – 230, на суму 46000 крб. сріблом [4, 8].

Магнатський ліс, соснові та дубові колоди сплавлились із Волинської і Київської губерній річками до Риги, а також до пруських портів Мемель і Данцінг [5, 164]. Прибутковість цього промислу була незаперечною, тому спостерігався процес неконтрольованого знищення лісових масивів,

1. Венгер Н. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX стол. – 1914 р.) // *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. – Вип. 16. – К., 2004; Малиновский Л.В. *Экономическое и социальное развитие колонистской деревни в Южной России в первой половине XIX века // Исторические записки*. – 1983. – Том 109; Романюк М. *Борошномельна промисловість у менонітських колоніях півдня України (кінець XVIII – XX ст.) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*. – Запоріжжя, 2003.
2. Urry J. *Mennonite economic development in the Russia mirror // Mennonites in Russia*. – Winnipeg, 1989; Urry J. *Prolegomena to the study of Mennonite society in Russia, 1880-1914 // Journal Mennonite Studies*. – 1990. – № 8.
3. *Полное Собрание Законов Российской Империи (Далі – ПСЗРИ) – Собрание I. – Т.XVI.*
4. *ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.28.*
5. *ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.26.*
6. *Державний архів Одеської області (далі – ДАОО) – Ф.6. – Оп.1. – Спр. 1892.*
7. *Устав о колониях иностранцев в Российской империи. – СПб., 1957.*
8. *ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.27.*
9. *ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.39.*
10. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.134. – Оп.1. – Спр. 8.*
11. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1. – Спр. 175.*
12. *ДАДО. – Ф.134. Оп.1. – Спр. 875.*
13. *Центральний Державний Архів Республіки Крим (далі – ЦДАРК). – Ф.26. – Оп.1. Спр.2221.*
14. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 151.*
15. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 293.*
16. *ДАОО. – Ф.6. – Оп.4.- Спр. 18925.*
17. *Статистические сведения о населённых местах Екатеринославской губернии за 1862 г. – Екатеринослав, 1863.*
18. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 98.*
19. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 125.*
20. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 167.*
21. *Брандсма Ян Дуже. Менно Симонс из Витмарзума. – Караганда, 1997.*
22. *Epp D. The emergence of German industry in South Russia // Mennonite Quarterly Review. – 1981. – № 51.*

зокрема в 50-60-х рр. XIX ст. відзначалося різке скорочення лісів, особливо тих, що перебували в приватному володінні.

За самовільну вирубку лісу застосовували різноманітні методи покарання – від сплати штрафів до відбування покарання у в'язниці (таблиця 1).

Табл. 1.

Ціни на різні види дерева в 1840 р. в Житомирському повіті [6, 6]

Назва дерева	довж. в саж.	товщ. верш.	к-сть дерев	Ціна за дерево		Розмір штрафу	
				руб.	коп.	руб.	коп.
дуб	3	6	1	4	26,66	8	53,5
береза	3	4	4	-	80	1	60
гілля	3	2	44	8	80	17	60

Так, орендаторові корчми єврею Скалці за несанкціоновану вирубку лісу для прибудовки рішенням суду було призначено грошове покарання — штраф. У Житомирському повіті селяни с. Феліпєць самочинно вирубали 270 дерев, за що їм було присуджено штраф у розмірі 165 крб. 20 коп. [7, 88]. Траплялися випадки вирубування лісових масивів, що належали церкві. У Володимир-Волинському повіті «лісу знайшли вирубаного, дерева різної породи товщини і розміру – соснові – 480 шт., жердин – 510, 50 возів хмизу і дров 100 возів. За все дерево «священнику призначили 526 крб. 50 коп. сріблом» [8, 79]. Інколи вирубували церковний ліс на громадські потреби й потреби самої церкви. У фільварку с. Окру, що належав Луцькому Тринітарському монастирю, було вирубано 199 дубів на клепку і «бельки»; в урочищі Жаше - 15 дубів на «бельки» [9, 205]. У таких випадках призначались певні ділянки для вирубування і спеціальні люди, які за цим процесом слідували. Траплялись випадки самовільного вирубування церковних лісів. У Володимир-Волинському повіті «...знайшли вирубаніми дерева різного гатунку товщини та метражу – соснового – 480 штук, жердок – 510, 20 кіп кілків, 50 возів гілля та 100 возів дров. За все дерево священнику (за понесені збитки) призначили 526 крб. 50 коп. сріблом» [8, 79].

У казенних і приватних лісах були лісники, які стежили за лісовим фондом. У Житомирському лісництві на Войцехівській дачі було висаджено на 5 десятинах садженцеві сосни, прорубано магістральну лінію згідно з затвердженим планом, де працювало 200 осіб. Крім того, зібрано хмиз на площі 50 десятин і насіння дерев, до цих робіт залучено 400 осіб (з розрахунку по 2 десятини на один день на одну особу) [7, 7 – 9]. Використовувалась і праця найманих робітників – полісовщиків, яким за певний обсяг роботи сплачували гроші (таблиця 2).

Табл. 2.

Розмір жалувань полісовщикам Новоград-Волинського повіту [10, 7 – 9]

Прізвище	Який проміжок часу працювали	Зарплата (крб. коп.)
І.Андрєєву	1847-квітень 1849 рр.	14-66
А.Москавчуку	1847-серпень 1855 рр.	53-64
Г.Шинкаруку	1847-січень 1850 рр.	18-75
М.А.Гнатюку	травень 1841 – квітень 1854 рр.	32-81
Я.Бируку	1847-серпень 1855 рр.	53-64
С.Бируку	1850-серпень 1855 рр.	94-81
Ф.Шинковичу	квітень 1854-серпень 1855 рр.	авг.33

Використання вільнонайманої праці, продуктивність якої була значно вищою, ніж праця кріпосних, свідчило про розклад феодално-кріпосницької системи і проникнення нових відносин у господарство.

Одним із найдавніших лісових промислів Волинського Полісся була вигонка смоли та дьогтю. Першу використовували для просмолювання човнів,

канатів, рибальських неводів. Дьоготь застосовували в народній медицині і для змазування колісних осей та шкіряного взуття.

Найбільш поширеним способом добували смолу-живицю з кори хвойних дерев. Спеціальними зігнутими різцями на корі робили надрізи. Смола стікала по насічках у конусоподібну посудинку-лійку, з якої її вибирали у відра й діжки [11, 37]. Цей спосіб і нині використовується для добування живиці.

Дьоготь і смолу варили з лучини і берести, яку заготовляли на виробничих ділянках лісу. За неповними даними, у 40-х рр. XIX ст. у Луцькому, Новоград-Волинському, Житомирському, Ровенському, Острозькому, Овруцькому і Дубнівському повітах губернії заготовляли лучину і бересту в 157 населених пунктах [12, 37; 13, 37]. Вигонка дьогтю з берести проводилась у вогнищах-купах. Берестом наповнювали глиняні горщики, які встановлювали на цегляних підмостках у викопаному рові або на поверхні ґрунту. Кришки горщиків для герметичності обмазували глиною. Зверху накладали дрова, тріски і підпалювали. Отриманий у процесі сухої перегонки дьоготь через отвір у дні горщика стікав по жолобу в підставлену дерев'яну посудину. Таким способом добуто 100 відер дьогтю на Сербитівській і 200 відер на Нелворацькій дачах Житомирського повіту [14, 1-3].

Одним із основних занять селян Овруцького повіту було добування смоли, скипидару та дьогтю. Відходи від переробки дьогтю-мазуту використовували для змазування возів та різноманітних механізмів. Смолу варили в спеціально обладнаних ямах та в печах-смолокурнях. Для побудови такої печі потрібен був дозвіл місцевої адміністрації, так званий білет на смолокуріння [15, 9]. Очевидно, місцева влада здійснювала певний контроль над вирубкою лісу та отриманням прибутків власниками, аби останні вчасно сплачували гроші в рахунок казни. Селяни с. Старочуднів на Старочуднівській дачі зі соснових пеньків та коріння зварили в 1857 р. 280 відер смоли та осмолу. Проте в цьому ж році закінчувався термін білета на

смолокуріння і для подальшої роботи слід було знову звертатися по дозвіл.

Смолу, дьоготь, клепку та гонт із Волинської губернії відправляли для продажу в інші безлісові регіони. У 1845 р. із Чорнобильської пристані було відправлено 4,5 тис. бочок смоли на суму 175 тис. крб. сріблом, дві третини цієї кількості припадало на Волинську губернію [16, 177].

Допоміжним заняттям, певною мірою пов'язаним із лісовим господарством, було виготовлення поташу. Цей продукт мав великий попит на внутрішньому й особливо – на європейському ринках. Він використовувався для вибілювання полотна, виробництва скла, соди, мила, фарбування тканин. У спеціальні великі печі-поташні закладали дрова, підпалювали їх, поливали лужним розчином. У результаті випаровування на дні печі осідала бура порошокоподібна маса – поташ, який потім просушувався [17, 88].

Виробництво поташу базувалося не лише на лісовій сировинній базі, а й на солоній золі, яку місцеві кріпосні селяни повинні були здавати на поміщицькі поташні буди (мале підприємство з виготовлення поташу) і майдани в розрахунок повинностей, визначених інвентарями.

У районах, де існували запаси сировини, з'являлися постійні населені пункти, де основним заняттям жителів стала праця на поташних будах і майданах. Вони отримували невеликі городи, вели домашнє господарство. Про це свідчать назви окремих сіл, хуторів та урочищ у Волинській області. Наприклад, с. Будники Любомльського району, с. Будки Маневицького району, с. Будище Ковельського району. Володарі буд і майданів були зацікавлені в осілих робітниках, тому що це забезпечувало поташні майдани постійною робочою силою. У 1795 р. на Волині нараховувалося 18 поташень, найбільше в Новоград-Волинському повіті (12), Ровенському (3), Ковельському (1), Луцькому (2). Загальна кількість робітників дорівнювала 717, серед них 488 вільнонайманих і 229 кріпаків [18, 320].

Нерентабельність кріпосної примусової праці помічали навіть представники поміщицької адміністрації. Вони зауважували, що такий метод чинить «перешкоди економіці господарській і іншим укладам економічним в селах...» [19, 2]. Крім праці кріпосних, тут застосовували вільнонайману працю. Отримуючи зарплату, робітники мали змогу вільно переходити з однієї буди до іншої. Щоправда, існували деякі формальні перепони: необхідно було отримати прохідне свідоцтво; у XIX ст. вільний селянин, який йшов на заробітки, мав одержати паспорт.

Враховуючи віяння часу і пристосовуючись до нових товарно-грошових відносин, адміністрація поташних буд шукала шляхів забезпечення майбутніх підприємств постійною робочою силою та сировиною.

У травні 1798 р. одним з представників поміщицької адміністрації поташень Яном Лопатському на затвердження С. Потоцькому був поданий проект про утворення 5 нових поташних майданів. Проект передбачав порядок і розміри поставок від підданих, з визначенням кількості сировини для поташень на кожен жилий двір за певну оплату корця золи. Таким чином, розраховували зібрати щорічно до 100 тис. корців золи. Майдани

повинні бути побудовані з урахуванням найбільш зручних умов для підвозу золи із довколишніх сіл. Передбачалося, що продуктивність кожного майдану буде становити 3200 пудів поташу на рік. Крім золи, що мала доставлятися селянами, рекомендувалось перетворювати в золу залишки соломи. На кожному майдані повинно бути 36 робітників: 16 приказчиків, 12 казанщиків, 2 помічники, 2 бондарі, присяжний і попільник. Всі повинні отримувати місячну плату: бондарі – по 9 злотих, писар і майстер – по 40 злотих від кожного виробленого пуду поташу, решта – по 18 злотих. Найм робітників передбачався примусовий, з одного, найбільш близького до майдану села почергово. За роботу повинні були платити з поміщицької скарбниці грошми. Проте, знаючи стан цієї скарбниці і передбачаючи труднощі, які можуть виникнути при оплаті праці, Лопатський пропонував перераховувати в тому селі, звідки робітники, всі гроші на податки. Необхідність добувати гроші на сплату податків повинна була зацікавити селян у роботі на поташному майдані. За свою роботу селянин отримував невелику нагороду, а в кінці року йому зараховувався податок.

Отже, використання вільнонайманої праці, що поєднувалася з кріпацькою, свідчила про процес формування ринку праці. Примусовий найм був перехідним ступенем від позаекономічного до економічного примусу, що відображало формування нових капіталістичних відносин у різних галузях господарства.

У 1823 р. в губернії працювало 24 поташні заклади, у тому числі 9 підприємств належали державним і військовим службовцям, а 15 – поміщикам. Із 24 закладів лише на одному працювали виключно вільнонаймані робітники, на всіх інших переважно кріпаки. Загальне виробництво поташу в цих закладах дорівнювало 31087 пудів на рік [18, 231].

У 1849 р. на Волині налічувалося 22 поташні підприємства [20, 52]. На 1853 р. у губернії залишалось 8 поташних підприємств, які виробляли продукцію на суму 3303 крб. сріблом, причому найбільше їх було зосереджено в м. Горохові, де вони давали щорічний прибуток 1175 крб., всі інші були значно меншими [21, 65–71].

Із давніх часів серед будівельних матеріалів усі народи найбільш широко використовували дерево. Житло і посуд, ліжка та різні меблі, дерев'яні прикраси і сільськогосподарський реманент у великій кількості виробляли з дерева. Україна завжди славилася чудовими лісами, гаями та садками. На основі використання дерева розвивалися такі ремесла, як столярство, теслярство, стельмашівство (виготовлення возів), бондарство.

На Волині в 1795 р. існувало 18 тартаків (лісопилень). З них 13 належало поміщикам, 5 військовим особам [18, 146]. Всі заклади були дрібні, в них здебільшого працювали 4 – 5 кріпаків, які виробляли дошки та бруски для потреб поміщика. Праця теслярів особливо цінувалася при будівництві житлових та господарських приміщень, різноманітних мостів, де слід було працювати над великомірною обробкою сировини, використовуючи при цьому нескладні універсальні інструменти: сокиру, молоток, дворучну пилку. Проте теслі споруджували і такі складні та трудомісткі споруди, як церкви, вітряні та водяні млини. Ось який вигляд мав дерев'яний

млин, що розташований на р. Цмолка поблизу Нововолинська: «Підмурок над землею із плитного каменю висотою в 1 аршин. Будівля висотою від підмурку до даху 6 1/2 аршина. Карнизи дерев'яні. Стіни в зрубі – внутрішньо поперечні – 1, дверей соснового дерева столярних – 2, плиточних – 2, з залізними приладами. Долівка та стеля з дощок. Вікна з напівбілим склом. Накрита гонтом. Млин новий, з повною наявністю механізмів і ряжевою скринцею» [22, 23].

Столярне ремесло було допоміжним на завершальній стадії житлобудівництва, але вимагало детальної, чистої обробки деревини, точних з'єднань виготовлення дверей, віконних рам, декоративно-прикладних елементів. Столяри користувалися великою пошаною, асортимент їхніх виробів був досить широким: від хатнього начиння до ткацьких верстатів. Досить часто столяри самостійно виготовляли інструменти. Для цього використовувалися тверді породи дерев: граб, ясен, яблуню, грушу.

Поширеним заняттям було плетіння кошиків із лози та кори дерев. На Волині ріс найбільш придатний для плетіння різновид лози – верболіз, інакше його ще називають «молокитною». Його використовували для виготовлення різноманітних дитячих іграшок та сувенірів, посуду для зберігання зерна та борошна. Звичайно, селяни виготовляли окремі види цієї продукції на продаж, для отримання грошей. Проте важко сказати, що в першій половині XIX ст. лозоплетіння мало характер промислу; це, перш за все, було одне з селянських ремесел, необхідних їм у повсякденному житті.

1. Центральний державний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 451. – Спр. 80.
2. Пономарев А.П., Артюх Л.Ф., Косміна Т.В. Українська минування: Ілюстративний етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993.
3. Державний архів Житомирської області (Далі – ДАЖО). – Ф. 17. – Оп. 2. – Спр. 92.
4. Державний архів Волинської області (Далі – ДАВО). – Ф. 480. – Оп. 1. – Спр. 71.
5. Неболсин О.О. Статистическое обозрение внешней торговли России. – СПб., 1850. – ч. 1.
6. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 22.
7. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 292.
8. ДАВО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 9.
9. ДАВО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 260.
10. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 260.
11. Веремійчик І.М. Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. – Луцьк, 1995.
12. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 6882.
13. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2257.
14. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 299.
15. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 32.
16. Сташевский Е.Д. Статистическое обозрение. – Ч. II.
17. Веремійчик І.М. Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. – Луцьк, 1995.
18. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – ч. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
19. ДАЖО. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2282.
20. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. – СПб., 1850.
21. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 6476.
22. ДАЖО. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 2142.

Н.П. Лавріненко

БДЖІЛЬНИЦТВО У ГОСПОДАРСТВАХ ПОЗАШТАТНИХ МОНАСТІРІВ КІЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В XIX ст.

Із падінням тоталітарного радянського режиму на українських землях невинно проходить процес становлення релігійних інституцій. Поряд з відновленням парафіяльних церков проходить процес відновлення, забутого й овіяного ореолом таємничості, інституту чернецтва. У сучасних умовах поліконфесійності нашого суспільства архіактуальним стає питання матеріального забезпечення церков. Шукаючи відповіді на це питання, нашу увагу привертає стан бджільництва в монастирських господарствах у XIX – поч. XX ст.

Серед праць, присвячених економічному становищу монастирів у Російській імперії в XIX ст. варто відмітити працю професора Д.І. Ростиславова, у якій висвітлено джерела фінансування монастирів усієї імперії [1]. Автор бере за приклади великі, великоруські штатні монастирські обителі та лаври. Поза увагою дослідника залишається фінансова сторона існування дрібних позаштатних монастирів [1]. Частково економічна сторона життя окремих монастирів Київщини зясовується Ф.Г. Лебединцевим [2], М.О. Максимовичем [3], Ю. Мариновським [4;5], В. Ластовським [6], О. Крижанівським [7] та ін. Спеціальних розвідок, присвячених темі бджільництва в монастирських господарствах, ми не зустрічали.

Метою дослідження є розкриття сутності соціально-економічних функцій чернецтва в XIX ст., з'ясування ролі бджільництва у економіці монастирських господарств. Об'єктом пропонованого дослідження є господарська діяльність православного чернецтва. Предметом дослідження є роль православних храмів та монастирів Київщини як осередків бджільництва, аналіз економічного значення бджільництва та його продуктів для церковних потреб, виявлення технології тогочасного бджільництва.

У кінці XVIII – на початку XIX традиція церковного бджільництва занепадає. Хижакська вирубка лісів змушувала монастирі переходити від примітивного бортництва до більш трудомісткого, але значно продуктивнішого пасічництва [9, 20-22.]. В описах церковного майна того часу згадки про церковні пасіки трапляються рідко, або ж говориться, що «є борти та без бджіл, бо бджоли вимерли». У середині XIX ст. пасіки при парафіяльних церквах були доволі рідкісним явищем [10, 673].

У другій пол. XIX ст., коли гостро постало питання про забезпечення добробуту парафіяльного духовенства, актуалізується проблема відновлення та розвитку бджільництва при церковних господарствах. Ось як говориться на сторінках тогочасного авторитетного видання: «в виду поступенного возродження пчеловодства на новых началах, не

мешало бы нашим церковным попечительствам вспомнить этот достойный подражания обычай предков и, вместо того, чтобы нуждаться в средствах или взывать, под час голосом вопиющего в пустыне, о материальной помощи, возстановит церковные пасеки, которые будучи устроены на разумных началах, могли бы приносить не только значительный доход для потребностей церковных, для поддержки сельской школы, для различных дел благотворительности и прочее, но и служить практической школой для обучения населения пчеловодству, которое само по себе есть дело благотворительное и полезное” [10, 673].

Чи не єдиним місцем, де традиція бджільництва стійко трималася протягом багатьох століть, були монастирі Київщини. Утримувати пасіки для них було звичною справою. Про це свідчать документи XVII?XIX ст. Особливо охоче займалася монастирська братія бджільництвом, продукцію якого – мед і віск – використовували, окрім всього іншого, у культовій практиці. Одна чи навіть кілька пасік були атрибутом буквально кожного монастирського господарства, при чому пасіки нерідко нараховували по 200-300 вуликів. Інтерес до бджільництва невпинно зростав. Зупинимось на історії Медведівського Миколаївського монастиря. А вона свідчить, що:

1. “Года 1661 18 апреля, новым универсалом, Юрий Хмельницкий утвердил за монастырем владение **пасекою** за Днепром, при устье речки Кобелячки, уступленное монастырю паном Юрием Немиричем подкоморием киевским, старостою Овруцким” [11, 10];

2. “в 1747 г. игуменом Никифором Гуковским куплены у жителя м. Кошоватого, Василя Стороженка **пасека**, мельница, дуброва и поле рабочее, выше с. Новоселица, над р. Потоком.”;

3. “В 1748 г. куплены монастырем у жителей с. Новоселица – Григория и Ивана Лазоренковых **пасека** Рублева и к ней пренадлежащие луга, гребелька и поле рабочее”;

4. “В 1749 г. куренный величковский, Василь Каневец, козак запорожский завещал монастырю пасеку около речки Иркля”;

5. “В 1755 г. куплен байрак, называемый зубринец, у бывших медведовских жителей Игната и Грыцька Петолетенков, с пасекою и садом, в вершине сухого Тясмина, близ уманской дороги” [11, 13].

Отже, цей монастир у XVIII ст. володів чотирма пасіками. Цікава інформація про бджільництво в монастирі зустрічається за 1773 р.: “Кроме монастырской пасеки есть обыя пасеки у игумена, по примеру прежде бывших настоятелей, не ради прибыли какой-либо знатной, но “ради утехи или малой части меда” [11, 18]. Тобто, в Медведівському Миколаївському монастирі на кінець XVIII ст. вже склалась добра традиція, за якою ігумен займався бджільництвом.

Варто згадати й про Корсунський Онуфріївський монастир. Саме цей монастир (за легендою) було засновано на місці пасіки його фундатора Григорія

Гуляницького [12, 353]. У XIX ст. спостерігається нова хвиля розвитку монастирського бджільництва.

До впровадження рамкових вуликів, монастирські пасічники користувалися пнями-вуликами й тримали по декілька пасік. Кількість бджолосімей у монастирських пасіках постійно коливалась, як правило, від 60 до 645. Так Чигиринський жіночий монастир у 1893 році мав пасіку з 115-ти вуликів, Мотронинський – 60-ти, Мошногірський – 645-ти, Медведівський – 125-ти, Корсунський – 190-та, Жаботинський Онуфріївський – 375-ти, Виноградський Успенський – 125-ти вуликів [13, 79, 84, 88, 94, 97, 102, 108]. Коли врахувати, що вартість вулика була близько 6 р. [14, 95], то монастирська пасіка (в залежності від її розмірів) становила капітал від 360 крб. до 3870 крб., що становило значну підмогу чернецькому господарству.

Серед заштатних монастирів Київщини найбільше вуликів мав Мошногірський Вознесенський монастир. Однією з причин цього було те, що монастир успадкував частину майна закритого у 1842 р. Лебединського Георгіївського монастиря. Саме на хуторі поблизу м. Шполи була розташована одна з найбільших пасік Мошногірського монастиря [15, 7].

У друг. пол. XIX ст. бджільництво на Київщині розвивалося швидкими темпами й розміри пасік невпинно зростали. Про що свідчить аналіз пасік монастирів Київщини. Для прикладу візьмемо пасіку Жаботинського Онуфріївського монастиря, що була розташована за вісім миль від монастиря поблизу с. Гуляйгородок (суч. Черкаського району). У монастирському саду “Некрасино” де в 1830 р. було 60 пнів, у 1857–127 пнів, 1866–155, з 1893–375, в 1896 р. пасіка збільшилася на 94 вулики й становила 435 пнів, а вже наступного 1897 р. лише на зимівлю було опущено 469 пнів [16, 51].

Якщо по Російській імперії з однієї колоди отримували 10-12 фунтів, а інколи й до 1,5 пудів меду, то, за даними 1856–1866 рр., на пасіці Жаботинського Онуфріївського монастиря отримували від 18 до 27 фунтів меду з одного вулика-пня, що, вочевидь, було досить високим показником. У середині XIX ст. мед продавали по 3-5 крб. сріблом за пуд, а до початку XX ст. ціна становила вже 6 крб. сріблом [17, 95], віск коштував від 12 до 20 крб. за пуд. Він, мабуть, що приносив і більші прибутки, оскільки він є сировиною для виготовлення свічок, від продажу котрих Жаботинський Онуфріївський монастир за рік отримував близько 750 крб. [16, 52]. Активне ведення пасік було значною мірою зумовлено необхідністю отримувати віск для виготовлення свічок. Кожна єпархія мала свої свічні заводи, котрі потребували сировини [1, 115]. Загальна ж потреба у свічках (як для церкви, так і для мирян) вимагала існування цілої свічкової „індустрії”, що є темою окремої розвідки.

Наведені цифри стають більш зрозумілими, коли проаналізуємо інформацію про ціни на товари та послуги того періоду. Для цього скористаємось архівами Жаботинського Онуфріївського монастиря:

Таблиця 1. Ціни товарів на ринку м. Сміла кінця XIX – поч. XX ст.

Назва товару	Одиниця виміру	Вартість
Олія	1 пуд	6 р. 60 к.
Цукор	1 фунт	15 к.
Чай	1 фунт	2 р. 16 к.
Цитрини	6 шт.	42 к.
Борошно	1 пуд	1 р. 70 к.
Сіль	1 фунт	15 к.
Свіжа риба	1 пуд	4 р. 40 к.
Осетрина солена	1 фунт	25 к.
Вино церковне	1 пляшка	60 к.
Горілка	1 відро (10 кварт)	6 р.
Мед	1 пуд (1 ф.)	6 р. (18к)
Кабан	2 гол.	87 р. 0к.
Кінь	1 гол.	від 50 р.
Корова (погана)	1 гол.	35 р.
Картуз	1 шт.	40 к.
Коса	1 шт.	65 к.

Таблиця 2. Оплата праці найманого робітника в монастирському господарстві Київщини у другій пол. XIX ст.

Послуга	Тривалість	Оплата
Оранка (ярова)	1 дес.	4р.
Косіння сіна	1 день	35 к.
Згрібання сіна	1 день	20 к.
Поління огородини	1 день	20 к.
Різноробоча	1 місяць	2р. 50 к.
Робітниця	1 рік	34р.
Різноробочий	1 день	30 к.
Різноробоча	1 день	20 к.
Кучер	1 рік	15р.
Постоялий двір	1 ніч	40 к.
Вивіз гною	1 віз	5 к.
Виготовлення цегли	1000 шт.	5р. 50 к.
Коваль	1 день	40 к.

[17, Арк. 3, 8, 9, 10, 15-17, 19, 28, 32, 33, 42, 45, 183]; [18, Арк. 4, 5, 7, 13, 12, 19, 25, 31, 52, 54]; [19, Арк. 27]. (В Рос. системі мір 1 фунт = 1/40 пуда = 409,512 г.; 1 пуд = 16,3805 кг.)

Коли взяти до уваги наведені розцінки то ми побачимо, що один вулик-пень приносив з продажу меду в середньому 3 рублі сріблом, також не варто забувати про віск та прополіс, що дозволяє звести суму до чотирьох рублів сріблом. Таким чином, взявши за основу середній показник збору меду по

Жаботинському монастирю в 26 фунтів з вулика, ми можемо виводити наступні дані:

Таблиця 3. Прибутки монастирів Київщини від бджільництва станом на 1893 р.
[13, 79,84,88,94,97,102,108]; [20, 48,52].

Назва та розташування	Чол./ жін.	Кіль-ть ченців	Кіль-ть вуликів	річний збір меду (пуд)	Вартість (р. сріблом)
Чигиринський За 1 в. від м. Чигирина	жін.	60	115	75	450
Медведівський За 28 в. від м. Чигирина	чол.	13	125	81,25	487,5
Мотронинський За 38 в. від м. Чигирина	чол.	11	60	39	234
Жаботинський За 28 в. від Черкас	чол.	10	375	243,75	1462,5
Виноградський За 40 в. від Черкас	чол.	14	125	81,25	487,5
Корсунський за 48 в. від Канева	чол.	12	190	123,5	741
Мошнігівський За 30 в. від Черкас	чол.	11	645	419,25	2515,5

Як видно з таблиць №1-3, прибутки від бджільництва дозволяли покривати значну частину витрат монастиря, що складало вагомий внесок в економіку монастирського господарства.

Окремої уваги заслуговують методи тогочасного бджільництва. Огляд бджіл проводили два рази на рік: перший – обов'язково в день Благовіщення (25 березня/7 квітня): підрізали лишки меду; перевіряли як перезимували й чи вистачає запасу меду. Коли траплялось, що меду замало для дозимівлі, то пасічник жертвував декількома бджолиними сім'ями. Бджіл викурювали, а мед розподілявся між іншими сім'ями. Наступний огляд пасіки проводився в кінці вересня (підглядування або підбирання), тоді ж проводили основний збір меду [20, 26]. У монастирських пасіках Київщини в другій половині XIX ст. збір меду проводився все ще екстенсивним методом, за так званою "роєбійною системою бджільництва" [22, 25].

Дуже часто дулянки-пні виготовляли з дерев, які мали природні дула. Такі вулики не мали дна, у його стінках був лише один отвір-льоток, і всі маніпуляції з бджолами проводилися через отвір у нижній частині пня. Такий вулик видовбувався з липової, вільхової чи дубової деревини; пні накривали берестиною чи соломою; ставили їх відкритим дном прямо на землю, а основу прикопували. Іноді під пнем викопували ямку, щоб бджоли могли будувати там стільники. У пнях (через їхню мало мірність) могла існувати лише невелика бджолина сім'я [21, 25].

Влітку бджоли сильно роїлись. Скажімо, із зими вишло приблизно сто пнів з бджолами, протягом весни-літа утворилось ще 120 роїв, котрі оселились в пустих пнях. Таким чином, на осінь в пасіці вже було 220 пнів з бджолами.

На пасіках під час медозбору було багато бджолиних сімей, але більшість їх не мала житла для зимівлі. Тому після закінчення головного взятку (на

Спаса), пасічники закурювали (вибивали) своїх трудівниць сіркою [21, 25-26].

На прикладі пасіки Жаботинського Онуфріївського монастиря можна побачити, що протягом десятиків років (з 1838 по 1866 рр.) монастирська пасіка трималась в межах ста пнів на зиму. Залежно від року, від погодних умов, вибивали під час осінньої викачки меду від 80 до 200 пнів, але залишали не менше сотні на зимівлю [22, 129-130]. Очевидно, що питання про необхідність збільшення розмірів пасіки в монастирях не виникало, оскільки існуюча на той період кількість бджолосімей, задовольняла потреби братії.

Однією з таких потреб було варіння меду: „По древньому примеру православных братств, братія монастирская сытила мед к празднику св. Онуфрія, и продавала в этот день богомольцам, извлекая из этого некоторую пользу на поддержание скудной обители” [12, 353]. Важко судити про подібну практику як загальноприйнятю, але певно, що в Корсунському Онуфріївському монастирі у XVIII ст. подібна практика була звичайною справою.

Не виправдались сподівання зустріти згадки про впровадження нових технологій у бджільництві на монастирських пасіках, й на початку XX ст. Не зважаючи на винайдення ще в першій чверті XIX ст. П. Прокоповичем рамкового вулика, монастирські пасічники дотримувались дідівської технології. Не маємо змоги знайти причини такого “консерватизму”. Можна передбачити, що причиною цього була непоінформованість пасічників. Та не зважаючи на “консерватизм” вони отримували високі, як на “роєбійну” систему, “врожаї” меду. Що свідчить про наявність вікового досвіду та майстерності монастирських пасічників. Саме в монастирях бджільництво безперервно розвивалось століттями, дотримуючись вироблених століттями “секретів”. Робота на монастирських пасіках була своєрідною школою й для місцевого населення. Підсумовуючи необхідно зауважити відсутність достатнього наукового підходу до бджільництва у більшості населення, що породжувало віру в заклинання для успішного розведення бджіл та додавало виключно благополучним монастирським пасікам ореолу певної святості.

Таким чином, монастирі жили не лише з дарунків, добровільних датків прочан та “зборів на потреби”, а й були доволі потужними господарськими одиницями. Саме монастирське господарство в заштатних монастирях Київщини відіграло основну роль у забезпеченні добробуту братії. Відсутність державного утримання стимулювала чернечу братію до господарських турбот, що простежується при порівнянні “економической” і “церковной” сум, при зведенні річних прибутків та видатків монастирів. Значне місце у формуванні економічних сум у монастирських господарствах Київської губернії відіграло саме бджільництво.

1. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществе и доходах наших онастырей. – СПб., – 1876.
2. Лебединцев П.Г. Ирдынский Успенский монастырь // Киевская Епархиальная ведомости, 1861. – №18.
3. Максимович М.А. Сказание о межигорском монастыре // Киев: В типографии Федорова, 1869.
4. Мариновський Ю.Ю. Куполи над тясмином / 3 історії

- Медведівського Миколаївського монастиря // Людина і світ. – 1994. – №2.
5. Мариновський Ю.Ю. «Сведения о древностях Мошногогорского монастыря». – 1991. – № 3.
6. Ластовський В. Трахтемирівський та канівський монастирі у 18 ст. // Пам'ять століть. – 1997. – № 6.
7. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному житті Правобережної України (XVIII – перша пол. XIX ст.). – К., 1991.
8. Заглада Н. Бджільництво // Родовід. – 1992 – №4.
9. Крижанівський О. Монастирське господарство правобережної України // Український світ. – 1993. – №3-12.
10. Два слова о церковных и монастырских пасаках // Киевская старина. – 1889. – №3.
11. Лебединцев П.Г. Медведовский Николаевский монастырь // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1870. – №1-2.
12. Корсунский-Онуфріевский монастырь // Киевские Епархиальные Ведомости – 1866. – №1.
13. Мариновський Ю.Ю. Православні Монастирі на терені сучасної черкаської області. – Черкаси: Відлуння, 1997.
14. Державний Архів Черкаської Облaсті (далі – ДАЧО). – Ф.149. – Оп.1. – Спр. 127.
15. ДАЧО. Ф. 148. – оп. 1. – Спр. 123.
16. ДАЧО. Ф. 149. – оп. 1. – Спр. 89.
17. ДАЧО. Ф. 149. – оп. 1. – Спр. 158.
18. ДАЧО. Ф. 149. – оп. 1. – Спр. 159.
19. ДАЧО. Ф. 149. – оп. 1 – Спр. 135.
20. Центральний державний історичний архів (у м. Києві) – Ф. 127. – Оп. №1020. – Спр. 2431.
21. Бондарчук Л.І., Соломаха Т.Д. Вулики. Історія створення та різні системи. – К.: Фітосоціоцентр, 1998.
22. ДАЧО. Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 147.

Р.В. Буравченко

УРЯДОВА ПОЛІТИКА ЦАРАТУ В ЦУКРОВІЙ ГАЛУЗІ (XIX – поч. XX ст.)

Особливістю розвитку промислового виробництва є повна залежність його від урядової політики стосовно галузі. Цукрова промисловість Російської імперії, підвалини котрої були закладені в 1719 р. [2, 32], не мала власної сировинної бази – цукрового очерету, повністю залежала від імпорту цукру-сирцю і тому її розвиток без підтримки держави був неможливий. Спроба виправити становище була здійснена урядом на початку XIX ст. Як наслідок, вже в останній чверті XIX ст. країна посіла передові позиції серед країн-цукровиробників.

Оскільки основою сировинної бази цукрової промисловості став цукровий буряк, для вирощування котрого найкращі кліматичні та агрокультурні умови були на Правобережжі та Лівобережжі України, то розвивати цукрову промисловість, із економічної точки зору, було найдоцільніше саме тут. З цієї причини урядова політика царату в цукровій галузі спрямовувалася на її розвиток у Київській, Полтавській, Чернігівській, Подільській, Волинській та Харківській губерніях.

У статті автор ставить за мету з'ясувати митну та податкову політику царату в цукровій галузі XIX ст. –

на початку ХХ ст. Об'єкт дослідження – розвиток цукрової галузі у Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. Предмет – політика царату у цій сфері.

Перше законоположення в Російській імперії про бурячний цукор було видано в 1801 р. У ньому йшлося про “відведення всім бажаним земель у південній частини Російської імперії без будь-якої сплати в казну, при умові відчуження даних земель якщо через рік не будуть розведені цукрові плантації” [2, 33]. У 1802–1803 рр. була прийнята постанова про надання пільгової позики тутьському поміщику генерал-майору Є. Бланкеннагелю на розширення цукровиробництва. В 1803 р. знаходимо вже постанову про видачу безвідсоткової позики на 50 тис. крб. терміном на 20 років тутьському поміщику генерал-майору Є. Бланкеннагелю та Я. Єсіпову. Окрім цього вони отримували право перекурювати патоку, що було великим заохочуванням для цукрозаводчиків [2, 34]. Підприємницька діяльність Я. Єсіпова та Є. Бланкеннегля мала позитивні результати. Для заохочення подібної діяльності у 1810 р. уряд прийняв постанову про надання позики усім бажаним поміщикам із правом викурювати спирт із відходів виробництва, що дозволяло отримувати значні прибутки [2, 33-34; 6, 7].

Серйозною перепоною для розвитку вітчизняного цукробурякового виробника стали низькі тарифи 1816–1819 р. на іноземний цукор, котрі призвели вітчизняну цукрову галузь до критичного стану. виправити положення взявся уряд, котрий в 1819 р. для захисту вітчизняного цукровиробника від іноземної конкуренції встановив високе мито на імпортований цукор, а у 1825 р. увів протекціоністський тариф на ввезення іноземного цукру-сирцю [2, 35; 11, 75]. Так мито на привізний цукор по тарифу 1819 р. складало 75 коп., в 1821 р. вже 1 крб., в 1822 р. – 1 крб. 50 коп., в 1823 р. – 2 крб. 50 коп. із пуду [2, 198-199]. Тобто, уряд кожний рік збільшував мито на привізний цукор-сирець приблизно в 1,5 рази, що за чотири роки досягло 3¹/₃ рази. У 1824 – 1830 рр. тариф лишався 2 крб. 50 коп., але в 1830 р., що підтвердив розпис 1831 р., мито зросло до 2 крб. 80 коп., а у 1831 р. разом з 12% карантинними – до 3,15 крб. [2, 35-36, 38, 198]. Через десять років був прийнятий найвищий тариф на привізний морем цукор. Він становив 3 крб. 80 коп. з пуду що становило майже 80 % вартості цукру і не змінювався до 1848 р. Суходолом привозити цукор-сирець взагалі заборонялося. Рафінад із 1822 р. імпортувався лише через Одесу – місто вільної торгівлі. Мито на рафінад становило 0,75 крб. з пуду та 12,5 % на користь карантину [2, 199]. Митна політика уряду та нові тарифи на імпортований цукор позитивно позначилися на становленні вітчизняного виробника та на наповненні скарбниці [див. табл. 1].

Таблиця 1 [2, 35, 37-39, 42, 199-200].

Кількість цукрових заводів та митний прибуток в першій половині ХІХ ст. в Російській імперії

Роки	Кількість цукробурякових заводів в Російській імперії	Митний прибуток з привізного цукру, крб.
1825 – 1826	7	2038001
1830	20	3000000
1836	26–57	–
1840	140	–
1841	143	–
1844	206	8097641
1845	217	6500000
1848	340	6503507

У 1844 – 1864 рр., як свідчать тогочасні джерела, в уряді тривала запекла боротьба між прихильниками власників рафінадних заводів, котрі діяли в портових містах і працювали на імпортованій сировині – цукрові-сирцю, та прихильниками власників цукробурякових заводів, які концентрувалися на Правобережжі та Лівобережжі та працювали на вітчизняній буряковиці. Перші залежали від іноземного цукру-сирцю, а тому вимагали зменшення мита на імпортовану цукрову сировину та введення і збільшення акцизу на вітчизняний цукор. Інші, котрим було вигідніше використовувати цукровий буряк, вимагали збільшення мита на імпорт та зменшення акцизу на вітчизняну продукцію [2, 40]. Справа у тому, що портові рафінадні заводи використовували дешевий іноземний цукор-сирець, котрий постачався морем. Вітчизняний цукор-сирець був дорожчим як за собівартістю, так і за транспортними витратами суходолом, однак, оскільки сировина для його виробництва – цукровий буряк – вирощувалась на незначній відстані від заводів, то останнім було вигідніше виробляти продукцію з вітчизняної сировини, а не іноземної.

Боротьба тривала з перемінним успіхом. Як згадувалося вище, в 1844 р. у Міністерство фінансів було подано клопотання рафінадних заводчиків із проханням зменшити мито на іноземний цукор-сирець [2, 200]. У 1845 р. під приводом нестачі цукру мито на іноземний цукор-сирець було зменшено до 3 крб. 50 коп., в 1846 та 1847 рр. залишилося без змін, а в 1848 р. було ще зменшене до 3 крб. 20 коп. [2, 201, 203].

25 лютого 1848 р. був затверджений акциз із кількості отриманого цукрового піску вітчизняного виробника [2, 203], що свідчить про посилення позицій власників портових рафінадних заводів в уряді, а також намагання уряду наповнити казну, оскільки

надходження з мита на іноземний цукор зменшилися. Акциз повинен був братися з певної кількості виробленого цукру, що визначалася по узаконеним нормам виходу його з буряковиці та добової виробітки снарядів, котрі використовувалися для добування соків і по кількості робочих днів заводів. Норми виходу і добової роботи снарядів були прийняті такі: вихід цукрового піску з берківця буряковиці був прийнятий в розмірі 3 % від ваги, або 12 фунтів, а добовий виробіток гідравлічних пресів визначався по діаметру великого поршня або циліндру при 9 дюймів у 25 берковець, при 10 дюймів у 30 берковець, при 12 дюймів у 40 берковець. Згідно з цим, обраховувався добовий виробіток й інших сокодобувних снарядів. Внаслідок цих розрахунків розмір акцизу в 1848 р. становив 60 коп. з пуду піску, з деякими пільгами для невеликих і знову побудованих заводів. Даний акциз діяв до 1864 р. [2, 204].

Окрім акцизу вітчизняні цукрові заводи повинні були виплачувати від 3 до 50 крб. у рік, у залежності від кількості що вироблявся, цукрового піску за свідоцтво на право утримувати цукровий завод [2, 204].

Разом із введенням акцизу на вітчизняну продукцію, мито на іноземний цукор-сирець продовжували зменшувати, що свідчить про перехід від протекціоністської до вільно-ринкової політики уряду в цукровій галузі. На це рішення вплинула і блокада Російської імперії під час Кримської війни 1853-1856 рр. Мито на сухопутне ввезення цукру-піску було тимчасово зменшене до 2 крб. з пуду, на рафінад – до 4 крб. з пуду [2, 206]. Після закінчення Кримської війни 15 березня 1856 р. [4, 157] постало питання про повернення до довоєнних тарифів. 5 червня 1856 р. була створена особлива комісія при Департаменті мануфактури і торгівлі, котра рекомендувала підвищити акциз на вітчизняний цукор вдвічі, тобто до 1 крб. 20 коп. з пуду і знизити мито протягом 6 років до 1 крб. 50 коп. з пуду [2, 208]. Внаслідок діяльності комісії та клопотання міністра Брока, котрий, як свідчать тогочасні джерела, лоббіював петербурзьких рафінерів, 5 липня 1856 р. мито на іноземний цукровий пісок, завезений морем, було встановлено в розмірі 3 крб. з пуду, а на рафінад – 5 крб. з пуду. Ці тарифи призвели до зменшення надходжень у казну та протестів впливових вітчизняних виробників цукру, таких як О. Бобринський [2, 206-208].

У 1862 р. митна комісія вирішила: 1) мито повинно перевищувати акциз у 5 разів (реально в 15); 2) знизити морське мито з привізного цукрового піску до 1,5 крб., починаючи з 1864 р. по 25 коп. кожний рік; 3) дозволити ввезення рафінаду та інших похідних цукрового виробництва [2, 211].

14 березня 1863 р. Державної радою сухопутне мито на цукор-сирець було встановлено в розмірі 2 крб. 50 коп. з пуду, морське на рафінад в розмірі 4 крб. 50 коп., а в 1867 р. сухопутне мито було зменшено до 1 крб. 50 коп. із пуду [2, 201, 203, 212-213], що спричинило великі збитки бюджету. Одночасно було змінено акциз на внутрішній цукор. 26 листопада 1863 р. було затверджено, а 1 травня 1864 р. введено в дію новий “Устав про акциз з цукрового піску внутрішнього виробництва” [2, 212]. В 1866 р. імператор Олександр II наказав “прийняти позитивні положення до збільшення державного прибутку від

цукру на 2 млн. крб., стосовно кошторису 1866 р. або на 1700000 крб. стосовно кошторису 1867 р.” [2, 212-213]. Висновки по цьому питанню, котрі були прийняті в Департаменті торгівлі і мануфактури, полягали в тому, що найбільш дієвим засобом досягнення поставленої імператорським указом мети було б зниження мита до 1,5 крб. з пуду. Згідно з думкою податкової комісії 1862 р., Державна рада 16 червня 1867 р. постановила: 1) акциз брати 50 коп. з пуду. Якщо прибуток з мита та акцизу не досягне в середньому 6500000 крб. на рік, то з 1 серпня 1870 р. по 1 серпня 1872 р. збільшити його до 70 коп. з пуда; 2) мито на цукор сирець та рафінад залишити без змін до 1 серпня 1872 р.; 3) за вивезений за кордон цукор повертати акциз у розмірі 27 коп. з пуда [2, 214]. 3 квітня 1873 р. при вивезенні цукру за кордон акциз повертався повністю. Для виконання імперської постанови в 1871 р. при Міністерстві фінансів було створено особливу комісію. Вона розробила устав, котрий впроваджував механізм сплати акцизу і штрафні санкції за несвоєчасну сплату. Згідно з ним, надавалися пільги підприємствам котрі сплатили акциз до 1 травня, тобто вчасно; накладалася пеня за несвоєчасну сплату акцизу в розмірі 0,5 % за перші три місяці і 2 % за наступні три місяці; передбачалося не видавати свідоцтво на нове виробництво до повної сплати акцизу і штрафних санкцій, окрім випадків розбіжностей у розрахунках. У разі подальшої не сплати акцизу: а) тимчасово заборонялася діяльність цукрових заводів; б) якщо акциз не сплачувався і через рік, устав передбачав продаж цукрових заводів на користь державної скарбниці. В разі оренди заводу, згідно уставу, відповідав в першу чергу орендатор, потім – власник [2, 236-237].

Що до мита на іноземний цукор-пісок, то за тарифом від 5 липня 1863 р. ст. 73 та доповнення до неї, згідно з указом від 2 липня 1872 року, в Російській імперії було встановлено наступні сухопутне і морське мита:

Таблиця 2 [2, 237-238].

Мито на ввезення цукру в Російську імперію в 1873–1878 рр.

Роки	Цукор-сирець, крб. з пуду	Рафінад, крб. з пуду
1873	2,5	3,5
1874	2,4	3,4
1875	2,3	3,3
1876	2,2	3,2
1877	2,1	3,1
1878	2	3

Дані таблиці 2 свідчать про незмінне зниження мита протягом 5 років. Однак із 1877 р. мито повинні були сплачувати золотом [13, 208], що спричинило до майже повного припинення його надходження. Водночас, як свідчать джерела, у Західній Європі

відчувався брак цукру, тому вона стала ринком для експорту. Через кризу на Заході трималися високі ціни. Це зумовлювало значне зростання виробництва в Україні впродовж 1881-1884 рр., що було сприятливим для цукрової галузі. Внаслідок урядової політики цукроварні приносили досить високі дивіденди, котрі коливались від 15 до 20 % [13, 208].

Митна класифікація цукру та його сортів була викладена указом 1868 р., пізніше докладніше – в циркулярі Міністра фінансів від 23 жовтня 1872 р. № 14,267 (показник № 43), у поясненні до указу від 2 листопада 1872 р. (показник № 28) про мито на цукор [2, 238].

Сиропи були обкладені митом по 1 крб. 10 коп. до ваги пуда брутто. На тару з сирцю мито складало в відсотках до ваги: сирець в ящиках – 15 %, в бочках та плетінках – 8 %, в одинарних мішках – 2 %, в подвійних мішках – 4 %, в потрійних мішках – 6 %; з яванського сирцю в корзинах – 10 %; рафінад в головах – 20 %, в кусках – 8 % [2, 239]. З приведених даних можна зробити висновок, що урядова політика починаючи з 70-х рр. XIX ст. вже не носила жорсткого протекціоністського характеру стосовно іноземного цукру, дозволяючи ввозити його по досить низьких тарифах, щоправда сплачуючи їх золотом.

Стосовно акцизної політики уряду, то як згадувалося вище, з квітня 1873 р. повертався акциз від вивезеного за кордон цукру. Спочатку урядом було прийнято рішення, що акциз буде повертатися тимчасово, протягом 2 років, у розмірі з пуду ваги нетто: сирцю піску жовтого – 26 коп., сирцю піску білого – 45 коп., рафінаду – 47 коп. [2, 239]. З 28 квітня 1875 р. по 18 квітня 1877 р. тарифи було змінено до таких розмірів: за сирець піску жовтого – 45 коп., за сирець піску білого та рафінад – 80 коп. Ця остання норма повернення акцизу була продовжена до 1 липня 1877 р. (указ Міністерства фінансів 1877 р. № 21), потім продовжена до 1 січня 1878 р. [2, 240].

У 1881 р. уряд удосконалив акцизну систему – ввів збір акцизу по вазі готового цукру. Ця система діяла без особливих змін до 1917 р., забезпечуючи стабільні прибутки державі [5, 73-74]. Оскільки у 1885/86 господарський рік був урожайним, цукрозаводи виробили 29 млн. пудів, але вітчизняні споживачі змогли закупити тільки 20 млн. пудів [10, 148]. Як наслідок, виникла криза перевиробництва: на внутрішньому ринку в 1885/86 господарському році виявилось 9 млн. пудів зайвого цукру. Ціни на цукор на внутрішньому ринку стали стрімко падати. Щоб усунути надлишок цукру і таким чином вийти із кризи надвиробництва, уряд дозволив вивозити зайвий цукор за кордон, повертаючи цукрозаводчикам акцизний збір і виплачуючи їм вивізну премію у розмірі 0,9–1,0 крб. за кожний вивезений пуд цукру. У зв'язку з конкуренцією інших країн-виробників цукру, форсований експорт цукру не вдався. Цукор залишився у середині країни і продовжував поступати на ринок, ціни на нього продовжували знижуватися.

Для регулювання виробництва цукру та цін на нього ще 8 грудня 1859 р. Сенатом було встановлено норми добового виробітку буряковиці на цукрових заводах із гідравлічними пресами, а в 1871 р. – створена комісія, котра розподілила всі заводи імперії на три райони: Малоросія (Лівобережжя) з Воронежською губернією, Південно-Західні губернії (Правобережжя) з Царством Польським та інші губернії [2, 41; 14, 295].

Однак норми, встановлені для цих регіонів, були в 2-7 разів менше, ніж реальні обсяги виробництва, тому це не покращило ситуації. Цукрозаводчики звернулися до уряду з проханням удосконалити унормування виробництва цукру. Однак у 1886 р. уряд відхилив це клопотання власників заводів [8, 22-23; 9, 121]. Міністерство фінансів вважало, що забезпечення балансу між виробництвом цукру і його споживанням є справою самих цукрозаводчиків.

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, цукрозаводчики організували 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві синдикат [4, 323; 9, 125]. Він мав випускати на внутрішній ринок тільки певну, передбачену угодою, кількість цукру. Те, що вироблялося понад норму, незважаючи на те, що в Західній Європі ціни на нього були нижчі, ніж в Російській імперії, обов'язково підлягав вивезенню за кордон, що дозволило забезпечити досить високі ціни на внутрішньому ринку. Під час діяльності синдикату уряд знову повернувся до протекціоністських заходів стосовно цукрових виробників: 20 лютого 1887 р. Міністерство фінансів постановило викупити надлишки цукру, розміщених на складах [13, 210]. Цим було започатковано демпінгову політику на експорт, яку негативно оцінила преса, враховуючи внутрішню злиднінність.

У результаті розпаду синдикату і безконтрольного продажу цукру на внутрішньому ринку, його ринкова ціна негайно впала. Це загрожувало не лише новою кризою перевиробництва, але і крахом багатьох цукрових заводів, великими збитками державі через недоїмки по акцизу за цукор, який з 1872 по 1895 рр. зріс втричі і складав в 1893 р. – 1 крб. з пуду [9, 121]. В 1894/95 господарському році остаточно було встановлено акциз із пуда цукру-піску, котрий йшов на внутрішній ринок в розмірі 1,75 крб. і до 1914 р. лишався без змін [1, 60, 81]. Окрім акцизу цукрова промисловість сплачувала наступні податки і збори: основний та додатковий промисловий, поземельний, патентний, з парових котлів, вексельний, гербовий та земський. Податки досягали до 7 коп. за пуд цукру [1, 81]. Однак досить низький порівняно з митом акцизний збір не міг забезпечити стабільність розвитку галузі, залишалася загроза перевиробництва цукру. Синдикат цукрозаводчиків не міг повністю контролювати ситуацію. Необхідність нормування виробництва законодавчими актами була змушена взяти на себе держава.

12 липня 1895 р. Міністерство фінансів видало циркуляр за № 2465, котрий був заснований на імператорському указі від 20 червня 1895 р. Він передбачав утворення на цукрових заводах окремого запасу, встановлення граничних цін на цукор та регулювання урядом його постачання на внутрішній ринок [7, 3]. Встановлені документом заходи усунули різкі коливання цін цукру на ринку і створили сприятливі економічні умови для розвитку цукрової галузі [1, 35].

20 листопада 1895 р. на основі циркуляра № 2465 було прийнято “Закон про деякі заходи відносно цукрової промисловості і розпорядження, що до неї відносяться” [1, 60; 7, 3-4]. Його зміст полягав у тому, що Міністерство фінансів щорічно, до початку нового періоду цукроваріння (1 вересня), на підставі даних про реальне надходження цукру за попередній період,

визначало так званий “контингент вільного цукру”, тобто ту кількість цукру, що має бути випущена всіма заводами Російської імперії на внутрішній ринок із виплатою акцизного збору в розмірі 1 крб. 75 коп. з пуду. Решту виробленого цукру не дозволялося продавати на вітчизняному ринку і його зараховували до так званого “вільного” і “недоторканого” запасів [1, 60; 7, 3; 10, 151]. На внутрішній ринок із “вільного” цукру міг поступати лише той, за який, окрім акцизу, сплачувався додатковий податок в розмірі 1 крб. 75 коп., що разом з акцизним збором складало 3 крб. [1, 60].

Визначенням “контингенту вільного цукру” аж ніяк не обмежувалося його внутрішнє споживання. Ця межа існувала тільки для того, щоб попередити перепоповнення ринку цукру і різке коливання цін на нього. Водночас із встановленням “контингенту” уряд визначав і граничні ціни на цукор-пісок. Як тільки ціни почали перевищувати встановлену норму, Міністерство фінансів негайно дозволяло інтервенцію цукру на внутрішній ринок із “вільного” або “недоторканого” запасів без додаткового податку, тобто збільшувало контингент вільного цукру, що, в свою чергу, впливало на зниження ринкових цін. Коли ж всі запаси “вільного” цукру вичерпувалися, тобто поступали в контингент, а ринкова ціна стояла все-таки вище граничної, як для прикладу це було в 1909–1910 рр., уряд для зниження цін дозволяв ввезення іноземного цукру, згідно з спеціально виданим 15 квітня 1910 р. законом, за яким Рада Міністрів, за подання Міністерства фінансів тимчасово знижувала мито на іноземний цукор. Діяльність закону обмежувалася 1 вересня 1912 р. [1, 61].

Цукрові заводи, котрі пробували випустити на внутрішній ринок цукор із “вільного” або “недоторканого” запасу без дозволу Міністерства фінансів, негайно підлягали великим штрафам. Дієвий контроль акцизного відомства за цукровими заводами унеможливив випуск на ринок неконтрольованої урядом цукрової продукції. Закон від 20 листопада 1895 р. стабілізував ціни на внутрішньому ринку, що було дуже важливо для подальшого розвитку цукрової промисловості.

Закон відкривав двері для експорту вітчизняного цукру за кордон, звільнивши експортерів цукру від оплати акцизу та вивізного мита. Різниця цін між експортними цінами і внутрішніми цінами перекидалася надбавками на внутрішню ціну цукру в сумі близько 53 коп. з кожного пуду, вивезеного продукту. Враховуючи ж кількість споживачів цукру в Росії, така надбавка в ціні становила всього 1 коп. на пуді проданого цукру на кожного споживача [10, 152]. Це величина, якою можна було знехтувати заради освоєння зовнішнього ринку збуту. Вивіз значної кількості цукру за кордон призвів до різкого зниження цін на європейському ринку (в 1902–1903 рр. до 1,15 крб. за 1 пуд) [10, 152]. У 1903 р. було прийнято міжнародну Брюссельську конвенція по цукру, до якої Росія не приєдналася. Це обумовило додаткові труднощі для доступу російського цукру на європейський ринок. Тому цукрозаводчики звернулися до Міністерства фінансів із проханням врегулювати виробництво цукру в цілому.

Необхідні поправки з виробництва цукру було внесено законом від 12 травня 1903 р. [8, 35; 12, 511–513] “Про зміни і доповнення діючих узаконень у

цукровій промисловості”. Ним чіткіше регламентувалася кількість цукру, визначеного урядом для внутрішнього споживання, для обов’язкового недоторканного запасу, вказувалися розміри вивозу цукру на зовнішні ринки. Виробництво кожного заводу обмежувалося певною кількістю, залежно від його продуктивності. Надлишки виробництва, згідно із законом, зараховувалися тому заводу, що їх допустив, а не розподілялися рівномірно по всім заводам. Міністерство фінансів щороку визначало максимально допустимі ціни на цукор. Якщо на внутрішньому ринку ціни на цукор перевищували цю межу, то міністерство визначало розміри додаткових випусків товару із “вільного” або “недоторканого” запасу. У відповідності з законом, визначалася вся кількість виробництва цукру всіма заводами для кожного сезону цукроваріння як для задоволення попиту внутрішнього ринку, так і для вивозу цукру.

Таким чином, закон від 12 травня 1903 р. не змінив основних положень закону від 20 листопада 1895 р., але вніс до нього суттєві доповнення, згідно з якими повністю ліквідувалася залежність заводів один від одного і перекидалася можливість до штучного розширення виробництва на шкоду іншим заводам. Цукрозаводчик міг працювати на експорт тільки тоді, коли йому було це вигідно і вивіз цукру за кордон втрачав примусовий характер, що мало місце до закону від 20 листопада 1895 р. [7, 3].

Виходячи з вищевказаного, необхідно визнати, що закони від 20 листопада 1895 р. і 12 травня 1903 р. позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості, цукрове виробництво і збут, додавши необхідної стабільності. Розвиток промисловості пішов прискореним темпом; площі під буряком значно зросли, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості, поступовим падінням ціни на ринку, невпинно збільшувалося споживання цукру у перерахунку на душу населення. Від стабільного зростання цукрової промисловості зростали і прибутки держави. Так, прибуток казни від акцизу зріс з 18,1 млн. крб. в 1887/1888 господарському році до 131,8 млн. в 1911/1912 господарському році і склав 21 % всієї суми непрямих податків в Російській імперії [1, 81; 10, 155].

Таким чином, державне нормування виробництва і збуту цукру рятувало цукрову промисловість від кризи надвиробництва, стимулювало її розвиток, вело до поступового, вигідного як виробникам так і споживачам, зниження ціни на ринку. Державне регулювання при ринковій економіці було вигідним для цукрової галузі, відіграло позитивну роль у розвитку, створивши конкурентноздатного вітчизняного виробника [1, 35; 3, 78].

1. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.
2. Завадский Й.Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.
3. Заець О.С. Ринок цукру: Проблеми теорії і практики. – К., 1999.
4. История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 4.
5. Киняпина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20- 50-е годы XIX ст.).

- М., 1968.
6. Кругловенко В.И. От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 4.
 7. Ланге П.В. Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районов Киевской губернии. – К., 1897.
 8. Левин И.И. Свеклосахарная промышленность в России. – СПб, 1910.
 9. Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. – К., Вид-во Акад. Наук УРСР, 1962.
 10. Олянич В.В. Развитие цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дисертаційне дослідження ... кандидата історичних наук. – Харків, 2000.
 11. Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003 р. – Вип. VI.
 12. Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1908. – Отдел II. – Т. 15.
 13. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонГУ, 2003.
 14. Центральний державний історичний архів в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 131.

А.А.Криськов

СПРОБИ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗЕМЛЕВЛАШТУВАТИ ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В XIX ст.

Територія Правобережної України в XIX – на початку XX ст. була чи не найбільшим у світі ареалом проживання єврейського етносу. Такий характер розселення був зумовлений політикою уряду Російської імперії стосовно євреїв, а саме формуванням так званої смуги єврейської осілості. Вона послідовно здійснювалася протягом усього XIX ст. Уперше згадано про смугу осілості в іменному указі від 23 грудня 1791 року. Згідно з Положенням від 30 травня 1835 року, до її складу увійшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії. Майже в незмінному вигляді смуга єврейської осілості зберігалася до 1917 року. За переписом 1897 року, в українських губерніях Російської імперії було зареєстровано 1 млн. 644488 євреїв, більшість яких – 1 млн. 48 тис. осіб – мешкала в Київській, Подільській і Волинській губерніях [7, 124]. У Подільській губернії їх налічувалося 350 тис. [4, 32]. З метою пом'якшення проблеми перенаселеності євреїв у межах осілості, а також покращення їх зайнятості, російський уряд зацікавився справою про переведення значної частини єврейського населення у стан землеробів.

Ця проблема не була предметом окремого дослідження, хоча деякі аспекти знайшли своє відображення у значних за обсягом праць дослідників. Так, І.М.Погребінська, досліджуючи правове та економічне становище євреїв України кінця XIX ст., побіжно звернула увагу на існування

єврейських землеробських колоній, вказавши на загальну чисельність євреїв, які там проживали [7]. О.С.Борисевич та І.В.Рибак розкрили аспекти законодавчого регулювання поземельних відносин євреїв Правобережної України та описали підготовку до утворення єврейських колоній на Поділлі [1, 11]. А.Прусевич присвятив свою розвідку стану кустарних промислів у колонії євреїв-землеробів Абазівка [10]. Разом із тим залишилися нез'ясованими ряд питань: час появи колоній євреїв-землеробів у Подільській губернії, кількість землі, якою володіли колоністи, їхня чисельність, напрям розвитку землеробства в колоніях, вплив єврейських землеробських колоній на розвиток економіки краю. Мета статті – дослідити політику царату, спрямовану на земле влаштування євреїв на Поділлі. Об'єкт вивчення – єврейські колонії Подільської губернії, предмет – землевлаштування євреїв.

Ідея залучення євреїв до землеробства виникла ще в правлячих колах Речі Посполитої в 70-х рр. XVIII ст., але втілити її не встигли. До неї повернулися вже після поділів Польщі урядові кола Російської імперії, зокрема міністр юстиції при Олександрові І Г.Р.Державін. Він запропонував перетворити євреїв у землеробів, створивши із них особливий землеробський прошарок для заселення Астраханських та Південноукраїнських степів. У 1802 році імператор з ініціативи міністра наказав сенатові підготувати положення про землевлаштування євреїв. Воно з'явилося 9 грудня 1804 року. Згідно нього, євреї поділялися на 4 стани: землероби, фабриканти і ремісники, купці, міщани. Тим із них, хто бажав займатися землеробською працею, дозволялося купувати незаселені земельні ділянки і наймати селян для їхнього обробітку, а також орендувати землі у поміщиків. Євреї, які селилися колоніями на куплених або орендованих землях, звільнялися від сплати податків на 5 років. Крім цього, в Правобережній Україні, губерніях Білорусії та Прибалтики для поселення євреїв виділялося 30 тис. десятин угідь у казенних маєтках. Ці колоністи звільнялися від податків на 10 років та отримували позику. Отже, була започаткована спроба закріпити євреїв у певному місці помешкання, заохотити їх до занять землеробством і утворення єврейських землеробських колоній [8, Т. XXVII, №21547, 731-735]. Положення забороняло євреям, котрі не займалися землеробством і не були об'єднані в землеробські громади, жити в сільській місцевості й займатися лихварством і шинкарством. Протягом 4 років під державним контролем їх мали виселити в міста і містечка [3, спр.51, арк.134-134зв.] Указом від 19 жовтня 1807 року цей термін продовжили до 1810 року [8, Т. XXIX, №22651, с.1303-1306]. У вищих урядових колах імперії було багато скептиків, які вважали спробу створення єврейських землеробських колоній даремною тратою державних коштів. Так, у рапорті від 30 червня 1808 р. Олександрові І міністр внутрішніх справ князь О.Куракін вказував, що більшість євреїв здавна “живе продажем вина по селах і шинках без звички і нахилу до землеробства”. Замість землеробських колоній він пропонував створювати в губернії фабричні мануфактури з виробництва сукна, де євреї могли б працювати як вільнонаймані робітники [3, спр.51, арк.134-134зв.]. Все ж процес створення землеробських колоній було розпочато.

Уже до 1810 р. в степах Півдня України переселилося до 600 сімей євреїв-колоністів, що налічували 3640 осіб. У 1859 р., згідно зі звітом губернатора, лише в одній Херсонській губернії було 39396 євреїв-землеробів [2, 328].

Імператорський указ від 25 березня 1817 року започаткував наступну спробу щодо утворень єврейських землеробських колоній. Їм дозволялося селитися компактно на виділених державних землях. У Петербурзі утворювався Комітет опіки ізраїльських християн на чолі з князем Голіциним. Ці колонії були підконтрольні лише Комітетові. Колоністам дозволялося займатися всіма видами землеробських промислів, крім шинкарства. Вони звільнялися від державної та військової служби, від податків на 20 років [8, Т.ХХХІV, №26752, с.119-123].

Указ від 11 лютого 1824 року розпочав перепис євреїв-землеробів, які мешкали в землеробських колоніях, і виявлення тих, хто задекларував переселення в колонії, але не здійснив його [8, Т.ХХХІХ, №29775, 68]. У квітні 1835 року з'явився сенатський указ, який ставив перед губернським керівництвом завдання сприяти залученню євреїв до землеробської праці. Їм дозволялося селитися на державних землях у місцях їхньої постійної осілости колоніями не менше 25 осіб, окремо від християн. З них списувалися попередні податкові недоздачі, вони звільнялися від податків та рекрутчини на 25 років, але про матеріальну допомогу з боку уряду на облаштування не йшлося [10, 15]. У статті С.О.Борисевича є твердження, що єврейських землеробських колоній до 1840 р. не лише в Подільській губернії, а й у всій Правобережній Україні не існувало, бо генерал-губернатор Д.Г.Бібіков прагнув не допускати їх утворення [1, 295]. На нашу думку, ця теза не відповідає дійсності. А.Прусевич, який досліджував це питання, датою появи єврейських колоній у Подільській губернії називає 1835 рік [10, 16], а зі звіту Подільського губернатора за 1832 рік довідуємося, що євреїв-землеробів у Подільській губернії було 2876 ревізьких душ [12, оп.1, спр.1195, арк.266зв.]. Мабуть, таку розбіжність у датах можна пояснити тим, що переведення євреїв у стан землеробів було перманентним процесом. З'явившись, можливо, і раніше 1832 року, адже за положенням 9 грудня 1804 р. євреїв мали виселити із сіл, євреї, які ставали землеробами, чисельно збільшувалися. Відомо, наприклад, що в 1848 р. на державних землях було поселено 150 сімей євреїв-землеробів (1009 осіб) [10, 16].

3 січня 1839 року вийшов указ, що кваліфікував як міцно оселених лише тих колоністів, які мали не менше 5 десятин на кожну чоловічу душу. Він доповнювався новим (25 жовтня 1839 року), за яким євреї-колоністи повинні були переселятися цілими сім'ями. Їх звільняли від рекрутчини на той термін, на який вони укладали з поміщиками контракти щодо взяття землі в оброк [9, Т.ХІV, №11913, с.4; №12810, с.793-794].

У січні 1841 року для розробки Положення про єврейські землеробські колонії було створено Комітет для вироблення заходів щодо корінного переселення євреїв на чолі з графом П.Д.Кисельовим. Він склав проект єврейської колонізації. За розпорядженням Миколи І, проект для подальшого обговорення було надіслано київському генерал-губернатору, який у

свою чергу зажадав від подільського та волинського губернаторів висловити свої міркування щодо цього урядового проекту. 20 березня 1841 року Записку щодо землевпорядкування євреїв надіслав подільський губернатор. У цілому він поставився скептично до урядової ідеї перевести частину євреїв у землеробський стан. "Спроби євреїв перевести у клас землеробів ведуться з 1804 року, – писав він, – для цього євреям надавалися численні пільги, але всі зусилля виявилися марними. Спосіб життя, звичай, спадкова звичка займатися більш-менш незаконними промислами ставлять непереборну перешкоду у спробах євреїв перейти в клас людей, який повинен присвячувати себе фізичній, як правило невдячній праці, яка не відповідає єврейському характеру: хитрому та метикуватому. Тому перетворення євреїв у землеробський стан не увінчається успіхом" [11, 129].

Подільський губернатор категорично висловився проти заснування єврейської колонії на Поділлі, посилаючись на аграрну перенаселеність та близькість до кордону. З огляду на те, що, можливо, серед євреїв знайдуться бажачі перейти у землеробський стан, подільський губернатор висловив деякі міркування. Зокрема, він скептично поставився до численних і різноманітних пільг, які надавав уряд євреям-землеробам: "Тривала поблажливність до євреїв – марна справа, – писав губернатор, – і тому термін надання їм пільг слід зменшити з 15 до 10 років". Він категорично висловлювався проти дозволу євреям-землеробам займатися торгівлею та іншими неаграрними промислами. Видачу дорожньої допомоги на переселення, на думку подільського губернатора, слід було надавати тільки вбогим і не більше 5 карбованців на душу. Це було значно менше, ніж передбачалося урядовим проектом [11, 130]. Отже, подільський губернатор досить негативно поставився до ідеї про влаштування єврейських землеробських поселень. Висловлені ним міркування щодо цього були покликані всіляко загальмувати процес єврейської землеробської колонізації.

26 грудня 1844 року світ побачило нове положення стосовно євреїв-землеробів. Воно докорінно змінило ситуацію в утворенні єврейських землеробських колоній у Правобережній Україні. Порівняно з попередніми законами, ноавційними були такі моменти: 1) у призначених для них місцях євреї мали право селитися однією сім'єю; 2) їм дозволялося купувати землю як в особисту власність, так і у власність громади; 3) їм заборонялося продавати, віддавати в заставу чи в оренду виділені для поселення казенні землі; 4) надавалася грошова допомога (175 крб. на сім'ю) для облаштування в колоніях, але не кожному, а всій громаді в особі вповноваженої людини; 5) перших три роки життя в колоніях євреям дозволялося наймати християн для виконання сільськогосподарських робіт; 6) кожний рік з дозволу міністерства держмайна на прохання єврейської громади виділялися землі для поселення з урахуванням, що на кожну чоловічу душу виділялося від 5 до 8 десятин угідь; 7) встановлювалася чітка система контролю за поселенням єврейських громад і наглядом та управлінням діяльності колоній на казенних землях; 8) колоністи на 10 років звільнялися від усіх податків, на 25 років від рекрутчини та

податкових недоздач; 9) на облаштування колоній дозволялося використовувати коробковий збір; 10) їм не заборонялося займатися різними промислами та торгівлею продуктами землеробської праці; 11) вийти зі складу колоністів вони мали право лише через 25 років, але були й винятки; 12) контракти з поміщиками щодо поселення з дозволу губернських правлінь укладалися не менше, ніж на 25-річний термін і грошова допомога від держави становила 85 крб. [9, Т.ХХІХ, №18562, с.910-916, 947].

У 1846 році колонії перейшли в підпорядкування міністерства державного майна, а джерелом видатків на їхній розвиток мав служити коробочний збір [10, 15]. Починаючи з 1844 року було запроваджено коробочний збір з євреїв, який існував у двох варіантах: загальний та допоміжний. Загальний збір – податок на споживання євреями м'яса. Він збирався з кожної одиниці забитої на кошер худоби, птиці, із продажу кожного фунта кошерного м'яса. Допоміжні збори бралися як податок на успадковане майно, із промисловості, що належала євреям, із доходів від здачі в оренду торгових місць, складів та домашніх приміщень, що належали євреям. Сюди ж належали податки за використання традиційного одягу [7, 129]. 1847 року було започатковано створення капіталу для допомоги євреям-колоністам. Виділялося по 40 десятин на кожну сім'ю із 6 ревізьких душ (насправді відводилося по 30 десятин, а 10 залишали для нових колоністів). Для заохочення були встановлені винагороди за успішне ведення господарства, а за безгосподарність – віддача в рекрути (скасовано в 1860 р.). Колонізація велася до 1866 року за рахунок коробочних зборів [10, 15].

Положенням від 22 вересня 1849 року із землеробів-колоністів скасовувалися недоздачі, якщо особи мешкали на поміщицьких землях і переходили в християнство [3, спр.236, арк.72]. Указом від 4 червня 1853 року євреям дозволялося купувати землі за межами міст та містечок, але в разі переходу їх у землеробський стан, а також купцям для поселення єдиновірців, заведення господарства, промислових виробництв та скотарства. Для поселення єдиновірців купці могли придбати землю з розрахунку не менше ніж 12 десятин на сім'ю [9, Т.ХХVІІІ, №27322, с.280-281]. У 1859 році колонізацію на державних землях було припинено, у 1866 році – і на приватних. Колонії було віддано у відання міністерства внутрішніх справ [10, 16].

Після скасування кріпосного права постало питання щодо подальшої долі єврейських колоній на державних землях. 30 травня 1866 року з'явився закон, який скасовував усі попередні законодавчі акти стосовно цих колоній. При міністерстві держмайна було створено комісію для підготовки нового положення. Планувалося зрівняння в правах та помешканні євреїв-хліборобів із загальним селянським станом [1, 296]. Проте положення так і не з'явилося, хоча в 1872 і 1874 роках запасні, зайві та вільні землі, які числилися при колоніях, були в них забрані [10, 16].

На 1870 рік у Подільській губернії налічувалося 14 колоній євреїв-землеробів, із яких 10 було створено на державних землях у Балтському повіті. У них проживало 10995 осіб. Ці колоністи поселилися між 1850 і 1852 роками і скористалися пільгами: їх було звільнено на 10 років від сплати подушного податку,

від сплати оброку за землю і від відбування натуральних повинностей, при поселенні вони отримали по 100 крб. на облаштування, із громад, до яких вони належали, були списані їхні недоздачі. Також їх звільнили на 25 років від рекрутської повинності [12, оп.50, спр.369, арк.21]. Однак, як свідчить зміст звіту Подільського губернатора за 1870 рік, вони, користуючись пільгами, наданими їм, власне, для заохочення їх до землеробства, продовжували займатися тими ж промислами, що й до поселення їх у колонії; польові ж угіддя, які за ними числилися, здавалися ними в оренду селянам сусідніх сіл за частину урожаю, а в більшості випадків – за гроші. Більше половини євреїв навіть не проживали в місцях обраного ними поселення в колоніях. Водночас за цими колоністами, наприклад в одному Балтському повіті, числилося 11348 дес. різних земельних угідь за оброчну плату в рік 6059 крб. 49 коп., тобто менше ніж 54 коп. із десятини. Колоністи ж ці землі здавали селянам в оренду під обробіток від 2 до 3 крб. за десятину. Губернатор дійшов висновку, що “з 10 єврейських колоній Балтського повіту можна нарахувати лише 5 господарів-колоністів, які займаються землеробством, але й вони швидше підприємці, а не землероби, бо користуються землями інших колоністів, але обробляють за допомогою наймитів-християн, тоді як, згідно з правилами про єврейські колонії, вони мають право мати робітниками лише євреїв; у цьому випадку мета уряду розвинути землеробство між євреями не здійснилася, а вони, скориставшись пільгами, завдали державі збитків” [12, оп.50, спр.369, арк.21-21зв.]. Таким чином, уряду не вдалося змусити євреїв зайнятися сільським господарством на рівні безпосереднього виробництва, про що попереджали князь О.Куракін ще 1808 року, а подільський губернатор у 1841 році.

Після погромів навесні 1882 року єврейських колоній в уряді згодом зник будь-який інтерес щодо їхнього поширення та підтримки [11, 130]. За даними відомого дослідника Поділля В.Гульдмана, у 1886 році в губернії нараховувалося 684 двори євреїв-землеробів [6, 43]. 1887 року єврейський переселенський капітал – 1100 тис. крб. – перераховано до державної скарбниці [10, 16]. Уже в 1890-х роках міністерство фінансів планувало адміністративним шляхом скасувати викупні платежі євреїв-землеробів, але рішенням державної ради 6 червня 1894 року плани міністерства були скасовані й питання про завершення земельного побуту єврейських колоній укотре залишилося невирішеним [5, 391].

Отже, після того як було скасовано викупні платежі всім розрядам сільського населення, що отримали повні права селян-власників, євреї залишилися однією з нечисленних груп землеробського населення не власниками, а лише наймачами казенних земель.

Колонії продовжували існувати. На 1913 рік у Балтському повіті їх було 8: Гершуня, Голоче, Чернянська, Абазівка, Гольма, Гельбинова, Богачівка, Луканівка. Однак багато колоністів емігрувало до США, хоча всі вони були зараховані до селян і приписані до волостей. А.Прусевич залишив відомості про колонію в Абазівці. 1872 року, під час інспекції колонії, виявилось, що місцеві євреї землеробством не займаються, власного сільськогосподарського реманенту не мають, а землі здають в оренду. Тому тут надільна земля євреїв була

відібрана і продана селянам, залишили лише громадські вигони, приблизно 80 десятин на 59 сімей [10, 16].

В Абазівці єврейське колонізаційне товариство допомогло євреям влаштувати сади. Дало їм позику на побудову огорож із виплатою на 10 років і для купівлі дерев на 15 років. Фрукти вивозили до Одеси та Києва. Однак колоністи вирішили зайнятися торгівлею і для розчистки місця для торгу знищили частину саду. Крім торгівлі, євреї займалися ремеслами: двос виправляли шкіри, 7 були шевцями, 5 шапкарів, 1 шив картузи. Важливим промислом було шорне ремесло або римарство, а оскільки виробники вважалися селянами і працювали на невизначений ринок, то їх зарахували до кустарів. Крім 5 самостійних ремісників, які мали власні майстерні, на 1913 рік було ще 35 ремісників без майстерень. Промислом займалися лише безземельні. Спеціальних будівель для ремесла не було, виробництво здійснювалося в житлових приміщеннях [10, 17-19]. Готові вироби відправляли в Одесу, Тирасполь, Бендери і Кишинів, без посередників і скупщиків [10, 20].

Отже, впродовж всього XIX ст. урядом Російської імперії здійснювалися численні спроби землевлаштування єврейського населення смуги осілості шляхом створення єврейських землеробських колоній. Слід констатувати, що вони закінчилися повною невдачею. Інакше, мабуть, і не могло бути. В умовах гострого земельного голоду пореформеного Поділля євреям-колоністам виявилось вигідніше здавати отримані землі в оренду місцевим селянам, а самим займатися різноманітною діяльністю, яка безпосередньо не була пов'язана із землеробством. Після єврейських погромів 1882 року уряд остаточно втратив інтерес до створення нових колоній та підтримки вже існуючих, хоча колонії продовжували існувати.

1. Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7(9).
2. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954.
3. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.226. – Оп.80. – Спр.51, 236.
4. Качараба С.П. Еміграція галицьких селян у Російську імперію в кінці XIX ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – №9.
5. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – Ч.1. Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – СПб, 1913.
6. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861-1900 гг.). // Дисс. ...канд. истор. наук. – Каменец-Подольский, 1978.
7. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). // УІЖ. – 1996. – №4.
8. Повне зібрання законів Російської імперії. – Збір.

- перше. – ТТ. XXVII, XXIX, XXXIV, XXXIX.
9. Повне зібрання законів Російської імперії. – Збір. друге. – ТТ. XIV, XIX, XXVIII.
 10. Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №7.
 11. Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у першій половині XIX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький: "Доля", 1995.
 12. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1195; Оп.50. – Спр.369.

С.О. Тищенко, А.І. Берестовий

ПОДАТКОВІ ОРГАНИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Формування ефективної системи податкових органів у сучасній Україні має винятково важливе значення для забезпечення всіх основних напрямів державної економічної політики. Для належного правового забезпечення цього процесу, створення наукових основ важливим є узагальнення історичного досвіду діяльності податкових органів на українських землях, зокрема в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., коли відбувалися аналогічні за змістом події.

Як свідчить аналіз історіографії, податкова політика російських органів влади в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. частково висвітлена у вітчизняній історіографії. Однак законодавчий аспект потребує подальшого вивчення, що і є метою статті. Об'єкт дослідження – податкова політика царату в пореформеному українському селі, предмет – законодавство щодо прямого, непрямого та місцевого оподаткування.

На середину XIX ст. специфіка державно-правового життя українських земель у складі Російська імперія фактично зійшла нанівець. Уніфікаторські дії царату реалізувались як у галузі публічного, так і приватного права. Формувалася єдина податкова система. В офіційних тогочасних документах зустрічається об'єднаний термін «колишні привілейовані губернії». Йшлося про 16 західних губерній, що мали власну історію, відмінну від «великоросійської», і власні традиції соціального регулювання. 9 із них припадали на етнічні українські землі. Податкова система мала яскраво виражений феодальний характер із поширеними натуральними повинностями, фіскальним імунітетом дворянства та церкви, подушним обкладанням населення. Відповідним чином формувалися і спеціально уповноважені державою органи. Податкова служба була зарахована до відомства Міністерства фінансів Російської імперії. Його агентами на рівні губерній стали казенні палати, а на рівні повітів – повітові казначейства [1, 181]. У Росії продовжували консервуватися феодальні принципи оподаткування: становість; оподаткування не матеріальних благ (прибутків), а людей («душ»).

Основним прямим податком залишався подушний. Він був введений ще за Петра I, у 1724 р., і змінив провідну та «посошну» (поземельну) подать.

Подушний податок («подушну податъ», «подушне») сплачували представники «податних станів» – селяни (як державні, так і кріпосні) та міщани чоловічої статі [2, 136]. Розмір подушної податі був фіксованим, визначався законодавством і фактично не пов'язувався з економічними і фінансовими можливостями платника – селянина чи міщанина. Цей закон послідовно продовжував політику уряду, втілену в акті від 17 листопада 1811 р., коли в окремих привілейованих губерніях селянам було дозволено здавати подушну податъ не асигнаціями, а хлібом. Цей податок, відзначений як несумісний із самим поняттям «цивілізована держава», суперечив і власне принципам, сутності «великих реформ» [3, 127].

Такий же характер особистого феодального тягара мала і чиншова податъ. Маніфестом від 2 лютого 1810 р. вона була поширена на «поселян різних найменувань». За своїм змістом вона для державних селян була відповідником чиншу, сплачуваного кріпаками поміщикам. Чиншова податъ офіційно представлялась як плата державних селян за користування казенними землями.

Чиншова податъ містила певний зародок поземельного податку, оскільки її оклади формувалися в середині XIX ст. на основі земельного кадастру. Урядовці Міністерства фінансів були змушені визнати, що оклади чиншової податі рішуче не відповідали поняттю про відносний добробут губерній [3, 233].

Значний відсоток селянства, що був власністю держави як суб'єкта кріпосного права, спонукав уряд імперії зробити Україну «полігоном» для законодавчих нововведень у сфері оподаткування. Так, 23 березня 1832 р. у Лівобережних губерніях (Харківській, Чернігівській, Литовській) було впроваджено збір податків замість паперових, срібними грошима, а через сім із половиною років цей порядок був поширений на всю імперію [4, 114].

Земські збори було впорядковано 20 березня 1840 р. Замість податків на приватні земські повинності державних селян, на громадські («мирські») витрати і на пожежні витрати, що існували до того, був запроваджений єдиний громадський збір із державних селян до землі.

Окреслена система прямого оподаткування в Російській імперії, що діяла і на етнічних українських землях, у нових соціально-економічних і політико-правових умовах, які настали за доби «великих реформ», вимагала кардинальних змін. При формально скасованому кріпосному праві, подушна податъ, поряд із «тимчасово зобов'язаним станом», була засобом збереження фактичного прикріплення селян до землі.

Невпорядкованість становища з прямими податками, потреба його виправлення юридичними законодавчими засобами були зрозумілими в Російській імперії на найвищому владному рівні ще в часи підготовки селянської реформи. У 1859 р. при Міністерстві фінансів утворено комісію для перегляду системи податей і зборів [5, 166-167]. Незважаючи на досить сильний персональний склад комісії, дієвих результатів її діяльності отримано не було.

Для соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії скасування подушної податі мало велике значення, адже тут термін «громада» здебільшого стосувався одиниці селянського самоврядування, а не

колективного суб'єкта землеволодіння, що було притаманне етнічним російським губерніям. Поземельна громада зберігалася лише в південних губерніях, а також на Харківщині. На Правобережжі громада зникла ще в XVI ст. при здійсненні волоочної реформи [6, 4]. На Полтавщині й на Півдні Чернігівщини, де в XVII – XVIII ст. розвивалося козацьке землеволодіння на подвірному праві, громади на початку XIX ст. у класичній формі не існувало.

Таким чином, селянин як суб'єкт земельної власності вступав у протиріччя з громадою – адміністративно-фіскальною структурою, що була в плані збору податків організована на засадах «кругової поруки». Визначаючи, що лише шляхом скасування подушної податі можна «досягти істотного покращення в устрої прямих податей», вище згадана комісія одним із головних напрямів своєї роботи обрала саме цей. Міністерство фінансів істотно гальмувало її діяльність, побоюючись втратити друге за значенням й обсягами (після оподаткування спирту та алкогольних напоїв) податкове джерело надходжень до бюджету. Відповідний проект було розроблено лише в 1867 – 1869 рр. Його сутність полягала в заміні подушної податі поземельною податтю і подвірним податком [3, 43]. Однак він виявився невдалим: новий податок мало чим відрізнявся від подушної податі, бо розкладався так само відірвано від господарського життя й економічних можливостей платників. На межі 60-70-х рр. XIX ст. його негативно оцінила більшість губернських земських управ [3, 43].

У 70-х роках XIX ст. суттєвих змін у системі державних прямих податків не відбулося. Найбільш помітною подією стало впровадження 10 грудня 1874 р. державного поземельного податку. Цим законом подушний земський збір із селян підсунувався із подушною податтю. Поземельний збір отримав назву поземельного податку, втім, сама сутність цих податків істотних змін не зазнала [3, 134].

Подальші кроки в подоланні органічних вад чинного фіскального законодавства Російської імперії були пов'язані з діяльністю міністра фінансів М.Х. Бунге. Він виступив проти способу відповідальності селян за несплату прямих податків. Українські селяни за умов диференціації земельних наділів, майнового розшарування, а також при подвірному землекористуванні були більш зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміні її поземельним податком. Однак зниження розмірів викупних платежів ледь не обійшло українські губернії, бо в першу чергу їх планували запровадити лише в етнічних великоросійських нечорноземних губерніях [7, 3]. Так, указ від 28 грудня 1881 р., підписаний Олександром III, поширював зниження розмірів викупних платежів на всі губернії Росії. При цьому губерніям нечорноземного району знизили оклад викупних платежів на 32%, а чорноземного (у тому числі й українськими) – на 22% [7, 4].

Скасувати подушну податъ планувалося протягом 8 років. 28 травня 1885 р. Олександр III підписав закон Державної Ради «Про скасування подушної і перетворення чиншової податей» [8, 107]. Реформа проводилась у 2 етапи. 31 січня 1886 р. припиняли сплату подушної податі колишні поміщицькі, а з 1 січня 1887 р. – державні селяни. Скасовувалась і чиншова податъ, перетворюючись на викупні платежі. Отже,

штучний у пореформених умовах поділ селян на державних та колишніх поміщицьких, котрий проіснував після 19 лютого 1861 р. майже чверть століття, припинив існування. Державні селяни, які залишилися значною мірою закріпаченими державою, зрівнялись у своєму правовому становищі з колишніми поміщицькими. Викупні платежі, замість скасованої чиншової податі, мали сплачуватися протягом 44 років, причому їхні розміри в 1,5 раза перевищували ставку колишнього податку. Законом від 12 червня 1886 р. остаточно утверджувалося переведення державних селян на викуп [8, 110].

До кінця XIX ст. зросли ставки практично усіх прямих податків, встановлених законодавством Російської імперії. Оподаткування земель на початку XX ст. побудовано таким чином, що разом із викупними платежами селяни сплачували в 40 разів більше, ніж поміщики [9, 97]. Тим самим вони були переобтяжені як податками (викупні платежі за землю державі, земству і «миру» – громаді), так і способом їхнього стягнення – самодержавство продовжувало зберігати кругову поруку.

Головним питанням реформування прямого оподаткування в Російській імперії протягом перших років XX ст. залишалось введення прибуткового податку. Проекти його впровадження неодноразово вносилися до Державної Думи. Закон про прибутковий податок був підписаний лише 6 квітня 1916 р., коли вже самій імперії залишилось існувати лічені місяці. Ним затверджувалося «Положення про державний прибутковий податок», що мало набути чинності з 1 січня 1917 р. В цілому, з огляду на історичні обставини, цей закон став швидше правовим пам'ятником, аніж реальним нормативно-правовим актом. Головною вадою цього процесу було, поруч із надто тривалою прихильністю архаїчним принципам особистого оподаткування, постійне намагання поповнювати бюджет за рахунок непрямих податків (акциз зі спирту та спиртних напоїв, на тютюн, цукор, сіль) [9, 101].

Ще одну групу фіскальних джерел наповнення прибуткової частини державного бюджету, регульованих податковим законодавством, становили численні загальнодержавні мита. Вони стягувалися і не державними установами, які здійснювали певні дії на користь фізичних та юридичних осіб. Від сплати одного з них – мита з безплатного переходу майна – звільнювалися селяни, якщо майно переходило в середині їх стану.

Поряд із розмаїттям державних прямих і непрямих податків та зборів, що, відповідно до норм законодавства Російської імперії, діяли на території українських губерній, все більшу соціальну роль в другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали місцеві податки і збори. Це пояснювалося зі змінами в системі місцевого самоврядування. Реформи 60-70 х рр. XIX ст. створили нову систему органів місцевого самоврядування, у тому числі й сільського. Відповідно до потреб їхньої життєдіяльності й формувалися регіональні системи податків [7, 14].

З утворенням системи земського самоврядування, реформуванням міського самоврядування, створенням органів самоврядування селян, що були звільнені з кріпосної залежності, визначилися три основні складові місцевих податків і зборів: земські податки, міські та податки,

що стягувалися органами волосного й сільського самоврядування для власних потреб (мирські). Обмежень у розмірах зборів місцевих податків селянського самоврядування закон не встановлював. На практиці це призводило як до несправедливого обкладання, так і до того, що мирські повинності ставали для селян одними з найобтяжливих. Розмір мирських зборів в українських губерніях коливався від 50 коп. до 2 крб. і більше з десятини, але здебільшого вони стягалися подушно. У різних волостях навіть того ж повіту розміри мирських зборів могли різко відрізнятися один від одного [10, 81 – 82].

Таким чином, друга половина XIX – початок XX ст. характеризувалися досить складним і суперечливим розвитком податкового законодавства Російської імперії. Ці процеси мали безпосередній, багато в чому визначальний вплив на становлення організаційно-правових основ і власне практичну діяльність органів державного управління, що здійснювали дії фіскального характеру. У цій державній діяльності податкові органи були змушені «йти за законодавством», відчувати на собі його недосконалість.

У системі податків існували великі диспропорції, пов'язані з невідповідністю законодавства про прямі податки умовам соціально-економічного розвитку і тогочасному станові економічної та фінансово-правової думки. Захоплення уряду непрямыми податками призводило до того, що виробничі галузі економіки, які особливо інтенсивно розвивалися в Україні після скасування кріпосного права, значною мірою опинилися поза сферою дії податкового законодавства. Невиправдане зволікання із скасуванням застарілої подушної системи прямого оподаткування гальмувало розвиток виробничих сил, особливо на селі, створювало плуганину в діяльності фіскальних органів. Там, де існували селянські поземельні громади, кругова порука торкалася всіх державних податків.

За таких особливостей розвитку податкового законодавства в другій половині XIX – на початку XX ст. створилися умови для виникнення двох паралельних систем податкових органів – відповідно до спеціалізації за прямими і непрямими податками.

1. Ерошкин Н.П. *История государственных учреждений дореволюционной России*. Изд. 3-е. – М.: Высш. Шк., 1983.
2. Буганов В.И. *Петр Великий и его время*. – М.: Наука, 1989.
3. Алексеенко М.М. *Действующее законодательство о прямых налогах*. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879.
4. Лебедев В.А. *О поземельном налоге*. – СПб.: Тип. Куна, 1868.
5. Локоть Т.В. *Бюджетная и податная политика России*. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908.
6. Веронин А. *Сельскохозяйственное районирование Волині*. – Житомир, 1925.
7. Шванебах П.Х. *Наше податное дело*. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1903.
8. Гортрелл П. *Значение великих реформ в истории экономики России // Великие реформы в России, 1856-1874*. – М.: Изд. Моск. гос. Ун-та, 1992.
9. Боголепов М.И. *Финансы, правительство и общественные интересы*. – СПб.: Тип. Суворина, 1910.
10. Бондаревський А.В. *Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

В.О. Куліков

**ВРОЖАЙНІСТЬ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР У
СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ХАРКІВСЬКОЇ
ГУБЕРНІІ НАПРИКІНЦІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Україна, як і вся Російська імперія, до складу якої вона входила, залишалась аграрною країною. Незважаючи на інтенсивний розвиток промисловості, аграрний сектор економіки залишався головним. При цьому провідна роль у сільськогосподарському виробництві належала селянському господарству. Тому від ефективності господарювання селянства залежали найважливіші соціально-економічні показники країни. Результати землеробства – головної галузі селянського господарства, знаходять своє відображення в показникові збору врожаю на одиницю площі. Урожай, як влучно зазначав дослідник О. Кауфман – “...безапеляційний суддя і критик всієї техніки господарства” [1, 252].

Питання врожайності зернових культур, у тому числі в селянському господарстві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. знайшло відображення в деяких спеціальних дослідженнях, але вивчення здійснювалося переважно в межах всієї Російської імперії або її європейської частини; в масштабах України та окремих її частин проблема не була об’єктом спеціального дослідження [2 – 10].

Метою пропонованої статті є простеження динаміки врожаїв зернових культур Харківської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Динаміку врожаїв пореформеного періоду відображено в трьох комплексах джерел: відомостях Центрального статистичного комітету МВС Російської імперії (ЦСК), Міністерства землеробства та в земських статистичних даних. Абсолютні показники врожайності по Харківській губернії, що наводилися в публікаціях цих відомств, відзначалися певними розбіжностями. Так, пересічна врожайність п’яти основних культур за 1883-1915 рр. на надільних землях, за даними ЦСК, становила 39,7 пуд/дес. [11, 195-198]. За даними Міністерства землеробства – 44,7 пуд/дес. (за 1884-1915 рр.) [12, 3-12]. За даними Харківської губернської земської управи, – 47,4 пуд/дес. (за 1890-1917 рр.) [13; 14; 15]. Однак динаміку врожаїв вони відображають майже однаково, про що свідчать високі коефіцієнти кореляції, обчислені для цих динамічних рядів, – від 0,87 до 0,96 (попередньо ряди були приведені в стаціонарний вигляд шляхом видалення лінійного тренду).

Наступне питання стосується вибору комплексу джерел. Ряд даних земської статистики виключається першим, оскільки він найкоротший. Стосовно даних ЦСК та Міністерства землеробства, однозначних переваг немає, оскільки кожен із цих комплексів мав свої позитивні моменти та недоліки. Так, дані ЦСК відрізнялися повнотою та постійністю збору, але первинні дані збиралися за допомогою волосних правління, які не завжди сумлінно виконували цю роботу; крім того, побоюючись, аби високі врожаї не призвели до високого оподаткування, населення давало занижені цифри. Натомість дані Міністерства

землеробства збиралися через мережу добровільних кореспондентів, які нерівномірно були розподілені по території, а кількість їх була невеликою, порівняно з кореспондентами ЦСК. Ми віддаємо перевагу даним ЦСК як більш повним та докладним. При цьому слід все ж таки враховувати, що дані ЦСК фіксують зменшений показник врожайності.

Динаміка врожайності п’яти зернових культур у 1883 – 1915 рр. представлена в таблиці 1.

Табл. 1
**Врожайність на надільних землях Харківської
губернії в 1883-1915 рр. за даними ЦСК**
[11, 195-198; 12, 3-12].

Рік	Врожайність	Тренд $x=a+b*t$	Залишки	% залишків до ряду врожайності
1883	27,4	26,3	1,1	4,2
1884	36,8	27,1	9,6	35,6
1885	18,6	27,9	-9,3	-33,2
1886	18,3	28,7	-10,4	-36,2
1887	49,4	29,5	19,9	67,5
1888	40,4	30,3	10,2	33,6
1889	20,4	31,1	-10,6	-34,3
1890	27,6	31,8	-4,2	-13,3
1891	23,8	32,6	-8,8	-27
1892	25,4	33,4	-8	-24
1893	48,5	34,2	14,2	41,6
1894	41,1	35	6,1	17,5
1895	46,1	35,8	10,3	28,7
1896	31,3	36,6	-5,3	-14,5
1897	28,8	37,4	-8,5	-22,8
1898	43,5	38,2	5,4	14,1
1899	32,6	38,9	-6,4	-16,4
1900	39,7	39,7	0	0
1901	26,3	40,5	-14,3	-35,2
1902	58,9	41,3	17,6	42,5
1903	36,3	42,1	-5,8	-13,8
1904	49,7	42,9	6,8	15,9
1905	38,1	43,7	-5,6	-12,8
1906	29,1	44,5	-15,4	-34,6
1907	33,8	45,3	-11,5	-25,4
1908	38,7	46	-7,4	-16,1
1909	59,9	46,8	13,1	27,9
1910	45,6	47,6	-2	-4,2
1911	49,4	48,4	1	2,1
1912	57,2	49,2	8	16,3
1913	61,4	50	11,4	22,8
1914	45,8	50,8	-5	-9,8
1915	55,4	51,6	3,9	7,5

Нааявність сильної дисперсії перемінних дуже ускладнює визначення довгострокових тенденцій, тому у третій колонці таблиці наведено дані, вирівняні методом найменших квадратів ($x=25,53+0,79*t$).

В цілому за 32 пореформених роки (1885 – 1915 рр.) врожайність основних зернових культур збільшилась майже у два рази (щорічне зростання на

0,79 пуд/дес.), що свідчить про значний прогрес селянського землеробства. Серед п'яти головних зернових культур найбільшу врожайність мала озима пшениця (50,0 пуд/дес.), найменшу – яриця (32,5 пуд/дес.). Середня врожайність основних зернових культур у 1883-1915 рр. становила 38,9 пуд/дес. За абсолютним показником врожайності найкращим виявився 1913 р., коли врожайність досягла 61,4 пуд/дес., найгіршим – 1886 р., коли показник становив 18,3 пуд/дес. (різниця між найбільшим та найменшим показником більше ніж трикратна). Якщо порівнювати фактичний врожай з очікуваним, то найбільше „не добрали” селяни в 1906 р. – 15,4 пуд. (або 34,6 %) із кожної десятини. Найкращим виявився 1887 р., оскільки дав понад очікуваного 19,9 пуд. (або 67,5 %) на десятину посівів. Таким чином, урожайність основних зернових культур у селянському господарстві значно коливалась у різні роки.

Під час аналізу автокореляції залишків після видалення тренда з ряду даних про врожайність у 1883-1915 рр. ми помітили невеликі сплески, особливо на лазі 3. Тому було висунуто гіпотезу про наявність сезонної хвилі у врожайності зернових. Для перевірки наявності сезонної хвилі залишки після видалення лінійного тренду було проаналізовано за допомогою спектрального аналізу Фур'є. Він виявив сплески з періодом 3,5 та 8 років. Це означає наявність у розмірах врожайності в різні роки 3-4 річної хвилі (циклу).

У різних повітах Харківської губернії врожайність не була однаковою. Як видно з таблиці 2, середній врожай у 1883-1915 рр. по повітах губернії коливався від 26,7 пуд/дес. у Старобільському до 65,3 пуд/дес. у Сумському (різниця в 2,5 рази).

Табл. 2

Коливання врожаїв по повітах на надільних землях Харківської губернії в 1883-1915 рр. за даними ЦСК [12, 3-12].

	Mean	Median	Mn.	Max	Std. Dev	V
Сумський	65,3	64,9	33	92,2	16	24,5
Лебединський	56,9	57,2	24	87,2	15	26,4
Охтирський	54,7	51,3	20,5	85,4	16,8	30,8
Богодухівський	47	43,6	16,5	79,4	17,4	37,1
Валківський	51,5	48,7	23,7	83,6	16,4	31,9
Харківський	49,1	48,2	15,7	80,5	17,7	36
Вовчанський	41,7	41,9	16,6	73,5	15,5	37,1
Зміївський	40,6	40	11,1	68,2	15,6	38,5
Ізюмський	37,2	36,4	7,8	61,4	14,9	40,1
Куп'янський	32,3	31	8	57,3	12,9	40
Старобільський	26,7	25,9	9,1	51	10,7	40,2
По губернії	39,7	39,5	17,2	63,2	12,7	32,1

В усіх повітах коливання врожаю було досить відчутним: стандартне відхилення в середньому по губернії становило 12,7 пуд/дес., коефіцієнт варіації – 32,1 %. За абсолютним показником найбільше коливався врожай у Харківському (Std. dev. = 17,7), найменше – у Старобільському (Std. dev. = 10,7). Але коефіцієнт варіації зростає від північно-західних повітів до південно-східних (24,5 % у Сумському; 40,1 % у Старобільському повіті). Це означає, що амплітуда коливань була більшою в південно-східних повітах

внаслідок більшої залежності від природно-кліматичних умов.

Слід зазначити, що природно-кліматичний фактор насправді мав величезний вплив на показник урожайності. Про це побічно свідчить тісний зв'язок між показниками врожайності по різних зернових культурах. Агрегований коефіцієнт кореляції залишків після видалення лінійного тренду з ряду врожайності між п'ятьма основними зерновими культурами на надільних землях становив 0,73; між окремими повітами Харківської губернії – 0,68. Інакше кажучи, якщо вже у певному році „не вродило”, то „не вродило” все й в усіх. Звичайно, така ситуація, коли найважливіша виробнича галузь селянського господарства – землеробство – по-суті ставало заручником природи, дуже негативно позначалася на його розвитку. Різкі коливання врожаїв особливо деструктивно впливали на ведення дрібного селянського господарства, яке не мало запасного капіталу на випадок неврожаю. Таке господарство, як зазначав О. Кауфман, при першому, а тим більше повторному неврожаї якщо не повністю розорювалося, то значно скорочувало свої розміри [1, 261]. У цих випадках селяни змушені були звертатися за допомогою до урядових установ або земств із проханням надати позичку.

Вивчаючи питання про врожайність, слід звернути увагу на те, що на землях приватних власників вона була вищою, ніж на надільних. У 1883-1915 рр. пересічний врожай зернових на надільних землях був на 24,6 % меншим, ніж на приватновласницьких. Річні коливання врожаїв на приватних землях були навіть вищими, ніж на надільних: коефіцієнт варіації 34,0 % та 31,0 % відповідно. Це означає, що на землях приватних власників, як і на надільних, панував екстенсивний тип виробництва.

Значимо, що насправді відставання надільного селянського господарства від приватновласницького повинно було бути ще більшим, оскільки в публікаціях ЦСК щодо врожайності відомості подавалися за ознакою землеволодіння (із розподілом по „надільних” та „приватновласницьких” землях). Однак значна частина приватних земель перебувала у фактичному користуванні селян, але формально вважалася володінням приватних власників. Безперечно, орендовані землі оброблялися погано й удобрювалися лише у виняткових випадках. Дрібний орендар, не маючи можливості орендувати землю на довші терміни, орендував її переважно на один рік, а тому прагнув узяти від землі все, можливе, зовсім не дбаючи про підвищення родючості. В більшості випадків урожаї на орендованих землях були ще нижчими, ніж навіть на надільних. Тому включення орендних земель у склад приватновласницьких при обчисленні врожайності давало дещо занижені цифри врожайності в останніх.

Слід зазначити, що вища врожайність у поміщицьких господарствах порівняно з селянськими зовсім не свідчить про взагалі нормальну їх урожайність. Якщо порівняти загальну врожайність зернових культур у Харківській губернії з урожайністю в деяких розвинених країнах, то вона була значно нижчою. Про це наочно свідчать дані таблиці 3.

Табл. 3

Показники врожайності основних сільськогосподарських культур у Харківській губернії та в деяких іноземних країнах [16]

	Пшениця, жито, ячмінь, овес у 1913 р. посів тис. дес.	збір тис. пуд.	пуд /дес.	Картопля у 1913 р. пуд/дес.	Пшениця у 1901-1915 рр. пуд/дес.
Німеччина	13254	2Е+06	139	1057,1	139,9
В. Британія	2845	4Е+05	127	434,2	147,1
Канада	8586	8Е+05	98,5	750	92,9
Австро-Угорщина	5647	5Е+05	94,6	603,4	89,5
Франція	11445	1Е+06	86,3	57,5	86,5
США	36538	3Е+06	70,1	504,2	68,3
Харківська губ.	1978	1Е+05	68,1	552,6	59,1
Євр. Росія	66349	4Е+06	58,8	452,5	58,3
У %					
Німеччина	670	1370	204	191,3	236,6
В. Британія	143,8	267,8	186	78,6	248,9
Канада	434	627,2	145	135,7	157,1
Австро-Угорщина	285,5	396,3	139	109,2	151,4
Франція	578,6	732,7	127	10,4	146,4
США	1847,1	1900	103	91,2	115,5
Харківська губ.	100	100	100	100	100
Євр. Росія	3354	2896	86,3	81,9	98,6

Так, якщо показник врожайності чотирьох основних зернових культур (пшениці, жита, ячменю та вівса) станом на 1913 р. по Харківській губернії прийняти за 100 %, то у Німеччині він становив 204,4 %, Великій Британії – 186,2 %, Канаді – 144,5 %, Австро-Угорщині – 138,8 %, Франції – 126,6 %, США – 102,9 %. Нижчим був тільки показник врожайності по всій Європейській Росії. До того ж зазначимо, що 1913 р. був для Харківської губернії одним із найбільш урожайних. Якщо порівнювати врожайність не за один рік, а за більш тривалий період, відставання Харківської губернії виявиться ще більшим (див. останню колонку таблиці).

Таким чином, за період, що досліджується, урожайність на надільних землях Харківської губернії мала позитивні тенденції, що свідчить про значний прогрес селянського господарства. Незважаючи на значне зростання, урожайність на селянських полях залишалася низькою, значно поступаючись у цьому розвиненим європейським країнам. Зберігалася жорстка залежність землеробства від природно-кліматичних умов, що за умови збереження однобічного зернового напрямку значно підвищувало ризик неврожаїв. Підвищити врожайність можна було за рахунок впровадження інтенсивних технологій, прогресивних сівозмін, угноєння ґрунту тощо, тобто шляхом інтенсифікації сільського господарства.

1. Кауфман А.А. *Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства*. – М., 1918.
2. Фортунатов А.Ф. *Урожайи ржи в Европейской России*.

– М., 1893.
3. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. 1, 2. – СПб., 1897.
4. Семёнов М.Н. К вопросу о закономерности колебания урожаев // *Вестник статистики*. – 1922. – Кн. 9.
5. Вайштейн А.Л. Эволюция урожайности зерновых хлебов в России до войны и перспективы её развития // *Плановое хозяйство*. – 1927. – № 7, 8.
6. Влияние неурожая на народное хозяйство России. – Т. 1, 2. – М., 1927.
7. Нифонтов А.С. *Зерновое производство в России во второй половине XIX века*. – М., 1974.
8. Зеурский Г.В. *Рынок сельскохозяйственной продукции Левобережной Украины в 60-90-е гг. XIX в.: Дисс. ... канд. ист. наук*. – Харьков, 1989.
9. Белозерцев А.Г. *Зерновое хозяйство России (1865-1997 гг.)*. Историко-экономический очерк. – М., 1998.
10. Растяников В.Г., Дерюгина И.В. *Об урожайности хлебов в России: 1795-2002 годы // Вопросы статистики*. – 2004. – № 5.
11. *Свод урожайных сведений за 1883-1915 гг.* – М., 1928.
12. *Пересічний урожай хлібів та картоплі на Україні з 1883 по 1915 рр.* // *Статистика України*. – Харків, 1927. – Сер. II. – Т. 5. – Вип. 2. – № 92.
13. *Обзор урожая хлебов 1898/9 года*. – Харьков, 1900.
14. *Статистический обзор урожая хлебов и трав Харьковской губернии за 1905 г.* – Харьков, 1906.
15. *Статистический ежегодник за 1906-1917 гг.* – Харьков, 1906-1918.
16. *Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. Год 10.* – СПб., 1915.

О.В. Макарова

СОЦІАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ СЕЛЯН-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

За пореформений період у Російській імперії переселилося більше 9 млн. селян. Це явище світового масштабу було об'єктом вивчення багатьох істориків, економістів, демографів та етнографів. Одним із важливих питань, що досліджували вчені, була реконструкція соціального обличчя селян-переселенців. Відомий український дослідник М.А. Якименко, зокрема, зазначав: “а) більшість аграрних мігрантів у Російській імперії епохи капіталізму належали до сільської бідноти; б) питома вага бідноти весь час збільшувалася, аж до абсолютної пореформи в роки столипінської аграрної реформи; в) соціальний склад переселенців, особливо в другій половині ХІХ ст., значною мірою залежав від наміченого маршруту (бідніші селяни направлялися в південноукраїнські степи, на Північний Кавказ, в Поволжя, до Сибіру і Казахстану, заможніші – на Далекий Схід)” [1, 179].

Селянство Подільської губернії, на відміну від чернігівців чи полтавчан, пізніше залучилося до переселенського руху, тому чисельність переселенців з Поділля була значно меншою, ніж в інших українських губерніях. Історіографія цього питання нараховує незначну кількість новітніх публікацій (роботи Е. Мельника, О. Махотіна, О. Макарової та ін.), у яких охарактеризовано причини, хід і наслідки переселенського руху в Подільській губернії [2]. Лише

останнім часом була зроблена спроба встановити взаємозв'язок між станом селянського господарства подолян-переселенців на батьківщині та напрямком їхнього переселення [3].

Метою статті є спроба визначити соціальне обличчя селян-переселенців з Подільської губернії, вказати на спільні та відмінні риси, у порівнянні з іншими регіонами Наддніпрянської України.

Російські автори початку XX ст. зазначали, що “при виході з батьківщини середня селянська родина (з губерній у європейській частині імперії. – О. М.) мала наявних грошей і різного майна на загальну суму 239 руб. При поселенні на нових місцях в Азіатській Росії цей капітал, внаслідок дорожніх витрат, скорочувався до 161 руб. на родину, але після 11 років господарювання зростав лише за вартістю будівель, худоби та інвентарю, не враховуючи готівкових коштів, до 466 руб.” [4, 197].

Дослідник А. Бежкович, який у 20-х роках XX ст. вивчав життя українських переселенців на півдні Семіпалатинської губернії (наприкінці XIX – на початку XX ст. цей край входив до Степового генерал-губернаторства), зауважував, що найбільш багаті господарі брали з собою близько 500 руб., а бідніші – в середньому 200–300 руб. на господарство [5, 5-6].

На початку XX ст., за підрахунками тогочасних економістів, на проїзд і облаштування господарства на Далекому Сході переселенцеві необхідно було мати не менше 450 руб. [6, 121]. За розрахунками полтавських земців (1909 р.), для влаштування в найближчих районах (включно із Західним Сибіром) переселенцеві з України потрібно було 450 руб., а в більш віддалених – не менше 700 руб. [7, 91-92].

За даними агронома Полтавської губернської земської управи М. Никольського, який об'їхав Уссурійський край у 1907 р., середній переселенській родині з 5 осіб слід було мати не менше 650 руб. Ці кошти витрачалися таким чином: на подорож з України – 50 руб., на харчування в дорозі – 50 руб., на спорудження будинку – 100 руб., на придбання двох коней – 200 руб., корови – 100 руб., плуга – 30 руб., воза – 30 руб. За спостереженням М. Никольського, із числа тих, хто мав менше цієї суми, пристойно облаштуватися міг лише той, хто володів ремеслами, насамперед ковальською справою [8, 12].

Загальноновизнано, що на Поділлі, порівняно з іншими українськими губерніями, селяни були найгірше забезпечені землею. Так, більшість українських істориків дійшли висновку, що в Подільській губернії до середніх селян зараховували тих, господарства яких мали в своєму розпорядженні від 4 до 7 десятин землі, у той час як у Полтавській – від 6 до 9, у Київській, Харківській, Волинській та Чернігівській – від 10 до 15 дес., на півдні України – від 15 до 20 дес. землі [1, 177].

Численні документальні матеріали свідчать, що основна причина, яка змушувала подільських селян покидати рідну домівку, була та ж сама, що і в інших українських губерніях, – земельний голод. Проте внаслідок дії ряду факторів (прикордонне розташування та значна частка євреїв і поляків у населенні губернії) царські власті довгий час перешкоджали переселенню з Поділля.

М.А. Якименко підкреслює, що до 1905 року влада могла відмовити селянам, які подавали прохання про надання дозволу на переселення, мотивуючи це

недостатністю у них засобів для переселення або “відсутністю потреби” (внаслідок достатньої, з позицій влади, забезпеченості землею і майном на батьківщині). Тому частина селян мусила вдаватися до самовільного переселення. Але тих, хто самовільно вирушив у далекі краї, в окремі роки могли навіть повернути на батьківщину етапом. У зв'язку з цим заможні родини не завжди могли зважитися на такий ризик [1, 175-176].

Із виявлених нами матеріалів видно, який матеріальний стан селян-прохачів був підставою для рішення про відмову чи задоволення їхніх заяв про переселення до різних місць Азіатської Росії. Так, селянинові с.Залуччя Оринінської волості Кам'янецького повіту Григорію Багруку у 1902 р. було відмовлено в переселенні на тій підставі, що він був обтяжений великою кількістю малолітніх дітей [9, 19]. На засіданні Подільського губернського в селянських справах присутствія від 2 грудня 1903 р. було відмовлено в переселенні до Уссурійського краю селянам тієї ж волості Г. Лялюку, О. Смицькому, А. Нагірняку та Т. Смицькому за недостатністю засобів для переселення, оскільки в першого з них виявилось майна всього на суму 60 руб., у другого – на 158 руб., у двох інших коштів не було зовсім. У рішенні присутствія зазначалося, що переселення може бути здійснено лише власним коштом і від кожного переселенця вимагається мати не менше 300 руб. на початкове облаштування і, крім того, окремо на проїзд [9, 102].

7 травня 1902 р. мировий посередник 2-ої дільниці Ольгопільського повіту надіслав до Подільського губернського в селянських справах присутствія відомості про майновий та сімейний стан 11 селян с. Левкова, які клопотали про дозвіл на переселення до Акмолінської області Степового генерал-губернаторства. У листі мирового посередника було зазначено: “...к удовлетворению ходатайства просителей препятствий ... не встречается ... и что один из просителей Мирон Павлов Юрчишин ... уже находится в районе Кривозерской волости, Кокчетавского уезда, Акмолинской области, куда он выехал без разрешения и куда он просит выслать ему установленное проходное свидетельство” [10, 164].

11 родин потенційних переселенців із с. Левкова разом налічували 45 осіб (26 чоловіків і 19 жінок), з них працездатного віку – 12 чоловіків та 11 жінок. Селянські родини були добре забезпечені матеріально: всі мали майна понад 500 крб. на сім'ю, а 78% родин мали майна на суму більш ніж 200 крб. на особу. За нашими підрахунками, у середньому на родину припадало майна на 843 крб. 27 коп., на одну людину – 206 крб. 13 коп. [10, 167 – 171].

Оскільки вирішення прохання селян Подільським губернським у селянських справах присутствієм затягувалося, 26 липня 1902 р. мировий посередник повідомив, що Євмен Довгань і Мирон Юрчишин самовільно переселилися в Акмолінську область, а інших 9 селян відмовилися від попередніх планів і вирішили за сприяння Селянського поземельного банку купити землю в Белцькому повіті Бессарабської губернії [10, 164]. Заслуговує на увагу той факт, що до самовільного переселення вдалися найменш матеріально забезпечені селяни цієї групи. Так, сім'я Євмена Довганя складалася з 5-ти осіб і мала всього майна на 740 крб. (148 крб. на особу). Сім'я Мирона

Юрчишина з 3-х осіб мала майна на 559 крб. (186 крб. на особу).

18 лютого 1906 р. від імені голів 16 селянських родин та 4-х неодружених селян із с.Скибинці Гайсинського повіту було подано прохання про дозвіл на переселення до Оренбурзької губернії. 28 березня 1906 р. відбулося засідання Подільського губернського в селянських справах присутствія, де розглядалося їхнє клопотання. Проте лише 2 червня 1906 р. Ладижинський волосний старшина повідомив селянам під розписку про те, що копію постанови засідання від 28 березня передано на розгляд до Переселенського управління. Виявилось, що шестеро селян, не дочекавшись новин від місцевої влади, вирушили ходоками до Оренбурзької губернії [11, 25–26].

Про рішучу налаштованість селян на переселення свідчить продаж ними рухомого і нерухомого майно. Невипадково всі шість ходоків (П. Олійник, Ф. Гуцал, А. Скрипка, П. Скрипка, І. Держко та І. Осепчик) на лютий 1906 р. зовсім не мали худоби. Один з них (І. Осепчик) мав 600 крб. готівкою, яку отримав від розпродажу всього свого майна.

Ладижинський волосний старшина подав відомості про родини бажаючих переселитися станом на 9 лютого 1906 р. У 16 селянських родин із с. Скибинці налічувалося 106 осіб (54 чоловіків та 52 жінки), з них працездатного віку – 54 особи (29 чоловіків та 25 жінок). Родин, де на переселення йшло від 3-х до 5-ти осіб, було 6, від 6-ти до 10-ти осіб – 8, від 10-ти до 15-ти – 2. Середній вік голів селянських родин становив 34,3 роки. За чисельністю працездатних осіб родини поділялися на такі групи: двоє працездатних було у 8 сім'ях, троє – в 2-х, четверо – в 3-х, п'ятеро – в 1-ій, семеро – в 1-ій, восьмеро – в 1-ій.

На наш погляд, такі віково-статеві характеристики родин селян, що мали намір переселитися, давали змогу розраховувати на успішне господарювання на новому місці.

За прийнятою українськими вченими методологією, 10 родин з 15-ти, які мали на той час польову землю, слід зарахувати до бідняків, 5 – до середняків. Якщо ж ураховувати не лише польову, але й присадибну і сінокошу землі, то виявиться, що бідняцькими (що мали до 4-х десятин землі) потрібно вважати 9 родин. Інші 6 родин мали від 4-х до 6,65 десятин. Жодна із сімей майбутніх переселенців за майновими показниками не належала до заможних.

Більшість сімей мала лише один будинок, але коливання у вартості цих будинків, за даними волосного старшини, було дуже великим – від 40 до 1200 крб. Три родини мали два будинки, а одна – три.

У селян були різноманітні господарські будівлі: клуні, сараї, амбари. Деякі з цих споруд могли коштувати дорожче за якийсь будинок. Так, у Д. Чернеги було 2 клуні вартістю 180 крб., 2 сараї (90 крб.), амбар (50 крб.); у П. Котика були клуня (100 крб.) і сарай (50 крб.); у М. Кузьменка – клуня (100 крб.) і сарай (100 крб.) тощо. Вартість клуні коливалася від 25 до 100 крб., сарая – від 5 до 100 крб. Лише один селянин мав господарську споруду несільськогосподарського призначення – кузня П. Олійника коштувала 30 крб.

До рухомого майна родини А. Мартинюка належало двійко коней (40 крб.); Д. Чернеги – пара волів (100 крб.) і телиця (30 крб.); Н. Скрипки – пара волів (90 крб.), корова (40 крб.) і теля (12 крб.);

П. Котика – корова та віл (45 крб.); М. Кузьменка – бик і корова (45 крб.); Н. Подкупняка – телиці (25 крб.) [11, 28–33].

Можемо вважати, що і ця група подільських переселенців здебільшого була достатньо забезпечена матеріально, щоб розпочати господарювання на нових землях. Лише 2 сім'ї мали майна на суму менш, ніж 500 крб.

Найзаможнішою із родин переселенців із с.Скибинці можна вважати сім'ю П. Котика, майно якої оцінювалося в 2145 крб. (429 крб. на особу). Однак 56% вартості її майна становив неймовірно дорогий будинок, який навряд чи купив би хтось із односельчан. Навряд чи ця родина виручила б від продажу свого майна більше ніж 1500 крб. (близько 300 крб. на особу). Ця сім'я у такому випадку буде найбільш матеріально забезпеченою з переселенців.

За нашими підрахунками, на одного члена селянської сім'ї при розпродажу всього майна припадала б така сума (у крб., копійки заокруглюємо): А. Скрипки – 242; М. Кузьменка – 239; Ф. Гуцала – 208; П. Скрипки – 176; О. Лукіяненка – 162; Д. Чернеги – 161; Н. Скрипки – 159; М. Пеленюка – 143; Н. Подкупняка – 136; І. Держко – 132; А. Мартинюка та Т. Швеця – по 117; Ф. Лісового – 109; І. Осепчика – 86; П. Олійника – 82.

Після російсько-японської війни 1904 р. Подільська губернія поступово вийшла на одне з перших місць за чисельністю переселенців до Північного Казахстану. Так, восени 1908 р. за Подільською губернською землевпорядною комісією було закріплено 1066 переселенських ділянок на території Аккульської і Мурзабеківської дільниць III-го підрайону Кустанайського повіту та Аккаргинської дільниці X-го підрайону того ж повіту. Всього це становило 3% від усіх ділянок 4-х повітів Тургайсько-Уральського переселенського району. За цим показником Поділля посіло 3 місце, поступаючись Аккерманському земству Бессарабської губернії (5,6%) та Верхньодніпровському земству Катеринославської губернії (3,7%), але випереджаючи такого лідера переселенського руху як Полтавщина (1,02% – 7-ме місце) [12, 47].

Отже, за даними дослідників початку ХХ ст. й архівними матеріалами, соціальне обличчя селян-переселенців із Подільської губернії вимальовується в цілому так: на переселення йшли родини з великою питомою вагою чоловіків працездатного віку, хоча в період Столипінської аграрної реформи до переселення стали вдаватися і менш забезпечені робітниками родини. Середньостатистична сім'я офіційних переселенців з Поділля на початку ХХ ст., порівняно з переселенцями з інших губерній європейської Росії, була краще матеріально забезпеченою.

1. Якименко Н.А. *О социальном составе крестьян-переселенцев в России 80-х годов XIX – начала XX века // Отечественная история.* – М., 1993. – №1.
2. Махотін О.А. *Переселення подолян в межах Російської імперії у післяреформенний час (1861–1917 рр.) // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.* – Кам'янець-Подільський, 1995.; Мельник Е.М. *Переселення подолян в Сибір і на Далекий Схід (друга половина XIX – XX ст.) // АCADEMIA на пошану професора Л.А.Коваленка.* – Кам'янець-Подільський, 1997.; Мельник Е.М., Махотін

- О.А. Еміграція подолян в інші країни світу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1 (3).; Макарова О. Переселення подолян з території сучасної Хмельниччини на Далекий Схід на початку XX ст. // Хмельниччина: Дивокрай. – Кам'янець-Подільський, 2004. – №1-2.
3. Макарова О. Селянське господарство подолян-переселенців удома і в місцях нового оселення (кінець XIX – початок XX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.4.
 4. Азиатская Россия. – СПб., 1914. – Т. 1: Люди и порядки за Уралом.
 5. Бежкович А.С. Украинцы-переселенцы южной части Семипалатинской губернии. – Б.м., [1927].
 6. Кабузан В. Дальневосточный край в XVII – нач. XX вв. (1640–1917): Историко-демографический очерк. – М., 1985.
 7. Якименко Н.А. Переселение крестьян на Дальний Восток в конце XIX – начале XX в. (на примере выходцев с Украины) // Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма. Сборник научных трудов. – Владивосток, 1989.
 8. Мицюк О. Про переселення на Амур та в Уссурійський край. – К., 1908.
 9. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 18222.
 10. КПМДА. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 18217.
 11. КПМДА. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 18230.
 12. КПМДА. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 99.

О. Є. Пилипенко, В. П. Єфіменко

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР У ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПОРТНОЇ ПАЛАТИ*

Наукову статтю присвячено важливій і недостатньо дослідженій у вітчизняній науці проблемі – організації зовнішньої торгівлі в Російській імперії і, зокрема, на українських землях. Ця проблема є, на думку авторів, актуальною з огляду на умови економічної розбудови та інтеграційних процесів незалежної української держави, оскільки дозволяє з'ясувати, яким чином ці процеси розвивалися в історичному минулому українського народу.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше досліджено діяльність та роль Південно-Західного відділення Російської експортної палати в м. Києві. До наукового обігу вводяться нові документи і факти, які дозволяють проаналізувати особливості організації зовнішньоторгівельних операцій на українських землях.

Україна наприкінці XIX ст. у територіальній спеціалізації господарства сформувалася як аграрно-промисловий район Російської імперії із сільськогосподарською товарною спеціалізацією та відносно розвиненою видобувною промисловістю. У сільському господарстві значного розвитку набула зернова спеціалізація сільського господарства України, яка суттєво вплинула на стан тваринництва. Вивіз сала, шкір, хутра швидко скорочувався з 2322 тис. пуд. у 1895-1899 рр. до 1340 тис. пуд. Вг 1910-1913 рр., зокрема експорт тваринного сала скоротився з

445 тис. пуд. до 29 тис. пуд., а вивіз шкір із 324 тис. пуд. до 112 тис. пуд. [1, 15].

На падіння питомої ваги продукції тваринництва в експорті сільськогосподарської продукції України неабияк вплинула гостра конкурентна боротьба на світовому ринку, внаслідок якої збільшувалися поставки м'яса, шкіри, ворсу та сала на світовий ринок з Австралії, Канади, Нової Зеландії та Південної Африки. Крім того, зріс попит на тваринницьку продукцію з боку вітчизняної промисловості.

З України вивозилися яйця та тваринне масло. Ця продукція тваринництва відправлялась на зовнішній ринок переважно через балтійські порти та західний сухопутний кордон. Вивіз живого скоту, який наприкінці XIX ст. досягнув значного обсягу, на початку 90-х років значно скоротився. Так, якщо протягом 1895-1999 рр. з українських портів (головним чином через Одесу), було вивезено живого скоту на суму понад 7 млн. крб., то в 1910-1913 рр. – лише на суму 4 млн. крб. [1, 17].

Загальний обсяг торговельного обороту Росії під впливом Першої світової війни суттєво знижується. Так, уже в 1914 напіввоєнному році обсяг товарообороту становив вже 71 % обігу 1913 року. Дещо меншою мірою ця тенденція стосувалася Європейських і Чорноморських кордонів України. І хоча в цьому регіоні ввіз товарів у другій половині 1915 року був нижчий від обсягу ввозу другої половини 1913 року, але в цілому до кінця війни ввіз товарів до України перевищував вивіз. Ввіз 1915 р. становив 483,3 млн. крб., а в другій половині 1915 р. – 657 млн. крб. Зростання ввозу дещо уповільнювалося протягом зимових місяців (особливо у січні – лютому).

В цілому можемо констатувати, що в зазначений період переважав пасивний баланс у зовнішній торгівлі України і Російської імперії в цілому: ввіз 1916 р. перевищив ввіз мирного часу протягом вже першого півріччя. Вивіз 1916 р. (2186587 крб.) становив уже 26 % ввозу (839990 тис. крб.) [2, 18].

Змінилась і кон'юнктура імпорту в цей час. Перше місце в ньому протягом мирного часу посідала група: руди, метали та вироби з них. Друга група – „прядильні матеріали та вироби з них». У 1915 р. ці групи посідали ті ж самі місця. Третє місце посідала група „Одяг та галантерейні товари». В 1916 р. найбільше зріс імпорт канцелярських товарів (на 235 % від суми ввозу мирного часу). По всіх інших групах товарів спостерігалось зменшення імпорту порівняно з попереднім періодом. Водночас війна значно змінила кон'юнктуру українських товарів [3, 4].

До початку XX століття в Росії не було взагалі експортних організацій, хоча потреба в них відчувалася давно. Не лише в офіційних, а й у неофіційних колах не порушувалося питання про організацію закладів, аналогічних товарним музеям Західної Європи. Можна стверджувати, що в цілому це питання не порушувалося на належному рівні навіть у спеціальній пресі.

Щорічно Україна і Росія продавали товарів на сотні мільйонів карбованців, але в них не було правильної організації збуту. Ще гірше організована була справа з закупівлею продуктів іноземного виробництва.

Українські купці часто купували товар, який першим потрапляв під руку, не вивчаючи категорію тотожного товару. Саме цим пояснюється та

обставина, що на російському та українському ринках оберталися такі закордонні товари, які в себе на батьківщині не витримували конкуренції з більш досконалими та більш дешевими фабрикатами.

Продуктивні сили цієї величезної країни були розпорошені, і між ними не було з'єднувальних ланцюгів. Окремі галузі виробництва не мали необхідних знань і засобів, необхідних для збуту їхньої продукції за кордон. Не було ніякої інституції, яка б мала авторитет і користувалася довірою, щоб примусити цінувати права й уникати перепон, що перешкоджали розвитку вітчизняної торгівлі за кордоном.

Іноземні торговці часто змушені були самі відшукувати в Росії продукти, які були для них корисні. Українські товари, які ввозились до Бельгії, Франції і Англії під час подорожі втрачали своє походження і прибували за призначенням під іншою маркою. Країни-посередники залишали собі величезні прибутки, що було тягарем для виробника.

У зв'язку з відсутністю належної організації за кордоном представництвом Російської експортної торгівлі доводилось звертатись за порадою в розміщенні товарів на закордонних ринках до іноземних торговців. Подібний стан речей примушував, з одного боку, українську вивізну торгівлю нести зайві невиробничі витрати, а з іншого боку – залишатися залежною від цілого ряду зайвих, шкідливих для справи посередників. Це створювало сприятливий ґрунт для паплюження конкурентами якості українських виробників на міжнародному ринку.

Окрім того, вітчизняний експорт, на відміну від експорту інших країн, був пасивним, мав слабо розвинене прагнення до пошуку нових ринків збуту товарів українських виробників. На початку ХХ ст. жоден торгово-промисловий з'їзд в Росії не проходив без обговорення питання про заходи для розвитку експортної торгівлі. На цих з'їздах головну увагу звертали на обговорення питання про розвиток російського промислового експорту. Серед заходів, що пропонували промисловці для поживлення вивозу фабрично-заводських виробів, можна виділити дві групи:

1. Заходи, які повинна вжити державна влада в галузі торговельно-митної політики, організації закордонної торговельної агентури, облаштування вільних гаваней, організація урядового експортного банку тощо.

2. Заходи, засновані на ініціативі зацікавлених кіл (облаштування експортних спілок, торговельних музеїв, тимчасових і постійних виставок тощо).

Напередодні I Світової війни торговельно-промислові кола об'єднали свої зусилля з метою розвитку експорту на кшталт зарубіжних країн. Достатньо назвати товариство „Схід» в Одесі, „Російське експортне товариство» в Москві, – заклади комерційного типу і „Російську експортну палату» – громадську організацію, яка об'єднувала інтереси усіх експортних закладів і окремих експортерів.

Російська експортна палата була створена за наказом російського імператора Миколи II у березні 1911 року в м. Санкт-Петербург. Згідно з пунктом 11 Положення „Про Російську експортну палату» остання мала своїм завданням сприяти експортові за кордон вітчизняних продуктів і виробів. До складу

палати, окрім представників відомств, входили 120 представників 91 земства, 121 представник від 94 громадських організацій: ради з'їздів, біржового комітету, сільськогосподарських товариств, кредитних закладів, 24 представники від 22 залізничних, пароплавних, кооперативних та інших транспортних закладів [6, 8].

Експортна палата мала такі відділи: хліботорговельний, борошномельний, лісовий, харчових продуктів, (Далекосхідний – окремих відділ). У жовтні 1911 р. при палаті виникла спеціальна комісія з торговельних питань із Фінляндією, в 1913 р. – самостійний фабрично-заводський відділ, відділ кустарної промисловості і торгівлі кустарними виробами. 1 листопада 1911 р. при експортній палаті була заснована постійна комісія для перегляду торгового договору з Німеччиною. Окрім того, були створені відділення Російської експортної палати в Києві, Кременчуці, Бійську, Рибінську, Чарджоу та інших містах.

У багатьох містах Росії і за кордоном були торгові агенти і кореспонденти палати. При палаті був періодичний орган – „Російський експорт».

Наприкінці листопада 1911 р. при палаті було організовано довідкове бюро, яке протягом листопада – грудня прийняло понад 1000 різних запитів, більшість з яких стосувалися сільськогосподарської продукції. Довідки містили таку інформацію: умови вивозу, способи заготівлі та пакування товарів, адреси закордонних покупців тощо. Велику увагу в роботі палати було приділено питанням умов збереження та перевезення вантажів, тарифним проблемам.

Відділ продуктів харчування експортної палати в 1911 р. виконував такі роботи:

1. Збирав анкети про становище і потреби експорту продовольства та товарів, які швидко псуються.

2. Провів 29 експертиз на вимогу членів палати та приватних осіб.

3. Розробив проект введення швидкісних поїздів в залізничній мережі.

4. Сприяв здешевленню перевезення яєчних вантажів, яке було спрямовано на розвиток промислового птахівництва та заснування нових ринків збуту.

18 лютого 1912 р. відбулось відкриття відділення РЕП в Брюсселі, де працювали понад 100 членів палати, Внаслідок чого було вивезено в 1912 р. товарів до Бельгії на суму 364 млн. франків.

Діяльність Південно-Західного відділення РЕП у м. Києві поширювалася на губернії: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську. У великих містах цих губерній були запроваджені агентства палати.

Згідно з положенням про ПЗВ РЕП представник був зобов'язаний:

- 1) виконувати всі доручення комітету палати, які стосувались потреб місцевого експорту;

- 2) сприяти розвитку та покращенню місцевого експорту;

- 3) повідомляти про всі помічені дефекти і потреби місцевого експорту.

В 1913 р. при ПЗВ палати була організована комісія для перегляду торгового договору з Німеччиною, місцевий комітет з організації промислової виставки в м. Софія (Болгарія) і агентства палати в Україні та за

кордоном. Розглядалось також питання заснування в Києві цукрового підвідділення РЕП. Велись переговори з Німеччиною із приводу заснування в Києві і в Берліні арбітражної комісії для розгляду претензій і суперечок, які виникали між російськими та німецькими промисловцями. ПЗВ організувало анкетування для з'ясування умов надання банківського кредиту в лісовій промисловості та торгівлі хлібом. Періодично у вигляді збірників виходив друкований орган відділення „Известия».

З метою задоволення потреб англійсько-російських торговельних відносин, Лондонська торговельна палата виступила ініціатором заснування в 1908 р. особливого російського відділення. Одночасно в Петербурзі було засновано Російсько-англійську торговельну палату, яка мала свої відділення в багатьох містах України. До складу палати входили відділи:

1. Юридичний.
2. Фінансування виробництва.
3. Сільськогосподарський.
4. Гірничопромисловий.
5. Лісовий.
6. Митний.
7. Патентна комісія.

Згідно зі статутом метою Палати було всебічне сприяння економічному зближенню Росії та Великої Британії та реалізація спільних торговельно-промислових інтересів. З цією метою вона:

1) сприяла постійним відносинам з Російським відділенням Лондонської торгової палати та взаємному обміну інформацією, які сприяли розвитку торгово-промислових відносин між державами;

2) збирала, розробляла і розповсюджувала серед своїх членів різноманітні статистичні відомості (стосовно цін, торгового законодавства, стану ринків тощо);

3) видавала друкований орган „Вестник Русско-Английской торговой палаты», який безкоштовно розповсюджувався російською та англійською мовами серед усіх членів палати;

4) організовувала конкурси, виставки, музеї**, спеціальні бібліотеки.

Кореспондентський відділ Палати вів листування з англійськими фірмами та здійснював переклад документів.

Весною 1911 р. було відкрито агентство палати в м. Києві, яка підтримувала тісні зв'язки з торговими палатами Лондона, Бірмінгема, Бристоль, Бомбею, Калькутти, Ковентрі, Ліверпуля, Ньюкастла, Сандерленда, Австралії тощо. Постійні запити надходили до агенства палати з Північно-Американських Сполучених Штатів, Німеччини, Франції, Італії, Австрії, Туреччини, Швеції, Румунії, Єгипту, Японії.

За даними „Вестника Англо-Российской палаты» в 1911 р. загальна кількість дійсних членів палати досягла 683 особи (в 1909 р. – 445, в 1910 р. – 575), з яких в Санкт-Петербурзі знаходилось 293 члени, в Москві – 59, в Одесі – 65, в Києві 36. За ініціативою керуючого справами російсько-англійської торгової палати В.І. Савицького в 1912 р. в Санкт – Петербурзі виник перший в Росії музей товарних упаковок.

У доповіді, яку було заслухано на засіданні відділення палати 21 травня 1912 року, Д.М. Марголін

відзначив, що після приєднання Росії до Брюссельської цукрової конвенції російська цукрова промисловість потрапила в скрутне становище. При суттєво розвиненому виробництві, величезних запасах цукру протриває обмежений вжиток всередині країни і обмежений експорт, що призвело до кризи цукровиробництва [5, 29].

У цій складній ситуації держава пішла на зниження акцизного збору на цукор з 1 крб. 75 коп. до 1 крб., з пуда. Таке значне здешевлення цукру повинно було збільшити його вжиток і збут за кордон.

Таким чином, внаслідок створення Російської експортної палати та її Південно-Західного відділення справа організації торгівлі в Україні зазнала суттєвих змін, що сприяло піднесенню зовнішньої торгівлі України та розширенню її торговельно-економічних зв'язків.

* Матеріали виступу на V Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (м.Черкаси, 7-8 жовтня, 2004 р.).

** Музеї – за текстом це виставки с/г, промислової продукції.

1. Алавердов Э. Г. *Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – нач XX в.- Автореф дис... к.і.н. – Р/Д – 1975.*
2. Алавердов Э. Г. *Зазначена праця. — Автореф дис... канд. істор. Наук.*
3. *К вопросу о внешней торговле России во время войны. – Петроград: Тип. Андерсона и Лойцянского, 1916.*
4. *Кочеджи Четыре промышленные выставки. – Б. м. – Б.р.*
5. *Марголин Д. М. Нужды нашего сахарного экспорта; А. И. Гросман, 1914 // Труды Юго-Западного отделения экспортной палаты.-К.: Типография А.И. Гросман, 1914. – Выпуск XXII. – 1914*
6. *Положение О Российской экспортной палате. – СПб., 1911.*

Ю.І. Вовк

ОРЕНДА ЗЕМЛІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У сучасних соціально-економічних умовах оренда землі – актуальна тема. Зумовлено це реорганізацією АПК України і трансформацією його в систему ринкових відносин. У цьому контексті важливим є дослідження того, як формувалися та розвивалися орендні відносини в українському селі, які надбання і прорахунки мали місце. Це потрібно для того, щоб не допустити помилок у сучасному реформуванні на селі, пом'якшити негативні наслідки.

В історіографії неодноразово робилися спроби проаналізувати проблему впровадження орендних відносин в українському сільському господарстві [1-10].

Разом із тим багато аспектів залишилося поза увагою і потребують подальшої розробки. Мета статті – з'ясувати орендні відносини в українському селі в кінці XIX – на початку XX ст. Об'єкт вивчення –

сільське господарство Наддніпрянщини, предмет – оренда землі.

Збільшення землеволодіння (купівля землі) ускладнювалося двома моментами: нестабільною кон'юнктурою цін на землю та за її оренду. Так, у Херсонській губернії середня орендна ціна 1 десятини землі у 1898-1900 рр. становила 8 крб. 57 коп., у 1900-1904 рр. – 11 крб. 4 коп., у 1905р. – 12 крб. 50 коп. [11, 15]. Херсонська земська управа в 1905 році відзначала, що «плати за оренду зростають швидко, мало зважаючи на врожай та зниження цін на зерно» [12, 23]. У Полтавській губернії за 1896-1901 рр. орендна плата зросла з 8 крб. 39 коп. до 12 крб. 60 коп. за десятину, а в 1905-1909 рр. оренда 1 десятини землі під озимий посів становила 15 крб. 93 коп. У Київській губернії орендна плата в кінці XIX – на початку XX сторіч коливалася від 10 до 25 крб. за десятину [13, 27].

Орендне ціноутворення перебувало в прямій залежності від якості орендованої землі. Так, у селі Довбишівка Полтавського повіту Полтавської губернії в 1897-1902 рр. оренда десятини посіву зросла більше ніж у 2 рази і становила 17 крб. за гірші ділянки і 30-50 крб. за кращі ділянки землі [14, 75].

Процес збільшення селянського землекористування ускладнювався важкими умовами оренди. Так, у Лохвицькому повіті Полтавської губернії чиста прибутковість однієї десятини орендованої землі на початку XX століття становила 14 крб., а ціна за її користування впродовж року досягала 16 крб., при багаторічній оренді – 9 крб. 70 коп. [15, 13]. У Харківській губернії платили 13 крб. 60 коп. за оренду 1 дес. на рік і 9 крб. 20 коп. при багаторічній оренді. Різниця між цінами однорічної і багаторічної оренди в окремих повітах була ще більшою. Так, в Охтирському повіті однорічна оренда була в 1,6 рази вищою за довгострокову, а в Старобільському – у 2 рази [16, 38]. В окремих повітах Подільської й Київської губерній плата за 1 дес. землі при оренді на рік становила 20-25 крб., тоді як при довгостроковій – лише 10 крб. за десятину [17, 66].

Матеріали розслідування Київською судовою палатою селянського руху у Полтавській і Харківській губерніях навесні 1902 р. засвідчували, що «явище різкого й прогресивного подорожчання землі, викликане прагненням землевласників усіма способами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії перетворювали в рілню нерідко і вигідну землю та землевласники самі обробляли якомога більшу кількість землі і віддавали селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми не вигідних для них умовах» [18, 61].

Отже, в кінці XIX – на початку XX століть в усіх губерніях України орендна плата значно підвищилася, причому прибутковою могла бути тільки довгострокова оренда, оренда на 1 рік ставала для селян кабалою.

Дані таблиці 1 дозволяють виявити регіональну специфіку динаміки орендних цін.

Таблиця 1 [10,61]

Регіональні особливості динаміки орендних цін

Рік	Губернія	Вартість оренди 1 десятини (у крб.)
1904	Київська	16,36
	Чернігівська	12,08
	Харківська	9,9
	Полтавська	9,34
	Херсонська	8,97
	Таврійська	8,65
	Катеринославська	7,77
	Волинська	6,4

На думку М.Є. Слабченка, більш високі ціни на оренду землі в губерніях вказували на те, що це було не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду мільйонів селян [19, 268]. Справді, там, де був більший голод, там і вищою була орендна плата.

Сільські заможники та орендарі-лихварі орендували в поміщиків великі земельні площі, передавали їх за певну доплату суборендарям-селянам, розбиваючи її дрібними ділянками розміром 1-2 дес., на невеликий термін [20, 24]. Ціни на оренду дрібних ділянок були дуже високими. Так, у Таврійській губернії в 1900 р. ціни при оренді на один посів становили 13 крб. за десятину, на 2-5 років – 8 крб. 20 коп. і на 6-12 років – 6 крб. 80 коп. [21, 24]. Орендні ціни в Сумському повіті Харківської губернії зросли до 20 крб. за десятину під яровину, до 25 крб. під озимі, у Лебединському повіті – 15-18 крб. за десятину, а при оренді цілими маєтками – 9-12 крб. за десятину [22, 99]. У Таврійській губернії в Дніпровському повіті при середній ціні 1 десятини 4,23 крб. біднякам оренда коштувала 15-25 крб., а заможникам – 3,55 крб. Орендуючи великі ділянки землі за більш низькими цінами, заможники часто передавали цю землю тим, хто її потребував, заробляючи на цьому до 27,5% від орендної плати. Оренда для капіталістичних підприємців була переважно грошовою. Бідняки й середняки часто брали землю в оренду за відробітки або частину врожаю [23, 159].

Таким чином, диференціація орендних цін відображала демографічну ситуацію в певному регіоні України, матеріальне становище селянства, наявність більшою або меншою мірою кріпосницьких пережитків указувала на розшарування селянства і зміцнення економічних позицій сільської буржуазії та орендарів-лихварів.

Земельна оренда в Україні наприкінці XIX століття, за Л.М.Івановим, мала такий вигляд (див. таб. 2). Усього селяни орендували понад 4,2 млн. дес. землі, що становило 21,3% їхнього надільного землеволодіння [24, 315]. Найбільше землі орендували селяни південних губерній України – 2,4 млн. дес., на Лівобережжі – 1,3 млн., і на Правобережжі лише 1/5 від усього надільного землеволодіння.

Таким чином, найбільше орендні відносини були розвинуті на Півдні України, менше – на Лівобережжі, а найменше – на Правобережжі.

Таблиця 2

Орендні відносини на Україні наприкінці XIX століття

Губернії	Загальна кількість орендованої селянами землі (тис. дес.)	Процентне відношення до надільної землі
Полтавська	746,5	92
Харківська	220,9	8,7
Чернігівська	361,6	15,4
Разом:	1329	18,4
Волинська	145,2	6,4
Київська	194,1	10,1
Подільська	74,8	4,3
Разом:	414,1	7
Катеринославська	617,5	25
Таврійська	533,9	29
Херсонська	1319,9	57,3
Разом:	2471,3	37,3
Всього по Україні	4214,4	21,3

Оренда землі за способом оплати була різною. Так, за даними “Обзора сільського хозяйства Полтавской губернии 1904 г.”, у губернії оренду сплачували половиною урожаю 23,1% селян, грошима 61,6%, відробітками -15,3% [12, 21,23]. На кінець XIX століття грошова оренда поступово витіснила відробіткову [13, 29]. Грошова оренда у 1901 р. переважала на Правобережжі -96,5%, була нижчою на Лівобережжі – 70,7%, проте у Чернігівській губернії тільки 22,6% орендної плати вносилося грошима [25, 114]. Переважаючою на Чернігівщині була здольщина – 56% усіх випадків [26, 71], траплялися також відробіткова система і змішана форма оплати орендованої землі [27, 73]. У Харківській і Полтавській губерніях існувала змішана система оренди, яка тісно перепліталася з відробітками, грошовими чи натуральними платежами.

Зроблений аналіз дозволяє зробити висновок, що ціна на землю перебувала в прямій залежності від якості орендованої землі. Орендна плата значно підвищилася, оскільки землевласники, щоб збільшити прибутковість маєтків, почали самі обробляти якомога більшу кількість землі. Прибутковою могла бути тільки довгострокова оренда, оренда на рік ставала для селян кабалою.

Таким чином, в кінці XIX – на поч. XX століття в Україні були всі види оренди: відробіткова (з частини врожаю, з половини); грошова, причому остання почала витісняти всі інші види оренди. У процесі товарно-грошових відносин земля все більше залучалася до ринкового обігу, перетворюючись на товар.

1. Постников В. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М.: Тип. И.Н.Кушнерев и К., 1891.
2. Рожков Н. А. Аграрный вопрос и землеустройство / Современный мир. – СПб., Изд-во «Ежемесячный литературный и научно-популярный журнал для юношества и самообразования», 1916.- №3.
3. Бажаев В.Г. Крестьянская аренда в России. – Москва, 1919.
4. Земские подворные переписи 1880-1913 гг., поуездные итоги. Составители З.М. и А.Н. Свавицкие. – М., 1926.
5. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1.
6. Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 1.
7. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т.. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 2.
8. Історія Української РСР: У 10 т. – К.: Наукова думка, 1983.–Т. 4.
9. Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К.: Наукова думка, 1972.
10. Якименко М.А. Земельна оренда в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – № 2.
11. Маслов П.П. Крестьянское движение в России до 1905 года. – Москва, 1924.
12. Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. – Полтава, 1927.
13. Леценко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К. Держполітвидав УРСР, 1956.
14. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). -Ф.318. – Оп.1. – Спр.128.
15. Земли Полтавской губернии и их доходность. Лохвицкий уезд. Полтава, 1911. – Т. 7
16. Статистический ежегодник. – Харьков, 1906.
17. Аграрное движение в России в 1905-1906 годах. – Т. 1-2. – СПб., 1908.
18. ЦДІАК. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.129.
19. Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. 1. – Харків, 1925. – Т. 2. – К, 1927.
20. Шаховский М. Из воспоминания мирового посредника начала восьмидесятых годов // «Исторический вестник», 1905. – Т.102.
21. Матвеева Л.В. Соціально-економічний розвиток України на початку XX століття // Історія Української РСР. – К., 1978. – Т. 4.
22. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрона. – СПб, 1903. – Т. 73.
23. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – Москва, 1975. – 388 с.
24. Иванов Л.М. О капиталистической и отработанной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей. – Москва, 1961.
25. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднестепных губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. – Т. 1 -2. – СПб., 1903. – Т.1 – Т.2.
26. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 год. – Чернигов, 1906. – Ч. 41.
27. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – Київ, 1970.

С. О. Наумов

**“СЕЛЯНИ УСІЄЇ УКРАЇНИ, ЄДНАЙТЕСЯ!”:
ОРГАНІЗАТОРСЬКА РОБОТА УКРАЇНСЬКИХ
ПАРТІЙ НА СЕЛІ (1905 – 1907 рр.)**

Ювілей Першої російської революції закономірно викликає пошук викликів суспільного й дослідницького інтересу до подій вікової давнини. Серед ключових проблем того періоду – свідомість і поведінка народних мас, формування і роль політичного проводу, масштаби і структура визвольного руху та ін. Так чи інакше всі вони пов'язані з темою цієї статті. В 1905-1907 рр. українські партії вперше розгорнули справді масову роботу на селі. Її метою було здобуття прихильності й підтримки з боку селянства, прищеплення йому політичної і національної свідомості та широке залучення до суспільної боротьби. При цьому кожна партія переслідувала і свої специфічні цілі, по-своєму бачила роль села у революційних подіях.

Література, що стосується окресленого питання, достатньо об'ємна і своєрідна. Якщо абстрагуватися від деталей, вона складається з двох великих блоків, які між собою майже не перетинаються. Перший утворюють численні видання радянських часів, де скрупульозно, на всіх рівнях – від окремих виступів до загальної статистики – охарактеризовано селянський рух в Україні в роки революції (монографії Є. Живолупа, В. Качинського, М. Лещенка, Ф. Лося, І. Реви та ін.). Про її тенденційність та інші вади не варто говорити; відзначимо лише, що на багатьох тисячах сторінок цього масиву маємо тільки поодинокі згадки про національні партії (головним чином про РУП-УСДРП), і то виключно в лайливому тоні. Другий блок – це література з історії українського руху (праці О. Гермайзе, В. Головченка, В. Дорошенка, А. Животка, А. Павка, В. Стрільця, П. Феденка та ін.). Побудована переважно за “партійним” принципом, вона відображає основні етапи розвитку тієї чи іншої партії, її ідеологію, місце у суспільному житті. Безпосередня робота серед населення, в тому числі й на селі, як правило, слугує тлом для пріоритетної проблематики, трапляючись у вигляді окремих епізодів, ілюстративного матеріалу чи, навпаки, загальних оцінок. Лише останнім часом стали з'являтися (здебільшого в матеріалах конференцій) невеликі розвідки, спеціальні для нашої теми [1].

У статті зроблено спробу дослідити зусилля українських партій, спрямовані на організацію селянства в боротьбі за його інтереси та суспільні перетворення. Як відомо, саме брак належної організованості традиційно залишався однією з головних причин поразок селянських виступів і від того, наскільки опозиційні партії змогли б об'єднати й повести за собою селян – основну масу населення, – великою мірою залежала доля вирішального протистояння із царизмом. Оскільки будь-які узагальнюючі відомості з цього питання відсутні, підґрунтям для авторських висновків стали факти, максимально широко (аж до окремих випадків, проявів тощо) зібрані у великому, неоднорідному і репрезентативному регіоні – Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії).

Джерельну основу пошуку становлять архівні матеріали (переважно жандармські фонди), мемуари, періодика. Об'єктом вивчення є діяльність українських партій у роки Першої російської революції, предмет – їхня організаторська робота на селі.

Небачене за кількісними параметрами і гострою піднесення визвольного руху, істотні зміни в політичній ситуації, очевидна розгубленість влади, реформи – ці та інші риси 1905 р. об'єктивно наближали українські партії до села, робили їхню діяльність тут водночас і необхідною, і можливою. Проте ні село, ні партії в цілому не були готові до такої взаємодії. Селянство з його вкрай низькою загальною й політичною культурою, фактично відсутньою національною свідомістю потребувало масштабної підготовчої, пропагандистської діяльності з боку політичних сил протягом тривалого часу, щоб бути здатним сприйняти не тотожні з його власними бажаннями партійні ідеї. Партії ж мали свої проблеми: нерозробленість ідеології та невміння адаптувати її до настроїв мас, нечітке бачення засобів просування до намічених цілей, слабка організаційна інфраструктура, гостра нестача кадрів, придатних для роботи з масами.

У 1905 р. певні стартові можливості для розгортання політичної роботи серед селян мала хіба що Революційна українська партія (РУП, із грудня 1905 р. УСДРП), що мала до певної міри відпрацьовану та відому ідеологію, нечисленні сільські осередки та зв'язки. Щоправда, оновлена партійна доктрина, затверджена програмою 1905 р., до певної міри якраз перешкоджала активізації роботи на селі, оскільки була орієнтована передусім на пролетаріат, переважно міський, та розпалювання класової боротьби. Однак ця спроба втілити її в життя викликала настільки значні труднощі, що місцеві організації просто віддавали перевагу традиційним зв'язкам із селом.

Саме РУП-УСДРП зробила найбільш вагомий внесок у сільську роботу українських партій серед селянства і досягла в ній найпомітніших успіхів. Вона виробила певну організаційну схему у цій діяльності. Стратегію визначав Центральний комітет, а координаторами на регіональному рівні були “вільні групи”, які після II з'їзду партії (грудень 1905 р.) отримали статус крайових (обласних) комітетів. З цієї метою на їхній базі були створені спеціальні сільські групи. Щоб надати організаційним зв'язкам із селом більшої стрункості, Полтавський комітет на початку 1907 р. розробив “Статут сільської організації” [2, 19а]. Проте його положення повністю не були реалізовані. Фактично місцева сільська група керувала тільки організаціями Полтавського повіту. Охопити всю губернію, як це передбачалося “Статутом”, їй виявилось не під силу. На місцях цю місію виконували повітові комітети. Створення розгалуженої мережі повітових організацій, у свою чергу, стало запорукою широкої роботи на селі. За нашими даними, у роки революції на Лівобережжі вони існували у 18 повітах із 41, що становить майже половину (44%) їх загальної кількості [3, 154]. Між губерніями вони розподілялися дуже нерівномірно: на Полтавщині – в 11 повітах із 15 (73%), на Чернігівщині – в 6 з 15 (40%), на Харківщині – в 1 з 11 (9%). Відповідно до цього визначалися й масштаби роботи.

Засоби впливу партії на селянство стали значно потужнішими. Пріоритет традиційно належав

літературі, зокрема найбільш мобільній її формі – листівкам. Про обсяги їх видання і поширення свідчать те, що всього за період революції, як підтверджують наші дані, було вивілено 134 найменування відозв РУП-УСДРП, які поширювалися на Лівобережжі, причому більшість із них – 110 – було випущено місцевими організаціями. Усього листівки РУП-УСДРП випускали в 14 населених пунктах краю. Вони є джерелом безпосередньої і достовірної інформації про соціальне спрямування агітації РУП-УСДРП, тобто про верстви населення, яким вона була адресована. Стосовно адресності було проаналізовано 108 відозв – 35 із них були зверненнями до всього населення, що є закономірним з огляду на потребу забезпечити масовість суспільного протесту у момент відкритого виступу проти влади. Відозви до селян становлять другу за чисельністю групу – 28 відозв, що засвідчує міцний зв'язок партійних організацій із селом, їхню постійну роботу у цьому напрямку. Значно розширилася територія, охоплена літературою РУП-УСДРП. Неповні дані, зібрані нами шляхом фіксації кожного окремого випадку поширення, свідчать, що видання РУП-УСДРП у роки революції поширювалися в усіх повітах Полтавщини і більшості повітів Харківщини (82%) та Чернігівщини (73%). Партійні видання були наявні принаймні в кожній п'ятій-шостій волості Лівобережжя, причому значно частіше на Чернігівщині й Полтавщині. Це вкотре підтверджує різну інтенсивність роботи сільських партійних осередків у губерніях.

Поряд із традиційним способом агітації – шляхом поширення літератури – рупівські організації здійснювали її на багатолюдних зібраннях: мітингах, зборах тощо, встановлюючи таким чином оперативний, безпосередній і взаємний зв'язок із масами. Такі зібрання стали можливими завдяки підвищенню суспільної активності, послабленню поліцейського контролю в умовах революції. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. вони набули легального статусу. Найбільш масовою і популярною формою зібрань залишалися мітинги (віча). Вони проводилися як у містах, так і в селах, причому на них часто збиралося мешканці кількох населених пунктів. Запорукою їхньої чисельності була попередня організаційна робота і наявність розгалуженої партійної периферії. Тому до цієї форми регулярно вдавалися, як правило, великі організації. Лубенський комітет навіть практикував проведення окружних (з кількох волостей) і повітових селянських мітингів. Партійних симпатиків (“масу”) збирали на “масовки”, де популярно роз'яснювались ідеологія і тактика партії, поточні питання тощо.

Оскільки організаторська робота РУП-УСДРП була спрямована передусім на створення партійних осередків, головним критерієм її успішності та результативності можна вважати кількісні параметри партійної мережі на селі. За нашими даними, на Лівобережжі існувало щонайменше 17 організацій і груп партії в 45 селах 16 повітів. На Полтавщині їх було 9 (у 8 повітах), на Чернігівщині – 7 (у тому числі 3 – в Ніжинському повіті), на Харківщині – 1 [3, 156]. У більшості випадків точно визначити статус того чи іншого осередку неможливо, але серед них було не менше 10 організацій, які мали власні керівні органи, групи і, як правило, охоплювали низку сіл. Найбільші і найвпливовіші були у Вовчку Лубенського, Жуках

Полтавського, Ічні Борзнянського, Веркіївці Ніжинського, Березі Глухівського, Макошині Сосницького, Веселому Харківського повітів. Кількість селян-партійців можна визначити лише орієнтовно, тому що відповідний цифровий матеріал дуже бідний. У датованих вереснем 1905 р. “Коротких відомостях про діяльність РУП за останній час” [4, 72] чисельність сільських осередків у Лубенському та Ніжинському повітах визначалась по 150-200 чол. Ймовірно, не менше було і в Полтавському повіті, де вже в травні 1905 р. діяли 3 сільські організації. Дрібні гуртки та окремі партійці по селах не піддаються обліку. Сумарну чисельність членів РУП у селах Лівобережжя можна приблизно визначити як 700-1000 осіб.

Створення розгалуженої мережі, що об'єднувала сотні партійців, дало можливість не лише губернським, а й повітовим комітетам більшою мірою зосередитися на пріоритетній для них міській роботі. Поширення літератури, усна агітація й пропаганда, підготовка мітингів і зборів – велику частку цієї роботи виконували відтепер самі селяни. За наявності сільських організацій міські “інтелігенти” лише скеровували цю “напівосвідомлену стихію” в річище партійної ідеології і тактики, забезпечували літературою й епізодично – пропагандистами, координували взаємодію.

Зросла роль селянських представників у партії. Під час відомої кризи в Лубенському комітеті (лютий 1906 р.) від їхньої позиції залежала доля всієї організації в повіті. На Чернігівщині у більшості випадків (Борзнянський, Глухівський, Козелецький, Сосницький, Чернігівський повіти) саме сільські осередки, а не повітові міста були опорними пунктами партійної роботи. Із селян сформувалися кадри партійних організаторів, агітаторів, активістів. Серед них були такі відомі діячі, як Ф. Дем'яненко (жив у Харкові, але постійно вів партійну роботу у своєму рідному Веселому і навколишніх селах; на ньому, за свідченням А. Жука, трималась уся сільська робота Харківської організації [5, 4, 10]), Г. Етнерович [6, 23-24] та інші. Немало селян стали справді свідомими українськими соціал-демократами, працювали в гуртках не один рік, ішли до в'язниць і на заслання, але не зраджували своїх переконань. Показовий приклад – листування членів Вовчківської організації з А. Жуком, уже емігрантом, що велось у добу реакції. Так, селянин М. Пащенко звертався в 1914 р. з якутського заслання, цікавився справою українського університету і виборчою реформою в Галичині, просив прислати “газет українських як не партійних, то хоть поступових” [7, 87, 110].

Однак зростання самостійності сільських партійців приховувало в собі й певну небезпеку, пов'язану з невисоким рівнем їхньої загальної і політичної культури, слабкістю політико-виховної та національно-культурної роботи. У моменти, коли партійне керівництво було найбільш ослабленим (найчастіше після провалів міських комітетів), селяни потрапляли під вплив інших партій, як правило, російських есерів чи “Спілки”. Існувала й загроза ідейного переродження, коли селяни ставали на шлях екстремізму: вдавалися до експропріації чи звичайного грабунку заможних односельчан, тероризували їх погрозами, займалися здирництвом, підпалами тощо. Свідчення про це містяться у

поліцейських документах, наприклад, стосовно Баришівської організації Переяславського повіту – порівняно молоді і віддалені від партійних центрів. Про Товкачівську групу Прилуцького повіту повідомлялося, що вона “поставила своєю метою шляхом насильств, підкидних листів і погроз домагатись у населення грошей для революційної мети...” [8, 68]. Втім, враховуючи прагнення поліції всіляко очорнити учасників революційного руху, з подібною інформацією слід бути особливо обережним. Але й члени партії визнавали, що в організаціях з’явилися “елементи, що почали практикувати анархістські засоби боротьби” [9, 292].

Далекоглядні діячі партії, схоже, усвідомлювали серйозність становища. Про це свідчить ухвала Полтавського комітету від 13 липня 1906 р. про те, що в основі діяльності сільської організації має бути “принцип глибини, а не ширини роботи”. Однак у цілому розуміння і сил для того, щоб надійно втримати сільську партійну периферію під контролем, не вистачило.

Партія допустила серйозний прорахунок при визначенні власної лінії щодо селянських спілок. Їх створення було започатковане влітку 1905 р. членами Донського комітету РУП братами Мазуренками [10, 27-28]. Дуже швидко вони стали найбільш масовою й авторитетною селянською організацією Росії. Було створено їхнє об’єднання – Всеросійський селянський союз, філії якого існували й в Україні. Паралельно почали виникати й селянські спілки – аналогічні об’єднання, які мали, проте, національне забарвлення, пов’язували вирішення селянських проблем з автономією України, мовним питанням тощо. Спочатку місцеві партійці за власною ініціативою брали участь у роботі спілок. Помітну роль у їх організації на Полтавщині відіграв Д. Малярів. Членом виконавчого комітету Кобеляцької повітової селянської спілки в листопаді 1905 р. був обраний Г. Струць – партійність обох засвідчує Ю. Коллард [11, 84]. Поліція відзначала роботу в цьому напрямі Пирятинської організації УСДРП (але називала її і “Спілкою”), Полтавського і Харківського комітетів. У Глухівському повіті у грудні 1905 р. поширювалася листівка місцевої організації РУП “Про селянський з’їзд у Москві”, де критично було оцінено його рішення за ігнорування потреб народів Росії і містився заклик надсилати делегатів на з’їзд Української селянської спілки, який планувався на 18 грудня в Києві [12, 1005].

Проте така позиція не узгоджувалася з класовою доктриною, у дусі якої були витримані рішення II з’їзду УСДРП. У спеціальній резолюції про ставлення до селянських спілок з’їзд вітав їх як орган боротьби проти чинного ладу, але орієнтував на проведення партійної лінії в спілках, їхньої класової диференціації. У “Плані робіт та інструкції ЦК місцевим організаціям” (лютий 1906 р.) серед рекомендованих організаційних форм роботи на селі спілки не згадувалися. Тому загалом можна погодитися з М. Свідзінським (який чи не єдиний спеціально досліджував їхню історію) у тому, що, за винятком діяльності Мазуренків (від себе додамо – та ще ряду окремих діячів) і прокламацій, “важко встановити ширші організаційні зв’язки між селянськими спілками та УСДРП” [13, 158]. До того ж і в партійних листівках спілки практично не згадувалися. Не приділивши селянським спілкам

належної уваги, партія багато втратила стосовно поширення свого впливу на селянство, його свідомості і організованості.

У цілому роль УСДРП у пробудженні, революціонізації та організації села незаперечна. Водночас не зайвим буде нагадати загалом справедливе зауваження Ю. Колларда щодо відповідальності УСДРП за відсутність національно-освітньої роботи і хибне орієнтування українських селян виключно на класові цілі боротьби: “Наш селянин не був вихований у дусі національним. Під цим оглядом він зостався таким же темним, як і давніше, тільки збаламучений соціалістичними гаслами” [11, 196].

На роки революції припадає початок організаційного оформлення неонародницької, соціал-революційної течії в українському русі, яку прийнято вважати найбільш близькою до селянства. Значною мірою через запізнілий вихід українських есерів на політичну арену ця спроба загалом виявилася невдалою. З’їзд УПСР 1907 р., який мав стати установчим, виконав цю місію лише частково, оскільки відбувся тоді, коли влада вже широким фронтом вела наступ на революційні організації. Створення УПСР, як й інших партій, спершу відбувалося, головним чином, в інтелігентському середовищі. Тому практично всі місцеві організації, що згадуються в літературі, є міські за місцезнаходженням та інтелігентські за складом. Установити зв’язок із селянством вони у більшості випадків не змогли. Вплив партії на село здійснювався в основному через літературу, якої видавалося мало. До того ж найчастіше це були брошури, що практично не потрапляли на село.

Про безпосередню організаторську роботу партії на селі відомо небагато. На Лівобережжі найбільш помітною вона була в Золотоніському повіті Полтавщини. У Прохорівці ще з 1903 р. діяв гурток РУП, створений О. Мицюком, – одним із засновників і лідерів УПСР. Невдовзі зв’язок із РУП став формальним, оскільки гуртківці, невдоволені еволюцією партії у бік соціал-демократизму, стали схилитися до есерівської тактики та ідеології. В часи революції у повіті була створена справжня розгалужена організація українських есерів на чолі з О. Мицюком. Її центр містився в Прохорівці, а відділення (групи) існували в Золотоноші та Вереміївці. Через брак літератури, УПСР поширювала в селах видання інших партій, насамперед РУП. Було зроблено спробу налагодити випуск листівок власними силами. Кілька найменувань їх із підписом “Наддніпрянський гурт селян-хліборобів” було розтиражовано на гектографі. Члени організації були причетні до виступу 29-30 червня 1905 р., котрий дістав назву “Вереміївська буча”. О. Мицюк пізніше описав його у брошурі, опублікованій у партійному видавництві [14, 13]. У зв’язку з поширенням літератури та виступом було розпочато слідство, в ході якого виявилось, що серед селян є “соціалісти” (характерно, що з РУП вони себе не пов’язували) – В. Опришко, М. Сиволап, С. Іваницький, С. Бабич, К. Гайда та інші. Організатором, на думку жандармів, був О. Мицюк. На лаву підсудних потрапили 73 учасники виступу, 24 з яких були засуджені до різних термінів ув’язнення [14, 17, 29].

Перші репресії загальмували розвиток революційного руху в повіті, проте владі не вдалося не тільки покінути з селянською організацією, а і встановити її існування. Навпаки, репресії певним чином загартовували місцевих українських есерів, їхня діяльність стала більш організованою, а висловлювані ними ідеї – більш зрілими й виваженими. Останнє підтверджує, зокрема, “приговор” селян Прохорівки у зв’язку з Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Він відображає вплив есерівського осередку, його радикально-національних ідей: підкреслюється, що в Україні першочергово мають бути забезпечені права українців, йдеться про небажаність змішування етносів (“щоб свої з своїми осідали на землях, а не мішма з тубольцями”), своєрідно формулюється ідея автономії України (“щоб наш рідний край хазяйнував та правився сам собою, а щоб жоден чужий нарід у наші справи не втручався”). Водночас зміст документа свідчить про прагнення не допустити повторення помилок, коригування поглядів щодо міжнаціональних відносин і, зокрема, єврейського питання: “Не руш ніхто євреїв, бо вони ж такі люде як і ми і дуже приборкані несправедливим правительством” [15].

Бунтарство відійшло на другий план, першочерговим завданням стало створення селянських спілок і планомірна цілеспрямована боротьба під їхнім керівництвом, переважно легальними засобами (митинги, приговори, вибори тощо). Саме організація селянських спілок була пізніше інкримінована О. Мицюку; про цей бік його діяльності з посиланням на недруковані спогади повідомляв А. Животко [16, 7]. Продовжувала енергійну агітацію серед селян вереміївська група (І. Порубльовий, О. і Г. Перерви, А. Мовчан та ін.), у складі якої особливо виділявся О. Шарий. Було налагоджено зв’язок із київськими есерами, через О. Шарого велося конспіративне листування з лідером УПСР М. Залізником [17, 109].

За даними “Енциклопедії українознавства”, у роки революції гурток українських есерів існував у Борисполі Переяславського повіту. Можливо, йдеться про “гурток сільських парубків” (А. Калита, Б. Гудима та ін.), який діяв тут ще з 1902 р. і належав до РУП. Він міг переорієнтуватися на українських есерів восени 1905 р. після провалу Київського комітету РУП і, зокрема, арешту Гулака-Артемівського, котрий, судячи з жандармських матеріалів, був тоді куратором бориспільської групи від комітету [18, 258].

На Харківщині українські есери в період революції діяли, принаймні, у губернському місті та Чугуєві. Проте жодних спроб вийти за межі міста, розгорнути діяльність серед селянства вони не робили.

У Чернігівській губернії українські есери з’явилися найпізніше і були найнепомітнішими на Лівобережжі. Власне, важко назвати з цілковитою впевненістю хоча б одну місцеву партійну групу. Є дані, що в 1905 р. у губернії виникла селянська організація (чи організації) УПСР [19, 639], проте перевірити це немає можливості. Жандармські документи чи спогади нічого подібного не фіксують. Швидше за все, це були селянські організації (групи), які з тих чи інших причин відійшли від РУП. Однак не можна виключати, що вони виникли вже під час революції і йшли власним шляхом, близьким до українсько-есерівського варіанту. Очевидно, що до такої організації належав, посідаючи

в ній провідне становище, депутат II Державної Думи, колишній земський учитель В. Хвіст, який вважав себе українським есером. Враховуючи, що він до обрання був волосним старшиною в Дрімайлівській волості Ніжинського повіту, можна припустити, що організація існувала саме тут. Вплив цього діяча на місцеву громаду незаперечний: у травні 1906 р. сільський сход під його керівництвом ухвалив наказ для депутатів Державної Думи, зібрав гроші на поїздку В. Хвоста до Петербурга [20, 159].

Можливо, “на переході” до УПСР перебувала принаймні частина Веркіївської організації РУП Ніжинського повіту, де визначну роль відігравав Ю. Гаврилей – місцевий селянин, котрий самотужки здобув учительську освіту. Він вів революційну агітацію, закликаючи, зокрема, бити поміщиків і ділити землю, з селянської молоді сформував групи для поширення літератури (і, мабуть, більш радикальних дій); крім того, організував курси джільничства, бесіди по кооперації. Наприкінці вересня 1905 р. його заарештували, але відразу після проголошення “свобод” було звільнено на вимогу селян, які напали на охорону [20, 164-170]. Через кілька днів Ю. Гаврилей і 11 його товаришів – староста С. Суярко, П. і Н. Зоценки та інші – стали жертвами чорносотенного погрому (в радянській літературі цей виступ трактували як антикуркульський) [21, 186]. На можливий зв’язок групи з українськими есерами вказує не тільки її практична діяльність і зміст агітації, більше притаманні саме есерам, а не РУП-УСДРП, а й та обставина, що Ю. Гаврилей у міжреволюційний період оформив своє членство в УПСР [22, 91]. Швидше за все, саме цій групі належить листівка “Брати селяни! Важкі часи...”, що поширювалась у Веркіївці у липні 1905 р. Її видавці, на відміну від РУП, котра зазвичай вказувала своє авторство, обмежились підписом “Ваші брати Борці за свободу”. Нехарактерні для РУП і накреслені в листівці орієнтири – земля, рівність, свобода.

За деякими даними, організація УПСР виникла у 1907 р. у Глухові [19, 640]. Можливо, її попередницею була невідома “Група селян-революціонерів”, яка поширювала в повіті у 1905 р. листівку “До сільського трудячого люду” російською мовою, але з українським епіграфом: “Знай, тільки щастя у того буває, хто його з бою собі здобува!”.

Низка есерівських груп була зафіксована жандармами в 1905-1906 рр. у селах Борзнянського повіту – Шаповалівці (М. Ященко, О. Савченко-Більський, Я. Бондаренко та ін.), Великій Загорівці (В. Гаркавий, О. Іванченко, Д. Оліфер та ін.), Івангороді (С. Горбик, П. Лях, Є. Турчин та ін.) [23, 9-10]. Вказівок щодо їхньої приналежності до УПСР у документі немає, проте вона цілком можлива. Навесні і влітку 1905 р. у повіті поширювалися листівки “До селян! Більш як 40 років тому” і “До селян! Брати селяни” українською мовою, присвячені аграрному питанню. Тільки відсутність національних вимог не дає можливості пов’язати їх з українськими есерами. Проте цей елемент був рідкістю і в листівках, наприклад РУП-УСДРП. Остання, до речі, активно працювала тут, а її вплив стимулював формування в селян елементів національної свідомості, що у поєднанні з есерівською тактикою викликало до життя групи, які були, принаймні, близькі до українських есерів.

Загалом, ураховуючи ту обставину, що УПСР як політична організація, окреме і цілісне явище в українському національному русі в 1905-1907 рр. ще не була створена, а перебувала на стадії формування, вважаємо за доцільне стосовно того періоду говорити не про партію, а про “українсько-есерівську течію”. До неї входили нечисленні представники національно свідомої інтелігенції, які під впливом селянської боротьби саме з нею пов’язували визвольні перспективи; селянські групи РУП, що з різних причин відійшли від цієї партії; стихійні селянські гуртки без чіткої політичної орієнтації; окремі члени й організації російських есерів, діяльність яких мала національне забарвлення. Ідейно не виразна, організаційно не сформована, “українсько-есерівська течія” була тоді лише зародком майбутньої партії, що так і не встигла трансформуватись у справжній, життєздатний політичний організм. Відповідно й організаторська робота УПСР на селі була слабкою і малопомітною.

До безпосередньої роботи в селянському середовищі в роки революції прилучилися й українські ліберали – Українська демократична партія (УДП) та її наступниця – Українська демократично-радикальна партія (громад Української радикальної партії на Лівобережжі не було виявлено). Більше того, 1905-1907 рр. – це взагалі єдиний період, коли вони цілеспрямовано працювали серед селян. Проте існувала велика невідповідність між широкими завданнями і скромними можливостями УДРП, між партійною ідеологією і настроями селян, для подолання якої була необхідна тривала кропітка робота. Її провадження, у свою чергу, гальмувалось інерцією “громадства” та її наслідками – слабкою організаційною інфраструктурою і звичкою до “внутрішньої”, гурткової діяльності у власному вузькому колі.

Процес трансформації громад Загальної української організації в партійні громади УДП та перетворення останніх у “нормальні” партійні організації протікав надто мляво і, зрештою, не був завершений. Щодо Лівобережжя, можна вважати доведеним тільки існування громад УДП у губернських містах, Лубенському та Миргородському повітах, а згодом – губернських комітетів УДРП. В інших випадках партійці працювали поодиночки або невеликими групами, “тяжючі” до відповідних губернських комітетів. Однак й у такому “атомізованому” вигляді партія на Лівобережжі була більш-менш широко представлена тільки в Полтавській губернії (принаймні в 10 повітах із 15); на Чернігівщині її діяльність обмежувалася кількома населеними пунктами в 3-4 повітах із 15, а на Харківщині – губернським містом. Загальну чисельність членів УДРП у регіоні орієнтовно можна оцінити в кількості (100-200) осіб. Зрозуміло, що можливості такої нечисленної партійної “армії” були вкрай обмежені. Цю обставину певною мірою компенсувала наявність такого потужного союзника, як кадетська партія, значної кількості “неорганізованих” прихильників, особливо серед нижчого прошарку інтелігенції та службовців, можливість широко використовувати ресурси легальної преси, українських культурно-просвітніх установ та органів самоврядування, на які ліберали мали вплив.

Оскільки партія не могла сподіватися, що їй вдасться швидко створити на селі розгалужену мережу своїх осередків, акцент в організаторській діяльності робився на залучення селян до їхніх корпоративних об’єднань – селянських спілок – і надання останнім у міру можливості національного характеру. Ця робота велась у сільській місцевості завдяки зусиллям поодиноких прихильників партії, а також із використанням засобів преси. Тому на Лівобережжі вона була більш-менш систематичною й ефективною тільки на Полтавщині, де можна було реально задіяти обидва названі чинники.

Партійні тижневики – лубенський “Хлібороб” (його наклад становив 5000 примірників) і полтавський “Рідний край” – розповсюджувалися не тільки в різних губерніях України, а й поза її межами. Читачами й передплатниками були переважно інтелігенти, але дуже часто й селяни. У деяких селах (наприклад у Колодистому на Київщині) “Хлібороб” передплатували всі письменні, для всіх бажаних регулярно проводились колективні читання й обговорення газети. Про популярність української преси серед селянства красномовно свідчать численні випадки вилучення її поліцією. На думку О.Лисенка, в період революції вона взагалі посіла домінуюче становище в сільській місцевості, створила серйозну конкуренцію російськомовній пресі у великих містах [24, 217].

“Хлібороб” і “Рідний край” опублікували десятки матеріалів, пов’язаних зі спілками – інформацію про їх функціонування, селянські “приговори”, заклики до об’єднання, повідомлення про підготовку Всеукраїнського з’їзду селянських спілок та інше. У ч. 3 “Хлібороба” було надруковано “Заклик до селян”, у якому обґрунтовувалася необхідність згуртування селянства й утворення селянських спілок. Позитивно оцінюючи створення Всеросійського селянського союзу, автори “Заклику” звертали особливу увагу на специфіку становища українського селянства, потребу національної визвольної програми. Для обговорення цих питань селянам пропонувалося надсилати своїх представників на Всеукраїнський селянський з’їзд у Києві 18 грудня. У наступному числі з’явилась відозва Київського комітету з організації з’їзду “До української інтелігенції”, яку закликали допомогти селянам у будівництві спілок – від сільських до Всеукраїнської. Останні два числа газети вийшли під девізом “Селяне усієї України, єднайтеся!”.

Газети захоплено розповідали про випадки, коли селянські спілки ставали осередком усього життя на селі. Так, близько 500 селян Кибинецької волості Миргородського повіту, зібравшись на сход 20 листопада, прийняли постанову, до якої поряд із загальнополітичними й національними вимогами включили зобов’язання “не пити горілки і схилити до цього других”. У с. Хомутець цього ж повіту з утворенням спілки (близько 500 чол.) селяни стали регулярно збиратись у вихідні для читання часописів, обговорення власних потреб, політичних і національних проблем. На волосному сході було вирішено обрати делегатів на Всеукраїнський селянський з’їзд, домогались автономії України у складі Росії. В Хомутці відбувся і повітовий з’їзд спілок, на якому було ухвалено не допускати розрухів, добиватись “волі всьому народові та землі селянам” тільки мирними засобами. Після цього, за словами

автора допису, “на селі стало тихо”, спілка не допускає колотнечі, стало менше п’яниць – всі слухають, “що балакають у спілці”, та читають книжки й часописи [15]. Зрозуміло, що аналогічні замальовки були покликани стати взірцем для наслідування.

Серед лівобережних організацій УДП-УДРП тільки Полтавська спеціально займалася справами спілок. Окрім видання спеціальної літератури, вона розробила статут селянської спілки і опублікувала його в газеті “Полтавщина”. Він поширювався по всій Україні і став основоположним організаційним документом спілчанського руху.

З-поміж організаторів селянських спілок слід відзначити селянина П. Оправхату. Він прилучився до цієї роботи під впливом одного з лідерів УДРП Є. Чикаленка, котрий у власному маєтку в Кононівці Пирятинського повіту намовляв селян об’єднуватись у спілку [25, 42]. Разом з іншими селянами, загітованими Є. Чикаленком, П. Оправхата розгорнув широку роботу в селах Ковалівської волості. 20 листопада відбувся волосний сход, учасники якого представляли 3716 мешканців 11 сіл і хуторів. Його “приговор”, підписаний 304 особами, містив, крім загальнодемократичних вимог, пункти про освіту українською мовою, вибори духовенства (“як було на Україні”) й автономію: “б) І саме головне. Позаяк наша Україна має свої особливі потреби і право на автономію, то для України повинна бути широка автономія на основах федерації. Щоб закони, потрібні і придатні задля нашої України, обговорювались і постановлялись в загальному українському сеймі, який вироблятиме закони, не порушаючи головних законів Державних” [26]. Сход ухвалив утворити волосну громаду і структуру волосного комітету селянської спілки. До комітету, головою якого був обраний П. Оправхата, стали приєднуватись не лише окремі села, а й цілі волості (вже на початку грудня їх було 4), тобто він фактично виконував функції повітового. У ч. 5 “Хлібороба” був опублікований лист П. Оправхати з приводу організації спілок та проведення Всеукраїнського з’їзду.

Для того часу селянські спілки були, можливо, оптимальною формою організації селянства, найпривабливішою для нього і найпридатнішою для його згуртування і освітньої діяльності – їх роль у цьому важко переоцінити. Однак далекосяжні плани щодо створення загальноукраїнської мережі спілок та їхнє об’єднання виявились нездійсненими. Зусиль лише однієї УДРП для цього було замало, а інші українські партії з різних причин достатньої допомоги не надали. У цілому український спілчанський рух розвивався переважно стихійно і на найнижчому – сільському, волосному, частково повітовому – рівні. Ця обставина ще збільшувала цінність літератури УДРП про спілки, оскільки найчастіше вона була для селян єдиним дороговказом.

Революційне піднесення стимулювало навіть традиційно малопомітну й глибоко законспіровану Українську народну партію (УНП) вийти на поверхню, вдатися до пошуків реальної опори в українському суспільстві. Такою спробою можна вважати намагання створити Українську селянську партію. Водночас це і єдиний відомий проект щодо організаторської роботи УНП на селі. Ця справа, як і все, що стосується УНП, традиційно асоціюється з М. Міхновським. На нашу ж думку, її головними рушіями

були брати Шемети, передусім Володимир, тісно пов’язані з селянством: у 1905 р. вони активно працювали серед лубенських селян; селянським справам чи не найбільше присвячено редакційний ними “Хлібороб”; пізніше, у 1917 р., вони стали фундаторами першої суто селянської української партії – хліборобів-демократів (УПХД). Саме вони у “Хліборобі” вперше публічно висунули ідею створення партії українських селян. У ч. 4 було опубліковано статтю “Якої партії нам треба?”. Вона закликала селянство до формування, поряд із селянською спілкою, своєї політичної партії і популярно роз’яснювала, що це таке і для чого вона потрібна. Нагальність її створення пов’язували з виборами до Державної Думи, необхідністю обрати своїх кандидатів та виробити спільні побажання. Відзначаючи існування трьох українських партій – УНП, УДРП і РУП – автор, швидше за все, В. Шемет, наголошував: “Свою часопись “Хлібороб” ми присвячуємо виключно справі організації українського селянства в одну партію, що має боротися за кращу долю хлібороба в згоді і поруч з міськими робітниками (пролетаріатом)”.

Припинення виходу “Хлібороба” (на ч. 5) на деякий час перервало агітацію за створення селянської партії у пресі. Вона була продовжена з появою наступного видання УНП – газети “Запорозжє” (Катеринослав). Тут від імені нібито вже існуючої селянської партії було опубліковано її програмну декларацію “Наші завдання”, вироблену на партійному з’їзді. Проте цілковита відсутність в інших джерелах свідчень про установчий з’їзд УСП і взагалі про її існування дає підстави стверджувати, що це була фікція. Звичайно, повністю заперечувати ймовірність якогось зібрання (не виключено, що навіть за участі селян), де б обговорювали ці питання, неможливо. Однак, по-перше, не існує й достатніх доказів його проведення, а по-друге, якщо воно й відбулося, то ні за статусом, представництвом, ні за наслідками не може вважатись установчим з’їздом партії.

Декларація, представлена публікаторами як програма-мінімум, ґрунтувалася на найпопулярніших у той час вимогах: автономія України, політичні свободи й демократичні вибори, освіта рідною мовою, робітниче законодавство, націоналізація землі та інше; є й натяки на прихильність до соціалізму. Автори документа старанно дистанціюються від ідеології УНП. Спорідненість із нею проступає тільки при уважному прочитанні, що виявляється в постійному наголошуванні на національному аспекті (національна свідомість, національна воля, політично-національна боротьба тощо), а також у вживанні притаманної лише УНП лексики (боротьба націй, “від Кавказу по Сян”, “чужоїди”) [27, 75-77].

Попри невизначні натяки на “соціалістичність”, декларація, на наш погляд, була зорієнтована насамперед на заможне селянство. Централізовано фігурою в аграрній частині програми є селянин-власник. Його названо дрібним, проте який зміст вкладався у цей вираз, незрозуміло, оскільки максимальна норма наділу і принципи її визначення в документі не відображено. Нічого не сказано про розподіл націоналізованої землі, а без- і малоземельні селяни взагалі не згадуються. Таким чином, першу спробу організувати партію заможного українського

селянства, подібну до пізнішої УПХД, Шемети зробили ще в 1905-1906 рр. І якщо для УНП це було лише намагання знайти опору в суспільстві, то вони, очевидно, були переконані в самодостатності та широких можливостях нової політичної структури.

Таким чином, революція 1905-1907 рр. спонукала всі українські партії звернути пильну увагу на село, розгорнути там практичну роботу. Масштаби, цілі та результати цієї діяльності були різними. Помітних успіхів у створенні партійних осередків на селі досягли ліві (РУП-УСДРП, частково УПСР), які намагалися привнести насамперед класову ідеологію, забезпечити максимально активну участь селянства в революції. Центристи (УДП-УДРП), прищеплюючи ліберальні цінності та національну свідомість, хоч і не мали на селі своїх організацій, зуміли здобути тут досить значну кількість прихильників. Праві (УНП) пропагували національно-державницькі завдання, вдавалися до екстремістських закликів і, власне, намірами та закликами й обмежилися. Водночас усі вони об'єктивно працювали на велику спільну справу культурного, політичного та національного просвітництва селянства і зробили значний внесок. Мабуть, сотні тисяч селян уперше зустрілися з друкованим українським словом, почули партійних агітаторів, отримали настанову на шляху до "землі і волі". Селянство, створивши власні організації, делегувавши своїх представників у партії, Державну Думу, інші політичні інституції, пересвідчилося у необхідності й можливості своєї активної участі у суспільному житті, свідомої та організованої боротьби за своє майбутнє. Але закріпити ці перші здобутки у свідомості селян, поширити її на загал із відомих причин тоді не вдалося.

1. Герасименко О. В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство // Український селянин: Зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 8.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 22.
3. Наумов С.О. Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905-1907 рр. (на матеріалах Лівобережної України) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6.
4. Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34.
6. Григорій Семёнович Этнерович // Пути революции. – 1925. – № 2.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21.
8. ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 749.
9. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч. 6-8.
10. Мазуренко В. Наше село в 1905 году // Пути революции. – 1925. – № 2.
11. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія. – Торонто, 1972.
12. ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 559.
13. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. – 1929. – № 1.
14. Мицюк О. Веремійовська буча. – Львів, 1913.
15. Хлібороб. – 1905. – 7 студня (грудня).
16. Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). – Прага, 1936.

17. ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 423.
18. Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. – 1917 р.: Хрестоматія-посібник. – К., 2003. – Ч. 1.
19. Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – М., 1996.
20. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. – М.; Л., 1925.
21. Леценко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.
22. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936.
23. ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1546.
24. Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – Вип. 1.
25. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Львів, 1926. – Ч. 3.
26. Хлібороб. – 1905. – 28 листопада.
27. Самостійна Україна: Зб. програм укр. політичних партій поч. XX ст. – Тернопіль, 1991.

В. М. Шевченко

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ЗА 1906 – 1914 рр.

Проблема землі, власності на неї завжди була та залишається однією з найважливіших в аграрній політиці будь-якої держави. Невипадково відразу після перемоги більшовиків у жовтні 1917 року і проголошення радянської влади одним із перших заходів нового уряду стало вирішення саме земельного питання. Прийнятий 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. Другим Всеросійським з'їздом Рад "Декрет про землю" передбачав негайне скасування поміщицької власності на землю і передачу всіх поміщицьких, удільних та монастирських земель у розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів "впредь до Учредительного собрания" [1, 12]. Так було покладено початок історичній акції радянської влади щодо одержавлення землі та передачі її в користування селянству. І вже на початку 1920 р. один із тогочасних радянських лідерів Л. Троцький констатував, що "помещичьи и казённые земли переданы крестьянству" [2, 197]. Проте й сьогодні дослідники проблеми не можуть дати вичерпної відповіді на запитання: скільки ж землі було передано селянству радянською владою? Свого часу цю проблему досить чітко окреслив академік І. Мінц, зазначивши, що до сьогодні в історичній науці "не имеется сколько-нибудь точных сведений о том, сколько дополнительно перешло к крестьянам земли после установления советской власти" [3, 3]. Озвучена ж свого часу "всесоюзным старостой" М. Калініним цифра "150 млн. десятин" [4, 235], які ніби-то були передані селянам радянською владою, що на довгі роки вкоренилась у радянській історіографії [5, 55; 6, 476; 7, 14], насправді не відповідає дійсності. Згаданий вище І. Мінц із цього приводу зазначав, що "пока что в книгах и учебниках по истории СССР неизменно повторяются названные И.В. Сталиным огульные цифры, будто у помещиков было отобрано 170 млн.

десятин, а у кулаков в результаті діяльності комбедов – 50 млн. десятин” [3, 3]. Окремі спроби подолати цей усталений стереотип [8 – 9] успіху не мали. Зазначимо, що і сьогодні це питання, у тому числі й у межах сучасної України, продовжує залишатися відкритим, а отже його вивчення є одним з важливих завдань сучасної історичної науки. Актуальність проблеми посилюється ще й тим, що в умовах розбудови української державності архіважливе місце належить аграрним перетворенням, наріжним каменем яких є нині відновлення приватної власності на землю шляхом її приватизації та купівлі – продажу як юридичними, так і фізичними суб’єктами. Цей процес відображено як у Конституції України [10, 6], так і в “Основних напрямках земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки” [11]. Для успішного вирішення поставлених завдань вкрай необхідне творче переосмислення історичного досвіду вирішення подібних проблем, зокрема урядом імператора Миколи II на рубежі XIX – XX століть. З огляду на це важливим є глибоке і всебічне вивчення історії земельної власності в Україні, її кількості та якісної еволюції на рубежі XIX – XX століть. У публікації зроблено спробу підбити деякі підсумки попереднього вивчення мобілізації земельної власності в 1906 – 1914 рр. у Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях, які свого часу разом із Бессарабською губернією входили до складу Південного Степового району Російської імперії. Об’єкт вивчення – еволюція земельної власності в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., предмет – мобілізація земельної власності на Півдні України в 1906-1914 рр.

Мобілізація (походить від латинського *mobilis*, тобто рухомий) земельної власності, як і взагалі проблема землі та її господарів завжди привертала до себе увагу з боку вчених (істориків, економістів, юристів тощо), а в екстремальні історичні періоди (наприклад революції) ставала предметом гострих політичних дискусій. Не дивно, що саме на початку XX ст., в період поглиблення кризи самодержавного ладу, з’являється низка публікацій науково-популярного [12 – 19] та наукового [20 – 22] змісту, в яких означена проблема була предметом вивчення на загальноімперському рівні. Конкретно українській проблематиці присвячено дослідження М. Порша [23], а в радянський період – монографії М. Рубача [24], В. Теплицького [25], стаття Л. Іванова [26], дисертація А. Авраменка [27] інші публікації, а також низка ґрунтовних робіт українських учених, присвячені соціально-економічним проблемам та селянському рухові в Україні другої половини XIX – початку XX ст. [28 – 34]. Ознайомлення з ними дозволяє зробити висновок, що майже всі вони побудовані на даних “Статистики землевладения 1905 года” – найґрунтовнішого, хоча й не зовсім досконалого перепису, матеріали якого до того ж вдало порівнюються з аналогічною за структурою земельною статистикою 1877 року [35 – 36]. Не дивно, що саме еволюцію земельної власності у 1877 – 1905 рр. вивчено на сьогодні найґрунтовніше. Інші ж хронологічні періоди, в тому числі й 1906 – 1914 рр., продовжують залишатися малодослідженими, хоча певна робота в цьому напрямі велася, зокрема членами наукової групи “Земля та її господарі”, що діяла у 1987 – 1991 рр. під керівництвом академіка І.

Мінца та відомого фахівця А. Анфімова. Від України складу групи були запрошені П. Теличук, А. Авраменко та автор цих рядків. У цій публікації оприлюднено результати досліджень мобілізації земельної власності на Півдні України за 1906 – 1914 рр. Як і у попередніх публікаціях [37 – 38], в її основу покладено статистичні матеріали, свого часу підготовлені й упорядковані під егідою міністерства фінансів Російської імперії [39 – 43] та радянськими вченими А. Анфімовим і І. Макаровим [44 – 45]. Всі вони підготовлені за єдиною методикою і містять узагальнюючі дані головних нотаріусів губерній Європейської Росії про мобілізацію земельної власності та іншої нерухомості, які регулярно друкувалися на сторінках додатку до газети “Санктпетербургские сенатские ведомости” – “Санктпетербургских сенатских объявлений по казённым, правительственным и судебным делам”. Сьогодні цей комплекс статистичних матеріалів, як до речі й сотні інших томів різноманітних статистичних відомостей, опрацьований недостатньо і “крайне обмежено вовлечён в научный оборот” [46, 57]. Але якщо раніше він використовувався нами головним чином для характеристики змін у землеволодінні різних категорій власників, то зараз зроблено спробу зазирнути у сам процес мобілізації земельної власності, так би мовити, у підвалини українського земельного ринку.

Скасування кріпосного права, здійснене царатом в інтересах зміцнення держави і збереження монархії, не задовольнило, зрештою, сподівань ні селянства, ні дворянства. Відтак, головним надбанням реформи 1861 року стало розчищення шляху для дозованого (контрольованого урядом) розвитку буржуазних відносин переважно в економічній та соціально-демографічній сферах. Одним із важливих наслідків реформи в аграрному секторі стало порушення становості землеволодіння й поступове перетворення його у багатостанове шляхом інтенсивного перетворення землі у предмет купівлі – продажу, тобто в товар. У межах України земельний ринок особливо інтенсивно формувався в її південних губерніях, що повністю відповідало історичним і економічним особливостям цього краю. За даними І. Ковальченка та Л. Мілова, у ринковий обіг України упродовж 1863 – 1910 рр. надійшло близько 38,3 млн. десятин землі, 20,7 млн. дес. якої (54 %) припадало на Південний степовий район у складі Катеринославської, Таврійської, Херсонської, а також Бессарабської губерній [47, 255]. Причому частину останньої також становили українські землі, включені сьогодні до складу Одеської області. Як свідчать наведені вище показники, інтенсивність товаризації землі на Півдні неухильно зростала. Якщо упродовж 1863 – 1872 рр. у ринковий обіг тут надійшло 3,3 млн. десятин землі, то в 1901 – 1910 рр. – вже близько 4,9 млн. десятин [47, 355]. Тобто, найбільше зростання земельного ринку спостерігається саме у той період, який і є предметом нашого дослідження.

У статистичних збірниках міністерства фінансів мобілізація земельної власності, в тому числі й на Півдні, представлено, як таку, що здійснювалася кількома шляхами: купівлі–продажу, безоплатних переходів (дарчих, духовних заповітів, успадкування) та відчуженням землі під будівництво залізничних і брукованих шляхів сполучення. За нашими

підрахунками, зробленими на основі згаданих статистичних збірників [39-43], протягом 1906 – 1910 рр. у трьох південноукраїнських губерніях загалом сталося 48525 випадків земельних переходів зазначеними шляхами. З них 22189 (45,7%) мали місце у містах і 26336 (54,3%) – у сільській місцевості. В ході реалізації відповідних угод, затверджених нотаріусами, протягом визначеного хронологічного періоду різними шляхами було мобілізовано близько 3-х мільйонів десятин землі на суму понад 409 млн. крб. Відразу зазначимо, що земля продавалась, купувалась, заповідалась тощо лише у сільській місцевості (у повітах). У містах же мова йшла головним чином про мобілізацію нерухомості (будинків, садіб, дворових місць тощо). Адже саме тоді, як засвідчують опубліковані у “Сенатських об’явах” нотаріальні документи (у нашому розпорядженні є дані про більше ніж 11 тисяч відповідних угод, укладених у межах Катеринославської губернії протягом 1905 – 1911 років [48, 19–927; 49, 18–883; 50, 41–1058; 51, 2–688; 52, 17–770; 53, 17–878]), на початку ХХ ст. відбувалась інтенсивна забудова таких південноукраїнських міст, як Бахмут, Катеринослав, Луганськ тощо. Загальна вартість таких угод у містах за 1906 – 1910 рр. становила понад 129,6 млн. крб., або 31,7% від вартості всіх мобілізаційних угод, укладених протягом цього періоду.

Проте набагато цікавішими були мобілізаційні процеси поза містами. У сільській місцевості вони проходили набагато інтенсивніше і, головне, були

становила в середньому 5502 крб. Найінтенсивніше процеси купівлі – продажу землі (9962 угоди і майже 720 тис. дес.) та відчуження під шляхи сполучення (279 угод і 15,6 тис. десятин) відбувалися на Херсонщині. Безоплатні переходи були характернішими для Катеринославської (1393 угоди і майже 271 тис. десятин) і Таврійської (1320 угод і понад 288 тис. десятин) губерній. Зрозуміло, що середні показники не дають повної картини мобілізації земельної власності на Півдні України, а обсяг публікації не дозволяє конкретизувати процес по роках і окремих губерніях. Обмеження здійсненого вище аналізу шляхів мобілізації земельної власності та нерухомості у 1906 – 1910 рр. викликане певними відмінностями аналогічної радянської статистики за 1911 – 1914 рр., яка сконцентрована виключно на купівлі-продажу землі й не поділяє хід процесу в містах та у сільській місцевості. Через зазначені вище обставини в подальшому головну увагу приділятимемо саме купівлі-продажу землі із залученням до його аналізу радянських джерел.

У зведеному вигляді купівлю-продаж землі в південноукраїнських губерніях протягом 1906 – 1914 рр. (обрахунки автора) представлено в таблиці 1 [39 – 45]:

Таблиця 1.

Мобілізація приватної земельної власності на Півдні України шляхом купівлі-продажу у 1906 – 1914 роках.

Губернії		Угод			Землі (у тис. дес.)			Сума (у тис. крб)		
		Особистих	Колективних	Разом	Особистих	Колективних	Разом	Особистих	Колективних	Разом
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
Катеринославська	продано	7191	2513	9704	499,1	144,6	643,7	135664	27396	163060
	куплено	15963	2234	18197	362,8	359,2	722	91121	40271	131392
Таврійська	продано	10676	5681	16357	632,9	193	825,9	124062	37607	161669
	куплено	15304	1043	16347	686,2	201,8	888	95786	57558	153344
Херсонська	продано	10159	9394	19553	962,2	196	1158,2	241440	74728	316168
	куплено	17987	1556	19543	820,4	326,3	1146,7	170979	63022	234001
Південь	продано	28026	17588	45614	2094,2	533,6	2627,8	501166	139731	640897
	куплено	49254	4833	54087	1869,4	887,3	2756,7	357886	160851	518737

безпосередньо пов’язані із земельними переходами. Протягом 1906 – 1910 рр. у південних губерніях зафіксовано 26336 угод, в ході яких було мобілізовано близько 3 млн. десятин землі на суму понад 319,5 млн. крб. (62,3% вартості всіх мобілізаційних угод). Левова частка з усього цього припадала на торгові переходи. З купівлю або продажем земельних ділянок безпосередньо були пов’язані понад 23 тисячі угод та більш як 2,3 млн. десятин землі на суму близько 309 млн. крб. В середньому на одну таку угоду припадала 101,6 дес. землі, а середня ціна однієї десятини становила приблизно 132,2 крб. Аналогічні показники при безплатних переходах були такими: 2792 угоди, близько 614 тисяч десятин землі вартістю близько 2,9 млн. крб. В середньому на одну таку угоду припадало майже 220 дес. землі, а середня оціночна вартість однієї десятини становила 46,9 крб. Нарешті, на продаж та відчуження земель під залізницю та шосейні шляхи припадало 509 угод, понад 3,1 тисячі десятин землі на суму понад 1,7 млн. крб. На одну угоду в таких випадках припадало по 6,2 десятини землі, а ціна однієї десятини

Дані таблиці засвідчують, що впродовж визначеного часу на Півдні України було укладено 45614 угод на продаж і 54087 на купівлю землі. У ході їх реалізації було продано 2627,8 тис. дес. і куплено 2756,7 тис. дес. землі. Ціна проданої й купленої землі загалом становила відповідно близько 641 млн. і 519 млн. карбованців. Середня ціна проданої десятини становила 243,9 крб., купленої – 187,5 крб. Цікавими є відповідні показники серед особистих та колективних приватних власників як продавців, так і покупців. До перших, як відомо, належали дворяни, міщани, селяни, купці тощо, до других – сільські громади і товариства, акціонерні компанії, торгово-промислові товариства, банки тощо. Як свідчать дані таблиці 1, на долю приватних власників-продавців припадало 28026 (61,4%) угод, 2094,2 тисячі (79,7%) десятин землі на суму 501,2 млн. (78,2%) карбованців. На одну таку угоду припадало по 79,7 дес. землі, а середня вартість однієї десятини становила 239,3 крб. Відповідно на долю колективних власників-продавців припадало 17588 (38,6%) угод, 533,6 млн. (20,3%) десятин землі на

суму 139,7 млн. (21,8 %) крб., по 30,3 десятини землі на одну угоду при середній вартості однієї десятини 261,9 крб. Із наведених показників видно, що на долю особистих приватних власників-продавців припадає майже 80 % угод і понад 78 % проданої землі. Найінтенсивніше продавали землю дворяни, що особливо було характерно для часів революції 1905 – 1907 рр. Налякані масовим аграрним рухом, який у 1906 р. охопив майже всю імперію, дворяни прагнули розрядити напругу, збуваючи землі, на які претендували селяни. Не дивно, що в цей період селяни були головними покупцями поміщицької землі. Так, протягом грудня 1906 – липня 1907 рр. сином відомого статистика М.О. Каришева М.М. Каришевим було продано селянам Олександрійського повіту Катеринославської губернії близько 3,5 тисяч десятин землі [49, 233, 283 – 284, 641]. Понад 3,8 тисяч десятин біля с. Василівки Верхньодніпровського повіту тієї ж губернії продала у квітні 1906 р. селянам, купцям і поселенцям княгиня Н.В. Святополк-Мирська [48, 493], у березні 1906 р. селянам Павлоградського повіту Катеринославської губернії понад 700 дес. землі продав О. Фон-Рітцен [48, 433]. За нашими підрахунками, зробленими на основі даних нотаріусів, вміщених на сторінках “Сенатських об’яв” [48 – 50], протягом листопада 1905 – грудня 1907 рр. дворяни Катеринославської губернії продали іншим власникам, переважно селянам, близько 100 тисяч десятин, тоді як придбали всього 9,2 тисячі десятин. Загалом же за 1906 – 1914 рр. південноукраїнське дворянство продало понад 1 млн. десятин землі, або 38,9 % землі, проданої всіма приватними власниками і 36,8 % від усієї проданої за цей час землі. На другому місці серед приватних власників за цим показником були козаки й колоністи (372,1 тис. дес.) та купці й почесні громадяни (284,2 тис. дес.). Серед колективних приватних власників найбільше землі (понад 337,6 тисяч десятин, або 63,3 % від усієї землі, проданої колективними власниками) продали юридичні суб’єкти, об’єднані у статистичних джерелах під назвою “інші”. Серед них насамперед слід виділити банки, зокрема Селянський поземельний банк, який періодично влаштовував грандіозний розпродаж закладених у нього і не викуплених земель. Так, 30 січня 1906 р. ним було продано 616 і 503 десятини землі [48, 155], 5 травня 1908 р. за 18 угод – ще 184 дес., а в лютому – березні того ж року за 41 угоду – понад 3740 десятин землі у Слов’яносербському повіті Катеринославської губернії [50, 712 – 713]. Отже, аналіз продажу землі у трьох південноукраїнських губерніях засвідчує інтенсивну втрату землі перш за все дворянами, що підтверджує подальший розпад системи станового землеволодіння під дією законів ринку.

Не менш цікавою видається й купівля землі. На долю покупців трьох південноукраїнських губерній у 1906 – 1914 рр. припало 54087 угод і близько 2,8 млн. десятин землі, купленої на суму понад 518,7 карбованців. На одну таку угоду в середньому припадала 51 десятина землі, а середня ціна однієї десятини становила 187,5 крб. Серед приватних власників ці показники були такими: 49254 угоди (90,7 %), близько 1,87 млн. десятин землі (71,1 %), купленої майже за 358 млн. крб. (69,3 %), у середньому на одну угоду припадало 38,7 дес. землі, а середня ціна однієї десятини становила 191,4 крб. відповідно, показники

у колективних покупців були такими: 4833 угоди (9,3 %), 887,3 тис. дес. (28,9 %), куплених за майже 161 млн. крб. (30,7 %), 183,6 дес. землі на одну угоду, середня ціна десятини – 181,3 крб. Очевидним є той факт, що коли за абсолютними показниками першість традиційно вже належала приватним власникам, то у відсотковому відношенні показники колективних власників є привабливішими. Справді, уклавши всього 9,3 % всіх угод, вони придбали майже 29 % усієї купленої землі. До того ж на одну угоду в колективних власників припадало на 144,9 дес. більше, ніж у приватних, що свідчило про купівлю землі переважно великими ділянками. Отже, купівля землі колективними власниками була набагато інтенсивнішою і масштабнішою, ніж у приватних власників. Як правило, найактивнішими колективними покупцями були селянські товариства, на долю яких у 1906 – 1914 рр. припадало майже 470 тисяч десятин, або 53 % усієї землі, купленої колективно. Щоправда, тут слід мати на увазі те, що в ході проведення столипінської аграрної реформи, а саме цей період і є об’єктом нашого дослідження, купівля землі селянами-общинниками, які виселялися на хутори та відрубали, законодавчо була дещо обмежена. Тому часто заможні селяни за певну винагороду підмовляли бідніших селян створити фіктивне селянське товариство для купівлі великих земельних ділянок, а згодом привласнювали їх і продовжували користуватись індивідуально, тобто вони здійснювали приховану індивідуальну купівлю землі у значно більших розмірах, ніж це було офіційно дозволено. На жаль, купівля землі фіктивними товариствами ніде не фіксувалась і виділити такі угоди з-поміж інших практично неможливо. Купівля землі сільськими товариствами найінтенсивнішою була у Катеринославській (231,4 тис. дес.) та Херсонській (182 тис. дес.) губерніях. Активно скуповували землю й різноманітні акціонерні компанії, торгово-промислові товариства та інші юридичні суб’єкти. Щоправда, такі купівлі були переважно дрібними. Так, у грудні 1906 р. та у січні 1907-го р. під будівництво катеринославської залізниці Управлінням залізницею було куплено у Верхньодніпровському повіті ділянку розміром 1811,25, а у Слов’яносербському – 105 квадратних сажнів (1 десятина дорівнювала 2400 кв. сажнів) [49, 99]. В той же час були й набагато серйозніші угоди. Скажімо, Олександрівська повітова земська управа в грудні 1906 р. купила у селян с. Михайлівни Олександрійського повіту Катеринославської губернії 18,4 дес., а фірма “Любимов Сода” тоді ж у Бахмутському повіті цієї губернії придбала в с. Триполь 1062 дес. землі [49, 71, 99]. Загалом же на долю таких юридичних суб’єктів у 1906 – 1914 рр. припадало близько 251,6 тис. десятин купленої землі.

Серед індивідуальних покупців першість належала козакам та колоністам, які у 1906 – 1914 рр. придбали близько 638,6 тис. десятин землі. Особливу категорію власників становили колоністи, поява яких на Півдні України датується приблизно 60-ми роками XVIII ст. [54, 19]. Вихідці переважно із західноєвропейських держав, вони тривалий час перебували під особливою опікою російського уряду. Згодом, коли така підтримка припинилася, колоністи змушені були розширювати своє землеволодіння, яке й так було досить пристойним, за рахунок купівлі земельних

ділянок. І якщо у 1905 р. їм належало, за нашими підрахунками, 1668042 дес. землі [55 – 57], то вже у 1915 р., за підрахунками І. Кулінича, лише німецькі та австро-угорські піддани володіли у Херсонській губ. 987,2 тис., у Таврійській – 519,8 тис. і в Катеринославській – близько 283 тис. десятин землі [54, 21 – 22]. Друге місце за обсягом купівлі землі займали селяни-власники, які у 1906 – 1914 рр. придбали її майже 435,3 тис. десятин. Далі йшли дворяни (308,3 тис. дес.), міщани (213,2 тис. дес.) та купці й почесні громадяни (204,5 тис. дес.). Як бачимо, втрачена дворянами земля (про це йшлося вище) найінтенсивніше переходила у приватну власність селян (як індивідуально, так і колективно), козаків, колоністів, міщан та інших власників. Більш крупні купівельні угоди були характерними для колективних, дрібніші – для індивідуальних земельних придбань. Все це підтверджується як відповідними статистичними даними [39 – 45], так і безпосереднім знайомством із першоджерелами [48 – 53]. Слід відзначити також комерційний характер багатьох угод, особливо дрібних. Свідченням цього є масова скупка земельних ділянок розміром 0,2 – 0,1 десятини і менше жителями (переважно міщанами) Аккерманського повіту Бессарабської губернії (тепер Білгород – Дністровського району Одеської області) для розведення виноградників та баштанів [48, 74 – 186]. Щоправда, іноді такими були й широкомасштабні індивідуальні угоди. Прикладом є дії міщанина О. Лоткова, який, придбавши 11 травня 1906 р. в однієї з дворянських родин на х. Аненському Бахмутського повіту Катеринославської губ. 450 дес. землі в урочищі “Карфаген”, вже 18 травня продав її згадуваному вище акціонерному товариству з виробництва соди “Любимов, Сольве і К^о” [48, 432]. Відверто комерційний характер мала купівля Селянським поземельним банком 26 травня 1906 року 1373 дес. землі у дворян Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії [48, 493]. Траплялися й інші випадки купівлі невеличких ділянок землі, як, наприклад, “для душі”. Такою, зокрема, була купівля 254 кв. саж. землі “під дачу”, здійснена 8 серпня 1908 р. в с. Мануйлівка Новомосковського повіту Катеринославської губ. видатним істориком запорізького козацтва, етнографом і фольклористом Дмитром Івановичем Яворницьким [50, 901]. Безпосереднє знайомство з публікаціями у “Сенатських об’явах” відкриває й чимало інших надзвичайно цікавих фактів з історії мобілізації земельної власності на початку ХХ ст., які при нагоді обов’язково будуть введені в науковий обіг.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що в умовах поглиблення загальної кризи самодержавства, інтенсивного розвитку товарно-грошових відносин та загострення політичної ситуації в країні на початку ХХ ст. мобілізація земельної власності помітно активізується саме в традиційно капіталістичних районах Півдня України, що благотворно впливало на розвиток українського земельного ринку в цілому.

1. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – Апрель 1918: Сборник док. и материалов. – В трёх томах. – Т.2. – К., 1957.
2. Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М., 1990.

3. Минц И.И. От редакции // Динамика землевладения в России. – М., 1988.
4. Калинин М.И. Что дала советская власть трудящимся // Избранные произведения. – М., 1975.
5. История СССР: Эпоха социализма. – М., 1985.
6. Исторический опыт трёх русских революций. – В трёх книгах. – Книга 3-я. – М., 1986.
7. История советского крестьянства. – В 5-ти Т. – Т.1. – М., 1986.
8. Данилов В.П. Об итогах перераспределения земельного фонда в России в результате первых аграрных преобразований Советской власти // Тезисы докл. и сообщений 8-й сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1965.
9. Данилов В.П. Перераспределение земельного фонда России в результате Великой Октябрьской социалистической революции // Ленинский декрет о земле в действии. – М., 1979.
10. Конституція України: Прийнята на П'ятій Сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.
11. Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки // Земельне законодавство України: Збірник нормативних актів, судової та арбітражної (господарської) практики. – У 2-х кн. – Книга 1. – К., 2002.
12. Петрункевич И.И. К аграрному вопросу. – М., 1905.
13. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1905.
14. Рожков Н.К. К аграрному вопросу. – М., 1905.
15. Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. – СПб., 1906.
16. Ленин В.И. Аграрное pitanie в Росii на кiнець XIX столiття // Повне зiбр. творiв. – Т.17.
17. Прокопович С.Н., Мертваго А.П. Сколько в России земли и как мы ею пользуемся. – М., 1907.
18. Александров [без И.О.]. Некоторые данные по аграрному вопросу. – Пг., 1917.
19. Рихтер Д.И. Сколько земли в России и кто этой землей владеет. – Пг., 1917.
20. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918.
21. Косинский В.А. Основные тенденции в мобилизации частной собственности. – Часть 1. – К., 1917.
22. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1861 – 1908. – СПб., 1911.
23. Порш М. Статистика землевладения в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні в 1877 по 1905 р. // Україна. – 1907. – Т.4.
24. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. – К., 1956.
25. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.
26. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 – 1907 гг. // Исторические записки АН СССР. – Вып.60. – М., 1957.
27. Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX – начало XX века). – Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – М., 1986.
28. Леценко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., 1955.
29. Леценко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.
30. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968.
31. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970.
32. Леценко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.
33. Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 рр. – К., 1976.
34. Телчук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
35. Статистика землевладения 1905 года. – Вып.1 – 50. – СПб., 1906 – 1907.
36. Статистика поземельной собственности и

В. Д. Терещенко

- населённых мест Европейской России. – Вып. I – 8. – СПб., 1880 – 1886.
37. Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905 – 1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2002.
38. Шевченко В.М. Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на Півдні України (1906 – 1914 рр.) // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – Випуск 10. – 2002.
39. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1906 год. – СПб., 1912.
40. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1907 год. – СПб., 1913.
41. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIII.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1908 год. – СПб., 1914.
42. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIV.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1909 год. – СПб., 1915.
43. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXV.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1910 год. – СПб., 1917.
44. Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1.
45. Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров. – М., 1988.
46. Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.А., Селунская Н.Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. (Источники и методы исследования). – М., 1988.
47. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – М., 1974.
48. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1906.
49. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1907.
50. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1908.
51. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1909.
52. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1910.
53. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1911.
54. Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – №9.
55. Статистика землевладения 1905 года. – Вып. 14: Екатеринославская губерния. – СПб., 1906.
56. Статистика землевладения 1905 года. – Вып. 16: Херсонская губерния. – СПб., 1906.
57. Статистика землевладения 1905 года. – Вып. 42: Таврическая губерния. – СПб., 1907.

ÂĬ ĘĘÂ Â?ĘÛĬ Î Ñ?ÂÂĬ ÐŚĬ ÑÛĘĬ ÂĬ
Ĭ Î ÇÂĬ ÂĘÛĬ Î ÂĬ ÂÂĬ Ę?Ĭ ÂĬ ÐĬ ÂÂÂÂĬ Ĭ Ñ
ÂÂÂÂĬ Ę?Ĭ ÂÐÂ?ÂĬ ÐÂĬ ÛÇÐŚÂ?Ĭ
Ĭ . ÑÇĬ ĘĘĬ ? Â (1906 – 1916 ðð.)*

Зростання наукового інтересу до історичного досвіду проведення столипінської аграрної реформи зумовлює потребу дослідити роль державних іпотечних установ у впровадженні аграрної політики уряду П. Столипіна. Стосовно цієї теми, дослідники вивчають виключно діяльність Селянського поземельного банку, оскільки ця установа була одним із головних інструментів проведення реформи. Проте діяльність Дворянського земельного банку як найбільшого іпотечного банку Російської імперії не могла не позначитися на ході реформування.

Історії Дворянського банку дослідники приділяли мало уваги. Основним джерелом вивчення його діяльності є матеріали звітів банку та ділового листування [1; 2]. У радянській історіографії деякі аспекти роботи цієї іпотечної установи досліджено в працях Н. Єлісеєвої [3] та Н. Проскурякової [4]. В сучасній українській історіографії спостерігається зростання інтересу до історії Дворянського банку [5-6], проте його діяльність в Україні на поч. XX ст. ще не стала предметом окремого дослідження. Мета цієї розвідки – дослідити діяльність Дворянського поземельного банку у 1906-1916 рр. Об'єкт – Столипінська аграрна реформа, предмет вивчення – вплив діяльності Дворянського поземельного банку на проведення столипінських перетворень на селі.

Після скасування кріпосного права більшість поміщиків не змогла пристосуватися до нових умов. Вони вимушені були продавати свої маєтки або заставляти їх у приватних земельних банках. Скорочення поміщицького землеволодіння турбувало імперську владу, оскільки дворянство залишалося головною соціальною опорою самодержавства.

У відповідь на вимоги поміщиків забезпечити їх пільговим державним кредитом у 1885 р. був створений Дворянський земельний банк. У царському рескрипті від 21 квітня 1885 р. говорилося, що основним завданням цієї установи іпотечного кредиту є збереження поміщицького землеволодіння [6, 65]. Дворянський банк був безпосередньо підпорядкований Міністерству фінансів, а Управляючий Дворянським банком призначався міністром фінансів, одночасно очолював Селянський банк.

Протягом першого року діяльності Дворянського банку було відкрито 13 відділень, у тому числі Катеринославське, що включало у сферу своєї діяльності Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії. Київське відділення поширювало свою діяльність на три губернії Правобережної України. Полтавське, Харківське та Чернігівське відділення обслуговували у межах однієї губернії. Відділення склалися з управляючого, членів-оцінників, призначених міністром фінансів, та двох представників від дворянства кожної губернії, що обиралися дворянськими зборами. Відділення приймало заяви від осіб, що бажали отримати позику,

перевіряло документи, необхідні для застави, встановлювало відповідність оціни маєтку ринковим цінам, готувало висновок з відповідними пропозиціями Раді банку [6, 65].

Згідно з побажаннями дворянства, Дворянський банк видавав позики не відсотковими паперами, як інші банки, а готівкою. Крім того, клієнти банку протягом усього періоду отримували значні пільги у вигляді періодичних відстрочок та кредитів на сплату боргу і річних платежів. Періодично Дворянський банк знижував і відсотки з кредитів та розміри пені.

Однак різноманітні пільги та відстрочки не вирішували проблеми заборгованості й наступного банкрутства великих землевласників. У 1894 р. царський уряд вирішив прискорити реалізацію давно омріяної ідеї – утвердження в 9-ти західних (включаючи Правобережну Україну) губерніях великого російського землеволодіння, яке б витіснило польське. Станом на 1907 р. за допомогою Дворянського банку етнічні росіяни купили тут у регіоні 102 маєтки (424,5 тис. дес.), на що казна витратила 19,4 млн. крб. Дворянський банк відмовляв дворянам-полякам в отриманні позик. Одночасно з цією фінансово дорогою акцією уряд продовжував надавати дворянам нові й нові пільги [5, 66].

У межах урядової політики щодо підтримки дворянського землеволодіння, у 1899 р. Дворянський банк отримав право переводити закладені в ньому маєтки в категорію тимчасово заповітних. У наступному, 1900 році, банкові було надано право купувати частину маєтків позичальників, які особливо заборгували. Проте ці види операцій не набули значного поширення. Всього в Російській імперії до 1913 року в тимчасово заповітні було переведено 8 маєтків загальною площею 8448 дес. (заборгованість становила 321500 крб.), куплено банком 6 маєтків (площа 3515 дес., заборгованість – 242402 крб.) [7, 458].

З початком російсько-японської війни Дворянський банк у 1904 р. змушений був обмежити деякі інші пільги для своїх клієнтів: нові позики почали видавати за нормальною оцінкою закладеної землі, що призвело до зниження обсягу видачі позик Дворянським банком. У 1906 р. ці обмеження було скасовано, що спричинило тимчасове поживлення діяльності Дворянського банку.

Сума позики визначалася банківською оцінкою закладеного маєтку. Як і в Селянському банку, в Дворянському банку практикувалося два види оцінок: нормальна та спеціальна. Перша передбачала визначення закладної вартості маєтку на основі відомої (визначеної розписом нормальних подесятинних цін землі в місцевості, де розташований маєток) “нормальної” оцінки однієї десятини землі шляхом множення її на кількість десятин, придатних для обробітки, земель у маєтку. Друга передбачала детальний збір інформації про маєток, що заставлявся, з метою визначити його прибутковість. Сама процедура спеціальної оцінки передбачала виявлення валового доходу, витрат на управління маєтком, на оборотні капітали, платежі в банк, різноманітні податки та інші витрати. Далі чистий прибуток капіталізувався з 5-6 % річних і становив розмір оцінки [3, 5-6].

Отже, основне призначення спеціальної оцінки полягало у визначенні чистого прибутку маєтку. При цьому враховувалися доходи від землеробства (від

ріллі та сінокосів), прибуток від лісу (від вирубки, ведення лісового господарства), від будівель (від оренди) [3, 6].

Нормальні оцінки землі практикував Дворянський банк переважно в перші роки його діяльності з метою оперативнішого кредитування поміщиків. Крім того, використання нормальних оцінок, які не потребували значної затрати часу та зусиль, оскільки не вимагали попереднього огляду маєтку, було зручним для самого банку.

Однак спочатку цей вид оцінювання не був популярним серед поміщиків, тому що постійне зростання цін на землю в кінці XIX – на початку XX ст. не повністю ним враховувалося. Натомість при спеціальній банківській оцінці вартість маєтку ставала вищою. В роки російсько-японської війни банк відмовився від спеціальних оцінок, враховуючи труднощі, викликані нею [3, 7]. Лише в 1906 р. позику Дворянського земельного банку видавали в розмірі 60 % при нормальній оцінці (в окремих випадках – 75% при спеціальній оцінці) від вартості маєтку [9, 7].

У березні 1906 р. Державна рада прийняла рішення припинити видачу позик клієнтам банку готівкою, дефіцит якої примусив урядові кола знову повернутися до випуску заставних листів, що приносили їх власникам 4,5 або 5% прибутку. Саме цими цінними паперами клієнти могли отримати у банку відповідну суму коштів. Якщо клієнт бажав одержати позику 4,5% заставними листами, то сума річного платежу при терміні в 11 років становила 12% річних, 14 років – 11%, 20 років – 8%, 25 років – 7%, 34,5 року – 6%, 38,4 року – 5,75%, 44 роки – 5,5%, 51,9 року – 5,25%; 66,5 року – 5%. Дещо іншу схему пропонували за умови кредиту 5% заставними листами. При терміні кредиту в 10,8 року слід було сплатити 12,5% річних; 13,7 року – 10,5%; 18,11 року – 8,5; 23, 9 року – 7,5%; 32,8 року – 6,5%; 36,4 року – 6,25%; 41,3 року – 6%, 48,7 року – 5,75%; 61,8% – 5,5% [33, 65-66].

Наслідком цілеспрямованої (всупереч економічній доцільності) діяльності Ради банку, керованої міністром фінансів, була вкрай низька ефективність функціонування цієї напівблагодійної для поміщиків установи. Без системної фінансової підтримки з боку держави вона давно б зазнала краху, особливо коли за вимогою Ради об'єднаного дворянства 31 жовтні 1907 р. в черговий раз платежі були розстрочені на 6 років [6, 66].

Намагаючись врятувати цей напівблагодійний для привілейованих станів банк, уряд ініціював прийняття 26 квітня 1906 р. закону, яким дозволялося переведення боргів, що числилися за Дворянським банком, на Селянський поземельний банк [6, 66]. З 1906 року посади управляючих відділів діловодства та бухгалтерів у відділеннях Селянського банку дозволялося поєднувати з відповідними посадами в Дворянському земельному банку. Згідно уставу Селянського банку (1906 р.), міністр фінансів мав право тимчасово покладати виконання обов'язків членів Ради Селянського банку на членів Ради Дворянського банку.

Уявлення про обсяги діяльності Дворянського земельного банку в Україні в період аграрної реформи Столипіна дають статистичні матеріали табл. 1. На жаль, у нашому розпорядженні нема відомостей про кількість угод, укладених із поміщиками на отримання позик. Ми залучаємо дані про площу закладених

земель та загальну суму виданих позик як основні показники масштабів кредитної діяльності іпотечних банків у різних регіонах України. Для порівняння використано дані станом на 1 січня 1905 та 1915 рр. Матеріали 1905 р. дають уявлення про обсяг операцій Дворянського банку перед початком реформи, статистичні дані 1915 р. підсумовують результати кредитної політики Дворянського банку.

Табл. 1.

Обсяг діяльності Дворянського земельного банку [складено за 4, 42-46, 68; 2, 41-68]

Регіон	Площа закладених маєтків (тис. дес.)		Сума виданих позик (тис. крб.)	
	1905 р.	1915 р.	1905 р.	1915 р.
Лівобережжя	1425	1135	91895	137983
Правобережжя	1484	1521	90196	109821
Південь *	2514	2132	134104	195566
По Україні	5423	4788	316195	443370

* з даними Бессарабської губ. та Донської обл.

Площа землі, закладеної у Дворянському банку, скоротилась у 1915 р. на Лівобережжі на 290 тис. дес. землі або на 20,3 %; на Півдні – на 382 тис. дес. землі (15,1 %); тим часом на Правобережжі України спостерігається незначне зростання цього показника – на 37 тис. дес. (2,4 %)

Найбільше заставляли землі на Півдні України. Проте це не обов'язково свідчить про вищу активність банку в цьому регіоні. Справа в тому, що у краї, найкраще забезпеченому сільськогосподарськими землями, середні розміри поміщицького маєтку були більшими, а це не могло не позначитися на показнику загальної площі закладених земель.

Таким чином, протягом десятиліття, яке хронологічно співпадає з періодом столипінської аграрної реформи, площа закладеної в Дворянському банку земель скоротилась із 5423 тис. дес. у 1905 р. до 4788 тис. дес. в 1915 р., що є свідченням загальної кризи діяльності цієї установи.

Іншою була картина з наданням Дворянським банком позик по регіонах. Спостерігається тенденція до неухильного росту показників по всім українським губерніям. Проте необхідно зазначити, що на цей показник сильно впливало постійне зростання цін на землю, що спостерігалось протягом усього періоду столипінської реформи, яке зумовлювало підвищення оцінки закладеної землі, а тому зростали б розміри позик. Тому показник площі закладеної землі адекватніше відображає динаміку кредитної активності Дворянського банку.

Незважаючи на це Дворянський банк не зміг виконати покладених на нього урядом завдань. Кредитування ним поміщицьких господарств не змогло зупинити скорочення їхнього землеволодіння. Як відзначав голова Одеського відділення банку у 1909 р., “вільний кредит, який опинився в руках осіб, не підготовлених до його використання, в більшості випадків не був продуктивним. Гроші витрачалися не на покращення маєтків, а проживались як додаток до прибутку з маєтку” [1, 16].

У період проведення П. Столипіним аграрної реформи діяльність Дворянського банку стала шкідливою для самої державної політики. “На

сучасний момент Дворянський земельний банк значною часткою своєї роботи не служить підтриманню дворянського землеволодіння, а є установою, яка полегшує продаж дворянських маєтків особам інших станів” [1, 16]. Серед поміщиків модною стала тенденція продавати закладений маєток, під що отримувался кредит іншому власнику з переведенням боргу. Для покупців маєтків переведення на них боргу Дворянського банку був значно зручніший, ніж переадресація маєтку в приватному банку, адже цінні папери Дворянського банку коштували дорожче, ніж заставні листи приватних та акціонерних банків, а “втрати при реалізації позик Дворянського земельного банку порівняно з позиками приватних банків були мізерними” [1, 16]. Таким чином Дворянський земельний банк своїми кредитами допомагав дворянам ліквідувати власні маєтки, продаж яких без переведення більш-менш значного боргу банку був би при такому становищі ринку проблемним [1, 16].

На засіданнях Державної думи першого скликання його діяльність гостро критикували депутати. Банк звинувачували у тому, що, виконуючи завдання уряду, він сприяв зростанню цін на землю в інтересах землевласників, у той час як Селянський банк видавав позики на купівлю землі, збільшуючи попит на неї.

Діяльність Дворянського банку об'єктивно суперечила завданням аграрної політики П. Столипіна, оскільки своїми пільговими позиками штучно стримувала процес розпродажу поміщицької землі, чим створювалися перешкоди розширенню та розвитку селянського землеволодіння, зокрема приватного. Причини цієї неузгодженості в роботі двох державних установ лежали не в економічній, а в суто політичній площині.

Така суперечність між державними іпотечними установами була продовженням суперечності аграрної політики уряду П. Столипіна. Намагаючись створити новий прошарок заможних селян-власників, уряд не міг не враховувати інтереси поміщиків як опори самодержавства. Проте інтереси селянства і поміщиків часто були протилежними, що заважало урядові П. Столипіна послідовно проводити свою реформу.

* Матеріали виступу на V Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (м. Черкаси, 7-8 жовтня, 2004 р.).

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 368.
2. Отчет Дворянского земельного банка за 1915 г. – СПб., 1916.
3. Елисеєва Н. О. Статистические публикации Дворянского земельного банка как источник для изучения помещичьего хозяйства России в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.09/Московский гос. ун-т. им. М. В. Ломоносова. – К., 2000.
4. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. / Сост. Проскуракова Н. А. – М., 1980.
5. Краснікова О. М. З історії функціонування земельних банків на Україні (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 6.
6. Якименко М. А., Краснікова О. М. Робота з клієнтами державних земельних банків України в епоху вільного

підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2001. – №2.
7. Ипотечный кредит // Новый энциклопедический словарь (под ред. Арсеньева). – М., б.д. – Т. 18.

О. В. Герасименко

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕФОРМИ

Рух селянства під час проведення столипінської аграрної реформи в межах українських земель, що входили на той час до складу Російської імперії, вже неодноразово ставав предметом наукових досліджень як українських, так і російських авторів. Окремі аспекти проблеми досить ґрунтовно висвітлені у численних академічних [1; 2; 3; 4], монографічних виданнях [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11], наукових статтях [12; 13; 14], а також у ряді дисертаційних робіт [15; 16; 17]. Проте в останні 15-20 років вивчення селянського руху практично загальмувалося. Причин тут кілька. По-перше, це зміна акцентів у визначенні пріоритетної проблематики нашої провідної наукової установи – Інституту історії України НАН України. По-друге, фактичне зникнення колись могутньої аграрної школи істориків, до якої у 50-70-х роках XX ст. належали провідні українські вчені М.А. Рубач, Ф.Є. Лось, М.Н. Лещенко, О.Г. Михайлюк та багато інших.

Початок висвітленню селянського руху під час столипінської аграрної реформи поклала робота А.В. Шестакова [5], опублікована в 1927 році. Проте аграрний рух на Лівобережжі представлений автором дуже поверхово. Він, зокрема, стверджує, що на Полтавщині не було зареєстровано за 1914-1916 рр. “жодного випадку сутички з селянством”, а Чернігівська губернія “була порівняно тихою” [5, 120]. Це твердження не зовсім правильне, оскільки автор недостатньо використав архівні фонди центральних архівів і зовсім не вивчав матеріалів місцевих архівів.

О. Погребинський у роботі “Столипінська реформа на Україні” [6] дослідив згадану вище проблему як один з аспектів столипінської аграрної реформи. Його праця, що вийшла в 1931 р., лише частково висвітлює реакцію селян на впровадження в життя аграрних перетворень на початку XX століття.

У 1932 році побачила світ науково-популярна розвідка Я. Крастиня “Революционная борьба в годы империалистической войны 1914-1916 гг.” [7]. На основі донесень жандармських і губернських чиновників, а також деяких інших документів у ній висвітлено й проаналізовано революційну боротьбу селян у роки імперіалістичної війни. Автор нараховує 80 селянських виступів у 1914 р., 36 – у 1915 р. і 63 – в 1916 р. [7, 46]. Однак не всюди називає дати виступів, немає також і посилань на джерела. Проте, як зазначає сам автор, “було б неправильно при оцінці революційного настрою селянства в роки війни виходити тільки із кількості виступів і не враховувати всю своєрідну воєнну обстановку, яка душила і революціонізувала селян” [7, 47]. Я. Крастинь звертає увагу на другу соціальну війну на селі, яка розгорнулася насамперед навколо питання про вихід

на хутори і відрубати, а також щодо процесу зростання революційних настроїв на селі в 1914-1916 рр. Селянський рух на Лівобережній Україні знову не знайшов тут повного відображення, якщо не брати до уваги однієї лише згадки про Полтавську губернію, де були випадки арешту прибулих із фронту солдатів як зачинщиків революційного руху на селі [7, 74].

Одним із перших, хто ґрунтовно поставив проблему селянського руху в період проведення столипінської аграрної реформи, був професор Ф.Є. Лось. Ранні його роботи присвячено економічному становищу селянства, аграрним відносинам, класовій диференціації, селянському рухові на Лівобережній Україні під час столипінської аграрної реформи. У 1943 році вийшла стаття Федора Євдокимовича “Селянські рухи на Україні в роки столипінської реакції” [12], а згодом – монографія “Україна в роки столипінської реакції” [8], де вперше було використано широке коло архівних та інших джерел. Автор переконливо показав соціально-економічні і політичні передумови нової аграрної політики царату, проаналізував столипінське аграрне законодавство, хід, економічні та політичні наслідки реформи П. Столипіна. Значне місце в монографії відведено і селянському рухові, в тому числі й на Лівобережній Україні.

Серед монографічних досліджень, в яких вказана проблема знайшла певне висвітлення, слід назвати змістовні роботи професора П.А. Лаврова [9]. Рання його робота “Рабочее движение на Украине в 1913-1914 гг.” вийшла в 1957 році. Використавши фонди центральних і обласних архівів, автор вперше вводить до наукового обігу цілий ряд фактів про селянські виступи цього періоду. Безперечно, книга, як і майже вся література того часу, пронизана ідеєю боротьби більшовиків за селянство. Незважаючи на це, в ній наведено ґрунтовний матеріал про селянський рух у багатьох губерніях України, зокрема на Лівобережжі. Великий фактичний матеріал про аграрний рух викладено в наступній монографії П.А. Лаврова “Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910-1914 гг.” [18]. У ній автор визначив основний зміст селянського руху, вказуючи, що масові селянські виступи були спрямовані проти столипінської аграрної реформи, поміщицького землеволодіння, проти високих податків, земських платежів тощо. П.А. Лавров визначив і вплив робітничого руху на селянство, навів новий фактичний матеріал про селянські виступи, зокрема в окремих волостях Ізюмського повіту Харківської губернії, у селах Полтавської й Чернігівської губерній. Автор стверджував, що в Полтавській губернії з 1 вересня 1913 року по 26 січня 1914 р. відбулося 42 селянські виступи, але не застеріг, що до них віднесено і підпали, які у інших авторів нерідко обчислюються окремо. На нашу думку, навряд чи можна віднести Полтавщину до тих губерній, де селянський рух був найбільш розвинутий.

Певне висвітлення боротьба селянства в означений період знайшла у праці М.В. Демченка “Робітничий і селянський рух на Україні в період столипінської реакції (1907-1910 рр.)” [10], а також у вступній статті до археографічного збірника “Робітничий рух на Україні в роки реакції” [19]. Брошура М.В. Демченка складається із трьох розділів, у яких вивчено питання політичного й економічного

становища України в роки столипінської реакції та робітничого і селянського рухів. Стосовно останнього, то автор із 71 сторінки загального обсягу брошури відвів йому тільки 16 сторінок. Тим не менше, у ній міститься ряд цікавих фактів боротьби серед фабрично-заводських робітників – вихідців із селян, які з різних причин приїжджали на село і привозили з собою революційну літературу. Наведено також приклади селянських виступів відповідно до різних форм боротьби. У вступній статті до згаданого вище археографічного збірника, М.В. Демченко, розглядаючи проблему селянського руху періоду реакції, перебільшує його розмах. На підтвердження своєї тези автор наводить дані С.М. Дубровського про кількість селянських виступів, з чого в необізнаного читача може скластися враження про великий розмах селянського руху в період столипінської аграрної реформи. Так, у 1910 році в Україні відбулися – легко сказати! – 2434 виступи селян, майже в 50 разів більше, ніж робітничих виступів [19, 26]. Наводячи ці дані, автор не застеріг, що сюди включено й підпали. Сам професор С.М. Дубровський, порівнюючи селянські рухи різних періодів або селянський і робітничий рухи, підпали виключає [11, 518].

Вагомим внеском у дослідження проблеми стала ґрунтовна монографія професора С.М. Дубровського “Столыпінская земельная реформа”, яка вийшла в 1963 році у Москві [11]. В ній автор проаналізував широке коло питань, пов’язаних з проведенням столипінської аграрної реформи. Сергій Митрофанович глибоко висвітлив історію столипінського аграрного законодавства, значення і суть нової аграрної політики царату, урядові заходи щодо втілення у життя указу від 9 листопада 1906 року, економічні передумови здійснення аграрної реформи, наслідки столипінського землевпорядкування, його вплив на розвиток продуктивних сил, діяльність селянського поземельного банку, переселенський рух, поглиблення класової диференціації на селі тощо. Широко представлений і матеріал про здійснення столипінського землевпорядкування в губерніях Лівобережної України, про кількість утворених тут хуторів та відрубів. Автор вивчив селянський рух в роки столипінської аграрної реформи, показав його особливості порівняно з попередніми роками, дослідив зв’язок руху селян із робітничим рухом.

Певний інтерес для дослідження селянського руху становить стаття Н.А. Мальцевої “О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы” [13]. Автор, що є одним із укладачів збірника “Крестьянское движение в России в 1907-1914 гг.” [20], висловила багато цікавих думок про методикку підрахунків селянських виступів, навела таблиці про їхню кількість, до речі, окремо обчислила масові селянські виступи і окремо підпали. Підрахунки зроблено на основі хроніки селянського руху в Росії (червень 1907 – липень 1914 рр.), вміщеної в названому вище збірнику. Результати своїх обчислень Н.А. Мальцева порівняла з відповідними даними С.М. Дубровського, однак не зробила ніяких висновків про те, чиї дані є більш вірогідними і чому. За даними Н.А. Мальцевої, в 1908-1913 рр. у Росії відбулося 800 селянських виступів (без підпалів), з підпалами – 1145; за підрахунками С.М. Дубровського, за ці роки мали місце 3544 виступи (без підпалів), з підпалами – 17872 [13, 126]. Порівняння результатів підрахунків двох

авторів дозволяє констатувати, по-перше, їхню велику розбіжність: 1145 – у Н.А. Мальцевої і 17872 у С.М. Дубровського. По-друге, на основі даних Н.А. Мальцевої можна зробити висновок про те, що в роки столипінської реакції і нового революційного піднесення переважали масові селянські виступи, що, на наш погляд, є сумнівним. “В роки реакції розгроми і підпали садіб, – пише авторка, – зустрічаються у вигляді рідкого винятку” [13, 131]. З таким твердженням не можна повністю погодитися. Розгромів, дійсно, було мало, проте підпали в роки реакції, особливо садіб заможних селян, почастишали. Про це прямо говориться в телеграмі прем’єр-міністра П. Столипіна, яку він надіслав губернаторам 5 липня 1907 року: “Зважаючи на помітне почастишення підпалів на аграрному ґрунті і можливість ще більшого посилення їх з настанням осіннього періоду, прошу вжити найрішучіших заходів для охорони стражниками землевласницьких садіб і володінь консервативного селянства” [21, 7].

Велику увагу питанням селянського руху в зазначений вище період приділяють автори “Історії селянства УРСР” [1]. У розділі XVI вказаної роботи “Період столипінської реакції і нового революційного піднесення”, автором якого є В.С. Горякіна, подано дві таблиці [1, 503]: одна про кількість селянських виступів по роках, друга містить статистичні дані про селянські виступи за формами боротьби. Однак доводиться констатувати, що ці дані сильно занижені. Так, всього по Україні за період з червня 1907 року по липень 1914 року сталося, включаючи підпали, 479 селянських виступів, у тому числі на Правобережній Україні – 323, Лівобережжі – 111, Півдні Україні – 45 виступів [1, 503]. В історичній літературі раніше наводились інші дані, які автор чомусь не врахувала. Так, С.М. Дубровський за період 1907-1913 рр. дає інші, на наш погляд, більш достовірні дані: на Правобережжі – 5952 виступи, включаючи підпали, на Лівобережжі – 1958, у Степовій Україні – 383, а всього – 8288 виступів [11, 534]. Правда, підрахунки зроблені двома авторами, очевидно, за різною методикою, а тому не можна вимагати, щоб у них були однакові результати, але надто вже велика різниця. Ми вважаємо, що ближчими до істини є дані С.М. Дубровського, у якого виступів вийшло набагато більше. Впадає в очі зовсім невелика, можна сказати мізерна, кількість підпалів, яку наводить В.С. Горякіна – всього 78 підпалів по всій Україні за вісім років (1907-1913 рр.) [1, 503]. Зробивши відповідні обчислення, неважко переконатися, що приблизно протягом одного року в губернії відбувалося в середньому один-два підпали. Авторка твердить, що тільки “певного поширення на Україні набрала така форма боротьби, як підпали” [1, 507]. Це далеко не так. Підпали були традиційною і універсальною формою боротьби на селі, їх було дуже багато як тоді, так і в інші часи. Відповідне місце знайшлося і для висвітлення другої соціальної війни на селі, тобто боротьби пролетарсько-бідняцьких мас проти заможних селян. Як зазначає автор, “у документах засвідчено одинадцять виступів, виразно спрямованих проти куркулів, у тому числі і на ґрунті столипінської реформи” [1, 594]. На наш погляд, для всієї України це дуже мало, та й сама автор пише, що насправді їх було значно більше. І це підтверджується в дисертації О.Г. Михайлюка, який

наводить цифру 47 лише по Лівобережній Україні [22, 17].

Отже, навіть побіжний історіографічний огляд дає можливість зробити висновок про те, що не так вже об'єктивно і достатньо задекларована нами тема висвітлена в історичній літературі. Ці та інші розходження в оцінках розмаху селянського руху свідчать, що проблема потребує подальшого вивчення і виявлення нових джерел та їхнього всебічного аналізу.

Фронтальне опрацювання автором цієї статті фонду Канцелярії харківського губернатора III секретного відділення (ф.3. ДАХО) дало змогу на прикладі Харківської губернії прослідкувати динаміку селянського руху під час аграрної реформи 1906-1916 рр. Цей фонд виявився найбільш вдалим за збереженням документів та відображенням в них реальних подій того часу. Деякі документи і матеріали частково вже були опубліковані [23]. В цьому повідомленні автор ставить за мету на конкретному фактичному матеріалі дослідити, які нові форми боротьби селян з'явилися під час проведення аграрної реформи 1906-1916 рр., порівняно з роками до реформи, і як саме селяни заважали втіленню в життя аграрних перетворень. Документи, які згадуються у нашому повідомленні, вводяться в історичний обіг вперше. Об'єкт дослідження – селянський рух Лівобережжя під час здійснення аграрної політики П. Столипіна. Предмет – нові форми боротьби.

Своїм головним ворогом селяни, як і раніше, вважали поміщика. Однак ставлення селян до поміщиків у період проведення столипінської аграрної реформи дещо змінилося. Замість масових відкритих демонстративних виступів селяни змушені були перейти до дрібніших акцій. З активних форм у цей час переважають індивідуальні підпали, знищення поміщицьких посівів, самовільна порубка лісів, заорювання поміщицьких земель, побиття окремих службовців економій, представників влади. З пасивних форм – агітація проти влади, поміщиків, заклики не сплачувати податки тощо. Цей період характерний тим, що поряд із загальноселянською боротьбою проти поміщиків на селі йшла боротьба в середині самого селянства: між бідними та заможними його верствами. Точніше, не тільки з заможними селянами, а й із тими, хто намагався вийти з общини.

Негативно ставилися селяни і до діяльності Селянського банку в роки столипінської аграрної реформи. Це було викликано тим, що банк був великим земельним власником. Селяни були впевнені, що політика банку має грабіжницький характер стосовно до них і вигідна тільки поміщикам і заможним селянам. За цих обставин селяни найчастіше застосовували такі форми боротьби, як відмова від купівлі землі у банку чи при його сприянні, відмова від сплати грошових внесків банку, а також традиційні випаси худоби, потрапи та захоплення земель, що належали банкові [15, 19]. Нові форми боротьби з'являються майже одразу після указу від 9 листопада 1906 р. Більшість селян вороже поставилася до столипінських аграрних перетворень. Можливо, це пояснюється тим, що в них ще не загоїлася та рана, яку їм було завдано під час реформи 1861 року. Неспокійний настрій селян по селах Лівобережній Україні під час аграрної реформи підтверджується численним фактичним матеріалом.

Часто представники місцевої виконавчої влади (старости тощо) самі наважувалися гальмувати землевпорядний процес. Так, наприклад, селянин К. Жуков, мешканець с. Міловатки Куп'янського повіту Харківської губернії, будучи старостою, не приймав заяв від своїх односельців щодо виходу з общини на відрубні ділянки. Крім цього, він постійно агітував селян не виходити з общини [24, 1]. Траплялися випадки, коли свідомо зривалися сільські сходи, на яких селянам роз'яснювали зміст указів та законів про аграрну реформу. Наприклад, селянин І. Горбасов, мешканець с. Кабанья Куп'янського повіту Харківської губернії, на селянському сході ображав присутніх, намагався агітувати селян повстати проти влади, проти членів землевпорядної комісії [25, 1]. Селянин М. Божко, мешканець с. Балакмі Змівського повіту Харківської губернії, на сільському сході закликав до розправи з тими, хто вирішив вийти з общини [26, 1]. Не дивно, що за таких обставин сходи часто припиняли роботу.

Царський указ 9 листопада 1906 р. та закон 14 червня 1910 р. не вирішили питання селянського малоземелля, а тільки замінили його питанням про форму землеволодіння. Це не могло задовольнити широкі селянські маси, котрі очікували не такої "землі" і не такої "воли". Тих же селян, які наважувалися вийти з общини, чекав осуд з боку односельців. Їм заборонялося приходити до церкви, на сільські сходи або їх взагалі виганяли з села [27, 1]. Залякування селянами своїх односельців, які приймали рішення вийти з общини, простежується від початку до кінця реформи. М. Буринін, мешканець с. Люджі Охтирського повіту Харківської губернії, читаючи якусь книжку, постійно лякав мешканців свого села тим, що влада готує вагони для тих, хто вийде з общини, щоб вивезти їх до Сибіру [28, 1]. Часто лунали погрози фізичної розправи, підпалу будинків і навіть вбивства тих, хто вирішив вийти з общини. Діставалося й старостам. Так, селянин В. Ситников, мешканець хутора Гракова, неодноразово погрожував сільському старості П. Смигуну, а в ніч на 5 серпня 1910 року спалив увесь його врожай. Збитки від пожежі становили більше ніж 1,5 тис. крб. [29, 1]. Були випадки, коли селяни погоджувалися вийти з общини, але після таких постійних залякувань деякі з них не витримували і забирали свої заяви назад [30, 1]. За підрахунками Ф.С. Лося і О.Г. Михайлика, на Лівобережжі з 1907-1914 рр. сталося 358 масових селянських виступів [21, 237]. На першому місці за кількості виступів була Харківська губернія (185), на другому – Полтавська (106) і на третьому – Чернігівська (67). З них проти столипінського землевпорядження по всій Лівобережній Україні сталося не менше, ніж 73 виступи [21, 237]. С.М. Дубровський припускає, що виступів селян в 1911-1914 рр. насправді було більше, адже департамент поліції реєстрував не всі селянські виступи. Наприклад, перестали реєструвати підпали на "аграрному ґрунті". Вся увага царських властей була зосереджена на боротьбі з робітничим рухом, який дедалі наростав [11, 522]. Найбільш резонансні сутички на ґрунті столипінської аграрної реформи відбулися в с. Уди Харківського повіту (1914 р.), у слободі Коломака Валківського повіту (1912 р.), у слободі Зарожна Змівського повіту (1912 р.), у с. Заполь Мглинського повіту (1913 р.), у слободі Міловій Змівського повіту (1914 р.), на хуторі Клочков

Харківського повіту (1913 р.) [14, 746] та в с. Нижня Сироватка (1914 р.) [31, 7].

Детальне опрацювання наявної літератури і джерел із цієї проблеми переконує, що і на сьогодні вона висвітлена не повністю. По-перше, потребують додаткового вивчення й уточнення такі аспекти, як кількісна характеристика масового селянського руху та методика статистичних підрахунків, оскільки серед учених і досі немає єдиної думки з цього приводу. По-друге, цікавим і загадковим залишається той факт, чому селяни не хотіли приймати аграрну реформу, яка, безперечно, була спрямована на покращення їхнього життя.

1. *Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967.*
2. *Історія УРСР: У 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967.*
3. *Історія Української РСР. – У 8-ми т. і 10-ти кн. – Т. 4. – К., 1979.*
4. *История СССР: С древнейших времён до наших дней. – В 12-ти Т. – Том 4. – М., 1968.*
5. *Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы первой мировой войны и перед Октябрём. – М. – Л., 1927.*
6. *Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Одеса, 1931.*
7. *Красынь Я. Революционная борьба крестьян в годы империалистической войны (1914-1916 гг.) – М., 1932.*
8. *Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції. Нариси з історії України. – К., 1944.*
9. *Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в 1913-1914 гг. – К., 1957.*
10. *Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період столипінської реакції (1907-1910 рр.) – К., 1959.*
11. *Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963.*
12. *Лось Ф.Є. Селянські рухи на Україні в роки столипінської реакції // Наукові записки Інституту історії. – Т.1. – К., 1943.*
13. *Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы // История СССР. – 1965. – №1.*
14. *Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Украине в период нового революционного подъёма (1910-1914 гг.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964. – Кишинёв, 1966.*
15. *Опря А.В. Роль крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1982.*
16. *Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харків, 1997.*
17. *Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Донецьк, 2001.*
18. *Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъёма 1910-1914 гг. – К., 1966.*
19. *Робітничий рух на Україні в роки реакції (Червень 1907 р. – жовтень 1910 р.) Збірник документів. – К., 1965.*
20. *Крестьянское движение в России. Июнь 1907 – июль 1914 г.: Сборник документов. – М. – Л., 1966.*
21. *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі 1907-1914 рр. – К., 1976.*
22. *Михайлюк О.Г. Революційна боротьба селянства між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917 рр.) –*

- Дис... доктора іст. наук. – Луцьк, 1967.*
23. *Герасименко О.В. З історії селянських виступів у Харківській губернії на початку XX ст. (1900 – лютий 1917 рр.) // Український селянин: Зб. наукових праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7.*
 24. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3160.*
 25. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3420.*
 26. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3106.*
 27. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3141.*
 28. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3165.*
 29. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3244.*
 30. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3238.*
 31. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5038.*

I. В. Кучера

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У серпні 1914 р. між російськими військами Південно-Західного фронту та австро-угорськими арміями розпочалися активні бойові дії, у результаті яких росіяни окупували значну частину західноукраїнських земель. Перспектива інтеграції Східної Галичини з Російською імперією спонукала окупаційну владу до вироблення пріоритетних напрямів економічної політики в краї. У цьому зв'язку її уряд надавав важливого значення вирішенню земельного питання.

Дослідженню соціально-економічних факторів, які разом із політичними й морально-психологічними набули чи не найбільшого значення за своїм впливом на перебіг війни та її результати, присвячено праці О. Реєнта, О. Сердюка, С. Макаруча, О. Мазура та ін. [1, 2, 3]. Проте економічні реформи в сільському господарстві Східної Галичини залишилися поза увагою вітчизняних науковців. Метою цієї розвідки стало висвітлення діяльності російської окупаційної адміністрації в аграрному секторі економіки краю в 1914-1917 рр. Об'єкт вивчення – діяльність російської окупаційної влади в аграрному секторі Східної Галичини, предмет – вирішення земельного питання.

Перша світова війна призвела народне господарство Східної Галичини до розорення. Унаслідок воєнних мобілізацій, проведених австрійськими властями на початку війни і масових арештів, у селянських господарствах залишилося менше ніж 50% працездатних чоловіків. У зв'язку з проведенням безперервних військових операцій майже припинилося постачання сільського господарства машинами та мінеральними добривами. Значно погіршився стан справ у тваринництві. Чиновники російської адміністрації на воєнні потреби забрали багато коней, корів та волів. Відсутність ветеринарної допомоги сприяла поширенню різних захворювань худоби. Все це негативно позначилося на ході сільськогосподарських робіт.

Руїнування і без того слабкої матеріально-технічної бази сільського господарства, зменшення кількості робочої сили призвели до скорочення посівних площ, зниження врожайності

сільськогосподарських культур. Так, у Дрогобицькому повіті не було засіяно понад 50% посівної площі, у Львівському – 75%, у Рогатинському і Бібречькому – 85%, а в Рава-Руському повіті поля не засівалися зовсім [4, 14, 50, 71].

Господарська розруха, яка охопила аграрний сектор економіки східногалицьких земель, викликала вже у 1914 р. масовий голод серед населення, інтенсивні міграційні процеси, вимивання сільського населення в міста, їх пролетаризацію та люмпенізацію. Природним наслідком такого стану стало швидке підвищення цін на продукти харчування та предмети першої необхідності. У січні 1916 р. у Львові ціни на хліб зросли проти рівня 1913 р. більше ніж у 2 рази, на картоплю – у 2,7, м'ясо – у 3, сіль і масло – у 5. Таке становище було і в Снятинському повіті, де ціни на найнеобхідніші продукти харчування зросли на 200%, а в Тлумацькому повіті – у 3-4 рази [5, 232]. Аналогічна ситуація склалася і в Богородчанському повіті, де не вистачало картоплі – основного продукту харчування населення, а борошна і хліба взагалі не можна було дістати. У той же час реальна заробітна плата жителів Східної Галичини знизилася майже в 2 рази [6, 87].

За таких умов окупаційна адміністрація змушена була спрямувати основні зусилля в галузі соціально-економічної політики на забезпечення елементарної життєдіяльності населення регіону й уникнення проявів голоду та масових захворювань. Крім того, необхідність перетворення галицького селянства в опору російської влади вимагала від її чиновників вирішення передусім аграрного питання.

Восени 1914 р. депутат Державної думи Росії Д. Чихачов, який перебував у розпорядженні генерал-губернатора Галичини, у “Короткій доповідній записці”, адресованій Миколі II, наголосив на необхідності проведення цілої низки заходів, спрямованих на покращення становища місцевого малоземельного селянства насамперед за рахунок придбання російською казною приватновласницьких земель. У зв'язку з цим він пропонував Селянському поземельному банку і Міністерству землеробства Росії негайно відрядити в Східну Галичину кращих спеціалістів-практиків, які б до часу заключення мирного договору виробили всебічно обдуманий план вирішення цього важливого питання [7, 3].

Крім того, подолати проблему галицьких безземельних селян Д. Чихачов рекомендував шляхом ліквідації місцевого єврейського землеволодіння. На його думку, реалізувати цей задум було можливо тільки в умовах військового часу, скориставшись із того, що частина євреїв-землевласників покинула свої обійстя і виїхала вслід за австрійськими військами [7, 9-9 зв.].

Офіційний Петербург уже мав досвід такої політики в Царстві Польському, де своїм економічним законодавством 1860-х рр. підтримував селян проти повсталого польського дворянства, і у зв'язку з галицькою ситуацією також приступив до розгляду заходів, спрямованих на реорганізацію земельних відносин, з огляду на те, що в цьому випадку вони повинні були змінити в регіоні і національно-політичний баланс.

Для вивчення соціально-економічних відносин в аграрному секторі економіки краю у Східну Галичину було відряджено спеціальну комісію, яку очолив ревізор Головного управління землеробства і

землеустрою Росії А. А. Кофод [8]. Детально проаналізувавши стан селянських господарств, він прийшов до висновку, що основні заходи російського уряду повинні спрямовуватися на купівлю через відділення Селянського банку земель у польських поміщиків та євреїв і передачу їх селянам. Однак позицію А. Кофода поділяли не всі члени комісії. Більшість із них відстоювала думку, що такі дії не принесуть бажаного результату через місцеві особливості. По-перше, у Східній Галичині не було фонду державних земель, які можна було б використовувати для наділення селян землею. По-друге, під впливом безземелья ціни на землю були дуже високими і не відповідали її прибутковості (вартість 1 га = 600 крб.). Члени комісії наполягали на тому, що купівля землі через Селянський банк є нерентабельною і пропонували вирішити земельне питання шляхом переселення галицьких селян до Сибіру [8].

27 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини Г. О. Бобринський видав циркуляр про конфіскацію майна великих землевласників, які втекли під час наступу російських військ і не залишили своїх представників [9, 1]. Однак уже 13 листопада надійшло додаткове роз'яснення до циркуляру, згідно з яким конфіскації підлягали лише ті маєтки, діяльність власників яких носила злочинний характер щодо російської влади. Насправді ж не завжди відбувалася ліквідація земельної власності навіть тих польських поміщиків, які відкрито виступали проти Росії. Підтвердженням нашої думки служить указ, виданий 7 грудня 1914 р. тернопільським губернатором, у якому він розпорядився не конфісковувати маєтки графів Боварських, які через міжнародні організації добивалися збереження за ними прав на землю в районах, зайнятих російськими військами [10, 7].

Окупаційна адміністрація захищала майнові інтереси великих землевласників. Їхні помістя, покинуті без уповноважених на це представників, підлягали охороні поліції. Таку позицію в цьому питанні Г. Бобринський, а згодом, у 1916 р., Ф. Трепов аргументували тим, що “не варто без особливої в цьому потреби наносити збитки майбутнім підданам своєї держави” [11, 103].

Представники російських властей допомагали поміщикам розправлятися з селянами. У цьому можна переконатися на прикладі селян із Перемишлянської губернії. Весною 1915 р. вони звернулися до градоначальника М. Глушкевича з питанням, чи можна забирати землю польських поміщиків і ділити її поміж селянами. Водночас селяни наполягали на тому, що це питання бажано розв'язати якомога швидше, бо наближається час сівби. У відповідь було дано розпорядження про арешт делегації і її ув'язнення [12, 110].

Отже, незважаючи на спроби російського уряду реорганізувати в Східній Галичині систему аграрних відносин, на практиці нова влада відстоювала інтереси великих землевласників і повністю проігнорувала інтереси селянства.

Весною 1915 р. перед сільським населенням Східної Галичини постала ціла низка проблем, пов'язаних із початком весняно-польових робіт. Тому ще в січні 1915 р. у Міністерстві внутрішніх справ Росії було прийнято рішення створити при управлінні генерал-губернатора Галичини Особливий урядовий

продовольчий відділ. Із цією метою в розпорядження Г. О. Бобринського було відряджено спеціальну комісію, до складу якої ввійшли: гродненський статський радник Барков, чиновник особливих доручень Уопшельмайер, статський радник Меркулов і земський начальник Нижньогорської губернії Шигорин. Її завдання полягало у вивченні продовольчої ситуації, що склалася в окупованих повітах краю [13, 4]. За результатами обстеження було зроблено висновок про необхідність заготівлі й постачання насіннєвого матеріалу, коней і продуктів харчування для місцевого населення. Нагляд за організацією допомоги населенню Східної Галичини головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту доручив генерал-майору Добронравому, який прибув до Львова на початку лютого 1915 р. Згодом продовольчий відділ очолив В. О. Бобринський.

За підрахунками працівників продовольчого відділу, для проведення весняної сівби 1915 р. населенню Східної Галичини необхідно було доставити: ярої пшениці – 372500 пудів, жита – 7100, ячменю – 541400, вівса – 917800, гречки – 112900, кукурудзи – 59000, гороху – 128200, картоплі – 239200, конюшини – 26200. Усього – 2404400 пудів посівного матеріалу. Крім того, для проведення весняно-польових робіт вимагалось не менше ніж 32813 коней і 18577 голів великої рогатої худоби [3, 103].

Цілком очевидно, що ці цифри не відображали справжніх потреб жителів краю. Як свідчить повідомлення начальника Старо-Самбірського повіту, мешканці сіл Стрілки, Тисовець, Лопушани-Хомино, Головецьке в лютому 1915 р. відмовилися заповнювати опитувальні листки під час проведення чиновниками російської адміністрації перепису майна і втрат, завданих військовими діями. Свою відмову вони аргументували страхом, що, у випадку повернення австрійських військ, їм загрожуватиме шибениця або розстріл за отриману допомогу [14, 185].

Наступним кроком на шляху подолання продовольчої кризи в Східній Галичині стало наділення малоземельних і безземельних селян на умовах оренди дрібними ділянками землі з поміщицьких володінь, власники яких втекли разом із австрійськими військами при відступі. Однак і в цьому випадку наділення селян землею проходило з вигодою для великих землевласників. Селянин повинен був платити за орендовану землю. Оренда поширювалася лише на термін весняної сівби і збору врожаю. Кошти, виручені від оренди, надходили в депозит казначейства з тим, щоб пізніше виплатити їх власникам землі [15, 1-2].

У період другої окупації російськими арміями Східної Галичини питання про обробіток селянами земельних наділів вивчалось на рівні вищого військового командування. 29 січня 1917 р. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту О. Брусилов видав “Обов’язкову постанову”, у якій зобов’язував землевласників, населення Галичини й Буковини, зайнятих російськими військами, обробляти землю. Порушники “Постанови” притягувалися до адміністративної відповідальності: ув’язнення терміном на 3 місяці або сплати штрафу в розмірі 3 тис. крб. [16, 168].

На проведення весняно-польових робіт 1917 р. із воєнного фонду було виділено 2 млн. крб. У зв’язку з

нестачею робочих рук Ф. Трепов дозволив галицьким біженцям повернутися в зону військових дій, якщо вони відразу ж будуть задіяні на польових роботах [17, 4].

Однак через відсутність посівного матеріалу, робочої худоби й елементарного сільськогосподарського реманенту більшість селян відмовилася від земельних ділянок. Про недостатню організацію допомоги місцевому населенню у зв’язку з проведенням весняно-польових робіт свідчать такі цифри: за даними продовольчого відділу станом на 15 липня 1915 р. кількість прийнятих вантажів із Росії налічувала тільки 130637 пудів насіння, що становило 5,4% від необхідного. Крім того, допомога населенню насінням надавалася на умовах оплати готівкою і в кредит тим, хто заплатив при закупівлі 25% готівкою. Решту суми покупець зобов’язувався заплатити не пізніше 1 березня 1916 р. Найбіднішому населенню планувалося видавати насіння в кредит без завдатку [18, 105].

Для забезпечення селян робочою худобою продовольчий відділ закупив 3065 коней. Однак вони прибули в Східну Галичину із запізненням і були в такому поганому стані, що навіть при значних пільгах, що надавалися під час їх купівлі, погано розпродувалися. Через обставини військового часу 2233 коней було передано інтендантству військового генерал-губернатора й евакуйовано до Росії [3, 104].

30 квітня 1915 р. з огляду на закінчення посівного періоду та кампанії, пов’язаної з постачанням насіннєвого матеріалу в Східну Галичину, наказом міністра внутрішніх справ Росії М. Маклакова створена при продовольчому відділі комісія була розформована і припинила свою роботу [13, арк. 6].

Таким чином, анексія Російською імперією території Східної Галичини мала трагічні наслідки для українського населення. Вона принесла галицьким землям руйнацію господарства, гальмування поступального розвитку та деформацію структури виробництва. В умовах військового часу російська окупаційна влада змушена була спрямовувати основні зусилля в галузі соціально-економічної політики на ліквідацію руйнівних наслідків війни та інших соціальних негараздів. У сільському господарстві російські чиновники прагнули привернути на свій бік бідніші верстви селянства. Вони, керуючись популізмом, заявляли про перерозподіл земельних ресурсів за рахунок конфіскацій маєтків австрійського поміщичства та єврейської власності, а на практиці відстоювали інтереси великих землевласників.

1. Реснт О. П., Сердюк О. В. *Перша світова війна і Україна*. – К.: Генеза, 2004.
2. Макаруч С. А. *Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму*. – Львів: Вища школа, 1983.
3. Мазур О., Мороховський В. *Наслідки війни для села Східної Галичини // Перша світова війна і слов’янські народи. Матеріали Міжнародної наукової конференції (14 – 15 травня 1998 р.)*. – К., 1998.
4. *Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК України)*. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 142.
5. *Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900-1919 роки)*. – К.: Видавництво АН

- Української РСР, 1960.
6. Герасименко М. П., Кравець М. М., Ковальчак Г. І. До питання про характер подій в Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Український історичний журнал. – 1959. – № 8.
 7. ЦДІАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 107.
 8. Львовский вестник. – Львов, 1915 г., 14 марта.
 9. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 1.
 10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 37.
 11. Савченко Н. В. Восточная Галиция в 1914-1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) // Вопросы истории. – 1996. – № 11-12.
 12. Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів: книжково-журнальне видавництво, 1954.
 13. ЦДІАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 370.
 14. ЦДІАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 220.
 15. ЦДІАУЛ – Ф. 645т. – Оп. 1. – Спр. 6.
 16. ЦДІАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 1268.
 17. ДАТО – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 247.
 18. Бахтурина А. Полтика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.

Реєнт О.П.

КРИЗОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЛИПЕНЬ 1914 - ЛЮТИЙ 1917 рр.) (Закінчення)

Машинно-технічна база сільського господарства України в роки війни

Сільське господарство України розвивалося на початку ХХ ст. у своєрідних умовах. Внаслідок малоземелля і відсутності достатніх грошових заощаджень більшість селян обмежувалася використанням переважно звичайних сільськогосподарських знарядь праці – кіс, серпів, однолемішних плугів, борін тощо. Сільськогосподарські машини застосовувалися переважно в поміщицьких господарствах. Навіть власники великих економій широко використовували замість техніки наявний на селі надлишок дешевих робочих рук разом з кінями, волами й традиційним сільськогосподарським інвентарем. І тільки в степових районах України, де завжди була величезна потреба в прийшлих робітниках, сільськогосподарська техніка широко проникала не тільки в поміщицькі, але й заможні сільські господарства.

Однак загальний рівень механізації сільського господарства в царській Росії був надто низьким. Зокрема, відношення потужності механічних двигунів, які використовувались у сільському господарстві, до живої робочої сили і худоби у порівнянні з іншими країнами було наступним: у Великій Британії – 152%, у Німеччині – 189%, у США – 420%, у Російській імперії – 24% [1, 274]. Вартість діючого парку сільськогосподарських машин становила напередодні війни 425 млн. крб., тоді як у США вже на початку ХХ ст., вона досягла 5,8 млрд. крб. [2, 64].

Висвітлення цієї проблеми у вітчизняній історіографії відзначається певною тенденційністю. Наводяться розрізнені цифри щодо використання сільськогосподарської техніки, акцентується увага на ролі України, частка якої у загальноімперському виробництві сільськогосподарських машин і знарядь праці становила близько половини, а то й більше продукції. Звертається увага на залежність сільського господарства України від імпорту зарубіжної техніки. У дійсності ситуація на ринку сільськогосподарських машин і знарядь праці була набагато складнішою.

В царській Росії, де переважна більшість населення займалася землеробством, ніколи не вироблялося навіть достатньої кількості кіс і серпів, конче необхідних для селянських господарств. На всій території величезної імперії налічувалось у 1908 р. 9 підприємств, які виробляли різноманітний сільськогосподарський інвентар – коси, серпи, лопати, вила тощо. На них працювало 1120 робітників і було виготовлено близько 210 тис. шт. серпів і кіс на загальну суму в 65,5 тис. крб. Але в Україні не було жодного підприємства цього виробничого профілю. За таких обставин задовольнити потреби селянських господарств міг тільки імпорт. За 1904–1908 рр. до царської Росії було імпортовано серпів і кіс на 5млн. крб. [3], тобто близько 1 млн. крб. на рік. Імпорт кіс у 1911 р. перевищив 1183 тис. крб., з них на 1105 тис. крб. було завезено з Австрії [4]. Повніші дані щодо імпорту кіс і серпів наводимо в таблиці 2.21.

Таблиця 2.21

Імпорт кіс і серпів у 1904–1908 рр. (тис. руд.) [5]

Роки	З Австро-Угорщини		З Німеччини		З Великої Британії	
	Коси	Серпи	Коси	Серпи	Коси	Серпи
1904	154	5,8	10,8	0,4	0,8	2,5
1905	132	2,7	6,7	0,4	–	1,5
1906	157	2,6	9,4	0,6	0,1	2,9
1907	147	5,4	19,1	1,6	1	2,6
1908	162	1,1	7,6	1,8	–	1,9
Загалом	753	17,6	53,6	4,8	1,9	11,4

Наведені в таблиці дані засвідчують, що селяни користувалися в основному австрійськими косами, питома вага яких в імпорті, без урахування шведського заводу, перевищувала 93%. І так тривало роками й десятиліттями. У війну царська Росія втягнулася, маючи, за даними Міністерства землеробства, трьохмільйонний запас тих же австрійських кіс. Шелест зрізаних ними хлібів і трав у роки війни супроводжувався голосним обуренням засобів масової інформації щодо германського засилля на імперському ринку. За визнанням О.О.Бобринського, запас кіс у 1916 р. повністю вичерпався, оскільки робочі строки їх використання становили в селянських господарствах близько чотирьох років [6]. Банальна, на перший погляд, коса стала на третьому році війни надзвичайно важливим чинником, який впливав на суспільну свідомість. Її відсутність на ринку стала символізувати повне безсилля промисловості царської

Росії, нездатність правлячого режиму задовольнити мінімальні потреби селянського господарства.

Звичайно, важливими є загальні показники використання всієї сільськогосподарської техніки й різноманітного інвентаря. На наш погляд, заслуговують на увагу підрахунки, зроблені свого часу Я.Я.Полферовим, який використав матеріали фінансової комісії Державної думи і департаменту землеробства. Наводимо їх у таблиці 2.22.

Таблиця 2.22

Споживання сільським господарством царської Росії машин і знарядь праці у 1906–1912 рр. [7, 1]

Роки	Загальне споживання	Імпорт	%	Внутрішнє виробництво	%
1906	38300	18300	47	20000	53
1907	44000	20000	45	24000	55
1908	52200	24600	47	27600	53
1909	72600	37600	51	35000	49
1910	80000	39000	49	41000	51
1911	119375	57875	48	61500	52
1912	131210	63620	49	67590	52

Ряд моментів в наведеній таблиці привертає увагу. По-перше, загальна ємність внутрішнього ринку сільськогосподарської техніки й інвентарю зростає за сім років солідно – на 92910 тис. крб., або на 242,6%. За рахунок внутрішнього виробництва ринок розширювався на 47590 тис. крб., або майже на 7 млн. крб. щорічно, а імпорту – на 45320 тис. крб., або на 6470 тис. крб. щорічно.

По-друге, наведені дані засвідчують величезну залежність сільського господарства Російської імперії від зарубіжного машинобудування.

По-третє, таблиця демонструє незмінність пропорцій між імпортом і внутрішнім виробництвом. У 1906 р. питома вага внутрішнього виробництва становила 52,7%, а у 1912 р. навіть трохи зменшилася – до 51,5%.

Інші джерела показують, навпаки, деяку перевагу імпорту над внутрішнім виробництвом у вартісному вираженні. За 1911–1913 рр. на імперський ринок надійшло сільськогосподарських машин і знарядь праці внутрішнього виробництва на 160 млн. крб., або 48,2%, а імпорт оцінювався сумою 172 млн. крб., або 51,8% від загальної суми трьохрічного споживання сільськогосподарської техніки й інвентаря в 332 млн. крб. [8, 13722].

Надто серйозні причини не давали можливості змінити зазначене вище співвідношення між імпортом і внутрішнім виробництвом на користь вітчизняного машинобудування. Загалом вони коренилися в технологічній відсталості царської Росії та великих перевагах сільськогосподарського машинобудування розвинених капіталістичних країн.

По-перше, підприємства країн Західної Європи і США мали необхідні капітали для розробок нових моделей техніки.

По-друге, собівартість виробництва матеріалів, особливо ковкого чавуну, в машинобудуванні зарубіжних країн була значно нижчою, ніж у царській Росії. Вартість промислового устаткування вітчизняних підприємств, на яких вироблялася

сільськогосподарська техніка, була на третину вищою, ніж, наприклад, у Німеччині, оскільки воно завозилося з виплатою високого мита.

По-третє, на користь іноземної техніки спрацьовували чинники психологічного характеру. Плуг лейпцизького заводу “Сакка”, молотарка Генріха Ланца, німецький трієр та інші машини й механізми мали в Україні незаперечний авторитет.

До війни вітчизняне виробництво плугів зростало з кожним роком, значно перевищуючи імпорт із західних країн. Порівняно благополучним вважалось також становище з виробництвом сіялок, хоча Німеччина й Австро-Угорщина завозили в царську Росію близько третини від їхньої загальної кількості. Щодо завезення збиральних машин, то питома вага центральних держав Європи виглядала скромнішою у порівнянні зі США.

За підрахунками Я.Я.Полферова, одна сіялка припадала в Російській імперії в середньому на 479 дес. орної землі і 70 селянських господарств; одна жатка – на 159 дес. орної землі і 25 селянських господарств; одна молотарка – на 197 дес. орної землі і на 29 господарств. З’явилися перші зерноочисні машини, які стали з успіхом витісняти лопату. Одна віялка припадала на 8 селянських господарств і 58 дес. орної землі; одна сінокосарка – на 104 селянських господарств і 177 дес. орної землі [9, 17].

За поширенням сільськогосподарської техніки степова Україна посідала перше місце в імперії. До того ж тут, як і в інших регіонах, широко використовувалася поряд з іноземною й техніка, вироблена на українських підприємствах. Про це свідчать, зокрема, торговельні операції земських складів. На складі Олександрівського повітового земства переважала техніка українських підприємств, а також були в наявності плуги німецької фірми “Сакка”, жатки і снопов’язалки американського виробництва. На складі Таращанського повіту Київської губернії знаходилися машини й різноманітний інвентар десяти фірм – з України, Німеччини, Австрії і США. На складі Волинського губернського земства реалізовувалася сільськогосподарська техніка 19-ти фірм з 5-ти країн. На складі Константинівського повітового земства Полтавської губернії продавалися машини і знаряддя праці 12 фірм з 5-ти країн – Німеччини, США, Великої Британії, Австро-Угорщини і Швеції. Перше місце у завезенні сільськогосподарських машин належало Німеччині. У 1907–1911 р. за ввезенням цієї продукції до царської Росії питома вага Німеччини становила 36% [9, 23–24, 30]. Успіхи цієї країни у завоюванні імперського ринку був істинно вражаючим, якщо врахувати, що зовсім недавно, наприкінці XIX ст., Німеччина взагалі не експортувала сільськогосподарську техніку.

За наявності солідного контингенту робочої худоби, певного запасу сільськогосподарських машин і знарядь праці на торгових складах на початку війни, становище з усіх боків не викликало тривоги. Ніхто не розраховував на тривалу війну, а тим більше не бралися до уваги можливі наслідки переключення підприємств сільськогосподарської техніки на виробництво військової продукції.

З початком війни імпорт сільськогосподарської техніки з Німеччини й Австро-Угорщини повністю припинився. Тільки через окремі пункти шведсько-

фінського пограниччя, а пізніше Сибірською залізницею надходили транзитом окремі партії машин, переважно шведського й американського виробництва. За даними Міністерства землеробства, імпорт різних сільськогосподарських машин скоротився до 1916 р. від 6 до 30 разів [10, 57-58]. Більш конкретні дані щодо завезення сільськогосподарських машин і знарядь праці в роки війни наводимо в таблиці 2.23.

Таблиця 2.23
**Імпорт сільськогосподарських машин
1914–1917 рр. (у тис. пудів) [11, 29]**

Сільськогосподарський інвентар	1914 р.	1915 р.	1916 р.	1917 р.	
				Абсолютний	% до 1914 р.
Прості машини	3089	106	144	303	9,8
Складні машини	2938	103	247	1423	48,4
Жатки	1751	69	183	1267	72,4
Ручний інструмент	336	129	146	58	17,3
Плуги	1016	25	1,4	8,6	0,8
Сівалки	97	97	–	7,4	7,6

З даних таблиці видно, що у 1916 р. імпорт простих машин порівняно з 1914 р. становив 4,6%, складних машин – 8,4%, жаток – 10,4%, а плугів і сівалок практично повністю припинився.

Внаслідок різкого зменшення імпорту машин і запасних частин до них, у складному становищі опинилися склади сільськогосподарської техніки закордонних фірм і земств. Заводи сільськогосподарських машин стали відмовляти сільським господарям у постачанні своєї продукції в кредит. Останнє було наслідком цілої низки причин. Підприємства працювали в умовах нестачі обігових коштів, гострого дефіциту палива, металу, кваліфікованої робочої сили й розладу залізничного транспорту. Виробництво сільськогосподарської техніки приносило значно менші прибутки у порівнянні з підприємствами, які виконували замовлення воєнного міністерства. “Дійсно, який шануючий себе підприємець погодиться займатися виробництвом сільськогосподарських машин і знаряддя, – констатувалося в одному з обізнаних часописів, – за які, за найсприятливіших умов, можна одержати незначний прибуток, коли навкруг вирує справжня грошова вакханалія і кожне підприємство, навіть недостатньо облаштоване устаткуванням, спроможне приносити 50, 100 і навіть 200% прибутку на основний капітал, який у багатьох випадках фіктивний, оскільки тепер у моді ведення підприємств на аванси, видані під військові замовлення” [12, 46].

Справжнім лихом для виробників сільськогосподарської техніки став дефіцит металу й палива. Згідно із законом від 15 квітня 1915 р., металургійні заводи втратили право на постачання металу підприємствам, які не виконували воєнних замовлень. Весь внутрішній ринок залишився без металу, формально Міністерство землеробства мало одержувати його до 30% від своїх потреб. Після наполегливих клопотань чиновників Міністерства Комітет металургійної промисловості дозволив виділити підприємствам, які виробляли

сільськогосподарську техніку, 4 млн. пуд. металу на 1916 р. Синдикат “Продамет” дав згоду відпустити за перші два місяці того року 300 тис. пудів заліза і 67 тис. пуд. Чавуну [12, 46]. Але й ця мізерна кількість металу не надійшла до місць призначення. Формально Міністерство землеробства виділяло щомісяця для підприємств, які виготовляли сільськогосподарську техніку, близько 200 тис. пуд. металу, але фактично їх доставлялося лише 17% від зазначеної кількості. Це означало, що потреби заводів у металі задовольнялися лише на 5% [12, 17].

Починаючи з 1916 р., виробники машин та інвентаря, як і все населення, могли одержати тільки той метал, який шляхом крадіжок чи інших зловживань надходив у приватний обіг за ціною до 15 крб. за пуд., тобто в 5–8 разів вищою, ніж у довоєнний час. Ціни на сортову сталь для виготовлення лемешів плугів піднялися ще у 1915 р. з 1.80 крб. до 7.00 крб. за пуд. [13, 41].

Через нестачу металу й палива контракти земств України з підприємствами сільськогосподарської техніки не виконувалися. Завод “Аксаї”, наприклад, зобов’язався доставити закупівельним організаціям у 1915 р. близько 2 тис. плугів і 2 тис. жаток, однак внаслідок відсутності палива призупинився, хоча знаходився в центрі видобутку донецького вугілля [14, 45].

Як повідомлялося в попередньому розділі дослідження, найбільші в Україні заводи сільськогосподарської техніки, що знаходилися в Харкові, Одесі, Єлисаветграді, виконували замовлення воєнного міністерства. І тільки менші за обсягом виробництва підприємства Херсона, Бердянська, Олександрівська, Мелітополя та деяких інших міст і селищ продовжували працювати для села, але виробляли в декілька разів менше продукції, ніж до війни.

Отже, підприємства сільськогосподарської техніки опинилися в роки війни в надзвичайно тяжкому становищі.

У згаданому вище представлені міністра землеробства О.О.Бобринського до Ради міністрів, попри всю його докладність, відсутні узагальнюючі дані щодо матеріально-технічної бази сільськогосподарства в роки війни. Суперечливими є також цифри засобів масової інформації щодо становища на ринку сільськогосподарської техніки. Найбільш вірогідними, на наш погляд, є дані громадських і підприємницьких організацій. Зокрема, Рада з’їзду фабрикантів землеробських машин і знарядь обчислила, що річне споживання машин та інвентаря напередодні війни становило 127,3 млн. крб., з яких частка імпорту сягала 63,5 млн. крб., а внутрішнього виробництва – 63,8 млн. крб. Розміри сільськогосподарського машинобудування протягом першого року війни становили у вартісній оцінці лише 21,5 млн. крб. [14, 6]. Отже, виробництво протягом першого року війни скоротилося щонайменше на дві третини.

Катастрофічне падіння виробництва сільськогосподарської техніки потягло за собою різке підвищення цін на неї, які на третьому році війни зросли на деякі машини і запасні частини до них у шість разів [15, 212].

У вересні 1915 р. Рада з'їзду фабрикантів землеробських машин знову провела обстеження виробництва найбільших підприємств сільськогосподарської техніки. Виявилось, що на 34 заводах вироблялося до війни сільськогосподарських машин і знарядь праці на суму 23493 тис. крб., а на період обстеження – всього на-всього на 5163 тис. крб. Річне виробництво скоротилося у вересні 1915 р. на 78% [16, 7]. А з врахуванням колосального скорочення експорту працюючі підприємства покривали тільки 8% потреб ринку в сільськогосподарських машинах і знаряддях праці. За повідомленням регіональних часописів, у липні 1915 р. продовжували виготовляти сільськогосподарську техніку в імперії тільки 43 підприємства, кількість робітників на них зменшилася порівняно з передвоєнним роком з 22 тис. до 9,5 тис. осіб, а виробництво машин й інвентаря – на 78% [17, 41].

Становище, яке створилося на ринку сільськогосподарського машинобудування, розглядалося 15–18 жовтня 1915 р. на спеціальній нараді в Москві. На ній дебатовалося, зокрема, питання щодо віднесення виробників сільськогосподарської техніки до другої категорії підприємств, які працюють для потреб державної оборони. Однак представники Московського товариства сільського господарства категорично висловилися проти визнання сільськогосподарського машинобудування справою державної оборони. На переконання представника товариства Федотова, “не могло бути й мови щодо урівняння державної оборони з питанням постачання населення сільськогосподарськими машинами”. Але погляди представників Московщини і провінції повністю розійшлися, і пропозиція Федотова торкнулася доцільною й інших питань, винесених на обговорення. Представники України, зокрема Київського земства, вкрай негативно поставилися до пропозиції щодо створення всеросійської господарської організації з питань урегулювання сільськогосподарського машинобудування. На їхнє переконання, необхідно було визнати й розширити права Київського товариства західних земств і створювати на місцях нові організації подібного типу. 18 жовтня зібрання ухвалило резолюцію, в якій наголошувалося, що єдиним заходом для посилення виробництва сільськогосподарської техніки є визнання тієї істини, що постачання населенню машин та інвентаря є питанням державної оборони [18, 12184-12185].

Ставлення громадськості України до цієї резолюції не було однозначним. Ще до війни виявилися гострі протиріччя між синдикатським об'єднанням фабрикантів сільськогосподарських машин і земствами. Останні звинувачували підприємців у намаганні монополізувати ринок, встановити завищені ціни на сільськогосподарську техніку. На думку земських діячів України, надмірне митне обкладання імпортованих машин і запасних частин до них тільки стримує вдосконалення вітчизняного виробництва, здешевлення продукції і тяжким тягарем лягає на виробників сільського господарства.

Зростання цін на машини й сільськогосподарський інвентар та прийняття резолюції, згідно з якою підприємства прирівнюються до працюючих на оборону, посилювало зазначені негаразди. Формально земства погоджувалися з тим, що необхідно поліпшити постачання підприємств паливом, матеріалами й кваліфікованими робітниками. Але доцільність віднесення заводів до працюючих на оборону “єдиним заходом підвищення продуктивності” земська громадськість ставила під сумнів. “У цій сміливій резолюції, – іронізував харківський часопис, – фабриканти не сказали нового слова, а продовжують проголошувати одну й ту ж тезу, – що надокучила всім, – про сприяння держави” [19].

Тим часом становище в українському селі загострювалося з кожним місяцем війни. Харківське товариство сільського господарства провело в листопаді 1915 р. шляхом анкетування своєрідне дослідження, метою якого було з'ясування потреб губернії в техніці, запасних частинах до неї, а також можливостей ремонтної бази сільського реманенту. Результати анкетування наводимо в таблиці 2.24.

Таблиця 2.24

Потреби Харківської губернії у сільськогосподарській техніці і запасних частинах [20]

Сільськогосподарські машини і знаряддя праці	Потреба в машинах		Потреба в ремонті і запасних частинах	
	Кількість відповідей	%	Кількість відповідей	%
Жатки й інші збиральні машини	114	74	40	26
Плуги й лущильники	62	40,7	52	33,8
Молотарки й віялки	55	35,7	52	33,8
Сівалки	50	32,4	15	9,8
Залізні борони	27	17,5	–	–
Розорювачі (драпачі)	20	13	–	–
Вози	11	7,1	–	–

Збирання хлібів у сільськогосподарському сезоні 1914 р. закінчилося в основному ще до початку воєнних дій. Отже, дані таблиці віддзеркалюють потреби у сільськогосподарській техніці після першого року війни. 74% всіх відповідей засвідчили нестачу збиральних машин, 40,7% – плугів і лущильників, 35,7% – молотарок і віялок, 32,4% – сівалок і близько половини запасних частин до них. Організація ремонту землеробської техніки була неможлива без металу, палива, грошового кредиту. За підрахунками фахівців, для ремонту сільськогосподарського реманенту в одному селі протягом літнього сезону потреби у сталі в середньому становили не менше 2 пуд., у сортовому

залізі – близько 20 пуд. На 2 тис. сіл Харківщини необхідно було доставити 4 тис. пудів сталі, 40 тис. пуд. заліза, 100 тис. пуд. вугілля. В умовах різкого підвищення цін на метали й паливо все це потребувало кредиту в розмірі 225 тис. крб. за ринковими цінами [20].

Успішне проведення сільськогосподарських робіт завжди залежало від стану ковальської справи на селі. Задля з'ясування цього в Харківській губернії було обстежено близько 890 кузень. З них 479 кузень, або 53,5%, не працювали внаслідок мобілізації ковалів до армії. Працюючих кузень налічувалося 414, або 46%, але майже дві третини з них потребували вугілля, 48,6% заліза, 28% – кваліфікованих ковалів, 23,4% – інструменту. Ще 42,8% кореспондентів висловили бажання облаштувати нові кузні [20]. В інших українських губерніях, віддалених від центрів виробництва металу й видобутку палива, організація ремонту сільськогосподарського інвентаря перебувала ще в гіршому стані.

До війни місцеві земства докладали зусиль для підняття рівня ефективності землеробства. Удосконалювалися методи обробки ґрунтів. Розповсюджувалося сортове насіння продовольчих і технічних культур. Зростав попит на мінеральні добрива й різноманітні засоби боротьби зі шкідниками. Важливу роль у цій справі відігравала мережа земських складів сільськогосподарської техніки. У 1912 р. земські операції, які забезпечували сільське населення технікою й інвентарем, досягали у вартісному відношенні цифри, близької до 4 млн. крб. Однак з початком війни обсяг товарообігу земських складів різко скоротився, а подекуди повністю завмер. Торговельні обороти, наприклад, Сімферопольського земського складу за два роки війни скоротилися вдвічі, навіть без врахування інфляції [20]. Отже, технічна база сільського господарства України була підірвана вже після першого року війни.

У вирішенні проблем села провідну роль мав відіграти імперський уряд. Однак його роль у цій справі була мізерною. Вживалися деякі заходи для поширення сільськогосподарської техніки. За кордоном було замовлено машин і знарядь праці на 6 млн. крб. [21, 47], але це не могло зняти проблему машинного голоду. До осені 1916 р. із США надійшло 63 трактори, в липні 1916 р. була досягнута домовленість про закупівлю земствами за кордоном 98 тис. збиральних машин, доставка яких із самого початку ставилася під сумнів внаслідок кризи залізничного транспорту. В доповідях на загальному зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати 29 листопада 1916 р. зазначалося, що під час війни важко доставляти з-за кордону виписані машини, важко добувати для цього валюту, якщо “в цій справі відсутня допомога уряду” [21, 20-21]. Чиновники Міністерства землеробства клопотали, щоб уряд виділив для впровадження тракторів у 1917 р. 2785 тис. крб., для організації прокатних пунктів – 1150 тис. крб., закупівлі збиральних машин – 20 млн. крб., ремонту машин і знарядь праці – 2,7 млн. крб., постачання населення косами – 2250 тис. крб. [22, 30-31]. Але ці пропозиції у більшості не були виконані.

Гостра криза, що охопила сферу виробництва сільськогосподарської техніки, а з нею все і сільське господарство, спонукала громадські організації шукати шляхи покращення становища на селі. Для

цього були задіяні земські каси дрібного кредиту, кооперативні кредитні товариства. Велися пошуки використання потужностей для виробництва й ремонту сільськогосподарського інвентаря й товарів широкого вжитку – мануфактури, меблів, різноманітного інструменту. Створений у 1915 р. Подільський союз кредитних і позичково-ощадних товариств організував низку майстерень і кузень для ремонту землеробських машин та інвентаря. Майстерня вищого типу була здатна обточувати вали молотарок, виготовляти підшипники, виробляти лемеші, плуги, зварювати метал [23, 52-53].

У роки війни в Україні посилювалася тенденція до демократизації земств, їхнього співробітництва з громадськими організаціями, особливо з кооперативами, у справі надання допомоги сільському населенню. Згідно з проведеними обстеженнями, близько половини земських кас дрібного кредиту Харківської губернії постачали кооперативним товариствам сільськогосподарські машини, знаряддя праці й товари широкого вжитку. Харківська губерньська каса дрібного кредиту уклала угоди з 32 заводами і фірмами на постачання сільськогосподарського інвентаря. Її річний оборот за 1915 р. досяг 279 тис. крб. [24]. Рядом земських кас дрібного кредиту було організовано продаж покривального заліза на пільгових умовах, постачання сировини для цукрових заводів. У січні 1916 р. Харківське губерньське земське зібрання доручило управі організувати ремонтні майстерні в ремісничих училищах для відновлення в селах роботи кузень, власники яких були на фронті [24]. У Чернігівській та інших губерніях земства надавали різносторонню допомогу кустарям. Земства Катеринославської губернії ще восени 1915 р. намітили заходи для допомоги знесиленим війною селянським господарствам, а також сім'ям, глави яких були скалічені або загинули на фронті [24]. Разом з кредитними кооперативними товариствами земства практично всіх губерній України надавали селу допомогу кредитами й спеціалістами-техніками, ковалями, інструкторами з різних питань господарської і правової діяльності.

Найбільшими розмахом діяльності відзначилося Київське товариство західних земств, яке об'єднало земства семи українських губерній. З самого початку своєї діяльності товариство зіткнулося з протидією з боку фабрикантів сільськогосподарських машин і створено ними торговою мережею. Однак товариство послідовно трималося у своїй діяльності принципу популяризації і здешевлення вітчизняної сільськогосподарської техніки. З цією метою було прийняте рішення видавати власний часопис, висвітлювати становище на ринку сільськогосподарських машин і в інших засобах масової інформації. Діяльність товариства сприяла гальмуванню цін на сільськогосподарську техніку. Міжнародна компанія збиральних машин, зважаючи на авторитет і масштаби діяльності Київського товариства, гарантувала поставити техніку за цінами, вищими від довоєнних тільки на 70–100% [25, 58]. Протягом 1916 р. Одеське відділення цієї компанії ввезло 18 тис. сільськогосподарських машин і знарядь праці, а за перші 7 місяців 1917 р. – 38 тис. машин. Завдяки зусиллям товариства були підписані угоди з фірмами США і Швеції на постачання 10 тис. жаток,

350 снопов'язалок, 3 тис. сінокосарок і 1 тис. кінних грабель. Попри численні труднощі і всілякі перепони, товариство виконало в сільськогосподарському сезоні 1916 р. 93% всіх замовлень села на збиральні машини. У Києві товариство організувало потужну майстерню для виготовлення машин і знарядь праці й придбало великий склад для зберігання техніки за 386 тис. крб. [26, 49]. Це дало можливість значно розширити мережу прокатних майстерень на території всієї України. Для більш конкретного уявлення про масштаб цієї роботи наведемо такий приклад. Козелецьке повітове земство Чернігівської губернії за допомогою Київського товариства західних земств організувало майстерню і прокатні пункти в 36 поселеннях повіту. У його розпорядженні знаходилося 2 однолемішних і 9 багатолемішних плугів, 47 борін, 35 рядових сіялок, 8 культиваторів, 9 віялок, 25 сортувальниць зерна, 17 трієрів, 7 льоноочисників та інший сільськогосподарський інвентар. Продуктивність прокатних пунктів повіту перевищила довоєнний рівень [27]. Наявність зазначеного потенціалу техніки стала серйозною підмогою селянським господарствам, особливо родинам, члени яких були мобілізовані до діючої армії.

Таким чином, на початку XX ст. в Україні став помітним перехід до широкого використання машин у приватновласницьких і заможних селянських господарствах, хоча загальний рівень механізації землеробства ще був низьким. На заваді прискореного впровадження сільськогосподарської техніки стали численні чинники – селянське малоземелля, відсутність належних фінансових можливостей виробників, загальна технологічна відсталість промисловості царської Росії та високі ціни на сільськогосподарські машини і знаряддя праці. Війна призвела майже до повного припинення імпорту, катастрофічного падіння виробництва техніки на вітчизняних підприємствах, що поставило сільське господарство в надзвичайно складні умови. Роль держави в регулюванні цього сектору економіки виявилася мізерною. Проте посилилась активність громадських організацій у справі надання допомоги сільським виробникам. Земства кооперативи та інші громадські об'єднання стали практикувати різноманітні форми організації виробництва і постачання машин та інвентаря. Однак цього було замало для забезпечення потреб села.

Занепад селянського господарства в роки війни

Суспільство Російської імперії на початку XX ст. все ще залишалося архаїчним. Понад 80% населення проживало в сільській місцевості й займалося переважно землеробством. Від 20 до 40% селян України мали дрібні, споживацького типу господарства, в яких хліб та інші продукти вироблялися для харчування сімей і домашніх тварин, а зв'язки з ринком мали епізодичний характер. Але більшість селянських господарств потроху втягувалося в товарно-грошові відносини, а український хліб, як уже зазначалося вище, у великих обсягах надходив на світовий ринок. Економічні наслідки цих зрушень мали величезне значення: збагачувалася, по-перше, державна скарбниця; зміцнювалися також позиції

російського карбованця за кордоном і на внутрішньому ринку імперії; зростали прибутки торговельного капіталу і значно меншою мірою – селянських господарств.

На жаль, цей процес не мав належної підтримки з боку російської держави. У правлячих колах сільське господарство розглядалося виключно з позицій наповнення державної скарбниці, а потреби самого селянства мало кого цікавили. Сільськогосподарські ресурси імперії невичерпні, вони є і завжди будуть, начебто так визначено самим Богом. З такими настроями правлячих кіл царська Росія втягнулась у війну, яка виявилася і довготривалою і небувало масштабною. Війна відірвала від землі мільйони людей, поступово знекровлювала селянські господарства. На другому році війни гостро постала проблема з постачанням м'ясних, а потім і хлібних продуктів. Слабка промисловість різко зменшила виробництво товарів повсякденного попиту для населення, виникла загроза повного розриву економічних зв'язків між містом і селом. Наприкінці 1916 р. черговий міністр землеробства О.О.Ріттіх заявив, що настав час визнання тієї істини, що "сільське господарство працює на оборону держави" [28, 56]. Однак цей закономірний висновок представника правлячої еліти був виголошений тоді, коли імперія Романових уже сповзала в прірву.

Чинником першорядного значення, який із самого початку війни негативно впливав на селянські і приватновласницькі господарства, стали масові й безоглядні мобілізації до діючої армії чоловіків найбільш працездатних вікових груп – від 20 до 50 років. Напередодні війни в царській армії налічувалося, за даними Ставки верховного командування, 1423 тис. військовослужбовців. До весни 1917 р. було мобілізовано близько 15 млн. чол. За даними воєнного Міністерства, на 1 жовтня 1914 р. було мобілізовано 5638 тис. ос., 1 листопада 1914 р. – 6338 тис. ос., 1 лютого 1915 р. – 7718 тис. ос., 1 травня 1915 р. – 8318 тис. ос., 1 березня 1916 р. – 11873 тис. ос., 1 березня 1917 р. – 14923 тис. ос. З них понад 12 млн. – з сільської місцевості [29, 14, 17]. Отже, середньомісячна данина ненажерливому Молоху війни досягла для народів Російської імперії нечуваної в історії війн кількості – 342 тис. ос.

Щоб краще уявити, якими величезними були втрати робочої сили для сільського господарства внаслідок масових мобілізацій, наведемо такі цифри. З кожних 100 селянських господарств було відірвано за роки війни 60 працездатних чоловіків, близько половини селянських господарств залишилося без годувальників. По відношенню до всього населення імперії з кожної тисячі осіб в армію було взято 112 чол. [29, 4]. Дані щодо безпрецедентної кількості чоловічого населення, мобілізованого до армії, знаходять підтвердження й в інших документах і матеріалах. Голова Державної думи М.В.Родзянко в записці царю Миколі II стверджував, що мобілізаціями взято до армії 50% працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 50 років [30, 27]. Оскільки селяни практично не мали пільг від призову, то зазначена в записці частка мобілізованих з сільської місцевості була більшою. Останнє цілковито підтверджується даними Міністерства землеробства. 25 грудня 1916 р. О.О.Ріттіх у своєму клопотанні до Ради міністрів щодо відстрочки від призову ратників

ополчення і спеціалістів сільського господарства розцінював становище у сільському господарстві як загрозливе внаслідок нестачі робочих рук. За наведеними ним цифрами, кількість повноцінного чоловічого населення віком від 20 до 50 років скоротилась у 49 губерніях європейської частини імперії з 18 млн. до 8 млн. душ, тобто на 55,6%. «Решта дорослих чоловіків уже не здатні, навіть за умови вкрай напруженої праці жінок, підлітків і людей похилого віку, обробити всю площу землі, засів якої необхідний для задоволення потреб країни в продовольстві і кормах» [31, 55], – констатував О.О.Ріттіх.

Окрім цього, сільське населення зменшувалося в роки війни й з інших причин, що ще більше ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт. Про це свідчать такі дані. До весни 1917 р. в армію було мобілізовано 15 млн. осіб, а чисельність сільського населення зменшилася до жовтня 1916 р. на 20 млн. душ, або на 21%. Останнє пояснюється зростаючою міграцією до міст і промислових регіонів у роки війни не тільки чоловіків, а й жінок. Внаслідок цього кількість мешканців міст зросла на 12,6% [32]. Згідно з даними сільськогосподарського перепису, який закінчився 26 серпня 1916 р., сільське населення 37 губерній європейської частини імперії становило на 1 січня 1915 р. 75274 тис. осіб, а до середини 1916 р. скоротилося до 65440 тис. душ, або на 13,1%. У сільській місцевості співвідношення між чоловіками і жінками становило напередодні війни в середньому 100 до 104, а на час перепису – 100 до 125 [33, 102]. За результатами перепису, коефіцієнт чоловічого населення, мобілізованого на війну, становив 40% [34, 1].

Різко скоротилися за роки війни трудові ресурси в українському селі. Про це свідчать дані таблиці 2.25.

Таблиця 2.25

Зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві України в 1914–1918 рр. [35, 72]

Робоча сила в сільському господарстві	Губернії					
	Волинська	Катерино-славська	Київська	Полтавська	Харківська	Чернігівська
% мобілізованих до всього населення	12,1	8,4	12,2	12	11,7	12,4
% мобілізованих до кількості працездатних чоловіків	24,1	17,7	24,7	23,8	23	24,7
% працездатних чоловіків від їх чисельності	49,9	34,2	51,8	49,4	49,1	50,6
% працездатних чоловіків від загального населення	48,4	51,9	47,8	48,1	46,9	48,9
Кількість душ на господарство	24,3	24,5	23,7	24,2	23,8	24,5
Кількість осіб чоловічої статі на господарство	5,6	6,2	5,3	6	6,2	6,1
Кількість працездатних чоловіків на господарство	2,8	2,9	2,6	3	3,1	3
У тому числі мобілізованих на господарство	1,3	1,5	1,2	1,4	1,4	1,5
	0,6	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7

По-перше, порівняння даних таблиці з цифрами, наведеними вище, засвідчує, що питома вага мобілізованих в українських губерніях до всього населення дещо перевищує загальноімперський показник, який становив 11,2%.

По-друге, частка взятих в армію по відношенню до всієї кількості працездатних чоловіків була більшою в губерніях, де переважало сільськогосподарське виробництво: по Волинській губернії – 49,9%, Катеринославській – 34,2%, Київській – 51,8%, Полтавській – 49,4%, Харківській – 49,1%, Чернігівській – 50,6%.

По-третє, кількість мобілізованих до армії на одне селянське господарство досягла критичного рівня: по Волинській губернії – 0,6, Катеринославській – 0,5, Київській – 0,6, Харківській – 0,7, Полтавській – 0,7, Чернігівській – 0,7.

Катастрофічно погіршився стан трудових ресурсів у сільському господарстві решти українських губерній, особливо в Таврії і Херсонщині, де ще до війни відчувався гострий дефіцит робочої сили. З Подільської губернії до літа 1916 р. було мобілізовано 353,5 тис. ос., або 18% від чоловічого населення. У дійсності ж питома вага подільських чоловіків, мобілізованих до війська, була більшою, оскільки під час сільськогосподарського перепису в губернії весною 1916 р., до наявних трудових ресурсів були віднесені військовополонені й біженці, які працювали переважно в приватновласницьких господарствах. Якщо ж кількість чоловіків, узятих на війну, віднести до працездатної маси населення, прирівняної до повноцінних робітників, то побачимо, що робочий ресурс зменшився на 18%, а власне чоловічих робочих рук – на 30%. І це при тому, що попереду ще були чисельні мобілізації, особливо влітку 1916–1917 рр. До війни різниця у співвідношенні між чоловіками й жінками губернії була доволі незначною – 986

чоловіків до 1 тис. жінок.

Результати сільськогосподарського перепису засвідчили, що 1916 р. співвідношення між чоловіками й жінками у сільській місцевості губернії досягло критичної межі – на 1 тис. чоловіків припадало 1231 жінка, а в господарствах селянського типу жіноче населення перевищувало чоловіче на 25% [36, 37–38]. Війна безжально руйнувала як повноцінні сім'ї, так і селянські господарства.

У роки війни українські губернії перебували в близькому тилу театру воєнних дій. У найтяжчому стані опинилися прифронтові території, які були перериті окопами, траншеями, переплетені загорожами з колючого дроту. Під час наступу австро-німецьких

військ весною й літом 1915 р. потреба в робочій силі для підтримання й відновлення шосейних і залізничних шляхів сполучення, будівництва мостів і різноманітних оборонних споруд, риття окопів і траншей становила щонайменше 1 млн. осіб. Восени 1915 р., внаслідок інтенсивного переміщення військ і сильних злив, шосейні шляхи стали майже повністю непридатними для транспорту. Для їх відновлення, за наказом військової влади, селян примусово зганялися разом з кіньми, підводами та необхідним інвентарем. Частина коней загинула або стала на тривалий час не придатною для використання на польових роботах. Втрати коней в Каменецькому і Проскурівському повітах досягли унаслідок примусових мобілізацій для проведення ремонтних робіт щонайменше третини від загального кінського поголів'я. Щоб уникнути кінсько-підводну повинність, селяни стали продавати коней навіть за зниженими цінами. Конкретне уявлення щодо масштабу трудової й кінсько-підводної повинності в повітах Подільської губернії тільки дорожніх робіт дає таблиця 2.26.

Таблиця 2.26

Розміри дорожньої повинності на Поділлі у 1915 р. [37, 34]

Місяці	Щоденне використання робочої сили (тис.)	Щоденне використання підвод (тис.)
Квітень	15500	3200
Травень	20840	10300
Червень	26730	10190
Липень	30855	10373
Серпень	52624	22684
Вересень	68600	19684
Жовтень	102438	24045
Листопад	69402	19768
Грудень	67232	17648

Як свідчить таблиця, щоденне використання робочої сили й підвод з кіньми на території Подільської губернії весь час зростало й перевищило в жовтні 1915 р. 102 тис. осіб і 24 тис. підвод з подвійною кількістю коней.

Відступ царської армії супроводжувався евакуацією худоби і хліба, перебоями в постачанні продовольства. Для прогонування військ інтендантські служби реквізували у селян продовольчі запаси, що призвело, за визнанням губернатора Подільської губернії М'якініна, до ліквідації у населення зерна й фуражу [37, 34-36].

Мобілізація селян із кіньми та підводами посилилася в наступному році. Якщо у 1915 р. реквізиції робочої худоби проводилися у шести українських губерніях, розташованих у тилу Південно-Західного фронту, то у 1916 р. військове командування вимагало поширення кінсько-підводної повинності на Харківську й інші губернії України. Військовий міністр Д.С.Шуваєв у листі до голови Ради міністрів Б.В.Штюрмера визнавав, що населення прилеглих до фронту губерній несе найбільший тягар внаслідок окопної, кінсько-підводної та інших повинностей, що

й призвело до повного занепаду сільськогосподарського життя [37, 48-49]. Шуваєв висловлював занепокоєння можливими заворушеннями з боку селянства.

Однак начальник штабу Ставки верховного головнокомандувача генерал М.В.Алексєєв наполягав на початку травня 1916 р., тобто в розпал весняних сільськогосподарських робіт, на повному забезпеченні потреб армії робочою силою, погрожуючи реквізиційними заходами “в місцевостях, які відносилися до театру війни”. Практично це означало, що всі губернії України підпадали під репресивні заходи військової влади. У зв'язку з цим навіть підлеглі генерала Алексєєва доволі критично поставилися до його намірів. На думку – С.С.Ладиженського, начальника канцелярії громадянського управління Штабу верховного головнокомандувача, реалізація вимоги Алексєєва сприяла б “повному паралічу сільського господарства у тих місцевостях, звідкіля внаслідок недостатньої провозоспроможності залізниць армія черпає продовольчі ресурси для задоволення своїх потреб” [37, 40].

Влітку 1916 р. майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України, яке до цього ще не було мобілізоване до армії, займалося (почасти примусово, почасті внаслідок вільного найму) обслуговуванням потреб фронту [38, 24]. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів масово й примусово залучалося й жіноче населення [39, 94]. На нараді з питань сільського господарства, яка відбулася 15–25 вересня 1916 р. у м. Вінниці, зазначалося, що втрати робочого населення губернії внаслідок окопної, дорожньої та інших повинностей, до яких примушували органи військової і цивільної влади, перевищили третину трудових ресурсів краю. Траплялися випадки, коли в селах залишалися тільки жінки, діти, люди похилого віку та хворі [40, 48].

Тягар трудової й кінсько-підводної повинності не обминув і губернії Лівобережної України. На початку 1916 р. головнокомандувач Південно-Західним фронтом М.І.Іванов писав у листі до обер-прокурора Синоду, що населення Полтавської губернії відверто ремствує внаслідок непомірних нарядів влади на людей і вози для проведення інженерних робіт. Херсонська губернія під тиском органів влади направляла на риття окопів десятки тисяч робітників [41, 36]. Отже, трудові ресурси українського села в роки війни різко зменшилися, погіршився їх якісний склад.

Війна затягувалася, непомірно зростали ціни на промислові й продовольчі товари, знижувався життєвий рівень населення, посилювалося його незадоволення владою. Представники правлячого режиму намагалися відвернути увагу громадськості від дійсних причин тяжкого становища, в якому опинилися різні суспільні верстви і прошарки. Активну роль, як завжди в таких випадках, відіграло поліцейське відомство, яке через свою агентуру, розгалужену мережу чорносотенних організацій поширювало хибну інформацію, в якій звинувачувався хто завгодно, крім правлячого режиму, – іноземці, біржовики, торговці тощо. Зрештою, на шпальтах газет з'явилася теза про непомірне збагачення селян, накопичення ними значної грошової маси, внаслідок чого, начебто, відчувається перерозподіл національного прибутку

на користь села й потерпає міське населення. Поширення цієї тези супроводжувалося аргументацією і добором фактів, не позбавлених деякої логіки.

По-перше, стверджувалося, що сільське населення збагатилося в роки війни внаслідок різкого зменшення витрат на горілчані напої після припинення їх виробництва і продажу в казенній торговельній мережі у зв'язку з прийняттям владою "сухого закону".

По-друге, наголошувалося, що накопичення в селян грошової маси відбулося через надання державою продовольчих пайків родинам, члени яких були мобілізовані до армії.

По-третє, селянам приписувалися великі прибутки, одержані за реквізованих державою коней, худобу тощо. Зрештою, увага акцентувалася на зростанні цін на продовольчому ринку і робочі руки на сільськогосподарських роботах. Як не дивно, в засобах масової інформації не знаходимо навіть згадки про припинення в роки війни основних грошових та інших надходжень від тих членів селянських сімей, які мали найбільші заробітки, а тепер опинилися на фронті.

Аргументація тези про збагачення села в роки війни поширювалася в середовищі міських споживачів продовольства й віддзеркалювала незадоволення тих суспільних прошарків і груп, які були зацікавлені в дешевих продуктах. До них слід віднести й підприємницьку буржуазію. Низькі ціни на борошно і вироби з нього давали можливість стримувати підвищення заробітної плати робітникам і службовцям, збільшувати прибутки. Своє ставлення до цієї проблеми ідеологи буржуазії, які гуртувалися в роки війни навколо Міського союзу та підприємницьких організацій, висловлювали переважно в столичних засобах інформації. Традиційно були зацікавлені закуповувати хліб та інші продовольчі продукти у сільськогосподарських виробників за найнижчими цінами будь-якого роду великі й малі посередники – представники бірж, банків, хліботорговельних компаній. Аналіз преси засвідчує, що саме з їхнього боку найчастіше лунали звинувачення щодо збагачення селян у роки війни. Прикро, що до цього різноголосого хору приєдналися окремі науковці, зокрема, популярний того часу професор С.Прокопович.

Аналізуючи цю проблему, Прокопович обійшов своєю увагою головне – виробничу діяльність трудового селянства, стан їхніх господарств в роки війни. Для своїх висновків він обчислив бюджет всієї "селянської маси" Російської імперії, виокремив з нього грошову частку в роки війни, одержану за поставку до армії коней, худоби, возів та іншого інвентаря. Зрештою, додав грошові суми, витрачені державою на пайки сім'ям мобілізованих до армії чоловіків, і врахував вертуальні суми, "зеконюлені" селянами після прийняття "сухого закону". Одержані таким способом цифри, без урахування карколомної інфляції, були порівняні з бюджетом "селянської маси" до війни. Звичайно, результати виявилися на користь селян й засвідчили помітне зростання їхніх прибутків. До того ж, Прокопович голосливо доводив, що реалізація врожаю навіть на першому році війни "відбулася з великою вигодою як для виробників хліба, так і для скупників" [42, 131-136].

Після падіння Тимчасового уряду восени 1917 р. і приходу до влади більшовиків ситуація на продовольчому ринку безперервно погіршувалася. Радянська влада безоплатно відбирала хліб у селян, погрожуючи їм зброєю. Стало своєрідною модою паплюжити селянство. З'явилася нова теза – про "контрреволюційну діяльність куркулів, які хочуть задушити революцію голодом". Всі ці факти вимагають широкого аналізу зазначеного аспекту проблеми, висвітлення як здобутків, так і втрат села під час війни.

Як мовилося вище, в роки війни посилилася міграція сільського населення до міст і промислових регіонів, що було зумовлене занепадом селянських господарств. З іншого боку, цей процес стимулювався високими заробітками на підприємствах машинобудування і металообробки, які майже повністю працювали на потреби фронту. До того ж праця на заводах і фабриках оборонного значення давала можливість уникнути мобілізації до діючої армії й тому стала привабливою для представників різних соціальних верств і прошарків. З огляду на це та деякі інші обставини, доволі не обгрунтованим видається твердження щодо перерозподілу національного прибутку на користь села в роки війни. Тим більше, що вікові групи чоловічого населення, які найбільшою мірою споживали горілчані напої, знаходилися на фронті, від них сім'ї не мали прибутку, а пайки родинам, члени яких були мобілізовані до армії, видавалися і в містах.

В українських губерніях допомога з боку держави сім'ям мобілізованих запасних воїнів надавалася або продовольством (борошном, крупою, рослинним маслом тощо), або грошми. У різних повітах Чернігівщини, наприклад, вона коливалася від 2,19 крб. до 2,69 крб. на місяць, щорічно ж сума витрат становила близько 50 млн. крб. За нашими підрахунками, протягом першого року війни, до червня 1915 р., загальна вартість продовольчих пайків для всіх мешканців 47 губерній Російської імперії становила у грошовому обчисленні 276 899 тис. крб., а до 1 березня 1917 р. перевищила 1,6 млрд. крб. [43, 49,51]. Майже п'ята частина зазначених сум повинна була надійти селянам України.

Не слід перебільшувати вагомість наведених цифр. Вартість російського карбованця протягом 1915 р. зменшилася вдвічі [44, 331], а в подальшому його знецінення прискорилося. Значна частина коштів не дійшла до селян через корумпованість чиновницького апарату. Під час обговорення цього питання в Державній думі наводилися приклади, коли пайки масово "потрапляли в руки торговців, місцевих експлуататорів міста і села". В цьому зізнавалися, зокрема, представники великого землеволодіння [45].

Війна порушила економічну рівновагу, загострила потребу в одних продуктах і збільшила пропозиції інших товарів. У першу чергу це було пов'язано з припиненням міжнародної торгівлі. Західний кордон країни було закрито з першого дня воєнних дій, а чорноморські протоки – після втягнення восени 1914 р. Османської імперії у війну на боці Німеччини і Австро-Угорщини. За таких обставин поряд з мобілізацією чоловічого населення, нестачею сільськогосподарської техніки і втратами у тваринництві особливо болісним стало для села припинення експорту товарів сільського господарства,

вартість яких сягала 75% усього вивозу. Серед них першорядне значення мали хлібні продукти. Останнє яскраво віддзеркалює таблиця 2.27.

Таблиця 2.27
Експорт хлібних продуктів з Російської імперії у 1910–1913 рр. [46, 34]

Роки	Експорт хлібних продуктів (тис. пуд.)	Вартість вивезених хлібних продуктів	% до всіх вивезених товарів
1910	848554	747952	51,6
1911	824086	739446	46,5
1912	551670	551872	36,3
1913	650880	594501	39,1

Дані таблиці яскраво демонструють визначальну роль хлібних культур і побічних продуктів переробки зерна на борошно для торгового балансу царської Росії. Річний експорт хлібних продуктів становив у середньому за 1910–1913 рр. майже 719 млн. пуд., щорічна вартість вивезеного зерна і продуктів його переробки (борошна, висівок тощо) становила в середньому 651 млн. крб. У 1910 р. вартість експорту всіх хлібних продуктів перевищила вартість усіх інших промислових і сільськогосподарських товарів разом узятих, і становила 51,6% [46, 34].

Продукти землеробства експортувалися у величезних обсягах з України. За підрахунками сучасних дослідників, середньорічний вивіз з України тільки чотирьох головних зернових культур – пшениці, жита, ячменю й вівса – перевищив у 1909–1911 рр. 284 млн. пуд. [47, 17], а річна вартість українського хлібного експорту, як мовилося вище, становила не менше 40% від загальноімперського вивозу.

Ринки Європи і частково Близького Сходу потребували, в першу чергу, пшениці, ячменю і кукурудзи. Якщо пшениця закупувалася для виготовлення хліба, то дві інші культури – для відгодівлі худоби й виробництва з українського ячменю знаменитого німецького пива. Про це свідчать наступні цифри. За 1908–1912 рр. щорічний вивіз на зовнішні ринки з царської Росії пшениці становив у середньому 236 млн. пуд., ячменю – 211 млн. пуд., вівса – 65 млн. пуд. і жита – 37 млн. пуд. Досить показовими є також статистичні дані щодо питомої ваги вивезеного хліба до середнього збору зерна у 1907–1911 рр.: пшениці – 22,1%, ячменю – 37,2%, кукурудзи – 46%, вівса – 6,8%, жита – лише 3,1% [48, 37]. Водночас для задоволення потреб внутрішнього ринку надходило пшеничного борошна 50%, пшениці – 15%, житнього борошна – 64%, жита – 40%, вівса – 30%, ячменю – всього-на-всього 2% [48, 39–40]. Решта – задовольняла потреби селянських і приватновласницьких родин та їх господарств.

Наведені цифри говорять самі за себе. Вони засвідчують, що експорт в першу чергу вивозили пшеницю, ячмінь і кукурудзу. Саме ці сільськогосподарські культури переважали в Україні. Під ячмінь на Херсонщині, наприклад, відводилося посівної площі в господарствах землевласників більше 30%, у селян – 44% [49, 85], що зумовлювалося величезним попитом на нього в Європі, особливо в

Німеччині. Середньорічне виробництво головних зернових культур в Україні за 1909–1913 рр. відбулося в наступних цифрах: пшениці 412 663 тис. пуд. (38,6%), ячменю – 271 946 тис. пуд. (25,4%), жита – 239 524 тис. пуд. (22,3%), вівса – 147 202 тис. пуд. (13,7%) [50]. Отже, питома вага пшениці і ячменю в балансі чотирьох головних зернових культур становила в Україні близько 64%. У значних обсягах вивозилася з українських губерній і кукурудза.

Безперечно, в різних регіонах України експортні можливості селян не були однаковими. В аграрно переселеній Полтавщині губернські статистики ще у 1900 р. виокремлювали три групи селянських господарств залежно від розміру посівної площі, від якої залежали й експортні можливості. 3 343 тис. дворів, господарі яких сплачували державі податки, 141 тис. (41%) не мала хлібного надлишку, тому задовольняли потреби сімей і господарств у грошах за рахунок промислу та інших заробітків. Ще 111 тис. дворів (32%) поставляли хліб на ринок, одержуючи за нього різну виручку, але в середньому не більше 70 крб. на рік. 91 тис. дворів (27%) з площею посіву 6–9 дес. землі мали річний прибуток понад 70 крб. В їх числі 15% дворів з площею посіву від 9 до 15 дес. одержували за хлібний надлишок, вироблений у своїх господарствах, у середньому 176 крб. прибутку на рік. Господарства з площею посіву від 15 до 50 дес. землі мали річний прибуток за хліб в середньому 415 крб., а ті, що мали площу посіву понад 50 дес. – 1 тис. і більше крб. Дещо іншою була картина в степових районах України, в яких переважали господарства з розміром земельної площі 15 і більше десятин. Такі господарства, наприклад, на Херсонщині, мали річний прибуток від продажу хліба ще у 1896–1899 рр. в середньому 168 крб. У господарствах заможних селян, які володіли земельною площею від 24 до 45 дес., річний прибуток від реалізації хліба становив від 232 до 635 крб., а в малоземельних господарів (4–8 дес.) – від 25 до 75 крб. [51].

Наведені цифри проливають світло на відчутну роль ринку для бюджету селянської сім'ї ще наприкінці XIX ст. Десять–п'ятнадцять років потому підвищився рівень сільського господарства України, зростає його ефективність, зміцніли зв'язки зі світовим ринком, а відповідно, зростали й прибутки від реалізації хліба. Напередодні війни бюджет селянської сім'ї наполовину, а в деяких регіонах і на дві третини став грошовим.

Окрім хліба і побічних продуктів переробки зерна на борошно, з України вивозилися на зовнішні ринки льон, тютюн, коноплі, цукор, овочі, фрукти, жом, макуха, спирт, вино, хміль, продукти тваринництва, риболовства і лісового господарства. У вивезенні на світовий ринок кукурудзи, овець, свиней, птиці, курячих яєць та деяких інших продуктів були зацікавлені майже виключно селянські господарства. Одних тільки курячих яєць з кожної губернії України вивозилося в середньому на рік на суму близько 2 млн. крб. У 1909 р. селянські господарства Київської, Подільської і Волинської губерній експортували тільки на ринки Європи 1,2 млн. пуд. курячих яєць на суму 6 млн. крб. [52, 103]. Найбільше експортувала цих продуктів Харківська губернія. Так, у 1906–1910 рр. з її території вивозилося щорічно в середньому близько 400 тис. пуд. курячих яєць [53].

Війна ознаменувала майже повний розрив царської Росії зі світовим ринком. З портових міст України повідомляють, що з початком військових дій і припиненням експорту хлібний ринок завмер, попит на сільськогосподарські культури різко зменшився, а ціни на зерно і борошно стали падати.

До війни ціни на хліб певною мірою залежали від кон'юнктури світового ринку. За даними Єлисаветградської земської управи Херсонської губернії, ціна пуда ячменю в повіті становила у 1912 р. 1,10 крб. за пуд, а в 1913 р. – 1,00 крб. [54, 85]. У Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії платили за пуд пшениці напередодні війни 1,25 крб., жита – 0,85 крб., ячменю – 0,75 крб., вівса – 1,05 крб. В губерніях Царства Польського, які входили до складу Російської імперії і в значних обсягах споживали хліб з України, ціни були значно вищими: ячмінь – 1,00 крб., овес – 1,05 крб., жито – 1,25 крб., пшениця – 1,60 крб. за пуд [55]. У серпні 1914 р., після припинення експорту ціни на пшеницю в Ізюмі, Краматорську, Слов'янську та інших містах Харківщини і Катеринославщини знизилися до 0,60 крб. за пуд [56]. В інших регіонах України виробники хліба опинилися ще в більш скрутному становищі. Після припинення експорту і заборони продажу горілчаних напоїв зупинилася закупівля зерна і картоплі для винокурень, що завдало нових збитків селянським господарствам. У губерніях Правобережної України пшениця не знаходила збуту за ціною 0,50 коп. за пуд., ціна на ячмінь знизилася до 0,40–0,45 крб., а в деяких повітах навіть до 0,20 крб. за пуд [57]. Селяни Ольгопольського повіту, не маючи сприятливих умов для збуту врожаю, продавали хліб місцевим спекулянтам: пшеницю – по 0,75 крб., овес – по 0,50 крб. за пуд. Виникла серйозна загроза скорочення виробництва продуктів, які становили раніше надлишок для внутрішнього ринку. За підрахунками фахівців, на початку осені 1914 р. залишалось близько 200 млн. пуд ячменю у вигляді “ринкового баласту” [57]. Подільський часопис характеризував таку ситуацію на хлібному ринку як “найголовніше зло, яке переживає край”. “Потрясіння це в даний час настільки значне, – констатував часопис, – що достатньо переглянути рух цін у нашому Південно-Західному краї, щоб упевнитися, що розпад усього механізму селянського господарства вже розпочався” [58, 4].

Відсутність належного попиту на хліб та інші продовольчі продукти, дійсно, призводила до розладу грошового бюджету селянських господарств, оскільки значна частина вкладеної у виробництво праці залишалася неоплаченою. Можливості трудового селянства придбати сільськогосподарський інвентар, задовольнити інші потреби різко скорочувалися.

Припинення експорту вимагало підвищення обсягів реалізації хліба та інших сільськогосподарських продуктів на внутрішньому ринку. За тих обставин, які склалися на початку війни, реальним споживачем продовольства у великих обсягах могла стати тільки армія, чисельність якої зростала з кожним днем. Однак уряд не виявив далекоглядності у справі регулювання

продовольчого ринку. Діяльність Головного управління землеустрою і землеробства, яке невдовзі буде трансформоване в Міністерство землеробства, на чолі з О.В.Кривошеїним обмежилася в основному зусиллями по забезпеченню військ дешевим хлібом для заощадження коштів держави. Максимальна ціна, наприклад, на ячмінь була визначена державою у розмірі 0,60 крб. за пуд.

Цим негайно і з абсолютною вигодою для себе скористалися хліботорговці й борошномели, які з перших днів війни скуповували хліб за низькими цінами, але випускали його на ринок надто малими дозами й завдяки цьому домоглися крутого підняття цін вже на початку війни. Про це свідчать дані таблиці 2.28.

Таблиця 2.28

**Зростання цін на хліб на початку 1915 р.
(у крб. за пуд.) [59]**

Зернові культури	Миколаїв			Харків		
	Вересень	Лютий	%	Вересень	Лютий	%
	1914р.	1915р.		1914р.	1915р.	
Пшениця	0,95	1,47	55	0,99	1,35	36,4
Жито	0,85	1,1	29,4	0,8	1,11	38,7
Ячмінь	0,56	0,76	35,7	0,61	0,87	42
Овес	–	–	–	0,72	1,15	60

Два моменти звертають на себе увагу в наведеній таблиці. По-перше, стрімке зростання ринкових цін на пшеницю, жито та овес з вересня 1914 р. до лютого 1915 р. У Миколаєві ціни на пшеницю зросли на 55%, жито – 29,4%; у Харкові ціна пуда пшениці піднялася на 36,4%, жита – на 38,7%, вівса – на 60%. По-друге, ціни на ячмінь, хоча й піднялися доволі круто, але ледве досягли довоєнного рівня.

На хлібному ринку створилася вже на першому році війни парадоксальна обстановка, коли виробники скаржилися на відсутність збуту хліба, а споживачі в містах і промислових регіонах – на надмірні ціни, а подекуди й на нестачу хлібних продуктів. Вся вигода від такої штучно створеної ситуації дісталася “одним тільки скупникам і посередникам” [60, 24].

Цікаво, що причини зростання цін на зернові культури представники хліботорговельного капіталу стали пояснювати саме зростанням грошової маси на селі. Голова комітету Калашніковської хлібної біржі в Петрограді надіслав міністру торгівлі й промисловості доповідну записку 18 січня 1915 р. В ній наголошувалося, що селяни нині не витрачають гроші на горілчані напої, тому й утримуються від реалізації врожаю, що призводить до підняття цін [61, 10395].

Значно глибше були проаналізовані дійсні причини зростання цін на з'їзді боротьби з дорожнечою, який проходив у Москві 11–13 липня 1915 р. На ньому була визнана негативна роль адміністративних методів регулювання продовольчого ринку, до яких вдавалися органи військової і цивільної влади, зокрема, заборони вивозу продуктів з губерній, де вони вироблялися, до центрів споживання. Зверталась увага й на зменшення підвозу продовольства через негаразди на залізницях. Водночас учасники з'їзду майже одноставно

наголошували на тому, що головною причиною підняття цін стала спекуляція хлібом, яка потягла за собою зростання цін на всі інші продовольчі товари. До такого висновку представники міст з різних регіонів імперії дійшли “без будь-якого упередження на основі ретельного вивчення діяльності кожного ринку”. Зокрема, представник Міського союзу В.Г.Громан доводив, що торговельний і банківський капітали зосередили у своїх руках до листопада-грудня 1914 р. головні запаси хліба й підняли ціни “на 30% вище того рівня, на якому вони стояли б за відсутності енергійної гри на підвищення” [62, 13]. Отже, вже на початку війни селянським господарствам було завдано величезних збитків внаслідок припинення експорту і різкого падіння цін. Через пасивність органів державної влади у справі регулювання продовольчого ринку відбувся своєрідний перерозподіл національного прибутку в інтересах бірж, банків, хліботорговельного капіталу.

Негаразди в сільському господарстві й на продовольчому ринку викликали гостре незадоволення виробників хліба погіршенням свого фінансового становища. Серед критиків урядової продовольчої політики були й представники великого землеволодіння, що призвело до відставки керівника Головного управління землеустрою й землеробства О.В.Кривошеїна. В його особі зійшов з урядової сцени найвпливовіший і енергійний член кабінету міністрів, реалізатор т. зв. столипінської аграрної реформи, який цілковито обґрунтовано доводив, що без належної перебудови села Російській імперії «не встояти у великому трудовому змаганні народів» [63, 35]. Від самого початку реформа характеризувалася більшістю громадськості України негативно. Не сприймалася її спрямованість на захист великого землеволодіння. Гостре незадоволення викликали бюрократичні методи впровадження її положень у життя. Тим більше, що останнє було відданоправлячими колами на відкуп поліцейському відомству.

У роки війни криза урядового курсу «на модернізацію сільського господарства імперії», що не відповідав інтересам широких мас селянства, стала очевидною. Прискореними темпами руйнувався найтонший прошарок господарів, сформований за сім передвоєнних років. Власники хуторів перебували на фронті, їхні господарства руйнувалися. Селяни відверто висловлювали незадоволення методами й наслідками по суті примусового землевпорядкування, яке практикувала російська держава. І досвідчений голова землеробського відомства незадовго до відставки своїм циркуляром призупинив подальшу «модернізацію села», усвідомивши небезпеку загострення соціальних відносин. Засоби масової інформації України сприйняли циркуляр О.В.Кривошеїна в переважній більшості з задоволенням [64].

Війна завдала нищівного удару селянським господарствам, які мали прибутки від тваринництва. Надто болісними виявилися для селян реквізиції коней і великої рогатої худоби, що практикувалися владою безсистемно, часто в розпалі польових робіт. Траплялися почасти випадки, коли в селян реквізували худобу все «до останнього коня». І тільки на другому році війни органами влади було вирішено залишити в селянських господарствах з

земельною посівною площею в середньому 12 дес. пару коней [65].

Загалом українське село надмірно збідніло кінями, волами, коровами та іншими домашніми тваринами. Про це свідчать наступні дані. До війни в селянських господарствах степових районів України налічувалося в середньому не менше 13 голів домашньої худоби – коней, волів, корів, свиней і овець, а в 1916 р. – тільки 8,9. У губерніях Лівобережної України їх кількість зменшилася до 7 голів, а на Правобережжі – до 4,5 голів. Для порівняння зазначимо, що, за результатами 6-го сільськогосподарського перепису 1916 р., на одне селянське господарство в європейській частині Російської імперії припадало в середньому 8,9 голів коней, великої рогатої худоби, свиней і овець [66, 58].

Найбільшою мірою життєздатність селянських господарств залежала від розміру земельних площ і відповідної кількості робочої худоби. Проте масові реквізиції коней і волів унеможливили обробку земельних посівних площ, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що й засвідчують дані таблиці 2.29.

Таблиця 2.29

Розподіл в Україні господарств у відповідності з чисельністю робочої худоби у 1916 р. [66, 41]

Робоча худоба / кількість господарств (у %)	0	1	2	3	4	5
Бердянський повіт Таврійської губернії	23	8	30	8	12	14
Полтавська губернія	–	46	30	12	12	–
Кролівецький повіт Чернігівської губернії	–	25	40	19	10	6

Дані таблиці цікаві тим, що віддзеркалюють чисельність робочої худоби в селянських господарствах різних регіонів України. У Бердянському повіті Таврійської губернії майже четверта частина господарств (23%) вже не мали робочої худоби. Цей парадоксальний факт, на наш погляд, можна пояснити значною мірою ліквідацією в повіті іноземного, особливо німецького землеволодіння. Кидається в очі й різке зменшення господарств, які мали троє, четверо і більше коней. У Полтавській губернії селяни надмірно збідніли на робочу худобу: 46% господарств мали в середньому тільки одного коня або вола, ще 30% господарств – дві одиниці робочої худоби. У Кролівецькому повіті Чернігівської губернії у селян не було великих площ орної землі й зберігся більш-менш рівномірний розподіл робочої худоби в господарствах.

Загалом у селах України стало менше дорослої худоби, хоча питома вага молодняка зростає. З практичного боку це означало зменшення прибутків селянських господарств. Молодняк потребував ще тривалої відгодівлі, щоб одержати м'ясо, масло й молоко для прохарчування сімей та грошові прибутки від продажу тваринної продукції. Найбільш яскраво це проявилось в губерніях Правобережної України, де втрати у тваринництві були найбільшими. Особливий інтерес щодо ролі й значення

тваринництва для селянських господарств Правобережної України становили дослідження наукової групи професора Уст'янцева, які розпочалися ще напередодні Першої світової війни в ряді повітів Подільської та Київської губерній. За результатами обстеження 30 типових селянських господарств Вінницького повіту була повністю переглянута усталена протягом десятиліть думка про те, що тваринництво в трудових селянських господарствах має другорядне значення порівняно з польовими культурами. У господарствах з розміром землі в середньому 8 дес. грошові надходження від польових культур до сімейного бюджету становили 56,2%, а від тваринництва – 43,8% від усього прибутку. Проте в господарствах із земельним розміром 3,3 дес. прибуток від польових культур становив 20,1%, а від тваринництва – 79,9% від загального прибутку [67, 50-51].

Вражаючими виявилися результати обстеження селянських господарств у повітах Київської губернії, про що засвідчують цифри, наведені в таблицях 2.30 і 2.31 [67, 6-8].

Таблиця 2.30

Грошові надходження від продажу продуктів

Повіти	Польові		Тваринн		Загалом	
	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%
Бердичівський	1048	48	1144	52	2192	100
Липовецький	1250	43	1631	57	2881	100
Уманський	1115	45	1357	55	2472	100

Таблиця 2.31

Групи господарств	Васильківський повіт						Звенигородський повіт					
	Польові культур		Тваринництво		Загалом		Польові культур		Тваринництво		Загалом	
	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%
До 4 дес.	234	13	1462	87	1696	100	450	27	1143	73	1593	100
4 – 6 дес.	1154	50	1115	50	2269	100	1832	60	1207	40	3039	100
Понад 8 дес.	1396	56	1125	44	2521	100	2394	67	1173	33	3567	100

Об'єктом аналізу стали трудові селянські господарства. З'ясувалася чисельність домашніх тварин, вивчалися їхні зоотехнічні особливості. Встановлювалася прибутковість різних тваринницьких галузей з урахуванням розміру зручної землі, затраченої праці й капіталу. На основі отриманих даних з'ясувалося, що переважну частину надходжень до сімейного селянського бюджету дає продаж продуктів тваринництва. Це, з одного боку, радикально змінює погляд на можливості й перспективи трудових селянських господарств в Україні, а з іншого, – пояснює причини послідовного ігнорування радянськими істориками цього аспекту проблематики сільськогосподарської економіки. Як свідчать дані таблиць 2.30 і 2.31, повсюди виявляється більш важливе економічне значення тваринництва, особливо для дрібних селянських господарств. Господарства із земельною площею до 4 дес. отримували від тваринництва у Васильківському повіті 87% усіх грошових надходжень від загального прибутку, а в

Звенигородському повіті – 73%. Навіть в абсолютній цифрі надходження від продажу продуктів тваринництва були більшими в господарствах Васильківського повіту із земельною площею до 4 дес. – 1462 проти 1125 крб. у господарствах з площею понад 8 дес. Таке парадоксальне на перший погляд явище пояснюється, на наше переконання, доволі просто регулярним зв'язком з ринком, відсутністю затрат на найману працю і прискореним обігом капіталу.

Війна круто змінила ситуацію. Різке скорочення худоби і птиці болісно вдарило саме по трудових селянських господарствах, призвело до зменшення надходжень до бюджету селянських сімей.

Втрати селянських господарств у роки війни слід враховувати в різних вимірах, одним з яких були надходження від буряківництва. За статистичними даними, бурякові плантації в Україні належали великим землевласникам, цукровим заводам і заможним селянам. Якщо заводські й приватновласницькі плантації оброблялися біднішою частиною села, то останні утримувалися сім'ями «кмітливих господарів із селянського середовища». Про їх вагомість у цій доволі прибутковій галузі господарювання свідчать дані таблиці 2.32.

Таблиця 2.32

Співвідношення посівних площ буряку різних власників напередодні війни (у %) [68, 305-306]

Регіони	Бурякові плантації		
	Заводські	Землевла сницькі	Селянські
Правобережна Україна	26,9	46,4	26,7
Лівобережна України	53,1	30,7	16,1

З таблиці видно, що в губерніях Правобережної України селянам належало до війни трохи більше четвертої частини всіх посівів буряку, а на Лівобережжі – близько шостої частини посівної бурякової площі. У роки війни більшість власників селянських плантацій, як правило, були мобілізовані на фронт. За повідомленням засобів масової інформації, через нестачу робочої сили скоротилися посівні площі буряку, які належали селянам і цукровим заводам. І тільки поміщицькі плантації, де використовувалася праця військовополонених, біженців і робітників у віці понад 50 років, зберігали відносну стабільність.

Серйозного аналізу заслуговують численні втрати селянських господарств внаслідок мобілізації чоловічого населення до діючої армії. При цьому слід враховувати, що селянські сім'ї мали різний ресурс робочої сили. За даними земської статистики, до війни в 47 повітах, де були проведені обчислення, 8,2% селянських сімей не мали працездатних чоловіків, 55,6% мали тільки одного члена сім'ї чоловічої статі віком від 18 до 55 років, 25,2% – двох, 10,5% – трьох дорослих чоловіків [69]. Отже, в більшості сімей війна забрала єдиного повноцінного робітника чоловічої статі, що поставило господарства на грань виживання.

Зменшення ресурсу робочої сили тягло за собою скорочення посівних площ, чисельності худоби, а в кінцевому рахунку – сімейного прибутку. Селянські

господарства за таких несприятливих умов здрібнювалися. Скорочення розміру земельного користування відбувалося двома напрямками. По-перше, шляхом відмови від оренди приватновласницьких земель, що неминуче призводило із затягуванням війни до зменшення продовольчих ресурсів і підвищення цін на продукти харчування. По-друге, внаслідок втрати частини власної землі. Засоби масової інформації публікували безліч кореспонденцій з різних губерній України щодо обох варіантів збіднення селянських господарств. Унеможливлення оренди зменшувало прибуток сім'ї. Втрата частини власної землі давала можливість протягом певного часу харчуватися на виручені за неї гроші або придбати деякі товари повсякденного попиту. Але такі сім'ї втрачали перспективу.

У сприятливіших умовах перебували ті сім'ї, де залишалися дорослі чоловіки. Такі сім'ї мали можливість обробляти власну землю, орендувати приватновласницьку, реалізовувати харчові продукти на ринку. Але навіть їхні господарства не справляли позитивного враження на працівників земств через неможливість придбати нову техніку, сортове насіння, добрива, провести необхідні будівельні роботи. Яскраві сюжети з приводу реального становища таких господарств наводила преса. «Візьмемо площу розміром в один квадратний сажень, – розповідав харківський часопис, – і виллемо відро води на цементній підлозі. Води виявиться вдосталь. Якщо ж цю воду вилити на таку ж площу обробленої землі, її через декілька хвилин не стане» [70]. Що ж до пайків чи грошей, які одержували селянами за реквізовані коні та велику рогату худобу, то все це не мало нічого спільного з прибутками від господарств. Навпаки, більша частина цих коштів являла собою не що інше, як результат перетворення основного капіталу селянських господарств у грошові знаки, обезцінені папірці, що неминуче вело тільки до посилення руйнування економіки села. За таких обставин утримати сільськогосподарське виробництво на рівні завдань сучасного воєнного часу годі було й думати. Отже, дійсна причина так званого надлишку грошей на селі крилася в ненормальних умовах господарювання.

У ході мобілізації чоловіків до армії частина домашньої худоби й сільськогосподарського інвентаря, особливо в «одноробочих» сім'ях, розпродувалася, виручені за них гроші поміщалися в різних кредитних установах до часу повернення глав сімей, щоб використати їх для відновлення підупалих селянських господарств. Як би там не було, з цієї чи деяких інших причин внески селян в ощадних касах кредитних товариств з 1 липня 1914 р. до 1 квітня 1915 р. зросли з 191 до 221 млн. крб., або на 15%, що стало підставою для розголосу в деяких публікаціях про збагачення села. У зв'язку з цим, вищезгаданий П.Огановський навів у своїх працях ряд цифр і фактів, які свідчили про скорочення господарської діяльності сільського населення навіть на початку війни. Найперше він звернув увагу на те, що видача позик селянам упала з 369 млн. до 346 млн. крб. Цей факт, підкреслював Огановський, показує, що зростання внесків у кредитних товариствах засвідчує лише видимість збагачення селян. У дійсності село ввійшло в смугу потрясінь. Позики скоротилися і в кредитних кооперативах, і в позичково-ощадних касах, і в земських

касах дрібного кредиту – скрізь, де трудове селянство могло взяти гроші для вирішення своїх господарських і побутових потреб. Загалом сума кредитування села названими установами зменшилася за два роки війни на 152 млн. крб. [71].

До війни селяни брали в борг гроші для придбання худоби, сільськогосподарських знарядь праці, оренди і закупівлі землі, сортового насіння, облаштування житла і господарських будівель. Якщо видача позик упала, це означало, що селяни стали менше орендувати й купувати землі, худоби й інвентаря. Останнє повністю підтверджується наступними даними. За півтора передвоєнних роки через Селянський банк селянам Російської імперії було продано 1287 тис. дес. поміщицької землі, а за 15 місяців війни тільки 539 тис. дес. [71]. Приріст селянських земель за рахунок поміщицьких скоротився втриє. Селянський банк навіть відмовився від закупівлі приватновласницьких земель, окрім тих, які були реквізовані у німецьких колоністів. У 1913 р. банком куплено 202 тис. дес. поміщицької землі, а у 1914 р. – 84 тис., у 1915 р. – лише 17,7 тис. дес., або 6% від закупівлі 1913 р. До війни 27% кооперативних позик витрачалося на оренду й закупівлю землі. За перший рік війни позичкові операції не дали приросту, ціни на землю стали падати. Силами жінок, людей похилого віку і дітей селяни ледве справлялися з обробитком власної землі. За таких обставин центр ваги недосіву переміщувався на орендний земельний фонд, особливо в районах Південної України, де сотні тис. дес. землі стали перетворюватися на «дике поле», як у стародавні часи. Навіть в аграрно перенаселеній Полтавщині у більшості повітів оренда землі скоротилася на 20–47% [72].

Ще однією ознакою негараздів села під час війни стала повна втрата землі частиною його мешканців. За півтора роки війни в 48 губерніях царської Росії припинило існування 300 тис. селянських господарств [72]. Землю розпродували, як правило, малоземельні сім'ї, голови яких перебували на фронті; звідси додаткове надходження певних грошових сум, які частково витрачались на харчування або йшли на рахунки ощадних кас. Звідтіля вони вже не надійшли до своїх власників, оскільки радянська влада відмовилася повернути їх внески.

Заради об'єктивності зазначимо, що війна руйнувала й приватновласницькі господарства. У них також скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, не поповнювався парк сільськогосподарської техніки, не оброблялася частина земель через нестачу робочої сили. Поміщики вимушено зменшували виробництво продовольчих хлібів, відводили земельні площі під кормові й технічні культури або пасовища. Все ж робочий ресурс приватновласницького господарства і в роки війни залишався незрівнянно потужнішим. За результатами сільськогосподарського перепису 1916 р., у поміщицьких господарствах восьми південних губерній чоловіки переважали жінок за чисельністю, в основному за рахунок прийшлого елементу, в співвідношенні 160 до 100. У селянських господарствах цих губерній, навпаки, на 100 чоловіків припадало 170 працюючих жінок [72]. Зокрема, в Подільській губернії на одну тисячу працюючих чоловіків у поміщицьких господарствах числилося 769 жінок, а в селянських – 1253. На 100 дес. посівної площі в господарствах селянського типу робітниця становили

60%, а чоловіки – 40% від загальної кількості працюючих, а в приватновласницьких господарствах співвідношення було зворотнім: робітників 59%, робітниць – 41%. З продовженням війни зазначена тенденція посилювалася [73, 37-38].

Приватновласницькі господарства незрівнянно ширше, ніж селянські, використовували в роки війни працю не тільки прийшлих робітників, але й військовополонених та біженців. Ці категорії робітників становили в поміщицьких господарствах Південної України близько 30% від загальної кількості працюючих чоловіків [74]. У розпорядження Київської губернської земської управи штабом Київського військового округу було направлено двома партіями 17,5 тис. військовополонених [75]. У травні 1916 р. на сільськогосподарських роботах у Подільській губернії перебувало 18,5 тис. військовополонених [76, 47]. Загалом у сільському господарстві України в 1916 р. використовувалася праця близько 200 тис. військовополонених [77, 32]. Окрім цього, в сільську місцевість було відправлено органами влади для участі в польових роботах понад 500 тис. біженців [78, 121]. Праця військовополонених і біженців дала селянам у 1916 р. 1% до наявної чисельності робочої сили, а поміщицьким господарствам – 15,3% [79]. Однак праця військовополонених і біженців характеризувалася низькою ефективністю, оскільки їх розподіл здійснювався хаотично, без врахування потреб сільськогосподарських виробників, крім того, за наказом військового командування, групи військовополонених часто переміщувалися в інші регіони в розпал польових робіт, що ставило сільських господарів у скрутне становище.

Цікаво, що землевласники України, з огляду на ставлення до праці військовополонених і біженців, віддавали перевагу галицьким українцям. Граф Капніст, один із нащадків козацької старшини, надіслав голові Полтавської губернської земської управи листа, в якому висловлювалося бажання одержати для роботи в приватних господарствах губернії на початках добровільної угоди і за плату саме галичан. В опосередкованій формі граф висловлював незадоволення тим, що галицьких військовополонених не залишають в Україні, цій, за його словами, «житниці Європи», а відправляють у губернії Великої Росії. У відповідь губернське земське зібрання надіслало з цього приводу відповідне клопотання «до вищих урядових установ» [80]. Отже, поміщицькі господарства перебували в кращих умовах господарювання, ніж селянські.

Однак тягар війни ставав дедалі відчутнішим і для приватновласницьких господарств, навіть для великого землеволодіння. Найбільше незадоволення власників поміщицьких економік викликали мобілізації чоловіків під час польових робіт і граничні ціни на хліб, впроваджені урядом на другому році війни. Останнє пов'язувалося мимохіть з урядовою політикою на міжнародній арені, посилювало мотиви, які ще раніше ставили під сумнів доцільність союзу царської Росії з Англією і Францією. На надзвичайному загальному зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати 28 листопада – 1 грудня 1916 р. виразник інтересів сільськогосподарських виробників професор П.П. Мігулін ініціював негайне повернення з діючої армії до 2 млн. осіб, мобілізованих з сільської місцевості. За його підрахунками, цей захід

посилив би робочий ресурс сільського господарства Російської імперії у пропорції – один працездатний робітник чоловічої статі на 50 дес. посівної площі. Цікаво, що частина зібрання Всеросійської сільськогосподарської палати, маючи на увазі результати війни, дійшла висновку, що вже не снаряди вирішують суть справи, а робочі руки, гостра нестача яких призводить до трагічного шекспірівського питання: бути чи не бути? За словами Мігуліна, крах сільського господарства тягне за собою «катастрофу майбутнього і самої Російської імперії» [81, 20-22].

Попри ці та інші застереження, зупинити маховик війни і подальші мобілізації було неможливо через ті настрої, які панували в середовищі переважної більшості правлячої імперської верхівки. Остання розцінювала пропозиції, подібні мігулінській, як ілюзорні й позбавлені «серйозного державного горизонту». Люди, які вже звикли з думкою про панування на берегах Босфору й Дарданелл, не могли відмовитися від продовження війни, будь-що-будь, «до переможного кінця». Це засвідчує, зокрема, позиція представника Прогресивного блоку в Державній думі, одного з провідних діячів кадетської партії А.І. Шингарьова. Його промова на зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати стала своєрідною демонстрацією інерційного мислення правлячих кіл царської Росії, які намагалися вирішити всі питання внутрішньо- і зовнішньополітичного життя імперії за рахунок перемоги на полі бою. Шингарьов наполягав на продовженні тотального призову до армії і висловив упевненість у тому, що резерви для цього є, і сільське господарство «не зазнає втрат від подальших мобілізацій». Такої ж думки дотримувалися, за його словами, всі члени військово-морської комісії Державної думи. «Ми з цілковитою впевненістю з'ясували, – акцентував увагу присутніх Шингарьов, – що говорити про звільнення від подальшого призову – абсолютно неможлива річ з позиції державних потреб» [81]. Отже, імперія повільно, але неухильно сповзала в прірву.

Криза сільського господарства була значною мірою наслідком тенденцій, що розвинулися в роки війни в милітаризованій економіці. Промисловість працювала для забезпечення армії необхідними припасами, а селу залишалися жалюгідні крихти. Майже повністю припинилося виробництво різноманітних апаратів, механізмів для обробки полів і збирання врожаю. На третьому році війни зникли з торговельної мережі сокири, лопати, пили, молотки, труби, підкови, дахове й шинне залізо. Вкрай болісною виявилася гостра нестача одягу, взуття, мила, гасу та інших предметів масового попиту. На зміну сірникам у село прийшло первісне кресало, а на зміну мануфактурним товарам – домашнє полотно.

Відсутність товарів масового попиту в торговельній мережі надто кидалося в очі представникам іноземного бізнесу. Генріх Д. Бекер, який протягом тривалого часу був комерційним агентом у С.-Петербурзі, у своїй промові в американському клубі банкірів у липні 1916 р. акцентував увагу присутніх на наступному: «Який би ви не запитали в магазині товар, вам відмовляють, ... товари в Росії необхідні подібно дощу після тривалої посухи» [82, 247]. Ще глибше й конкретніше висловили суть поточного моменту господарського життя представники робітничих організацій Донбасу й

Придніпров'я. «Снарядів накопичилося стільки, – говорили вони, – що і за рік не перестріляєш. А тим часом немає цвяхів, заліза, сільськогосподарських машин, необхідних механізмів і предметів для підприємств і залізниць» [83, 183в].

Дефіцит товарів призвів до небувалого зростання цін і спекуляції. Індекс оптових цін на промислові товари зростав у роки війни більш прискореними темпами, ніж на продукти сільського господарства [84, 206-207]. Цьому сприяло й однобічне регулювання урядом товарного ринку, коли ціни на хліб і м'ясо обмежувалися, а на промислові товари залишалися вільними. Ще більшою виявилася різниця між роздрібними цінами. На третьому році війни ціни на хліб зросли в різних регіонах України майже втричі, а на виробі фабрично-заводської промисловості у 5–10 раз [85]. За свідченням земського агронома В.К.Коля – майбутнього урядовця Центральної Ради УНР, ціна одного пуда цвяхів для підковування коней зросла наприкінці 1916 р. у губерніях Правобережної України до неймовірного рівня – 80 крб. за пуд., тобто в десятки разів перевищила довоєнну ціну [86, 30-31]. Цей приклад особливо яскраво проливає світло на те скрутне становище, в якому опинилися сільські господарі в роки війни. Селянин мусив дбати не тільки для себе, але й для господарства. Навіть коли він мав тільки одного коня, то все одно потрібна була зброя й набір сільськогосподарського інвентаря, ціни на які вийшли за межі здорового глузду. Те саме стосується і мануфактурних виробів. З Херсонської губернії, де селянство традиційно вважалося заможнішим, до Комітету боротьби з дорожнечею надходили повідомлення про неможливість придбати мануфактуру, тому що ціни на неї так піднялися, що «стали неприступними не тільки для незаможних, але й для середнього достатку покупців» [87, 165]. Невідповідне зростання цін на промислові товари у порівнянні з продовольством визнавали й органи міської влади, які мали опікуватися інтересами споживачів сільськогосподарської продукції на своїй території. На зібранні Харківської міської думи 12 січня 1917 р. зазначалося, що розходження в цінах на користь промислових товарів стало надто загрозливим внаслідок того, що уряд стримує ціни на продовольство й ухиляється від регулювання торгово-промислової сфери, де вартість товару піднята до 700% [88, 24].

У роки війни село набувало виключно негативного досвіду в усіх царинах своїх взаємовідносин із владою та державою. Держава забирала на фронт найкращу частину трудових ресурсів, багаторазово зменшувала і без того жалюгідне фінансування агрокультурних заходів [89], демонструє своє безсилля оплачувати за собівартістю сільськогосподарську продукцію. Навіть часописи підприємницьких організацій, які до війни піддавали гострій критиці політику уряду за його прихильність «до сільськогосподарських виробників», почали визнавати, що врожай перших двох воєнних років був реалізований «за неймовірно низькими цінами» [90, 357].

З другої половини 1916 р. прискорювало знецінення російського карбованця. Кількість грошових знаків в обігу збільшилася з початку війни до 1917 р. на 414% [91, 390]. За умов нееквівалентного обміну продовольчих і промислових товарів та

дефіциту останніх це призвело до поступового згорання економічних зв'язків між містом і селом. Гроші втрачали свою головну функцію – бути мірилом вартості товару. «Справа полягає в тому, – відверто констатував часопис всеросійського об'єднання підприємців і торговців, – що сьогоднішнє село нічого не може отримати від міста, а тому нічого не бажає давати. Предмети масового попиту для села виробляються нині в нікчемній порівняно з потребами частці. Природно, що ціна на них неймовірно висока. Гроші й на селі втрачають функцію обміну» [92, 357]. Як наслідок, село починало відгороджуватися від міста, що призвело з часом до ще більшого розбалансування економіки.

Таким чином, війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила критичний рівень. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. Зменшилися посівні земельні площі й прибутки від польового господарства і тваринництва. Найбільших втрат зазнали малі селянські господарства. Утримання на попередньому рівні сільськогосподарського виробництва стало неможливим. Тягар війни посилювався підпорядкуванням промисловості потребам фронту. З торгівельної мережі зникли товари й предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом і селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків і торгового капіталу.

1. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.2. – М., 1956.
2. Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). – М., 1962.
3. Черниговская земская неделя. – 1916. – 29 апр.
4. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сент.
5. Черниговская земская неделя. – 1916. – 29 апр.
6. Промышленность и торговля. – 1915. – 24 окт.
7. Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров. – Пг., 1914.
8. Горно-заводское дело. – 1916. – № 24.
9. Полферов Я.Я. Вказ. праця.
10. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2-3.
11. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). – Ленинград, 1985.
12. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2-3.
13. Подольский хозяин. – 1915. – № 11-12.
14. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2-3.
15. ДАЛО. – Ф.4. – Оп.1. Спр.73.
16. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1915. – № 10-11.
17. Подольский хозяин. – 1915. – № 11-12.
18. Горно-заводское дело. – 1915. – № 44.
19. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 29 окт.
20. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 18 февр.
21. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2-3.
22. Экономическое положение России. – Ч.III.

23. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1916. – № 16-20.
24. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 14 янв.
25. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1916. – № 2-3.
26. *Экономическое положение России.* – Ч.III. – С.22; *Экономическая жизнь Подольи.* – 1916. – № 16-20.
27. *Черниговская земская неделя.* – 1915. – 6 нояб.
28. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
29. *Россия в первой мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах): Статистический сборник.* – М., 1923.
30. *Экономическое положение России.* – Ч.II.
31. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
32. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 6 окт.
33. *Известия Особого совещания по продовольственному делу.* – 1916. – № 27.
34. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1917. – № 2.
35. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
36. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1916. – № 16-20.
37. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
38. *Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.* – 1916. – № 1.
39. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
40. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1916. – № 16-20.
41. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
42. *Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство.* – М., 1917.
43. *Россия в первой мировой войне 1914-1918 гг.*
44. *Промышленность и торговля.* – 1916. – №12.
45. *Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.* – Стб., 1829.
46. *Ежегодник Министерства финансов. Випуск 1916 г.* – Пг., 1917.
47. *Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1917 – лютий 1917 рр.).* – К., 2002.
48. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1914. – № 21.
49. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1914. – №3.
50. *Таблица валового сбора хлебов в Российской империи за 1909-1913 гг. // Экономическое положение России.* – Ч.III. Док. № 1.
51. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1914. – 25 сент.
52. *Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве.* – 1913. – № 7.
53. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1914. – 22 мая.
54. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1914. – № 3.
55. *ДАЛО.* – Ф.34. Оп.1. – Спр.8.; Спр.27.
56. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1914. – 28 авг.
57. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1914. – № 21.;
Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 24 окт.
58. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1914. – № 19.
59. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1915. – 5 марта.
60. *Пажитнов К.А. Влияние войны на условия сбыта и на стоимость жизни // Вестник кооперации.* – 1914. – № 6-7.
61. *Горно-заводское дело.* – 1915. – № 5.
62. *Известия Киевской городской думы.* – 1915. – № 7.
63. *Корелин А.П., Шаццлло К.Ф. П.А. Столыпин. Попытка модернизации сельского хозяйства России // Судьбы российского крестьянства.* – М., 1996.
64. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1915. – 4 июня.
65. *Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.* – Стб., 1841.
66. *Известия Особого совещания по продовольственному делу.* – 1916. – № 29.
67. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1916. – № 16-20.
68. *Вестник сахарной промышленности.* – 1915. – № 5.
69. *Черниговская земская неделя.* – 1915. – 13 марта.
70. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 16 июня.
71. *Киевская земская газета.* – 1916. – 12 авг.
72. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 16 июня.
73. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1916. – № 16-20.
74. *Русские ведомости.* – 1916. – 28 нояб.
75. *Киевская земская газета.* – 1916. – 19 авг.
76. *Экономическая жизнь Подольи.* – 1916. – № 8-9.
77. *Шапошнікова Н.О. Вказ. праця.*
78. *Сердюк О.В. Біженці в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск IV.* – К., 2002.
79. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1916. – 6 окт.
80. *Киевская земская газета.* – 1915. – 20 марта.
81. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1916. – № 12.
82. *Вестник русско-американской торговой палаты.* – 1916. – № 9.
83. *ЦДІА України.* – Ф.2161. Оп.1. – Спр.155.
84. *Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России.* – М., 1960.
85. *Киевская земская газета.* – 1916. – 8 нояб.
86. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты.* – 1917. – № 3-5.
87. *Экономическое положение России.* – Ч.III.
88. *Известия Харьковской думы.* – 1917. – №1-3.
89. *Южно-русская сельскохозяйственная газета.* – 1915. – 26 нояб.
90. *Промышленность и торговля.* – 1916. – №44.
91. *Экономическое положение России.* – Ч.II.
92. *Промышленность и торговля.* – 1916. – №44.

Аграрна історія періоду Української революції 1917-1920 рр.

П.І. Губа

ВИСВІТЛЕННЯ В ПРЕСІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917-1920 РР.)

Актуальність обраної для досліджень теми передусім визначається тим, що відродження української державності в 1917-1920 рр. було неможливим без розробки і здійснення соціально-економічних, насамперед аграрно-селянських перетворень.

За останні роки зазначена проблема знайшла своє відображення в працях відомих істориків України: С. Кульчицького, Я. Малика, Ю. Котляра, І. Хміля, Н. Ковальової та інших. Дослідники різноаспектно аналізували селянське питання в період революційної доби 1917–1920 рр. Об'єктом дослідження цієї розвідки є періодична преса різних партій та організацій, яка виходила в зазначений період у Наддніпрянській Україні, предметом – висвітлення на її сторінках соціально-економічної політики різних урядів періоду Української революції 1917–1920 рр. Метою дослідження є вивчення на матеріалах преси політичних партій стану аграрно-селянської політики, протиборство різних ідейно-політичних напрямів щодо земельної проблеми та причини незавершеності економічної політики на селі в період Української революції 1917–1920 рр.

Газетні матеріали свідчать, що в той час в Україні економічну науку представляла плеяда видатних учених, політиків, серед яких були М. Туган-Барановський, П. Христюк, К. Воблий, В. Косинський, М. Ковалевський, М. Левитський, К. Мацієвич, А. Ярошевич та інші. Під впливом їхніх праць [1–5] розроблялися програми соціально-економічного відродження України. Практично всі представники української економічної думки того часу захищали ідею селянської земельної власності, роблячи при цьому акцент на селянському сімейному господарстві як основі сільськогосподарського виробництва. Водночас вони підкреслювали необхідність збереження великих господарств, які займалися б інтенсивним землеробством і при цьому давали велику частину продуктів харчування для міст і залишки хлібних запасів для вивезення.

Протилежну позицію в Україні відстоювали більшовицькі організації. Ленінську ідею націоналізації землі як захід соціалістичної революції вони нерозривно пов'язували із завданням «соціалістичного» перетворення сільського господарства. Важливим втіленням цієї ідеї в життя, як писала газета «Правда», мав бути «Декрет про землю», який «перетворився б у незаперечний акт життя, проти якого стали б безсилі всілякі замахы поміщиків і їх друзів» [6].

Газетні джерела свідчать, що після консолідації різних політичних сил у Центральній Раді було

здійснено спробу виробити єдиний погляд на шляхи соціально-економічного розвитку України. Так, уже на засіданні 7 травня 1917 року, як інформує «Нова Рада», представники українських партій соціалістичного спрямування, а також делегати, члени Селянської спілки поставили питання про необхідність вирішення назрілих економічних проблем і передусім – земельної справи.

Найбільш успішно в Центральній Раді діяла УПСР, під впливом якої перебувала досить масова організація – Українська Селянська спілка. УПСР, визнаючи необхідність у майбутньому ліквідації приватної власності на засоби виробництва, у своїй програмі-максимум висувала кінцевим завданням «перебудову сучасного капіталістичного ладу в лад соціалістичний», а в програмі-мінімум на період, коли суспільство не готове до «повної соціальної революції», ставила за мету «в межах буржуазного ладу домагатись як шляхом революційним, так і шляхом державно-соціальних реформ» здійснення таких перетворень, які «віддали б в руки працюючого люду всі засоби до підготовки соціального перевороту». Під соціальним переворотом розумілися такі заходи: експропріація підприємств, реорганізація виробництва і розподілу землі на соціалістичних засадах, а також «соціалістичне» управління всім народним господарством, що постійно відбивали на своїх сторінках газети «Боротьба» та «Народна воля» [7].

Інша найвпливовіша партія Центральної Ради – УСДРП – в аграрному питанні виходила з положень основного економічного принципу програми європейської соціал-демократії, який полягав у націоналізації монополій та переведенні їх на загальногромадські потреби. Звідси випливало і ставлення УСДРП до вирішення земельного питання. Українські соціал-демократи виступали проти зрівняльно-передільного принципу проведення земельної реформи, вбачаючи майбутнє сільського господарства не в подрібненні наявних великих приватних господарств, а в передачі їх до рук органів місцевого самоврядування та централізації керівництва сільськогосподарським управлінням.

Ще одна впливова сила – Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) – до весни 1918 року не мала чітких принципів вирішення земельної справи в Україні, хоч один із її авторитетних членів – К. Мацієвич, учений-агроном за фахом, теоретик і практичний організатор громадської і господарської кооперації – взяв активну участь у підготовці Центральною Радою проектів земельної реформи. УПСФ через своїх представників у Генеральному Секретаріаті, Малій Раді та на пленумах Центральної Ради здійснювала значний вплив на аграрну політику тогочасного українського уряду, що регулярно відображала газета партії «Нова Рада».

Кожна із вказаних партій проводила роботу серед різних верств селянства, робітників – вихідців із села, солдат, які належали до селянської верстви. Особливою симпатією серед вказаних категорій

населення користувалася УПСР, до якої "... інколи записувалися цілими селами та фабриками" [8].

Таким чином, усі провідні партії Центральної Ради, незважаючи на деякі розбіжності, стояли на платформі націоналізації землі як перспективи розвитку сільськогосподарського землекористування. Така єдність у визначенні стратегічних установок давала можливість ефективного співробітництва в Раді всіх її основних партій у сфері аграрних перетворень.

III Універсал Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 р. проголосив на території України радикальні соціально-економічні перетворення. Широко висвітлював ідеї Універсалу на своїх сторінках «Вісник Генерального Секретаріату УНР» та інші газети. В Універсали щодо аграрного питання зазначалося: «Віднині на території УНР існує право власності на землі поміщицькі удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі – касується». Усі ці землі проголошувалися «власністю усього трудового народу» [9]. При цьому питання про скасування приватної власності на всі землі взагалі, як це було в радянському Декреті про землю, не ставилося.

Матеріали преси свідчать про розбіжність позицій членів Генерального Секретаріату з приводу аграрного питання. Коли 25 листопада текст III Універсалу було опубліковано в урядовому «Віснику Генерального Секретаріату УНР», датованому 11 (24) листопада 1917 р., то поряд із текстом було вміщено роз'яснення до нього від імені Генерального Секретаріату, яке уточнювало положення аграрної частини Універсалу. У роз'ясненні Генеральний Секретаріат наголошував на тому, що земельні комітети не мають права відбирати землю у її власників. За даними газет, на місцях із цього приводу приймалися відповідні рішення. Так, у резолюції представників селянських спілок Таращанського повіту від 3.12. 1917 р. було зазначено, що «всею землею до Українських Установчих Зборів розпоряджається повітовий та волосні земельні комітети. Земля не повинна ділитись самими селянами, поки Українські Збори не вироблять закону про передачу землі до рук народу» [10].

У газетах певне відображення знайшли спроби Центральної Ради здійснити власну фінансову політику як одну з умов зміцнення української держави. Газети повідомляли, що першим кроком формування національного бюджету було введення в Україні власної податкової системи ще навесні 1917 р. Так, 23 квітня 1917 року Центральна Рада прийняла постанову про «Оподаткування українського населення на національній основі». Більш детально про національне оподаткування всього українського народу, виходячи з принципу поступово-прибуткового податку в конкретних розмірах, розробку організації оподаткування всього українського населення при кожному губернському комітеті, де повинні були діяти фінансові комісії, які надсилали всі гроші, отримані як національний податок, до українського фонду, дають нам «Вісті з Української Ради» [11].

На засіданні Генерального Секретаріату від 29 грудня 1917 р. обговорювалося питання про випуск власних національних грошей. Так, на засіданні Секретаріату, як інформує «Народна воля», член УПСР С. Шелухін заявив: «Треба, щоб українські гроші мали свій окремий курс і окрему валюту» [12].

Однак відозви, закони, не підкріплені ніякими примусовими діями, не мали впливу на маси, і Центральній Раді до самого кінця своєї діяльності так і не вдалося організувати сплату населенням податків і налагодити випуск власних грошових знаків.

Важливим пунктом програми розбудови Української держави в період гетьманства П. Скоропадського було вирішення соціально-економічних проблем, заплутаних діяльністю попередньої влади. З метою відродження економічного життя новий уряд перш за все вжив рішучих заходів – відновив право приватної власності та вільного підприємництва. Із цього приводу «Киевская мысль», висвітлюючи заяву з'їзду хліборобів-власників (у якому гетьманський Уряд бачив свою опору), що відбувся у квітні 1918 р., підкреслювала: «Мы, крестьяне-собственники, заявляем, что не признаем Рады, министров и земельных комитетов и просим их немедленного удаления, а все награбленное ими под видом закона должно быть возвращено» [13].

З українських партій, які сформувалися упродовж 1917 року, але зовсім не були представлені в Центральній Раді або лише індивідуально й настільки, що не могли мати впливу на її політику, за відстоювання принципу приватної земельної власності виступили на початку 1918 року лише дві – Українська демократично-хліборобська партія і «Союз земельних власників». Обидві партії були однак стосовно основних питань оборони приватної власності.

Газетні матеріали дають можливість з'ясувати причини таких тимчасових економічних зрушень в Україні у період гетьманської доби. По-перше, рівень життя в державі в 1918 році був привабливішим, ніж у північній сусідки, звідки не припинявся потік емігрантів. Так, одна із газет – «Приднепровский край» (Харків), аналізуючи економічне становище Росії, а також порівнюючи економіку України з економікою усєї Європейської Росії, писала: «Дані про населення і простір України дозволяють зробити висновок, що в Україні господарська діяльність розвинута більше, ніж у всій Європейській Росії того часу. Велика кількість населення сіл свідчить про значний розвиток сільського господарства, а інтенсивний розвиток міст – про розвиток промисловості» [14].

За даними періодичної преси, після жовтневого перевороту Україна перетворилася на перевалочну базу купців, промисловців, землевласників, які проводили валютні та торгові операції. Багато купців і промисловців вкладали гроші в українські банки. У великих промислових містах, таких як Київ, Харків, Одеса та інших, створювалися філіали російських валютних банків, різні акціонерні товариства тощо. Це відображали газети «Голос Києва», «Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины», «Одесская мысль», «Вісник Одеси» та інші. Так, газета «Голос Києва» (від 6.09. 14. 11. 1918 р.) інформувала про створення акціонерних товариств у містах та селах України [15].

Із матеріалів інших газет видно, що політика уряду Гетьманату не знаходила підтримки серед українських партій, особливо з приводу прийняття аграрного закону, за яким приватне землеволодіння обмежувалося 25 десятинами і Державному земельному банку надавалося право придбання

земель з метою їх продажу селянам у розмірах, необхідних для збільшення їхніх ділянок не вище визначеної законом межі. Ось чому П. Скоропадський зробив перестановки в уряді, а 20 червня 1918 р. направив лист Ф. Лизогубові, в якому останнього звинувачували в саботуванні розробки земельної реформи та впровадженні її в життя, про що інформувала газета «Відродження» [16].

Улітку 1918 р. газети широко публікують два земельні закони, затверджені гетьманом від 8 і 15 липня: «Закон про засоби боротьби з розрухою селянського господарства» та «Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави» [17].

Завдання врятувати сільське господарство від занепаду і спрямувати аграрні перетворення у перевірене часом русло довелося вирішувати урядовцям Української держави П. Скоропадського. Особливо цінним для них мав стати світовий досвід розвитку сільського господарства, інакше невизначеність аграрного питання, як справедливо зазначив учасник Особливої Наради з розробки земельної реформи 10 грудня 1918 р. Н. Савицький, загрожувала відкинути Україну й Росію на манівці світового господарства [18, 68].

Змістом своєї аграрної реформи гетьман П. Скоропадський проголосив примусове втручання держави в розподіл землі, створення середнього селянського землеволодіння. Підготовку теоретичної програми реформи уряд поклав на науковців. До роботи над земельним законом, яку вели аграрні комісії міністерства земельних справ (МЗС) у серпні – грудні 1918 р., були запрошені відомі вітчизняні фахівці у земельній справі: К. Мацієвич, професори В. Шацький, А. Ярошевич, В. Косинський, К. Воблий, Л. Яснопольський, М. Черененков та багато інших [19].

Газетні матеріали свідчать, що в період Директорії аграрна політика держави набувала принципових змін, хоч серед партій, які створили Директорію, мали місце певні розходження, особливо в питанні про селянську власність на землю. Так, газета «Нова Рада», публікуючи Декларацію уряду Директорії до українського народу, вказувала: «Всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в їх попередніх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян. Верховне порядкування цією землею належить Директорії УНР» [20].

І все ж газетні джерела підтверджують, що фактично Директорія, проголошуючи соціалістичні перетворення на селі з визнанням верховної державності на землі, практично не зробила належних висновків із попередніх помилок соціалістичних партій за часів Центральної Ради. Це відбилося в Земельному Законі Директорії УНР від 8 січня 1919 р. Розходження між політичними партіями позначилися уже при обговоренні земельного закону УНР та одразу після його прийняття й публікації. Так, за схвалення закону голосували українські соціалісти-революціонери, українські соціал-демократи й соціалісти-самостійники, а проти висловилися українські соціалісти-федералісти.

Проте реалізацію земельного закону Директорії земельні управи могли здійснювати лише на дуже обмеженій території України, бо упродовж трьох років українська влада мусила вести війну у важких умовах з більшовиками, Денікіним і Польщею. У газетах

визначалися ті протидії, які були спрямовані проти економічної самостійності України. Викриваючи загарбницьку економічну політику більшовицького керівництва в Україні, коли «продзагон» здійснювали «продрозкладку», О. Телешівський у статті «Як більшовики дбають про Україну» (газета «Український козак» від 8 червня 1919 р.) зауважував, що їхня політика була спрямована на «знищення усіх слідів економічної сепаратності України, цебто: цілковите зруйнування української кооперації, знищення фінансової кооперації (як Українбанк, Союзбанк), передачі все це діло до рук російської економіки», про що йшлося і в доповіді Г. П'ятакова на таємному засіданні колегії Ради Народного господарства [21].

Своєрідно оцінював становище в сільському господарстві України у 1919 р. В. Блакитний. Він вважав, що форми господарювання в сільському господарстві можуть бути: 1) державні, культурні і промислові маєтки; 2) колективні господарства; 3) маєтки; 4) кооперативні господарства. Він у 1919 р. відзначав, що «земельна політика комуністів базується не на аналізі української дійсності, а головним чином на досвіді Радянської Росії, історично-побутовий уклад якої відрізняється від умов України» [22, 3–5].

Із матеріалів преси видно, що Директорія проводила радикальнішу фінансову політику. Вона почала її з підготовки грошової реформи. При міністерстві фінансів було створено відповідно комісію, до якої ввійшли: М. Мазуренко – в.о. міністра фінансів, С. Остапенко – міністр народного господарства, професор М. Туган-Барановський – експерт.

Після прийняття закону Радою Міністрів, 10 січня 1919 р. було оголошено обмін грошей. Однак проводити грошову реформу виявилось дуже складно через брак на місцях українських грошових знаків, а на Лівобережній Україні через бойові дії та пересування червоних військ грошова реформа навіть не розпочалася.

Таким чином, огляд матеріалів української періодики, які відображають економічне життя в Україні 1917 – початку 1920 рр., свідчить, що соціально-економічним питанням преса приділяла порівняно менше уваги, ніж проблемам політичного життя. Скупість економічної інформації в українських газетах можна пояснити різними причинами. Об'єктивно це те, що в умовах громадянської війни при необхідності ведення боїв за збереження української держави українські уряди не мали змоги здійснювати свої наміри щодо економічних перетворень в Україні. Причиною суб'єктивного характеру було те, що соціально-економічна політика різних урядів не тільки не була послідовною навіть протягом кожного з основних періодів революції, але й часто змінювалася при переході влади від одного уряду до іншого.

Програма соціалізації землі, на позиції якої стояли провідні українські партії, сприймалася більшістю селян не як конструктивна програма, не як шлях до утворення великих кооперативних господарств, а лише як заклик до ліквідації великого приватного землеволодіння. Спроби ж його відновлення, повернення землі й майна поміщикам, відновлення їхньої власності на землю викликали різкий опір основної маси селян.

Матеріали преси свідчать, що речники ідеї української державності, безперечно розуміли, що самостійність України може бути досягнута за умови ефективної економічної політики, сприйнятої народом. Однак роль зарубіжного досвіду щодо вирішення аграрного питання українські уряди періоду революції недооцінили. Так, аграрна політика Центральної Ради й Директорії не орієнтувалася на досягнення інших країн. Інтерес Директорії до вирішення земельного питання у світі був запізнілим. Уряд Української держави, розробляючи аграрну політику, виявив прагматичніший підхід до досвіду європейських країн, але не скористався ним.

Проте результати аграрних перетворень свідчать, що фактичний провал (із різних причин, однією з яких є нехтування світового досвіду) економічної політики на селі – і Центральної Ради, і гетьманського Уряду, і Директорії – був однією з основних причин невдач у боротьбі за незалежність доби національно-визвольного руху в Україні 1917–1920 рр.

1. *Воблий К. Земельне питання в програмах різних партій. – К., 1917.*
2. *Туган-Барановський М. Остання мета кооперації // Українська кооперація. – К., 1918. – Кн. 1.*
3. *Туган-Барановський М. Невідкладна справа // Українська кооперація. – 1919. – Кн. 1.*
4. *Робітнича газета. – 1918. – 25 жовтня.*
5. *Нова Рада. – 1917. – 25 травня.*
6. *Правда. – 1917. – 17 листопада.*
7. *Народна воля. – 1917. – 11 травня.*
8. *Боротьба. – 1917. – 31 грудня.*
9. *Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 11 листопада.*
10. *Селянська думка (Тараща). – 1917. – 27 грудня.*
11. *Вісті з Української Ради. – 1917. – 28 квітня.*
12. *Народна воля. – 1918. – 1 січня.*
13. *Киевская мысль. – 1918. – 30 апреля.*
14. *Приднепровский край (Харків). – 1918. – 1 мая.*
15. *Голос Києва. – 1918. – 6, 13 вересня; 14 листопада.*
16. *Відродження. – 1918. – 22 червня.*
17. *Киевская мысль. – 1918. – 20 липня.*
18. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 68.*
19. *Повідомлення уряду // Нова рада. – 1918. – 14 травня.*
20. *Нова Рада. – 1918. – 14 грудня.*
21. *Телешківський О. Як більшовики дбають про Україну // Український козак. – 1919. – 8 червня.*
22. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4302. – Оп. 1. – Спр. 82.*

О.М. Любовець

АГРАРНА ПРОГРАМА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНО-ХЛІБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ

Характерною ознакою сучасного політичного життя більшості країн стало зростання ролі партій. Однак в українському суспільстві, з огляду на тривалий період однопартійності, тільки за сучасних умов з'являється усвідомлення того, що без сильних політичних партій неможливе демократичне функціонування влади. У контексті цього актуальним є ретельне дослідження, критичне осмислення та творче використання досвіду діяльності українських політичних партій на попередніх етапах вітчизняного

історичного розвитку. Особливе місце серед них, безперечно, посідає період Української революції 1917–1920 рр.

Останнім часом, поряд із вивченням історії діяльності провідних соціалістичних партій доби революції, дослідники почали цікавитися й правими консервативними партіями, зокрема Українською демократично-хліборобською партією. Аналізові політичної програми партії присвячено статтю Ф. Турченка і Н. Заліської [1]. Діяльність УДХП протягом усього періоду революції висвітлена в дисертації О. В. Піскорського [3] та брошурі О. Любовець [2]. Водночас перспективним, на наш погляд, є вивчення аграрної програми УДХП. Мета статті – з'ясувати основні положення аграрної складової УДХП. Об'єкт вивчення – програмні положення УДХП, предмет – їхня аграрна складова.

Загальновідомо, що однією з основних проблем, яку повинна була розв'язати революція, була аграрна. Тому цілком природно, що на політичній арені України з початком революції оформилося багато партій, які репрезентували інтереси землевласників і селян. Однією з таких стала Українська демократично-хліборобська партія, установчий з'їзд якої відбувся 29 червня 1917 року в м. Лубнах Полтавської губернії.

На з'їзді із різних повітів Полтавщини прибуло близько 1000 делегатів. За своєю соціальною належністю це були поміщики, представники середніх і заможних верств селянства, інтелігенції. У центрі уваги форуму було обговорення проекту партійної програми і, насамперед, земельної справи. Збори підтримали ідею створення Земельного національного фонду для наділення землею безземельних і малоземельних селян, але лише за викуп. Для поповнення Земельного фонду пропонувалося негайно заснувати Український Земельний Банк, який би здійснював закупівлю земель. Ключовим у цьому питанні було збереження приватної власності на землю. Як свідчить опублікований пресою звіт, саме проблема форми власності на землю викликала на з'їзді бурхливу дискусію між його делегатами та сторонніми особами, які спостерігали за його ходом. Делегати-селяни, відстоюючи необхідність приватної власності на землю, доводили, що її відсутність зліквідує мотивацію та зацікавленість селян у власній праці [4].

З'їзд обрав керівний партійний орган – Раду. Після установчого з'їзду члени Ради партії (пізніше її стали називати Управою) розгорнули активну діяльність стосовно фундації місцевих організацій. Уже до кінця літа 1917 р. партійні організації виникають в інших повітах Полтавщини, а також на Харківщині, Київщині, Чернігівщині, Херсонщині. Найбільш чисельні й активні осередки діяли на Полтавщині, насамперед у Лубенському повіті. По інших регіонах, як свідчить С. Шемет, було організовано лише невеличкі гуртки, що склалися переважно з інтелігенції [5, 64].

У серпні 1917 р. розпочалася розробка партійної програми. Було підготовлено три проекти, авторами яких стали В. Липинський, В. Андрієвський і С. Шемет. Планувалося надрукувати всі три проекти, але вийшов у світ у Лубнах у жовтні 1917 р. лише проект, написаний В. Липинським, який і став офіційною програмою партії. У цілому видана програма відповідала основним положенням партії, ухваленим на

установчому з'їзді, які були значно розширені та доповнені.

Особливу увагу було приділено земельному питанню. УДХП виступала за визнання двох форм землеволодіння – приватної й орендної. Вона запропонувала власні шляхи проведення земельної реформи в Україні. Основоположним принципом вважалося те, що вирішувати цю проблему має право тільки законно обраний на Українських Установчих Зборах Сейм, а не Російські Установчі Збори. Це впливало з розуміння того, що Україна мала свої особливості розвитку сільського господарства, а також власні національні традиції землекористування, відмінні від російських. Наслідком такої реформи мало стати перетворення України в край високорозвиненого, інтенсивного фермерського господарства.

Стосовно інших пунктів земельна програма хліборобів-демократів мала спільні позиції з іншими партіями. Так, вони підтримали вимогу ліквідації величезних поміщицьких латифундій, виступили проти надмірної концентрації землі в одних руках і проти земельної спекуляції. Контроль за цими процесами покладался на державу, тому і підтримувалася ідея створення Українського Державного Земельного фонду. Він мав формуватися за рахунок передачі до нього казенних, кабінетських, церковних, монастирських, удільних та інших земель. За задумом ці землі потрібно було розділити на хутори й роздати селянам на правах приватного володіння. Розмір хутора мав відповідати якості землі й бути не нижче так званої трудової норми, яка для кожної місцевості передбачалася різна. Однак лідери партії вважали, що держава повинна виплатити викуп за конфісковану землю приватним землевласникам [6, 137–139]. Виступивши за збереження приватної власності на землю, партія тим самим протиставила себе урядовим українським політичним партіям. Саме цей пункт її програми давав привід соціалістам вважати її антинародною, поміщицькою партією.

Різні підходи щодо методів реалізації земельної реформи спричинили поступовий перехід партії в опозицію щодо урядової політики Центральної Ради. Однак поки йшла боротьба Центральної Ради з Тимчасовим урядом за надання Україні прав широкої національно-територіальної автономії, УДХП не виступала відкрито проти неї, дотримуючись тактики єдиного національного фронту.

Різно негативно сприйняла УДХП III Універсал Центральної Ради, яким скасовувалася приватна власність на землю, вважаючи його таким, що не відповідає реальним соціально-економічним умовам України. Однак здійсненню конкретних заходів протесту проти впровадження цього положення в життя, перешкодив початок війни з Радянською Росією.

Після підписання Брестського мирного договору та звільнення території України від радянських військ УДХП стає у відкриті опозицію щодо політики Центральної Ради. Урядовий курс і становище країни в цілому оцінювала негативно. На думку її лідерів, уряд В.Голубовича не виражав інтересів широких верств українського суспільства, спирався лише на більшість у Центральній Раді, а не на більшість народу, і тримався при владі силою неукраїнських багнетів. Політика уряду, за переконанням партії, суперечила інтересам землевласницьких елементів, бо своїм

законом про соціалізацію землі “культивувала земельну анархію” [4].

УДХП прагнула легітимним шляхом вплинути на державні керівні структури з метою зміни аграрної політики. 25 березня 1918 р. за ініціативою УДХП у Лубнах скликається хліборобський з'їзд, на який прибувають близько 2000 селян із шести північних повітів Полтавщини. Основним предметом обговорення з'їзду стала аграрна політика Центральної Ради, яка була визнана руйнівною для держави і всього народного господарства. З'їзд ухвалив низку постанов з вимогами зміни існуючого стану речей, головними серед яких були: визнання принципу приватної власності як основи народного господарства; негайне повернення господарям права власності на землю та майно; залишення певного мінімуму землі в руках власників і передача решти землі на орендних умовах малоземельним селянам; правове забезпечення рівних умов політичної діяльності для соціалістів і не соціалістів; поповнення Центральної Ради представниками партії [7, 157]. Для передачі цих вимог Центральній Раді з'їзд обрав делегацію на чолі із С.Шеметом, до складу якої ввійшло 200 селян і 5 членів Головної Управи партії.

26 березня делегація прибула до Києва і хотіла зачитати постанови з'їзду на загальних зборах Центральної Ради, але дозволу М.Грушевського як Голови Ради вона на це не отримала. Замість цього відбулися тільки переговори частини делегації із представниками партійних фракцій. На цій зустрічі було викладено вимоги УДХП. Більшість із них представники провідних партійних фракцій Центральної Ради відкинули. Єдине, що було обіцяно, – внести незначні поправки до земельного закону.

Після такої невдалої спроби вплинути за допомогою селянської делегації на Центральну Раду стосовно зміни її аграрної політики керівники делегації приймають рішення знайти порозуміння із Союзом земельних власників і скликати на 28 квітня 1918 р. загальний з'їзд усіх хліборобських організацій. На з'їзді планувалося обговорити земельне питання і домагатися скасування земельного закону Центральної Ради та повернення права приватної власності на землю.

На 28 квітня 1918 р. до Києва на запланований загальний хліборобський з'їзд з'їхалися делегати від усіх хліборобських організацій. Але вже в перший день попередніх переговорів стало зрозуміло, що між двома хліборобськими партіями – УДХП та Союзом землевласників – існують суттєві розбіжності з двох принципів питань. Союз землевласників виступав проти примусового викупу поміщицьких земель, задовольняючись лише проголошенням непорушності принципу приватної власності на землю, і хотів скинути Центральну Раду, замінивши її сильною одноосібною владою. Водночас УДХП стояла на позиції необхідності примусового викупу великих земельних маєтків і досягнення компромісу з Центральною Радою без її усунення від влади. Лідерам обох партій не вдалося дійти порозуміння, тому було вирішено проводити два окремі партійні з'їзди.

Наступного дня, 29 квітня 1918 р., німецька військова влада не дозволила УДХП проведення партійного з'їзду, посилаючись на наказ фельдмаршала Айхгорна від 25 квітня. З огляду на це значна частина рядових членів партії була присутня

на з'їзді Союзу землевласників і брала участь у виборах гетьмана, проголосувавши за його обрання.

30 квітня, уже з дозволу нової влади, відбувся партійний з'їзд УДХП. Обговоривши події попереднього дня, його делегати вирішили спочатку з'ясувати позицію гетьмана щодо найважливіших державних проблем і тільки тоді визначити своє ставлення до гетьманського режиму. З цією метою було вироблено заяву до гетьмана, яку відвезла до П.Скоропадського спеціально вибрана делегація від з'їзду. У заяві зазначалося, що партія визнає нову владу тільки в разі дотримання нею певних умов, серед яких була й вимога проведення широкої земельної реформи. Отримавши позитивну відповідь від гетьмана, делегати з'їзду вирішили визнати нову владу. З цього можна зробити висновок, що УДХП не брала безпосередньої участі у підготовці державного перевороту.

Формуючи перший гетьманський уряд, лідери УДХП розраховували, що членам партії будуть запропоновані певні посади. Для цього з гетьманом велися переговори, але партія не отримала жодного поста в кабінеті Ф.Лизогуба і опинилася поза урядовою діяльністю. Ця обставина, а також персональний склад гетьманського уряду зумовили опозиційне ставлення партії щодо нього. УДХП стала членом першого опозиційного гетьманові міжпартійного органу – Українського національно-державного союзу (УНДС). У цілому опозиційна діяльність партії виражалася в поданні гетьману та іншим вищим урядовцям різних заяв, звернень з метою сприяти демократизації та українізації гетьманської влади.

Опозиційну позицію проводу УДХП до гетьманського уряду підтримали й місцеві партійні осередки. 9 червня 1918 р. повітовий партійний з'їзд у Лубнах вирішив доручити Генеральній Управі звернути увагу уряду на те, що його політика є порушенням слова гетьмана докладати всіх зусиль для розбудови української незалежної держави, даного ним 30 квітня 1918 р. з'їздові УДХП. Своє зауваження Лубенський з'їзд сформулював у зверненні до гетьмана. Крім критики кадрової політики уряду, в документі містилися ще вимоги прискорити розробку земельної реформи [8, 244–245].

Спробу вплинути на гетьмана зробили й делегати П партійного з'їзду, який відбувся 26–28 жовтня 1918 р. у Києві. З'їзд обрав делегацію у складі 12 осіб на чолі з С.Шеметом, яка відвідала П.Скоропадського і виклала йому позицію партії щодо внутрішнього становища в державі [9]. Члени делегації, які територіально репрезентували різні регіони України, висловили незадоволення політикою гетьманського уряду щодо селянства. На багаточисленних прикладах гетьманові доводили, що його закон про ліквідаційні комісії, які повинні були законним шляхом вирішувати всі претензії поміщиків до селян, не виконується, що й надалі продовжує існувати практика накладання контрибуцій на селян, заборонена законом. За словами С.Шемета, гетьман був стурбований таким станом речей і наполягав, щоб ці дані були передані делегацією Голові Ради Міністрів Ф.Лизогубу [5, 74]. Однак аудієнція з Ф.Лизогубом, як і попередні відвідини, нічого конкретного не принесла.

Таким чином, усі ці факти та документи суперечать наявній в історичній науці оцінці УДХП

як прогетьманської партії. Вони засвідчують, що, незважаючи на в цілому позитивне сприйняття партійним загалом гетьманського перевороту, конкретна діяльність гетьманського уряду, зокрема його аграрна політика, викликала незадоволення партії і змусила її перейти в опозицію. Водночас УДХП не відкидала можливості співробітництва із гетьманом особисто і з його урядом, категорично не поділяючи ідеї організації збройного виступу проти нього. З метою прискорення проведення аграрної реформи УДХП погодилася надати своїх представників до складу окремої Комісії для вироблення основ земельної реформи, статут якої був ухвалений на засіданні Ради Міністрів 12 листопада [10]. Результативно попрацювати цій Комісії не вдалося через різку зміну ситуації в Україні.

14 листопада 1918 р. П.Скоропадський під тиском Антанти змушений був підписати Грамоту про федерацію України із майбутньою небільшовицькою Росією. Підписання цієї Грамоти стало тяжким ударом для УДХП, яка поклядала значні сподівання на П.Скоропадського як на людину, здатну відбудувати та відстояти незалежну Українську Державу. На знак протесту хлібороби-демократи вивели своїх представників зі складу Комісії з розробки аграрної реформи, заявивши, що поки Україна не буде самостійною державою, вирішення аграрної проблеми неможливе, так само як і їх перебування в комісії [11, 286].

Після повалення Гетьманату П.Скоропадського партія визнала Директорію законною українською владою, але дуже скоро розчарувалася в її політиці. УДХП завжди ставилася опозиційно до основних напрямів політики Директорії. Як і колись за часів Центральної Ради, вона різко виступала проти соціалізації землі, яку під впливом есерів намагалися реалізувати практично всі уряди Директорії. Така політика вважалася згубною для сільського господарства України і не відповідала нормам цивілізованого господарювання. Партія залишилася на своїй позиції в цьому питанні, вважаючи, що земля повинна перейти до селян у власність за викуп. Усі вимоги щодо проведення реформи мала взяти на себе держава. Саме за рахунок проведеної таким чином аграрної реформи пропонувалося упорядкувати розладнану фінансову систему країни. Певною мірою це відбивало настрої частини селянства, яке отримання землі у володіння та за викуп при оформленні відповідних документів розглядало як гарантію своїх прав на неї [12, 11].

Невизнання політичного курсу Директорії стало основною причиною участі партії в опозиційних органах, зокрема, її входження до Українського Національного Державного Союзу (УНДС), установчі збори якого відбулися 15 липня 1919 р. Своєю позицію Союз виклав у “Записці Головної Ради Національно-Державного Союзу”, яка була представлена Директорії. У документі ставилися вимоги вирішити земельне питання, наділивши селян землею за викуп, упорядкувати фінансову систему держави. Політика Директорії та уряду трактувалася як “більшовицька”, що прагне “диктатури Центральних Комітетів есерів та соціал-демократів по шляху орієнтації на міжнародну революцію”, за що й була піддана гострій критиці [13, 66].

Поряд із УНДС представники УДХП ввійшли також до складу Бюро українських демократичних партій у Варшаві, яке виступало із критикою Директорії за невміння налагодити нормальне економічне життя, анархію, ідеологізацію зовнішньої політики. Беручи участь у цих опозиційних органах, партія водночас відкрито не виступала проти Директорії, використовуючи переважно легітимні форми боротьби, залишаючись тим самим вірною своєму принципу необхідності консолідації українських державницьких елементів.

Діяльність партії на терені України поступово згорталася з огляду на втрату Директорією території. Із втратою Кам'янець-Подільського в середині листопада 1919 р. значна частина членів партії залишилася в місті після його взяття поляками. Згодом більшість партійних лідерів емігрує за кордон. Тут знову ж за ініціативи С.Шемета і при активній участі В.Липинського засновується в 1920 р. Український союз хліборобів-державників. На території України фактично до кінця 1920 р. діяльність окремих партійних осередків припиняється і таким чином закінчується історія Української демократично-хліборобської партії.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в Українській революції УДХП репрезентувала приватновласницькі інтереси національно налаштованих заможних верств українського суспільства, насамперед селянства та землевласників. Вона запропонувала власну програму вирішення аграрної проблеми. Сучасний історичний досвід показує, що земельна програма УДХП, яка ґрунтувалася на визнанні двох форм землеволодіння – приватної й орендної – була більш реалістичною, повніше враховувала національні традиції й відповідала на той час інтересам середніх і заможних верств селянства (які і є основою сільського господарства країни). Однак вона не могла задовольнити малоземельне та безземельне селянство і в екстремальних умовах революції фактично була приречена на провал.

1. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української хліборобської демократичної партії // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.
2. Любовець О. Нарис історії Української демократично-хліборобської партії (1917–1920 рр.). – К.: ІПІЕНД, 2002.
3. Піскорський О.В. Українська демократично-хліборобська партія: ідеологія, досвід, уроки: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2001.
4. Вісник Лубенського громадського комітету. – 1917. – 6 липня.
5. Шемет С. До історії Української Демократично-Хліборобської Партії // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Зб. 1.
6. Нарис програми Української Демократичної Хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг-Фенікс, 1993.
7. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Прага, 1921. – Т. 2.
8. Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967.
9. Нова Рада. – 1918. – 12 листопада.
10. Нова Рада. – 1918. – 13 листопада.
11. Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 1062. – Оп. 2. – Спр. 1.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 1.

С.В. Корновенко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА Н.МАХНА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Трансформаційні процеси останнього десятиріччя минулого століття в Україні зачепили не лише економіку, політику, а й науку, суспільствознавчим компонентом якої є історія. У цьому контексті історія України, яка довго була під заборонаю, почала жити самостійним життям [1, 3]. Це зумовило посилення дослідницького інтересу до всіх сторінок вітчизняної минувшини, у тому числі й Української революції 1917–1920 рр. Серед складного комплексу подій цього непересічного явища не останнє місце належить такій колоритній фігурі, як Нестор Іванович Махно. Складність зумовлена тим, що необхідно, критично проаналізувавши здобутки радянської історіографії, переосмислити усталені стереотипи, визначити й дослідити мало відомі сюжети у діяльності справді селянського лідера.

Стан наукового вивчення махновщини дозволяє твердити, що це явище, як і його лідер, стали предметом самостійного наукового вивчення [2–13 та інші]. З іншого боку, не повністю з'ясовано залишається соціально-економічна політика Н. Махна на селі. У зв'язку із цим метою пропонованої статті є вивчення соціально-економічної політики “батьки” на селі. Об'єкт дослідження – махновщина, предмет – соціально-економічна політика Н. Махна.

Вже на еміграції, у Парижі, у 1929 р., згадуючи про свою участь у буремних революційних подіях, Нестор Іванович щиро зізнався, що на його долю випало щастя підпасти під ідейний вплив Володимира Антоні [14, 29]. Саме від цієї людини молодий Н. Махно почерпнув перші ази бунтарства, обрамленого філософією революції та анархізму. Очевидно, що Нестор не був винятком серед когорти молодих революціонерів початку ХХ ст., які вкладали власний зміст у такі загадкові, майже містичні поняття, як революція, свобода. Це не лише через брак освіти, а, на наш погляд, через те, що це була данина тогочасній моді, атмосфері загального революційного піднесення, коли люди, яких не влаштовувала реальність, хапалися за будь-яку соломинку порятунку, будь-яку світоглядну систему, що дозволила б їм виступити проти дійсності, обґрунтувавши право на такі вчинки. Підтвердження нашій тезі знаходимо вже у мемуарах В. Антоні, який згадував, що члени “Союзу бідних хліборобів” (анархістська організація у Гуляй-Полі, під ідейним впливом якої перебував Н. Махно, – автор) читали будь-яку літературу, в якій траплялися слова “революція”, “соціалізм”, нечітко розуміли анархізм у трактуванні П. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна [Цит. за 15, 39].

Важливим чинником формування політичних поглядів Н. Махна стало його перебування у в'язниці, з якої його звільнили події Лютневої революції. Можна з упевненістю говорити, що саме там остаточно оформилися його політичні погляди. Їхньою сутністю стала боротьба проти держави, яку він розумів як антипод вільної праці, рівності, солідарності. Рушійною силою у цій боротьбі для Нестора

Івановича було селянство – потужна революційна сила [16, 8–9; 14, 29]. Він, як ніхто інший, вірив у революційність селян, їхню здатність до неперимерної боротьби [17, 63]. Ставку на нього Н. Махно робив не випадково, адже воно становило більшість населення тогочасної України, а низький соціально-правовий статус був основою його революційності [18, 7].

Вихідець із селянського середовища, “батько” напрочуд тонко розумів психологію селян, їхні прагнення й бажання. Для нього вони були друзями, безіменними революційними анархістами-борцями, які у своєму житті не знали, що значить обманувати один одного. Вони були чистими селянськими натурами, яких важко було як переконати в чомусь, так і зневірити у вже сформованих ідеалах [16, 10, 42]. І лише у тісному зв’язку із селянством, на переконання махновців, можна було задовольнити прагнення селян і реалізувати свої програмні положення [19].

Немає достатньо підстав, враховуючи навіть активну революційну діяльність Н. Махна, говорити про махновщину і про нього як про виключно деструктивне явище, оскільки, заперечуючи, у тому числі й збройно, він намагався і конструювати модель, відмінну від тієї, проти якої боровся. Так, “Харьковский набат” (газета харківської групи анархістів – автор) цілком справедливо, на нашу думку, зазначав, що поряд із критикою реальності, анархісти пропонують напрямки і творчої діяльності. “Про нашу позитивну позицію, – писала газета, – можна дискутувати, але її наявність заперечити не можна” [20]. Зміст їхньої конструктивної позиції відображено й у різноманітних прокламаціях. Так, в одній із них йшлося про те, що махновці воюють проти монархістів, більшовиків за вільний, ні від кого незалежний радянський лад без влади, її довільно написаних законів. Змодельована ними суспільна організація – радянський лад – вища форма безвладного, бездержавного соціалізму. Це громадське життя, при якому кожен, хто працює окремо, і суспільство в цілому може створювати самостійно свій добробут, виходячи із принципу солідарності та рівності. Ради, обрані трудящими, виконують волю й порядок своїх виборців, а тому не є владними інститутами. За таких умов земля, фабрики, заводи, інше народне багатство належить всьому суспільству – соціалізовані. Засобом досягнення цього ідеалу проголошувалася боротьба не на життя, а на смерть, зі зброєю в руках проти будь-якої влади і гноблення [21, 2].

Належне місце у програмі та діях махновців відводилося земельному питанню. Травень-серпень 1917 р. – період активного обговорення і прийняття рішень селянами контрольованої махновцями території з найважливішого для них – земельного питання. На травневому з’їзді в Олександрівську вони ухвалили резолюцію, в якій йшлося про перехід землі без викупу у користування трудящих, що знайшло відображення і в декларації Гуляйпільського Селянського Союзу [16, 31–32]. У червні 1917 р. селяни відмовилися виконувати свої орендні зобов’язання, вимагаючи після жнив відібрати у поміщиків та куркулів землю, розподіливши її між собою [16, 44]. Під час збройного виступу Л. Корнілова, у Гуляйполі працював черговий з’їзд рад, на якому, крім іншого, обговорювалася практична ліквідація поміщицького та куркульського землеволодіння. Із доповіддю перед

делегатами виступили анархісти-комуністи, які запропонували негайно не лише перерозподілити угіддя, а й організувати по маєтках вільні сільськогосподарські комуни за участю і селян, і поміщиків, і куркулів. Останніх у разі відмови планувалося наділити трудовою нормою землі для ведення власними силами індивідуального господарства [16, 70–71]. Тим самим махновці здобували неабияку популярність серед селян, заручаючись їхньою підтримкою. Н. Махно, на відміну від своїх опонентів, які боялися селянських виступів, а тому всіляко зволікали з перерозподілом землі, зрозумівши, що їх не можливо придушити і відстрочити в часі, очолив селянський рух, роздавши землю тим, хто на ній працював. У середині серпня 1917 р. за ініціативи Нестора Івановича, який на той час очолював місцеву раду, було проведено і переоблік інвентарю, який залишився від поміщиків та куркулів: “Революційні трудящі жадали дій. Я запропонував селянам делегувати із свого складу на допомогу Земельному Комітету осіб і поспішив розділити церковні, поміщицькі та державні землі, які необхідно засівати на озиму і орати, готуючи до весни” [16, 84]. 25 вересня 1917 р. він підписав декрет повітової ради про усупільнення землі та її розподіл між селянам [15, 44]. Не гаючи часу, селяни розпочали реалізацію шойно підписаного документу.

12 лютого 1919 р. на з’їзді фронтників і підвідділів, де обговорювалася проблематика суспільно-політичного й соціально-економічного характеру, була схвалена резолюція з аграрного питання. Так, т. Бойко переконував, що лише вільно обрані ради можуть дати повну свободу і врятувати від рабства та гноблення; т. Веретельников закликав до свідомого відновлення економічного життя, зруйнованого в ході бойових дій; т. Махно говорив про те, що селянство саме, без втручання будь-якої влади, зможе влаштувати нове життя, у якому не буде панів і рабів; т. Барон нагадував, що завдання моменту полягає в тому, щоб селяни створювали безвладні ради, які задовольняли б всі їхні потреби [22, 8, 15, 17, 23]. Зміст резолюції передбачав, що аграрне питання має бути вирішене у всеукраїнському масштабі Всеукраїнським з’їздом селян. При цьому пропонувалися такі принципи: 1) вся земля повинна перейти до рук працюючого на ній селянства безкоштовно, що відповідає ідеалам соціалістичної боротьби проти буржуазії; 2) селяни наділяються трудовою нормою – стільки, скільки можуть обробити власними силами; 3) до остаточного вирішення земельного питання земельні комітети повинні взяти на облік поміщицькі, удільні та інші землі й розподілити їх між без- та малоземельними, забезпечивши ці категорії ще й посівним матеріалом; 4) надільна трудова норма визначалася повітовими земельними комітетами; 5) вони здійснювали й розподіл землі, живого та мертвого реманенту між господарствами, враховуючи місцеві умови та особливості [22, 32].

Ідея соціалізації землі та інші, які стосувалися соціально-економічної політики на селі, містилися і в резолюції Третього районного з’їзду представників 72 волостей, що відбувся в Гуляйполі 10 квітня 1919 р. У ній, зокрема, йшлося про те, що делегати вимагали соціалізувати землю, замінити реквізиції системою товарообміну через споживчу кооперацію [22, 34].

На III Всеукраїнському з'їзді рад їх представники виступили з такою пропозицією: "...я лише наполягаю на тому, щоб селянам, які до цього часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон, в противному разі і селяни, і робітники залишаться без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство розрушене: не вистачає знарядь і т.д., а я повинен сказати, що тут є маленьке перебільшення. Дійсно, дещо поламає, і коней не вистачає, але все ж таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви працюєте, стільки буде ваше, то, безумовно, вся земля буде засіяна" [Цит. за 8, 129].

Селяни беззастережно довіряли Н. Махну, більше того – вірили в нього [23, 194]. "Симпатії цих селян, – писав білогвардійський офіцер І. Герасименко, – були на боці Махна, і коли з корінним махновцем можна було вести будь-яку розмову з дуже злою критикою Махна, при селянинові-махновцеві в такому разі можна було б чекати смерті" [Цит. за 24, 34–35]. Відповідь на причини фанатичної відданості селян своєму ватажкові лежить у багатьох площинах. По-перше, як справедливо зауважує С. Семенов, у Росії, яка зазнала глибинних революційних потрясінь, знедолені та озлоблені низи мріяли про земний рай, а молоді – вони завжди поспішають – бажать всього і негайно; анархізм підкуповував своєю прямою і простою планів [25, 55]. По-друге, у той час як Тимчасовий уряд, Центральна Рада, зволікали, а в більшовиків ще не було влади, махновці провели конфіскацію і перерозподіл поміщицьких земель [22, 34]. По-третє, воюючи проти всіх режимів, Н. Махно завжди і скрізь відстоював інтереси селянства, захищаючи його від австро-німецьких окупантів, більшовиків, білогвардійців, петлюрівців. По-четверте, він точно знав чого хочуть селяни і як цього досягнути.

Цікавими є статистичні дані соціального, вікового, військового, партійного складу армії Н. Махна, які дозволяють стверджувати, що її командир був справжнім лідером, мав всенародну підтримку в контрольованому ним регіоні. За соціальним складом: 30% – робітники, 20% – батраки, 20% – бідняки, 15% – середняки, 5% – службовці, 10% – люмпени. За освітою: 10% – безграмотні, 85% – з початковою, 4% – із середньою, 1% – з вищою. За національним складом: 60% – українці, 25% – росіяни, 10% – євреї, 5% – інші. Територіальний склад: 25% – із Гуляйпільської волості, 20% – із Олександрійського повіту, 25% – із Катеринославської губернії, 20% – із решти України, 10% – з інших місцевостей. За віком: 70% – до 30 років, 20% – від 30 до 40, 10% – старші 40. За військовим досвідом: 10% – офіцери, 30% – унтер-офіцери, 40% – солдати і матроси, 20% – не служили [26, 96–97; 23, 190 зв.].

Махновці мали вплив в Олександрівському, Маріупольському, Павлоградському (Катеринославська губернія), Старобельському, Куп'янському, Ізюмському (Харківська губернія), Бердянському, Мелітопольському (Таврійська губернія), Костянтинградському (Полтавська губернія) повітах. На цій території селянське землеволодіння мало регіональну специфіку. Так, у Катеринославській губернії напередодні революції на одне селянське господарство припадало в середньому 5,3 дес. засіву, в Олександрівському повіті – 7,9, Павлоградському – 8,3, Маріупольському – 8,6.

Високим був відсоток господарств, що мали реманент поліпшеного типу. Якщо в цілому по губернії сівалки мали 14% господарств, а жатки – 21%, то в Олександрівському повіті відповідно – 22% і 33%. Схожою була ситуація в Харківській губернії, де Старобельський, Куп'янський, Ізюмський повіти тримали першість за відносною кількістю господарств, що мали сівалки, жатки, молотарки. Серед 15 повітів Полтавщини аналогічною ситуація була в Костянтинградському повіті [27, 33–37, 130–133].

Проведення земельних інновацій не завжди обходилося без кровопролиття. В. Верстюк пише про те, що повстанці не уникали найменшої можливості поквитатися з великими землевласниками, куркулями, німцями-колоністами. Так, була повністю спалена німецька колонія Красний Кут, жителі якої виставили каральний загін проти повстанців Великої Михайлівки. У полум'ї згоріли Фесунівські хутори. Махно виправдовував ці варварські акції неминучим наслідком революційної боротьби: "Важка це була картина: знищення життя куркулів, що розперезувалися в боротьбі з революцією. Але знищення це було необхідним... інакше вчинити по відношенню до колонії "Красний Кут" ми не могли... Знищення цієї колонії і послідовно ряду інших куркулівських хуторів по можливості разом із господарями, прямими учасниками спалення села Дібровки, знущань над його жителями, вбивства кращих з молоді, ми повинні були зробити останнє наше попередження буржуазії". Терор, – доводить історик, – не був для повстанців чимось виключним, навпаки, він постійно супроводжував повстанський рух. Позбавити людину життя могли в один момент, не тільки не зівставляючи кару з провини, а й взагалі особливо не вдаючись у її з'ясування. Зброя в руках і повна відсутність відповідальності оголювали в людях найганебніші пристрасті, стримувані в нормальному житті моральними нормами та законами [8, 46–47].

В. Волковинський жорстокість повстанців пояснює тим, що з фронту вони привезли не лише нагороди, вміння воювати, не шкодувати ні свого, ні чужого життя, але й люту ненависть до представників панівних класів – поміщиків, офіцерів, буржуазії, чиновників, поліції, духовенства [24, 10]. Справді, не потрібно забувати, що революції не стільки соціалізують, скільки біологізують людей [28, 270].

Рішення про розподіл і сама процедура здійснювалися відповідно до махновської доктрини – самими селянами, тобто їхніми представниками, делегованими на районний з'їзд земельних комітетів. Останній виділив поміщицькі маєтки, їхні угіддя для організації в них добровільних сільськогосподарських комун. Усі бажані організувалися у невеличкі – 50-200 осіб – вільні сільгоспкомуні. В. Лобачов називає їх унікальними, не схожими ні на які інші. Свою думку дослідник підтверджує тим, що в основі їхнього устрою лежав "анархічний принцип". "Добровільний вступ до неї, – пише історик, – розумівся сам собою, таким же добровільним було визначення ступеня комунізації кожного члена" [29, 22]. Сам же селянський "батька" вважав, що вони ґрунтуються "на рівності та солідарності членів" [16, 173].

Початок формування комун припав на лютий-березень 1918 р. Це був період не лише перерозподілу реквізованих восени 1917 р. землі та реманенту, а й

час підготовки до весняних польових робіт. Судячи із спогадів Н. Махна, цей процес носив цілком організований характер. Колишні солдати, керовані ревкомом, перевозили й усупільнювали реквізований інвентар. При цьому кожному із еквласників, враховуючи склад сім'ї, залишали: дві пари коней, одну чи дві корови, букер, плуг, сіялку, віялку, косарку. Тим самим колишні власники не залишалися напризволяще, маючи достатньо техніки для обробітку залишеної їм трудової норми землі. Селяни, які ще восени 1917 р. виявили бажання організуватися в комуні, переселялися в експропрійовані маєтки.

Члени комуни цілком свідомо, без будь-якого примусу, ставилися до справи. Вони спільно працювали, харчувалися, відпочивали. Кожен із них мав право на індивідуальні дії та вчинки. Вимагалось лише завчасно попередити про це комунарів. Економічним розвитком комуни переймалися загальні збори її членів, на яких розподілялися обов'язки тощо [16, 174–177].

Тим самим закладалися основи “вільного радянського ладу” в інтерпретації Н. Махна, який окремі дослідники називають “селянсько-махновською державою” [30, 202]. Справді, як не парадоксально, але “батько”, який боровся проти влади, створив власний державний механізм. Він складався з органів законодавчої, виконавчої влади, армії, повстансько-селянських з'їздів, реввійськради, місцевих рад, комендатур. Так, в одній із радянських листівок за 1919 р. йшлося про те, що Гуляй-Поле – держава у державі [31, 103]. На Другому з'їзді махновців і селянських депутатів, у лютому 1919 р., було створено військову революційну раду. Вона “поєднувала функції парламенту і радного воєнного органу” [32, 196]. Про це писала й білогвардійська преса [33; 34].

Необхідним компонентом належного існування комун Н. Махно вважав товарообмін між містом та селом. Ця проблема неодноразово обговорювалася на з'їздах різних рівнів, а також на них була і вирішена через досягнення відповідних домовленостей із представниками робітників міст. У ході їх реалізації селяни Гуляйполя в обмін на сільгосппродукцію отримали мануфактуру. Посередники в товарообміні участі не брали. Отримані промислові товари були розподілені між населенням “Продовольчою Управою, Гуляйпільським кооперативом, районною радою”. Окрилені успіхами, ці органи і в подальшому розширювали і поглиблювали товарообмін між містом та селом [16, 169].

Нові форми господарювання, суспільних відносин, запроваджених Н. Махном, отримали високу оцінку не лише серед селянства краю, а навіть у більшовиків. У доповідній записці (на прикладі Павлоградського повіту) відповідального працівника реввійськтрибуналу Аладжалова від 12 вересня 1920 р. було зазначено: “Махно тут господарює вже третій рік. Весь цей час він існував переважно “експропріацією” поміщиків і куркулів. Завдяки близькості до села, прекрасному знанню його життя у всіх дрібницях, схватися від цієї експропріації не було ніякої можливості, і не лише шар куркулів, але й селян більш заможних, давно знищений. Залишився рядовий селянин-середняк і біднота... Частина колишньої бідноти, до того ж чисельна, тепер перестала бути бідною – це люди найбільш активні...

З їх середовища поповнювалися і поповнюються загоми Махна... У махновському селі куркуля-глитая нема, нема і бідняка... є одне середняцьке море... Український середняк значно заможніший від російського. На махновщині він сіє до 20 десятин, рідко більше. Має до 2-4 коней. Але він залишається середняком. Він [середняк] живе працею своєю і своєї сім'ї і нікого не експлуатує, сільськогосподарських робітників нема” [Цит. за 8, 135]. Очевидець тих подій, що тікав із радянського полону, в інтерв'ю одній із газет розповідав про те, що німецькі колонії на території, контрольованій махновцями, перетворилися в комуністичні хутори [35]. С. Новицький (колишній член реввійськради армії Н. Махна, член Олександрівського комітету КПУ та ревкому – автор) у своїй доповіді наголошував, що селянам вдалося організувати вільні ради, розподілити соціалізовану землю й організуватися в комуни [36, 21].

Не менш цікавими є дані з виписки зведень продовольчих комітетів за 1920 р.: “В Ізюмі Махно продає захоплений у продовольчому комітеті хліб по 200 крб. за пуд... У Старобельському повіті Махно роздає хліб, захоплений на зсипних пунктах, селянам безкоштовно... У Зіньківці Махно безкоштовно роздає цукор, захоплений на цукровому заводі... У Миргородському повіті Махно безкоштовно роздає селянам захоплену мануфактуру, нитки, галантерею...” [Цит. за 2, 252].

На контрольованих Н. Махном територіях в обігу перебували і гроші: радянські, денікінські, донські, петлюрівські, керенські й навіть царські [37, 65]. Так, наприклад, у Мелітополі та околиці “батько” приймав всі гроші в обмін на товари, дозволив навіть вільну торгівлю [23, 167]. Це були реквізовані у банках кошти, які реввійськрада роздавала селянам. Однак немає достатніх підстав говорити про те, що “батьку” вдалося налагодити фінансово-грошову справу.

Таким чином, реалізація програми “третьої революції” відповідала не лише ідеології махновщини, а й прагненням та устремлінням селянства. Соціально-економічна політика Н. Махна віддзеркалювала селянське розуміння справедливості, свободи, рівності. У цьому контексті цікавим є те, що радянській владі перемогти “батька” вдалося лише після запровадження НЕПу, який сприйняли селяни, оскільки в загальних рисах він нагадував створені Н. Махном відносини на селі.

1. Реснт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. – К., 1996.
2. Яковлев Я. Махновщина и анархизм // Красная Новь. – 1921. – № 2.
3. Ерте Д. Програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 2.
4. Семанов С. Махновщина и её крах // Вопросы истории. – 1966. – № 9.
5. Білий П.Х. Розгром махновщини // Український історичний журнал. – 1971. – №5.
6. Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920-1922 гг.). – К., 1988.
7. Савченко В.А. Измена “батьки” Махно и “железная метла” Л.Д. Троякого (причины и следствия махновского мятежа 1919 г.) // История СРСР. – 1990. – № 2.
8. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянсько-повстанський

- рух на Україні (1918-1921). – К., 1992.
9. Волковинський В. Нестор Махно // *Історія України в особах: XIX-XX ст.*. – К., 1995.
 10. Лаврів П. *Історія Південно-Східної України*. – К., 1996.
 11. Панченко П. *Анархістсько-селянський рух – махновщина – в контексті сучасної вітчизняної історії // Історія в школі*. – 1999. – № 6.
 12. Воловик В. *Історія все ж таки вчить // Віче*. – 2000. – № 9.
 13. Волковинський В. *Постать Нестора Махна в історичній і мемуарній літературі, публіцистиці та архівних документах // Україна Соборна*. – 2004. – № 1.
 14. Махно Н. *Записки Н. Махно // Анархический вестник*. – 1928. – № 1.
 15. Волковинський В.Н. *Нестор Иванович Махно // Вопросы истории*. – 1991. – № 9-10.
 16. Махно Н. *Русская революция на Украине: В 3-х кн. – Кн. 1. (От марта 1917 г. по апрель 1918 год)*. – Париж, 1929.
 17. Верстюк В.Ф. *Перший союз Н. Махна з радянською владою // Мишле України: відновлені сторінки*. – К., 1991.
 18. Махно Н. *Русская революция на Украине: В 3-х кн. – кн. 2. (июль-декабрь 1918 г.)*. – Париж, 1937.
 19. *Голос Махновца*. – 15. 11. 1920. – № 2.
 20. *Харьковский набат*. – 16. 3. 1919. – № 8.
 21. *Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328.
 22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 396.
 23. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39.
 24. Волковинський В.М. *Батько Махно*. – К., 1992.
 25. Семанов С. *Махно. Судьба атамана*. – М., 2004.
 26. Атоян Е.Н. *Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания*. – Луганськ, 2003.
 27. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям*. – М., 1923.
 28. Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество*. – М., 1992.
 29. Лобачов В. *Был ли батька Махно анархистом? // Наука и религия*. – 2001. – № 1.
 30. Туркевич В., Чубук М. *Селянський ватаг із Гуляйполя // Історичний календар*. – К., 1999.
 31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 452.
 32. Ефремов А. *Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества*. – 1921. – Кн. 1.
 33. *Вечерние огни*. – 2. 11. 1919. – № 61.
 34. *Киевлянин*. – 6. 11. 1919. – № 61.
 35. *Таврический голос*. – 17. 6. 1920. – № 254.
 36. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 51.
 37. Гутман М. *Под Властью анархистов // Русское прошлое*. – 1923. – № 5.

В.С. Лозовий

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ (1918 р.)

У період революції і зміни різних форм української державності 1917 – 1921 рр. будь-який політичний режим міг втриматися при владі лише здобувши підтримку селянства – суспільної верстви, яка становила більшість населення. У соціальній структурі Поділля також домінувало селянство. Головним завданням пропонованої статті є висвітлення ставлення подільського селянства до гетьманського

режиму крізь призму хліборобських світоглядних настанов та соціальних цінностей. Зазначена проблема не була предметом спеціальної уваги істориків, лише фрагментарно висвітлювалася в контексті аграрних виступів та повстанської боротьби селянства за доби Української Держави гетьмана П.Скоропадського [1].

29 квітня 1918 р. Центральну Раду було повалено. До влади за допомогою німецько-австрійського командування прийшов гетьман П.Скоропадський. Він вважав, що головними причинами краху державної моделі, втілюваної Центральною Радою були: 1) соціалістична платформа, передусім соціалізація землі, наслідком реалізації якої став розвал економіки; 2) брак достатньої кількості кваліфікованих адміністративних кадрів для створення дієвих структур державного апарату. Гетьман та його прибічники були впевнені, що виходом із складного політичного та соціально-економічного становища є запровадження близьких їм за духом консервативних засад суспільного буття. Все аграрне законодавство гетьманського уряду було спрямоване на відновлення прав колишніх власників на землю. Більшість селянства ставилося до того чи іншого державного режиму, зважаючи на його аграрну політику і перспективи наділення землею. На Поділлі, де аграрне перенаселення було особливо велике, земельна проблема стояла дуже гостро. Сотні тисяч безземельних та малоземельних хліборобів у період Центральної Ради отримали земельні наділи у користування. Слід констатувати, що українське селянство з його егалітарною ментальністю та революційною правосвідомістю, вважало цілком законним і справедливим аграрний перерозподіл на свою користь, оскільки згідно з хліборобськими уявленнями про справедливість, землею повинен користуватися той, хто на ній працює. Таким чином, конфлікт між владою, яка відстоювала право приватної власності, тобто повернення землі поміщикам, та селянством, яке в такій ситуації це право заперечувало, був неминучим.

Після гетьманського перевороту адміністративні органи Центральної Ради на Поділлі закликали народні маси не коритися новому урядові. Подільський губернський комісар В.Дудич дав вказівку місцевим владним структурам скликати селянські й робітничі з'їзди і виступити з протестами проти перевороту контрреволюційних сил [2, 1–13]. Зі свого боку, Кам'янець-Подільський повітовий комісар Канішук видав відозву „До селян і робітників Кам'янецького повіту” із закликом стати на захист Центральної Ради. У ній зазначалося, що вороги українського народу скликали з'їзд хліборобів, обрали гетьмана і дали йому царські права. Гетьман скасував здобутки революції і відновив приватну власність на землю. Усіх трудящих закликалось „не допустити старого панування поміщиків та капіталістів”, стверджуючи, що „од землі селян не відверне ніяка сила” [3, 45]. На 7 травня 1918р. у Кам'янці-Подільському мав відбутися селянський з'їзд для обговорення політичної ситуації, що склалася в Україні.

Командування австро-угорських частин, дислокованих на Поділлі, отримало вказівку сприяти встановленню гетьманської влади. Воно констатувало, що діячі, які підтримували Центральну Раду, проводять антигетьманську агітацію й підбурюють селянство до

виступів проти новопосталого уряду та його органів. Окупаційна військова влада суворо попередила прибічників УНР про недопустимість будь-яких антигетьманських акцій. Зважаючи на це, адміністративні органи УНР на Поділлі, щоб не спровокувати репресії з боку австро-угорських військ, відмінили розпорядження щодо проведення з'їздів. Однак у деяких регіонах відбулися селянські зібрання, які ухвалили резолюції проти гетьманської влади. Так, на загальних зборах жителів с. Великої Мікші Кам'янець-Подільського повіту одногосно ухвалено постанову, у якій громада протестувала проти самочинного захоплення влади гетьманом. Селяни висловили бажання якнайшвидшого скликання Українських Установчих зборів, на яких буде затверджено закон про землю і волю. Присутні підтримали Третій та Четвертий Універсали Центральної Ради і зазначили, що земля не має бути у приватній власності, а користуватися нею повинні ті, хто на ній працює. Сільська громада Нижніх Панівців на своїх зборах вирішила відмовити в отриманні землі і позбавити права голосу селян Ф.Букатка і Г.Гаврилюка за те, що вони пішли проти Центральної Ради та Народної Республіки і, зібравши по 100 крб., таємно послали делегата до Києва на хліборобський з'їзд, де обрано гетьмана і вчинено переворот. У приговорі Гавриловецького волосного сходу сказано, що „ми царизму не бажаємо, гетьмана не визнаємо. Права власності на землю не хочемо, а щоб земля перейшла трудящому народу по соціалізації...” Загалом у багатьох селах Кам'янець-Подільського повіту було ухвалено антигетьманські постанови, хоча приймалися й резолюції, у яких зазначалося про несприйняття громадянського протистояння зі своїми співвітчизниками. Громада с. Геленівки обумовила свою участь у мобілізації до військових загонів таким чином: „Якщо спасти український народ від німців, то ми готові від старого до малого, а якщо на брата свого, то ми не згодні” [4, 4–11]. Були й такі села, селяни яких згоджувалися йти на антигетьманську мобілізацію, але з „такою умовою, щоб обслуговувати свій повіт”.

Звістка про встановлення нової влади розходила серед населення Поділля поступово. Уже 30 квітня 1918 р. по селах Ольгопільського повіту пішли чутки про „повернення панів і землі їм”. На початку травня стало відомо про зміну державної влади на Проскурівщині. У Київ доповідали, що у зв'язку з цим настрої населення неспокійні. У більшості селян одразу склалося враження, що гетьманська влада може реставрувати старі дореволюційні порядки, тобто буде проводитися класова політика в інтересах багатих. Із Могилів-Подільського повіту повідомляти: „В кожному селі тільки і запитують, чи будуть будувати школи, доступні для всіх” [5, 4–9].

12 травня 1918 р. в с. Северинівці Літинського повіту вчитель Кузьминський організував антигетьманську маніфестацію, яка пройшла через села Чернятин та Токарівку. На селянських мітингах промовці ганьбили гетьмана, а Кузьминський оголошував, що на зборах у Літині винесено постанову не визнавати гетьманської влади, оскільки ця влада панська і ворожа селянам. Літинський комендант доповів, що селяни мають намір зробити мобілізацію й виступити проти новопосталої адміністрації.

Коли стало відомо про соціально-економічну політику гетьманського режиму, на селах скликали сходи громад, на яких ухвалювалося рішення не визнавати нової влади, оскільки „знову буде панщина”. На Проскурівщині такі акції набули настільки широкого масштабу, що землевласники констатували: „...прямо всі села піднімаються” [3, 2–9].

Селяни розуміли, що земля, яку вони поділили між собою за Центральної Ради, разом з урожаєм відійде до поміщиків. Щоб збіжжя не дісталось землевласникам, хлібороби масово скошували посіви або випасали на них худобу. Коли представники влади намагались припинити такі дії, доходило до збройних сутичок. Так, у с. Доброгощі Проскурівського повіту селяни відкрили стрілянину по службовцях Державної варти, які спробували зігнати коней, що паслися на поміщицьких посівах. Як наслідок – двох вартових було вбито. Того ж дня у селі відбувся сход громади, на якому ухвалено рішення не визнавати гетьманську владу і разом із селянами сусідніх сіл вчинити збройний опір. У с. Демовці Проскурівського повіту відбулися збори селян, на яких ухвалено резолюції проти гетьманської влади і порушено питання про переслідування хліборобів, які брали участь у виборах гетьмана.

Подільські владні структури доповідали в Київ, що в деяких повітах зафіксовані політичні виступи. Повідомлялося, що більше ніж у половині повітів селяни знищують ліси і роблять випаси на полях. Такі дії пояснювалися тим, що за рік революції селянство звикло до безвідповідальності, грабунку та ворожої ліворадикальної агітації. Коли влада „вживає заходи до припинення злочинств, то населення ставиться до представників її неприхильно і дає сильний опір... стріляниною по австро-угорських військах, насильством проти влади і міліції” [5, 9].

Певний час народні маси Поділля мало знали про події в Києві. Лише 13 травня 1918 р. до губерньського центру прийшло розпорядження широко оповістити населення про те, що влада в Україні належить гетьманському урядові. Особливу увагу акцентували на тому, що гетьманська влада підтримується німецько-австрійськими збройними силами, які будуть суворо карати за опір новій владі. Оголошення про політичні зміни в Україні поширювались у регіонах, але навіть у кінці травня не в усіх селах Подільської губернії було відомо про встановлення гетьманської адміністрації [6, 2].

Після перевороту консервативному гетьманському режимові довелося також вдаватися до риторики своїх антагоністів – лівих діячів. У друкованій листівці, що сповіщала про обрання гетьмана, стверджувалося, що він „покликав до влади нових людей, котрі установлять той лад, який дасть спокій усьому населенню, а бідним селянам – землю”. Наголошувалося, що уряд буде уважний „до потреб усього трудящого та службового люду”. У відозві від 1 червня 1918 р. „До населення Поділля” губерньський староста С. Кисельов закликав дотримуватися права власності і стверджував, що уряд „допоможе малоземельним селянам в купівлі землі через земельні комісії”. З регіонів доповідали, що всі селяни чекають нового земельного закону, від якого буде залежати спокій і порядок. Гетьманський уряд, задекларувавши, що наділить селян землею, не поспішав створювати

відповідний закон. Натомість почав упроваджувати заходи щодо повернення колишнім власникам землі й майна [7].

Соціально-економічні та політичні настрої народних мас були вкрай суперечливими. З одного боку, значна частина населення втомилася від безвладдя й анархії та бажала б порядку, щоб почати мирне трудове життя. І гетьманські діячі, і селянство прагнули твердої влади та порядку. Але селянство бажало такої влади, яка б визнала й зафіксувала їхній тогочасний статус користувачів землі, відібраної у власників за Центральної Ради. Гетьманці ж, навпаки, твердо владу і порядок розуміли як повернення власності поміщикам. Тому гетьманська влада селянством сприймалася не як влада „народна”, а як влада „панська”, оскільки захищала право на землю не селян, а поміщиків. Відтак гетьманська адміністрація одразу зіткнулася з опором народу тому, що наведення порядку і встановлення твердої влади тісно пов'язувалося з відновленням власності поміщиків на землю.

Із регіонів Поділля у червні 1918 р. доповідали, що помічається вороже ставлення населення до уряду та місцевих державних інституцій, причиною чого є наведення порядку й впровадження права приватної власності та повернення поміщикам раніш пограбованого селянами майна. Проскурівський повітовий комендант інформував, що у зв'язку зі зміною влади „селянство хвилюється, їх мучить, що панам повертається власність” [5, 60–61]. Із Кам'янець-Подільського повіту повідомляли, що коли землевласники повернулись у свої маєтки, це викликало „вороже ставлення селян”, які ухвалювали рішення не віддавати поміщикам засіяних полів. Літинський повітовий староста, описуючи настрої населення, констатував незадоволення селян через те, що „рухнула соціалістична земельна реформа”. Також повідомлялося, що населення жалкує за земельною реформою і стверджує: „Нам нічого не треба, а тільки давно бажаної землі” [8, 193]. Водночас гетьманські військові органи зазначали, що „у селян є якась певність на корінну зміну аграрного питання”, тобто селяни були впевнені, що земля все одно перейде від поміщиків до них.

Гетьманська адміністрація вживала заходи щодо повернення майна землевласникам. Поміщики, за допомогою австро-угорських військових частин, стягували з селян великі контрибуції, вдаючись при цьому до репресій та знущань. Протиселянський терор і свавілля гетьманських та окупаційних підрозділів доходили до крайнощів. Так, місцевий поміщик, прибувши разом з австро-угорським загоном у с. Ємилівку Балтського повіту, незважаючи на те, що селяни повернули інвентар із панської економії, наклав на село контрибуцію в сумі 1 млн. карбованців, а за нездачу грошей погрожував розправою. Навіть гетьманські органи влади констатували, що селяни „дуже злі” на поміщиків за те, що пани при відшкодуванні збитків із селян допускали великі зловживання [9, 104]. Звичайно ж, ворожість селянства падала й на владу як захисницю поміщицьких інтересів. Місцеві державні структури доповідали, що поміщики, використовуючи австро-угорські підрозділи, „зводять власні рахунки з селянами, а через те підривають авторитет нашої влади, бо селяни в цих подіях винуватять цілком нашу

владу” [8, 15]. Подільська губернська адміністрація розуміла, що у селян виробився стійкий стереотип, ніби гетьманська влада стоїть на сторожі прав землевласників. Відтак, губернський староста С.Кисельов розіслав у повіти таємний циркуляр, де регіональним адміністраціям рекомендовано з тактичних міркувань і для зміцнення авторитету влади діяти головним чином в інтересах „дрібних власників - хліборобів”, тобто в інтересах селян, а не лише поміщиків. Однак, цю рекомендацію місцевим органам влади виконати було неможливо, оскільки повернення майна власникам викликало гостру антивладну і антипоміщицьку реакцію селянства. Так, у с. Янчинцях Кам'янець-Подільського повіту велась агітація не підкорятися уряду і не платити податків. Селянин І.Лозинський закликав, що „треба зібратися з силами і вигнати австрійців, а потім вирізати всіх поміщиків, чинів варті і тоді досягнути свободи і повернути землю” [10, 170]. Із Літинського повіту доповідали, що загальний настрої населення – незадовільний. Констатовано, що більшість селянства „заражена крайнім соціалізмом і більшовизмом”, ворожа чинному державному ладу та австрійцям. І таких повідомлень, які відображали антигетьманські настрої селянства, було багато.

Таким чином, подільське селянство загалом негативно поставилося до встановлення гетьманської влади. Основним питанням для сільського населення було питання про землю. Уряд Української Держави втілював курс на повернення землі, яку захопили селяни в період Центральної Ради, колишнім власникам. Оскільки в селянській свідомості домінувало переконання, що право володіти або користуватися землею має лише той, хто на ній працює, подільські хлібороби вважали аграрну реекспропріацію несправедливим актом, що й визначило їхнє несприйняття режиму гетьмана П.Скоропадського. Але, незважаючи на спроби окремих представників місцевої адміністрації УНР, організувати масові виступи проти гетьманського перевороту не вдалося. На етапі становлення нових органів влади стихійний селянський антигетьманський рух також не переріс у збройний опір. Це зумовлювалося, передусім, підтримкою гетьманату окупаційними військами, які суворо попередили діячів Центральної Ради та населення про недопустимість будь-яких акцій непокорі новопосталому режимові.

1. Хміль І.В. *Повстансько-партизанська боротьба трудячого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918р.) / На захисті завоювань Великого Жовтня: Збірник наукових праць.* – К., 1982.; Захарченко П. *Селянська війна в Україні: рік 1918.* – К., 1997.; Ковальова Н.А. *Українська Держава П.Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання // Бористен.* – Дніпропетровськ, 1999. – №5.
2. *Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України).* – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7361.
3. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)* – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76.
4. *ЦДАВО України.* – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 15.
5. *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО)* – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 32.
6. *ЦДАВО України.* – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 1.

7. Подільські губерніальні відомості. – 1918. – 12 червня (Ч. 53).
8. ЦДАВО України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 34.
9. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918р. – грудень 1920р.). Документи і матеріали. – Вінниця, 1959.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 23.

Н.А. Ковальова, Б.В. Малиновський

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОСІВНОЇ КАМПАНІЇ В УКРАЇНІ НАВЕСНІ 1918 р.

Вивчаючи уроки діяльності Центральної Ради, сучасники, а пізніше науковці однією з причин її поразки досить часто називають невирішеність урядом Української Народної Республіки аграрного питання. Навесні 1918 р. одними з важливих його аспектів стало проведення посівної кампанії та врегулювання власності на майбутній урожай. Таким чином, першочергове місце в діяльності українського уряду посіла проблема законодавчого забезпечення посівів ярових 1918 р.

Вивчення напрямів діяльності Центральної Ради та її уряду навесні 1918 р. щодо вирішення цієї проблеми дозволяє створити більш цілісну картину аграрного законодавства Української Народної Республіки. Конфлікт між Центральною Радою та представниками Центральних держав в Україні на ґрунті з'ясування власності на землю та врожай навесні 1918 р. констатується в низці спеціальних досліджень і дисертацій з історії Української революції 1917–1921 рр. [див. напр.: 1, 246–247; 2, 148–149; 3, 86–87; 4, 11–12], однак, всебічна картина посівної кампанії і напрями діяльності українського уряду щодо її законодавчого врегулювання ще не стали предметом спеціальних наукових досліджень.

Причиною недостатнього вивчення цієї наукової проблеми, на наш погляд, є те, що висвітлення законодавчого забезпечення посівної кампанії вимагає тривалого й ретельного джерелознавчого та історіографічного пошуку, а також урахування багатьох аспектів та складових аграрно-селянської проблеми. Не претендуючи на повне їх з'ясування, у пропонованій статті зупинимось на висвітленні політичного, правового і, деякою мірою, агротехнічного аспекту посівної кампанії навесні 1918 р. Досягти зазначеної мети, на погляд авторів, можна шляхом з'ясування настроїв селянства, економічної доцільності аграрної політики УНР і, зокрема, посівної кампанії, характеристики впливу на її хід союзників-німців та їхніх взаємин із Центральною Радою.

Революційні події 1917 р. створили нові можливості для вирішення в Україні аграрного питання. Урядові політичні сили – спершу Тимчасовий уряд, а потім і Центральна Рада – багато уваги відводили розробці й проведенню земельної реформи. Однак урядове бачення аграрних проблем з позицій держави, інтересів певних політичних сил не завжди відповідало потребам самого селянства. Попри всі позитивні наміри реформувати сільськогосподарську галузь, аграрна політика державних структур в Україні у 1917 р. призвела до негативних наслідків для сільського господарства. Встановлення радянської влади і заходи більшовиків

щодо вирішення аграрного питання ще більше ускладнили ситуацію в українському селі. На початку 1918 р. село жило своїм життям: селяни здійснювали самочинний переділ землі та сільськогосподарського реманенту землевласників, сільськогосподарське виробництво занепадало, перетворюючись у натуральне. Тому на початку 1918 р. перед урядом Центральної Ради стояло складне завдання уникнути голоду, забезпечивши проведення посівної кампанії, її ефективність багато в чому залежала від законодавчого врегулювання урядом УНР питання про власність на врожай ярових культур.

Згідно з попереднім земельним законодавством Центральної Ради (III Універсалом та земельним законом 18 січня 1918 р.), в УНР скасовувалася приватна власність на всі землі і вони передавалися у зрівняльний та безкоштовний розподіл земельними комітетами серед трудового селянства. Однак здійснювати перерозподіл земельного фонду країни уряд УНР розпочав після більшовицького відступу в березні 1918 р.

На момент початку посівів ярових землі великих господарств опинилися в руках трьох категорій фактичних власників – селян-захопників, земельних комітетів та колишніх власників (у місцевостях, які обминули і стихійні, і легальні експропріації). Усі три категорії власників землі відчували брак посівного матеріалу та сільськогосподарського знаряддя. Крім того, і селяни, і поміщики чекали на остаточне врегулювання відносин власності на землю. Залежно від змін політичної ситуації, інвентар та угіддя великих господарств могли повернутися до колишніх власників (у випадку реваншу консервативних сил) або повністю перейти у розпорядження земельних комітетів (якщо б Центральна Рада зберегла владу та зуміла реалізувати свою програму перетворень).

Земельні комітети, в обов'язки яких входило організувати засів усуспільнених ланів, не завжди із цим справлялися. У багатьох місцевостях Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської губерній земельні комітети не існували або ледве діяли [5]. У захоплених більшовиками регіонах, зокрема Харківській та Катеринославській губерніях, земельні комітети мали починати свою діяльність із врегулювання передусім земельних та майнових переділів – за більшовиків земля перейшла в колективну власність радянських господарств чи колгоспів (за підрахунками радянських істориків наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. в Україні було створено 250 народних господарств та радянських економік, а також не менше 150 колгоспів [6, 76]). Налагоджуючи свою роботу після вигнання більшовиків, земельні комітети зіткнулися з великими труднощами: незаконним втручанням місцевої адміністрації, військової влади (іноземної та української), відсутністю коштів на своє утримання та фінансування посівного матеріалу, невпевненістю у своїй діяльності земельного міністерства [7, 94]. Останнє особливо ускладнювало хід посівної – не відчувачи реалізації аграрної політики уряду УНР, її незалежності і послідовності, селяни не були впевнені у своїх правах на врожай і, як свідчать численні повідомлення з місць, зменшували посівні площі або взагалі утримувалися від посівів.

Непослідовність та невизначеність державної політики на селі, зменшення врожаю зернових 1917 р.

[8, 384; 9, 131], вивезення на початку 1918 р. більшовиками хліба до Росії [6, 61], загострення в країні економічної і продовольчої кризи змушували селян приховувати хліб. Щоб уникнути загрози голоду й забезпечити продовольством міста, уряд УНР уже на початку року став приділяти багато уваги проведенню посівної кампанії. Чисельні урядові відозви закликали селян, які отримали землю, «подбати про те, щоб уся вона була засіяна, щоб дала вона врожаю не менше, ніж раніше давала» [10, 125–127].

Після повернення до Києва на початку березня 1918 р. першочерговим завданням для уряду та місцевих земельних комітетів стало відновлення зруйнованих селянами поміщицьких маєтків і концентрація земельними комітетами всіх необхідних для проведення посівної кампанії засобів. Із цією метою міністр внутрішніх справ УНР П.Христюк у середині березня в об'їзду земельним комітетам закликав повернути до економії живий і мертвий реманент, посівний матеріал тощо [11, 40].

Органам місцевої влади, зокрема в Київській губернії, доручалося вжити заходів з метою «встановлення нормального життя на селі, без чого лани залишаться незасіяними і нам загрожує голод» [12, 71]. Зрештою, саме через мережу земельних комітетів уряд прагнув примусити селян обробляти лани. Так, діячі земельного комітету Радомисльського повіту на Київщині з метою засівання всіх ланів намагалися брати із селян розписки про кругову поруку, давати які селяни відмовлялися [13, 49]. Рішення брати розписки із селян про забезпечення посівів ухвалив 31 березня 1918 р. Таращанський земельний комітет [14, 43].

Попередження та розпорядження про необхідність проведення посівної діяли і в інших місцевостях України. Так, на Катеринославщині 22 квітня 1918 р. сільський староста с. Катошино Анастасіївської волості Катеринославського повіту отримав від волосного земельного комітету розпорядження повідомити населення, що «усі землі мають бути засіяні на цей рік, і особи, які отримали землю, але повністю її не засівають, будуть притягнуті до найсуворішої відповідальності» [15, 97]. Розпорядження містило посилання на відповідний наказ повітової земельної управи від 11 квітня 1918 р. Ймовірно, вихідний документ був виданий центральними органами влади на початку квітня.

Такі суворі попередження та умовляння повинні були вплинути на селянську законослухняність, однак, не були ефективними через цілу низку причин (непослідовність урядової політики, відсутність насіння та фінансових засобів для його придбання, а також втрата авторитету державних структур і взагалі влади змушували селян дбати передусім про свої інтереси). Ефективність урядових заходів УНР у справі посівної в кількісному вимірі визначити важко. Офіційна статистика засіяних навесні 1918 р. земель відсутня. Повідомлення з місць мають загальний характер і не дають можливості створити об'єктивну картину проведення посівної, однак свідчать про деякі важливі тенденції засіву ланів. Так, майже у всіх повідомленнях йшла мова про необхідність кредитів, відсутність насіння. Найбільш оптимістичними були прогнози щодо посівів цукрових буряків. Посіви ярових ішли успішно лише в деяких місцях, як це було наприкінці квітня на Полтавщині [див. напр.: 7, 94; 14,

43; 16]. Однак загалом картина посівних робіт мала невтішний характер.

Крім економічного, проведення посівної кампанії навесні 1918 р. мало й великий зовнішньополітичне значення для уряду УНР. Керівництво Австро-Угорщини й Німеччини цікавило насамперед виконання Україною продовольчих поставок і, зокрема, збіжжя. Зрівняльницька аграрна політика УНР та неефективна посівна кампанія стояли на перешкоді отриманню українського зерна. Щоб зрушити справу з місця, слід було, на думку вищого командування окупаційних військ, або гарантувати виробникові право володіння землею, або, щонайменше, – право власності на вирощений урожай. В останні тижні березня 1918 р. німецькі економічні дорадники в Києві визначили засади поміркованої аграрної реформи, спрямованої на передачу селянам частини поміщицьких угідь за викуп [17, 28–29; 18, 271–272]. Глави дипломатичних представництв А.Мум (Німеччина) та Й.Форґач (Австро-Угорщина) намагалися переконати українських керівників у доцільності впровадження такого варіанта реформи замість реалізації радикального аграрного законодавства УНР. Зустрівши опір, дипломати спробували домогтися принаймні видання урядом УНР указу про закріплення прав на врожай за тими особами, які засіяли землі незалежно від прав власності на ці землі. Так, 29 березня 1918 р. Мум і Форґач обговорювали це питання під час зустрічі з главою Ради міністрів УНР В.Голубовичем [19, 96].

За даними німецьких дипломатів, уряд УНР справді видав такий указ, а також декілька сповіщень, у яких роз'яснювалися його положення [19, 96–97]. Але німецькі представники, не чекаючи наслідків цих заходів, вирішили діяти самостійно. У головній квартирі німецьких військ в Україні було розроблено проект наказу командуючого цими військами фельдмаршала Г.Ейхгорна про засів ланів. Зміст наказу, попри суто військову компетенцію командуючого, був звернений не до підпорядкованих йому військ, а до населення України. Командири частин мали повідомити «широкі маси селян» про таке:

- право власності на врожай належить тому, хто засіяв лани;
- селяни, які привласнили землі більше, ніж здатні обробити, будуть суворо покарані;
- у тих місцях, де селяни не мали можливості засіяти всю землю і де ще залишалися поміщики, засів хліба здійснювали вони. Земельні комітети повинні надавати цим поміщикам інвентар та посівний матеріал (у такому разі майбутній врожай буде порівну поділений між поміщиком та селянами);
- винні в розкраданні зерна та пошкодженні посівів будуть покарані;
- німецькі військові інституції зобов'язуються «не втручатися до тих земель, які згідно з розпорядженням державної влади [УНР] були законно розподілені між селянами» [10, 347].

Заходи, спрямовані на виконання цього наказу, слід було вживати від імені земельних комітетів і – «по можливості» – у згоді з ними або безпосередньо від імені німецького командування.

Земельні комітети мали видавати селянам, за їхнім бажанням, свідоцтва про площу засіяної ними землі.

Якщо комітети відмовлялися видавати такі свідоцтва, отримати їх можна було в німецьких властей [текст наказу див.: 20, 107–108 (рос. переклад, опублікований у газеті «Киевская мысль»); 10, 346–347 (укр. переклад, вміщений у газеті «Народна воля» 13 квітня 1918 р.)].

Проект наказу був узгоджений військовими з А.Мумом (3 або 4 квітня і потім вдруге, після остаточного редагування, 5 квітня 1918 р.). Мум вказав на небажаність із політичної точки зору відсторонення уряду УНР від видання такого акту, але визнав необхідність такого кроку з огляду на «мляву поведінку» українського керівництва [19, 97].

Публікація наказу, виданого 6 квітня 1918 р., порушувала умови домовленостей про роль та функції військ Центральних держав в Україні (воєнна допомога – і не більше); його зміст суперечив аграрному законодавству УНР. У своїх спогадах міністр земельних справ УНР М.Ковалевський стверджує, що німецьке командування, щоб створити видимість непорозуміння, вдалося до хитрощів. Примірник наказу разом із листом генерала Гренера, у якому повідомлялося про оприлюднення цього наказу у випадку ненадходження від міністерства заперечень протягом 24 годин, був доставлений до нього вже після закінчення зазначеного терміну. Німецьке командування могло тепер тлумачити ненадходження заперечень як отримання згоди українського уряду. виправдовуючи дії командування, генерал Гренер, за словами Ковалевського, посилався на відсутність застережень з його боку [21, 479–480].

Німецькі представники, зі свого боку, вважали себе зрадженими урядом УНР. Щоденник В.І.Вернадського містить інформацію, отриману від одного з представників українських партій, учасника переговорів із генералом В.Гренером: «У складанні наказу була участь Ковалевського і Голубовича, і вони його знали і схвалили раніш. У ньому нічого не було більш того, що було в наказах Ковалевського. Коли почалося обговорення в Раді і нападки на німців – вони очікували, що уряд виступить і заявить про умови складання наказу за згодою уряду. Замість того, Ковалевський виступив проти наказу і демонстративно подав у якості протесту у відставку, а Голубович мовчав» [22, 81]. Припущення, що Ковалевський справді дав згоду на публікацію наказу, тривалий час обговорювались в українських політичних колах, Ковалевський «довго цього факту потім відпирався» [23, 105].

Отримавши текст наказу, Ковалевський негайно відвіз його до голови уряду В.Голубовича. Члени Центральної Ради про факт видання та зміст наказу довідалися лише 12 квітня 1918 р. із повідомлення російськомовної газети «Киевская мысль» [10, 271; 24, 111]. До редакції газети примірник наказу потрапив майже випадково, від однієї з установ міністерства земельних справ, куди він у свою чергу надійшов від підлеглих інституцій у провінції [24, 110–111]. У той же день на засіданні Малої Ради представник фракції УПСР О.Янко вніс інтерпеляцію з приводу видання наказу. Рада міністрів УНР мала доповісти, чи справді цей документ був виданий, якщо ні – чи притягнуто до відповідальності редакцію «Киевской мысли», якщо так – яких заходів ужив уряд для скасування наказу й повідомлення німецького керівництва про факт втручання його військових представників в Україні у її внутрішні справи [10, 271].

12 квітня 1918 р. М.Грушевський, В.Голубович та М.Любинський відвідали німецьке представництво. З німецького боку у розмові взяли участь А.Мум, радники О.Відфельд та К.Мельхюр. За повідомленням Мума, його співробітники «у переконливій промові охарактеризували місцеву фінансову та аграрну політику, яка неминуче має призвести до господарського краху», у відповідь почули «скарги», що змусило Мума до різкостей: «Я цілком ясно заявив цим панам, що без нашої військової допомоги ніхто з них не залишився б на своїй посаді, а відкриття наших військ негайно викличе їхнє вигнання та анархію в країні». Підбиваючи підсумки розмови, Мум зазначав: «Наше спільне враження від бесіди було безвідрадним. Постійна співпраця з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне становище речей, є неможливим» [17, 42].

Пояснення уряду Мала Рада заслухала 13 квітня 1918 р. Охарактеризувавши появу наказу як наслідок впливу на німецьке командування організацій великих землевласників України, М.Ковалевський наголошував на фактичній непотрібності цього заходу, бо, за повідомленнями з місць, посівна кампанія відбувається успішно, і навіть на його шкідливості, бо тепер селяни не зможуть засіяти лани маєтків. Посилаючись на неможливість відповідати за справу в умовах сторонніх втручань, Ковалевський прохав звільнити його від обов'язків міністра. Крім Ковалевського, виступив також представник міністерства земельних справ УНР М.Любинський. Він висловив сподівання, що справді сталося непорозуміння, яке можна буде владнати. М.Грушевський повідомив про своє відвідування А.Мума і висловлений йому протест [10, 272].

У промовах депутатів Ради акція німецького командування зустріла різкий осуд як вияв контрреволюції. Вказували на шкідливість цього кроку з економічних міркувань. М.Порш, представник УСДРП, зокрема, зазначив, що наказ провокуватиме невдоволення селянства і лише ускладнить виконання УНР своїх експортних зобов'язань [10, 273]. Ті ж міркування знайшли відображення в резолюції, яку прийняла Мала Рада. Зазначено неприпустимість втручання у внутрішні справи УНР з боку представників Центральних держав, бо такі втручання можуть «дезорієнтувати [...] господарче життя, ускладнити соціально-політичні відносини і між іншим зробити виконання [...] економічних договорів неможливими» [10, 273]. Урядові було доручено оповістити населення про невиконання наказу, скласти протест до керівництва Центральних держав. Прохання Ковалевського про відставку не було задоволено [10, 273]. Виконуючи це доручення, Міністерство земельних справ 24 квітня видало циркуляр, який повідомляв земельні комітети про те, що наказ Ейхгорна «не повинен виконуватись», і нагадував, що проведення земельної реформи є виключно прерогативою органів влади УНР. Земельні комітети мали «пильно слідкувати за всіма незаконними втручаннями в нашу внутрішню справу і всякий раз повідомляти Міністерство, аби можна було усунути всі незаконні вчинки» [25, 5].

Уряд УНР за цих обставин демонстрував схильність до компромісу. 18 квітня 1918 р. В.Голубович пред'явив на засіданні Малої Ради розпорядження міністерства земельних справ про засіви ланів та про заборону

привласнень майна маєтків. Із виступу прем'єра виходило, що наказ Г.Ейхгорна не суперечив, а, навпаки, розвивав та доповнював урядові постанови. У розмовах із німецькими представниками Голубович нарікав на залежність уряду від УЦР [26, 23].

Позиція УЦР у свою чергу викликала обурення німецьких представників. Публікацію наказу «виправдовує необхідність обробки землі як для самої України, так і для Центральних держав»; текст наказу був відредагований таким чином, «щоб максимально пощадити місцевий уряд»; останній «у цілому з цим змирився, але безвідповідальний парламент почав протестувати», – повідомляв до Берліна 16 квітня 1918 р. А.Мум [17, 44]. Між ним і В.Голубовичем відбулося декілька неприємних для останнього розмов. Як стверджує П.Христюк, тиску зазнала також Центральна Рада – командування вимагало від неї «взяти резолюцію назад, погрожуючи різними ускладненнями [27, 165]. 15 квітня 1918 р. граф Форґач доповідав своєму керівництву: «З боку німців вирішено поки що дебати та резолюцію Ради ігнорувати та зачекати, чи стане уряд виконувати резолюцію. У будь-якому випадку ситуація [навколо відносин] українського народу та німецької військової влади є дуже загострена» [28, 381].

Урядові кола Німеччини, як зазначалося вище, зрештою приймають остаточне рішення про сприяння зміни керівництва в Україні. Пошуки прийнятних кандидатур у середині квітня 1918 р. привели до генерала П.Скоропадського та його оточення.

Наказ німецького командування від 6 квітня 1918 р. не влаштував гетьманський уряд так само, як і попередній республіканський, але з інших міркувань. У день перевороту нова влада декларувала відновлення права приватної власності на землю (гетьманська «Грамота до всього українського народу») [29, 218]. На засіданні Ради міністрів УД 9 травня 1918 р. було зазначено, що надання власникам посівів прав власності на врожай незалежно від того, кому належить засіяна земля, «може привести до найтяжчих наслідків, бо є порушенням того принципу власності, який покладено в основу грамоти гетьмана». Голови Ради міністрів Ф.Лизогубу вирішили доручити провести переговори з німецькими дипломатичними і військовими представниками з метою внесення до наказу коректив «у сенсі збереження за власниками землі прав на цю землю у вигляді отримання від здійснених фактично на ній посівів якогось відшкодування орендною платою або натурою» [30, 10].

Рішенню уряду передували спроби його глави домогтися від німецького командування скасування наказу взагалі. 6 травня 1918 р. Ф.Лизогуб під час розмови з керівником австро-угорської дипломатичної місії в Києві В.Принцигом звернувся до нього з проханням сприяти відкликанню наказу. Аргументувалося прохання побоюванням, що поміщики не засіватимуть лани, оскільки їм це буде не вигідно – згідно з наказом, врожай вони отримають частково або не отримають зовсім, а сплачувати великий земельний податок належить саме їм [31, 30].

Союзники відкинули ці аргументи. Зокрема, надіслані Принцигу з Відня інструкції наголошували на тому, що загроза актів саботажу з боку поміщиків значно менша, ніж загроза збройного опору з боку селян, «з якою прийдеться мати справу, якщо новий

режим почне з того, що відніме у них [селян] і земельні придбання, і дари ланів» [31, 35–37]. 14 травня 1918 р. Принців після консультацій з Гренером і Мумом провів чергову зустріч з Лизогубом та Скоропадським. Українські керівники вкрай неохоче погодилися залишити наказ від 6 квітня 1918 р. діючим, але за умови, що великим землевласникам використання їхніх земель іншими особами буде останнім компенсовано [31, 45–47].

27 травня 1918 р. гетьман підписав «Закон про права на врожай 1918 р.» Згідно з ним право на врожай озимини, засіяної восени 1917 р., належало власникам цих земель чи орендарям. Урожай осені 1918 р. закріплювався за особами, які засівали ці землі, але при умові виплати ними всіх державних та земських податків, нанесених після збору врожаю 1917 р. Урожай із ланів, засіяних під керівництвом земельних комітетів, але насінням та реманентом власників чи орендарів, мав їм (власникам чи орендарям) і належати. Для вирішення спірних питань створювалися особливі арбітражні комісії на чолі з представником міністерства землеробства, до складу яких входили також по одному представникові від землевласників та селян [32, 3].

Однак таке врегулювання справи не влаштувало як поміщиків, так і селян. Землевласники, як свідчить резолюція Всеукраїнського з'їзду земельних власників від 27 травня, були невдоволені вирішенням справи врожаю без їхньої участі (на їх думку, це могло викликати небажані наслідки) і поширенням закону на ярові посіви 1918 р. – без уваги залишилися посіви трав та цукрових буряків [32, 22 – 24]. Селян же не влаштувала сплата численних платежів за залишений урожай.

Про несприйняття обома сторонами закону про врожай засвідчила, зокрема, ситуація в Херсонській губернії. За даними преси, місцеві землевласники відмовилися приймати за самовільно вчинені селянами посіви грошову компенсацію, бажаючи отримати насіння та корм для худоби [33]. Для виплат у деяких селах встановлювався триденний термін. У відповідь селяни, організувавшись у повстанські загони, лише в Єлисаветградському повіті розправилися із близько 150 землевласниками. Повстання придушили австрійські війська [34]. Таким чином, реалізація закону про врожай ще більше загострила стосунки уряду із селянством.

Отже, законодавчо врегулювати права на врожай ярових 1918 р. українські уряди не змогли. Численні заходи, яких вживав уряд УНР з метою забезпечення посівної ярових, мали недостатньо ефективний характер. Цілоком прагматичний закон фельдмаршала Ейхгорна про примусовий засів ланів, навпаки, викликав гостру політичну боротьбу серед національно-демократичних сил і ускладнив відносини між селянами і землевласниками після відновлення приватної власності на землю урядом Української Держави П.Скоропадського. Політична боротьба навколо розробки законодавства про власність на врожай негативно впливала на становище на селі, ще більше посилюючи анархію та невдоволення селян.

1. Верстюк В.Ф. *Українська Центральна Рада: Навч. посібник.* – К.: Заповіт, 1997.
2. Воронянський О.В. *Економічна політика Центральної*

Ради: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.

3. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917- 1921 рр.): Дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.
4. Малиновський Б.В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: Дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
5. Терниченко А. Аграрна реформа на Україні. Творча праця на місцях // *Боротьба*. – 1918. – 6 квітня.
6. Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. – К.: Наукова думка, 1990.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 25.
8. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
9. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: АН СССР, 1954.
10. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.
11. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-20) // *Український історик*. – 1967. – № 3-4.
12. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини // *Літопис революції*. – 1931. – № 1/2.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1060. – Оп. 1. – Спр. 24.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32.
15. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 630. – Оп.1. – Спр.17.
16. Засвіи // *Робітнича газета*. – 1918. – 28 квітня.
17. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М.: Гос. изд-во, 1936.
18. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1937.
19. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Beruecksichtigung der Wirtschaftsfragen). – Luebeck; Hamburg, 1970.
20. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов: В 3 томах, 4 книгах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1, Кн.1: Освободительная война украинского народа против немецк-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории.
21. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.
22. Вернадський В.И. Дневники. 1917–1921. – К.: Наукова думка, 1994.
23. Кучабський В. Корпус січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.
24. Сумський С. Одинадцять переворотів (Гражданская война в Киеве) // *Революція на Україні по мемуарам белых*. – К.: Политиздат України, 1990.
25. ЦДАВОВУ. – Ф. 1060. – Оп.2. – Спр. 1.
26. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917 – 1923: В 2-х т. – К.: Темпора, 2002. – Т.2. Українська гетьманська держава 1918 року.
27. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Нью-Йорк, 1969.
28. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende / Hg. v. Th. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1966. – Bd.1.
29. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. – К.: Академпрес, 1993.
30. ЦДАВОВУ. – Ф. 1064. – Оп.1. – Спр.6.
31. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende / Hg. v. Th. Hornykiewicz. – Philadelphia, 1968. – Bd.3.
32. ЦДАВОВУ. – Ф. 1064. – Оп.1. – Спр.13.
33. Киевская мысль. – 1918. – 5.VI.
34. Киевская мысль. – 1918. – 26.VI.

П.С. Коріненко

ПОШУК ФОРМ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ У 1919–1920 рр.

Розвиток подій громадянської війни в Україні був таким, що приступити до запровадження нових форм землекористування стало можливим із весни 1919 року. Тільки з цього часу, коли радянські війська оволоділи більшою частиною Лівобережної і Правобережної України, а держави Антанти змушені були евакуювати свої війська з Півдня України, органи радянської влади розпочали реалізацію програмних положень Комуністичної партії щодо запровадження на селі таких спільних форм землекористування, як комуні, товариства спільного обробітку землі, радгоспи та колгоспи.

Автор звертається до цієї історичної проблеми тому, що і сьогодні в українському селі відбуваються складні, часто суперечливі пошуки у визначенні форм землекористування. Тепер, як і у 1919–1920 рр., не завжди враховується думка селян, економічна доцільність розпаювання земель, згубність цих процесів для морально-психологічного стану селян.

У 1919–1920 рр. радянська влада мотивувала необхідність запровадження спільних форм землекористування тим, що саме на цій основі будуть максимально раціонально використані земельні, технічні та людські ресурси в інтересах робітників і селян, що саме на цьому шляху буде вирішена продовольча проблема в країні і зникнуть умови для прояву в будь-якій формі експлуатації людини людиною в українському селі. У кінцевому рахунку мала бути утверджена єдина для міста і села форма власності – суспільна, або її ще називали соціалістична. Це надскладне завдання передбачалося здійснити в найкоротші строки, не рахуючись з традиціями землекористування, бажанням і готовністю селян переходити від одноосібного до суспільного землекористування, в основу яких було покладено перехід від індивідуальної до колективної праці на землі, зрівняльний принцип розподілу прибутку. В той час ніхто серйозно не прораховував і економічного ефекту від таких нововведень. Складається враження, що визначальним у виборі нових форм землекористування було тільки те, що вони заперечували право на існування старих, традиційних форм.

Цей помилковий курс привів у ті роки до таких складних економічних та соціальних явищ на селі, як зниження продуктивності праці селян, втрати в багатьох молодих людей дбайливого ставлення до землі, зневага до сільських господарів.

Весною 1919 року із відновленням радянської влади була завершена конфіскація поміщицьких земель. Селяни сподівалися на отримати їх значну частину і приростити свої земельні наділи. В Україні така земельна політика зачіпала інтереси двох третин населення. Тому-то варто було підходити до вироблення стратегії в цьому питанні виважено і знати очікуваний кінцевий результат. Загальні напрями земельної політики радянської влади були визначені III з'їздом Компартії України. З'їзд орієнтував органи радянської влади усіма засобами пропагувати серед

селян вигідність переходу від одноосібного обробітку землі до суспільного. Органи радянської влади на місцях зрозуміли рішення з'їзду як заклик до негайного введення колективних форм господарювання на селі, а тому вдалися до диктаторських методів їх запровадження. Вони виявились у прискоренні темпів створення комун та радгоспів, насильницькому записуванню селян у них. Свій «внесок» у цю справу зробив тодішній народний комісар землеробства України В. Мещеряков. Виступаючи на III з'їзді Рад України, він стверджував, що «комуни – це шлях до нового життя на селі» [1]. Поглиблюючи цю думку у своєму зверненні до земельних відділів виконавчих комітетів повітових та волосних рад України, він переконував їх, що чим більше буде оброблено землі колективним шляхом, тим більше буде можливостей для організації комун [2].

Чимало повітових, волосних рад, отримавши такі рекомендації, сприйняли їх як заклик до атаки на одноосібні господарства селян. Ось як це звучало в директиві Остерського повітового з'їзду рад від 21 березня 1919 року: «необхідно вжити усі зусилля для проведення в життя ідеї комуністичного обробітку землі і для організації безземельних та малоземельних селян у колективи: комуни, артілі, радгоспи та кооперативи» [3, 92]. Уже в травні 1919 року на Україні було створено 300 комун, приблизно 40 комун на губернію [4, 34]. Це, до речі, було більше ніж в Росії. Цей процес часто супроводжувався примусом, інколи селян, які не бажали вступати в комуни, називали петлюрівцями. Справа доходила до того, що, як це видно зі звіту відділу по роботі на селі РНК УСРР, окремі представники радянської влади, політпрацівники військових частин накладали контрибуцію на тих селян, які не хотіли вступати в комуни. Зрозуміло, що такі дії лише посилювали невдоволення селян комунами. До того ж у створених комунах через відсутність сільгоспінвентаря, навичок спільного обробітку землі в селян, зрівнялівки в оплаті праці, яка до того ж була мінімальною, мав місце спад у виробництві сільгосппродукції, комуни розпадалися. Це вело до дискредитації самої ідеї спільного володіння й обробітку землі і тих, хто її реалізовував.

Проблема, пов'язана з визначенням оптимальних форм землекористування, набула у 1919–1920 рр. гострого політичного характеру. Вона активно обговорювалася на зборах селян. Деякі представники радянської влади стверджували, що селяни уже втратили почуття власника і тому-то вони повинні добровільно піти в комуни [5, 119]. Чиновники не хотіли помічати того, що селяни, як це мало місце в Ніжині, казали на зборах, що комуни – це нове кріпосне право [6, 4].

Варто зазначити, що з боку вищих партійних та радянських органів України такі дії повітових, волосних земельних відділів, які на базі конфіскованих земель створювали комуни та радгоспи, ігноруючи при цьому інтереси малоземельного та безземельного селянства, в офіційній пропаганді не знаходили підтримки, а з початком у квітні 1919 року масових повстань селян України проти комунізації села Раднарком України заборонив місцевим органам влади форсувати процес створення комун та радгоспів. В усних виступах та друкованих засобах інформації стали наголошувати на тому, що допущені помилки у

визначенні форм землекористування будуть скоро виправлені і в майбутньому не повторяться.

Початок такої роз'яснювальної роботи було покладено у зверненні Центрального Виконавчого Комітету Радянської України «Усім селянам Української Соціалістичної Радянської Республіки». Звернення складалось із декількох розділів. Так, у розділі «Земля – селянам» було викладено радянську аграрну політику, наголошено на добровільності селян при створенні колгоспів. У розділі «Комітети бідноти» йшлося про необхідність створення комбідів як органів сільської бідноти із залученням до роботи в них середняків. Разом вони повинні були вести боротьбу з куркулями [7].

Улітку 1919 р. у Києві відбувся з'їзд представників повітових виконкомів України. На з'їзді одним із центральних було обговорення питання про перебудову сільгоспвиробництва на соціалістичних засадах шляхом утворення комун. Делегати з'їзду мали різні погляди, у ході гострих дискусій вони прийшли до висновку, що комуни – це вільні об'єднання селян для спільної роботи.

Цей висновок з'їзду повітових виконкомів України мав стати домінуючим у виборі форм землекористування та шляхів їх реалізації. Насправді ж, як про це свідчать чисельні документи, тиск на селян щодо створення комун із боку запопадливих чиновників не припинився. Не отримавши розуміння та підтримки з боку селян, вони, як це було на Черкаській повітській партконференції у червні 1919 року, пропонували відмовитися від умовляння селян створювати комуни, а перейти до вирішення цієї проблеми у формі наказів [8, 182].

Складність військово-політичної обстановки в Україні влітку та восени 1919 року, негативний економічний досвід господарювання комунарів змусили місцеві органи радянської влади відступити від примусу в організації комун, а посилити роз'яснювальну роботу серед селян щодо пошуку форм землекористування. В Уманському та інших повітових виконавчих комітетах із цією метою були створені спеціальні агітаційні відділи [9]. Їхні працівники виїжджали в села з метою роз'яснення земельної політики радянської влади на сучасному етапі. Остерський виконком випустив листівку, в якій заперечувалися слухи про насильницьке запровадження комун [10, 94].

Одночасно з насадженням комун радянська влада запроваджувала зрівняльний принцип землекористування на селі. Цей напрямок з боку селян та й влади в другій половині 1919 року вважався чи не найсправедливішим. Саме на це орієнтувались органи радянської влади зі шпальт газети «Вісті ВУЦВК» [11]. Перерозподіл земель здійснювався сільськими земельними комітетами і не був доведений до кінця. Органи влади, підтримуючи на словах цей напрям вирішення земельної проблеми, насправді все-таки були більше зорієнтовані на перехід селян від одноосібного до колективного обробітку землі.

Практично увесь 1919 рік в Україні пройшов у пошуках форм землекористування. Військові дії, зміна влади в окремих регіонах України робили цей процес швидкоплинним і малоефективним. До того ж мала місце поспішність у запровадженні нових форм, у той час як уже чинні ще не були повністю реалізовані, а їхній економічний ефект було важко оцінити. Голова

РНК УСРР Г. Раковський взагалі вважав, що тільки радгоспи мають стати пріоритетною формою землекористування. Зазначимо, що в умовах України реальність була такою, що лише окремі культурні сільгоспгосподарства, у яких ще зберігся сільгоспманент, кадри, могли бути перетворені в радгоспи й успішно функціонувати.

У січні 1920 року після звільнення України від влади Денікіна в радянській пресі були опубліковані “Основні напрями організації земельної справи на Україні”. У цьому документі було поставлено завдання негайно ліквідувати відновлене за часів Денікіна поміщицьке землеволодіння, збільшити земельні наділи незаможного та середнього селянства. Для реалізації цього досить таки прийняттого для селян завдання голова ВРК Г. І. Петровський у січні 1920 року направив телеграму всім губернським земельним комітетам України та губернським революційним комітетам, у якій було окреслено завдання негайно приступити до створення комісій із перерозподілу землі [12, 244].

Останню крапку у визначеності влади щодо запровадження нових форм землекористування було зроблено на початку лютого 1920 року. Саме тоді, 8 лютого 1920 року, Всеукраїньком України розробив і опублікував закон «Про землю». Згідно з цим законом, усі колишні поміщицькі, монастирські землі, що були конфісковані в 1919 р. без викупу, мали перейти в користування всього українського народу і насамперед для задоволення потреби в землі безземельних та малоземельних селян [13, 59]. Землі, які вже були в розпорядженні радгоспів, також мали перейти в безпосереднє користування селян. Цей закон у засобах масової інформації називався історичним, на нього покладалися всі надії щодо вирішення надскладного земельного питання.

Саме з огляду на це слід оцінювати багатогранну роз’яснювальну роботу серед селян. У роз’ясненні основних положень “Закону про землю” активну участь брав тодішній народний комісар землеробства України Д. З. Мануїльський. Він виступив із доповідями та промовама на зібраннях представників повітових і волосних виконкомів. У них розкривалася роль Закону про землю у зміцненні союзу робітників і селян, у завоюванні довіри широких верств бідняків та середняків до радянської влади. Його виступи вирізнялися переконливістю, допомагали селянам зрозуміти нову політику радянської влади щодо земельного питання. Катеринославська газета “Звезда” писала, що земельне питання та його вирішення в тому вигляді, як це викладено в новому “Законі про землю”, є закріплення успіхів радянського будівництва, відкриває нарешті шлях до утворення вільних селянських господарств [14].

Із метою найшвидшого та повсюдного поширення основних положень “Закону про землю” і надання селянам допомоги в його реалізації на Україні в березні 1920 року було проведено Тиждень селянина. Д. З. Мануїльський, визначаючи завдання, які мали бути реалізовані під час Тижня селянина, у статті “Для чого потрібен Тиждень селянина?” писав: “Наше перше завдання у Тиждень селянина полягає в тім, щоб ми усі пішли в село, розтлумачили селянам новий земельний закон, сказали селянину: бери усю землю, ніякої комуни радянська влада тобі не нав’язує” [15].

Роз’яснення нового земельного закону стало головною темою численних тематичних брошур, листівок, які готував Відділ із роботи на селі при ЦК Компартії України. Збори, мітинги в селах також проводилися на цю тему. Тиждень селянина став своєрідним акумулятивним центром у пропагуванні “Закону про землю”. Досягненню цього сприяло те, що при губернських, повітових та волосних виконавчих комітетах було створено спеціальні комісії, до складу яких увійшли керівні працівники. Тільки в Подільській губернії 70 агітаторів протягом Тижня селянина побували в 403 селах.

З метою посилення роз’яснювальної роботи на селі й уникнення епізодичності було визнано за доцільне видавати газету для селян. Перший номер “Селянської бідноти” вийшов 9 березня 1920 року. На його сторінках у невеличких статтях, написаних доступною для селян мовою, як-от: “Хто нагодує селянську бідноту?”, “Про сільських куркулів”, “Бесіди про земельний закон” та ін., ставилися та обговорювалися складні питання взаємин на селі між різними соціальними верствами, проблеми створення органів влади на місцях [16].

Однак мусимо констатувати, що й на цьому етапі було бажання окремих представників радянської влади продовжити курс на примусове створення комун. Навіть Г. І. Петровський писав, що селяни мають потяг до комун [17]. А в Козелецькому, Новгород-Сіверському повітах після обговорення “Закону про землю” прийшли до висновку, що це лише тактичний хід, викликаний необхідністю поточного моменту [18, 92]. Не дивно, що в багатьох регіонах не поспішали ознайомлювати селян із змістом Закону про землю. Враховуючи цю реальність, газета “Більшовик” закликala всі сільські органи радянської влади негайно розпочати перерозподіл землі між селянами [19]. Серйозну стурбованість уповільненими темпами реалізації земельного закону висловила газета Катеринославських більшовиків. У Дружківці за насильницькі методи організації комун із партії було виключено працівника земельного відділу Шаповалова [20, 46].

Для посилення політичного впливу на селян та дотримання на місцях Закону про землю були створені Комітети незаможних селян. Умови громадянської війни, гострота політичних пристрастей, непримиренність різних соціальних груп на селі і насамперед щодо вирішення земельного питання привели до того, що і ці організації селян продовжили курс на створення колективних господарств і посилили тим самим протистояння в українському селі.

Позитивним у реалізації курсу на впровадження “Закону про землю” було те, що селян уперше так широко залучали до перерозподілу земель, вони стали реальними помічниками повітових та волосних виконкомів у цій справі. Підсумком такої спільної роботи стало те, що серед селян було перерозподілено 15 мільйонів десятин землі, а середнє селянство на початок 1921 року становило близько 52% від загальної кількості селянських дворів [21, 28].

Таким чином, у 1919–1920 рр. в Україні курс на зміну форм землекористування став реальністю. Ініціатором уведення нових форм землекористування стала радянська влада. Більшість селян поставилася до створення комун, колгоспів, радгоспів дуже

негативно, усіляко чинили опір, аж до збройних повстань проти такої політики радянської влади.

Українські селяни на той час бажали вести індивідуальне господарство, сподівалися саме на такій основі поліпшити своє матеріальне становище. Насадження радянською владою колективних форм господарювання сприймалося селянами як грубе втручання в систему земельних відносин на селі. Позитивно сприймаючи конфіскацію поміщицької землі, вони бачили лише себе її власниками.

Відмова у 1920 році від примусового насадження колективних форм землекористування, як засвідчує історія, була тактичним кроком, носила тимчасовий характер. Із стабілізацією політичного становища в Україні цей курс буде реалізовано в кінці 20 – на початку 30-х років практично тими ж методами і до того ж на всій території України.

1. Київський комуніст. – 1919. – 11 березня.
2. Київський комуніст. – 1919. – 15 березня.
3. Центральний державний архів вищих органів влади

- України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 74.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 44.
 5. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 68.
 6. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 46.
 7. Комуніст. – 1919. – 8 травня.
 8. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 54.
 9. Красная правда. – 1919. – 25 червня.
 10. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7.
 11. Вісті ВУЦВК. – 1919. – 18 червня.
 12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 14, ч. 3.
 13. Радянське будівництво на Україні 1919–1920 рр. – К., 1962.
 14. Звезда. – 1920. – 5 марта.
 15. Вісті ВУЦВК. – 1920. – 7 березня.
 16. Селянська біднота. – 1920. – 9 березня.
 17. Вісті ВУЦВК. – 1920. – 10 березня.
 18. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 286.; Спр. 289.
 19. Большевик, орган Київського комітету КПб(У). – 1920. – 26 лютого.
 20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 220.
 21. Народное хозяйство Украины в 1921 г. – Х., 1922.

Українська селянська кооперація

І.А. Фареній

ІДЕЇ КООПЕРАЦІЇ ЯК КОМПОНЕНТ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проблеми дослідження масової свідомості становлять одне із найскладніших завдань соціально-гуманітарних наук. Можливо, саме тому висвітлення такої складової суспільного розвитку, як кооперативний рух, завжди характеризувалося увагою до соціально-економічних сторін його діяльності та адміністративно-правових і політичних умов її здійснення [Див., зокрема: 1]. Навіть предметний розгляд ідеології кооперативного життя в історичній літературі рідко виходить у площину поширення останньої в масах, зосереджуючись на поглядах провідних діячів, теоретиків кооперації. Однак реальна кооперативна діяльність залежала саме від оволодіння ідеями кооперативного руху широкими суспільними верствами, від яких, врешті-решт, залежала їх реалізація у формі практики господарського життя. Нема сумніву, що таке оволодіння відбулося, адже про це свідчить сама соціально-економічна дійсність, невід'ємним елементом якої в першій третині ХХ ст. була розвинута структура кооперативної мережі. Однак на питання, як розуміли об'єднані в кооперативи широкі суспільні верстви природу своєї участі в них, наукова література вичерпної предметної відповіді фактично не дає. Це й зумовило появу представленої розвідки, об'єктом якої є ідеї кооперації як сегмент соціальної свідомості українського селянства початку ХХ ст., а предметом – тенденції розуміння хліборобами кооперативної діяльності. Відповідно, мета статті – з'ясувати бачення селянами ідей кооперативного руху та характеру роботи кооперативних товариств.

Передусім слід зазначити, що терміни “кооперація”, “кооператив”, “кооперативний рух” тощо, як правило, залишалися для кооперованих сільських мешканців не відомими. Понятійний апарат кооперативного життя базувався на термінах, запозичених із російської мови, які вимовлялися на український манер. Так, споживчий кооператив селяни називали “потребительне общество”, сільськогосподарський – “сільськогосподарське общество”, рідше – “товариство”. Кредитний кооператив зазвичай називали “банком”. Під впливом україномовної літератури в селянське середовище поступово проникали такі поняття, як “товариська крамниця”, або “гуртова крамниця” – у значенні споживчого товариства, а також “товариський банк”, тобто кредитний кооператив.

Очевидно, цей понятійний апарат відображає один зі специфічних аспектів селянського кооперативного життя. Термін “банк” по відношенню до кредитного кооперативу вказує на ототожнення

селянами фінансово-кредитних установ різних форм, перенесення уявлення про вже знайоме з досвіду явище на нове – кредитну кооперацію. Поява поняття “товариський банк” є свідченням еволюції селянської свідомості в бік правильного розуміння природи кредитних кооперативних товариств, їх громадсько-економічного характеру, а не приватного чи державного.

Відсутність у селянському лексиконі термінів “кооперація” та “кооперативний рух”, які абстрактно концентрують у собі усі форми і вияви кооперативного життя, очевидно, свідчить про обмежене розуміння спорідненості та генетичного зв'язку між кооперативами різних галузей. Хоча досвід участі в роботі певного кооперативного товариства обумовлював прагнення до створення нових кооперативних організацій, однак досить часто кооперативи різних галузей діяльності розуміли як цілком незалежні самостійні явища. Створення на базі вже кооперованого сільського населення нових кооперативів було пов'язано з повторним актом агітаційно-роз'яснювальної роботи. Так, у 1898 році в одному із сіл Київщини член правління місцевого ощадно-позичкового товариства вирішив організувати споживче товариство. Для цього довелося знову наполегливо вести пропагандистську діяльність. “Довгі зимові вечори” переконував він сторожа кредитного кооперативу діда Хому в необхідності цієї справи. Дід Хома зустрів ідею створення споживчого товариства з розумінням, але як цілком нову. “Бачиш, до чого додумались розумні люди ... – говорив він, – добра штука. Дуже добре, як би у нас таку штуку змайструвати ...” Переконувати в доцільності заснування споживчого кооперативу довелось навіть провідних службовців ощадно-позичкового товариства. “Говорити довелося довго, – згадував ініціатор створення споживчого товариства, – т. як ... мої службовці і я побоювались таких всяких нововведень, тим більше, таких нововведень, яких ми ще не знаєм” [2, 937].

Ще один досить показовий випадок, що свідчить про відсутність у селянській свідомості уявлення про спорідненість кооперативів різних галузей діяльності, мав місце в селі Студенні Ольгопільського повіту Подільської губернії. Після налагодження в селі роботи кредитного товариства місцевий учитель запропонував створити ще й споживчий кооператив. У такій пропозиції селяни змогли побачити лише можливість шахрайства, а не ідею подальшої розбудови кооперативної роботи. “А чорт його знає, на що це він нас хоче підвести?” – говорили люди про думку вчителя заснувати споживче товариство [Цит. за: 3, 6].

Отже, кооперативи різних галузей могли розглядатися як не повністю пов'язані між собою господарські форми. Останнє свідчить про обмеженість кооперативного світогляду основної маси кооперованого селянства, відсутність глибокого

розуміння ідей і завдань кооперації, зрештою – брак належного усвідомлення своєї причетності до самодіяльного громадського руху за поширення колективних форм господарського життя. Участь у роботі кооперативу не завжди була свідченням оволодіння кооперативними ідеями, а лише кроком до опанування ними. Поступ до вищих щаблів кооперативних знань залежав від багатьох факторів, дію яких на собі зміг відчутти далеко не кожний селянин.

Досить яскравим прикладом розуміння селянами характеру кооперативної співпраці може бути становище в Дзензелівському ощадно-позичковому товаристві в Уманському повіті на Київщині. Цей кооператив селяни вважали банком, гадаючи державний він чи приватний, і не розуміли, чому “хазяїн” банку, вчитель О.Д.Черненко (О.Д.Черненко очолював раду товариства) радився з селянами з приводу різноманітних питань його діяльності й звітував перед усім селом про свою роботу [4, 32]. Отже, дзензелівські селяни були далекими від усвідомлення громадського характеру кооперативу і того, що саме вони є повноправними господарями ощадно-позичкового товариства. Принагідно зазначимо: Дзензелівське кооперативне кредитне товариство було одним із кращих у Російській імперії. Не важко припустити, що рівень кооперативної свідомості в пересічних кооперативах був ще значно нижчим.

Основна маса селянства розуміла кооперативну роботу як вид добродійної діяльності, хоча й не позбавлену самодіяльної участі в ній самих опікуваних. У 1910 році журнал “Хлібороб” у кількох передових статтях констатував, що селяни, зазвичай, дивляться на кооперативи як своєрідні добродійні організації – “панські вигадки”, які допомагають простим людям [5, 179–181], особливу форму сторонньої допомоги, і з такого погляду оцінювали їхню корисність. При цьому було відсутнє правильне уявлення про характер власності кооперативів: кредитні товариства, як правило, ототожнювали з державною установою, споживчі – з приватною [6, 208]. Отанне, очевидно, зумовлювалося специфікою формування статутного капіталу: у кредитних товариствах пайовий капітал був відсутній і кошти формувалися із позик Держбанку – тому вони й розглядалися як казенні, а споживчі кооперативи господарську діяльність вели за рахунок пайових внесків членів – звідси, можливо, уявлення про них, як про приватну лавку. Журнал “Хлібороб” із цього приводу зазначав: “... багато членів споживчих товариств розуміють справу як спілку дрібних крамарів” [7, 9].

Спрямування і зміст кооперативної роботи селяни усвідомлювали здебільшого суто функціонально – зводилися до опанування навичками користування послугами кооперації та з’ясування її ролі у стримуванні спекулятивної діяльності сільських крамарів і лихварів. Один із хліборобів із села Ольшана Прилукського повіту на Полтавщині так висловився стосовно сутності функціонування свого споживчого товариства: «Це добре діло: прийшов, у себе купив і сам собі дав заробити, а то чужі кишені насипай ...» [Цит. за: 8, 15]. У цілому більшість хліборобів-пайовиків повністю усвідомлювала користь споживчо-кооперативної роботи для придбання якісних товарів

за доступними цінами. Однак значна частина членів сільської споживчої кооперації вважала її джерелом грошків, суто комерційну справу, що дає додаткові грошові надходження, – власне, перебувала під впливом приватнопідприємницької психології, не переймалася високими ідеалами кооперативного руху. Так, у селі Нова Ушиця на Поділлі, за словами одного з місцевих жителів, “до ... чистіших кооперативних думок товариство ще не доросло. ... Бо воно ... проста торгова спілка” [9, 16]. У селі Мачухи на Полтавщині, також за свідченням очевидця, на споживчий кооператив “всі дивилися ... як на крамницю, що може дати якийсь прибуток, кооперативне діло зовсім зневажали” [10, 187].

На невисокий загальний рівень кооперативної свідомості серед членів сільських споживчих товариств, а то і взагалі відсутність уявлення про ідеї кооперації як такі, вказують не лише джерельні дані про роботу окремих кооперативів, але й багато узагальнювальних аналітично-оглядових матеріалів, у яких розглядається стан споживчо-кооперативної мережі, що також якнайкраще може служити доказом масовості цього явища [Див., зокрема: 11, 7–10].

Кредитні кооперативні товариства селяни здебільшого розглядали як установи, що можуть надати дешеву позичку. Джерело грошових надходжень до самого кооперативу часто не усвідомлювалось або ж взагалі не цікавило хліборобів-гречкосіїв [Див.: 12, 7], поза увагою селян могла перебувати взагалі вся система організації кредитного кооперативу, механізми й форми його роботи [13, 250]. Власне, уявлення про кооперативи цієї галузі для багатьох хліборобів зводилося тільки до правил отримання кредитів та їхнє повернення. “... як грошей взяв – то й все зробив”, – говорив про членів кредитного товариства села Нижча Сироватка Сумського повіту очевидець [14, 176].

Проте налагодження діяльності жодного кооперативного товариства не могло відбутися за умов відсутності в його складі свідомих кооператорів. Відомості про діяльність окремих товариств засвідчують високий рівень кооперативної свідомості хліборобів. Так, у селі Фаліївці на Херсонщині селяни називали крамницю споживчого товариства не інакше як “своя”, “общественна”. На Поділлі, в селах Криковці, Бієвка, Медвежанки, селянські споживчі кооперативи видавали дивіденд на забраний товар не лише пайовикам, а й стороннім покупцям [15, 309–310].

Як розуміли ідеали кооперації прості українські хлібороби, судити складно. Доступні джерельні матеріали не фіксують їхньої думки з цього питання. Опосередковано про характер бачення вищих цінностей кооперативного руху селянами можуть свідчити популярні видання, які були розраховані на сільських читачів і містили доступний для них виклад ідей кооперації. Можна припустити, що селянське розуміння кооперативних ідеалів було відображенням змісту такої літератури. З огляду на це, є підстави вважати: взаємодопомога, співробітництво, колективізм, співчуття до проблем ближнього, працьовитість, чесність в економічних відносинах – ось ті принципи, які сповідували свідомі селянські кооператори і в пануванні яких бачили сутність майбутнього устрою суспільного життя. “Кооперація – то той будинок будучого щастя світа, що має під собою чотири непохитних вугляки: правду, любов,

згоду і дружність”, – зазначалося в одній із передових статей популярного селянського часопису “Світова зірниця” [16, 2]. Доступні для розуміння і такі, що цілком відповідають християнським цінностям, моральні настанови поширювала кооперативна література. Взагалі, висвітлення ідей кооперації у виданнях, розрахованих на селянський загал, часто мало характер морально-етичної проповіді, що, мабуть, зумовлювалося врахуванням релігійно-світоглядних особливостей селян. В одній із статей журналу “Хлібороб” у 1912 році так тлумачилася сутність кооперативної справи: “Нікчемна творча сила однієї людини”, але “Для праці колективної, суворо кооперативної все складне буде легким і неможливе стане можливим [17, 815]. Присутній був у таких роз’яснювальних матеріалах й ідеал чогось на зразок Царства Божого, адже мова йшла про “будинок будучого щастя світа” [Див.: 16, 2], до якого треба йти “в ім’я ідеалів недоступних світу”. При цьому, “може бути ... ви ... не побачите не тільки кінця, але й середини справи. Це не біда. Це не значить, що їх не буде” [17, 813–816].

Отже, найімовірніше, що вищі цінності кооперації селяни сприймали як морально-етичні орієнтири. Власне, іншого й не могло бути з огляду на характер їхнього світогляду, який виключав розуміння кооперативних ідей як соціологічної чи економічної теорії і не міг вийти за межі соціальної ідеології, релігійних настанов та норм практики господарського життя. Остання обставина, очевидно, зумовлювала й різні рівні уявлення хліборобів про кооперацію. Коопероване селянство загалом у ставленні до кооперативного руху користувалося лише мотивацією щодо полегшення умов економічної діяльності та поліпшення свого матеріального становища. При цьому ідейний аспект кооперативної роботи рідко йшла далі нетерпимості до крамарсько-лихварського середовища. У цьому випадку селянський світогляд для розуміння кооперації використовував тільки уявлення про найближчі господарські інтереси, задоволення яких виправдовував спекулятивною діяльністю лихварів і крамарів. Лише незначна частина хліборобської верстви сприймала кооперацію як універсальну форму організації життя для досягнення загального добра, панування в суспільстві високої моралі тощо, мабуть, свідомо чи підсвідомо мобілізуючи при цьому релігійні почуття та найкращі моральні якості.

Найвагоміше значення в поширенні ідей кооперації в хліборобському середовищі мало те, що в 10-х роках ХХ ст. вони вже стали невід’ємним компонентом масової свідомості українського селянства. У 1912 році журнал “Хлібороб” писав щодо настроїв селянства в Київському повіті: “В кожному селі вже люде радяться про кооперативні питання зо всіх боків, і лаштуються гуртуватись. Вся селянська темна стіна почала вже репатись і пропускати через щилинки кооперативний світ, хоч ще з великими труднощами” [18, 528]. Відомий громадський діяч, економіст-аграрник і кооператор проф. К.Мацієвич у 1913 році зазначав: “... товариська справа стає в багатьох місцевостях явищем постійним, звичним, поєднаним з усім укладом нашого сільського життя” [19, 574]. Інший відомий кооператор А.Євдокимов констатував: “Громадський кредит, споживча справа стали близькими і знайомими південним хліборобам

...” і “Для всіх, хто цікавиться кооперативним ділом у селі тепер уже ясно, що населення справляється з ділом ... зрозуміло його значення і зуміло правильно його використати” [20, 23]. Отже, на початку ХХ ст. ідеї кооперації стала невід’ємним елементом життя українського селянства, за висловом К.Мацієвича, “... частиною ... нової селянської культури” [19, 574].

1. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х чч. – Катеринослав, 1925; Мохор П. Од Баліна до Леніна. – 1925; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація доби непу. – Черкаси, 1993; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) – К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) – Чернівці, 1996; та ін.
2. Старый. Из моих воспоминаний // Муравейник. – 1916. – № 48-49.
3. Фортунівський К. Терниками – на битий шлях // Світова зірниця. – 1911. – № 42 – 43.
4. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 года. – М., 1908.
5. Чого воно так! // Хлібороб. – 1910. – № 11.
6. Не треба забувати // Хлібороб. – 1910. – № 13.
7. Прокопченко С. Среди кооператоров // Хлібороб. – 1910. – № 21-22.
8. Допісі // Слово. – 1908. – № 28.
9. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 42-43.
10. Мачуханський В. Мачухи на Полтавщині // Рілля. – 1912. – Число 7.
11. Прокопченко С. Среди кооператоров // Хлібороб. – 1910. – № 21-22.
12. Товариські банки // Світова зірниця. – 1909. – № 7.
13. Горохтий Я. Народные библиотеки при товариществах // Хлібороб. – 1914. – № 6.
14. Григорович А. Де ж читальники? // Хлібороб. – 1910. – № 10.
15. Селянська кооперація // Засів. – 1911. – № 20.
16. Потребитель // Світова зірниця. – 1911. – № 38.
17. Одарченко Семен. Трудное легко ... невозможное возможно // Хлібороб. – 1912. – № 15.
18. Кісіль Ф. Київський повіт // Хлібороб. – 1912. – № 9.
19. Мацієвич К.А. Праздник хліборобской культуры // Хлібороб. – 1913. – № 14.
20. Евдокимов А. Из дневника кооператора // Хлібороб. – 1913. – № 1.

В.О. Дорошенко

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОЩАДНО-ПОЗИЧКОВИХ ТОВАРИСТВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У сучасних умовах розвитку Української держави, у період формування кредитної системи, стає актуальним досвід становлення кредитної кооперації в кін. ХІХ – поч. ХХ ст. у Російській імперії. Забезпечення кредитом дрібних виробників становить одне з важливих завдань для будь-якої держави, і Російська імперія не була в цьому компоненті винятком.

У пореформену добу в Росії гідне місце серед установ дрібного кредиту посіли кредитні кооперативи, процес утворення яких розпочався в 60-х роках XIX ст. Українські губернії посідали провідне місце в економіці Російської імперії, а тому саме тут склалися найсприятливіші умови для розвитку таких установ.

Історія розвитку кредитної кооперації була предметом аналізу в працях П.А.Соколовського, Н.О.Осипової, В.О.Тотоміаца, С.В.Бородаєвського. Серед сучасних дослідників варто відзначити науковий доробок І.А.Фаренія, А.Г.Морозова, І.П.Прокопенка, В.М.Половця, В.М.Власенка [1 – 9].

Метою статті є аналіз основних засад діяльності ощадно-позичкових товариств на початку XX ст. Об'єктом дослідження є основні напрямки діяльності ощадно-позичкових товариств. Предметом розгляду є статут Солом'янського ощадно-позичкового товариства, затверджений Міністром Фінансів у 1915 р. як зразковий статут для ощадно-позичкових товариств від 14 вересня 1905 р. (із змінами від 24 листопада 1905 р. та 14 березня 1911 р.) [6, 19].

Перший етап (1865 – 1870 рр.) становлення кредитних кооперативів не відзначався особливою активністю. Лише з 1871 року цей процес дещо активізувався. Саме тоді, за ініціативою впливових земських діячів кн. А.І.Васильчикова, А.В.Яковлева, В.Ф.Лугініна, кн. Черкаського, Д.Ф.Самаріна, Є.В.Роберті, при Московській спілці сільського господарства був створений особливий комітет сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, а пізніше його Петербурзьке відділення. Останнє поставило за мету популяризацію кредитного кооперативного руху і сприяння його розвитку в Російській імперії [10, 175]. Подальше становлення кредитної кооперації в Росії проходило за сприяння земств, які надавали фінансову підтримку ощадно-позичковим товариствам та поширювали відомості про кооперативи серед широкої громадськості [1; 11, XXVI]. Незважаючи на зусилля цих організацій, з другої половини 80-х років XIX ст. у діяльності кредитної кооперації настає спад. Значна частина позик фактично перетворилися в довготермінові та лише формально переписувалися. Причиною невдач була неврегульованість нормативно-правової бази та зменшення платоспроможності села. Загострення світової економічної кризи та падіння хлібних цін на світовому ринку призвели до занепаду дрібних і середніх господарств, прибутки з яких були розраховані до карбованця, у тому числі й на погашення кредитних зобов'язань.

На початку 90-х років XIX ст. питання організації системи дрібного кредиту все частіше поставало на порядку денному. Наслідком тривалих обговорень у вищих урядових інстанціях стало затвердження Положення про установи дрібного кредиту від 1 червня 1895 р. [12, 108]. Воно передбачало три види кредитних установ: 1) кредитні товариства; 2) ощадно-позичкові товариства; 3) сільські, волосні банки й каси.

Положення від 7 червня 1904 р. доповнило попередній закон [13]. Система установ дрібного кредиту розширювалася за рахунок включення до неї земських кас та регіональних союзів кредитних кооперативів.

Початок XX ст. ознаменувався завершенням процесу кодифікації нормативно-правових актів, що

визначили структуру системи установ дрібного кредиту, їхні види, напрями та характер діяльності. Якщо в період від реформи 1861 р. до поч. XX ст. установи дрібного кредиту фактично не відігравали помітної ролі в житті суспільства, то із затвердженням вищезазначених положень відбувається процес збільшення мережі відповідних закладів і, безперечно, першість серед них посідає кредитна кооперація. Кредитні кооперативи були представлені кредитними та ощадно-позичковими товариствами. Різнилися вони тим, що кредитні товариства не мали пайових внесків. Основний капітал їх складався із позик Державного банку. В усьому іншому різниця між ними була несуттєвою, вони вважалися всестановими, управлялися виборними правліннями і радами.

Так, Солом'янське ощадно-позичкове товариство мало на меті забезпечувати своїм членам: а) надання кредиту на господарські потреби; б) посередництво товариства при купівлі предметів першої необхідності; в) розміщення в касах товариства заощаджень для приросту відсотків [14, 43].

Формування основного капіталу передбачалося із початку існування товариства. Він складався з паїв, пайових внесків, а також із сум, пожертвованих товаришами чи установами із власних прибутків. Граничний розмір кредиту становив триста карбованців, а при видачі позик під заставу товарів – 50 крб. Стосовно розміру відповідальності за зобов'язання товариства, то він становив подвійну суму від відкритого товариством кредиту.

Щодо затвердження товариства Київським губернським комітетом у справах дрібного кредиту було оголошено в Київських губернських відомостях. Діяльність товариства в подальшому мала ґрунтуватися на основі статуту та загальних цивільних законів, що дозволяли регулювати взаємини набуття права власності та відчуження майна.

Товариство мало печатку з написом власного найменування. Воно не сплачувало промислового податку, його письмові зносини з урядовими установами не обкладалися гербовим збором.

Інший розділ об'єднує статті, які стосуються складу товариства і відповідальності його членів. Згідно зі ст. 9, до складу товариства повинно входити не менше двадцяти осіб, в іншому випадку товариство мало припинити свою діяльність (ст. 131, 132).

До складу товариства можна було приймати: а) осіб, що досягли повноліття, мали право розпоряджатися своїм майном та вели власне господарство, ремесло чи промисел; б) товариства, створені сільськими господарями, землевласниками й промисловцями та сільські общини (ст. 10).

Власник будинку міг уповноважити кого-небудь зі своєї родини вступити в товариство, але в такому випадку на ньому лежала повна матеріальна відповідальність перед товариством (ст. 11).

Слід зазначити, що артiлі, товариства та общини отримували значно більші кредити, ніж ті, що вказувались у загальних положеннях, проте для цього треба було згодження установчих зборів, а також Управління у справах дрібного кредиту.

Згідно зі ст. 13 статуту, до складу ощадно-позичкового товариства не могли входити особи чи установи, які вже належали до складу інших ощадно-позичкових товариств, або кредитних товариств, або

товариств взаємного кредиту, а також особи, достроково вилучені з інших товариств.

Прийом до ощадно-позичкового товариства проводився на загальних зборах. Кожен товариш повинен був внести пай або відразу зі вступом, або виплачувати його частинами (ст. 4). Він давав розписку про те, що бере на себе зобов'язання у справах товариства, згідно з правилами цього статуту (ст. 15). Кожен член товариства отримував іменну розрахункову книжку, в яку вписували суму відкритого йому кредиту, розмір його відповідальності та всі його обороти з товариством за паєм і позиками. Якщо книжка втрачалася, то замість неї видавали нову, а втрачена ставала недійсною (згідно з положенням від 7 червня 1904 р., ст. II, п. 2). Товариш не міг добровільно вийти із товариства, не погасивши свого боргу і не звільнивши себе від зобов'язань за оборотами товариства (ст. 17). Особа, яка мала причини, згідно з якими подальше перебування в складі кредитного кооперативу було неможливим, вважалася виключеною із нього з моменту виходу постанови ради (ст. 18). З іншого боку, із товариства виключали тих, хто не дотримувався статуту і наніс збитки кредитній установі (їх піддавали покаранню згідно з постановою суду) (ст. 19). У разі виключення особи із товариства поновлення було можливим лише через 2 роки.

Товариш, за зобов'язаннями товариства, міг нести відповідальність двох видів: необмежену, тобто всім своїм майном, або обмежену – тільки встановленою його частиною. Граничний розмір відповідальності визначався при заснуванні товариства (ст. 2 і 6), проте відповідальність ця не могла бути нижчою, ніж удвічі за виданий кожному членові кредит (ст. 22).

Розділ третій статуту стосується положень про капітали товариства. Згідно з цими положеннями, товариство мало основний капітал, що складався з паїв та пайових внесків товаришів, а також із суми пожертвуваних, позичених та відрахованих власних прибутків товариства. Повний пай для всіх був однаковим, причому кожен товариш міг мати не більше одного паю. Розмір його не міг бути зменшеним, а зростання його могло ініціюватися через скликання ради і обов'язково з дотриманням порядку статуту. Паї не могли слугувати заставою, а також передаватися іншим особам. Якщо товариш виходив із товариства, то пай повертався йому протягом трьох місяців після затвердження зборами звіту за той рік, у якому він вибув, і тільки після погашення його зобов'язань перед товариством.

Четвертий розділ містить положення щодо внесків і позик. Внески могли стосуватися певної події, наприклад повноліття, народження дитини, одруження дочки, поховання тощо. Вкладники розпоряджалися, кому після їхньої смерті належатиме внесок. Якщо така спадкова позика не перевищувала тисячі карбованців, то вона не обкладалася спадковим податком. До того ж внески не підлягали ні опису, ні відчуженню, за винятком випадків, зазначених у ст. 1083 статуту громадянського судочинства. Вкладникам гарантувалася конфіденційність інформації стосовно внесених сум. Записи про вклад вносили в спеціальну книгу, де повинні були поставити підписи вкладник та два члени комісії. Відсотки із внесків виплачувались або в кінці звітного року, або за кожне півріччя.

Положення про позики зібрані в п'ятому розділі. Згідно із встановленими тут нормами, товариство видавало позики виключно своїм членам для господарських оборотів, покращення господарства, а також на придбання інструментів, худоби і різноманітного необхідного для сільського господарства чи іншого промислу інвентарю. За часом виплати кошти позики поділялися на короткотермінові (не більше ніж рік), а також довготермінові (від 1 до 5 років). Зазвичай короткотермінові позики йшли на господарський оборот, а довготермінові – на придбання худоби та інвентарю (до 3 років), на нововведення (до 5 років). Позики видавалися як під особисту довіру, так і під заставу. Ніхто не міг отримати кредит за всіма видами позик більше тієї суми, що була встановлена товариством (56). Позика повинна була використовуватися за призначенням, в іншому разі кошти потрібно було повернути достроково (60–61). Лише за рішенням загального зібрання позичальнику могли виділятися незначні суми на незатвержені витрати (ст. 62). Стосовно поручництва, то поручитель був гарантом повернення взятої позики. Ці відносини регулювалися громадянським законодавством.

Як за короткотерміновими, так і за довготерміновими позиками з поважних причин можна було подовжити термін виплат прострочених позик (на 6 місяців). У випадку обтяжуючих обставин (пожежа, смерть) можна було отримати більшу відстрочку, але лише в тому випадку, якщо поручитель погоджувався продовжити свої зобов'язання (ст. 70).

Посередництво могло використовуватися для певної користі одного чи декількох товаришів або всього товариства. Товариство, за посередництва товаришів, могло придбати необхідне майно (ст. 75).

Прибутками товариства вважалася сума, що залишилася після вирахування за звітний рік із валового прибутку: а) витрат на управління; б) витрат і збитків від обігів товариства (78). Правління при складанні кошторису за рік повинне було прорахувати кількість перспектив повернення внесків і визначити частку неперспективних внесків (79). Із прибутку 10 % коштів вираховувалося в запасний капітал, після чого залишок перебував у розпорядженні загального зібрання. Саме воно могло визначити його подальше призначення: поповнення свого основного капіталу, винагорода членів правління чи створення спеціального капіталу (ст. 80). Якщо виявлялося, що оборот товариства збитковий, то він покривався з основного чи запасного капіталів. Іноді, коли цієї суми було недостатньо, вона покривалася з прибутків наступного звітного року, а коли й цього не вистачало, то загальне зібрання мало розподілити між своїми членами суму боргу відповідно з отриманим кредитом. Сплачувати суму боргу вони зобов'язувалися не пізніше, ніж через рік. Якщо хтось не сплачував своєї частки, то вона покривалася його паєм, а якщо його було недостатньо, то ця сума розподілялася між товаришами відповідно до отриманого в товаристві кредиту (ст. 81).

Управління справами товариства покладалось на: а) правління; б) раду; в) загальні збори товаришів. Товариство могло мати попечителя, який обирався загальним зібранням чи комітетом у справах земського господарства. Йому доручали збирати відомості про хід оборотних операцій з визначенням

кредитів, які треба обговорити на зборах. Він міг головувати на загальних зборах, але не міг входити до складу правління (ст. 82 – 83).

Правління вело всі справи товариства, представляло його без будь-якого доручення. На нього було покладено такі обов'язки: а) складання правил у всіх сферах діяльності товариства; б) видача дозволу на отримання позик, прийом і повернення вкладів, купівля і продаж товарів за посередництва товариства, зберігання грошей, складання звітів, прийом на роботу робітників тощо (ст. 84 – 85). Правління повинно було забезпечити належне зберігання готівкових коштів та відсоткових паперів (ст. 86). Воно складалося не менше як із трьох членів, обраних на три роки загальними зборами із числа членів і мало збиратися не менше ніж раз на тиждень (ст. 92).

Рада спостерігала за виконанням статуту, застав, затверджених правил і законних постанов товариства, а також за цілісністю капіталів як тих, що належать товариству, так і довірених йому. Для забезпечення такого контролю раді були доступні для перевірки всі рахунки і діловодство товариства. До складу ради входили не менше ніж три члени й один кандидат, які обирались зборами на три роки. Усі скарги на роботу ради подавались до загальних зборів (ст. 103 – 108).

Загальні збори вважались такими, що відбулися, якщо в них взяли участь 1/10 частина всіх членів товариства, проте їхня кількість не повинна була становити менше ніж 20 осіб. Кожен член товариства мав право лише одного голосу, який не міг передаватися іншим особам. Артїлі делегували на збори лише по одному представнику (ст. 110 – 115).

Щодо діловодства товариства, то велися книги, в які заносилися: а) загальний прибуток та витрати за кожним видом оборотів товариства і готівка каси; б) прибутки і видатки; в) стан рахунків товариства з кожною окремою особою. Усе діловодство велося згідно із правилами, встановленими Управлінням у справах дрібного кредиту (ст. 122). Звітний рік тривав із 1 січня по 31 грудня, а у випадку, коли товариство розпочинало свою роботу протягом року, то звітний рік починався з цієї дати і завершувався відповідно 31 грудня.

Завершуючи характеристику ощадно-позичкових товариств, слід зауважити, що вони не були суто кредитними установами, бо поруч із кредитними функціями виконували й посередницькі. Діяльність їх була надзвичайно ефективною. у передреволюційний період кредитні кооперативи одного району почали об'єднуватися в союзи кредитних кооперативів або в так звані кооперативи 2-го ступеню. На час відкриття в Москві центрального банку кооперативного кредиту (Московський Народний банк), уся ця система кооперативного кредиту була поєднана в одну ланку [15, 25].

1. Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ. – СПб., 1890.
2. Осипова Н.О. Обзор деятельности ссудо-сберегательных товариществ и проект организации сельского кредита. – СПб., 1893.
3. Тотомианц В.О. Кооперация в Русской деревне. – М., 1912.
4. Бородаевский С.В. Сборник по мелкому кредиту. – СПб.: Тип. Мин. Фин., 1913.
5. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного

- руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
6. Морозов А.Г. Зародження кооперативного руху в Україні // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 2.
7. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992.
8. Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.
9. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995.
10. Кульжыный А.Е. Мелкий кооперативный кредит в России / Очерки по сельскохозяйственной кооперации (статьи, доклады, заметки) 1900 – 1919 гг. – Петроград, 1918.
11. Четвертый отчет комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. Составлен при Московском обществе сельского хозяйства. – СПб., 1875.
12. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М.: Наука, 1988.
13. Полное Собрание Законов Российской империи. III. – Т.24. – Отд.1. – № 24737.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 501.
15. Аncyферов А.Н. Московский Народный банк. – М., 1917.

А.Г. Морозов

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ІЗ ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

У сучасних умовах глибинної трансформації аграрного сектора народного господарства, становлення фермерства та пов'язаного з цим подрібнення парку сільськогосподарських машин, „розширення” переробної сфери гостро постала проблема технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва. Економічний застій вітчизняного машинобудування в поєднанні з природним фізичним і моральним старінням техніки привели до значного скорочення чисельності машинного парку та різкого зменшення його виробничих можливостей. Світова практика переконливо свідчить, що в часи фундаментальних змін основних соціально-економічних підвалин суспільства завжди загострюється потреба історико-прикладних досліджень схожих історичних періодів. На кінець 1920-х років кредитна сільськогосподарська кооперація, незважаючи на досить обмежені фінансові можливості, викликані насамперед незадовільними в цілому, штучно стримуваними грошовими доходами селянства, а починаючи з 1927 року і все більш складними політичними умовами, все ж зуміла напрацювати широку гаму форм і методів роботи, які значно полегшували селянству вирішення однієї з найпекучіших для нього проблем – вчасного і якісного проведення польових робіт.

Ті чи інші аспекти проблеми вже знайшли своє відображення у роботах С.В. Кульчицького, В.В. Калніченка, В.І. Марочка, О.І. Ганжі, Ю.П. Волосника та інших авторів [1 – 6]. Однак далеко не всі вони

висвітлені з належною повнотою, а окремі з них і взагалі залишаються поки що поза увагою дослідників. Цим обумовлена актуальність досліджень тих процесів і явищ, які були пов'язані із забезпеченням селянських господарств сільгоспмашинами, інвентарем, сортовим насінням, племінними плідниками, створенням потужностей переробних підприємств. Мета публікації – дослідити діяльність сільськогосподарської кооперації із технічного забезпечення селянських господарств УСРР в 20-х рр. XX ст. Об'єктом вивчення є сільськогосподарська кооперація у період НЕПу, а предметом – її діяльність із технічного забезпечення селянських господарств УСРР.

Успішне вирішення завдань відбудови і подальшого розширення сільськогосподарського виробництва України багато в чому визначалося станом забезпеченості незаможних господарств інвентарем, сільгоспмашинами, племінними плідниками, сортовим насінням. У 1917 році майже 45 % селянських господарств республіки не мали навіть найпростіших сільськогосподарських знарядь: плугів, борін тощо. Розподіл сільгоспмашин та інвентаря поміщицьких економік зменшив кількість без інвентарних господарств у 1921 році до 29,5 % [7, 145]. Однак і цей показник за умов, коли індивідуальні селянські господарства стали основним виробником товарної сільськогосподарської продукції, ніяк не можна було вважати задовільним ні з господарської, ні з соціальної точок зору.

До честі промисловості слід зазначити, що виробництво продукції сільськогосподарського машинобудування в УСРР розвивалося добрими темпами. У 1924–25 році обсяги виробництва заводів Українського об'єднання сільськогосподарського машинобудування перевищили довоєнний, досить інтенсивний, рівень на 27 % [8, 95]. Та, незважаючи на значне зростання виробництва, забезпечити кожне селянське господарство набором необхідних йому засобів виробництва можна було лише теоретично, у досить далекому майбутньому. В практичному ж житті навіть за умови, що промисловість робила б надзвичайні успіхи у справі нарощування випуску сільськогосподарських знарядь та машин, забезпечити ними кожне селянське господарство було просто неможливо. Не згадуючи вже про недостатню купівельну спроможність значної кількості господарств, придбання ними в індивідуальне користування всіх необхідних сільгоспмашин та інвентаря, коли при цьому не малося на меті отримання побічних доходів від здачі його в оренду, з економічної точки зору було чистісіньким безглуздом. Використання навіть такого порівняно простого знаряддя, як плуг, було повністю ефективним при обробітку ним за сезон 30 десятин [9, 67]. Наділи ж 70 % українських селян у 1923 році не перевищували 4 десятин [10, 119]. Тому очевидно, що, як і з суто господарських, так і з соціальних міркувань, проблема доцільного використання наявних сільгоспмашин та інвентарю набула особливого значення.

Про гостроту цього питання наочно свідчить те, що, незважаючи на надзвичайно складну військово-політичну ситуацію, Наркомзем УСРР почав спішно створювати на селах прокатні пункти. Для їхнього укомплектування використовувався інвентар та сільгоспмашини ліквідованих економік, а також запаси

машин випуску минулих років, які зберігалися на націоналізованих складах.

Після прийняття декрету “Про сільськогосподарську кооперацію” розпочалась активна робота з організації мережі кооперативних прокатних пунктів сільгоспмашин та інвентарю, зерноочисних та покривних. Про це свідчать матеріали обстеження сільгоспспілок Київської філії “Сільського господаря”, проведеного в кінці 1922 – на початку 1923 років. Так, наприклад, уже в 1922 році при товариствах Смілянської райсільгоспспілки працювало 2 прокатні та 3 покривні пункти [11, 237]. На 1 жовтня 1923 року сільськогосподарська кооперація України мала 1053 прокатних, 595 зерноочисних і 379 покривних пунктів [12, 107].

У цей час, крім кооперативних, існували також державні прокатні пункти місцевих земельних органів систем Наркомзему. Однак уже перші два роки паралельної роботи кооперативних і державних прокатних пунктів яскраво показали переваги кооперативного використання сільгоспмашин. У роботі прокатних пунктів Наркомзему виразно давалося взяти безвідповідальне, негосподарське ставлення як користувальників, так і службовців до їхнього устаткування. Звичайним явищем було, наприклад, те, що, не кажучи вже про складні машини (молотарки, жнивварки), навіть порівняно простий реманент – плуги, борони, букери – після першого ж сезону роботи потребував капітального ремонту.

Тверезо мислячі кола партійно-господарського керівництва України вміло використали сприятливу постанову XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року) “Про роботу РКП на селі”, де йшлося, зокрема, про те, що всебічне економічне посилення кооперації є одним із головних завдань держави [13, 472]. Маючи цей вагомий аргумент, їм, усупереч позиції прибічників одержавлення сільськогосподарського виробництва, які ні на мить не переставали розмахувати жупелом “куркулізації села”, вдалося добитись урядового рішення про те, що з метою підвищення економічного авторитету сільськогосподарської кооперації, виробничо-доцільної концентрації сільськогосподарських машин та інвентарю, їй як доповнення до власної мережі, були передані всі прокатні пункти місцевих земельних органів [14, 107].

Слід при цьому зазначити, що навіть короткочасний період перебування машин та реманенту в стані “загальне” та “нічне” призвів до того, що лише половина інвентарю була придатна до роботи. Друга половина потребувала негайного ремонту [15, 10]. Універсальні та кредитні сільськогосподарські товариства, вкладаючи в устаткування прокатних, зерноочисних, покривельних пунктів власні кошти, змогли дуже швидко дати їм лад, добитись господарського ставлення до машин та інвентарю як у процесі їхнього використання, так і при зберіганні. Так, наприклад, у першій половині 1924 року було проведено обстеження 26 прокатних пунктів сільськогосподарських товариств Олександрійського району Кременчуцької округи. Вони мали 23 трієри, 13 сівалок та багато простіших машин. Усе устаткування було повністю придатне до роботи [16, 30].

Господарське значення цих машин для селянства було дуже вагомим. Так, у 1923 році вартість трієра становила 300 крб. золотом [17, 49]. У рівних умовах

посів невідготовленим зерном давав урожаю 43 пуди з десятини. Те ж зерно, пропущене через трієр, підвищувало врожай до 142 пудів із десятини [18, 23]. Експлуатація кожної зерноочисної машини за загальноприйнятими оцінками того часу забезпечувала за сезон прибавку врожаю не менше 1000 пудів [19, 143]. Використання сівалки дозволяло заощаджувати на кожному гектарові засіву по 3 пуди дорогого посівного зерна [20, 12].

За матеріалами спеціального обстеження, проведеного “Сільським господарем” в середині 1925 року, в його системі працювали добре оснащені 1227 прокатних і зерноочисних та 351 покривний пункт [21, 15]. Вони стали важливим фактором зміцнення господарського авторитету універсальних та кредитних сільськогосподарських товариств серед широких кіл селянства. Цьому також сприяло й надання пільг членам товариств при користуванні інвентарем прокатних, зерноочисних і покривельних пунктів. Кооперативні прокатні пункти дозволили селянству уникнути невиправданих витрат на придбання інвентарю. Крім того, вони давали можливість незаможній частині селянства користуватися складними сільгоспмашинами, які значно підвищували ефективність господарювання, що за інших умов були їй недоступні. Про це свідчить, зокрема, асортимент машин та розцінки за користування прокатного пункту Деревківського сільськогосподарського кредитного товариства: 5 сівалок – 1 крб. 50 коп. у день, 2 соломорізки – 1 крб. у день, трієр – 1 коп. за пуд пропущеного зерна, віялка – 50 коп. у день, племінний бик – 2 крб. за покрив [22, 38].

Вагома економічна віддача була активним стимулом до швидкого розширення кооперативної мережі прокатних і зерноочисних пунктів та покращення їх оснащення. Лише за 1925–26 рр. їхня кількість збільшилася з 1923 до 2717 [23, 35]. Ця тенденція зберігалася і надалі. У 1926–27 рр. тільки системою буряківничої кооперації було організовано 225 прокатних пунктів сільгоспмашин та інвентарю [24, 14]. На 1 жовтня 1927 року тут активно працювало вже 722 кооперативні пункти [25, 95].

Слід зауважити, що кредитна сільськогосподарська кооперація була головним чинником цієї роботи. Її машинні кредити, які надавалися вже безпосередньо у вигляді машин та устаткування, стали надійним фундаментом створення й розбудови дієздатних осередків машинізації селянських господарств.

Чи не найсуттєвішою рисою організаційно-господарської роботи кредитної кооперації в цій галузі було те, що вона будувала їх при необтяжливому, але обов’язковому залученні селянських коштів. Такий підхід дуже плідно позначався на забезпеченості господарської доцільності, розвитку хазяйновитості, підприємництва на селі. Так, на початку лютого 1928 року Українська економічна нарада поставила перед кредитною сільськогосподарською кооперацією завдання значно поповнити до весняної посівної інвентар наявних прокатних пунктів, а також надати допомогу в організації різними кооперативними товариствами села ще 1000 нових: із вартістю інвентарю для кожного в середньому на 4 тис. крб. [26, 59]. Необхідні кошти на 60 % покривались за рахунок довгострокового кредиту Укрсільбанку, 30 % виділяли безпосередньо кредитні сільськогосподарські

товариства та їхні спілки і 10 % вносило саме коопероване селянство [27, 34]. Нові прокатні пункти створювалися, як правило, при кооперативних товариствах, які безпосередньо координували виробничу діяльність селянства, найчастіше при спеціальних сільськогосподарських товариствах. У цілому при різних виробничих об’єднаннях сільськогосподарської кооперації працювало до 50 % прокатних пунктів [28, 21].

Необхідно, однак, зазначити, що, поряд із загальним позитивним напрямом розвитку кооперативних прокатних пунктів, були й суттєві труднощі. Характерним і поширеним явищем була певна хаотичність у використанні їхніх машин, через що вони нерідко залишалися недовантаженими. За даними спеціального обстеження, проведеного “Сільським господарем”, навантаження плуга на прокатному пункті не перевищувало 9 десятин замість номінальних 20 десятин, борони – 20 десятин замість 50 десятин [29, 15]. Простежувалася й інша крайність: прагнення до максимального використання устаткування часто стимулювало надмірний розвиток суто комерційних тенденцій, коли устаткування надавалося без урахування інтересів більшості постійних клієнтів, першому, хто його зажадає, або просто з тих чи інших причин, наприклад, за кількістю днів безперервної оренди.

Давалися взнаки і помилки в організації машинопостачання села, що виливалося в затоварення тієї чи іншої місцевості окремими видами машин, або через надмірну їх кількість, або через прорахунки у визначенні справжніх потреб і специфічних особливостей певного сільськогосподарського району. Це явище набуло такого розмаху, що знайшло спеціальне відображення в постанові XVII з’їзду Рад СРСР (квітень 1927 року) “Про основні завдання сільського господарства в зв’язку з розвитком народного господарства та індустріалізації країни” [30, 627].

Відчутне збільшення випуску сільськогосподарських машин, розширення фінансових можливостей кредитної сільськогосподарської кооперації, краще вивчення попиту і правильний розподіл продукції сільськогосподарського машинобудування дали змогу концентрувати на прокатних пунктах насамперед складні сільгоспмашини, на які селянський попит був більшим. У 1926–27 рр. їхня кількість на прокатних пунктах, порівняно з 1925–26 рр., збільшилася: сівалок з 1552 до 4548, молотарок з 1232 до 3788 [31, 212]. На 1 липня 1928 року 84,2 % прокатних пунктів мали сівалки, 77,6 % – трієри, 33,8 % – молотарки з механічним приводом [32, 58]. На відповідну дату 1929 року ці показники дорівнювали відповідно вже 94,6 %, 92,0 %, 46,0 % [33, 4].

Розвиваючи й реконструюючи мережу прокатних пунктів, сільськогосподарська кооперація особливу увагу приділяла буряківництву, яке дуже гостро потребувало спеціальних машин та інвентарю, без наявності яких вирощувати буряки було практично неможливо. Культивувались же цукрові буряки саме в місцевостях, найменше забезпечених інвентарем. У 1925 році на Київщині, наприклад, працювало 74 % від усіх бурякосіючих товариств [34, 33]. Та якщо в цілому по Україні найменшим інвентарем обробляли землю 36,7 % господарств, то на Правобережжі – 49,2% [35,

159]. В окремих же місцях Правобережного Лісостепу безінвентарність селянських господарств сягала 60–70 % [36, 39]. У поєднанні з плідною роботою агрономів спеціалізованої системи буряківничої кооперації, що активно впроваджували на селянських полях передові прийоми агротехніки, прокатні пункти стали в цій галузі сільського господарства вагомим чинником підвищення продуктивності праці та доходності селянських господарств, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Тому не дивно, що із 1000 нових прокатних пунктів, які було намічено організувати до весняної посівної кампанії 1928 року, близько 300 передбачалося організувати при буряківничих товариствах [37, 31]. Їхні члени демонстрували повну готовність підтримати фінансові й організаційно-господарські зусилля кредитної сільськогосподарської кооперації в цій галузі власними коштами. Зацікавлена співпраця держави, кредитної сільськогосподарської та спеціальної буряківничої кооперації, власне селянських господарств дозволили провести цю роботу швидко й ефективно. Було також значно поновлено й інвентар уже чинних на кінець 1927 року 329 прокатних пунктів буряківничої кооперації [38, 47]. Так, наприклад, завдяки фінансово-організаційним заходам кредитної сільськогосподарської кооперації, прокатний пункт при Князєво-Качанському буряківничому товаристві Глухівської округи було поповнено 12 культиваторами, сівалкою, молотаркою, трієром, 2 соломорізками та іншим інвентарем, усього на 1409 крб. [39, 24]. Навесні 1928 року в системі спеціальної буряківничої кооперації працювало 668 прокатних пунктів із середньою вартістю інвентарю 1760 крб. [40, 4]. Середня ж вартість інвентарю 329 прокатних пунктів, які були на 1 січня 1928 року, дорівнювала лише 1238 крб. [41, 47]. На кінець 1927–28 року в сільському господарстві за активної участі кредитної сільськогосподарської кооперації інтенсивно працювало 3,2 тис. прокатних, майже 4 тис. зерноочисних та 1,4 тисячі кооперативних пунктів [42, 58].

Незважаючи на складні умови, зокрема все більш відвертий, економічно не обґрунтований адміністративний тиск з вимогою перенести основну вагу фінансово-організаційних зусиль на обслуговування колгоспів, робота кредитної сільськогосподарської кооперації стосовно розвитку мережі кооперативного прокату продовжувалася протягом усього 1928 року. На кінець року кількість прокатних пунктів в системі тієї ж буряківничої кооперації зросла вже до 886, а середня вартість устаткування досягла 2697 крб. Їхня сукупна вартість за рік виросла майже в 6 разів [43, 47]. На початку січня 1929 року “Сільський господар” визнав за необхідне для кращого задоволення виробничих потреб сільськогосподарського виробництва протягом 1929 року організувати ще 1000 прокатних та 1000 зерноочисних пунктів [44, 27]. Міцні фінансово-організаційні підвалини кредитної сільськогосподарської кооперації забезпечили досить ефективне вирішення цього питання. На середину березня 1929 року було організовано ще 1336 прокатних пунктів [45, 7].

Слід також зазначити, що водночас із збільшенням мережі прокатних пунктів поліпшувалась і організація їхньої роботи. Поступово було подолано один із

основних недоліків у роботі прокатних пунктів – неповне завантаження машин. Широкий розвиток економічно доцільних форм виробничої співпраці селянських господарств у рамках різних спеціальних систем сільськогосподарської кооперації сприяв ефективнішій експлуатації високопродуктивних сільгоспмашин та інвентарю. На середину 1929 року коефіцієнт використання багатьох основних видів машин та інвентарю прокатних пунктів був близький до оптимального. Трієри, наприклад, були завантажені на 95,6 %, сівалки на 88,3 %, букери на 89,2 %, культиватори на 91,4 % [46, 8]. Ще рік-два до цього інвентар прокатних пунктів використовувався не більше ніж на 75 % [47, 17].

На кінець існування сільськогосподарської кооперації припадає поява ще однієї форми роботи з подальшої економічної розбудови сільського господарства України. Вона логічно обумовлювалася попередньою діяльністю в цій галузі. Загальна насиченість уже на кінець 1928 року сільського господарства прокатними пунктами, прозора економічна (не політична, звичайно) перспектива, постійне зростання фінансових можливостей кредитної сільськогосподарської кооперації створили на цей час певний ґрунт для переходу до активної роботи щодо забезпечення селянських господарств тягловою силою. На цю пору потреби сільського господарства України в тягловій силі, на перший погляд, задовольнялися повністю. До того ж, коли розглядати загальний баланс потреб і наявності тягової сили в сільському господарстві кінця 1920-х років загальностатистично, суто пересічно, то цілком очевидним буде навіть досить великий запас тягової сили. Але то саме пересічно, без урахування таких важливих факторів, як територіальна насиченість, потреби саме цієї місцевості, виходячи з характеру домінуючих тут сільськогосподарських культур, а отже – й особливостей агротехніки, специфіка природо-кліматичного району, яка в окремих випадках (як, наприклад, стабільні середземноморські вітри саме в період весняних польових робіт) диктувала особливі темпи робіт, і, нарешті, плинні кліматичні умови того чи іншого року, коли на досить значних територіях нерідко створювалися умови, які вичерпно можна охарактеризувати хіба що давнім землеробським прислів'ям про те, що “весняний день рік годує”. З урахуванням цих факторів, що відчутно впливали на вразливу економіку дрібнотоварного селянського господарства, слід чітко вказати на досить складну ситуацію з тягловою силою в тих чи інших районах не для окремих категорій господарств, що в іншому випадку може перекиватися запасом міцніших господарств, а для місцевості в цілому. У міру розвитку мережі прокатних пунктів, накопичення практичного досвіду їхньої роботи все чіткіше вимальовувалося те, що одним із важливих компонентів забезпечення ефективної роботи техніки прокатних пунктів була організація кооперативних кіннотяглових пунктів. Практика засвідчувала, що ступінь використання їхнього устаткування нерідко ніяк не відповідав пересічним цифрам, які вказували на наявність у тому чи іншому районі запасу вільної тягової сили.

Сільськогосподарська кооперація навесні 1929 року розпочала широкомасштабну роботу щодо організації кооперативних кінних колон у місцевостях,

які характеризувалися низьким рівнем землезабезпеченості селянських господарств і одночасно були зоною інтенсивного бурякосіяння. Навесні 1929 року в Шепетівській окрузі працювало вже 80 кінних кооперативних колон [48, 52]. Досить активно цей вид кооперативної роботи почав розвиватися також у Шевченківській окрузі. Кооперативні кінно-тяглові пункти ефективно працювали при Городищенському, Верлівському, Завадському спеціальних буряківничих товариствах.

Значення цих кінно-тяглових пунктів для успішної діяльності бурякосіючих селянських господарств можна з'ясувати на такому прикладі. Тягловий пункт Колодинського спеціального буряківничого товариства Київської округи мав 11 коней. Враховуючи, що середня бурякоплоща селянського господарства на Правобережжі становила 0,5 га, а продуктивність одного коня на оранці – 10 га за сезон, тягловий пункт забезпечував, таким чином, обробіток до 70 % бурякоплощі товариства.

При цьому слід зауважити, що при домінуванні суто економічних, організаційно-господарських засад роботи сільськогосподарської кооперації в цій галузі, вона також не випускала з поля зору й соціальні аспекти своєї діяльності. У цьому не слід вбачати штучність, змушеність такого підходу до вирішення тих чи інших господарських проблем. Адже будь-який беззастережний, об'єктивний аналіз стану справ в аграрному секторі народного господарства України, продиктований нехай і суто прагматичними міркуваннями, так чи інакше показував, що економічно слабосилі господарства – не лише тягар загальнонаціональної економіки, але й потенційно плідний її резерв. До того ж, у загальній масі економічно кволих господарств була значна кількість таких, яким для переходу в нову, заможну якість достатньо було лише невеликого стартового імпульсу. Інакше кажучи, їхня економіка була не розореною, а “сплячою” і для того, щоб привести їх до рівня активного товарного продуцента, досить було надати їм порівняно незначні виробничі кредити [49, 31].

Отже, така досить чисельна категорія господарств мала в цілому задовільну виробничу базу, а їхня низька продуктивність була зумовлена лише наявністю тих чи інших відносно локальних “вузьких місць” у виробничому процесі, ліквідувати які власними силами вони не могли через відсутність бодай невеликих коштів виробничого характеру, нагромадження яких у свою чергу було спричинено наявністю тих же “вузьких місць”.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що соціальний розвиток незможних господарств об'єктивно був вигідний кредитній сільськогосподарській кооперації, оскільки економічна віддача у вигляді приросту виробленої товарної продукції на кожен вкладений у нього карбованець була, безперечно, вищою і давала незрівнянно швидшу віддачу порівняно з економічно заможними господарствами, подальший виробничий розвиток яких був незрівнянно більш капіталомістким.

Отже, фактично кредитну сільськогосподарську кооперацію зовсім не потрібно було підштовхувати в бік тіснішої співпраці з незможними господарствами. Для цього в ній існували ґрунтовні внутрішні спонукальні мотиви, такі як надзвичайно важливі в фінансово-кредитній роботі терміни обертання

надаваних коштів. Принагідно нагадаємо, що прискорення термінів обертання кредитних коштів рівнозначне збільшенню їхньої загальної маси.

У практиці сільськогосподарського кредиту існувала досить струнка пропорційна залежність між економічним станом господарства та розмірами, а отже – і термінами потрібного йому кредиту. Слід знову ж зауважити, що при обчисленні загального обсягу суми кредитних коштів, що перебували в обігу, суми порівняно дрібних, а тому короткотермінових коштів, грубо кажучи, слід подвоювати (зважаючи на короткий термін обертання), кредити ж великого розміру (довгий термін обертання) в такій же пропорції зменшувати.

Розцінки за користування тягловою силою були сформовані таким чином, що безтягловому чи однокінному господарству здебільшого було значно вигідніше користуватися кооперативною тягловою силою, ніж наймати її в іншому господарстві.

1. Кульчицький С. В. *УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995.
2. Калініченко В. В. *Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929).* – Х.: Основа, 1991.
3. Марочко В. І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.).* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000.
4. Ганжа О. І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.).* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000.
5. Волосник Ю. П. *Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу.* – Харків: ХНУ, 2002.
6. *Сутність і особливості нової економічної політики в Українському селі (1921–1928 рр.)* // Збірник наукових праць під. ред. С.В. Кульчицького – К.: 2000.
7. *Україна. Статистичний щорічник на 1929 рік.* – Х., 1929.
8. *Історія селянства Української РСР – Т.2.* – К., 1967.
9. *Народне господарство України в 1921 році.* – Х., 1922.
10. *Календар-довідник і записна книжка на 1924 рік районованого статистика та кореспондента ЦСУ.* – Х., 1928.
11. *Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі – ЦДАВО України).* – Ф.290. – Оп.1. – Спр.208.
12. *Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923–24 рік.* – Х., 1925.
13. *КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК.* – Т.2: 1917 – 1924 гг. – М., 1970.
14. *Звіт робітничо-селянського Уряду України за 1923–24 рік.*
15. *Сільський господар.* – 1923. – № 6, 8–9.
16. *Сільський господар.* – 1924. – № 12.
17. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України).* – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1741.
18. *Радянський селянин.* – 1924. – № 13–17.
19. *ЦДАГО України.* – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1706.
20. *Зарудний О. Як ми виконуємо ленінів кооперативний план на селі.* – Х., 1929.
21. *ЦДАВО України.* – Ф.27. – Оп.7. – Спр.72.
22. *Сільський господар.* – 1926. – № 2.
23. *Коопероване село.* – 1928. – № 7–8.
24. *Сільський господар. Відчит за 1926–27 операційний рік.* – Х., 1928.
25. *Кооперація на Україні в 1926–27 році.* – Х., 1929.
26. *ЦДАВО України.* Ф.27. – Оп.9. – Спр.15.
27. *Весняна засівна кампанія і заходи с.-г. кооперації.* –

- Х., 1928.
28. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.10. – Спр.317.
29. Кооперована громада. – 1929. – № 3.
30. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5 т. – Т. 1: 1917 – 1928 гг. – М., 1967.
31. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Вип. 1. – Х., 1929.
32. Сільський господар. Звіт за 1927–28 операційний рік.
33. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.10. – Спр.317.
34. Селянський кредит. – 1926. – № 5.
35. Збірник статистично-економічних відомостей. – Х., 1929.
36. Коопероване село. – 1928. – № 2.
37. Коопероване село. – 1928. – № 6.
38. Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 рік. – Х., 1929.
39. ЦДАВО України. – Ф.312. – Оп.1. – Спр.316.
40. Комуніст. – 1928. – 8 вересня.
41. Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 рік. – Х., 1929.
42. Сільський господар. Звіт за 1927–28 операційний рік. – Х., 1929.
43. Річний звіт системи бурякової кооперації за 1928 рік. – Х., 1929.
44. Резолюції Всеукраїнської машинно-тракторної наради при Сільському господарі 5–11 січня 1929 року – Х., 1929.
45. ЦДАВО України. – Ф.27 – Оп.10. – Спр.337.
46. ЦДАВО України. – Ф.27 – Оп.10. – Спр.337.
47. Червоне село. – 1929. – № 2.
48. Зернова кооперація. – 1930. – № 1–2.
49. Кооперована громада. – 1929. – № 20.

С. М. Биченко

ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ „ДОБРОБУТ” ПО ПІДВИЩЕННЮ ТОВАРНІСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У ДОБУ НЕПУ

Всебічне дослідження складних, багатограних, проте в цілому таких, що розвивалися у позитивному напрямку, процесів кооперативного життя на селі у добу непу були і залишаються одним із актуальних завдань української історичної науки. Вивчення задекларованої теми дозволить розкрити сутність самого процесу відбудови та розвитку сільського господарства України у 1921 – 1928 рр., конкретні механізми практичного вирішення тих вкрай складних завдань, які постали перед суспільством на початку 20-х років ХХ століття. Адже, при цьому демонструвалося таке багатство як загальних концептуальних підходів, так і конкретних практичних рішень пекучих проблем розвитку сільського господарства, життя селянства. Цей досвід не втратив свого методичного значення і у сучасних умовах. Ці важливі вітчизняні надбання, отримані завдяки обопільним зусиллям як провідних теоретиків і організаторів кооперативного руху на селі так і творчій роботі мільйонів українських селян, які в різних умовах продуктивно використовували їх на практиці, сприяли досягненню позитивних результатів, якими по праву можна пишатися.

Слід підкреслити, що отримати вичерпну, повноцінну картину діяльності сільськогосподарської кооперації України у добу непу можливо лише за умови аналізу широкого кола питань, пов'язаних із її

діяльністю. Починаючи із другої половини 20-х років ХХ століття, а особливо цей процес посилювався в умовах незалежності України, вітчизняні дослідники зробили вагомий внесок у вивчення різних аспектів життя сільськогосподарської кооперації України в 1921 – 1928 рр. Окрім чисельних публікацій в періодичних виданнях вийшли у світ ґрунтовні монографії С. В. Кульчицького [1], В. В. Калініченка [2], А. Г. Морозова [3], В. І. Марочка [4]. Проте деякі важливі сюжети проблеми потребують додаткового вивчення, зокрема, переробка первинної сільськогосподарської продукції, власне сировини, що і є метою цієї розвідки. Об'єкт дослідження – сільськогосподарська кооперація УСРР в 1921–1928 рр., предмет – діяльність спеціалізованої системи м'ясо-молочної сільськогосподарської кооперації „Добробут”.

Як загальноукраїнська організаційно-економічна система „Добробут” виник у вересні 1924 року [5, 2]. Її утворення було пов'язано із декількома моментами. Чільне місце, безумовно, займали питання подальшого розвитку обсягів виробництва молока та м'яса. Слід, однак, зазначити, що вже на середину 20-х років ХХ ст. поряд із цим не менш гостро постала проблема подальшого первинного обробітку і поглибленої переробки таких цінних видів продукції сільського господарства, як молоко і м'ясо. Без розвитку цієї сфери аграрного комплексу подальше нарощення виробництва молока і м'яса не мало під собою належної економічної перспективи. Так, наприклад, вже на кінець 1924 календарного року обсяг валової продукції молочно-тваринництва сягнув майже 270 млн. пуд. [6, 18]. Власні потреби сільського населення не перевищували 200 млн. пуд. [7, 99]. Таким чином 70 млн. пуд. молока мало товарний характер. В умовах розвитку товарно-грошових відносин селянство було вкрай зацікавлене у його реалізації, в якомога більших обсягах. До цього слід додати, що для цілого ряду місцевостей України, які мали сприятливі умови для розвитку тваринництва, зокрема Полісся, воно було основним джерелом грошових надходжень для 70 % селянських господарств [18, 22].

Завдяки достатньо поміркованій соціально-економічній політиці держави у добу НЕПу, яка заохочувала зацікавлену творчу працю мільйонів українських селян, які після аграрних перетворень 1917–1921 років почали вести самостійне господарювання, чисельність поголів'я молочних корів в Україні із 2,9 млн. голів у 1921 році на середину 20-х років зросла 3,9 млн. [9, 3]. Загальне збільшення молочного стада та повсякденна наполеглива робота всіх ланок спеціалізованої м'ясо-молочної кооперації по підвищенню середньої продуктивності корів обіцяли надійні перспективи подальшого швидкого розширення сировинної бази. Про це досить переконливо свідчать наступні дані. Організація мережі скотарсько-молочарських товариств, в яких у порівнянні з окремими, некооперативними господарствами, була добре налагоджена селекційно-племінна робота, дала можливість значно збільшити надій від корови, а отже і знизити собівартість молочної продукції. Так по матеріалам обстеження, проведеного Наркоматом РСІ на Київщині, у некооперованих господарствах корова пересічно давала 7 ц молока, в той час як в господарствах, які входили у мережу „Добробута”, до 25 ц [10, 26]. Це

позначалося на собівартості молока, яка у кооперативних господарствах була як мінімум вдвічі нижчою [7, 95]. Фахівці „Добробута” ґрунтовно опрацювали всі етапи роботи по створенню потужної мережі молокопереробних підприємств, діяльність яких максимально сприяла економічному розвитку селянських господарств, а з іншого боку – поліпшила харчування населення великих міст і промислових центрів, розширила експортні можливості держави.

Така робота була збалансованою: всі її компоненти розвивалися гармонійно, не перешкоджаючи один одному. Тобто, не йшлося про застосування будь-яких позаекономічних, адміністративних засад, які б викривлювали здорову, прагматичну сутність цієї діяльності чи, як-то сталося у недалекому майбутньому, в той чи інший спосіб перекладало основний тягар її виконання на плечі селянства.

Ще в 1923 році перші спілки молочно-скотарських товариств зробили перші спроби по налагодженню переробки і збуту молочної продукції. Ця робота хоч і не приносила надто великих прибутків, проте, цілком однозначно продемонструвала свої позитивні сторони та великі перспективи, які вона відкривала для селянських господарств. Так, у житомирській окрузі в 1924 році до неї активно прилучилися 16 кооперативних товариств. Лише в серпні місяці вони виробили 700 пуд. масла. В подальшому було намічено забезпечити повне завантаження, до 20 тис. пудів, наявних в окрузі маслоробних потужностей, поставити кожному товариству, яке мало намір спеціалізуватися на розвитку молочного тваринництва, необхідні устаткування. З метою підвищення якості продукції були організовані навчання та інструктаж робітників, підготовка спеціалістів [11, 3].

Організація загальноукраїнської мережі спеціальної м'ясо-молочної кооперації дала потужний поштовх розвитку цієї галузі, оскільки одним із своїх головних завдань правління „Добробуту” і ставило сприяння переробці і збуту молочної продукції [12, 28]. Для виконання цієї програми, починаючи з 1924-25 року, „Добробут” щороку виділяв значні кошти на закупівлю новітнього устаткування для переробки молока на масло і сир. Так, якщо у 1924-25 році на ці цілі було витрачено 332 тис. крб., то у 1925-26 – вже 416 тис., а у 1926-27 ця сума зросла відразу майже втричі, склавши 1 млн. 136 тис. крб. [7, 52]. Слід при цьому зазначити, що, враховуючи добрий економічний стан „Добробута”, банки охоче йшли на надання йому для вказаної мети довготермінових кредитів. Так, лише „Укрсільбанк” надавав у 1924-25 році довготерміновий кредит, у розмірі 25 тис. крб., у 1926-27 році визнав за можливе збільшити суму позики до 662 тис. крб. [7, 99].

Внаслідок цього мережа кооперативних молокопереробних підприємств швидко зростала. На 1 жовтня 1926 року їх кількість становила вже 530 [13, 34]. Це дало змогу „Добробуту” вже у 1925-26 році заготовити 85 тис. пуд. масла та 21 тис. пуд. сиру [14, 38].

Слід підкреслити, що це була дуже якісна продукція так зване солодке або „парижське” масло [5, 28]. Передова на той час технологія його виготовлення дозволяла отримувати продукт, який не потребував для своєї консервації додаткового посолу, що було

характерно для звичайного селянського масла. Це дозволило значно розширити експорт масла в країни Європи, де її охоче купували. Торгівельна марка „Добробуту” завоювала настільки добру репутацію, що успішно конкурувала не лише з датським, але навіть і з найкращим на той час у світі новозеландським маслом. Швидке нарощення економічно дуже вигідного експорту поліпшило фінансове становище системи „Добробуту”.

Фахівці „Добробуту” також постійно дбали про максимальне охоплення послугами молокопереробних підприємств якомога більшої кількості селянських господарств. З цією метою за активною участю кооперативної громадськості детально вивчалася доцільність фінансування будівництва молокопереробного підприємства у тій чи іншій місцевості, обраховувалося можливе навантаження сировиною, перспективи на майбутнє. Враховуючи це, із 530 заводів на Поліссі працювало 116 заводів, на Правобережжі – 127, на Лівобережжі – 45 і в Степу – 242 [15, 41]. Довкола кожного заводу було розгорнуто сукупну мережу сепараторських пунктів, які отримували молоко безпосередньо від здавальників. Це було вигідно як „Добробуту”, так і селянам: „Добробут” значно скорочував транспортні видатки, а селяни мали можливість забирати одвійки молока, так звану „маслянку”, яка потім з успіхом згодовувалася тваринам.

Для подальшого розвитку технологічної бази молокопереробних підприємств з 1 січня по 1 жовтня 1926 року „Добробут” придбав 893 сепаратори, 162 маслобійки, 142 одиниці масло обробного устаткування та 191 установку для отримання холоду. Крім цього було закуплено значну кількість спеціального молочного посуду та контрольно-вимірвальних приладів. Всього на це було витрачено 600 тис. крб. [16, 3].

Завдяки цьому впродовж 1926-27 року кількість молокозаводів збільшилася з 530 до 642 [7, 60]. У цей період було обрано курс не лише на просте розширення мережі молокопереробних підприємств, а на її якісне поліпшення. В 1925-26 році почали працювати перші 4 високо механізовані заводи. На кінець 1926-27 року їх було вже 14 [7, 60]. На нових маслозаводах діяли потужні рефрижератори для охолодження росолу та виробництва льоду [7, 4]. Такі заводи виробляли в рік 10-12 тис. пуд. молока, або 526 л. за добу [7, 4]. На кінець 1927 року загальний виробничий стан мережі молокопереробних підприємств України характеризувався наступними параметрами. Могли переробити за рік до 10 тис. пуд. молока 146 підприємств або 26,7%, до 20 тис. – 203 (37,1%), до 40 тис. – 133 (24,3%), до 60 тис. – 28 (5,5%), до 100 тис. – 25 (4,3%), до 200 тис. – 11 (2,1%) [5, 42]. Слід зазначити, що дрібними підприємствами, потужністю до 20 тис. пуд., були, як правило, сирзаводи або комбіновані маслосирзаводи, які в силу специфіки виробництва сиру не могли переробляти надто велику кількість молока.

З ініціативи „Добробуту” в 1927-28 році почалося будівництво 22 нових великих заводів, здатних виробляти 10-12 тис. пуд. масла в рік. Для цього 11 приміщень було збудовано заново, а 11 пристосовано. Вартість нового приміщення складала 35-40 тис., пристосованого – 25-30 тис. Третина устаткування була імпортована із Данії та Німеччини, а дві третини

складало вітчизняне устаткування. Вартість цієї програми дорівнювала 1,8 млн. крб. Цікаво, що із цієї суми 340 тис. крб. склали імпортні кредити, що наочно свідчить про позитивну ділову репутацію „Добробуту” [7, 1]. В наступному 1928-29 році розпочалося будівництво ще 16 великих механізованих маслозаводів потужністю 10-12 тис. пуд. масла. На відмінну від підприємств аналогічної потужності, споруджених у 1927-28 році, вони були запроєктовані таким чином, що в разі потреби виробництво на них без особливих витрат і переобладнання могло бути збільшене на 50%. Загальна вартість заводу, враховуючи нове приміщення, повне устаткування, каналізацію, водогін, освітлення, опалення, рефрижераторну станцію, складала 147 тис. крб. Кошторис програми дорівнював 2 млн. 352 тис. крб. Із виділених 1,6 млн. крб. 200 тис., становили імпортні кредити [7, 1]. На це слід звернути особливу увагу. Адже це був уже час позначений досить загрузлими для подальшої долі кооперації тенденціями. Фактично вже розпочався широкий наступ на основні засади нової економічної політики. Однак репутація „Добробуту” за кордоном, завдяки його активній присутності на європейських ринках, була настільки високою, що переважувала навіть цілком обґрунтовану настороженість зарубіжних партнерів щодо перспектив подальшої співпраці з радянськими кооперативами.

Завдяки цілеспрямованим зусиллям широких мас українського селянства його спеціалізована система м'ясо-молочної кооперації з року в рік стабільно нарощувала обсяги виробництва високоякісної молочної продукції. Якщо у 1925-26 році „Добробутом” було виготовлено 87 тис. пудів масла, то 1927-28 році – вже 227 тис. пуд. масла і 33 тис. пуд. сиру. У 1928-29 році цей показник сягнув уже 626 тис. пуд. масла і 84 тис. пуд. сиру [7, 100].

Документи „Добробута” свідчать про широкі задуми його правління щодо нарощення сировинної бази, розширення мережі переробних підприємств, поліпшення технологічних процесів. Так, зокрема, на основі широкого залучення грошових коштів кооперованого селянства, яке, маючи добру

економічну вигоду від своєї участі у молочарській кооперації, охоче вкладало кошти у її господарські проекти, у наступний період планувалося побудувати як 150 нових заводів. На цій основі вже у 1929-30 році планувалося довести виробництво масла до 735 тис. пуд. і до 95 тис. пуд. сиру.

Однак брутальний наступ суцільної колективізації повністю дезорганізував роботу „Добробуту”. Налагоджену систему виробництва було фактично знищено. Від цього втратило не лише селянство, постраждали інтереси всього народного господарства, держави у цілому. Незважаючи на такі прикрі наслідки слід, однак, ретельно вивчати і добре пам'ятати, яких вражаючих економічних результатів зуміла досягти ця демократична кооперативна система.

1. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики. Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити. – К., 1995; Його ж Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х., 1991.
3. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси. 1993.
4. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.325. – Оп.1. – Спр.102.
6. ЦДАВО України. – Ф.325. – Оп.1. – Спр.318.
7. ЦДАВО України. – Ф.325. – Оп.1. – Спр.272.
8. Кооперована громада. – 1929. – № 13.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.2750.
10. Зарудний С. Як ми виконуємо Ленінів кооперативний план на селі. – Х., 1930.
11. Сільський господар. – 1924. – № 11.
12. Сільський господар. – 1925. – № 7-8.
13. ЦДАВО України. – Ф.325. – Оп.9. – Спр.413.
14. Коопероване село. – 1927. – № 2-3.
15. Коопероване село. – 1927. – № 1.
16. ЦДАВО України. – Ф.325. – Оп.1. – Спр.544.

Аграрний розвиток України в радянський період

Г.Т. Капустян

КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН У СИСТЕМІ РАДЯНСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Проблема формування соціальної бази посідає пріоритетне місце серед невідкладних завдань тієї чи іншої політичної влади. У зв'язку з цим постає актуальним питання взаємин більшовицько-радянського політичного режиму з комнезами в українському селі впродовж 1920-х років.

Інтерес до осмислення проблеми взаємин влади й селянства в період непу виник ще в сучасників процесу. Здебільшого це були напрацювання партійно-радянських лідерів [1, 2, 3, 4, 5, 6]. У роботах М.Д. Березовчука [7; 8] на конкретно-історичному матеріалі розкрито історію утворення та діяльності комітетів незаможних селян, наголошено на соціально-економічних, політичних, національних умовах розвитку українського села, а характеристика соціально-психологічного образу незаможника залишилася поза увагою автора.

Мета цієї статті – дослідити люмпенізовану психологію незаможника, її використання більшовиками задля досягнення успіху у здійсненні радянської політики на селі. Об'єкт вивчення – комнезами в системі радянсько-більшовицької політики, предмет – психологія незаможника, її використання радянською владою.

У постреволуційному радянському середовищі багато суспільно-політичних процесів визначалося за принципом «поділяй і володарюй» або «грабуй награване». Люмпенізована психологія (можливість миттєво отримати матеріальні блага) сповнювала суспільну свідомість.

Радянські перетворення потребували надійного союзника. Саме на комнезами покладалися великі сподівання радянського політичного режиму в доведенні процесу соціальної й майнової диференціації в українському селі до тієї позначки, яка буде влаштовувати більшовиків. Політичне розмаїття неодноразово змусить більшовицький політичний режим використовувати комітети незаможних селян як політико-економічні важелі в тій чи іншій потрібній для нього кампанії.

Нечисельність, слабкість партосередків у селах, їхня неавторитетність, «засилля куркульства у сільрадах» – все це позбавляло більшовиків можливості здійснювати активне керівництво суспільно-політичними й економічними процесами. З огляду на це, IV конференція КП(б)У (17–23 березня 1920 року) виносить рішення політично організувати сільську бідноту й маломісних середняків у спеціальні класові організації для захисту їхніх інтересів, виконання законів про наділення землею безземельних і малоземельних селян та про хлібну розкладку [9, 73].

Конфіскація й розподіл поміщицьких, монастирських і церковних володінь не змогли

задовольнити земельний голод в Україні. Актуальною поставала проблема землезабезпечення селянства за рахунок заможної частини. Навесні 1920 року радянська влада розпочинає реалізовувати прийнятий «Закон про землю», який передбачав конфіскацію надлишкового сільськогосподарського інвентарю й тяглової сили у заможних господарів.

Процес конфіскації земельних надлишків у «куркулів» інтенсифікувався в тих селах, де були сильні організації комітетів незаможних селян. Перший Всеукраїнський з'їзд комнезамів (1920 рік) відстоював позиції повної ліквідації «куркульських» господарств і передачу їхньої землі, інвентарю та тяглової сили в розпорядження трудового селянства [10].

Щоб стабілізувати соціально-економічну й політичну ситуацію в українському селі, V Всеукраїнський з'їзд Рад 2 березня 1921 року приймає «Закон про закріплення землі» на 9 років за тими трудовими господарствами, які її обробляють. На місцях комнезами активно втілювали в життя більшовицько-радянські земельні директиви [11, 215, 222].

Перехід від продрозкладки до фіксованого податку суттєво порушував командно-репресивні підвалини радянського суспільства, на яких трималися «розкуркулення», ревізії зерна, боротьба з «політичним бандитизмом» – основа діяльності КНС. Різкий перехід у суспільстві до абсолютно протилежних громадсько-політичних і економічних засад, пов'язаних із впровадженням непу, позначився на тому, що в середовищі КНС помітними стають занепадницькі настрої, які довелось «оздоровити чисткою». «Скорочення кількості членів КНС сприяли більш кращій їх питомій вазі», – зазначалося в «Бюлетені про внутрішнє становище на Україні» (1 листопада – 1 грудня 1921 року) [12, 11 зв.].

Рішення травневого (1922 року) пленуму ЦК КП(б)У про перехід комнезамів від адміністративних до господарсько-виробничих методів, які впливали в зв'язку із завданнями непу, викликали серед незаможників значну розгубленість. Подекуди велися розмови про ліквідацію КНС. Вони постійно перебували в полі зору українських більшовиків тому, що останні були політично зацікавленими у функціонуванні таких органів. «Неп поставив питання про подальше існування з колишніми методами роботи і завданнями. Необхідно пристосувати КНС до нових умов, – підкреслювалось у звіті ЦК КП(б)У VIII Всеукраїнській партконференції (1924 рік) [13, 43].

Однак, незважаючи на зміни у взаєминах радянської влади й селянства, безпосередні виконавці нових законів психологічно не змогли відразу відмовитися від старих методів керівництва, за інерцією переносили їх на нові умови суспільного життя. Політичні, економічні, ідеологічні інститути в Україні продовжували функціонувати, здебільшого дотримуючись практики, набутої в часи «воєнного комунізму». Звичні воювати, «відстежувати»,

відстоювати інтереси більшовицької диктатури, комнезами активно боролися із приховуванням об'єктів податкового обкладання (1924 рік) [14, 101]. Липневий (1925 року) пленум ЦК КП(б)У, підбиваючи підсумки діяльності комнезамів, так характеризував їхню роботу: «Перший період від створення КНС до непу, характеризується широким масовим рухом незможного селянства за переділ поміщицьких земель..., та за відібрання і переділ куркульського і поміщицького реманенту... З переходом до нової економічної політики починається другий період діяльності КНС... КНС продовжували енергійну боротьбу з куркульською контрреволюцією, як збройну (боротьба з бандитизмом), так і економічну (відібрання в куркулів земельних надлишків та реманенту). Останні рішення партії про розгортання продуктивних сил на селі, про поживлення діяльності сільрад, про зміцнення революційної законності, про залучення до державної і громадської роботи основної маси селянства – бідняків і середняків – та про розвиток кооперації розпочинають третій період діяльності КНС. Поживлення діяльності сільрад, кооперації та інших громадських організацій і їх зміцнення применшили значення КНС у житті села і викликали необхідність звільнення їх від адміністративних функцій влади..., які в ряді місць до останнього часу були фактичною владою» [15, 324–325].

До реорганізації комнезами виконували функції, притаманні органам державної влади – сільської ради, підкреслюючи, таким чином, власну значущість і авторитет державної організації. 2 лютого 1924 року Фастівський комітет незможних селян Макарівського району, що на Київщині, делегує селян для участі в безпартійній селянській конференції. Документом, що засвідчує легітимність селянських делегатів, є «Посвідчення» за підписом голови сільського КНС та голови сільської ради, скріплене печаткою та кутовим штампом Фастівського комнезаму: «Пред'явники цього посвідчення є дійсно членами КНС села Фастової Макарівського району Київського округу Матата Харитон Романович, Терещенко Федір Ничипорович, Ігнатенко Параска Степанівна, Коваль Федір Іванович. Від селян: Якименко, Сопронович, Кухельчи Іван Павлович, які командуються на районну безпартійну конференцію міста Макарів. Про що Фастівський КНС й сільська рада підписом та прикладом печаті свідчать» [16, 18].

У середині 1920-х років – період найбільш повного втілення радянських непівських принципів – посилювались наявні протиріччя в самій системі організації комнезамів, зміцнювались їхні стосунки з іншими суспільно-політичними інституціями. Особливо це позначилося на взаєминах з офіційними органами радянської влади – сільськими радами. У матеріалах, зібраних під час вибіркового обстеження комнезамів, які проводив ЦК КП(б)У в 1925 році, зазначалося, що «між комнезамами і сільрадами часто створюються надзвичайно неправильні і хворобливі стосунки». Вони породжуються прагненням КНС адмініструвати, захоплювати органічні функції сільських рад. Комнезами в більшості випадків цікавилися й обговорювали ті ж питання, що і сільська рада. Вони також втручалися в сферу діяльності сільських рад: стягували сільськогосподарські податки,

страхові збори, забезпечували школи паливом тощо [17, 4].

Обстеження виявило, що комнезамами «розцінили «новий курс» як зраду партії по відношенню до незможника». У десяти із двадцяти п'яти обстежуваних комнезамів висловлювалося невдоволення політикою партії, що виявлялося в пасивному опорі. П'ять організацій сількомнезамів, навпаки, підтримують політику «нового курсу», чотири – висловлюють «бурчання», п'ять – «покірне прийняття», один – «бурхливо протестує» [17, 7].

Звичайно, у динаміку тогочасної політичної ситуації не вліталося мета діяльності комнезамів, які поступово втрачали своє значення масової політичної організації сільської бідноти. «КНС в теперішньому вигляді не є масовою організацією бідноти», остання до 70–75% не охоплена комнезамами. «Склад КНС, – говорилося в обстеженні, – в більшості вузьке замкнуте коло служилих, наполовину батрацьких елементів, не пов'язаних спільністю виробничих ознак, що часто надає люмпен-пролетарського характеру всій організації, котра лаштує своє існування на різного роду подачках, пільгах і привілеях від держави». Далі висновки обстеження комнезамів фіксували, що КНС в економічному відношенні на селі відіграють «нікчемну роль». Водночас село змушене було протистояти адміністративному тиску з боку комнезамів як політичної організації та їхньому прагненню підпорядкувати своєму впливові орган державної влади та громадських організацій на селі. «Комнезамами в існуючому вигляді... є серйозною перешкодою в проведенні «нового курсу», створюють бар'єр між партією і основною селянською масою... КНС необхідні рішуче організувати, з тим щоб у подальшому їх робота пішла по суспільно-економічному руслу» [17, 9].

Обстеження засвідчило, що адміністративний статус комнезамів відповідав нормам надзвичайного періоду. Коли прийшов час помірної лібералізації суспільно-політичного і громадського життя, комнезамами не змогли адекватно зжитися з реальними суспільними нормами. «Більшість членів комнезамів не знає своїх завдань в теперішній час – в смугі господарського будівництва, а тому розгорнути широку роботу по популяризації завдань КНС серед тих бідняків, які тяжіють до лав КНС, – не можуть», – зазначалося в обстеженні [17, 47].

Нездатні перебувати в умовах «нового курсу», комнезамами продовжували виконувати ту саму роботу на селі – розкуркулювати: «Взагалі КНС в обстежуваних селах, як організація, активної ролі не відіграє. Помітна тенденція з боку КНС до подальшого розкуркулювання» [17, 47].

І як загальний висновок звучало: «Необхідно поставити завдання боротьби з такими явищами, які мають часте місце в КНС, як диктатура над всією селянською масою. Із замкнутістю організацій КНС потрібно провести боротьбу... Необхідно подолати в роботі КНС залишки «воєнного комунізму» [17, 49].

Право втілювати на практиці закон про землю, збір податків, боротися з «політбандитизмом», проводити розкуркулення уявлялося незможникам як момент досить високої довіри влади до них як до інституту, а стосовно самих себе – впевненість у власній стабільності, оскільки вони контролювали вагомі громадсько-політичні й економічні важелі на селі.

Різке перепрофільювання органів КНС мало й інший, до того ж серйозний, наслідок. Воно вкрай знижувало суспільну роль організації незаможників, викликало занепад та розгубленість: «Незаможники залишились біля розбитого корита, – повідомляло зведення ОДПУ за № 2 від 11 вересня 1925 року. – Оце дяка за те, що бились, бандитів гнали, та розкладку брали, тепер залишились за бортом», – такі розмови ходили серед незаможників Адамівського району Херсонської округи [18, 57]. А в селі Пеньківка Тульчинської округи в середовищі місцевого комнезаму панують «ліквідаційні настрої» [18, 85].

В умовах наростання майнового розшарування села для більшовиків важливо було переорієнтувати КНС, націлити їх на виконання потрібних їм завдань, використати цю організацію для зміцнення власної опори. «Ми реорганізуємо КНС, – говорив на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) в листопаді 1926 року Л. Каганович, – наша політика на Україні – зберегти КНС, не допустити їх ліквідації, зберегти їх у новій реорганізованій формі» [19, 130].

Зазначалося також, що українські умови інші, ніж «в інших частинах нашого союзу», і тут потрібно застосовувати інший підхід під час виборів до місцевих органів влади: «зміцнити якісне керівництво з боку бідноти і з боку партійних органів середняком. Таким чином ми досягнемо під лозунгом зміцнення союзу із середняком зміцнення позицій бідноти і зміцнимо його керівництво» [19, 131, 132].

Компартійне правління України констатувало відхід частини бідноти від партійного впливу, вмотивований захистом інтересів заможних. Цей процес воно розцінювало як крок до створення блоку з куркульством і пояснювало тим, що матеріальні нестатки змушували бідноту працювати на кабальних умовах у господарствах куркулів, щоб придбати хліб за відробіток [20, 145].

У 1926 році, вперше за непівських часів, до хлібозаготівельної кампанії було залучено КНС. Про це говорив Л. Каганович на пленумі ЦК КНС у 1926 році: «Незаможники в хлібозаготівельній кампанії, безсумнівно, нам допомогли, надали величезну допомогу» [21, 152].

Епоха «надзвичайщини» покликала до життя тимчасово забуту структуру – КНС. Для комнезамів настав час звичних для них дій. Набутий гіркий досвід примусових хлібозаготівель періоду «воєнного комунізму» удосконалювався «надзвичайщиною».

Лазар Каганович навесні 1928 року позитивно оцінив дії КНС у хлібозаготівельній кампанії, тобто з початком введення надзвичайних заходів: «Незаможники допомогли нам, надали нам організовану допомогу» [19, 279].

Кампанії, що проводилися на селі в період «надзвичайщини», обговорювалися на рівні вищого органу комнезамів – Всеукраїнської Центральної Комісії незаможних селян – ВЦКНС. План роботи ВЦКНС на 1929 рік передбачав:

«1. Всіма засобами сприяти посиленню хлібозаготівель. Організувати навколо них широку радянську громадськість та колективну задачу державі всіх лишків хліба;

2. Сприяти органам НКФ на місцях в повному одержанні коштів по передплачених облігаціях на другу позику індустріалізації...»

3. Виявляти максимум ініціативи та успішного проведення самооподаткування населення...» [22, 16].

Радянський режим намагався отримати політичні дивіденти на становищі й взаєминах людей різних соціальних категорій. У суспільній свідомості культивувалася думка про злочинний характер надбаної власності, про те, що непристойно, з позиції революційної моралі, бути заможним, про нагальну потребу нівелювати різнопланову соціальну ситуацію на селі. Тобто більшовики, дотримуючись поставленої мети: будь-що і будь-якими методами взяти хліб на селі, – були зацікавлені в тому, щоб їхню ідею втілювали на практиці люди, віддані владі. Правлячий режим заохочував комнезамівців до цього. «Починаючи з лютого 1929 року, Бердичівський окрторг відпускав 10% фонду мірчука для постачання хлібом бідняцьке населення. До червня 1929 року відпущено 40 тис. пуд. хліба за «конвенційними цінами з надбавкою 3 копійки на витрати» [23, 21]. З 1 січня 1929 року по 1 червня 1929 року Уманським наркомторгом витрачено для постачання бідноти з 10% фонду мірчука 76 330 пуд. хліба [23, 24].

Активізувала комнезамівську спробу брати участь у реквізиційних хлібозаготівлях відома постанова ВУЦВКу і РНК УСРР від 3 липня 1929 року «Про заходи щодо розкуркулення селян». Постанова націлювала «із штрафних грошей (стягнених із тих селян, які не змогли виконати хлібозаготівельні плани – Г.К.) ... обов'язково ... відчислити 25 відсотків, повертаючи їх до відповідних фондів кооперування й колективізації сільської бідноти даної місцевості» [24, 102].

Із Конотопської округи звітували про те, що заготівля хліба «особливо останнім часом проходить задовільним темпом». За даними Окрторгвідділу, на 1 травня 1929 року по округі заготовлено 299 714 центнерів хліба, або 97,5% від планового завдання. Добрих показників було досягнуто завдяки «достатній» участі комнезамів у хлібозаготівельній кампанії. «КНС проявили досить помітну активність у справі колективної здачі хліба (Бурянський, Батуринський, Бахматський, Конотопський, Дмитрівський, Сосницький та ін. райони) ... Посилену участь брали КНС і біднота в спілці з середняком у справі наступу на кулака та злісних нездатчиків хліба, шляхом оголошення їм бойкоту, вивіщення списків нездатчиків хліба, через загальні збори, стінгазети КНС, біднота впливала на них і цим самим примушувала їх здавати хліб» [23, 30].

Постанова президії ВЦКНС «Про наслідки хлібозаготівель за перше півріччя 1928/29 року та за січень 1929 року» вимагала «притягати членів КНС та бідноту до справи виявлення злісних нездатчиків хліба, а також спекулянтів, які зривають хлібозаготівлі, виключаючи їх із членів кооперації, позбавляючи їх краму, кредитів, а до особливо злісних вживати методи бойкоту як до ворогів радянської влади; притягати членів КНС до збору мірчука по всіх млинах, особливо по вітряках, аби останні здали мірчук» [25, 14].

«Злісним» нездатчикам хліба в Батуринському районі організації КНС добивалися винесення постанов про обкладання їх самооподаткуваннями в п'ятикратному розмірі (курсив мій – Г. К.). Такі постанови були винесені в селах Пальчики, Обмачево, Красне Митчинки і мали належні наслідки» [23, 30]. Покаране селянське господарство «кратуванням», по

суті, отримувало ліквідаційний вирок, тому що фактично жоден двір не міг відродитися після такого нещадного обдирання. «Розорення» селянських господарств у період «надзвичайщини» відбувалося все більш витонченими методами.

Доцільність існування комнезамів на цьому етапі доводилася плідною їх роботою, санкціонованою радянською владою. Остання здійсно вгамовувала чи викликала їхню енергію. На практиці офіційна влада використовувала набутий досвід роботи комнезамів у ревізії хліба у «воєнно-комуністичний» період, залучаючи їх до подвірного обходу, – виявляти в такий спосіб хліб в оселях сільських мешканців. «Члени комнезамів і біднота по завданню органів КНС з уповноваженими РВК обходили двори заможних і куркулів на предмет пошуку самогону тощо, використовуючи це для посилення хлібозаготівель», – йшлося у звіті Конотопської округи про хід хлібозаготівель і участі в цій кампанії комнезамів протягом травня 1929 року [23, 30].

Деструктивна поведінка комнезамів під час «викачки хліба» породжувала песимістичні настрої в хазяйновитого селянина. «Треба палити своє господарство, т. я. все рівно більшовики його заберуть», – заявляв куркул із села Крючки Ізюмської округи. Біднота ж, навпаки, окрилена підтримкою партійно-радянської держави, запевняла «радянську владу та Комуністичну партію в тому, що... ми всі як один станемо під прапир компартії та уперто будемо захищати завоювання Великої Жовтневої революції. Покладений на наш район (Савинський район Ізюмської округи – Г. К.) план хлібозаготівель ми виконаємо. Хліб в куркулів мається і ми повинні його забрати» [23, 32, 33].

Поодинокими були такі судження членів КНС: «Нас натравлюють один на одного як собак, у нас немає бідноти і куркулів в селі, ми всі рівні, нас обманюють, ми нікому не віримо, нас робітники і службовці грабують. Радянська влада довела нас до загибелі» (село Торське Шандриголівського району Ізюмської округи) [23, 33].

Селянка Іволгіна із села Башмачки Солонянського району Дніпропетровської округи скаржилася на те, що в червні 1928 року, на сільських зборах КНС, селян попередили: «Якщо ви будете багато говорити, то ми (комнезами – Г. К.) вас будемо вішати на стовпах... А тов. Антоненко попередив, що якщо будете говорити багато, то ми вас будемо розстрілювати» [26, 341].

З усіх кінців у центр надходила інформація про суттєвий внесок організацій КНС у кампаніях «надзвичайщини». Помітно змінюється термінологія щодо визначення місця і ролі комнезамів у здійсненні хлібозаготівель: «Ставлення бідноти, батраків і середняків до міроприємств по наступу на кулака виявилось в час проведення кампаній, – звітував Прилуцький окрвиконком ВУЦВКу про хлібозаготівлі. – При проведенні ми опиралися на бідноту. КНС, біднота та середняцький актив завжди були опорою в проведенні кампаній». (Курсив мій – Г. К.) [24, 59].

Комнезами залучалися й до інших заходів «надзвичайщини». Продовженням задачі селом «данини» стала позика індустріалізації. IV округовий пленум КНС Кременчуччини 29 березня 1929 року, розглядаючи питання випуску та реалізації позики індустріалізації, приймає рішення: «Весь незаможний

актив мусить зараз же розгорнути роботу серед селян щодо придбання ними облігацій позики, ця робота мусить йти під гаслом: «Нема жодного селянського двору без облігації з позики індустріалізації» [25, 70].

Особливе місце українського села в планах радянського політичного режиму внаслідок його вагомego економічного потенціалу і непокороного суспільно-політичного настрою, поставило перед більшовиками завдання роз'єднати його ідейно й економічно. Використовуючи особливості пауперизованої психології частини селянства, її тяжіння до примітивної зрівнялівки, більшовики створюють специфічну організацію КНС – комнезами, комітети незаможних селян. Дія цієї структури найбільш виразно виявляється в умовах «надзвичайщини», а тому в середині 1920-х років комітети незаможних селян переживають далеко не найкращі для себе часи. Розгубленість, розчарування і розпач були характерними для більшості учасників комнезамозного руху. На середину 1922-го року їхня чисельність скорочується вдвоє.

Однак більшовицька ідеологія, в основі якої лежали диктаторські принципи, могла себе повністю зреалізувати в умовах міцної командно-репресивної системи, а тому більшовики не були зацікавлені в ліквідації комітетів незаможних селян.

Нав'язана сталінська «революція згори», згортаючи неп і остаточно утверджуючи командно-репресивний режим, передбачала задіяти характерні функції комітетів незаможних селян, які так природно доповнювали її зміст: ревізія хлібу, пошук прихованих «ворогів», розкуркулення, примусова колективізація. З метою заохочення виконувати ретельніше поставлені завдання, влада живила люмпенізовану психологію, виділяючи їм певний відсоток від ревізованого. Розправившись із «куркулями», здійснивши примусову колективізацію, комітети незаможних селян, як непотрібна радянській владі організація, були розпущені.

У контексті цього питання потребує подальшого дослідження проблема участі комнезамів у проведенні примусових хлібозаготівель періоду сталінської «революції зверху».

1. Лісовий Петро. *Нетрі села. Статті, нариси. 1922 – 1924 рр.* – Б.м.в. Держвидав України, 1928.
2. Одишчов А. В. *Основи сільськогосподарської політики на Україні.* – Х., 1925.
3. Петровський Г. І. *Політичні та господарчі завдання КНС. Перероблена доповідь на VI Всеукраїнському з'їзді КНС.* – Харків: Держ. вид-во України, 1929.
4. Петровський Г. І. *Про роботу партії на селі. Доповідь на X з'їзді КП(б)У.* – Харків: ДВУ, 1928.
5. Петровський Г. І. *Ради за період громадянської війни і за мирного будівництва.* – Харків: Держвидав України, 1927.
6. Раковский Х. Г. *Что дали незаможникам их комитеты?* – Харьков: Всеукраинский ГИЗ, 1921.
7. Березовчук М. Д. *Комнезами України в боротьбі за соціалізм.* – К.: Політвидав України, 1965.
8. Березовчук М. Д. *Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень.* – К.: Політвидав України, 1976.
9. *«Про роботу на селі».* – Резолюція IV конференції КП(б)У 17-23 березня 1920 р. // *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. / Ред. В.І. Юрчук (голова.) та*

- ін. – Київ: Вид-во Політичної літератури, 1976. – Т. 1. 1918-1941 рр.
10. Вісті – газета I Всеукраїнського з'їзду комнезамів. Часопис № 2,3. – Харків, 1920.
 11. Комітети неможлимих селян України (1920-1933). Зб-ник док-тів і мат-лів / Під ред. проф. І. К. Рибалки. – К.: Наукова думка, 1968.
 12. Центральний архів федеральної служби безпеки Російської Федерації (ЦА ФСБ РФ). – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 446.
 13. Годовой отчет Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины: к VII Всеукраинской партийной конференции. 04.1923. – 04.1924 гг. – X., 1924.
 14. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 87. – Спр. 178.
 15. «Про комітети неможлимих селян». – Резолюція пленуму ЦК КП(б)У. 23-25 липня 1925 р. // Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1977.
 16. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-128. Оп. 1. – Спр. 77.
 17. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 84. – Спр. 906.
 18. ЦА ФСБ РФ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 549.
 19. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 107.
 20. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 3.
 21. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 114.
 22. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 820.
 23. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 909.
 24. Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933 рр.: Збірник документів і матеріалів – К.: Наукова думка, 1992.
 25. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 941.
 26. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р.-1. – Оп. 2. – Спр. 1292.

А.А. Лубчинський, Т.Г. Совецька.

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА КРЕДИТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Україна ХХІ століття потребує вирішення нагальної проблеми – пошуку шляхів надходження необхідних коштів для потреб аграрного сектора. Сучасний стан українського села вимагає державних асигнувань. Для фінансування сільськогосподарського виробництва використовувалися різноманітні джерела. При цьому особливим джерелом, яке сприятиме виходу сільського господарства з кризи, вважається його кредитування.

Нормальне функціонування кредитних відносин є однією з необхідних умов досягнення сталих темпів економічного зростання сільськогосподарських товаровиробників. Проте з огляду на особливості сучасного перехідного періоду розвиток кредитних відносин в аграрній галузі, найвірогідніше, в найближчій перспективі відбуватиметься своєрідним шляхом. Для того, щоб уникнути ускладнень у роботі агропромислового комплексу через недосконалість інституту кредитування, слід звернути увагу на досвід кредитних відносин 20-х років ХХ ст., у період нової економічної політики.

Проблеми залучення коштів у сільськогосподарське виробництво в 20-х роках ХХ ст. були об'єктом вивчення економістів-аграріїв: О. Чайнова, О. Челінцева, І. Короткова. Вони

пропонували альтернативні підходи фінансування селянських господарств як з державного бюджету, так і з фондів кредитної кооперації. На сучасному етапі проблеми та перспективи розвитку сільського господарства досліджують П. Каблук, Л. Беренштейн, О. Каденюк, Н. Ісакова, В. Моргун, В. Половець, В. Зіновчук. Водночас кредитні відносини в українському селі в період НЕПу потребують спеціального дослідження, що і є метою цієї розвідки. Об'єкт вивчення – сільське господарство УСРР 1921 – 1928 рр., предмет – кредитування села.

Організація та ефективність кредитування значною мірою залежали від фінансової стабільності в країні, а також від цінності радянських грошей. З урахуванням цього аспекту, у розвитку кредитування сільського господарства УСРР у 20-х роках ХХ ст. можна виділити два етапи. Перший етап – 1921 – 1924 рр. Він відзначався становленням та розвитком елементів ринкової економіки на основі підприємницької діяльності в аграрному секторі. Грошова спроможність селянства на той час залишалася невисокою. Другий етап розпочався у 1925 році і тривав до згорання НЕПу. Він характеризувався стабілізацією радянських грошей: «А тепер, – писав М.І. Бухарін у 1925 році, – ми маємо “тверді гроші” [1, 147].

У часи непу державні кредитні установи не могли встановити кредитоспроможність своїх клієнтів, особливо індивідуальних селянських господарств. Через це для кредитування обирали кращі та найбільш життєво стійкі господарства (як колективні, так і індивідуальні).

Головною метою діяльності сільськогосподарських кредитних кооперативів була мобілізація можливих надлишків грошових коштів селянства та їхнє спрямування на розвиток пріоритетних напрямів господарювання: здійснення механізації, вдосконалення сівозміни, проведення меліоративних робіт, розвиток тваринництва та птахівництва тощо. Улітку 1924 року в Україні нараховувалося більше тисячі сільськогосподарських кредитних товариств. Загальна сума коштів цих товариств становила 16 млн. крб. Із них 10 млн. крб. було спрямовано безпосередньо в аграрний сектор [2, 106]. На початку 1925 р. капітал кредитної кооперації становив 158 млн. крб. [3, 5–6], а її послугами було охоплено 5% селянських господарств.

Яскравим прикладом кредитних відносин першої половини 20-х років є створення в 1923 році організації «Село-Техніка», що мала на меті забезпечення сільських виробників сільгосптехнікою. Було випущено в обіг на 1 млн. карбованців іменних паїв по 10 крб. золотом за один пай. Кожен із пайщиків отримував кредит десятикратного розміру, тобто 10 паїв на 100 крб. За один рік «Село-Техніка» розповсюдила 2 тис. паїв. Їх купували, здебільшого, одноосібники, які таким чином поповнювали свої господарства технічними засобами обробітку землі, що в свою чергу призвело до збільшення врожаїв [4, 4].

Кредитні кошти колективним господарствам у 1926 році становили 4,3 млн. крб. [5, 46–47]. Восени 1927 року кредитуванням було охоплено 75% усіх колективних господарств України [6, 22]. Порівняно з індивідуальними селянськими господарствами, вони кредитувалися інтенсивніше.

У деяких регіонах селяни-одноосібники задля отримання більших кредитів приєднувалися до створених колективних господарств у вигляді артільей та комун. До складу таких сільгоспоб'єднань входило 82,4% щойно організованих сільськогосподарських артільей, 85,8% кредитних товариств та 69,2% комун [7, 78]. Тактика селян була проста: селяни-одноосібники об'єднували свої земельні ділянки в колективні господарства. Майно та реманент вони не усуспільнювали. Брали державний кредит на добрива, насіння і т.ін., але використовували їх на власних ділянках одноосібно. До речі, державі було вигідно надавати кредити цим господарствам тому, що вони просили небагато – реманентом і тягловою силою більшість середняків-одноосібників були забезпечені. Вони не вимагали кредитів на трактори, будматеріали та інші витрати, як бідняцькі колективні господарства. Через півроку-рік таке колективне господарство розпадалося, кредит державі повертався з нового врожаю, а весь залишок розподілявся між пайщиками господарства. На перший погляд, все добре: по-перше, держава отримала кредит у вигляді врожаю, по-друге, селяни мають добрий врожай, мають чим сплачувати державі податки. Однак тут є ще й інше: по-перше, державна податкова служба отримала меншу кількість податку тому, що колективні господарства у цьому напрямі державної політики мали певні пільги, на відміну від одноосібників. По-друге, держава так і не отримала сильного, цілеспрямованого сільськогосподарського колективу одноосібників.

Із 1924 р. для заможних верств селян держава також надавала кредит для придбання складної техніки. У 1926 – 1927 господарчому році 16,6% від загальної суми цього виду кредитування було надано колективним господарствам, 8,2% – бідняцьким господарствам, сільська буржуазія, або як їх ще називали, куркулі, отримали 16,5% машинного кредиту і 58,7% машинного кредиту отримали середняцькі та заможні селянські господарства. Пізніше партійне спрямування на колективізацію почало обмежувати заможні верстви селянства в наданні машинного кредитування. Незважаючи на це загальна частка кредитування на придбання сільськогосподарської техніки заможними індивідуальними власниками у 1927 – 1928 господарському році становила 43,3%, а кредитування колгоспів та бідняцьких господарств становило відповідно 44,4% та 12,3% [8, 38].

Більшість селян використовували кредити досить ефективно. У 1926 – 1927 роках 40% сільськогосподарських машин, що поповнили парк селянських господарств України (як індивідуальних, так і колективних), були придбані за рахунок отриманих кредитів. На кошти, отримані в порядку кредитування, за вказані роки селяни придбали 7708 тракторів [9, 16].

Держава не була зацікавлена в зростанні економічної могутності індивідуальних селянських господарств. У кінці 20-х років, особливо в 1928 – 1929 рр., заможні селяни побоювалися купувати складний реманент, щоб їх не зарахували до стану куркулів, проти яких правляча партія оголосила справжню війну. У цілому постачання складною сільськогосподарською технікою як індивідуальних, так і колективних господарств не знищило в Україні дефіциту тяглової сили.

Таким чином, кредитування, з одного боку, сприяло економічному піднесенню значної кількості господарств, зокрема індивідуальних. При цьому найбільшого ефекту від нього досягли середняцькі та заможні верстви селянства. З іншого боку, із кредитуванням пов'язане створення фіктивних колгоспів, товариств взаємодопомоги і т.ін., заборгованість господарств державним банківським установам та органам кредитної кооперації. Такі негативні явища в сільськогосподарському кредитуванні ніякою мірою не зменшують його позитивного значення для сільського господарства.

1. Бухарин Н.И. Избранные произведения – М., Политиздат, 1988.
2. Бюллетень Наркомзема УССР. – 1924. – № 47–48.
3. Клименко М.Е. Доклад на Всеукраинском съезде по сельхозкредиту // Бюллетень Наркомзема УССР. – № 3–4. – 1925.
4. Труды первого Всеукраинского съезда работников по коллективизации сельского хозяйства. – 1923. – Харьков, 1923.
5. Радянський селянин. – 1928. – № 11–12.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2623. – Оп. – 1. – Спр. 4285.
7. Гайстер А. Достижения и трудности колхозного строительства. – М., Изд. Ком. Академии, 1929.
8. Материалы о состоянии сельского хозяйства на селе. – Харьков, 1929.
9. Материалы о состоянии сельского хозяйства на селе. – Харьков, 1929.

С. А. Міняйло

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ПЕРІОД РОЗГОРТАННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Зміни в соціально-економічній структурі суспільства стосуються не лише промисловості, а й аграрного сектора. Останній для УСРР кінця 20-х рр. ХХ ст. залишався домінуючим у структурі народного господарства. Перехід до державно-адміністративного управління сільським господарством в УСРР – „колективізація” – став одним із найжорстокіших кроків радянського уряду щодо індивідуального селянського господарства. Наслідком стали, зокрема, голодомор та нищення працелюбної категорії хліборобської верстви.

Одним із засобів тиску стала податкова політика радянської влади на селі у період становлення радгоспно-колгоспної системи. Вона являла собою комплекс заходів, спрямованих на залучення більшої частини селянства до колективного господарства шляхом обмеження або надання пільг під час стягнення податкових виплат.

Порушена у статті проблема є актуальною і в сучасних умовах ринкової трансформації економіки України. Вивчення історичного досвіду аграрних перетворень дозволить, на наш погляд, уникнути негативних наслідків сучасних нововведень або пом'якшити їхній деструктивний вплив. Запропонована тема знайшла вже певне висвітлення в історичній літературі. Питанню податкової політики в період становлення радгоспно-колгоспної системи

присвячено праці М. Я. Залеського [1], Г. Л. Мар'яхіна [2], М. І. Піскотіна [3], Т. Ю. Козацької [4], О. П. Кириленка [5]. Велике значення для дослідження цієї проблеми мають збірники опублікованих документів [6].

Однак поки що означене питання залишається маловивченим й дискусійною. Метою пропонованої статті є дослідження податкової політики, яку проводив радянський уряд в українському селі у період розгортання суцільної колективізації. Об'єкт дослідження – селянство УСРР в період формування радгоспно-колгоспної системи. Предмет – податкова політика радянської влади.

У кінці 20-х рр. ХХ ст. радянське керівництво, дотримуючись на словах непівських методів управління економікою, розпочало поступовий, але неухильний перехід до державно-адміністративних форм керування народним господарством. На пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1928 р. було намічено низку змін, які стосувалися перегляду принципів оподаткування села. Передбачалося в новому господарському році встановити незмінні податкові норми, а при обрахуванні ставки податку брати до уваги як загальну суму прибутків господарств, так і кількість їдців, удосконалити процедуру надходження податкових платежів селян з урахуванням регіональних особливостей [1, 84].

Відповідно до задекларованих партією гасел про зближення із середняком, пленум ухвалив рішення про пом'якшення податкового тиску для цього типу господарств. Порушено також питання щодо припустимості розширеного використання індивідуального стягнення податків. Водночас заможні індивідуальні господарства, згідно з концепцією “нищення куркульства як класу”, ставали об'єктом не лише пильної уваги податківців, а й відвертого податкового тиску. Вони сплачували до 70 % із прибутку, що перевищувало 6000 крб. на рік. При нарахуванні податкової ставки із цієї категорії господарств не враховувалася кількість їдців у них.

Зменшення податкових ставок для селянина-середняка на початку розгортання колективізації мало не лише економічне, але й політичне значення. Так радянський уряд демонстрував надуману зацікавленість в економічному піднесенні середньозаможних селянських господарств, вважаючи, що колективізація ще більше цьому сприятиме.

Насправді, як відомо, під категорію “куркулів” часто потрапляли середняки, навіть і незаможники. Так, у 1929/1930 господарському році сільськогосподарський податок стягувався відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 8 лютого 1929 р. „Про єдиний сільськогосподарський податок та полегшення оподаткування середняцьких господарств” і “Положення про єдиний сільськогосподарський податок на 1929/1930 р.” [1, 85]. Ці документи передбачали, по-перше, зменшення податкової ставки та зміни в порядку відрахувань податку, по-друге, застосування додаткових пільг та вдосконалення механізму стягнень з окремих джерел оподаткування [7, 283].

Новою постановою ЦВК та РНК СРСР від 23 лютого 1930 р. „Про введення в дію положення про єдиний сільськогосподарський податок” влада обґрунтувала необхідність перегляду Закону про

єдиний сільськогосподарський податок. Тепер, згідно з вимогами часу, податкова політика радянської влади в українському селі мала сприяти розвиткові радгоспно-колгоспної системи [8, 13]. Новим законом передбачався перехід від прогресивного до пропорційного оподаткування колгоспів. Прибуток, що підлягав оподаткуванню, визначався за нормами прибутковості. Для відрахування податку з колективних господарств були встановлені пропорційні ставки, які для колгоспів були зменшені. Ставки при оподаткуванні за нормами прибутку становили: для сільськогосподарських комун – 4 %, для інших колгоспів – 5 %. При оподаткуванні на основі звітності вони зменшувалися відповідно до 2 % і 3 % [2, 144].

Прагнучи не допустити розширеного використання індивідуального оподаткування, радянський уряд встановив ознаки, за наявності яких господарства могли вважатися „куркульськими” та оподатковувалися в індивідуальному порядку. Водночас місцевим органам влади надавалося право змінювати встановлені законом ознаки таких господарств, посилаючись на особливості місцевих умов [3, 47].

Зважаючи на численні порушення місцевими органами влади закону про оподаткування в індивідуальному порядку окремих середняцьких господарств, ЦВК та РНК СРСР постановою від 23 липня 1930 р. уточнили ознаки „куркульських” господарств та позбавили місцеві органи влади права змінювати ці ознаки [6, 143]. Невдовзі ці зміни були скасовані у зв'язку з „недостатньою” кількістю „куркульських” господарств. Таким чином, із кінця грудня 1930 р. республіканські та місцеві органи влади отримали право змінювати ознаки „куркульських” господарств [1, 92].

1929/1930 господарський рік був останнім, коли оподаткування колгоспів ґрунтувалося на тих же засадах, що й одноосібних середняцьких господарств із наданням лише спеціальних пільг. Із подальшим утвердженням державно-адміністративних форм управління економікою, зміцненням радгоспно-колгоспної системи виникла необхідність чіткішого розмежування колгоспних податків, і тих, що сплачували одноосібні селянські господарства. Це стало можливим завдяки проведенню податкової реформи 1930 – 1932 рр. в цілому у Радянському Союзі та УСРР окрема.

Наприкінці 1920-х рр. іншим стає і зміст такого виду стягнень, як самооподаткування. Із 1927 р. воно стає обов'язковим для всіх прошарків села, за умови якщо рішення щодо його запровадження ухвалюється більшістю голосів сільської ради. Селяни були зобов'язані сплатити належну суму у встановлені строки [5, 87].

Відрахування від надходжень за цим видом податку передбачалося направити на здійснення шкільного та лікарняного будівництва, організацію лікувальних, фельдшерських, агрономічних пунктів, агрокультурних заходів, на обладнання та утримання сільських соціально-культурних закладів, обслуговування цих закладів, протипожежну безпеку, санітарію та сільський благоустрій, будівництво шляхів, засоби поштового та телеграфного зв'язку [9, 241].

7 серпня 1929 р. ВУЦВК та РНК ухвалили „Положення про самооподаткування населення на задоволення його громадських потреб”. У ньому зазначалося, що загальна сума самооподаткування не повинна перевищувати 30 % від обсягу сільськогосподарського податку, визначеного окрфінвідділами для господарств. Однак документ не усував класового принципу при його нарахуванні та стягненні. Весь податковий тягар припадав на господарства заможних селян. Від самооподаткування фіноргани СРСР планували отримати 700 млн. крб. протягом п'ятирічки, тому було запропоновано здійснити самооподаткування „ударним характером” [4, 156].

Важливе значення під час проведення колективізації в українському селі відводилося податковим пільгам, які надавала держава різним категоріям господарств.

Так, у районах, де оподаткування здійснювалося з посіву, при нарахуванні податкової ставки не брався до уваги приріст посівних площ у 1929/1930 та у 1930/1931 рр. (ця пільга поширювалася як на колективні, так і на одноосібні господарства, за винятком заможних господарств). У районах, де стягнення відбувалися з рільництва, було зменшено норми прибутковості, звільнялись від оподаткування щойно зорані залежані чи цілинні землі. Для стимулювання врожайності було встановлено такі пільги: скидка з податку за проведення простих агрозаходів, звільнення від податку дослідницьких ділянок колективних та одноосібних господарств (у розмірі 5 десятини), зменшення на 15 % норм прибутку з десятини посіву для господарств, які використовують багатопільну сівозміну, встановлено особливі пільги для засушливих районів, збережено пільгове оподаткування технічних культур – хлопку, льону, коноплі, цукрового буряку; за нормами прибутку з метою заохочення розвитку молочного господарства, знижено норми прибутковості корів у районах промислового масловиробництва [1, 86].

У середньому за прибутковості 50 крб., ставка податку на одну особу в колективному господарстві, з урахуванням знижки 25 %, становила 1 крб. 65 коп., ця ж ставка зберігалася за прибутковості 70 і 90 крб. [1, 87].

Значний вплив на утвердження колгоспного руху зробила постанова ЦК ВКП(б) „Про пільги для колгоспів” від 2 квітня 1930 р. ЦК було запропоновано звільнити від податків на два роки все уєспільнене та індивідуальне тваринництво, а також встановити 50-відсоткову знижку прийнятої норми прибутковості для уєспільнених городів та колгоспів, для яких домінуючим було городництво. Крім цього, передбачалося звільнення колгоспів від сплати податку за конфісковане майно заможних селян – „куркулів”, що передавалось у володіння колгоспів [10, 98].

Чинна у 1929–1930 рр. система пільг для колгоспів мала окремі прогалини, а тому могла бути лише тимчасовою. Головна вада, на наш погляд, полягала в тому, що сума податків та розміри пільг у тому чи іншому колгоспі залежали не лише від середнього прибутку колгоспу, але й від рівня прибутку одного їдця одноосібних господарств. За однакової прибутковості двох колгоспів, що локалізувалися в різних районах, розмір пільги міг бути в одного з них

настільки вищим, наскільки нижчим був середній прибуток в одноосібних господарствах.

Внаслідок уєспільнення сільського господарства значно змінилася кількість колгоспів. Якщо на 1928 р. кількість колгоспів у Радянському Союзі становила 33258 (1,7% господарств), то у 1930 році – 85862 (23,6 %) [11, 166]. Ця статистика дає можливість простежити кількісне зростання колгоспів на початковому етапі становлення радгоспно-колгоспної системи, на що мала вплив і податкова політика радянської влади.

У 1930 р. було завершено процес переходу сільськогосподарського податку з державного на місцевий бюджет. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 30 вересня 1930 р. всі надходження сільськогосподарського податку передавалися місцевим бюджетам (сільським, районним) [7, 92]. Безпосередньо сільським бюджетам передавалося не менше 50 % надходжень від сільськогосподарського податку на території діючої сільської ради. Місцевими бюджетами передбачалося утримання сільських рад, місцевих установ народної освіти й охорони здоров'я, видатків на розвиток сфери зв'язку, сільського господарства, які перебували в розпорядженні сільських чи районних рад. Із переходом сільськогосподарського податку з державного на місцеві бюджети, обсяг доходів сільського бюджету зріс із 7,8% до 18,1% [5, 85]. Надання місцевим радам ширших повноважень (формування та утримання бюджетів), створило додаткові умови для подальшої колективізації сільського господарства.

Таким чином, податкова політика радянської влади в українському селі в умовах становлення радгоспно-колгоспної системи мала на меті, використовуючи решту пільг та обмежень у податковій сфері, залучити велику кількість селян-середняків до процесу колективізації та зміцнення колгоспного будівництва. Проте відсутність чіткої системи оподаткування та надмірні стягнення з окремих категорій селянства дозволяє стверджувати, що вона носила репресивний характер щодо індивідуальних господарств. Реформа 1930–1932 рр. у сфері оподаткування була неминучою. Початок колективізації та відсутність чіткої податкової політики у 20-х рр. XX ст. створили умови для реформування податкової системи на селі.

1. Залесский М. Я. *Налоговая политика советского государства в деревне*. – М., 1940.
2. Марьяхин Г. Л. *Налоговая система СССР*. – М., 1954.
3. Пискотин М. И. *Налоги с сельского населения в СССР*. – М., 1957.
4. Козацька Т. Ю. *Система оподаткування та самообкладання селян в УСРР 1928 – 1930 рр.* // *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди*. – Дніпропетровськ, 2004.
5. Кириленко О. П. *Місцеві бюджети України: історія, теорія, практика*. – К., 2000.
6. Мальцман Б. С. *Все налоги. Законы, инструкции, циркуляры и постановления по всем общегосударственным и местным налогам, сборам и пошлинам в алфавитном порядке*. – М., 1930.
7. Дьяченко В. П. *История финансов СССР*. – М., 1978.
8. *Положення про єдиний сільськогосподарський податок*. – Харків, 1930.
9. Толкушин А. В. *История налогов в России*. – М., 2001.
10. Генкина Э. Б. *СССР в период борьбы за коллективизацию сельского хозяйства 1930 – 1934*.

– М., 1952.

11. *История крестьянства СССР. История советского крестьянства СССР. В 5 тт. – Т.2.: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927 – 1937. – М., 1986.*

О.Г. Перехрест

ЗАСТОСУВАННЯ НАЦИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ ТАКТИКИ “ВИПАЛЕНОЇ ЗЕМЛІ” В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД ВІДСТУПУ З УКРАЇНИ

Війна та нацистські окупанти завдали величезних збитків сільському господарству України і були результатом багатьох руйнівних явищ та наслідків війни: численних і широкомасштабних бойових дій, що двічі вогняною лавою прокотилися по території республіки, евакуації на Схід ресурсів сільського господарства в 1941 – 1942 рр., різноманітних “мобілізацій”, поставок та вилучень для задоволення потреб фронту та військових частин з обох воюючих сторін, цілеспрямованого знищення майна, техніки, худоби та продовольства радянською стороною під час вимушеного відступу Червоної армії на початку війни, злочинної грабіжницької аграрної політики окупантів, дій партизанів та формувань ОУН – УПА на окупованій ворогом території та ін. Та особливо великих, незлічених матеріальних збитків і людських втрат завдала українському селу застосована нацистськими окупантами “тактика випаленої землі” під час їх вигнання з території України.

Питання про застосування гітлерівцями тактики “випаленої землі” в українському селі в 1943 – 1944 рр. певною мірою висвітлено в наукових працях [1], де в масштабах України та окремих регіонів і областей відображено форми і методи пограбування та знищення сільськогосподарського потенціалу республіки у контексті здійснення цієї тактики, її трагічні наслідки. Проте у вітчизняній історіографії до сьогодні відсутні спеціальні узагальнювальні дослідження та публікації, в яких би це питання вивчалось комплексно і всебічно, а також містилися узагальнені дані про втрати, яких українське село зазнало саме внаслідок застосування нацистами названої тактики. Враховуючи вище викладене, метою публікації є комплексний аналіз мотивації дій нацистських загарбників щодо застосування тактики “випаленої землі” в період відступу з території України, форм і методів її здійснення та наслідків. Об’єкт вивчення – сільське господарство України у 1943 – 1944 рр., предмет – нацистська тактика „випаленої землі”.

Переможний наступ радянських військ після Курської битви не лише започаткував звільнення території України від німецьких загарбників, але й остаточно перекреслив їхні плани економічної експлуатації українського потенціалу. Втрачаючи окуповані території, гітлерівці намагалися максимально вивезти з них цінності й запаси, а те, що не встигали або не могли, – знищували. Залишаючи за собою пустелю, ворог сподівався затримати наступ

Червоної армії й на десятиліття паралізувати економіку України.

Ці заходи, що здійснювалися за прямою вказівкою Гітлера спільними зусиллями органів СС, вермахту та німецькою окупаційною владою, гітлерівці називали тактикою “випаленої землі”. З особливою жорстокістю вона застосовувалася стосовно до українського села, до чого виконавців зобов’язували офіційні документи. Так, у секретній директиві рейхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р. про знищення сільськогосподарської виробничої бази при відступі вермахту наказувалося, що „у районах на схід від лінії, визначеної верховним військовим командуванням залежно від воєнної обстановки по ділянках, уся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка мають бути вивезені з господарств... Виробнича база сільського господарства, особливо документація і споруди... мають бути знищені... Населення, яке працює у сільському господарстві... має бути евакуйоване” [2, 3–4; 3, 205–206].

Одночасно верховне командування вермахту видало свій наказ „Про методи проведення руйнувань при відступі військових частин”, яким поставило перед військовиками завдання: „У випадку відступу слід повністю знищити на залишеній території всі споруди та запаси, які будь-якою мірою можуть бути корисними для ворога: житлові приміщення (будинки й бліндажі), машини, млини, криниці, скирти сіна та соломи. Усі без винятку будинки спалювати; печі у них підірвати за допомогою ручних гранат, криниці приводити в непридатність, знищуючи піднімальне пристосування, а також кидаючи в них нечистоти (падаль, гній, кізяки, бензин); скирти з соломою та сіном, а також різноманітні запаси спалювати; сільськогосподарські машини й стовпи стаціонарних провідних ліній підірвати; пароми та човни топити. Руйнування мостів і мінування доріг покладається на саперів. Обов’язком кожного є забезпечити, щоб залишена ворогові територія впродовж тривалого часу не могла використовуватися ним ні для яких цілей у військовому та сільськогосподарському відношенні” [4, 326].

Вказівки щодо здійснення тактики “випаленої землі” в сільській місцевості при відступі з окупованих територій містилися й у наказі рейхсфюрера СС Гімmlера від 7 вересня 1943 р. вищому керівництву військ СС і поліції в Україні. У ньому наголошувалося, що „необхідно домогтися того, щоб при відході з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна..., щоб не зберігся ні один будинок, ... щоб не залишилося ні одного колодязя, який би не був отруєний. Прогнивши має знайти справді тотально спалену і зруйновану країну” [3, 207–208].

У розпорядженні рейхскомісара України Е. Коха від 6 вересня 1943 р., направленому генеральним комісаром округів Києва і Дніпропетровська, а також гебітскомісарам усіх округів, розташованих на схід від р. Дніпро, наказувалося здійснювати поетапну евакуацію. При цьому категорично вимагалось, щоб у першій зоні евакуації, до якої були зараховані населені пункти Гадяч, Опішня, Карлівка, Петриківка, Новомосковськ, Павлоград, Покровське, Оріхів, Пологи, Бердянськ та райони, що до них прилягали, „усі будинки в селах були знищені. Усі запаси, які не

вдасться вивезти, спалити або в обов'язковому порядку знищити іншими засобами. Видачу продовольства та інших видів постачання місцевого населення слід припинити... У ході проведення евакуації у населення слід реквізувати всі запаси до останньої корови й коня, а також підводи. Усе працездатне населення обох статей переправити на захід... Посіви слід знищити шляхом переорювання ґрунтів. Обладнання, зіпсоване в результаті демонтажу важливих деталей, необхідно також знищити. Основний принцип, яким слід керуватися, полягає в тому, щоб противник, захопивши територію, не знайшов би на ній нічого, що він міг би використати для подальшого ведення війни,... села, в яких залишається частина місцевого населення також повинні бути спалені..." В усіх інших областях рейхскомісаріату України, а також частинах областей, розташованих на схід від Дніпра, що були зараховані до другої зони евакуації, "...польові роботи слід негайно припинити. Всі наявні гужові засоби і моторизовані тягачі необхідно використати для обмолоту і вивезення зерна. Зернові та олійні культури слід вивезти повністю включаючи насінневий фонд, призначений для весняної сівби. Усі механічні транспортні засоби, молотарки, інша важлива сільськогосподарська техніка і запасні частини мають бути перевезені з цих областей на західний берег Дніпра. Племінну худобу, особливо кінні заводи, стада великої рогатої худоби та овець перегнати на захід... Усі перелічені вище заходи є дуже терміновими, і їх необхідно здійснити без зволікання. Після завершення цих заходів слід приступити до евакуації працездатного чоловічого й жіночого населення..." Контроль за евакуацією було покладено на гебіткомісарів, вони ж персонально відповідали за знищення всіх будинків у селах та повне знищення всіх запасів. Залишити свої території гебіткомісари мали право лише після того, як евакуація буде повністю закінчена. У розпорядженні також зазначалося, що „кожний службовець цивільної установи, який залишить свій пост раніше, ніж визначено наказом генерал-комісара або гебіткомісара, буде підданий найсуворішому покаранню, а за певних обставин – і смертній карі” [5, 9–12; 3, 202–204].

До реалізації директив про повне пограбування та нищення й обезлюднення українського села залучалися формування вермахту та нацистський поліцейський апарат, структури військової та цивільної окупаційної влади, німецькі фірми та заготівельні товариства, транспортні установи окупантів. У терміново розроблених інструкціях детально вказувалося, що грабувати, як вивести з ладу або знищити те, що неможливо вивезти. Намагання названих структур якнайшвидше та якнайповніше виконати поставлені керівництвом рейху завдання, а при цьому ще й захопити для себе побільше цінностей і запасів, призводили інколи навіть до суперечностей між ними. Наприклад, мали місце суперечності між командуванням оперативним тиловим районом групи армій „Південь” та керівництвом рейхскомісаріату Україна щодо того, яка із цих структур буде головною при здійсненні тактики „випаленої землі” у ході відступу гітлерівських військ зі східних районів України. Їх не вдалося розв'язати навіть під час спеціальної наради керівників цих структур 18 вересня 1943 р. [3, 209–211]. Однак це аж ніяк не перешкодило одним та іншим здійснювати

небачені пограбування й руйнування в сільській місцевості.

Спеціальні команди реквізиторів, підричників та убивць-паліїв грабували села й вивозили все можливе, виганяли селян на дороги, що вели на захід, палили їх житла та господарства, отруювали криниці. Примусові вигнання сільського населення на захід часто перетворювалися у масові вбивства. Один з активних учасників цих акцій у Донбасі – командир взводу польової жандармерії лейтенант Е. Йогшат – засвідчив на засіданні Військового трибуналу Київського військового округу, що “по дорогах відступаючої армії та в селах поблизу доріг... здійснювалася евакуація, і всіх, хто не бажав евакуюватися, вбивали... Був наказ усіх розстрілювати. Як правило, при відступі всі будинки, всі хати... підпалювалися. Якщо солдати перебували в хатах або в будинках людей, це означало, що ці люди відмовляються від евакуації і їх розстрілювали” [6, 25].

Страхітливі звірства чинили окупанти під час відступу з Харківщини. Так, у селі Караван Староверівського району в ніч із 24 на 25 лютого 1943 р. вони спалили до 300 хат [7, 146]. У п'яти селах Савинського району було спалено та зруйновано 1142 хати, особливо постраждало с. Морозівка, де із 408 хат було спалено 272 і 50 зруйновано. У районі німці знищили приміщення семи шкіл та трьох лікарень. Майже повністю було спалено село П'ятницьке Чугуївського району, цілими залишилися всього 8 хат. Німці забрали все майно селян, а їх вигнали до свого тилу, у селі залишилося всього 10–15 жителів. До тла було спалено село Октябрське Печенізького району, як результат – близько 1000 жителів залишилося без даху [7, 134]. Перед відступом із села Веселок Липецького району гітлерівці спалили 170 хат селян, клуб, пошту, приміщення сільради, середньої школи, усі будівлі трьох колгоспів та радгоспів, попередньо забравши все, що там було (до цього, в період окупації, у селі було зруйновано 150 селянських хат, лікарню, сільмаг, дитячий будинок, дві початкові та неповну середню школи) [7, 161].

Масові пограбування, руйнування та вбивства вчинили перед відступом окупанти на території Запорізької області. Наприклад, в акті про злочини окупантів у селі Луганськ засвідчено, що перед тим як залишити село гітлерівці “...ходили із хати в хату, забирали одяг, взуття, цінні речі, били посуд та трошили меблі. Після цього пограбування німці підпалили село. Полум'ям знищено 46 житлових будинків з усіма господарськими будівлями, школа, будинок правління колгоспу та інші приміщення. Гітлерівці під загрозою розстрілу наказали всьому населенню евакуюватися в німецький тил” [8, 161]. В акті про звірства окупантів у селі Нововасилівка Приазовського району записано: “Перед відступом німці, погрожуючи розстрілом наказали всім жителям села евакуюватися в тил. Населення покинуло свої домівки й утекло в степ, сховалося в садах та балках. Гітлерівці ризикали скрізь і вбивали на місці всіх, кого вдавалося знайти. Розстріляно багато мирних жителів,... спалили 700 житлових будинків та пограбували все цінне майно. Сотні сімей залишилися без даху. Все, що не можна було вивезти з собою, німці знищували. Вони спалили 5 млинів, 2 маслозаводи, електростанцію, МТС, районну лікарню, амбулаторію, п'ять шкіл та інші будівлі” [8, 161]. Ще в

9 селах цього ж району, відступаючи, німці зруйнували та спалили 656 житлових будинків із присадибними будівлями. У селі Михайлівка Михайлівського району вони спалили 168 житлових будинків, поліклініку, аптеку, піонерський клуб, підірвали млин, зруйнували школи, магазини та всі інші громадські будівлі. У селі Вознесенка Мелітопольського району – 8 середніх і початкових шкіл, лікарню, зерносховище, електростанцію та близько 1300 житлових будинків. Загалом під час відступу в Мелітопольському районі гітлерівці спалили та зруйнували 4 650 будинків та господарських будівель селян [8, 162, 165, 224].

Трагічні наслідки мав відступ окупантів і для селян Чернігівщини. Залишаючи територію області вони нещадно руйнували й палили села й селянські господарства та житло. Часто селянські будинки спалювалися разом із їхніми мешканцями. Так, за відмову залишити свої домівки й направитися в тил окупованої ворогом території у вересні 1943 р. гітлерівці стерли з лиця землі село Тимоновичі Семенівського району, де за декілька годин дощенту згоріли 384 селянські садиби. Спочатку наряди солдат пройшли по домівках села й вигнали всіх мешканців у поле, жінок відділили від решти та відвели в сторону. Доки спеціальні команди факельників бігали по селу та підпалювали одну хату за іншою, озвірілі нацисти здійснювали страхітливу розправу над беззахисними селянами: спочатку закололи багнетами чоловіків, потім повкидали в розпечене вогнище живими дітей на очах у збожеволілих від горя матерів, а на завершення роздягнутих догола дівчат побили різками, а потім убили. Подібний злочинський акт вчинили гітлерівці, залишаючи село Купчичі Сосницького району, – спалили його дощенту, а загнаних у погребі селян закидали гранатами [9, 82, 84–85]. При відступі німці спалили в області врожай зернових культур із площі понад 100 тис. га, що становило 3 млн. пуд. зерна, та вивезли 1400 тис. пуд. зерна [10, 91].

Найбільше сіл, господарств та жител селян на Полтавщині також було спалено гітлерівцями під час відступу. Лише в Полтавському районі в цей період німецькі смолоскипники спалили села Рублівка, Луковщина, Єжоківка, Путівка та ін., а населення цих сіл – понад 400 чоловіків, жінок і дітей – зігнали в приміщення школи радгоспу с. Стехівка й протягом години стріляли у вікна школи з автоматів, кидали гранати. Потім гітлерівці облили приміщення школи бензином і підпалили. У селі Великі Липняги Семенівського району за п'ять днів, з 19 по 23 вересня 1943 р., есесівці спалили й знищили 371 особу: 125 дітей, 49 чоловіків, 116 жінок і 84 людини похилого віку [11, 6–7]. У Золотоніському районі гітлерівці спалили в селах Деньги – 492 із 658 дворів, Чапаєвка – 449 із 994 дворів, Залізки – 72 із 90 дворів, Липівське 82 із 87 дворів, село Хрести (130 дворів) спалено повністю [12, 46–49; 13, 92]. Трагедію села Хрести так відтворено у спогадах уцілілої його жительки Т. Кошіль: „... Три дні відступали німці, в селі стояли війська, в лісі теж, а до Черкас день і ніч сунули танки, танкетки, підводи, гналася худоба. ... Вранці нас вигнали з погреба, де ми ховалися. Багато вже людей було вигнано на вулицю. Між хатами ходили німці з чимось схожим на велосипедні насоси. Качнуть такий „насос” і виривається з нього полум'я. На наших очах порізали

та постріляли худобу, птицю. Почали палити хати з дальшого кінця села. Загорілася і моя... нас погнали поміж палаючі хати... і під конвоем відправили в бік Чапаєвки... Біля Панського, де був раніше дерев'яний міст, німці зробили міст понтонний і ним гнали величезну колону людей... Наші літаки налетять, але не стріляють, бо бачать, що німці між людей ховаються... (Підрозділи вермахту, відступаючи, під час переправи через Дніпро в районі м. Черкаси використовували жителів прибережних сіл як прикриття від ударів радянських літаків)... Коли я повернулася в грудні в село..., то на все село залишилося сім хат, два воли і одна корова. Всі, хто повернувся зимувати, зимували в землянках” [13, 92]. Відступаючи з села Кононівки Ковалівського району, солдати та офіцери вермахту проводили масові пограбування. Забирали в селян усе: хліб, одяг, посуд, взуття та ін. У селі не залишилося ні корів, ні коней, ні курей, навіть собак. У такому становищі опинилася більшість сіл області. З МТС області окупанти вивезли і зруйнували 818 тракторів та 2423 різні сільськогосподарські машини. Багато селян гітлерівці насильно відправили до Німеччини. Так, із Камішнянського району – 3228 осіб, Чорнуського – 2825, Кобеляцького – 2316, Драбівського – 2978, Карлівського – 3000, Санчанського – 2124 [14, 112–113].

Неймовірні звірства чинили нацисти при відступі з Кам'янець-Подільської області. У кореспонденції про спалення окупантами села Клембівка Ізяславського району, вміщеній у газеті „За честь Родины” 17 березня 1944 р., повідомлялося, що „24 лютого 1944 р. перед своїм відступом німці вирішили знищити все село. Прибули спеціальні команди факельників, і відразу в різних кінцях села запалили дахи. Стріляючи з автоматів гітлерівці, як худобу, зганяли жителів села... Вони відбирали здорових, міцних жінок, юнаків, дівчат, щоб вивезти їх у Німеччину, а старих людей пристрілювали... Із палаючої хати, припадаючи на ногу вийшов інвалід Петро Куличенко. Швидко йти він не міг. Автоматник, який вигнав Петра з хати, уважно глянув на нього, потім підняв автомат і спокійно пристрелив. Така ж доля спіткала й 80-річну Лукерію Репеток, і 85-річного Мирона Собка та багатьох інших старих, дітей, хворих, калік... Якраз напередодні цього фатального дня Ліда Суворова народила двох синів. Молода мати не чула, як увійшов німець. Він викинув її з хати, відігнав за поріг і підпалив домівку, де залишилися немовлята. Збожеволіла від горя, мати даремно кидалася у вогонь. Німець з регогом ловив її та відштовхував” [15, 72]. У селі Підлісці цього ж району перед відступом німці зруйнували всі житлові та господарські будівлі, все знищили та пограбували, а жителів погнали на станцію Чотирбоки для відправки до Німеччини. Обходячи будинки, гітлерівці розстрілювали хворих та людей похилого віку. На станцію нацисти привели під конвоем багато тисяч громадян з усієї округи й загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наближатися до станції, німці вчинили над ними жахливу розправу: два ешелони пустили під укіс, а два облили бензином і підпалили [15, 83–84]. У селі Лозова Волочиського району, відступаючи гітлерівці вривалися в хати й зі звірчою люто розстрілювали селян, спалили понад 160 селянських дворів із 318, наявних у селі. Багато хат, що залишилися, були зруйновані й стали

непридатними для проживання [15, 84]. У селі Воробіївка Полонського району при відступі нацисти знищили 49 сімей, що нараховували 250 осіб. Таких сіл в окрузі було багато [16, 62–62 зв.]. Подібні злочини здійснювали загарбники й в інших областях України.

Під час відступу окупантів із території України особливо великих збитків було завдано технічній базі сільського господарства республіки, адже цілеспрямовано грабувалось і вивозилось до Німеччини все, що мало хоч якусь цінність, насамперед техніка та інвентар. Те, що не можна було вивезти, – спалювалося, руйнувалося та знищувалося. У цей період гітлерівці вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 16 988 молотарок, 45 688 плугів, 6479 двигунів, 5092 автомобілі та багато тисяч інших сільськогосподарських машин і реманенту [17, 178; 18, 187; 6, 104]. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх 1278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної зброї [19, 264; 20, 36–37]. На період відступу окупантів припадає більшість і зруйнованого та пограбованого майна українських колгоспів, радгоспів та МТС, знищених там, 251 тис. будівель виробничого призначення, тваринницьких та житлових споруд, погравлених та спалених 18 тис. га посівів сільськогосподарських культур [19, 264–266].

Як відомо, за період окупації України німецькі загарбники реквізували в усіх групах селянських господарств 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 9333 тис. свиней, 7300 млн. овець і кіз, 3300 тис. коней, 59300 тис. шт. домашньої птиці [19, 187]. І хоч немає можливості точно встановити, яка саме кількість худоби та птиці була реквізована загарбниками в період здійснення тактики “випаленої землі”, можна зробити висновок, що в загальних реквізиціях вона була досить значною.

Від німецьких окупантів не відставали і їхні союзники. Упродовж листопада – грудня 1943 р. румунські загарбники вивезли із “Трансністрії” 1212 вагонів олійного насіння та 6038 вагонів іншого добра [21, 347]. Грабували худобу, запаси продовольства, домашні речі в селян і відступаючі угорські, словацькі та італійські військові частини, що відступали.

Підсумовуючи вище викладене, можна зробити висновок про те, що застосована нацистськими окупантами тактика “випаленої землі” під час відступу мала яскраво виражений грабівницький та злочинний характер, була спрямована на максимальне вилучення з українського села матеріальних цінностей, техніки, худоби, продовольства та ін., знищення сільськогосподарського потенціалу і сільського населення України. Наслідки здійснення окупантами цієї тактики українське село відчувало не одне повоєнне десятиліття.

Подальше поглиблене дослідження та висвітлення цієї трагічної сторінки в історії українського села залишається й надалі важливим завданням в історіографії Великої Вітчизняної війни.

грабительських планов фашистской Германии. – К., 1982; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) – К., 1999; Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; Історія міст і сіл Української РСР : У 26 томах. – К., 1969 – 1974 та ін.

2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 485.
3. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986.
4. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). – М., 1968.
5. ЦДАВО України . – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 223.
6. Київський процес : Документи та матеріали / Упор. Л.М. Авраменко. – К., 1995.
7. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 – 1944 гг. Сборник документов и материалов. – Харьков, 1965.
8. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов. – Запорожье, 1959.
9. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1968.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62.
11. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1943 рр.). Збірник документів. – Полтава, 1947.
12. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-629. – Оп. 1. – Спр. 7.
13. Золотоніщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Документи. Спогади. Статті. – Черкаси, 2000.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 32.
15. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1960.
16. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-863. – Оп. 2. – Спр. 27.
17. Лаута С.П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965;
18. Безсмертя. Книга пам'яті України. – К., 2000
19. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы в трех томах. – Т. 3 – К., 1985.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 33.
21. История Украинской ССР : В 10 – ти томах. – Т. 8. – К., 1984.

О. М. Гончаренко

ПОЛІТИКА СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” (1941 – 1944 рр.)

Події Другої світової війни стали одним із переломних випробувань та своєрідним вибором, що постав перед українським народом. Німецькі окупанти, користуючись різноманітними ідеологічними штампами, основним з яких була ідея “звільнення” українців з-під влади сталінського режиму, прагнули внести розкол у тогочасне

1. Див: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: У 3-х томах. – К., 1969; Безсмертя. Книга пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000; Лаута С.П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965; Немятый В.М. В борьбе за срыв

суспільство. Складовою частиною нацистського “нового порядку” в Україні було застосування широкого кола методів впливу на суспільну свідомість тієї частини мирного цивільного населення, яка через невдачі радянського керівництва залишалася на окупованій вермахтом території. Численні приклади військово-політичних конфліктів минулого та сучасності засвідчують прагнення окупантів виправдати експансіоністські мотиви своїх дій ідеями “захисту” цінностей демократії, боротьби із загрозою встановленому світовому порядку. При цьому використовуються елементи подібних методів та методик впливу на суспільну свідомість населення окупованих територій та світову громадську думку. Тому вивчення методів ідеологічного впливу окупаційних адміністрацій викликає значний науково-практичний інтерес, дозволяючи відділити дезінформацію від реальних планів та намірів. Названа проблема має зв’язок із науковими і практичними завданнями, адже її вирішення дозволяє з’ясувати такі аспекти окупаційного режиму в Україні, як: формування колаборації; вплив попередньої політики сталінського режиму на поведінку мирного цивільного населення, яке перебувало на окупованій території; співвідношення між тактичними й стратегічними планами окупантів щодо майбутнього завойованих народів. Вивчення сформульованої проблеми має зв’язок із практичними завданнями, дозволяючи виділити ступінь впливу дезінформації на зміну масової політичної свідомості населення, яке справді постраждало від дій попереднього політичного режиму. Для реалізації поставленої мети потрібно дослідити форми та методи ідеологічного впливу на селянство Рейхскомісаріату “Україна”, а також визначити комплекс соціально-політичних цінностей, характерних для застосування нацистської ідеології, спрямованої на українське селянство, що постраждало від модернізації 20–30 рр. ХХ ст.

Проблема ідеологічної обробки населення окупованих територій СРСР стала предметом вивчення партійних фахівців-теоретиків та практиків-пропагандистів у межах як загальних, так і спеціальних наукових досліджень радянського періоду. Певна увага при цьому приділялась аналізу методики організації нацистської агітації [1, 222–238]. Радянські історики вивчали проблему організації нацистського й радянського пропагандистського апарату впливу на населення [2, 27, 28]. Марксистсько-ленінська методологія, установки партійних та державних лідерів СРСР, цензура, що застосовувалася при проведенні відповідних досліджень, сприяли тому, що в роботах цього періоду відсутні були матеріали окупаційної преси, які стосувалися багатьох негативних сторін радянської дійсності 20–30 рр. Тому ці праці були безпредметними, детермінованими завданнями ідеологічного характеру. Як і радянська контрпропаганда періоду війни, у цих роботах відсутня дискусія з приводу ідей “юдео-більшовизму”. Напрацювання історичної науки радянського періоду вже не можуть задовольнити сучасні уявлення про ідеологію нацизму, яка застосовувалась як головний засіб впливу на населення окупованих територій. Так, аналізуючи змістову частину нацистської окупаційної преси, дослідники не могли визначити достовірність матеріалів, які досить широко використовувались і, зокрема, стосувалися злочинів сталінського режиму.

Вивчення зазначених аспектів нацистської окупаційної пропаганди розпочалося лише в 90-х роках ХХ ст. істориками, які досліджують особливості нацистського окупаційного режиму в Україні та політику Голокосту як його складову частину. У цьому плані необхідно виділити роботу М. Тяглого [3] та російського дослідника І. Альтмана [4]. Водночас початковий етап вивчення проблеми не дозволив проаналізувати всі аспекти нацистської пропаганди, що здійснювалася на окупованих територіях. У цих роботах не виділено типи публікацій, що поширювали ідеї боротьби з “юдео-більшовизмом” та ступінь їхнього впливу на населення, що перебувало на окупованих територіях. Отже, враховуючи сучасні зміни в галузі історичної науки та попередні напрацювання, необхідно дослідити особливості ідеологічної обробки населення окупованих територій УРСР.

“Пропаганда допомогла нам прийти до влади. Пропаганда допомагає нам утримати владу. Пропаганда допоможе нам завоювати весь світ!” Такі заклики плакатів у дні партз’їзду НСДАП у вересні 1936 р. відображали ставлення нацистського керівництва до ідеологічної роботи. Роль пропаганди як цілеспрямованого поширення і нав’язування системи поглядів та ідей, спрямованих на досягнення політичної мети нацизму, була охарактеризована досить точно [5, 518]. Нацистське керівництво вже мало значний досвід ідеологічної обробки населення, безпосередньо в самій Німеччині та країнах, на той час окупованих вермахтом. Проте використати цю модель для ідеологічного впливу на населення окупованої території УРСР було неможливо. Пошук модифікованого варіанта нацистської ідеології, пристосованої для використання на окупованій території УРСР, призвів до появи теорії “юдео-більшовизму”. Завдяки їй нацистське керівництво отримало можливість ототожнити євреїв з ВКП (б) та НКВС, звинуватити їх у переслідуванні українського населення, а також назвати себе “визволителями” від смертельно небезпечного для України й Європи “юдео-більшовизму” (у нацистській термінології – “жидо-більшовизму”). На євреїв було покладено відповідальність за злочини сталінського режиму, вчинені ним проти народів СРСР. У перших зверненнях окупантів було зазначено: “Вас пригнічували московіти і поляки, мучили та експлуатували більшовики-жиди... Ми хочемо допомогти Вам звільнитися від гніту жидів і більшовиків...” [6, 22, 23]. Із перших днів окупації нацисти розпочали ідеологічну обробку населення, в якій центральне місце належало расистському антисемітизму, при цьому прагнули довести, що репресивні заходи стосуються виключно євреїв. Нацисти використовували технічні засоби пропаганди, у т.ч. радіостанції, пересувний пропагандистський центр, спецбатальйон У-3. На сценах театрів ішли вистави, у яких головними дійовими особами були євреї-чекісти, що знищували українців. На екранах кінотеатрів демонструвалися антисемітські фільми, наприклад “Жид Зюс” [7, 75]. Масовими тиражами видавалися брошури “Влада Сталіна”, “В застінках ДПУ”, “Чому я ворог радянської влади” [8, 32].

Німецькі окупанти, користуючись різноманітними ідеологічними штампами, основним із яких було “звільнення” з-під влади більшовизму,

прагнули внести розкол в українське суспільство. Центральне місце в ідеологічній обробці населення окупованих територій належало періодичній пресі. Нацпівніські листівки, плакати та інша наочна пропагандистська продукція могли виконати короткотермінові завдання переважно інформаційного рівня, а для створення або ж відновлення діяльності кінотеатрів, радіомережі потрібен був не лише певний час, але й значні фінансово-економічні ресурси. У зв'язку з цим преса стала домінуючою ідеологічного впливу на населення. Україномовна преса почала друкуватися в перші дні "нового порядку" і відповідала структурі адміністративних окупаційних органів влади. Не вдаючись до аналізу структури окупаційних органів влади, зазначимо, що газети виходили в центрах гебітскомісаріатів і поширювалися по всіх містах і селах цих окупаційних утворень. Так, газету "Васильківські вісті" видавало правління Васильківської округи на райони Васильківський, Фастівський, Гребенківський, Обухівський, Кагарлицький і Ржищівський. Загалом створення окупаційної преси залежало від багатьох чинників: наявності поліграфічної бази, запасів паперу, кваліфікованих спеціалістів, у т.ч. журналістів. Назвемо лише характерні риси, що притаманні всім окупаційним виданням. Завданням українськомовної преси найповніше окреслив Е. Кох. Із цього приводу він зауважував, що преса є "... засобом впливу на населення пропагандою й політикою, наказаною рейхскомісаром. Вони не служать народним і культурним завданням населення або окремим групам або навіть віросповіданням" [9, 80]. Досліджуючи зазначену проблему, необхідно враховувати обставини, за яких частина публікацій створювалася у відповідних відомствах Берліна і після певного редагування на місцях поширювалася в пресі. Таким чином журналісти, які працювали в окупаційних виданнях, могли не мати власної думки, їх використовували як технічних працівників, що мають певну свободу дій у власне тактичних питаннях. Єдиним винятком з усього загалу колективів журналістів, які працювали на потреби III Рейху, була лише редакція "Українського слова", колектив якої за своєї націоналістичні політичні переконання був розстріляний. Щоправда, це не заважало до 14 грудня 1941 р. виконувати поставлені завдання, після чого вони повторили долю своїх ідейних супротивників, опинившись у Бабиному Яру. Водночас українські націоналісти намагалися проводити власну політику. В одній із характерних публікацій у виданні, що перебувало під контролем націоналістів, із цього приводу було сказано: "... ніхто ніколи нікому не допоможе, якщо він сам собі не допоможе. Яка нація чи держава числить на чужу поміч, завсіди обезславленою, розшматованою і безсилою залишається без неї. Треба числити лише на свої власні сили і глибоко і свято вірити в ці сили. ... Зараз після такого великого історичного досвіду сумним і соромним є явище, що хтось комусь може допомогти, бо хто числить на посторонні сили, той програє, бо, хто хоче чужими багнетами забезпечити свою державу і суверенність нації, той остається без цієї самої держави і без національної суверенності" [10]. Окупаційна преса мала як загальноукраїнські, так і регіональні риси, адже окупанти використовували різноманітний матеріал для побудови міфологем,

здатних, на їхній погляд, вплинути на свідомість населення. При цьому використовувалися факти, які повідомляли про події, що справді мали місце в Україні у 1920 – 1930 рр. Проте правдива інформація про сталінські злочини інтерпретувалась у вигляді дезінформації і була спрямована проти "опори режиму" – єврейського населення. При цьому євреї поставали в образі неперсоніфікованого, колективного зла. У пресі називалися лише найбільш одіозні радянські лідери, євреї за національність, наприклад Л. Каганович, який, на думку творців ідеологічних кліше, мав необмежений вплив на Й. Сталіна [11].

Із перших днів окупації було проведено заходи, спрямовані на створення технічних умов діяльності відповідних підприємств. Фактично заново було забезпечено роботу типографій. Без стінгазет і сільськогосподарських періодичних видань станом на 1943 р. на 30 жителів був один примірник газети [12, 17]. Понад 400 періодичних видань мовами народів СРСР кожного дня пояснювали населенню окупованих територій, що саме євреї, які "захопили" владу в країні, є їхнім справжнім ворогом" [13, 6]. При цьому зазначалося: "Населення не повинно забувати, що німецька кров принесла Україні звільнення" [14, 82]. Інструкція рейхскомісара України Е. Коха про запровадження цензури для місцевої преси ставила однозначне завдання перед окупаційними періодичними виданнями: "Вищим законом для української преси є писати так, щоб склалося враження, що найважливішим завданням німецького управління, являється лікування ран, нанесених країні більшовизмом. ... Преса повинна викривати всі елементи, які намагаються саботажем і нашіптуванням загальмувати творчу працю, оголошувати їх ворогами українського народу і наступати на ворожу пропаганду" [15, 7].

У тематиці публікацій окупаційної преси найповнішою мірою були відображені всі недоліки та прорахунки радянської влади, а також злочини, вчинені сталінським режимом щодо українського селянства. Однією з тез, що постійно використовувалась у публікаціях, було доведення факту, за яким при проведенні колективізації переважали не економічні, а політичні чинники. Колективізація суперечила психології та способу життя українського селянина, який завжди був власником [16]. Автори публікацій доводили: "Лихо, заповідяне селянству колгоспним ладом, таке велике, що в очах селян воно якось поглинало всі інші злочини, заповідяні населенню совєтською владою. Ось чому ставлення селянства до большевицької влади насамперед зв'язане з його ставленням до колгоспів. Люто ненавидячи колгоспи, воно ненавиділо й владу, що їх породила" [17]. Окреме місце в публікаціях окупаційної преси посідала тема голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, а також репресій, яких зазнало українське селянство: "Щоб побороти опір колективізації з боку селянства, Сталін наважився улаштувати штучний голод 1932 – 33 років, що охопив всю Україну. Справу вирішив хліб. При нормальному врожаї хліборобна Україна залишилася без хліба. Поїзди, навантажені пшеницею котилися й котилися на Північ, а НКВД і сільський актив витрушували по хатах останню квасолину, останню жменю кукурудзи. Лише одна частина населення не голодувала. Це були жиди. Вони постійно користувалися послугами

“Торгсіну”, у крамницях якого було все, що хочете, з продуктових товарів. Але купити їх можна було лише за золото та чужоземну валюту. А в жидів не бракувало ні золота, ні доларів. Хто зможе забути ці роки? Хто може забути, як люди їли напівтрупні добитих ними опухлих братів, сестер, дітей? Хто викреслить із пам’яті роки, коли на базарах продавали холодець із людського м’яса і коли по вулицях валялися трупи і ніхто не звертав на них уваги, сподіваючись собі такої ж участі? Їхні НКВД тоді також були повні. І той, хто не вмирав голодною смертю, гинув від кулі...” [18]. Таким чином, українському селянству нагадувалися події 30-х рр. ХХ ст., коли в країні з ініціативи радянського керівництва було проведено заходи, які мали всі ознаки геноциду. Проте ця об’єктивна інформація об’єднувалася тезою про єврейське засилля в СРСР та євреїв як єдину соціально-політичну опору сталінського режиму. Тому за всі злочини сталінського режиму повинні були відповідати євреї. При цьому використовувалася расова теорія, згідно з якою євреї поставали як деперсоніфікована етнічна група, що підлягала фізичній ліквідації. Українці в нацистській пропаганді поставали як “арійський народ”, що страждав від “єврейського засилля” з часів Київської Русі. Ця теза стала центральною в ідеологічному обґрунтуванні геноциду, якого в цей час зазнавав єврейський народ в Україні. Трагічні для українського селянства проблеми сталінської модернізації, яких йому довелося пережити протягом 20-30 рр. ХХ ст., були спрямовані на вирішення практичних завдань з ідеологічного обґрунтування політики тотального знищення етносу, із яким українці прожили не одне століття. Таким чином, через активізацію етнічних стереотипів окупаційний режим намагався вирішити завдання політичного характеру. Проблему продовжували висвітлювати у пресі й напередодні визволення. Селянству нагадувалося про можливе повернення євреїв, а разом з ними і колгоспів: “Жидівські посіпаки умиваються святою дніпровською водою. ... Вони знову несуть нам колгоспне ярмо, знову хочуть глузувати над християнською вірою” [19].

Окреме місце в публікаціях окупаційної преси посідали повідомлення про відкриття місць масових розстрілів українського населення, проведених під час проведення політичних репресій у 30-х рр. ХХ ст. При цьому у жертвах українського селянства звинувачували євреїв. Як висновок, у публікації звучала традиційна теза-гасло: “Більшовизм – це розправа жидівства з арійськими народами” [20].

Нацистська модель окупаційної пропаганди враховувала необхідність роботи з українським населенням через систему спеціально підготовлених осіб, які мали тісні зв’язки з місцевим середовищем. Для виконання цього завдання готувалися відповідні кадри. Так, у м. Вустрау (неподалік від Берліна) був табір, у якому проходили підготовку так звані “агенти-пропагандисти”. Особи, підготовлені в цьому таборі, у 1943 р. були відправлені в Україну для проведення відповідної агітаційно-пропагандистської роботи серед українського населення. Пропаганду проводили і серед селянства. Головною метою цих заходів була активізація добровільного виїзду на роботу в Німеччину [21, 2, 3, 16, 17]. Одним із методів пропагандистської роботи було висвітлення проблем, пов’язаних з наявними в довоєнній УРСР колгоспами

[22, 16]. Направлення на роботу, “агентам-пропагандистам” рекомендували уникати публічних виступів, а проводити свою діяльність так званим “випадковим” методом серед різних груп населення [23, 38].

Пропаганда посідала важливе місце в системі заходів нацистської окупаційної адміністрації. Відповідно до цього, було створено систему пропагандистських відомств, які діяли в адміністративній системі органів влади цивільної адміністрації рейхскомісаріату України. Так, при районних та міських управах створювалися відділи пропаганди. Важливим напрямком роботи цих органів був збір матеріалів із місць про життя українців “за часів панування жидо-більшевицької влади на Україні” [24]. На відділ пропаганди Київської міської управи покладалося завдання видання книги “Жидо-більшовицьке панування на Україні”. Відповідно до цього, відділи пропаганди міських управ збирали матеріали про злочини сталінського режиму. Вони надходили з усієї України і зосереджувалися в Київській міській управі. Так, старости сіл Макарівського району отримали накази щодо виявлення випадків застосування репресій щодо українського населення у 20–30 рр., а також відповідних фактів позбавлення власності. Всі такі і схожі сюжети необхідно було надсилати до керівництва районних управ [25, 377, 380]. Тематика зібраних матеріалів в основному стосувалася злочинів сталінського режиму, вчинених ним проти українського селянства. Один із обвинувачених за ст. 58-1 КК УРСР, згідно з Протоколом допиту від 22 червня 1946 р., проведеного працівником Богуславського районного відділу КДБ, засвідчив: “Я був присутнім на нараді директорів і завідуючих шкіл Богуславського району, куди був запрошений і я як помічник інспектора праці. Нарada проходила в приміщенні відділу народної освіти. На цій нараді... сказав про те, що багато з учителів не закінчили збір матеріалів для складання антирадянської “історії більшовизму на Богуславині” і тут-же став вимагати прискорення цієї роботи. Після чого сказав, що по с. Медвин закінчити цю роботу і представити всі необхідні матеріали повинен я. Після того, як була закінчена нарада, я підійшов до ... і запитав його, як мені проводити цю роботу. Він дав повний інструктаж, вказавши, що потрібно пройти по квартирах жителів села і шляхом опитування встановити, чим їх “образила” радянська влада, записати це, а також скласти списки осіб, розкуркулених і репресованих органами Радянської влади, а також скласти таблиці померлих. Все це, як він мені сказав, потрібно для складання антирадянської історії більшовизму на Україні” [26, 15, 16]. Загалом, працівники окупаційних органів влади, відповідно до своїх службових повноважень, повинні були виступати на публічних зібраннях, на яких було присутнє цивільне населення, а в своїх виступах одним із аргументів використовувати приклади з політики, що її проводив сталінський режим [27, 1, 49]. Таким чином, перед працівниками окупаційних органів влади поставала проблема особистого вибору у протистоянні двох тоталітарних режимів. Чужоземне нашестя на державу, на чолі якої перебував диктатор – тиран, неминуче створювало політичну та моральну дилему для всіх незадоволених, що перебували у свідомій опозиції до диктатури. Вони

мали вирішити: або, використовуючи переваги воєнного та політичного становища, боротися із системою, або ж виступити проти чужоземної агресії й внести свою частку в захист не тільки Батьківщини, але й режиму. Дилема виявилася ще складнішою, коли зовнішній ворог виявився таким самим тираном, що викликав відразу, і чия перемога неминуче могла призвести до політичного підкорення, економічної експлуатації та національного виродження [28, 136].

Необхідно зазначити ще одну проблему, яка стосується діяльності осіб, що відповідали за проведення пропагандистської роботи серед українського населення. Частина з них, яка працювала у відповідних окупаційних відомствах, виконувала подібні функції ще до війни. Так, інспектор шкіл Васильківської райуправи (Генеральний округ "Київ"), літературний редактор і коректор окупаційної газети "Васильківські вісті" до війни, у період масової колективізації в 1931 р., працював коректором-секретарем редакції Київської обласної газети "Пролетарська правда", а в 1934 р. – коректором в редакції газети "За темпи" м. Велика Дубечня Київської області [29, 4, 22, 85]. Редактор газети "Рідна нива" (м. Яготин), який до війни працював у редакції газети "За більшовицькі темпи", а також вчителем, переконуючи слідчого райвідділу МДБ у своїй відданості комуністичним ідеалам, свідчив про свою діяльність у період 30-х рр.: "Разом із цим я був чесним громадянином і доповідав про всі неполадки органам НКВД" [30, 13]. На жаль, такі випадки не були поодинокими. Матеріали архівно-слідчих справ, що містяться в ДА СБУ, вражають не стільки розмірами колаборації, скільки складом цих осіб, які віддано служили обом тоталітарним режимам. Очевидно, що своїми діями сталінський режим створив категорію осіб, здатних служити й окупантам, і будь-якому режимові, виправдовуючи при цьому його практичні дії. До того ж ці радянські громадяни не були суб'єктами сталінських репресій. Так, колишній член ВКП (б), письменник за професією, у довоєнний період був редактором кількох радянських газет, а в 1937 р. на особисте прохання М. Хрущова написав 15 брошур про досягнення радянської влади, у роки окупації не менш успішно працював у редакціях газет "Хабнівські вісті" та "Дзвін волі" [31, 10–14, 37–40, 42, 59–62]. Згідно з Протоколом судового засідання військового трибуналу військ НКВС Київської області від 20 березня 1944 р., інший обвинувачений за аналогічною справою вказав: "Я прошу суд врахувати те, що я двадцять два роки пропрацював у радянській школі. Моєю життєвою зіркою було вчення Сталіна про людей і кадри. Я жодного разу не мав стягнень і завжди тільки заохочувався. І не міг я за два місяці переродитись і стати ворогом радянської влади. У редакцію я пішов працювати не добровільно. Я знаю, що це не варто радянського громадянина, це боягузтво, шкурництво. Але це не є антирадянські настрої" [32, 63].

Важливе місце в нацистській пропаганді посідали практичні заходи окупаційної адміністрації, спрямовані начебто на покращення життєвого рівня українського населення. Німецька пропаганда невпинно твердила про створення нового земельного порядку й достатку, який чекає селян після ліквідації колгоспного ладу. Проте реальність була іншою. Німецькі окупанти проводили щодо українців політику

геноциду, і система пропагандистських заходів не могла переконати населення в протилежному. Українське населення вважало, що сталінський режим після війни пом'якшить свою політику, а тому виникали чутки, що Й. Сталін обіцяв розпустити колгоспи, а німці намагаються їх зберегти [33, 75].

Отже, в окупованій Україні через систему органів влади, уповноважених на проведення пропагандистської роботи, було здійснено спробу використання тих негативних сторінок радянської дійсності, які справді мали місце в 20–30 рр. ХХ ст. Вони були залучені не лише для боротьби з попередніми політичними цінностями, а й для активізації етнічних стереотипів та відповідного ідеологічного обґрунтування політики Голокосту, що проводилася в окупованій німецькими військами Україні. Водночас сталінський політичний режим отримав відповідь на життєздатність власної ідеології і суспільно-політичної практики, від цінностей яких відмовлялася навіть частина його носіїв.

1. *Техника дезинформации и обмана // Под ред. Я. Н. Засурского. – М.: Мысль, 1978.*
2. *Ивлев И. А., Юденков А. Ф. Оружием контрпропаганды: Сов. пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941 – 1944 гг. – М.: Мысль, 1988.*
3. *Тяглый М. К вопросу об антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // Голокост і сучасність. – № 4. – 2002;*
4. *Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М.: Фонд «Холокост», 2002.*
5. *Коваль В. С. „Барбаросса“: истоки и история величайшего преступления империализма / АН УССР. Ин-т истории: – Киев: Наук. думка, 1989.*
6. *Центральный державный архив вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12.*
7. *Левитас Ф. Холокост на Украине (по материалам украинских архивов) / Проблемы Холокоста: научный журнал. – Вып. 1. – Запорожье: Премьер, 2002.*
8. *Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 108.*
9. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1063.*
10. *Орієнтація на власні сили // Останні вісті. – 1941. – 17 листопада.*
11. *Таємниці кремлівського двору // Дзвін. – 1941. – 12 грудня.*
12. *ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 146.*
13. *Альтман И. А. Отрицание Холокоста: история и современные тенденции. - М.: Фонд "Холокост", 2001.*
14. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1063.*
15. *ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 112.*
16. *Сталінова брехня про колективізацію // Іванівські вісті. – 1943. – 28 січня.*
17. *Від колгоспів до одноосібних господарств // Відродження. – 1942. – 20 грудня.*
18. *Преса про Жовтень // Відродження. – 1942. – 6 грудня.*
19. *Наш обов'язок // Дзвін волі. – 1943. – 16 грудня.*
20. *Кошмарний більшовицько-жидівський злочин. – Масове вбивство 10000 українців // Іванівські вісті. – 1943. – 29 червня.*
21. *Державний архів служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 69969-ФП.*

22. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 73255-ФП.
23. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74543-ФП.
24. Оголошення відділу пропаганди Бориспільської районної управи // Українське життя. – 1941. – 3 листопада.
25. ДАКО. – Ф. Р-2003. – Оп.1. – Спр. 9.
26. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72736-ФП.
27. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69520-ФП.
28. Зарубінський О.О. Західна опінія про політичні настрої населення окупованої України на початку радянсько-німецького протиборства 1941 – 1945 рр. / / Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4 – 5 травня 1995 р. Частина I. // Під ред. М. Виговського, І. Дробота, І. Козловської. – К., 1995.
29. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68672-ФП.
30. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 69988-ФП.
31. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72222-ФП.
32. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68672-ФП.
33. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 110.

В. О. Шайкан

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В АГРАРНІЙ СФЕРІ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ

Проблема колабораціонізму на землях рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в роки Другої світової війни залишається однією зі складних сторінок історії нашої держави. Недослідженість цієї проблеми пояснюється тим, що за радянського часу на вивчення колабораціонізму було накладено табу. Територія рейхскомісаріату “Україна”, райони управління гітлерівської військової адміністрації також випали з поля зору зарубіжних дослідників, яким були недоступні радянські архіви.

Колабораціонізм – синтетичне соціально-психологічне явище-феномен, що має багато складових частин, які охоплюють усі сфери життя людей. Потребує спеціального дослідження й колабораціонізм в аграрній сфері, який мав місце на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони. З метою об’єктивного дослідження важливо зняти з цієї проблеми ідеологічну зашореність. Мета публікації – дослідити колабораціонізм в аграрній сфері на території рейхскомісаріату „Україна” та військової зони. Об’єкт вивчення – колабораціонізм, предмет – колабораціонізм в аграрній сфері України в період Великої Вітчизняної війни.

Як відомо, плани гітлерівців щодо України та її населення в роки Другої світової війни не виходили за межі грабіжницьких, і аграрна політика нацистів зводилася до тотального пограбування сільськогосподарських ресурсів та знищення більшої частини сільського населення республіки. Політика гітлерівського пограбування не виключала допомоги місцевих колаборантів. Відомо, що органи місцевого управління сприяли функціонуванню грабіжницьких заготівельних “організацій”, “товариств”, “фірм”, які проводили облік, вилучення, переробку сільськогосподарської продукції на окупованій території України. Від початку окупації до березня 1944 р. включно гітлерівці вивезли 9, 2 млн. т. збіжжя, 622

тис. т. м’яса, мільйони тонн інших продуктів [8, 535]. Німецькі фірми відновили роботу більшості цукрових, консервних, молочних, лікєро-горілчанних заводів, 172 бойні, 35 птахокомбінатів. Більша частина продукції цих підприємств вироблялася на потреби вермахту і населення Німеччини [11, 175]. Рейх планував вивозити з окупованих районів України щороку по 240 тис. тонн цукру, а з території СРСР – по 10–11 млн. тонн зернових культур, 400 тис. тонн олії. З цією метою окупаційна влада вирішила не ліквідувати колгоспну та радгоспну систему господарювання, а тільки перейменувати колгоспи на „громадські господарства”, радгоспи – на „державні маєтки”, якими нагороджувалися генерали та офіцери вермахту [12, 18].

Керівництво рейху протягом усього окупаційного часу спекулювало питанням стосовно права селянства окупаційної зони Сходу на приватне користування землею. Відомо, що на території Галичини, Криму, генерального округу „Волинь і Поділля” до кінця 1943 р. було визнано селянську земельну власність від 15 до 20 га. За планами окупантів, 10–20% колгоспів мали бути реорганізованими у „хліборобські спілки”, у яких селяни мали б власну землю. На території рейхскомісаріату і зони управління військової адміністрації ці наміри німців були реалізовані тільки частково. На території Волинської області німецька окупаційна влада відібрала у селян 187356 га землі і передала її 312 німецьким поміщицьким маєткам, а також тим, хто співпрацював з німцями [5, 1–4].

Непорозуміння між „ноюю” владою і колаборантами з числа колишніх „розкуркулених” радянською владою стосовно питання розподілу землі не було: окупанти прихильно ставилися до них [11, 409]. У більшості центральних, східних, південних регіонів рейхскомісаріату селяни і насамперед колаборанти отримали для індивідуального користування від 0,5 до 2–3 га і більше землі. На середину 1943 р. вже виникли приватновласницькі господарства. „Порядки”, встановлені окупантами в різних регіонах, відрізнялися залежно від суб’єктивних і об’єктивних факторів. Так, у деяких районах Полтавщини, щоб люди працювали по 15 годин щодня, окупаційна влада відбирала навіть присадибні ділянки, а в інших місцевостях цієї ж області, навпаки, німці дозволяли мати до 1 га землі, а хто бажав більше – ще стільки ж за селом [10, 147]. У громадських і державних господарствах спочатку зберігалася радянська система оплати праці та організація виробництва, норми поставок сільгосппродукції. Узимку 1942 – 1943 рр. у більшості районах рейхскомісаріату “Україна” та у військовій зоні окупаційна влада встановила такі натуральні податки, які мало чим відрізнялися від справжнього пограбування. У Прилуцькому районі існувало “напівколгоспне” господарювання, коли селянам для індивідуального господарства влада виділила по 1 га землі. Дехто із селян управлявся з двома і трьома такими наділами. На Дніпропетровщині селянам колгоспів було виділено для індивідуального користування по 0,5 га землі. У Комарівському й Ніжинському районах Чернігівщини землю частково було передано у „власність” селянам. Кожний господар отримав по 4–5 га польової землі, а також город розміром до 1 га. Місцева влада навіть залишила „резерв” землі для тих колаборантів, хто “повернеться після війни додому” [10, 143–146]. На

Київщині було запроваджено спільний обробіток польової землі. За спогадами тих, хто пережив окупацію, податки натурою (збіжжя, м'ясо, молоко, яйця та інше), встановлені окупаційною владою, порівняно з радянськими „затушкованими”, в цілому були меншими, а переважна частина селян жила „відносно добре”, „хліба мала досить, овочів також”, „багато селян угодувало кабанів, і сало в селян було, м'яса й риби також не бракувало” і т. д. [6, 288–289].

За звітами радянських агентів, відомо, що з приходом німців селяни Київської області насправді самі збирали весь колгоспний урожай і поділяли його між собою, забрали також колгоспну скотину, а з цукрових заводів – цукор. На деякий час – 3–4 місяці і не більше – селяни відчули „свободу” і безвладдя, гнали горілку, хрестили по 3–4 дитини в кожній хаті, „гуляли” хрестини. Німці ліквідували всі колгоспи, а сільгоспінвентар розібрали самі селяни, кращих коней забрали до вермахту, а всіх інших – роздали колаборантам. Збіжжя окупанти також спочатку роздавали селянам, але це робилося тільки з пропагандистською метою, щоб заручитися підтримкою місцевого населення. Пізніше роздача хліба селянам була припинена [6, 335–337].

Наприкінці 1941 р. окупаційна влада встановила такі „порядки”, на які навіть заможні селяни почали ремствувати. Зрозуміло, що інформації радянських агентів, як і спогади очевидців, несли якусь частину суб'єктивізму і не могли не бути ідеологічно зашореними. Факт, що більша частина селянства на початковому етапі війни насправді сподівалася на покращення свого життя і вірила в те, що „визволителі” наділять, врешті-решт, власною землею, підтверджується численними архівними документами й матеріалами. Інша справа, наскільки довго у селян трималася „віра у визволителя”. Документи відповідають і на це запитання. Відомо, що в тих сільських та районних управах, де „моральні” якості керівників окупаційної влади були вище, там „законослухняним” селянам і взагалі населенню жилося краще, навпаки, де німецький комендант або поліцаї були далекими від гуманного керування, там – гірше. Відомо, що окупаційна влада в більшості випадків заборонила селянам колоти кабанів, рубати свійську птицю. Однак безліч „посвідок”, „заяв” і „розпоряджень” німецьких комендантів, начальників поліції свідчать, що в деяких управах селянам за їх „особистою проською”, „особливі послуги”, „виконані на 100 % державні поставки” дозволялося „забити одного кабана для потреб родини” [4, 1–145].

Суворі порядки, жорсткий і тотальний контроль із боку українських допоміжних органів управління й німецької адміністрації були для окупантів гарантом спокою на „їх території” та виконання поставок для вермахту.

У рейхскомісаріаті „Україна” на основі радгоспів і колгоспів окупанти створили „держмастки”, які обслуговували машинно-тракторні станції, а в окремих випадках – селянські господарства колаборантів та помічників під час молотьби [1, 549–550].

Частина селян-колаборантів, що мали в індивідуальних господарствах до 15 га землі, а також велику рогату худобу, декілька десятків овець і т. ін., не так вже погано жила. У Прилуцькому районі на Київщині, Дніпропетровщині восени 1943 р. багато

селян мали запас хліба, якого б вистачило на два-три роки. Не дивно, що саме тоді частина заможних селян казала, що „за два роки німецької окупації селяни випили горілки та з'їли сала й курятини більше, ніж за двадцять п'ять років советського панування” [10, 145]. І це непоодинокі приклади.

Протягом окупаційного часу на Сумщині німецька сільськогосподарська комендатура за активної допомоги місцевих колаборантів встановила три форми землекористування: громадські господарства, „сільськогосподарські товариства” (ті ж самі „десятидвірки” на чолі з керівниками товариств), орендне або індивідуальне господарювання у необмеженій кількості. Дозволялося працювати на себе тільки після виконаної у громаді або товаристві роботи [14, 2].

Зрозуміло, що це було під силу тільки тим, хто співпрацював з окупантами і мав коней, необхідний реманент, робочу силу.

На території військової зони окупанти на основі колгоспів створили громадські господарства, а МТС і радгоспи оголосили „державними” з різницею тільки в тому, що на чолі сільськогосподарського управління кожного району зони військового управління стояв комендант. Районний комендант мав свій адміністративний апарат, земельну управу й агроділянки. На чолі МТС, держгосподарств, громад стояли керівники, яких призначали коменданти районів із колаборантів [13, 77].

Порівняно з іншими регіонами рейхскомісаріату, селянам і всьому населенню військової зони жилося набагато важче. Можливо, ще й тому, що селяни так і не отримали від німців обіцяну землю для індивідуального користування [13, 77]. Окупанти лояльно ставилися до тих, хто їм допомагав, і широко застосовували „заохочувальні” заходи щодо місцевого населення: повертали хати розкуркуленим селянам, а ті, хто співпрацював із німцями, мали пільги у держпостачанні, розподіляли серед них промислові товари, нагороджували землею та худобою, давали премії за добру працю тютюном, горілкою, грошима, почесними грамотами [11, 409].

Члени сільських управ, крім зарплатні, отримували також продовольчі пайки [3, 38].

На території рейхскомісаріату та військової зони, крім державних підприємств із переробки сільськогосподарських продуктів, з'явилося багато приватних млинів, олійниць, молочарень, „машинопрокатних” пунктів та ін., які належали, як правило, колаборантам. [10, 148]

У центральному генеральному окрузі „Дніпропетровськ”, порівняно з іншими округами рейхскомісаріату і військової зони, співпраця з окупантами у галузі сільського господарства і землекористування була найбільшою. Не виникає сумніву стосовно колаборантської діяльності управ як місцевих допоміжних органів управління, що були створені окупантами і перебували під контролем німецьких комендантів. Відомо, що апарат управління сільських і районних органів, які виконували поставки для рейху і вермахту, здебільшого складався із зрадників, злочинців, колишніх куркулів. Управи вели облік населення, активно організовували його насильницьку відправку до Німеччини, збирали податки, виконували різні громадські роботи, здійснювали боротьбу з партизанським рухом і

виявляли партійний і радянський актив. Найбільш успішно плани окупантів щодо створення власних селянських господарств були реалізовані саме на території цього зернового округу. За повідомленням німецького інформаційного бюро розподілу землі, до середини травня 1942 р. між селянами Дніпропетровщини було розподілено 9700 га землі. Не забули окупанти і про колаборантів, помічників, яким за сприяння у знищенні партизанів німецька влада виділила 400 га землі [7, 22]. На території цього округу було створено великі громадські й державні господарства, які спеціалізувалися на вирощуванні зернових культур. Існувала і третя форма землекористування – індивідуальні господарства. Генеральний комісар округу „Дніпропетровськ” Хартманн активно переймався проблемами сільського господарства цієї області. Він пропонував ще в листопаді 1942 р. створити в кожному селі так зв. молочні комітети. За його наказом від 12 листопада 1942 р., члени комітету передусім забезпечувалися дефіцитними товарами [2, 30]. З метою заохочення селян до здачі на заготівельні пункти масла, молока, та ін. молочних продуктів, генеральний комісар наказом від 17 грудня 1942 р. запровадив премії за здачу позапланових норм молока [2, 29]. Згідно з німецькою „Іван-програмою”, передбачалося навесні 1943 р. на ланах Дніпропетровщини посіяти кока-саго, тютюн, сою, чорний гар. За наказом генерального комісара, до 10 жовтня 1942 р. було проведено дводенну підготовку всіх агрономів генерального округу до вирощування кока-саго. У громадських і державних господарствах Дніпропетровщини селяни вирощували для вермахту і рейху озимі й ярові культури, соняшник, кукурудзу, гречку, просо, бобові, картоплю, цукровий буряк, лікарські рослини, овочі, фрукти, розводили велику рогату худобу і постачали окупантам м'ясо та курей [2, 42].

Таким чином, головним завданням гітлерівських окупантів, відповідно до директив щодо керівництва економікою окупованих східних земель, виданими в червні 1941 р., було використання продовольства і сільськогосподарської продукції України в інтересах вермахту і рейху. Економічні, сільськогосподарські, військові господарські групи штабу „Ост”, створені при оперативних тилових районах груп армій, охоронних дивізій, польових комендатурах, діяли у контакті з військовим командуванням, німецькою окупаційною владою, допоміжними місцевими органами управління, німецькими фірмами. Політика гітлерівського пограбування враховувала допомогу місцевих колаборантів. Допоміжні органи місцевого управління, створені німцями, активно сприяли функціонуванню грабіжницьких „заготівельних” фірм і управлінь, товариств і організацій на користь окупантів.

1. Білас І. С. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн. 2. Документи та матеріали. – К.: Либідь-Військо України, 1994.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р.-2276. – Оп. 1. – Спр. 45.
3. ДАДО. – Ф. Р.-2311. – Оп. 2. – Спр. 38.
4. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. Р.-195. – Оп. 1. – Спр. 22.
5. ДАТО. – Ф. Р.-196. – Оп. 1. – Спр. 2.
6. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. / Упорядн.: Т. В. Вронська,

- А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Г. В. Смирнов. – Київ – Львів: Національна академія наук України, Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби Безпеки України. – К., 2003.
7. Леонтьев А. Провал німецько-фашистського господарства в окупованих районах України // *Партійне строительство*. – 1942. – № 1.
8. Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. *Історія України: Навчальний посібник*. – К.: Знання-Прес, 2002.
9. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941 – 1944 гг.)*. – М.: Политиздат, 1965.
10. Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна війна”. [Спогади та роздуми очевидця]. – К.: Смолоскип, 2002.
11. Семененко В. І., Радченко Л. О. *Історія України. З прадавніх часів до сьогодні*. – Вид. 2-е, випр. та доп. Навч. посібник / За ред. акад. М. І. Бондаренка. – Харків: Торсінг, 2000.
12. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 821.
13. ЦДАГОУ. – Оп. 46. – Спр. 161.
14. ЦДАГОУ. – Оп. 46. – Спр. 162.

I. В. Перехрест

САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИЙ СТАН У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ЙОГО ПОКРАЩЕННЯ (1943 – 1945 рр.)

Одним із трагічних наслідків Великої Вітчизняної війни та нацистського окупаційного режиму стало значне погіршення санітарно-епідемічного стану на всій території України, у тому числі й у селах республіки. Це питання набуло вже певного висвітлення в науковій спадщині радянської періоду, зокрема у працях відомого санітарного лікаря України, професора А.Н. Марзєєва, доктора медичних наук, професора І.Д. Хороша, організатора відновлення діяльності сільської медичної мережі у повоєнний період А.Т. Шликова, відомого дослідника в галузі медицини, який здійснював комплексне вивчення медико-санітарних наслідків війни, кандидата медичних наук К.Ф. ДуPLENKO [1]. Однак слід зауважити, що доробки радянських учених містили в основному позитивні факти обраної нами проблематики, що в свою чергу не дозволяло скласти цілісне уявлення про санітарно-епідемічний стан, який склався в сільській місцевості УРСР відразу після звільнення від окупантів. У сучасній вітчизняній історіографії до сьогодні бракує узагальнювальних досліджень та публікацій, у яких би питання санітарно-епідеміологічного стану на селі вивчалось всебічно, з урахуванням появи нових, раніше не доступних фактів, чим і зумовлюється актуальність обраної теми. З огляду на вищезазначене, автор ставить за мету висвітлити основні шляхи подолання медико-санітарних наслідків у сільській місцевості України в перші роки відбудови. Об'єктом дослідження є санітарний стан сільської місцевості УРСР після визволення її від окупації. Предмет – санітарні наслідки нацистської окупації для сіл України та діяльність органів влади й громадськості у справі їхнього подолання.

Війна завдала величезної шкоди економіці та соціально-побутовій інфраструктурі українського

села, призвела до значного зменшення кількості сільського населення. Однак воно, як і в довоєнний період, становило більшість населення України. Якщо напередодні війни на території республіки проживало 41,9 млн. осіб, то після її завершення – всього 27,4 млн., із них – 7,6 млн. мешканців міст і 19,8 млн. мешканців села. Зменшення сільського населення становило майже 8 млн. або 55% [2, 201]. Серед сільського населення в повоєнний період переважали жінки, люди похилого віку, підлітки та діти.

Визволена від окупантів сільська місцевість УРСР перебувала в жахливому стані. Масова руйнація житла та інших будівель у селах становила – 54% [3, 126]; скрізь лютували епідемії важких інфекційних хвороб (на момент визволення зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на висипний та поворотний тифи [4, 56]) та збільшилася загальна захворюваність серед селян; жахливими були санітарно-побутові умови; більша частина комунальних і дезінфекційних споруд було знищено; майже повністю була відсутня медична допомога внаслідок руйнації значної частини лікувальних установ (по всій території республіки було знищено 18000 медичних закладів [5, 7]). Перераховані та інші фактори стали причинами різкого погіршення санітарно-епідемічного стану в сільській місцевості на визволених територіях України.

Відразу ж після визволення окупованих районів УРСР перед органами радянської влади поставала низка складних завдань із відбудови й подолання наслідків окупації та війни, серед яких одним із найважливіших було покращення санітарно-епідемічного стану на визволених територіях, зокрема в сільській місцевості. Непроста ситуація вимагала чіткого визначення змісту діяльності органів охорони здоров'я та санітарної служби, розробки конкретних протиепідемічних заходів, відновлення діяльності сільських медико-санітарних, санітарно-гігієнічних і протиепідемічних закладів, проведення роз'яснювальної роботи серед населення. Ці завдання визначили подальшу діяльність Наркомздоров'я УРСР, який відновив свою діяльність у квітні 1943 р. [6, 72]. Велику роль у практичній діяльності наркомату відігравали постанови й розпорядження центральної та республіканських органів влади, зокрема постанова уряду УРСР "Про заходи по відновленню охорони здоров'я у визволених від німецьких окупантів областях і районах УРСР" від 21 жовтня 1943 р. та постанова "Про відновлення мережі медико-санітарних закладів у визволених від німецьких загарбників районах УРСР" від 3 грудня 1943 р. та ін. [6, 73].

Важливим етапом у справі покращення санітарно-епідемічного стану в селах УРСР було відновлення діяльності санітарно-епідемічних станцій та забезпечення їх персоналом, із метою подолання високого рівня захворюваності на інфекційні хвороби: висипний, черевний та поворотний тифи, туляремію, малярію, дизентерію, венеричні захворювання. Оскільки без санстанцій ніяка санітарна, протиепідемічна та відновлювальна робота була неможливою [3, 144], тому налагодження їхнього функціонування здійснювалося першочергово. На середину 1944 р. в Україні вже діяло 17 обласних, 305 міських, 51 районна у великих містах, 27 міжрайонних, 291 сільська санітарно-епідемічна станція [7, 7]. На середину 1945 р. їхня кількість збільшилася на 3%

порівняно з 1941 р. і становила 827 (у містах – 483, на селі – 344) [3, 145]. Звичайно, у перші повоєнні роки не всі станції були забезпечені кваліфікованими санітарними працівниками. На початок 1945 р. комплектація лікарями санітарно-епідемічних установ становила лише 68,4 % від довоєнного рівня [7, 9]. Однак, незважаючи на це, станції працювали. Основним напрямом їхньої діяльності у перші роки відбудови було здійснення контролю над епідемічною ситуацією, виявлення хворих на інфекційні захворювання та надання необхідної допомоги населенню в разі поширення епідемії.

Крім цього, у першочерговому порядку необхідно було відновити роботу сільських лікарських дільниць для надання населенню кваліфікованої медичної допомоги та запобігання спалахів важких епідемічних захворювань. Конкретні заходи щодо вирішення цього завдання були визначені на республіканській нараді працівників охорони здоров'я, що відбулася в жовтні 1944 р. у м. Києві. Було прийнято рішення докласти максимальних зусиль для відновлення в стислі терміни довоєнної мережі сільських лікарських дільниць та укомплектування їх кваліфікованими кадрами [8, 112].

На відбудову матеріально-технічної бази системи охорони здоров'я урядом республіки в 1943 – 1945 рр. було асигновано 3 млрд. крб. [9, 32], однак державних капіталовкладень у медичну сферу бракувало, а тому доводилося звертатися за допомогою до населення. У червні 1945 р. колгоспники Житомирщини організовано вийшли на суботники, спеціально присвячені відбудові медичних установ. Завдяки їх ініціативі відродження сільської мережі охорони здоров'я набуло характеру масового народного руху [9, 141; 10, 60]. Так, за короткий період жителі сіл Житомирської області відремонтували 845 лікарень із 860, що існували до війни [10, 60–61]. У Київській області силами громадськості було відновлено 945 медичних закладів [11, 52], у тому числі 51 районну лікарню [10, 60].

Унаслідок діяльності центральних і місцевих органів влади та допомоги населення республіки до осені 1945 р. було відновлено 2000 медичних установ [12, 182], а до кінця 1945 р. – мережу медичних закладів у сільській місцевості УРСР. Функціонувало 2745 дільничих лікарень, у яких нараховувалося 94% лікарняних ліжок від їх довоєнної кількості [13, 156]. Утім варто зазначити, що наведені дані демонструють в основному кількісний рівень відбудови самих установ, а не матеріально-технічну базу сільської мережі охорони здоров'я, яка залишалася надзвичайно слабкою. У 1945 р. Нарком охорони здоров'я УРСР С. Каган змушений був визнати, що незадовільний стан охорони здоров'я на селі в повоєнний період був наслідком довоєнної її слабкості, посилений наслідками окупаційного режиму [8, 114].

Надзвичайно гострою залишалася проблема медичних кадрів. У 1944 р. з 5604 лікарських посад у сільських медичних закладах було заміщено лише 3873 або 69,1% від довоєнного рівня [14, 69]. У наступному році кількість лікарів збільшилася до 75% від довоєнного рівня, але ще залишалася недостатньою для надання сільському населенню кваліфікованої медичної допомоги в повному обсязі.

Не останнє місце серед факторів, які спричинили значне погіршення санітарно-епідемічного стану в

сільській місцевості України, посідало руйнування житлового фонду. Так, за даними обстеження 194 сіл у 116 районах республіки, яке проводилося Інститутом комунальної гігієни УРСР у 1944 – 1945 роках під керівництвом професора А.М. Марзєєва, було встановлено, що в них збереглося лише 46,8 % від довоєнного житлового фонду, частина якого також потребувала ремонту. У 156 з обстежених сіл без домівок залишилося 27 537 селянських родин, у яких нараховувалося 94662 члени сімей. На одне село бездомних сімей в середньому припадало 177, мешканців – 607 [3, 142–143]. У перерахунку на всю Україну це становило сотні тисяч бездомних сімей і декілька мільйонів жителів, які втратили дах над головою.

Водночас значна кількість родин проживала в землянках і бараках по 1-2 родині, траплялися також випадки скупченості по 3-4, іноді по 5-6 родин в одному бараци чи землянці. Умови проживання в них не відповідали санітарним вимогам. У 130 постраждалих селах було вивчено та описано 594 землянки, у яких виявлено такі санітарні показники: заглибленість у землю таких осель становила 1–1,5 м і більше; вологість – 87%, висота 1,5–2,2 м, кубатура на одну людину – 7,0 м. куб., недостатній рівень освітлення [3, 143]. Тривале проживання в малоприсаєднаних для цього тимчасових будівлях з антисанітарними умовами не могло не позначитися на стані здоров'я населення, адже саме в таких умовах інфекційні хвороби поширювалися надшвидкими темпами, викликаючи спалахи епідемій.

З огляду на складну епідемічну ситуацію, перед органами влади постало завдання – в найкоротший термін переселити населення з бараків та землянок у придатні для проживання будівлі. Значну роль у справі сільського житлового будівництва відіграла постанова РНК УРСР від 27 квітня 1945 р. “Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель та культурно-побутових будівель на селі” [3, 149]. До роботи щодо виконання названої постанови було залучено й санітарну службу. Та, на жаль, на вирішення цього питання було затрачено чимало часу. Переселення людей у придатне для проживання житло, особливо в селах, тривало протягом 1945 – 1950 рр. Навіть за цей період воно не було вирішено остаточно. В 1945 р. було відновлено лише 61,1% житлових колгоспних будівель, а станом на 1 січня 1946 р. у землянках проживало ще 61 836 родин [3, 151].

Для подолання епідемічної напруги, яка стала відчутною вже в 1944 р., також необхідно було провести термінову відбудову та реконструкцію таких об'єктів дезінфекційного господарства, як лазні, санпропусники, дезкамери. Робота в цьому напрямі проводилася в усіх населених пунктах республіки. Втім, як і в більшості випадків, забезпечення коштами та необхідними матеріалами для відбудови дезінфекційних об'єктів у сільській місцевості здійснювалося за залишковим принципом. На 1 січня 1945 р. у містах УРСР було відновлено діяльність 68% лазень, тоді як у сільській місцевості лише 43% від їхньої довоєнної кількості [16, 44].

Для наведення санітарного порядку в сільській місцевості та для запобігання виникненню епідемій інфекційних хвороб, на території населених пунктів було здійснено заходи, спрямовані на очищення їх від сміття, бруду та покидьків. Ця робота розпочалася

відразу після визволення території УРСР від нацистських окупантів. Так, Ротмістрівською райрадою депутатів було видано обов'язкову для виконання постанову від 12 квітня 1944 р. „Про наведення санітарного порядку в населених пунктах району”, яка зобов'язувала керівників районних організацій та завідувачів комунальних об'єктів провести санітарно-гігієнічні заходи до початку травня 1944 р. [15, 11]. Протягом 1944 – 1945 рр. на території республіки в усіх населених пунктах проводилися заходи щодо покращення санітарно-гігієнічного стану та очищення території.

Значну роль у цій справі відіграла роз'яснювально-пропагандистська робота, яку проводили санінструктори й добровольці. За перше півріччя 1944 р. було підготовлено 27500 санінструкторів, які читали лекції та проводили заняття з основ санітарії й гігієни серед населення [4, 59]. Активно діяли організації Червоного Хреста УРСР. Вони набирали добровольців у загони громадських інструкторів, які здійснювали подвірні обходи в сільських населених пунктах, виявляли вогнища інфекційних захворювань, проводили дезінфекцію населення. Члени цієї організації обстежили 65 районів 9 областей України, провели обробку 654 сіл, у яких були виявлені вогнища епідемій [17, 85]. Така робота членів добровільних санітарних загонів стримувала поширення інфекцій та сприяла виявленню небезпечних вогнищ епідемій, особливо у віддалених селах республіки.

Оцінюючи роботу, проведену в 1943 – 1945 рр. для покращення санітарно-епідемічного стану в сільській місцевості України, слід зазначити, що спільними зусиллями державних органів влади, медичних працівників та громадськості вдалося досягнути певних результатів. Так, на кінець 1945 р. по всій території України було повністю відновлено мережу санітарно-епідемічних станцій, у тому числі й у селах; завдяки розгортанню народного руху, в сільській місцевості на середину 1945 р. було відновлено діяльність 2745 дільничних лікарень та 7026 фельдшерських пунктів [13, 156]; здійснювалася робота з відбудови сільських дезінфекційних установ, які повністю були знищені окупантами; розпочато масове будівництво житлових будинків у селах з метою забезпечення селянських родин нормальними умовами проживання.

Та все ж, незважаючи на певні досягнення у відбудові медико-санітарної та комунальної сфери, санітарно-епідемічний стан у селах республіки на кінець 1945 р. продовжував викликати занепокоєння центральних та республіканських органів влади. Залишилися невирішеними багато важливих завдань: не було зупинено поширення епідемій інфекційних хвороб; слабкою залишалася матеріально-технічна база сільських медико-санітарних установ; не були повністю укомплектовані кваліфікованими лікарями сільські дільниці та лікарні, їхня неуплектованість на кінець 1945 р. становила 25 % [8, 112]; відчутною залишалася проблема антисанітарних умов проживання великої кількості людей у селах України; відчувалася нестача дезінфекційних установ.

Робота щодо покращення санітарно-епідемічного стану в селах України проводилася й надалі, у роки четвертої п'ятирічки (1946 – 1950 рр.), адже слід було ліквідувати всі недоліки з метою покращення

санітарного стану сіл України та позбавити населення небезпеки виникнення епідемій.

1. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К., 1965; Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. – К., 1957; Шликов А.Т. Организация медицинского обслуживания сельского населения Черкасской области после Великой Октябрьской Социалистической революции // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины. Республиканский ведомственный сборник. – Вып. 3. – К., 1969; Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Під ред. К.Ф.Дупленка. – К., 1959.
2. Перехрест О.Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 7. – К., 2003.
3. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К., 1965.
4. Ларін А.Ф., Маковська Н.В. Борьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943-1945 рр.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1986. – № 12.
5. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.). – К., 1995.
6. Маковська Н.В., Пелешенко М.В., Сахарчук І.М. Про роботу парторганізації закладів охорони здоров'я УРСР (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1983. – № 12.
7. Каган С.С. Основные итоги здравоохранения в УССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. – 1947. – № 10.
8. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000.
9. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Сб. документов и материалов. / Под ред. М.И. Барсукова, Д.Д. Кувшинского. – М., 1977.
10. Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих УРСР. 1917 – 1947. – К., 1948.
11. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / Гол. ред. П.Л. Шурик. – К., 1958.
12. Шликов А.Т. Организация медицинского обслуживания сельского населения Черкасской области после Великой Октябрьской Социалистической революции // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины. Республиканский ведомственный сборник. – Вып. 3. – К., 1969.
13. Ткачова Л.І. Радянська армія – українському народові. – К., 1971.
14. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. – В 3-х тт. / Под ред. А.Е. Романенко. – Т. 1. – К., 1987.
15. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р – 2921. – Оп.1. – Спр.1.
16. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 563.
17. Коваль М.В. Товариство Червоного Хреста та Червоного Півмісяця в УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1975. – № 4.

Г. М. Стародубець

СЕЛЯНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА БАЗА УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ (друга пол. 1943 – 1945 рр.)

Із набуттям Україною державної незалежності у вітчизняних історичних дослідженнях важливе місце посіли питання, пов'язані з переглядом історії Другої світової війни, зокрема, ролі і місця в ній українського

народу. Динамічні суспільно-політичні зміни, що відбуваються в останнє десятиліття в нашій країні і на міжнародній арені, спонукають вітчизняних та зарубіжних дослідників до переосмислення раніше ustalених оцінок та суджень. Значною мірою це стосується такої контрверсійної проблеми, як український національно-визвольний рух середини ХХ століття.

В офіційній радянській історіографії український національно-визвольний рух однозначно трактувався як буржуазно-націоналістичний, антинародний. Його соціальна база штучно звужувалася. Як правило, до активних діячів ОУН та УПА зараховували сільських куркулів, зрадників, кримінальних елементів тощо. Провідною була теза про домінуючу роль „буржуазного Заходу” в його створенні та матеріальній і кадровій підтримці впродовж більше ніж десятилітнього існування. Тільки в останнє десятиліття з'явилися наукові розвідки, автори яких трактують УПА як армію, що користувалася масовою підтримкою західноукраїнського населення.

Свідченням того, що вітчизняні науковці вийшли на якісно новий рівень досліджень, є праці А. Кентія, А. Русначенка, Ю. Киричука, Д. Веденєєва, І. Патриляка [1] та ін. Вони містять низку цікавих ідей, інтерпретацій, нових документальних даних з історії українського національно-визвольного руху в Галичині та на Волині. На окрему увагу заслуговують роботи вітчизняних науковців О. Ленартовича, М. Сеньківа, у яких хоч і фрагментарно, але об'єктивно висвітлюється питання участі західноукраїнського селянства в національному русі Опору 1944 – 1950 рр. [2].

Поряд із певними успіхами у вивченні означеної проблеми, існує ще низка питань, які потребують подальшої наукової розробки, серед них – визначення ролі та місця селянства в соціальній структурі повстанського запілля, форм, причин і наслідків антирадянського руху опору місцевим західноукраїнським населенням відразу після визволення їхньої території від фашистських окупантів. Динаміка його розгортання різнилася своїми якісними та кількісними показниками залежно від регіонального окреслення – Волинь чи Галичина.

Не претендуючи на абсолютно вичерпний аналіз означеної теми та враховуючи межі журнального варіанта повідомлення, зупинимось лише на деяких моментах, що безпосередньо впливають з неї. Метою статті є визначення частини західноукраїнського селянства, що становила соціальну основу повстанського запілля, характеристика форм і методів впливу на свідомість місцевого населення, що застосовувалися націоналістичним підпіллям з метою залучення його до співпраці в період з другої половини 1943 – 1945 рр. У запропонованій роботі об'єктом дослідження постає такий унікальний феномен українського національно-визвольного руху середини ХХ століття, як запілля УПА, предметом – селянство як його соціальна база. Це історичне явище дотепер ще не знайшло належного наукового зацікавлення з боку вчених-істориків. Проте беззаперечним залишається той факт, що кількісні та якісні показники національного руху Опору перебували в абсолютній залежності від стану українського повстанського запілля. Окремі аспекти проблеми, а саме: термінологічне окреслення

означеного поняття, визначення його сутності та структури ми розглядали нами у низці попередніх робіт [3].

Більшість дослідників національно-визвольного руху періоду Другої світової війни наголошує на тезі про підтримку його з боку основної частини місцевого українського населення, тобто селянства. Дискусійним залишається питання: яка частина селянства становила соціальну основу повстанського руху в цілому і його запілля: бідняки, середняки чи заможні господарі, так звані „куркулі”?

Традиційно в радянській історіографії утвердилася думка про УПА як армію антинародну, що захищала виключно інтереси „експлуататорських класів”. Сучасні дослідження, що базуються на нових архівних матеріалах, дають підстави для висновку, „що учасники українського повстанського руху здебільшого були селянами з бідних і середньо заможних селянських родин” [4, 22].

Цільні діячі українського повстанського руху жодним чином не розуміли селянство як однорідну масу. І в програмних документах ОУН(б), і в наказах та інструкціях, що видавалися керівництвом УПА впродовж 1943 – 1945 рр., було зацентовано увагу на необхідності диференційованого підходу в роботі націоналістичного підпілля з місцевим населенням західноукраїнського регіону.

У контексті сказаного цікавою є характеристика ролі селянства „в українській партизанці”, подана відомим учасником тогочасних подій С. Хмелем. У своїй роботі він умовно поділяє „селянство на дві групи: бідняків та середняків (третьої, багатів, майже немає)”. Визначаючи мотиви, що спонукають останніх до підтримки ідеї повстанської боротьби, він наголошує, що „в нашому русі середняки вбачають оборону своїх інтересів, тому ставляться до руху прихильно і матеріально йому допомагають... Заможні селяни в дослівному розумінні того слова в галицьких повстанських відділах майже немає. У волинських та поліських лавах вони є. Це зумовлено різницею в умовах життя. Селяни на Волині в цілому заможні. Волинський селянин має приблизно вдвічі більше землі, ніж селянин у Галичині” [5, 11–12]. Як бачимо, автор класифікує селянство не тільки за майновою ознакою, але і регіональною. За його визначенням, соціальну основу повстанського руху становили селяни – середняки та (головним чином на Волині) частина заможних господарів.

Рівень готовності місцевого західноукраїнського населення до матеріальної й кадрової підтримки УПА значною мірою залежав від зміни військово-політичної ситуації на радянсько-німецькому фронті. Так, на початку становлення повстанського запілля (серпень–листопад 1943 р.) він був дещо вищим та організованішим, ніж на початку 1944 р., в період контрнаступу Червоної Армії на Правобережній Україні.

Певну оцінку тогочасних суспільних настроїв у Галичині знаходимо в одному з оунівських інформаційних звітів, датованому груднем 1943 року. З документа випливає, що найбільш стабільною соціальною базою повстанського запілля залишалося середнє та найбідніше селянство, позиція так званих багатіїв була дещо іншою. Керівництво низових ланок ОУН(б) визнавало, що «активність, готовність до боротьби та жертви в усіх не однакова». Це давало

підставу умовно поділити селянство на категорії, беручи за основу майновий ценз. „Одні вже свідомі того, що Українську Самостійну Соборну Державу можна здобути тільки в боротьбі цілого українського народу, а не лише ОУН. Другі симпатизують з нами під впливом наших акцій (пропаганда наших ідей, дій, боївок, відомості про УПА і УНС). Вони часом навіть дуже великі патріоти, але на словах. Як прийде, що треба показати це в ділі, їх там уже нема. Це переважно сільські багатії. Бідніше селянство до справи ставиться краще як багатше. Треті шукають у нас помочі тільки тому, що розчарувалися на німцях, бояться польшовиками. Частина селянства стоїть осторонь і ставиться до нас із застереженням, чекає, котра візьме, за тими й підуть” [6, 70].

Таким чином, можна дійти висновку, що галицьке населення, зокрема селянство, на початку 1944 року було далеко не одноставним у своєму ставленні до націоналістичного підпілля. Перебуваючи в стані очікування, воно ніби примірялося до нової дійсності, зважувало всі „за” і „проти” своєї можливої співпраці з ним.

Наведений документ певною мірою спростовує, принаймні, дві загальнозживані тези: про всенародну підтримку ідеї національного визволення України шляхом революційної боротьби, про соціальну основу націоналістичного руху в особі заможних верств населення. Архівні матеріали засвідчують, що в основному галицьке населення (принаймні, окремі його категорії, як-от: заможне селянство, духовенство, частина інтелігенції) не було готовим до радикальних методів боротьби, пропонованих бандерівцями. Здебільшого воно вибирало вичікувальну позицію, що, як показав час, не вберегла їх від репресій із боку радянської влади.

Форми і методи, використовувані націоналістичним підпіллям з метою залучення на свій бік широких мас місцевого населення, не могли бути насильницькими, принаймні на початку осені 1943 р. Одним із перших завдань, які довелося вирішувати представникам повстанської адміністрації у цей період, стало вирішення проблеми земельної власності. Аби завоювати симпатії селянства, повстанські лідери мусили чітко та виразно озвучити своє бачення аграрного питання, яке для селянина споконвіку було найголовнішим.

15 серпня 1943 р. з’являється „Розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії”, підписане командиром УПА Климом Савуром [7, 1]. Цей документ проголошував приватну власність на землю та право українських селян володіти нею. Виконання розпорядження покладалося на „місцеві громадські управи, затверджені УПА, і земельні комісії, вибрані громадськими зборами”. Пункт 8 документа вказував на неприпустимість того, щоб „земля... лежала облогом, а має бути вся оброблена і засіяна. Про це подбають господарські управи, які за свою діяльність відповідають перед УПА”. Наказом ч. 7 від 27 серпня 1943 р. було визначено крайній термін закінчення кампанії розподілу землі. „Всі землі колгоспні, фільварочні, залишені поляками, мусять бути до 30 вересня 1943 р. розподілені, поорані і засіяні. 30.09.1943 р. зложити акти розподілу землі поміж селян до

затвердження через УПА”, – йшлося в документі [7, 7].

Упродовж останньої декади серпня на теренах, контрольованих ГК УПА, поширювалися інструкції-роз’яснення щодо втілення основних положень Розпорядження в життя. В одному з таких документів рекомендувалося „землю розподілювати по стільки, скільки зможе цей селянин обробити власними зусиллями; не давати для одного селянина 20 га, яких він не зможе обробити сам, а дати йому 5–7 га, котрі він зможе обробити”. У випадку, якщо селянин уже мав значний наділ землі (у межах 10 га), але хотів узяти ще 10–15 га, то рекомендувалося „подивитися на попередній стан його господарства, і коли він зможе обробити такий кусок землі – дати йому”, але за наявності резервного фонду вільної землі та відсутності бажаних її отримати. „Коли такої землі є мало в терені, тоді» слід було «наділити тільки безземельних і малоземельних”. Завдання розподілу земельного фонду покладалося на відповідні комісії, яким доручалося „списати бажаних і розчислити так, щоб при розподілі unikнути непорозуміння селян” [8, 18].

Загальне керівництво з реалізації земельної реформи покладалося на цивільну владу. Вона повинна була стати „тим відповідним чинником, контролером за всі ділянки тої земельної реформи; їй підлягає земельна комісія”. В інструкції йшлося про налагодження роз’яснювальної роботи серед населення щодо необхідності „якнайбільше сіяти озимину, тому що хто знає, як буде весною, а коли в нас буде засіяно, то ми будемо більш певні” [8, 18].

Як засвідчують архівні матеріали, впродовж вересня – жовтня 1943 року сільські управи склали списки селян, кандидатів для наділу землі. Однією із форм звітності щодо виконання Наказу ч. 7. були Анкетні листки кандидата для наділу землі. Цей документ затверджувався Районовим Уповноваженим Земельної Референтури УПА [9, 14].

У згаданому Розпорядженні було визначено норму наділу землі для одноосібних приватних господарств. Кількість землі мала бути такою, „яка з одної сторони давала б змогу провадити вповні самовистачальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею цієї сім’ї” [7, 1]. Виходячи з аналізу Анкетних листків, кожен член української сім’ї в результаті земельного перерозподілу отримував у середньому 1 га землі (сінокошу та орної).

Важливо зауважити, що Розпорядженням встановлювалася „приватна селянська власність”, а „колгоспна система, запроваджена большевиками”, скасовувалася. Проте декларувалася принцип добровільності щодо вибору форми господарювання, проголошений Третім Надзвичайним Великим Збором. Відповідності до документа, селяни мали право на збереження „колгоспної господарки на артільних засадах. Такий колгосп є виключною власністю членів даного колгоспу” [7, 1].

Основним джерелом поповнення земельних наділів була колишня власність польських колоній та фільварків. У Звіті з округи „Заграва”, датованому 25.12. 1943 р., містяться дані про те, що „земельна референтура УПА (в запіллі) у звітному місяці видала безземельним і малоземельним селянам 1106 актів наділу землі з фільварків і бувших польських колоній,

у тому числі 483 в Сарненському надрайоні” [10, 21]. Зауважимо, що процедура розподілу землі носила максимально офіційний характер, адже кожен селянин отримував відповідний документ встановленого взірця – Акт наділу землі, який давав право на володіння земельною ділянкою.

Зважаючи на тогочасні реалії військового періоду, повною мірою втілити в життя аграрну реформу не було змоги. Однак спроба її проведення мала важливе значення в плані морально-психологічного впливу на формування позитивної громадської думки. Населення краю мусило психологічно відчувати захист із боку „своїх влади” від окупаційного свавілля. Формування та збереження в свідомості волинського селянина образу захисника-повстанця було одним із головних завдань керівництва УПА. Примусити селян силовими методами не виконувати розпоряджень окупаційної влади або не співпрацювати з радянськими партизанами видавалося нереальним. Мотиви, якими керувалося населення, були різними і не останнім у їх переліку був страх перед небезпекою фізичного знищення. Командирам, комендантам, політкерівникам УПА вказувалося на необхідності „зв’язати УПА якнайтісніше з українським громадянством, наголошуючи на тому, що в УПА наші сини, батьки, чоловіки, доньки, жінки. З УПА чинно співпрацює цілий народ” [7, 2].

1944 – 1945 роки принесли нові реалії в західноукраїнській регіон. Українському повстанському рухові протистояла якісно інша, ніж в попередній період, сила – радянська влада, котра мала у своєму арсеналі значно потужніші засоби як фізичного, так і морально-психологічного тиску на своїх громадян.

У цій ситуації головним завданням лідерів повстанського руху було фізичне збереження повстанського запілля та втримання західноукраїнського населення у сфері свого впливу. Мережа оунівського підпілля, що становило основу запілля, покривала майже всю територію Волині та Галичини. Основною її базовою клітиною і надалі залишалося село. На підтвердження сказаного проаналізуємо, наприклад, соціальний стан членів ОУН(б) двох галицьких повітів – „Рудки” та „Самари” станом на травень–червень 1944 р.:

„Повіт „Рудка” за час 5.05. – 5.06.1944 р.” [11, 62].

Районів	Підра-йонів	Сіл	Станиць	Членів	Симпати-ків	Інтелігенції	Робітні-ків	селян
Бистриця	3	10	9	46	15	2	-	44
Орша	2	9	6	18	-	-	-	18
Чота	3	13	10	47	-	12	-	35
Дулибівці	2	13	6	12	-	2	-	10
Разом	10	45	31	123	15	16	-	107

«Повіт «Самара» за травень 1944 р.» [11, 65].

Районів	Підрайонів	міст	Сіл	Станиць	Членів	Симпати-ків	Юнаків	Інтелі-генції	Селян	Робітні ків -
Струсь	-	1	-	-	8	-	-	8	-	-
Підкова	3	-	16	-	46	45	29	13	107	-
Плотиця	2	-	11	11	28	36	-	6	52	2
Сосна	2	-	11	9	18	32	-	-	50	-
Славута	3	-	17	7	10	16	-	1	25	-
Рен	3	-	19	10	22	15	-	2	35	-
Разом	13	1	74	53	132	144	29	30	269	2

Як бачимо, на 424 члени ОУН(б) двох повітів лише двоє (0,4 %) були представниками від робітництва. Інтелігенція, в основному сільська, становила ? 10,8 % (46 представників) від загальної кількості. Основною частиною підпілля було селянство – 376 осіб, що становило ? 88,7 % від усієї кількості підпіллячів.

Представники радянської влади у Західній Україні небезпідставно вважали тамтешні села та хутори базою національного руху опору, про що знаходимо численні документальні свідчення. Так, у довідці секретареві Львівського обкому КП(б)У від 7.08.1944 р. зазначено, що „в Поморянському районі із 28 сільрад органи радянської влади розпущені у 20. Причому у 8 сільрадах повністю знищено сільський актив... У районах Перемишлянському і Поморянському Львівської області і в Бережанському Тернопільському в бандах УПА нараховується до 7 тис. чол.” [12, 86]. В останніх числах серпня 1944 року ситуація в регіоні не змінилася: „Діяльність банд УПА у Буському районі, як і раніше, носить активний характер... останнім часом відмічені великі скупчення банд УПА по селах: Карепичі, Добряничі, Трибень, Мерещів, Вовків, Копонь, Недениски Перемишлянського району” [12, 72]. За період із 27.07. до 5.12. 1944 р. у Львівському сільському районі, який нараховував 33 сільради, залишалися „...окремі села, уражені активними учасниками ОУН і УПА: Рокитно, Ситихів, Стронятин, Замків, Завадів” [12, 78].

Запеклий опір відновленню радянської влади продовжувало чинити галицьке селянство і на початку 1945 року. Так, Заліщицький районний відділ НКДБ Тернопільської області станом на 16.02.1945 р. змушений був констатувати наявність тут викритого, але не ліквідованого оунівського підпілля. „В районі розкрито 22 підпільні антирадянські організації українських націоналістів, із яких підлягає арешту 278 чол., з них: по Заліщиках членів ОУН – 14;... по с. Куликівці членів ОУН – 7, бойовиків УПА – 17;... по с. Синьків членів ОУН – 28, бойовиків УПА – 14; по с. Колодрібка членів ОУН – 19, бойовиків УПА – 24; по с. Бедриківці членів ОУН – 6, бойовиків УПА – 2; по с. Шиківці членів ОУН – 20, бойовиків УПА – 5; по с. Новосілка членів ОУН – 12, бойовиків УПА – 13...” [13, 40]. Як бачимо, основна частина націоналістичного підпілля (? 95%) була зосереджена в сільській місцевості, де і було ядро повстанського заплілля.

Саме на цей сільський актив і лягла основна відповідальність за організацію належного матеріально-технічного, продовольчого та кадрового забезпечення відділів УПА. Закликаючи населення надавати посилену допомогу повстанській армії, її лідери апелювали до національної свідомості українського населення, уникаючи, як уже вище зазначалося, силових методів тиску. Проте було б несправедливим безапеляційно заперечувати використання цього з боку повстанців, що було зумовлено об’єктивними обставинами військового часу. Для прикладу, наведемо витяги з Наказу до всіх районних та підрайонових у терені „Скеля” від 22.09.1944 р., що стосувався процедури оподаткування селян на користь УПА.

Згідно з наказом, станичний мав зібрати дані «скільки кожне село мало здати в 1943 році контингенту збіжжя». Відповідно до цього, „кожне село зараз відворотно одержить наказ здачі харчів”, при цьому наголошувалося, що „всякий опір села буде ліквідуватися при допомозі відділів УПА. Контингент буде невеликий, але мусить в 100% зданий. Справою вже самого села є розподіл контингенту поміж селян, тому для справедливого поділу треба притягнути свідоміших наших учителів, священників чи селян..... Всі члени докладають усіх зусиль, щоб зібрати для нашої справи якнайбільше продуктів, щоб наша армія чула: щонайбільшу силу черпає вона з народу, а народ з неї, що наша Армія – це армія нашого народу!” [11, 132].

Варто підкреслити, що, починаючи з весни 1944 року, податковий тиск на повстанське заплілля став носити щонайменше подвійний характер – як із боку українських повстанців, так і радянської влади. „В місяці квітні 1945 р. на населення наложив окупат (радянська влада – Авт.) ... так зв. поголовний податок у сумі 280 крб. на родину з 1 нелітньою людиною, бездітне подружжя – 300 крб. У другій половині квітня була розписана воєнна позика так зв. „Четвертий займ” у межах від 50–1000 крб., а то й більше, на звичайне сільськогосподарське господарство” [14, 65].

Не менш важливою проблемою повстанського заплілля стало катастрофічне звуження його соціальної бази, що стало наслідком офіційної політики радянської влади. Так, „лише за перше півріччя 1945 р. в Тернопільській області зменшилося близько 30 тис. господарств місцевого українського населення у зв’язку з репресіями по відношенню до українсько-німецьких націоналістів” [15, 26].

Зважаючи на такі обставини, керівництво повстанського руху змушене було вишукувати максимально сприйнятливі умови для співіснування двох тісно взаємопов’язаних повстанських структур – УПА та його заплілля. Переобтяження селянства непосильними податками і репресивним тиском ослаблювало його, а тому позбавляло матеріального підґрунтя національно-визвольний рух у цілому, що, в кінцевому результаті, і стало однією з основних причин його поразки.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що соціальною базою українського повстанського заплілля виступало західноукраїнське селянство, причому найбільшу політичну активність виявляли представники незаможної та середньої верстви. Заможні селяни, почасти, займали вичікувальну позицію і були більш дієвими на Волині, ніж у

Галичині. Керівництво повстанського руху у своїй роботі з місцевим населенням намагалося використовувати ненасильницькі форми й методи впливу на суспільну свідомість: переконання, роз'яснення, агітаційно-пропагандистську діяльність. Проте процес територіального та соціального звуження меж повстанського заплілля, викликаний утвердженням радянської влади на теренах західної України (друга половина 1944 – 1945 рр.), детермінував, починаючи з цього періоду, частіше застосування українськими повстанцями силових методів. У цілому ж український національний рух періоду Другої світової війни користувався масовою підтримкою українського селянства, звідки і черпав основні резерви для свого більше ніж десятилітнього існування.

1. Кентій А. Українська Повстанська Армія. – 1944-1945 рр. – Київ, 1999.; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – Київ, 2002; Киричук Ю. Український національний рух 40-50-років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003.; Веденєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 6. – К, 2002; Патриляк І. Спроби створення ОУН(б) та УПА української цивільної адміністрації (1941 – 1943 рр.) // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукр. наук. конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003.
2. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр. – Луцьк, 1998; Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – 50-х рр. ХХ ст. – Львів, 2002.
3. Стародубець Г. Діяльність організаційно-мобілізаційної референтури заплілля УПА на зламі 1943 – 1944 рр. // Питання історії України: Зб. наук. статей. Т.7. – Чернівці, 2004; Стародубець Г. Організація самооборони українського повстанського заплілля в другій половині 1943 – першій половині 1944 рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Вип.7. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004.
4. Патриляк І. Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 7. – Частина II. – К., 2003.
5. Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів). – Львів, 1993.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 134.
7. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48.
8. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34.
9. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 53.
10. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48.
11. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 128.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48.
13. ЦДАВОВ України. – Ф.3833. – Оп. 1. – Спр. 66.
14. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 67.
15. ДАЛО. – Ф.3. – Оп. 1. – Спр. 67.
16. ДАЛО. – Ф.3. – Оп. 1. – Спр. 66.
17. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П-21. – Оп. 1. – Спр. 9.
18. ЦДАВОВ України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 67.
19. ДАТО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 293.

О. В. Потильчак

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЦУКРОВОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1944 – 1945 рр.): ОРГАНІЗАЦІЯ, ДИСЛОКАЦІЯ І СТРУКТУРА СТАЦІОНАРНИХ ТАБОРІВ

Однією з недосліджених сторінок історії радянського військового полону є використання іноземних бранців на відбудові підприємств цукрової галузі Української РСР на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період. Наразі, незважаючи на очевидне пошквалення у вивченні теми полону загалом і його вітчизняних сюжетів зокрема, в українській історіографії праці такої тематики фактично відсутні. Ситуація дещо парадоксальна, особливо зважаючи на поступове відкриття доступу вчених до колишніх так званих спецфондів державних архівозбірень і відомчих архівів спецслужб.

Мета цього дослідження – комплексне вивчення питання організації стаціонарних виробничих таборів військовополонених для використання робочої сили бранців на підприємствах цукрової галузі Української РСР у 1944 – 1945 рр. Конкретними завданнями праці є документальний аналіз особливостей, форм і методів організації режимних установ і відповідних структурних змін у цій царині. Об'єкт – підприємства цукрової галузі УРСР в 1944-1945 рр., предмет – використання іноземних бранців на відбудові галузі.

Питання використання праці іноземних військовополонених на відбудові підприємств цукрової промисловості Української РСР перейшло в площину практичної реалізації в кінці 1944 р. Саме тоді Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) НКВС СРСР розпочало підготовку до створення стаціонарних виробничих таборів та їхніх відділень у бурякорадгоспах і на цукрових заводах центральних областей України. 14 грудня 1944 р. з'явився наказ НКВС СРСР № 001493 за підписом заступника наркома В.В.Чернишова про організацію табору № 136. Місцем дислокації його управління було визначено ст. Карлівку Полтавської області. У складі табору створили два відділення загальним лімітом 3000 військовополонених. У табірному відділенні № 1 передбачалося утримувати 2000 бранців, які мали працювати на місцевому цукровому заводі ім. Жовтневої Революції. 1000 військовополонених відділення № 2 (ст. Скороходово) працювали на цукровому заводі ім. Артема. [1, 1 – 1 зв.]. Уже на початку лютого 1945 р. наказом НКВС СРСР № 00133 управління табору № 136 передислокували з Карлівки до обласного центру [2, 1].

Організація нових таборів для військовополонених у цукровій галузі тривала й надалі. 8 січня 1945 р. з'явився наказ союзного наркомату про організацію виробничого табору для військовополонених № 134 в Ульяновці Сумської області (ліміт – 4500 військовополонених). Трудовий фонд двох новостворюваних відділень (3000 осіб) передбачалося використати на підприємствах цукрової промисловості Сумщини. Зокрема, двохтисячний контингент табірної підрозділу № 1, дислокований у

райцентрі Ульяновка, був працевлаштований на Велико-Жовтневому цукровому заводі. Інше відділення цього табору (№ 2 з лімітом бранців 1000 осіб) облаштували для цукрового заводу в селищі Терни [2, 1 – 1 зв.].

На початку 1945 р. військовополонені виділялися й на цукрові заводи Житомирщини. Так, 27 лютого 1945 р. наказ союзного наркомату внутрішніх справ поклав початок організації табірної відділення № 4 у складі Бердичівського стаціонарного табору для військовополонених № 112. Відповідно до затверженого ліміту (2000 бранців) цієї установи, принаймні 800 мали працювати на цукровому заводі в Бердичеві [2, 1 – 1 зв.]. Архівні документи свідчать про численні проблеми з облаштуванням відділень Бердичівського табору. Серед останніх – відсутність елементарних умов для розміщення контингенту бранців. Так, у грудні 1944 р. начальник Відділу у справах військовополонених та інтернованих (ВВІ) НКВС Української РСР полковник П.Л. Нікіфоров, не перевіривши стану цього табору, доповів у Москву про готовність табірної управління № 112 прийняти чергову партію військовополонених. Коли в січні 1945 р. вони прибули до Бердичева, то виявилось, що табір до їх розміщення не підготовлений. Ні годувати новоприбулих, ні розселити було нічим і ніде [2, 1].

Із довідки НКВС УРСР, підписаної заступником наркома І.Л. Лобуренком і датованої 21 квітня 1945 р., очевидно, що на підприємствах Цукротрестів Народного комісаріату харчової промисловості (НКХП) СРСР у Сумській та Полтавській областях працювало відповідно 1986 та 2000 бранців війни. Ще 3500 військовополонених цукрові заводи цих областей очікували найближчим часом [3, 31].

Навесні 1945 р. організацію таборів для розміщення бранців, виділених для використання в цукровій галузі України, було продовжено. При цьому значно розширювалася як географія, так і галузева специфіка новостворюваних режимних установ. Згідно з наказом НКВС СРСР № 00401 від 27 квітня 1945 р., стаціонарний виробничий табір № 269 мав забезпечити робочою силою не лише цукрові заводи Кіровоградщини, але й окремі бурякорадгоспи цих регіонів. Створювали його на ст. Виска (Одеська залізниця) Кіровоградської області у складі шести табірних відділень із загальною лімітною наповненістю 3650 військовополонених. Вони розміщувалися відповідно на цукрокомбінатах Малої Виски (табірне відділення № 1 з лімітом у 1000 осіб), Знамянки (№ 2 – 1000 осіб), Капітанівки (№ 3 – 500 осіб), а також у бурякорадгоспах с. Мар'янівка Маловисківського району (відділення № 4 з лімітом 500 осіб) і на ст. Шарівка (табірний підрозділ № 5 – 350 бранців). Табірне відділення № 6 із лімітом у 300 військовополонених передбачили облаштувати в бурякорадгоспі ім. Комінтерну (ст. Пантаївка) [2, 1 – 1 зв.].

Табір для військовополонених № 122 облаштували в селищі Ромодан Миргородського району. Організація його одинадцяти табірних відділень (загальною лімітною наповнюваністю – 5900 осіб) розпочалася відразу після підписання наказу НКВС СРСР № 00418 від 30 квітня 1945 р. Десять із них облаштувалися на підприємствах і в радгоспах цукрової галузі Полтавщини. Табірне відділення № 1 на 500 бранців створювалося на базі Оріхівського

цукрового заводу. У Яготинському районі військовополонені працювали на Червоноармійському цукровому комбінаті, цукрокомбінаті ім. Ілліча та в радгоспі “Берізки”. Тут утворили табірні відділення № 2, 3 та 6 із лімітом у 600, 400 і 1000 осіб відповідно. На Глобинському цукровому комбінаті та його Петрівському відділенні мали розмістити 1000 бранців у двох табірних підрозділах (№ 4 – 5). Шрамківський цукрокомбінат (ст. Кононівка) мав прийняти 500 військовополонених, що утримувалися в табірному відділенні № 8, а цукрокомбінат ім. Й.В. Сталіна (табірне відділення № 9) – 400 бранців. Виробничі табірні підрозділи № 10 та 11 управління табору № 122 були дислоковані в бурякорадгоспах с. Красенівки (600 осіб) та ім. К.Є. Ворошилова поблизу залізничної станції Гребінка (500 бранців) [2, 1 – 1 зв.].

30 квітня 1945 р. НКВС СРСР було прийнято рішення про організацію ще п'яти виробничих відділень табірної управління № 136 (м. Полтава) та двох підрозділів табору № 134 (м. Суми). Так, на Полтавщині нові табірні пункти для військовополонених з'явилися в Таверівському (№ 3 з лімітом 500 осіб) та Голобородзьківському (№ 4 – 500 бранців) бурякорадгоспах, а також на Ланівському (№ 5 – 500 осіб), Лохвицькому (№ 7 – 1500 осіб) цукро заводах і на цукрокомбінаті ім. С. Халтуріна (№ 6 з лімітом 1000 осіб) [2, 1-1 зв.]. На Сумщині спецконтингентом із військовополонених поповнилися трудові колективи Сумсько-Степанівського (табірне відділення № 4 з лімітом 500 осіб) та Куянівського (№ 5 – 300 осіб) цукрових комбінатів.

У середині 1945 р. військовополонених почали використовувати й на цукрових підприємствах Вінниччини. 14 травня 1945 р. було підписано відразу два накази НКВС СРСР (№№ 00502 та 00513) про додаткове розміщення бранців на об'єктах будівництва і в промисловості. Одним із пунктів першого нормативного припису передбачалася зміна дислокації табірної відділення № 1 Жмеринського табору № 253. Відтепер 1000 його бранців переводилися для роботи на Вище-Ольчедаївській цукро завод [2, 2]. Іншим наказом у складі цього ж табірної управління створювалося відділення № 5 з лімітом 1000 осіб. Його бранці працевлаштовувалися на Бебелівському цукро заводі [2, 1]. Водночас розширювалася мережа режимних об'єктів на цукроварнях Харківської області. 19 травня 1945 р., згідно з наказом № 00543 НКВС СРСР за підписом С.Н. Круглова, санкціонувалося створення чергових відділень Харківського табору № 149 на Кегичівському (№ 16 з лімітом 1500 бранців) та Куп'янському (№ 17 – 2000 осіб) цукрових заводах [2, 1 – 2]. 23 травня започаткували організацію табірної відділення № 7 у складі табірної управління № 269 (селище Мала Виска Кіровоградської обл.). 800 осіб його контингенту передбачалося використати на Олександрівському цукро заводі ім. Г.І. Петровського [2, 1].

Проте не все складалося вдало з використанням праці бранців війни. Чи не найбільшими проблемами були відсутність обладнаних приміщень для розміщення військовополонених, незадовільне харчування й матеріально-побутові умови. Усі ці чинники каталізували організаційно-структурні зміни в мережі таборів, приписаних до цукрових заводів.

Табори та їхні відділення змінювали ліміти, передислоковувалися, а іноді ліквідовувалися зовсім. Так, 6 червня 1945 р. змінило місце своєї “прописки” управління стціонарного табору № 122. Його передислокували зі ст. Ромодан до Лубен Полтавської області [2, 1]. Уже 9 червня 1945 р. було змінено адресу табірної адміністрації № 269. Через відсутність приміщень для розміщення та належного утримання бранців у селищі Мала Виска його передислокували на ст. Цукрова Одеської залізниці з розміщенням на території Сабліно-Знам'янського цукрового заводу. Одночасно зменшувалася (до рівня фактичної наявності житлового фонду) лімітна чисельність відділень № 2–4, 6 цього табору. Вона скоротилася з 2300 до 2080 військовополонених. У зв'язку із завезенням на Мало-Висківський цукрозавод контингенту інтернованих іноземців, місцеве табірне відділення № 1 ліквідувалося. Натомість утворювався новий табірний підрозділ у бурякорадгоспі ім. К. Маркса (№ 8 з лімітом 370 бранців) [2, 1–1 зв.]. 7 липня 1945 р. наказом НКВС СРСР № 00793 відділення № 2 табору № 139 (м. Умань Київської області), бранці якого працювали на Смілянському цукрокомбінаті, передали до складу місцевого табірної адміністрації № 186, змінивши його номер з 2 на 4 [4, 1]. Аналогічна реорганізація чекала й табірні підрозділи на цукрових підприємствах Одещини. 12 липня 1945 р. наказом союзного НКВС № 00820 відділення № 14 (ліміт 1200 осіб) та № 17 (1000 бранців) Одеського табору № 159, що обслуговували Грушківський та Сальський цукрові комбінати, були передані до складу новостворюваного табірної адміністрації № 426 (м. Котовськ Одеської області). Відповідно цим режимним об'єктам змінили нумерацію [4, 1].

У той же час тривала й організація нових табірних підрозділів. Так, 9 червня 1945 р. у складі табору № 134 на Сумщині було започатковано створення відділення № 10. За задумом господарських органів і НКВС, 500 осіб його контингенту мали працювати на Правдинському цукрозаводі [2, 5]. Два відділення управління табору № 186 (м. Сміла Київської області) було організовано й на Шполянському (№ 1 з лімітом 600 осіб) та Ярошевському (№ 2 – 400 бранців) цукрових комбінатах [2, 1]. З початку липня 1945 р. розпочали облаштування табірної адміністрації № 13 (ліміт 500 осіб) Бердичівського табору № 112 для використання бранців війни на Корнинському цукровому заводі Житомирської області [2, 2]. Тоді ж було започатковано організацію табірної адміністрації № 17 стационарного табору № 159 (м. Одеса). Його тисячний контингент планували визискувати на Сальському цукровому комбінаті [4, 1]. 7 липня 1945 р. В.В. Чернишов підписав наказ НКВС СРСР № 00798. Цим відомчим нормативним приписом санкціонувався облаштування трьох табірних відділень (№№ 32–34) управління табору № 149 (м. Харків). 1100 їхніх бранців мали працювати на Первухінському, Ананівському та Пархомівському цукрових комбінатах Харківської області [4, 1]. На початку серпня 1945 р. УНКВС Сумщини розпочало організацію відділення № 15 табору № 134. Його контингент у 300 осіб передавався для використання на рафінадний завод сел. Хутір Михайлівський [4, 1].

Упродовж літніх місяців 1945 р. фронтові органи військового полону звільнили значну частину

полонених, які утримувалися у ФППТ на території країн Центральної Європи та Німеччини. За даними Генерального штабу Червоної Армії, їхня кількість становила близько 600000 осіб [5, 33]. Як наслідок – низка тилових виробничих таборів у Радянському Союзі позбавлялася потенційної можливості поповнити свої трудові контингенти. У зв'язку з цим 30 серпня 1945 р. керівництво НКВС наказом № 001000 прийняло рішення ліквідувати 21 із них. На території УРСР така доля чекала і новостворені табори № 269 та 426 [4, 1–3]. Фактично сталося так, що стационарні виробничі табори на ст. Цукрова Кіровоградської області та в Котовську Одеської області було ліквідовано навіть не завершивши організації його управління і табірних відділень.

Ішов час, а у відділення табору № 122 (м. Лубни Полтавської області) військовополонені так і не надійшли. Саме тому 19 жовтня 1945 р. наказом союзного Наркомату внутрішніх справ його управління і відділення були ліквідовані [26, 1–1 зв.]. 27 жовтня 1945 р. те саме чекало й табір № 139 (м. Умань). Проте цього разу розформування його табірних відділень НКВС обгрунтував передачею приміщень штабові Київського військового округу [6, 1–1 зв.].

Незважаючи на значні скорочення мережі табірних відділень у цукровій галузі, все ж мали місце й окремі випадки облаштування нових підрозділів на цих підприємствах. Так, 4 листопада 1945 р. В.В. Чернишов підписав наказ про організацію відділення № 3 табору № 232 (м. Стрий Дрогобицької обл.). 300 його бранців працевлаштували на Ходорівському цукрозаводі [6, 1]. 12 грудня було санкціоновано створення таких відділень у Вінницькому (№ 11 з лімітом 300 осіб) та Смілянському (№№ 8 та 9 – по 300 бранців кожне) таборах. Військовополонених тут працювали відповідно на Удечевському, Березинському та Верхняцькому цукрових заводах [6, 1–1 зв.].

Масштабна реорганізація мережі табірних відділень на цукрових підприємствах УРСР була здійснена на початку 1946 р. 31 грудня 1945 р. В.В. Чернишов підписав наказ “Про організаційні зміни у складі таборів НКВС для військовополонених на території Української РСР”. На табірні відділення цукрових підприємств і бурякорадгоспів чекало суттєве скорочення. Так, у складі табору № 186 (м. Сміла Київської області) залишили три відділення (№№ 4–6 загальним лімітом 900 осіб), контингент яких працював на Смілянському, Березинському та Верхняцькому цукрокомбінатах. У складі Харківського табору № 149 таке відділення було лише одне – на Кегичівському цукровому заводі (№ 14 – 600 осіб). У переліку режимних установ табору № 159 (м. Одеса) військовополонені залишалися працювати лише на двох об'єктах – Грушківському та Сальківському цукрових заводах. Табір № 110 у Коростені Житомирської області об'єднував у своїй структурі відділення в Бердичеві (№ 9 з лімітом 600 осіб) та Корнині (№ 10 – 30 бранців). Сумський табір № 134 мав відтепер у своєму складі три відділення на цукрових заводах області. Серед них: № 1 – на ст. Віри для Великожовтневого цукрокомбінату (1100 осіб), № 2 – на Тернавському цукрозаводі (500 осіб), а також № 8 (300 бранців), що створювалося для обслуговування Шалигінського цукрового заводу. У

Полтавській області (табір № 136) залишалося два табірні відділення на цукро заводах ім. Артема (ст. Скороходово) та ім. Жовтневої Революції (ст. Карлівка). Загальна лімітна чисельність цих режимних виробничих установ становила 1700 осіб. У складі стаціонарного табору № 177 (м. Чернігів) 500 бранців виробничого відділення № 7 обслуговували Линовицький цукровий комбінат. У складі Стрийського табору № 232, як і раніше, залишалося табірне відділення на Ходорівському заводі. Табір № 253 (м. Вінниця) у своєму складі мав відділення на Турбівському, Глуховецькому та Удечевському цукрових заводах, загальним лімітом трудового контингенту 1200 осіб. Станом на 1 січня 1946 р. за підприємствами цукрової галузі Української РСР ГУПВІ НКВС СРСР та його республіканські структури закріпили для працевикористання у складі 9 стаціонарних таборів 18 табірних відділень загальною лімітною наповненістю 9000 військовополонених. Їхні контингенти працювали на цукрових заводах Вінниччини, Київщини і Сумщини (по 3 у кожній області), Житомирщини, Полтавщини й Одещини (по 2 підприємства), а також по одному цукровому заводу в Дрогобицькій, Харківській і Чернігівській областях [6, 1 – 19].

Підбиваючи підсумки в питанні організації стаціонарних виробничих таборів військовополонених для використання їх бранців на підприємствах цукрової галузі Української РСР у 1944 – 1945 рр., слід відзначити, що основною причиною використання контингенту військовополонених у цукровій галузі України була гостра потреба в трудових ресурсах. Контингенти цих таборів комплектувалися переважно новоприбулими військовополоненими за залишковим принципом. Це означало, що насамперед наповнювалися бранцями табори, які обслуговували базові галузі військово-промислового комплексу, а вже потім виділялися військовополонені для Наркомату харчової промисловості і бурякоградгоспів.

Більшість військовополонених, залучених до праці в цукровій галузі України, працювала на цукрових заводах і лише невелика їх частина – в бурякоградгоспах. Це мало виразно сезонний характер. Аналіз територіально-галузевої структури таборів військовополонених на підприємствах цукрової галузі Української РСР у 1944 – 1945 рр. засвідчує, що найбільше їх облаштувалося на території Київської, Кіровоградської та Полтавської областей. Основними методами табірної адміністрації були: комплектування установ новоприбулими бранцями, перерозподіл контингентів наявних таборів, зменшення їхньої чисельності, передислокація та зміна підпорядкування останніх. Типовими причинами ліквідації табірних відділень були: закінчення сезонних робіт на окремих підприємствах, звільнення приміщень таборів для розміщення на цій площі інших установ, невідповідність житлового фонду для утримання військовополонених, переведення контингенту до інших таборів тощо.

1. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 123.

2. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 135.

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. –

Спр. 1830.

4. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 137.

5. Гуркин В.В., Круглов А.И. Кровавая расплата агрессора. Потери фашистской германии и ее союзников на советско-германском фронте превышают 10 миллионов человек // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 3.

6. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 138.

Т.М. Гонтар

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ ДО УРСР У 1944 – 1946 рр. ЯК СЕЛЯНСЬКА ПРОБЛЕМА

У вересні 2004 р. виповнилося 60 років від часу підписання 9 вересня 1944 р. угоди між урядом УРСР і ПКНВ про обмін населенням, згідно з якою із Польщі було депортовано понад 600 тис. українців. Переважна їх частина – це селяни з Холмщини, Посяння, Підляшшя та Лемківщини, що споконвіку жили на етнічних українських землях, мали одноосібні господарства й усталений традиційний селянський побут. Вони були насильно зігнані зі звичних місць проживання і цілими селами депортовані до УРСР, де опинились у скрутному матеріальному становищі, зазнали нового примусу, а часто були поставлені на межу виживання.

Проблемі депортації українців у 1944 – 1946 рр. присвячено немало праць і публікацій документів з відповідними коментарями та вступними статтями, де дано оцінку насильницькому переселенню і політиці тоталітарних режимів, що обернулася трагедією для сотень тисяч людей. Меншою мірою розкрито подальшу соціально-політичну адаптацію переселенців в Україні, хоча й вона вже неодноразово заслуговувала на увагу дослідників. Архівні документи, що стосуються облаштування прибулих із Польщі на новому місці, частково опубліковані [1], інші ж зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України (далі – ЦДАВОВУ), де їх особливо багато у фонді Управління при Раді Народних Комісарів УРСР у справах евакуації і розселення українського й польського населення, в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), а також в обласних державних архівах. Багато архівних документів опублікував В. Сергійчук у книзі „Трагедія українців Польщі”, де міститься відповідний розділ „Так приймали українців в УРСР” [2].

До 60-річчя від початку депортації українців із Польщі до УРСР опубліковано численні спогади переселенців [3; 4]. Вони містять багатий матеріал як про життя українців напередодні депортації, так і про сам процес насильницького виселення. Водночас у них відображено й трагедію селян, що втратили майно, можливість ведення власного господарства. Хоч у будь-яких спогадах є немало неточностей, емоційних характеристик, суб'єктивного сприйняття, вони є свідченнями людей, що самі були учасниками подій, а в цьому випадку – жертвами депортації. Такі свідчення допомагають уточнити деталі й характер перебігу подій минулого. На основі аналізу документів

та матеріалів різних за походженням, формою та характером інформації, автор запропонованої статті ставить за мету виявити основні причини болісної соціальної адаптації переселенців в УРСР, що посилювала сприйняття подій депортації як трагедії. Об'єкт вивчення – депортація українців 1944 – 1946 рр., предмет – соціальна адаптація переселенців як селянська проблема.

Аналізуючи процес господарського облаштування та соціальної адаптації депортованих, історики вже неодноразово звертали увагу на труднощі, з якими їм доводилося стикатися після переїзду в Україну. Серед них називають і багатоденні, іноді навіть по два місяці, чекання на станціях, перш ніж прибулих доправлять до нового місця проживання, і відсутність реальної допомоги з боку влади, коли прийняті рішення щодо допомоги переселенцям залишалися лише на папері тощо. Низку публікацій спеціально присвячено цій непростій адаптації до нових умов [5; 6]. Та при всій неорганізованості прийому переселенців, при тому, що їм довелося пережити великі побутові труднощі, головними причинами, що ускладнювали життя на новому місці, були соціальні.

Прагнучи прилучити переселенців до радянського колгоспного життя, переселенські органи віддавали перевагу їх спрямуванню на схід і південь України. У листопаді-грудні 1944 р. у східні області виявили бажання переселитися окремі родини з Холмщини, де мала місце міжнаціональна конфронтація, загострена релігійним протистоянням. Частина українців прагнула опинитися подалі від Польщі, щоб мати впевненість, що за будь-яких змін кордону вони не опиняться знову в цій державі. Певна частина тих, хто виявляв бажання переселитися, прагнула опинитися подалі від бойових дій, частину, хоч і незначну, становили прокомуністично налаштовані українці, впевнені у перевагах колгоспного життя та усуспільненої власності. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КПУ Коротченка заступник головного уповноваженого уряду УРСР у справах переселення Т. Кальненко вказував, що заяви переселенці подають на виїзд в основному у східні області і що є бажання працювати в колгоспах. У заявах зазначалося бажання переїхати в Дніпропетровську область – 4266 сімей, в Одеську область – 3334 сім'ї, у Запорізьку область – 3921 сім'я, у Херсонську область – 2604 сім'ї, у Миколаївську область – 2026 сімей (всього 16151 сім'я).

У західні області для роботи в індивідуальному господарстві хотіли виїхати в Рівненську область – 666 сімей, у Волинську область – 627 сімей, у Львівську область – 138 сімей, в Тернопільську область – 63 сім'ї, у Дрогобицьку область – 31 сім'я, у Станіславську область – 7 сімей (разом – 1352 сім'ї) [1, 141].

На нараді районних уповноважених представник Холмського району Калініченко також говорив про прагнення українців переселитися в Дніпропетровську, Херсонську, Запорізьку, Одеську області й навіть бажання працювати на підприємствах, зокрема на шахтах Донбасу. Він пояснював це небажанням людей терпіти війну [2, 118].

Однак більшість українців, що проживали в Польщі на етнічних українських землях, не бажали переселитися взагалі і були депортовані насильно з участю трьох дивізій Війська Польського, під тиском

нападів загонів Армії Крайової, а згодом і за участю частин НКВС. Отже, місця переселення вони не вибирали. Переселенка Євгенія Михальчук у спогадах вислала про це так: „Зимою 1945 року під конвоем радянських солдат нас пригнали на залізничну станцію до Холма, а звідти відправили в Запорізьку область. Дали нам дім, у якому стирчали тільки стіни” [3, 229].

Місця нового проживання переселенці, як правило, не обирали. Та незалежно від того, де вони опинилися, їх чекали невлаштованість і неможливість налагодити звичне селянське господарство. Переселенець Микола Кравець згадував: „Зупинялися в Здолбунові, Шепетівці, Фастові, Знам'янци й на інших станціях. Двотижнева одиссея закінчилася в Апостоловому на Дніпропетровщині. Їдучи в південні області України, переселенці вірили, що там можна буде постійно жити. Про повернення у пекло не було й мови” [3, 235].

Подальше життя в колгоспі змінило думку цих вихідців із Холмщини. Місцеве населення виявилось ще біднішим за них. У колгоспі майже нічого не платили, а з маленьких городів прожити було неможливо. Люди писали заяви, щоб їх повернули назад, головним аргументом називаючи незвичний клімат. Вони вже добре зрозуміли, що висловлювати невдоволення відсутністю земельних наділів небезпечно. Справу завершила посуха літа 1946 року, і прибулі рушили на захід. „У західні області (переважно на Волинь і Рівненщину) переселялися тисячі холмщаків. Ішли пішки, їхали потягами (звичайно, зверху на вагонах або в товарняках)” [3, 236].

Зазвичай на таке переселення зважувалися люди, доведені до відчаю, і таких була більшість. У південних та східних областях України вести індивідуальне господарство було неможливо. Навіть городи одержали не всі. У Вехньодніпровському районі на Дніпропетровщині на осінь 1945 р. багато сімей не одержали присадибних ділянок, без яких селянину вижити було неможливо [7, 38].

Звичайно, кліматичні відмінності на півдні України також позначалися на бажанні переселитися в західні області. Степові умови були незвичними для жителів гір і долин, особливо лемків. Прибулі жворіли на малярію через вживання солонуватої води. Однак місцеві органи влади не зважали на ці обставини і пояснювали їх куркульською пропагандою, твердили, що це справа ворогів – оголошення умов в Україні непридатними для життя, створення „теорії” про погану воду і непридатний клімат, що загрожує переселенцям вимиранням [8, 13].

До того ж переселенці стикалися із фактами неприхованої ворожості. Найбільш кричущими були випадки, коли її виявляли представники влади, голови колгоспів. Голова Новогригорівської сільради Верхньодніпровського району на Дніпропетровщині назвав переселенця А. Дудича „бандерівцем”, голова колгоспу Чумак заявив: „На біса ви нам тут потрібні, поляки”. Не випадково й місцеві жителі стали називати переселенців поляками. Аналогічний випадок стався і в колгоспі „89-й чонгарський”, де, як зазначав перевіряючий матеріального становища переселенців, приїжджі були вкрай бідними і не мали ніяких припасів, крім кукурудзи. Коли ж вони попросили голову колгоспу змолоти цю кукурудзу, комірник вилаяв їх і заявив: „При німцях з мене пили кров німці, а зараз – переселенці” [9, 56].

Переселенців намагалися залучити до членства в колгоспах, оскільки про це належало періодично звітувати. Переселенці ж у колгоспах працювали, а от вступати у них не поспішали, оскільки бачили низьку оплату та й власна побутова невлаштованість не сприяла популярності колгоспного життя. Головне ж – переселенці ще не полишили надій на одноосібне господарювання, яке в 1945 – 1946 рр. ще було можливим у західних областях. Отже, для більшості переселенців на сході та півдні України адаптація просто не відбулася – через несприятливі соціальні та побутові умови – і вони переселились вже вдруге – у західні області. Із цього правила були й винятки. У Великохортицькому районі в колгоспі «Червона долина» добре влаштувалися і прижилися 34 сім'ї переселенців, усі вступили в колгосп» [8, 55].

Виняток лише підтверджував правило: там, де не було можливостей вести одноосібне господарство, не було створено елементарних побутових та господарських умов, переселенці не затрималися. На осінь 1946 р. у Запорізькій області склалася така ситуація: із прибулих 8 574 сімей вибуло в західні області 5 711, із них за дозволом – 183 сім'ї, самовільно – 5 528. Залишилося 2 863 сім'ї. До колгоспів було залучено 2 663 сім'ї. Наступний показник багато в чому пояснює стан справ з облаштуванням переселенців: у власність їм було передано 1637 будинків [8, 52].

У західних областях України становище переселенців було дещо іншим, хоч тут також не поспішали їх розселити на новому місці й було не менше випадків кричущої неухаги до потреб прибулих. Тут вирішувалося головне питання – одержання землі. У Тернопільській області на 1 жовтня 1948 року, коли процес переселення вже закінчився і в область прибули й ті, хто у 1944 – 1946 рр. опинився на сході та на півдні, проживало українців із Польщі 35106 сімей – 155 902 особи. Одержали окремі будинки 34 385 сімей, проживали в новозбудованих – 188 сімей, одержали окремі квартири – 346. Із них вступили в колгоспи менше 10% сімей – 3 481. Особливо важливим було одержання землі і для одноосібного господарювання, і для присадибних ділянок. Колгоспники одержали 31 109 га, а одноосібники – 102 097 га. Не одержали землі ті, хто відмовився, – 516 сімей [10, 57].

У західних областях були вільні землі, залишені польськими сім'ями, переселеними до Польщі, до речі, також насильно. Однак проблема переселенців-селян не була вирішена і тут. Навіть за наявності землі розпочати господарювання на новому місці було непросто. У перевірці господарського становища переселенців з'ясовувалося, що більшість із них не спроможна вибратися із злиднів. Такі випадки, зокрема, наводилися по Чортківському району Тернопільської області, де немало переселенців було не в змозі обробити всю виділену їм землю, що було й не дивним за відсутності тяглової сили й реманенту. Переселенець із с. Нагірнянки Чортківського району В.А. Гришко, сім'я якого складалася із семи осіб, обробляв лише 2 га, бо в господарстві з худоби мав лише корову. Така ж картина в господарстві переселенця М. Ябчанка із с. Ягільниці того ж району. Він із сім'єю з п'яти осіб обробляв лише 1,2 га землі. Худоби в господарстві не мав ніякої. Члени сім'ї наймитували [10, 67–68].

Звичайно, були й відносно благополучні господарства. Сотні сімей переселенців прижилися на новому місці як у східних, так і в західних областях з меншими труднощами. Одні знайшли можливість працювати в колишніх німецьких колоніях, як це було в Одеській та Миколаївській областях [11, 31], інші зуміли налагодити власне господарство до настання суцільної колективізації в західних областях. Однак за будь-яких обставин їхнє життя не було заможним.

У повоєнних умовах в Україні навіть за наявності грошей непросто було придбати реманент і будматеріали, оскільки всі ресурси розподілялися і ринку їх не було. Переселенці ж коштів не мали. Розрахунки, що проводилися з ними за здане у Польщі майно, були неадекватними: вартість зданого майна занижувалася, а одержаного – завищувалась. У більшості випадків не доходили до переселенців і виділені для їхніх господарств будівельні матеріали та побутові товари. Хоча постанов Чиднаркому УРСР із цього приводу приймалося чимало, реального полегшення у господарюванні переселенці не відчули. Невипадково у їхніх спогадах фігурують лише одержані в невеликій кількості сирники та одяг.

Із великими труднощами налагоджене господарювання в кінці 40-х років було перерване суцільною колективізацією, що проводилася у Західній Україні. Депортовані ще раз пережили втрату власного господарства, можливості мати землю й приватне майно.

Усі ці труднощі облаштування депортованих на новому місці не можна пояснити лише повосенними злиднями в країні. Політика щодо переселенців із боку радянського уряду обумовлювалася сутністю цього уряду, що орієнтувався не на потреби людини, а на утвердження в суспільстві визначених норм життя і політичних поглядів. За таких умов селяни втрачали свої соціальні ознаки, перетворювалися у найманих робітників на селі. Цей процес позбавлення селян власності в процесі колективізації був болісним і насильницьким за будь-яких обставин, супроводжувався насильним позбавленням батьківщини, звичних умов проживання, нерідко втратою рідних та близьких.

У нових соціальних умовах руйнувалися звичні пріоритети та цінності селян як господарів. Одночасно ревізії піддавалися в новому суспільстві і їхні моральні установки та духовні цінності. У суспільстві з панівного ідеологією атеїзму та інтернаціоналізму селянам із Холмщини, Підляшшя, Посяння та Лемківщини з їхньою релігійністю, що цементувала національне самоусвідомлення, що загострювалося ще й проживанням поруч з польським населенням, важко було почувати себе комфортно в духовному відношенні. Якщо додати до цього часті випадки ворожого ставлення з боку місцевих жителів та керівників різного рівня, стає зрозумілим, що соціальна адаптація переселенців була непростою і залишила болісний слід. І сьогодні пам'ять про депортацію зберігають не лише її жертви, але й їхні нащадки.

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр./ Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т.1. 1939 – 1945 рр. – Львів. 1996; Т. 2. 1946 – 1947 рр. – Львів, 1998.
2. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.

3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр./ Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т.3. Спогади. – Львів. 2002.
4. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські відносини у 1944-1947 рр.). – Тернопіль, 2004.
5. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. ІХ. – Тернопіль, 1999.
6. Гонтар Т. Переселенці з Польщі на Подніпров'ї у 1944 – 1946 рр./ Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.11. – Тернопіль, 2000.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО) – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 268.
8. Державний архів Запорізької області – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 1168.
9. ДАДнО. – Ф.19. – Оп. 5. – Спр. 96.
10. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1166.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 25.

В. В. Кононенко

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1947 рр.)

У повоєнний період село залишалося найслабшою ланкою радянської економіки. Воно зазнало важких демографічних і матеріальних втрат, що не могло не вплинути на його загальне становище.

Окремі аспекти повоєнної сільськогосподарської політики відображено у дослідженнях вітчизняних та російських істориків В. Барана, В. Даниленка, В. Кириченка, В. Сергійчука, І. Шульги, О. Вербицької, Ф. Зими, О. Зубової, В. Попова. У них проаналізовано сільськогосподарську політику Компартії та її вплив на українське село.

У пропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати становище українського села в перші роки після Великої Вітчизняної війни і визначити основні механізми впливу на нього радянської влади. Об'єкт вивчення – становище українського селянства в 1945 – 1947 рр., предмет – механізми впливу на нього радянської влади.

Унаслідок війни на початок 1945 року сільське населення республіки порівняно з відповідним періодом 1941 року зменшилося більше ніж на 7,4 млн. осіб, або на 27,2 % (з 27231,5 тис. осіб до 19815,8 тис. осіб), при цьому 73,3 % вибулого населення становили чоловіки [1, 190]. Якщо до війни їхня чисельність поступалася жіночій на 8,9%, то після війни – на 43,5%. У жалюгідному стані була матеріально-технічна база сільського господарства. Його валова продукція в 1945 р. не перевищувала 60% довоєнного рівня [2, 36]. Усі попередні заходи влади залишалися малоефективними. Насильницька колективізація, низька матеріальна зацікавленість селянства не сприяли росту продуктивності праці й зумовлювали те, що більшість колгоспів і радгоспів працювала збитково.

Особливе занепокоєння у влади викликали антиколгоспні настрої, які особливо поширилися ще під час війни. За цих умов радянська влада розробила

нові заходи щодо піднесення сільського господарства, які за своєю суттю були такими ж репресивними й тоталітарними, як і попередні. Тепер “класового ворога” виявляли серед колгоспників. Саме продовольчі невдачі штовхали керівництво держави до пошуку нових ворогів. Невипадково нова хвиля репресій у СРСР розпочалася в Україні, де під час окупації багато селян вийшло з колгоспів, повернулося до одноосібного господарювання, а після повернення радянської влади не бажало повертатися в колективні господарства.

Радянському урядові та партії не вдалося остаточно витравити з українського колгоспника почуття дрібного власника. Післявоєнні антиколгоспні настрої все частіше поширювалися на території України. Після Берлінської конференції в народі ходили чутки, що союзники вимагають від Радянського Союзу ліквідації колгоспів. Колгоспниця Петрушевич із с. Киянка Чернігівської області висловила так: “...Я ще сама не читала рішень конференції, але від окремих осіб чула, що на конференції союзники вимагають від Радянського Союзу ліквідувати колгоспи” [3, 43]. Такі чутки поширювалися з огляду на те, що український селянин бачив катастрофічний стан колгоспів та селянства в цілому. Лише по Вінницькій області органи військової цензури за перші три місяці 1945 р. виявили 3666 скарг на високі податки, безгосподарність у колгоспах, некомпетентність місцевих керівників [4, 33]. Пізніше, коли остаточно були поховані сподівання на те, що розпустять колгоспи, настрої серед селянства загострилися ще більше. Колгоспна система господарювання як джерело коштів для вирішення завдань країни, як форма своєрідного державного кріпацтва залишалася без змін. Голод 1946-1947 рр. не тільки не довів керівництву необхідність змін, а, навпаки, підштовхнув владу до ще суворіших репресій. Про це свідчать надмірно високі й нереальні плани хлібозаготівель, що мали постійну тенденцію до збільшення; великі обсяги експорту хліба й продуктів тваринництва за кордон; кримінальне переслідування “розкрадачів хліба”, які, згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р., кваліфікувалися як “вороги народу”.

Одночасно з наступом на простих колгоспників влада посилила репресії проти керівників колективних господарств. За даними влади, у 1946 р. та I кварталі 1947 р. судовими органами республіки розглянуто 1681 справу про злочини голів колгоспів. По Вінницькій області відкрито 66 справ, а по Кам'янець-Подільській – 113 справ [5, 305]. Засуджували бригадирів, завідувачів ферм.

Тоді ж на території Західної України та на інших приєднаних під час війни територіях УРСР активно продовжувався процес колективізації, що супроводжувався виселенням так званих “куркульських господарств”. Наприклад, лише в новоприєднаній Ізмаїльській області на вересень 1948 р. було колективізовано 87 % селянських господарств [6, 339].

Варто зазначити, що з часом набір адміністративно-економічних методів експлуатації сільського населення України починав вичерпуватися. Замість утихомирення, влада отримала розвалене сільське господарство й незадоволення народу, яке з особливою силою виявилось в роки голоду 1946 – 1947 рр., який особливо ускладнив відновлення

економічного життя. Ті роки для багатьох центральних та південних областей України були несприятливими через погодні умови: посуха, неврожай. Температура навесні, влітку 1946 р. на 2–8 градусів перевищувала середньомісячну попередніх років, а кількість опадів утричі, а подекуди і в 5–6 разів була нижчою від середньої норми. 20 серпня 1946 р. у Вінниці температура досягала 36,5 градусів, а в південних районах Вінницької та Кам'янець-Подільської областей – у затінку до 40 градусів [7, 35].

Посуха призвела до значного зменшення врожайності. Проте навіть цей урожай було важко вчасно і без втрат зібрати через нестачу необхідної техніки, тягової сили, реманенту. Однак не це було визначальним. Головна причина голоду полягала в позиції держави та партії, особливо центру, які повністю володіли інформацією про катастрофічну ситуацію в сільських районах, проте не вжили відповідних заходів. Обставини голоду 1946–1947 рр. були аналогічними до тих, що мали місце в 1932–1933 рр. Під виглядом заготівель держава проводила фактично повну реквізицію продовольчих ресурсів села і тим самим прирікала селянство на голодне животіння, смертельну безвихідь.

Першого післявоєнного року врожайність у колгоспах знизилася до 3,8 ц, а в радгоспах – до 4,5 ц. Валовий збір зернових у республіці становив 1946 року 531 млн. пудів, що було у 3–5 разів менше, ніж у 1940 р. Із 26397 колгоспів, які діяли влітку 1946 р. в Україні, 5500 не зібрали навіть тієї кількості зерна, яку засіяли [8, 336]. Однак партійне керівництво не тільки не зменшувало плану хлібозаготівель, а навіть збільшувало його. Із урожаю 1946 р. Вінниччина здала за планом хлібозаготівель 375923 тонни збіжжя, або стільки ж, як у 1932 р., коли область охоплювала вдвічі більшу територію [9, 152]. Завдання партійних органів було одне – хлібопостачання завершити достроково.

Становище населення з кожним днем ставало гіршим. Кількість голодних, хворих на дистрофію, померлих постійно збільшувалася. Унаслідок цього серед селянства наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б). Усе частіше в Україні можна було почути, що "...при капіталізмі народ жив набагато краще, а зараз ми знаходимося в тулику. Колгоспи – це вічне рабство, народ виснажений, тому що немає життя..."; "...в нашому житті нічого хорошого немає і нічого не заробили..."; "...нам знову загрожує голод. Урожай був поганий і хліб ми їмо тільки по святах..." [10, 80]. Нестача продовольства спонукала владу зменшити постачання населення хлібною продукцією.

На травень 1947 р. в Україні вже було зареєстровано понад 900 тис. хворих на дистрофію, батьки залишали дітей, оскільки не могли їх прогодувати, мали місце випадки канібалізму (у січні–червні 1947 р. в Україні було зареєстровано 130 випадків людодіства, 189 випадків труподіства). Загалом у 16 східних, а також Ізмаїльській та Чернівецькій областях у 1946 р. померло 282 тис., а у 1947 р. – понад 520 тис. осіб [11, 29]. Проте це лише офіційні дані. Насправді ці цифри були набагато більшими.

Влада намагалася контролювати настрої та реакцію населення на такі події. Збір інформації про голод і пов'язані з ним факти злочинів МВС УРСР доручило Управлінню боротьби з бандитизмом, працівники якого з 20 грудня 1946 р. розпочали роботу,

пов'язану з аналізом, узагальненням і надсиланням інформації щодо голоду у вищі органи державної влади й управління [8, 339]. Згідно з її даними, на 15 липня 1946 р. по Україні було відкрито 1727 кримінальних справ, що стосувалися розкрадання „соціалістичного майна”. 90 % – справи про крадіжку колосків [12, 258].

Щоб залякати місцеве населення, влада широко застосовувала практику показових судів за місцем проживання. Секретар Вінницького обкому КП(б)У доповідав ЦК КП(б)У, що з початку збору врожаю в 1947 р. за такою практикою було засуджено 1196 осіб. Рішення судів широко висвітлювалися на шпальтах обласних і районних газет, що дало можливість знизити рівень злочинності на 30 % [13, 54].

Щоб тримати суспільну атмосферу під контролем, офіційна хроніка приховувала наслідки голодомору. Всесоюзна преса, українська республіканська, обласна, районна картала порушників строків хлібоздачі, засуджувала тих, кого ввіймали за колоски, не беручи до уваги, що це був, можливо, їхній останній шанс на порятунок. Однак поступово неофіційними каналами інформація про голод поширюється в усі куточки України. "...Я і мої робітники знаходимося в сум'ятті. Чому нам про це (голод – К.В.) ніхто не говорить і преса про це мовчить?" – питав бригадир теслярів тресту "Маківбуд" [14, 6]. Намагалася применшити наслідки лиха й місцеві органи перед вищими інстанціями. Партійне керівництво Кам'янець-Подільської області, визнаючи, що з наближенням весни у колгоспників і населення міст зменшуються запаси продовольства, хліба, картоплі, овочів, а ціни на колгоспних ринках щодня підвищуються, звітувало секретареві ЦК КП(б)У М.С. Хрущову, що "все це приводить до великих продовольчих *труднощів* (курсив наш – К.В.)..." тоді, коли голод набирав рис національної катастрофи [15, 14]. Продовжуючи традиції вихваляння рішень партії, воно констатувало, що "лише завдяки колгоспному ладові населення області порівняно легше (в порівняно з 1921 р. – К.В.) переносить лихоліття цього року" [15, 14].

Свідома частина комуністичного активу намагалася звернути увагу на прорахунки партійного керівництва. Так, група комуністів села Михайлівки Ямпільського району Вінницької області вказувала на важке становище в південних районах Вінницької області, де село, яке складалося з 500–600 дворів, щодня хоронило 12–15 осіб: "Можемо впевнено констатувати, що земля залишиться незасіяною. Крім цього, у цих районах лютує злочинство, ріжуть людей. Є випадки людодіства. Просимо підтримати наш народ" [16, 44].

Голод змусив певну частину населення відкрито виступити проти радянської влади. Воно все частіше вдавалося до агітації проти радянської влади, прихованого саботажу, а в деяких випадках навіть до терористичних актів щодо партійного, радянського, комсомольського, колгоспного активів. Голод призвів до зростання злочинності в Україні. Так, на території Кам'янець-Подільської області значно поширилися кримінальні злочини: пограбування, вбивства, крадіжки, а в окремих районах злочинність досягнула значних розмірів і мала тенденцію до зростання. У таких містах і районах, як Шепетівка, Ізяслав, Славута, Старокостянтинів, Віньковці, Кам'янець-Подільський

і Волочиск, зростання злочинності граничило з “форменим розгулом бандитизму” [17, 47]. Найбільшою загрозою для влади стало поширення діяльності ОУН–УПА. За оцінкою влади, представники саме цієї організації найчастіше здійснювали терористичні акти щодо радянсько-партійного активу, знищували ферми й худобу, комори з насіннєвим зерном, грабували кооперації, закликали до збройного повстання.

Варто зазначити, що акти “контрреволюційної діяльності” сколихнули всю Україну, навіть ті робітничі райони, які завжди надавали режимові значну підтримку. Так, у листопаді 1947 р. у парку культури й відпочинку залізничної станції м. Макіївка була підірвана скульптура Й.В. Сталіна [18, 33]. Проте найбільше аналогічних випадків було саме в селах. 2 серпня 1947 р. секретар ЦК КП(б) Л. Каганович, присланий із Москви для підсилення ефективності битви за хліб (замінивши на цьому посту М. Хрущова), у листі до секретарів обкомів КП(б)У, МДБ, Прокурора УРСР про антирадянські дії ворожих елементів в Україні вимагав прискіпливо розглянути 129 найяскравіших випадків антирадянської злочинної діяльності і негайно доповісти [19, 212].

Значна частина населення України, зневірившись у ефективності діяльності влади та покладаючись на власні сили, шукала порятунку від голоду в західних областях України. Так, за даними адміністрації Козятинської залізничної станції, лише через цей важливий залізничний центр за добу проїжджали на захід України більше 15 тис. пасажирів. Ще більше їх минало станцію Жмеринка [20, 152].

Російський історик Ф. Зима стверджує, що голод привів до “війни за шматок хліба голодних проти голодних” [21, 92]. Голодні міські жителі грабували села, а селяни направлялися в міста. За підсумковими довідками МВС СРСР, кількість кримінальних злочинів і засуджених у 1946–1947 рр. порівняно з 1945 р. значно зросли, а найпоширенішим злочином стали дрібні крадіжки.

На жаль, є всі підстави стверджувати, що українські голодомори як 1932–1933, так і 1946–1947 рр. були не наслідком природних катаклізмів, а цілеспрямованою акцією сталінського керівництва. Українські голодомори насамперед повинні були ослабити біологічну силу народу. Супутниками голодомору завжди поставали хвороби, епідемії та різке падіння народжуваності. Найстрашнішим для української нації стало те, що до наслідків голодомору додався ще й моральний занепад людей, для яких існувала тільки проблема виживання: наїстися чи загинути. Голодомори руйнували психологію українців: нищили їхню мораль, віковічні звичаї, світосприймання, робили покірним, байдужим до всього натовпом, який легко піддається асиміляції.

У цьому дослідженні автор зробив лише частковий аналіз повоєнної сільськогосподарської політики та становища українського села. Серед цілого арсеналу засобів впливу влади на селянство він зосередив свою увагу найбільш чиним на голодоморі 1946–1947 рр. Проте подальшого вивчення потребують репресивна податкова політика влади, вплив на селянство грошової реформи 1947 р., скасування карткової системи, боротьба із злочинністю на селі та інші засоби кріпосницької сільськогосподарської політики влади в перші повоєнні роки.

1. Восстановление народного хозяйства освобожденных и прифронтовых районов СССР: Сб. статей. – М.: Наука, 1983.
2. Пыжиков А.В. Советское послевоенное общество и предпосылки хрущевских реформ // Вопросы истории. – 2002. – № 2.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1449.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 13. – Спр. 53.
5. Голод в Україні. 1946-1947: Документи і матеріали. – Н.-Й.: Вид. М.П. Коць, 1996.
6. Чорна книга України: Збірник документів, матеріалів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе // Упоряд., ред. Ф. Зубанича. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1998.
7. Гальчак С. Білі плями скорботи (Причини голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 років на Поділлі). – Вінниця: Логос, 1998.
8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн.1. – К.: “Либідь” – “Військо України”, 1994.
9. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця: Континет – ПРИМ, 1993.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4557.
11. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // УІЖ. – 1990. – № 8.
12. Голод в Україні. 1946-1947 рр.: Документи і матеріали / Гол. упор. О.М.Веселова. – К., Н.-Й.: Вид-во М.П. Коць, 1996.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4961.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2836.
15. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 487. – Оп. 4. – Спр. 635.
16. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 13. – Спр. 134.
17. ДАХО. – Ф. 487. – Оп. 4. – Спр. 437.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4962.
19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4960.
20. Романюк І. Трагічні події 1946–1947 рр. на Вінниччині // Голод 1946–1947 років в Україні: Причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали. – К., Н.-Й.: Вид-во М.П. Коць, 1998.
21. Зима В.Ф. Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946–1947 гг. // Социс. – 1999. – №2.

А.О. Саржан

ВІДНОВЛЕННЯ ТВАРИННИЦТВА У СХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945–ПОЧАТОК 1950 рр.)

Тваринництво є однією з провідних галузей сільського господарства східного регіону України. У цьому промислово розвинутому районі, де абсолютно переважає міське населення, тваринництво формувалося насамперед як галузь, спрямована на задоволення потреб городян у продуктах харчування. У зв'язку з цим тут зосереджено переважно м'ясо-молочне скотарство, свинарство, птахівництво.

Аналіз опублікованої літератури свідчить, що окремі дані щодо розвитку тваринництва в східному регіоні України в 40–50-ті рр. ХХ ст. є у багатьох дослідженнях, однак немає жодної роботи, в якій би спеціально висвітлювався процес повоєнного

відродження цієї галузі. Мета статті – проаналізувати відновлення тваринництва в господарствах Донбасу, виявити чинники, які зумовили скрутне становище галузі в повоєнні роки. Об'єкт вивчення – сільське господарство Донбасу, предмет – відновлення тваринництва на Сході України в 1945 – на початку 1950 рр.

Війна й окупація України німецькими військами завдали значної шкоди її сільському господарству, особливо тваринництву. У 1945 р. у колгоспах республіки залишилося від довоєнного рівня лише 6% великої рогатої худоби, 3% овець і 2% свиней [1, 3]. Власне кажучи, цю найважливішу галузь сільського господарства було зруйновано вщент. Серйозно постраждало тваринництво східного регіону України. За час окупації істотно занепала матеріально-технічна і кормова бази галузі, значно скоротилося поголів'я худоби. На початок 1945 р. у Сталінській області залишилося від довоєнного рівня 64,5% корів, 34,4% овець і кіз, 14,6% коней, 11,6% свиней [2, 130]. У кризовому становищі перебувало тваринництво й у Ворошиловградській області.

У радянській історіографії відродження цього сектора економіки трактувалося як винятково динамічний і поступальний процес. Так, дослідник повоєнної історії регіону Г.І. Савенко впевнено стверджував, що тваринництво Донбасу «швидко було відновлене» [3, 11]. Однак, на наш погляд, достатніх підстав для такого оптимістичного висновку немає. Згідно із статистичними матеріалами і архівними документами, це був досить тривалий процес, загальнодержавна проблема.

За таких обставин влада сконцентрувала зусилля передусім на якнайшвидшому кількісному нарощуванні поголів'я худоби. Лютневий (1947 р.) пленум ЦК ВКП(б) вимагав «відновити і перевершити до кінця 1948 р. довоєнний рівень поголів'я великої рогатої худоби, овець і кіз, а до кінця 1949 р. – поголів'я свиней» [5, с. 115]. Ухвалений у квітні 1949 р. Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) спеціальний «Трирічний план розвитку громадського колгоспного і радгоспного тваринництва (1949 – 1951рр.)» серед численних заходів, спрямованих на розвиток тваринництва, передусім передбачав збільшення чисельності усіх видів худоби [6, 8–10]. Виконуючи ці рішення, місцеві партійно-державні органи, керівники колгоспів і радгоспів зосередили увагу на нарощуванні чисельності поголів'я худоби. У колгоспах Донбасу в перші повоєнні роки важливу роль у поповненні колгоспного поголів'я відігравали закупівля тварин у населення і завезення худоби з інших регіонів [7, 37]. У колгоспах Сталінської області в 1949 р. витрати на придбання робочої і продуктивної худоби становили 29,4%, а у Ворошиловградській області – 36,8% від загальних капітальних вкладень. Частина худоби під час реевакуації надійшла зі східних районів СРСР, а також із військових частин. Це дозволило поступово нарощувати поголів'я худоби, хоч його якість була надзвичайно низькою: ферми поповнювалися здебільшого відбракованими, малопродуктивними тваринами [8, 61]. Саме за рахунок непородних тварин у регіоні протягом 1946 – 1950 рр. було досягнуто довоєнної кількості великої рогатої худоби. Донецький історик М.Ф. Хорошайлов вважав це «великою перемогою тваринників Донбасу» [9, 113]. Справді, у відновленні цієї галузі

були здійснені значні кроки, однак оцінювати їх маємо, на наш погляд, менш оптимістично. Поповнення поголів'я худоби, навіть згідно з офіційними даними, відбувалося досить повільно: довоєнний рівень було досягнуто приблизно за сім років. Однак і цей приріст був відносним. У регіоні, як і раніше, було значно менше худоби, ніж напередодні колективізації сільського господарства. У Ворошиловградській області кількісних показників щодо поголів'я великої рогатої худоби 1928 р. (540,5 тис. голів) досягли лише в 1960 р. [10, 13]. До того ж варто враховувати, що значна кількість худоби була у приватних селянських господарствах. Так, на початку 1951 р. лише половина від загальної кількості великої рогатої худоби Донбасу – близько 437,2 тис. голів – було в колгоспах, із них приблизно чверть становили корови.

Нераціональною залишалася структура тваринництва. Незважаючи на загальне збільшення кількості худоби, поголів'я його основного й економічно найбільш вигідного й цінного виду – корів – не досягло довоєнного рівня. М.П. Макаров, спираючись на річні звіти колгоспів і радгоспів, стверджував, що в «більшості районів з 1948 р. до 1952 р. кількість корів збільшилася в 2-3 рази» [11, 181]. Проте такий висновок не відповідає дійсності. Аргументуючи свої твердження, згаданий автор посилався на позитивну динаміку зростання худоби й надойв молока лише в одному (Авдіївському) районі Сталінської області, однак ця тенденція не була характерною для всього регіону. Згідно зі статистичними даними, у Сталінській області за зазначений період кількість корів зросла лише на 14,6% [2, 103].

У цілому за першу повоєнну п'ятирічку в Донбасі не тільки не вдалося відновити поголів'я корів, але й істотно зменшилася їхня питома вага в загальному поголів'ї худоби: по Сталінській області в усіх категоріях господарств із 48,6% у 1946 р. до 43,8% у 1950 р., по Ворошиловградській області – з 45,8% у 1945 р. до 38,7% у 1950 р. Безпосередньо по колгоспах регіону становище було ще гіршим. На 1951 р. у колгоспах Сталінської області корови становили 23,1% від загального поголів'я великої рогатої худоби [2, 104], а по Ворошиловградській – лише 19,8% [12, 89]. До початку 1951 р. не було досягнуто також довоєнного рівня поголів'я свиней, овець, коней. Стабільного приросту поголів'я худоби в господарствах регіону не спостерігалося аж до середини 50-х років. Тільки з 1955 р. почала окреслюватися тенденція до більш-менш сталого нарощування кількості тварин. Отже, на наш погляд, постулат радянської історіографії про те, що тваринництво було відновлено вже на початку 50-х років, не повністю відповідає дійсності.

Надзвичайно повільно поновлювалося поголів'я худоби й у приватних господарствах. Так, на 1951 р. в особистому користуванні населення області корів було на 8%, а свиней – у 2,6 рази менше, ніж у 1941 р. Таке становище було типовим для всієї країни і відображало загальну тенденцію аграрної політики держави – пріоритет віддавався громадському сектору. Держава не тільки не допомагала селянинові-власнику, але й усіяко перешкоджала розвитку приватних господарств, встановлюючи високі податки, обов'язкові постачання сільгосппродукції,

обмежуючи розміри земельних ділянок, кількість худоби тощо.

Незадовільний стан тваринництва в повоєнні роки був зумовлений низкою чинників. По-перше, однією з найбільш гострих проблем була нестача кормів, яка відчувалася практично в усіх господарствах. Низький рівень культури землеробства у кормовому виробництві зумовив той факт, що довоєнного рівня виробництва кормів в республіці до кінця четвертої п'ятирічки не було досягнуто: у 1950 р. валовий збір сіна становив лише 71,4% від збору 1940 р., силосних культур – 88,6 %, кормових коренеплодів і баштанних культур – 52,8%. Водночас залишалася низькою продуктивність природних кормових угідь – сіна з природних косовиць у 1950 р. було зібрано майже в два рази менше, ніж напередодні війни [12, 8]. Як наслідок, кормів не вистачало майже в усіх господарствах.

В особливо скрутному становищі перебували господарства східних регіонів республіки. У Донбасі більшість кормів надходила з орних земель, тому в багатьох господарствах тваринництво утримувалося на побічній продукції зернового господарства, тобто на солоній й полові. Ці малопоживні, низькокалорійні відходи становили майже 85 % від складу грубих кормів. У 1948 р. питома вага концентратів у кормовому балансі становила лише 5 %, а силосу – близько 30 %, але й наявні корми були дуже низької якості. У багатьох господарствах силос іноді відіграв роль кормового сурогату, тобто силосувалися висохлі кукурудзяні стебла, бур'янисті трави і відходи. Лише окремі господарства поліпшували кормові раціони за рахунок коренеплодів, кормових баштанів, картоплі, а також фуражного зерна [13, 161, 167].

Питома вага природних кормових угідь у регіоні була незначною, вона становила лише 11–17 % від загальної площі колгоспних земель. Більша частина пасовищ і косовиць розташовувалася на незручних землях, з малою товщиною гумусного шару, великою кількістю твердих порід, щебеню, пісків. Травостій на таких випасах був надзвичайно бідний і складався здебільшого з неїстівних чи малопоживних трав, із високою розрідженістю травостою, малим обсягом зеленої маси, короткою сезонністю. Якість пасовищ знижувалася також через перевантаження їх худобою та безсистемний випас, що перешкоджало швидкому відновленню травостою. Зазвичай ці угіддя відзначалися надто низькою кормовою продуктивністю й істотно не впливали на поліпшення кормової бази тваринництва.

По-друге, як відомо, підвищення продуктивності тваринництва багато в чому залежало від його матеріально-технічного забезпечення. У повоєнні роки тваринницькі ферми найчастіше розташовувались у тісних, непристосованих приміщеннях, санітарно-гігієнічні умови яких не відповідали навіть мінімальним вимогам. Це призводило до зниження продуктивності худоби, зростання рівня її захворювань і падежу [14, 66]. Надзвичайно серйозною проблемою була відсутність машин, механізмів, залучення яких полегшило б працю тваринників і підвищило їхню продуктивність. Заготівля і підготовка кормів, постачання води, доїння корів, очищення приміщень та інші трудомісткі роботи здійснювалися вручну. У Сталінській області, яка посідала за механізованістю сільського господарства

одне з провідних місць у республіці, на початку 50-х років ХХ ст. тільки в 20% тваринницьких ферм було механізованим постачання води, у 10% – діяли автопоїлки і лише 1,4 % ферм були забезпечені внутрішнім транспортом [15, 6].

По-третє, одна з найважливіших причин відставання тваринництва полягала у відсутності матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського господарства, оскільки їхня важка праця оцінювалася вкрай низько. Мізерна платня за трудові ніжки не стимулювала селян до ефективної, зацікавленої роботи. У 1949 р. у колгоспах регіону за трудові видавали переважно лише по 870 г зерна і по 1,4 крб. грошових виплат. До того ж у багатьох колгоспах становище було ще гіршим. У Ворошиловградській області в 1949 р. майже 40% господарств видали за трудові менше 500 г зерна, а в 57% колгоспів грошові виплати за трудові становили менше одного карбованця [8, 70]. З огляду на те, що кожен колгоспник відпрацьовував у середньому 330 трудових, неважко підрахувати його злидарські прибутки. Не були зацікавлені в підвищенні ефективності своєї роботи не тільки окремі селяни, але й колгоспи загалом, оскільки вони не продавали, а здавали державі свою продукцію за надзвичайно низькими директивними цінами, причому заготівельні ціни на сільгосппродукцію були значно нижчими не тільки порівняно з роздрібними цінами на промислові товари, але величезна різниця існувала між державними закупівельними і роздрібними цінами на одну й ту ж сільськогосподарську продукцію. Так, державні органи купували у колгоспів яловичину по 23 коп. за кілограм, а продавали в роздрібній торгівлі в середньому по 1,5 крб., заготівельна ціна одного літра молока становила 2,8 коп., а роздрібна – 22 коп. [16, 232]. Отже, адміністративне заниження закупівельних цін влада використовувала як один із ефективних методів викачування коштів із сільського господарства.

Не створювало достатніх матеріальних стимулів для розвитку господарства колгоспів і нераціональне співвідношення між заготівельними цінами на окремі види продукції сільського господарства й витратами праці та коштів на їхнє виробництво. Найбільш не вигідним було становище у тваринництві. Існувала парадоксальна ситуація: на продукцію тваринництва, виробництво якої було найбільш трудомістким у сільському господарстві, встановлювалися найнижчі заготівельно-закупівельні ціни. Якщо витрати праці на виробництво 1 ц м'яса були у 15–16 разів більшими, ніж на 1 ц зерна, то закупівельні ціни на м'ясо у 1952 р. були вищими від цін на зерно тільки у 6–8 разів [16, 292]. До того ж заготівельні ціни не були адекватними до витрат праці й коштів на виробництво різних видів продукції однієї й тієї ж галузі. У колгоспах Донбасу в 1952 р. майже половина трудових, витрачених у тваринництві, відроблялася на тваринницьких фермах, а грошові надходження від цих ферм ледь становили одну третину всіх прибутків від тваринництва. Високі трудові витрати й низькі ціни на продукцію перетворювали цю галузь у збиткову, економічно не вигідну, що призводило до її занепаду. По суті колгоспи не були зацікавлені у виробництві м'яса й молока. Саме незацікавленість у розвитку тваринництва багато в чому зумовлювала його низьку продуктивність. У 1949 р. середні надої молока з однієї

корови становили в Сталінській області лише 1156 л, у Ворошиловградській ще менше – 970 л [8, 80]. У наступні роки надої молока не тільки не збільшилися, а, навпаки, зменшилися. У Ворошиловградській області у 1951 р. середній надої молока становив лише 690 л, а наступного року – приблизно 1020 л [13, 180]. При цьому основна частина молока вироблялася в літні місяці. Втім, про яке збільшення надоїв молока можна було вести мову, коли в багатьох колгоспах у перші повоєнні роки корови використовувались як основна тяглова сила.

Малоефективними залишалися й інші галузі тваринництва. Свинарство, що відіграло істотну роль у виробництві м'яса, гостро відчувало брак висококалорійних кормів і насамперед фуражного зерна. У зв'язку з цим та ще через відсутність приміщень колгоспи вирощували свиней в обмежених кількостях, переважно задля виконання державного плану продажу м'яса. У колгоспах здебільшого спостерігався одноразовий опорос свиней на рік. Практичний вихід поросят на одну свиноматку в 1952 році становив лише 7–9 поросят.

Низькою продуктивністю відрізнялося і птахівництво. Хоч у повоєнні роки кількість курей загалом збільшилася, але їхня яйценосність залишалася низькою. У 1952 р. на одну курку-несучку доводилося в середньому лише по 46 яєць [18, 208]. Погіршилися й інші показники роботи тваринництва. Загалом питома вага громадських господарств у загальному обсязі виробництва тваринницької продукції, як і раніше, залишалася надто низькою. У 1950 р. колгоспи й радгоспи Сталінської області постачали лише 23,6% м'яса, 24,6% молока, 15,8% яєць від загального сільськогосподарського виробництва [2, 122, 125, 126]. Більшість високопродуктивної худоби і птахів була зосереджена в приватних господарствах колгоспників та мешканців міст.

Таким чином, у перші повоєнні роки тваринництво Донбасу перебувало в скрутному становищі. На початку 50-х років ХХ ст. ця важлива галузь сільського господарства залишалася нерентабельною і неприбутковою. поголів'я худоби зростало вкрай повільно, а поголів'я корів до цього часу не досягло довоєнного рівня. Не були вирішені проблеми поліпшення кормової бази, підвищення продуктивності худоби, зменшення втрат худоби від падежу, зниження яловості маточного поголів'я. Не вистачало тваринницьких приміщень, трудомісткі процеси на фермах були слабко механізовані. Тваринництво, як і загалом сільське господарство, перебувало в глибокій кризі.

1. Андриєнко Л. В борьбе за решение задачи – догнать США по производству мяса, молока и масла на душу населения // Вопросы экономики. – 1958. – №2.

2. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Союзгиздат, 1972.

3. Савенко Г.И. КПСС в борьбе за восстановление и дальнейший подъем социалистического сельского хозяйства в послевоенный период 1946 – 1950 гг. (по материалам Сталинской области): Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1953.

4. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник. – К.: Техніка, 1981.

5. О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период. Постановление Пленума ЦК ВКП(б). 21–26 февраля 1947 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК КПСС. – М.:

Политиздат, 1985. – Т.8.

6. Трехлетний план развития общественного колхозного и совхозного продуктивного животноводства (1949 – 1951 гг.). – М.: Госполитиздат, 1949.

7. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1420.

8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1146.

9. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. – Донецк: Донбас, 1974.

10. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.179. – Оп. 2. – Спр. 15.

11. Макаров М.П. Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. – М.: Госиздательство сельхозлитературы, 1957.

12. Деревянкин Т. Послевоенное восстановление социалистического сельского хозяйства Украины // Экономика Советской Украины. – 1967. – №1.

13. Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971.

14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2140.

15. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 326. – Оп. 95. – Спр. 26.

16. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К.: Знання, 2000.

А. А. Абдуллін

РОБОТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ДОНБАСУ В ПЕРІОД 1953 – 1964 рр.

Боротьба правоохоронних і адміністративних органів зі злочинністю та порушеннями громадського порядку в сільській місцевості Донбасу залишається однією з найменш досліджених сторінок нашої історії. Особливо це стосується періоду 1953–1964 рр., коли численні амністії призвели до значного сплеску правопорушень. Слід зауважити, що в цей час відбулося певне зниження ролі, авторитету та повноважень органів внутрішніх справ, а також існувала тенденція до їх скорочення. Однак міліція регіону й правоохоронні органи загалом досить успішно здійснювали профілактично-попереджувальну роботу та протистояли злочинним елементам, порушникам громадського порядку тощо.

Незважаючи на те, що загальні аспекти вказаної теми певною мірою відображені в цілій низці видань, присвячених історії міліції Донбасу [1–5], зазначена проблема залишається ще не достатньо вивченою у вітчизняній історіографії.

Мета статті – висвітлити діяльність правоохоронних органів Донбасу у боротьбі зі злочинністю та щодо забезпечення громадського правопорядку в сільських районах регіону в 1953–1964 рр. Об'єкт вивчення – правоохоронні органи Донбасу 1953–1964 рр., предмет – їхня робота в сільській місцевості регіону.

Початок хрущовської „відлиги” ознаменувався значними реформуваннями не лише структури, але й характеру діяльності правоохоронних органів. Починаючи з 1953 р. було ліквідовано Особливу нараду при міністрі внутрішніх справ СРСР, встановлено ефективний прокурорський нагляд. Істотні зміни відбулися в структурі Міністерства внутрішніх справ. Управління МВС при обласних і крайових Радах депутатів трудящих було реорганізовано в управління внутрішніх справ

виконкомів обласних і крайових Рад депутатів трудящих. У зв'язку з цим названі управління, що раніше лише координували свою роботу з виконавчими комітетами, стали повністю підпорядковуватися обласним і крайовим Радам та їхнім виконкомам. Міськвідділи і райвідділи міліції перетворилися у відділи міліції виконкомів міських і районних Рад. Таким чином, було встановлено підконтрольність і підзвітність органів міліції місцевим Радам і відновлено принцип подвійного підпорядкування в її організації. У боротьбі за відновлення суворой соціалістичної законності особливого значення набувало зміцнення органів прокуратури, повне відновлення її наглядових прав. Це завдання вирішувало затверджене 24 травня 1955 р. „Положення про прокурорський нагляд в СРСР” [4, 372].

Досить складна криміногенна ситуація на Донбасі в середині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. вимагала від влади прийняття ефективних заходів щодо належного забезпечення діяльності правоохоронних органів. Стосовно роботи органів міліції в сільській місцевості, досить важливим стало прийняття Радою Міністрів УРСР постанов від 2 вересня 1950 р. та від 30 червня 1953 р., які зобов'язували виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих побудувати або виділити за рахунок місцевих засобів спеціальні службові приміщення (будинки для роботи і житла дільничним уповноваженим міліції в сільській місцевості). У зв'язку з прийняттям цих рішень, наприкінці 1953 – на початку 1954 рр. значно активізувався процес будівництва та придбання відповідних приміщень. Тільки протягом 1953 р. у Ворошиловградській області було придбано 30, а в Сталінській – 18 будинків. Це були одні з найвищих показників по республіці [6, 52–55]. Робота щодо покращення умов життя та роботи працівників міліції продовжувалася й у наступні роки. Однак, як довела практика, цього було недостатньо, про що свідчила велика плінність працівників міліції, зокрема у Ворошиловградській області. Так, протягом 1955 р. в УВС цієї області було прийнято на роботу понад 500 осіб, а звільнено більше 400. Серед особового складу також було зафіксовані випадки аморальних виявів: п'янки, порушення законності, кримінальні злочини, самогубства тощо. Наслідком всього цього стало зростання кримінальної злочинності (на 26 %) та зниження розкриття злочинів (загалом – 86 %) [7, 35, 36, 150]. Аналогічні недоліки в 1953 – 1954 рр. мали місце також і в Донецькій області, зокрема в РВМВС Олександрівського та Амвросіївського районів. Йшлося про погано організовану з боку окремих дільничних уповноважених профілактичну роботу з метою посилення охорони соціалістичної власності та боротьби з кримінальною злочинністю [8, 10-26; 9, 10, 4-6].

Варто зауважити, що цілеспрямована робота правоохоронних органів Донбасу велася не тільки щодо боротьби з небезпечними злочинами, але й дрібними, зокрема хуліганством. Це було закономірно, оскільки саме цей регіон у другій половині 1950-х рр. лідирував за кількістю притягнених осіб до відповідальності за дрібне хуліганство. Наприклад, за 1957 р. у Сталінській області їхня кількість становила – 24897 осіб, а у Ворошиловградській – 11848 [5, 325]. Водночас це зумовлювало проведення ґрунтовних

наукових, кримінологічних досліджень з метою вивчення та попередження вказаних правопорушень [2, 41-49].

У зазначений період було вжито заходів щодо поліпшення роботи органів внутрішніх справ, щоправда, не всі з них були ефективними. Так, у 1960 р. МВС СРСР було ліквідовано. Керівництво органами внутрішніх справ повністю передавалося МВС союзних республік, які 5 вересня 1962 р. були перейменовані в міністерства охорони громадського порядку. Подібна реорганізація послабила керівництво цими органами (у 1966 р. від неї відмовилися). УВС при крайових і обласних Радах перетворювалися в УВС при виконкомах цих Рад. Відтепер місцеві органи внутрішніх справ переходили в підпорядкування Радам та їхнім виконкомам. Раніше ж, коли УВС діяли при Радах, вони обмежувалися координацією роботи з виконкомами. Відповідно міські та районні відділи перетворювалися у відділи міліції при виконкомах міських і районних Рад. Поновлювався принцип подвійного підпорядкування в організації та діяльності органів внутрішніх справ на місцях. Підсумок цим перетворенням було підбито у 1962 р. виданням „Положення про міліцію”. Тоді ж були затверджені текст і порядок прийняти присяги. Встановлювалося щорічне святкування Дня радянської міліції [3, 426].

Організаційно-правові засади діяльності міліції врегульовувалися прописами прийнятого в 1962 р. нового „Положення про радянську міліцію”. Згідно із цим документом, було чітко визначено завдання міліції, права та обов'язки її працівників. У положенні зазначалося, що міліція є адміністративно-виконавчим органом держави, який має охороняти громадський порядок у містах, населених пунктах і на транспортних магістралях, забезпечувати охорону державної власності, особи і прав громадян від злочинних посягань, своєчасно попереджувати, припиняти й розкривати кримінальні злочини. У документі наголошувалося на необхідності підтримання міліцією постійного зв'язку „з широкими масами трудящих і громадськими організаціями” та працювати „в тісній взаємодії з добровільними народними дружинами по охороні громадського порядку” [11, 29].

Виконуючи постанову ЦК КП України від 13 жовтня 1961 р. „Про заходи щодо посилення боротьби з проявами злочинності в окремих районах і містах”, Донецький сільський обком КП України повідомляв, що в області проведено низку заходів щодо покращення боротьби зі злочинністю і порушенням громадського порядку з боку партійних, радянських, адміністративних органів і громадських організацій. Протягом 1963 р. були проведені обласні й районні наради працівників органів суду, прокуратури, охорони громадського порядку, де було підбито підсумки роботи за 1962 р. і намічено заходи щодо подальшого покращення роботи зі злочинністю та усунення наявних недоліків. На засіданнях виконкомів районних Рад депутатів трудящих постійно обговорювалися питання про стан роботи добровільних народних дружин у колгоспах і радгоспах.

У Красноармійському районі було створено університет юридичних знань для залученням голів партійно-державного контролю, командирів ДНД, голів товариських судів. У Старобешівському,

Великоновоселківському, Володарському та ін. районах проводилися одноденні семінари з командирами ДНД за участю працівників суду й прокуратури. У кожному з 9 сільськогосподарських районів створено районні штаби ДНД, які проводили значну роботу з охорони урожаю, для чого були створені оперативні групи із захисту урожаю. У період збирання урожаю органами міліції було затримано за викрадення хлібопродуктів 915 осіб, із них передано до суду 584 і на 331 особу передано матеріали для обговорення в колективах. За цей же час попереджено 160 випадків крадіжок. У затриманих вилучено понад 63 т пшениці, ячменю, кукурудзи, соняшнику, гороху, 18, 9 т овочів і фруктів.

На території сільськогосподарських районів у 1963 р. було зареєстровано 1974 кримінальні злочини, із них: навмисні вбивства – 31 випадок, розбої і грабежі – 28, особливо небезпечні крадіжки – 330, крадіжки дрібні – 150, хуліганство – 284 випадків тощо. Розкрито було 1055 злочинів або 98,2 %. У районах сільської місцевості 517 осіб притягнуто до адміністративної відповідальності у вигляді штрафу і 2177 осіб заарештовано за дрібне хуліганство.

Станом на 1 січня 1964 р. у сільських районах області існувало 664 дружини, у яких нараховувалося 26091 дружинник. Протягом року в дружини було прийнято 3123 особи, а вибуло протягом року 1516, із них 121 відрахована за негідну поведінку. У 1963 р. дружинами було затримано за порушення громадського порядку та інші антигромадські вияви 3661 особу, із них стосовно 1181 порушника було надіслано повідомлення для обговорення їхніх вчинків по місцю роботи, обговорено на зборах колективів 1167 осіб, 180 із них притягнуто до кримінальної, а 510 до адміністративної відповідальності, інші попереджені та звільнені після проведених із ними бесід у штабах дружин або на місці затримки. У штабах дружин проведені бесіди з 2991 порушником громадського порядку.

Добре організованою була робота ДНД в колгоспі „Росія” Волноваського району (голова колгоспу Л.С. Прядко, секретар парторганізації – В.І. Бердніков, командир дружини П.А. Тарануха), де завдяки проведеним профілактичним заходам, постійному чергуванню дружинників, щоденній роз’яснювальній роботі серед населення, були відсутні випадки викрадення урожаю, порушення громадського порядку. Аналогічне становище простежувалося в колгоспах „Україна”, „Шлях до комунізму”, у радгоспі „Ударник” цього ж району, в колгоспах ім. Крупської, ім. Свердлова Гранітненського відділення „Сільгосптехніки”.

У 1963 р. у колгоспах, радгоспах, організаціях і підприємствах колгоспно-радгоспних управлінь було створено і працювало 613 товариських судів, у роботі яких брали участь 3564 особи. Ними протягом 1963 р. було розглянуто 2113 справ, у тому числі 592 про порушення громадського порядку. Аналогічна робота проводилася й у Луганській (Ворошиловградській) області. Так, у липні 1963 р. обком партії провів нараду працівників міліції, прокуратури й судів, на якій були обговорені підсумки роботи щодо боротьби зі злочинністю в 1-му півріччі й окреслено заходи з покращення роботи адміністративних органів стосовно забезпечення громадського порядку. До участі в цьому процесі

активно залучалися колгоспно-радгоспні виробничі управління, командири ДНД, керівники колгоспів і радгоспів, працівники міліції, прокуратури та суду. На нараді також було обговорено заходи щодо посилення охорони нового урожаю. Окремим документом подано довідку про кількість і роботу ДНД за 1963 р. Згідно з нею, всього нараховувалося 1415 дружин, у т.ч. у сільських районах 552, кількість дружинників становила 119462 особи (у сільських районах 14253), ними затримано 20970 (2009) у сільських районах, із них передано для обговорення на зборах колективів 4529 (616), у товариські суди – 2531 (514), притягнуто до адміністративної відповідальності – 3000 (60), притягнуто до кримінальної відповідальності – 280 (60), попереджено – 3496 (361), кількість товариських судів – 2043 [12, 40–42, 91–100]. Необхідно підсумувати, що, незважаючи на деяке „протягування” вище наведених фактів та прагнення партійного керівництва показати свою роботу належним чином, залучення широких верств громадськості до боротьби зі злочинністю та порушеннями правопорядку мало певний успіх.

Загалом же слід відзначити, що робота правоохоронних органів Донбасу в період хрущовської „відлиги” у сільській місцевості, як і в міській, ґрунтувалася на широкому залученні населення, активної частини громадськості (насамперед комуністів і комсомольців) до участі в боротьбі зі злочинністю та забезпеченні правопорядку. Цей досвід є особливо цінним у наш час, коли, як і в період 50-х – другій половині 60-х рр., спостерігається значне зростання криміналу, а тому виникає завдання комплексного та цілеспрямованого протистояння йому.

1. Див.: *История донецкой милиции* / В.С. Малышев, В.М. Бесчастный, Л.Д. Кириченко и др. – Донецк: Юрпрес, 2000; *История госавтоинспекции Донбасса. 1936 – 2002* / С. Макитарев, А. Шевченко, Ю. Краснонос, В. Мамин. – Донецк: Юрпрес, 2002; *Біографія мужності. Пам’яті співробітників донецької міліції, які загинули при виконанні службових обов’язків* / В.С. Малышев, В.М. Бесчастный, О.В. Кучинский, Ю.Ф. Латов та ін. – Донецк: Юрпрес, 2002; *Малышев В.С. Кар’єра жертви. Популярно про віктимологію.* – Донецк: Юрпрес, 2002; *Кучинский А.В. Хроника донецкого бандитизма.* – Донецк: Юрпрес, 2002.
2. *Кримінально-правова боротьба з хуліганством: Соціологічне дослідження діяльності слідчих і судових органів у запобіганні хуліганству* / За ред. Ф.А. Лопушанського. – К.: Наукова думка, 1971.
3. *Історія держави і права України: Академічний курс: У 2-х ч.* / В.Д. Гончаренко, А.Й. Rogozhin, О.Д. Святоцький та ін. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Rogozhina. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2000.
4. *Історія держави і права СРСР: Підручник* / За заг. ред. С. Л. Фукса. – Ч. II. – К., 1972.
5. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 тт.* – К.: Генеза, 2000. – Т. 3: 1946 – 1990. – 2000.
6. *Центральний державний архів громадських організацій та об’єднань України (далі – ЦДАГОУ).* – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3866.
7. *Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО).* – Ф. П-1884. – Оп. 1. – Спр. 88.
8. *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО).* – Ф. П-3157. – Оп. 1. – Спр. 26.
9. ДАДО. – Ф. П-262. – Оп. 1. – Спр. 41.
10. ДАДО. – Ф. П-262. – Оп. 1. – Спр. 421.

11. Михайленко П.П. Міліція України у складі Міністерства охорони громадського порядку УРСР (1962-1968 рр.) // Міліція України. – 2004. – № 3.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5926.

І. М. Лубко

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ПЛАНОВОГО ЦЕНТРАЛІЗМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

У комплексі широкомасштабних перетворень, ініційованих в аграрному секторі народного господарства М. Хрущовим, одне з чільних місць належить проблемі реконструкції засад планового централізму, спроба видозміни якого була здійснена в другій половині 50-х років XX століття.

У наявній на сьогодні значній історіографічній спадщині (як радянського, так і сучасного періоду), присвяченій аграрній проблематиці періоду М. Хрущова, через цілу низку обставин не приділено належної уваги цьому досить важливому компонентові „аграрної концепції М. Хрущова”. Однак окремі фрагменти, присвячені окресленій проблемі, знаходимо у працях відомих дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

У цілому залишається актуальним з'ясування реальних чинників, які зумовили необхідність проведення децентралізації керівництва сільськогосподарським виробництвом, та осмислення перебігу повсякденної реалізації нової практики й визначенні її наслідків для розвитку аграрної галузі загалом, що і є метою пропонуваної статті. Об'єкт вивчення – аграрна концепція М. Хрущова, предмет – лібералізація планового централізму в період „відлиги”.

У сталінський період централізоване планування адміністративно-командної системи стало непорушним стрижнем радянської економіки. Регулювання розвитку сільськогосподарського виробництва здійснювалося шляхом надмірного втручання в найменші деталі технологічних процесів, оскільки Й. Сталін без жодних сумнівів вважав, що самостійно ефективно господарювати колгоспи неспроможні. Результати такого „підключання” вочевидь відомі: хронічний, до того ж прогресуючий занепад сільськогосподарської галузі. Повсякденна практика планування колгоспного виробництва початку 50-х рр., як зазначає російська дослідниця О. Вербицька, ґрунтувалася на “суспільно необхідній кількості продукції землеробства та тваринництва без врахування реально існуючих для її виробництва можливостей у колгоспах” [8, 21–22].

Партійно-державні органи шаблонно, з притаманним їм адміністративним завзяттям, без врахування конкретних економічних та природно-кліматичних умов детально планували колгоспам розміри посівних площ, урожайність, поголів'я та продуктивність худоби. Проте навіть за таких обставин земельний фонд використовувався вкрай неефективно, різко зменшувалися валові збори сільськогосподарських культур та відчутно знижувалася продуктивність тваринництва. Статистика паперових планів та реальних показників

виявлялася неспівмірною. Такий стан речей не міг не позначитися на колгоспній економіці, а отже – й на ставленні колгоспників до виробництва [9, 7].

Щоправда, певна спроба удосконалити практику планування була зроблена на лютневому (1947 р.) пленумі ЦК ВКП(б), де піддавався гострій критиці шаблонний підхід до складання колгоспних виробничих планів. Кінцеві рішення пленуму формально засуджували “підміну наполегливої систематичної організаторської роботи в колгоспах і виховання кадрів адмініструванням, частою зміною голів колгоспів, порушення внутрішньоколгоспної демократії” [10, 213]. Проте, виступаючи на словах проти адміністрування, партійні органи продовжували давати господарствам конкретні завдання щодо термінів оранки, розмірів посівних площ, кількості поголів'я худоби за видами і т.ін. [10, 215–219].

Поставлений у складні умови роботи управлінський персонал колгоспів змушений був вдаватися до “подвійної бухгалтерії”. Так, у колгоспі ім. Сталіна Березівського району Одеської області щорічно планували посів 80 га ячменю і тільки 10 га вівса. На утримання 210 голів колгоспних коней такої кількості овесу зовсім не вистачало, тому колгоспне керівництво вирішило засівати додатково 30 га вівса, зменшуючи тим самим посівні площі ячменю. Щоб не змінювати цифр доведеного їм державного плану і не накликати на себе обурення з боку районного керівництва, посів вівса показували як посів ячменю, а овес оприбутковували і витрачали як ячмінь [11, 32].

Планові показники посіву окремих культур та поголів'я худоби за видами зводилися до того, що в колгоспах нерідко існувало два плани: державний – для звіту та власне колгоспний – для практичного виконання. Так, два плани мав колгосп ім. Чкалова та інші господарства Дніпропетровщини [11, 33].

Модернізаційний курс на економічне стимулювання сільського господарства, взятий після вересня 1953 року, вочевидь продовжував гальмуватися чинним порядком планування. Надмірна деталізація при плануванні “згори” всіх без винятку виробничих процесів по кожному колгоспу не лише позбавляла можливості продемонструвати власну ініціативу, а фактично блокувала дії господарників при врахуванні специфічних потреб і особливостей ґрунтово-кліматичних умов регіону. Колгоспні прибутки за таких умов збільшувалися занадто повільно. Інколи їх не вистачало, навіть для того, щоб розраховуватися з державою та основною масою працівників. Тому більшість колгоспів виконувала свої зобов'язання перед державою здебільшого за рахунок урізання фонду оплати праці. Ситуація штучно створеного „прокрустового ложа” вимагала негайної лібералізації надміру централізованого механізму економічного управління.

Новий сегмент „аграрної концепції М. Хрущова” знайшов своє нормативно-правове забезпечення у спільній постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.03.55 р. “Про зміну практики планування сільського господарства”, яка вказувала за необхідне “перейти на новий порядок планування в колгоспах, відправним пунктом якого повинен стати обсяг товарної продукції” [12, 53]. Без жодного сумніву, з економічної кута зору цей підхід видавався більш раціональним, оскільки відтворював власне кінцеву мету планування.

До того ж за умов його дотримання відкривалися широкі перспективи для стимулювання господарської ініціативи окремих господарств у напрямі ефективного використання наявних земельних ресурсів.

Звичайно, лещата тоталітарної системи не дозволяли суттєво послабити режим контролю з боку планових органів, тому функції нагляду за розвитком усіх галузей сільського господарства, забезпеченням виконання планів, розподілом матеріально-технічних ресурсів продовжували зберігатися за Держпланом СРСР [12, 55]. Відтепер при плануванні передбачався рівень виробництва продукції з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, враховувалося поєднання низки природно-економічних факторів: зонально-географічне розміщення і ґрунтово-кліматичні умови господарств; співвідношення складу сільськогосподарських угідь, рельєфу місцевості та розмірів земельних масивів; можливості отримання та застосування місцевих добрив (гною, торфу, вапна тощо); набору та співвідношення сільськогосподарських культур залежно від основної виробничої спеціалізації господарства; співвідношення окремих видів худоби і її породного складу; ступеня механізації та електрифікації сільськогосподарського виробництва; наявності робочої сили та обсягів її використання тощо [13, 5]. Правильне планування й розкриття виробничих резервів могло бути забезпечене тільки з урахуванням зазначених умов та наявної практики землеробства в кожному конкретному господарстві. Новий порядок планування дозволяв колгоспам урахувати всі названі умови, реальніше визначати обсяги виробництва тих чи інших видів продукції [13, 6].

За таких умов колгоспи отримали довгоочікувану нагоду налагодити належний рівень організації виробничих процесів, визначати спеціалізацію господарства, планувати вихід валової й товарної продукції та (в допустимих межах!) розподіляти отримані прибутки. Нові умови планування дозволяли управлінсько-господарському активу колгоспів займатись економічним аналізом своєї господарської діяльності, визначати економічну доцільність вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, розведення різних видів худоби, визначати собівартість продукції та шляхи її зниження. У соціальному аспекті це дозволило активізувати господарську ініціативу колгоспників, оскільки для її розвитку з'явилося більше матеріальних стимулів. Не менш значущим компонентом був і психологічний аспект, завдяки якому вдалося подолати сформований упродовж десятироків у свідомості більшості керівників господарств "комплекс виконавства".

Так, на відкритих загальних зборах колгоспу ім. Леніна Кіцманського району Чернігівської області голова правління М. Нижній заявляв: "Новий порядок внутрішньоколгоспного планування дозволить зміцнити громадське господарство, краще зацікавити колгоспників у кінцевих результатах праці" [14]. "Саме життя вимагає докорінного поліпшення практики планування сільського господарства, повнішого врахування місцевих умов, досвіду та ініціативи колгоспників", – відзначав голова колгоспу "Шлях до комунізму" Малинського району Житомирської області Г. Зафта [15].

Колгоспи спільно з МТС, з огляду на завдання, які передбачали обсяги заготівель продукції рослинництва й тваринництва за обов'язковими поставками, натуроплати за роботу МТС, контрактації та закупівель, а також необхідності забезпечення потреб колгоспів у сільськогосподарській продукції, самостійно визначали розміри посівних площ за культурами, продуктивність тваринництва та кількість тварин відповідно за видами. В основу цього покладался принцип максимального використання всіх земельних фондів та збільшення виробництва продукції на кожні 100 га сільськогосподарських угідь [10, 54–55].

Очевидні позитивні перспективи в цьому напрямі пом'якшення владного тиску на село відразу викликали жвавий суспільний резонанс. "Можливість зміни структури посівних площ і заходи щодо підвищення врожайності всіх сільськогосподарських культур дадуть змогу одержувати таку кількість зерна, що його вистачить для виконання державних поставок, натуроплати за роботи МТС, створення фуражних фондів, а також для видачі колгоспникам не менше ніж по 3 кг зерна на трудовень", – оптимістично прогнозувало правління колгоспу ім. Будьоного Березівського району, що на Одещині [16]. Схожу думку висловлював і голова ревізійної комісії колгоспу ім. Молотова Г. Енкелес: "Новий порядок планування в колгоспах відкрив кращі можливості для збільшення виробництва зерна, що є основою піднесення всіх галузей сільського господарства" [17].

Принагідно треба зазначити, що, коли навіть цілком благородна й корисна ідея переходить у стадію її практичної реалізації, тоді ейфорійний запал та оптимізм починають зникати. Так, власне, і сталося в цьому випадку. У процесі реалізації поставлених завдань обласні та районні планові органи продовжували складати плани розвитку господарств за звичною схемою, звертаючи мало уваги на їхню спеціалізацію. Не зникла практика механічного планування та адміністративного нав'язування колгоспам розмірів посівних площ, окремих культур, чисельність поголів'я худоби. Нерідко план продажу державі продукції доводився колгоспам із запізненням. Не завжди районні планові та сільськогосподарські органи були здатні професійно організувати розробку виробничо-економічних планів розвитку господарств. Часто вони фактично пускали справу на самоплив, зводячи свою роботу лише до отримання від колгоспів планових показників для складання зведених планів району.

Ігнорування ролі природних факторів при плануванні сільськогосподарського виробництва також вело до серйозних прорахунків. Наприклад, господарствам України довгий час уперто нав'язували посіви ярової пшениці, хоч для більшості її кліматичних зон краще підходила озимина.

На існування такої практики вказувалося згодом на нараді працівників сільського господарства УРСР, що проходила в грудні 1961 р. (м. Київ). М. Хрущов, виступаючи перед аудиторією, справедливо піддав її критиці. На його думку, колгоспам необхідно було доводити лише завдання-замовлення: яку кількість і яких продуктів повинно продати господарство державі. Проблему того, як виробити ці продукти, мали вирішувати керівники та спеціалісти колгоспів [18, 66].

Партійно-урядова постанова від 20.03.64 р. “Про факти грубих порушень та перекинутих практики планування колгоспного і радгоспного виробництва” із цього приводу зазначалося, що так і не вдалося викоринити, здавалось би, давно засуджену практику шаблонного планування виробництва “згори”, господарствам все так само безцеремонно нав’язували плани посівних площ та врожайності сільськогосподарських культур, поголів’я худоби та її продуктивність, регламентувався наказним порядком практично весь комплекс господарських робіт [19, 355]. Тому безпосередній контроль над виконанням постанови від 9.03.55 р. “Про зміну практики планування” покладався на виробничі колгоспно-радгоспні управління, які повинні були поряд із заходами щодо виконання планів закупівель урахувувати інтереси подальшого зміцнення економіки кожного господарства на основі їхньої поглибленої спеціалізації, створення в них необхідних виробничих фондів, здатних забезпечити розширене відтворення, суворе дотримання принципів матеріальної зацікавленості працівників [20, 132–133].

Однак незважаючи на те, що на початку 60-х рр. у практиці планування колгоспного виробництва все ще спостерігалися негативні явища та процеси, все ж більш продуманий та раціональний підхід до планування сільського господарства дозволив ефективніше використовувати наявні ресурси та краще організувати сільськогосподарське виробництво.

У другій половині 50-х років з ініціативи М. Хрущова була здійснена достатньо енергійна спроба переходу від жорсткого адміністративного управління, централізованого планування сільського господарства до розширення меж господарської самостійності колгоспно-радгоспного виробництва та формування засад колгоспної демократії. Попри половинчатість та хаотичність хрущовських реформ, ліберальні прагнення в напрямі подолання радянського планового централізму з боку їх ініціатора є очевидними. Адже саме „аграрна ментальність” М. Хрущова найчастіше була домінантною у баченні і визначенні ним напрямків аграрної політики зміст якої полягав у знищенні існуючої за його попередників практики тотальної експлуатації села й селянства.

1. Діденко В.В. Діяльність партійних організацій України по дальшому розвитку колгоспного виробництва (1956 – 1961 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім.Т. Шевченка. – К., 1967.
2. Кожукало І. П. Партійно-організаційна робота КП України на селі в період крутого піднесення сільського господарства (1953 – 1958 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім.Т.Шевченка. – К., 1963.
3. Горак В.В. Ближче до практики, до життя. – К.: Обл. кн.-газ. вид-во, 1963.
4. Петренко В.С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969 рр.). – К.: Наукова думка, 1970.
5. Русинов І.В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9.
6. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956 – 1964) // Історія України. – № 8.
7. Зеленин І. Е. Аграрная политика Н. Хрущёва и сельское хозяйство страны // Отечественная история. – 2000. – № 1.

8. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов. – М.: Наука. – 1992.
9. Про зміну практики планування сільського господарства. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9.03.1955 р. – К.: Політвидав УРСР, 1955.
10. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Т.6 (1941-1954). – К.: Політвидав України, 1980.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 30/2. – Спр. 3697.
12. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Т.7 (1955-1959). – К.: Політвидав України, 1981.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1193.
14. Нижній М.І. Щомісячне авансування колгоспників // Колгоспник України. – 1955. – № 5.
15. Зафта Г.А. Новий порядок планування в дії // Колгоспник України. – 1955. – № 12.
16. Лутов І.Й. Перспективний план колгоспів в дії // Колгоспник України. – 1955. – № 10.
17. Енкелес Г.Є. Досвід роботи ревізійної комісії // Колгоспник України. – 1955. – № 12.
18. Хрущов М.С. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з’їзду партії. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961.
19. КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Т. 8. (1959 – 1965). – К.: Політвидав України, 1981.
20. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р-27. – Оп. 20. – Спр. 113.

С.О. Шамара

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1954-1965 рр.

Історія сільського господарства регіонів має неабияке значення для сучасних українських дослідників. Поза всякими сумнівами, не менше значення вона має для людей, які пов’язані з питаннями життя і праці на селі безпосередньо. Й у науковців, і в аграріїв, певна річ, – у політиків не відпадає потреба у зверненні до минулого. За умов новітніх перетворень у галузі сільського господарства особливо актуалізується проблема досвіду аграрних реформ в Україні. Одними з таких були реформи “хрущовської” доби, які в Черкаській області позначилися своєю специфікою.

На жаль, саме проблемам аграрного розвитку нашого регіону не присвячено належної уваги в історичній літературі. Майже ідеальними вважали показники розвитку сільського господарства Черкаського краю середини 1950-х рр. їхні сучасники [1, 2]. Про позитивні зрушення в аграрному секторі краю 1950 – 1960-х рр. зазначають дослідники й сьогодні [2, 83–86]. Автори “Історії Шевченкового краю 1939 – 2002 рр.” позитивно оцінили перебіг соцзмагань у Черкаській області в період “відлиги” [2, 97–98]. Пригадує не без захоплення про обласні соцзмагання молоді й В. Сокоренко [3, 54–55, 74–75]. Йдеться про успіхи черкащан у хрущовську добу і в каталозі “Черкащина – серце України. 1954-2004” [4, 22]. Г. Суховершко, незважаючи на назву одного з фрагментів своїх спогадів – “Перше десятиріччя в історії Черкащини було найтяжчим”, – в цілому відзначає про “помітні якісні зміни” у першому десятилітті існування області [5, 7].

Слід відзначити, що в свій час відомості про розвиток сільськогосподарського сектору Черкаської області в “хрущовську” добу були відображені в центральному історичному виданні УРСР – “Українському історичному журналі”. Радянські дослідники, щоправда, не приділяли конкретної уваги саме Черкащині та перешкодам, що з’являлися в її сільгоспвиробництві. Попри це, принаймні фрагментарно, в їхніх статтях можна знайти матеріал про культурно-освітній рівень розвитку сіл нашого регіону [6, 19, 23–24; 7, 74, 76], деякі особливості облаштування сільськогосподарського виробництва й побуту, зокрема електрифікації [8, 83]. Роботи радянських учених наскрізь були проникнуті позитивним оролом соціалістичного будівництва, тож навіть шукати опис господарських проблем не доводиться.

Неоднозначні за своєю сутністю “хрущовські” реформи отримали досить адекватну оцінку сучасних вітчизняних дослідників. І. Лубко, наприклад, з огляду на впровадження в 1950-1960-х рр. матеріальних стимулів праці колгоспникам (грошову й натуральну оплату праці, держвідрахування в неподільний фонд), відзначає про наявність усіх необхідних передумов для таких перетворень на селі. Водночас дослідниця визнає, що самі реформи дещо випереджали економічні можливості республіки [9, 126–128]. Специфічних форм народногосподарські перетворення набували якраз у регіонах. Черкащина, що була виділена в область унаслідок однієї з таких реформ, поза всякими сумнівами, мала власні особливості їхнього перебігу. Велику частину цих особливостей становили проблеми сільськогосподарського виробництва, облаштування побуту та дозвілля селян регіону тощо. Однак у фаховій літературі, окрім деяких спроб більш-менш об’єктивно подати картину сільськогосподарського розвитку Черкащини в “хрущовську” добу [10; 11], на сучасному етапі такі дослідження практично відсутні.

Метою статті є вивчення стану сільського господарства Черкащини в 1954 – 1965 рр. Об’єкт – аграрний сектор економіки області, предмет – стан сільського господарства.

Утворення нової області стало позитивним надбанням української економіки. Вже на другому році існування колгоспи й радгоспи Черкащини достроково виконали державний план хлібозаготівель, здали державі понад план 4 млн. пуд. зерна. За трудовень селянину було видано 2,3 кг хліба [1, 2]. Згідно з іншими джерелами, середня оплата хлібом за один трудовень по регіону у 1955 р. становила 2,7 кг, а середня грошова оплата трудовнів із 1954 по 1956 рр. зросла в цілому в 2,16 раза [12, 17].

У республіканському територіальному поділі сільськогосподарської праці Черкаський край спеціалізувався на виробництві продукції скотарства і свинарства, цукрових буряків, зерна озимої пшениці й кукурудзи. Про це, зокрема, свідчить і структура продукції, що реалізувалася на той час колгоспами регіону. Уже перші п’ять років існування області засвідчили ефективність і продуктивність її аграрного сектора. Указом Президії ВР СРСР від 26 лютого 1958 р. за успішні досягнення у справі збільшення виробництва й заготівлі зерна, цукрового буряку, м’яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів Черкаську область було нагороджено орденом Леніна [13, 118]. Сучасний дослідник Черкащини – В. Мельниченко – зазначає,

щоправда, що нагородження Черкаської області орденом Леніна у 1958 р. “з позицій сьогоднішнього дня можна по-різному оцінювати” [14, 4]. Погоджуючись з ученим у тому, що за цією нагородою стояла передусім сумлінна й нелегка праця земляків, на наш погляд, слід було б проговорити й інші мотиви її вручення. У річичі хрущовських експериментів, партійці (і сам М. Хрущов) намагалися не нав’язливо пропагувати, а головне виправдовувати чимало зі своїх реформаторських рішень. Одним із таких експериментів спочатку було й рішення про утворення Черкаської області. Хоча, з позицій економічної доцільності, потреба в цій області була постійно. Нагородження Черкаської області у 1958 р. орденом Леніна, на нашу думку, переслідувало дві вигідні для партійного керівництва мети: в умовах безперервних соціалістичних змагань воно мало дати поштовх наступному їхньому витку, а також виправдати економічну доцільність утворення Черкаської області.

Залучившись підтримкою центральних органів, край став підживлюватися необхідними кадрами. Якщо в 1953 р. лише 6 % голів колгоспів Черкаської області мали вищу й середню сільськогосподарську освіту, то в 1962 р. кадровий підбір Черкащини вже майже на 70 % складався із спеціалістів необхідного профілю [5, 7]. У колгоспи і МТС перейшло працювати з міст близько 5,5 тис. механізаторів [15, 27]. Як стверджують джерела, Шполянський район забезпечував спеціалістами високої культури землеробства “весь Радянський Союз” [16, 15]. Можливо, саме за такі заслуги цей район першим в області засяяв електричними вогнями.

17 жовтня 1959 р. Міністерство сільського господарства УРСР видало наказ № 966 “Про впорядкування та освоєння сівозмін у колгоспах і радгоспах Української РСР” [17, 1]. Незважаючи на окремі ускладнення, у Черкаській області були проведені агрономічні наради й сільськогосподарські роботи з цього приводу, заведено спеціальну документацію із сівозмін тощо [17, 9–15].

У доповідній записці Облстатуправління на адресу Облвиконкому про зростання виробництва зерна в результаті підвищення культури землеробства в колгоспах і радгоспах Черкащини, що датується не раніше грудня 1965 р., йдеться про підвищення показників порівняно з 1953 р. у 2,1 раза. Динаміку посівних площ зернових культур, валового збору зерна і врожайності в колгоспах, радгоспах і державних господарствах області за період з 1953 по 1965 рр. можна простежити за таблицею № 1 [13, 137].

Таблиця 1.

Динаміка посівних площ зернових культур, валового збору зерна і врожайності в колгоспах, радгоспах і державних господарствах Черкаської області за період з 1953 по 1965 рр. [13, 137]							
Показник	1953	1958	1961	1962	1963	1964	1965
Посівна площа, га	737	617,4	605,4	609,7	652,3	644,6	622,3
Валовий збір, тис.ц	8054	12210	15716	14646	10066	13510	16798
Врожайність, ц/га	10,9	19,8	26	24	15,4	21	27
У відсотках до 1953р.							
посівна площа	100	84	82	83	89	87	84
валовий збір	100	152	195	182	132	168	208
врожайність	100	182	241	220	141	193	248

Підвищенню врожайності зернових культур сприяв також комплекс агротехнічних заходів. Зокрема, у 1959 – 1960 рр. колгоспи й радгоспи області перейшли на суцільні сортові посіви зернових культур, тоді як до 1958 р. питома вага всіх сортових посівів становила 75-85 %. Покращувалася класність сортового насіння. Менш урожайні сорти були замінені більш урожайними. Так, у 1954 – 1959 рр. основними сортами озимої пшениці були Лютесценс 17, Еритроспермум 15 і Лісостепка 75. У 1960 – 1962 рр. провідне місце посідала Білоцерківська 198, а в 1963 – 1964 рр. – Миронівська 264. У 1965 р. поряд із сортом Миронівська 264 близько 27 % посівної площі області заповнювала Миронівська 808. У цей же час тричі були замінені сорти і гібриди кукурудзи, оновлені сорти проса, ячменю, інших культур. Все це сприяло підвищенню врожайності. На початку 1960-х рр. переважали вже вузькорядні способи посіву зернових культур, що також позитивно вплинуло на підвищення врожайності. Колгоспи й радгоспи області стали більше вносити органічних і мінеральних добрив під посіви, якісний вплив яких на підвищення врожайності по колгоспах області простежується з таблиці № 2 [13, 138].

Таблиця 2.

Вплив внесених під посіви добрив на підвищення врожайності зернових у Черкаській області [13, 138]					
роки	кількість в внесених добрив на 1 га оранки, кг		врожайність, ц/га		
	органічних	мінеральних	всього зернових	в тому числі	
				пшениця	кукурудза
1953	1,9	6,5	10,9	11,1	12,7
1954-1958 (в середньому за рік)	2,8	115	15,6	17,2	19,8
1959-1965 (в середньому за рік)	4	150	21,6	22	28,1

У цілому за семирічку темпи зростання валового збору зерна були вищі порівняно з попередньою п'ятирічкою. Таке зростання відбулося в основному за рахунок високоврожайних 1961 і 1965 рр. Збір зерна 1962 і 1964 рр. був майже на рівні середньорічного збору 1954 – 1958 рр., а в 1963 р. навіть нижчим. Дані про розміри валового збору і врожайності зернових культур за 1953 – 1965 рр. вказують на значне підвищення врожайності зернових культур і зростання валового збору зерна [13, 138–139]. Доходи господарств області за період з середини 1950-х до середини 1960-х рр. у цілому збільшилися, на думку Г. Суховершка, у 4 рази [5, 7].

Все це мало свідчити, здавалося б, про суцільний економічний прогрес в аграрному секторі Черкаської області першої декади років її існування. Однак деякі цифри, на наш погляд, вказують і на інші тенденції. У 1960 р. закупка в області зерна державою становила недосяжну з економічного погляду “авансовану” суму в 30 млн. крб. [18, 17]. У тому ж таки році села регіону мали постачати щомісяця тільки у місто Черкаси за комісійними цінами 230 тонн м'яса забійної ваги [18, 74], що було необхідним мінімумом, проте

більше бажаним, ніж здійсненим. Очевидний дефіцит продуктів і недосконалість системи державного планування, мало турбували тодішню владу.

Комплекс проблем, що виник в аграрному секторі економіки області, стимулював пошуки альтернативних засобів виходу з кризових ситуацій. Приміром, у 1961 р. на спеціалізоване тваринницьке господарство області виділила 1,6 млн. тонн комбікормів [19, 140]. На додаток було вкотре запроваджено т. зв. резервні (або додаткові) харчові фонди. Так, у тому ж році тваринницькі господарства області отримали 17400 тонн кукурудзяних відходів [19, 95], 2800 тонн додаткових (призначених на III-й квартал) комбікормів [19, 91]. Однак про мізерність двох останніх цифр, порівняно з основною, не варто, мабуть, і зазначати, особливо з огляду на те, що велика частка цих “резервних” запасів осідала в коморах голів колгоспів, а то й звичайних трударів села.

Все більш очевидною видавалася внутрішня потреба радянської економіки у впровадженні ринкових механізмів регулювання. Прикладом об'єктивної необхідності радянських господарських організацій у приватних послугах є доповідна записка Комісії радянського контролю Міністрів УРСР, яка внаслідок перевірки з 8 по 29 квітня 1961 р. на предмет забороненої Радою Міністрів УРСР закупівлі промтоварів і матеріалів за готівковий рахунок у приватних осіб, торговельних і кооперативних організацій, виявила масові “порушення” цієї постанови підприємствами Черкас і області. За рахунок держпозик із банків та відряджень заводи, фабрики й комбінати міст, радгоспи й колгоспи області купували промислові товари (у переліку зазначено ванни, дивани, стільці, інструменти, будматеріали і навіть автомобілі) у “приватному порядку”. Цікаво, що географія таких “угод” не обмежувалася областю: за покупками їздили у Львів, Київ і навіть Москву [20, 53–59].

Про екстенсивні, відверто “неринкові” методи господарювання в області свідчать і такі показники: Черкаський раднаргосп нараховував у 1962 р. зайвого устаткування на 3,7 млн. крб. Це перевищувало профіцит навіть столичного раднаргоспу республіки, який мав у тому ж році зайвого устаткування на 3 млн. крб. [21, 256]. Водночас, слід зауважити, що капітальні вкладення республіки в Черкащину були значною мірою мінімізовані: навіть порівняно з більш економічно потужними регіонами республіки вони були невиправдано малими. Скажімо, з капітального будівництва на додаткові завдання щодо введення в дію фондів у 1962 р. Черкаський раднаргосп отримав 1,63 млн. крб., тоді як Дніпропетровський – 63,8 млн. крб., а Донецький – 75,1 млн. крб. [21, 108]. Усього в Україні нараховувалося 14 раднаргоспів (Черкаський, як відомо, спочатку входив до найбільшого в УРСР – Київського; з 1960 р. він становив уже окрему одиницю й об'єднував Черкаську та Кіровоградську області). Щоквартально в 1962 р. Черкаський раднаргосп у збільшеному плані прибутків і платежів до його бюджету з боку держави за рахунок поясних різниць у цінах на продукцію підприємств м'ясної і

молочної промисловості мав отримати 225, 452, 596 і 677 тис. крб. Для порівняння – у плані сусіднього, Вінницького, раднаргоспу стояли кварталні цифри в 540, 1028, 1445 і 1321 тис. крб. [21, 110].

Проблеми фінансового характеру ускладнювалися забезпеченням сіл Черкащини необхідною інфраструктурою. Так, у критичному стані перебували шляхи сполучення Черкаської області. Як твердить колишній голова облспоживспілки О. Бучацький, “бувало, що й танки просили у військових, щоб доправити закуплену сільгосппродукцію з сіл та райцентрів до Черкас” [22, 5]. Втрат завдавали новобудови республіки. Наприклад, при будівництві Кременчуцької ГЕС було затоплено 20 тис. га чорноземів Черкащини; із зони затоплення було переселено 25 сіл [5, 7].

До того ж не все добре, як видавалося на перший погляд, було в самому сільгоспвиробництві регіону. Хвилеподібними в перші три роки існування Черкаської області були показники врожайності зернових культур, кукурудзи, конопель, цукрових буряків, картоплі, овочевих культур [12, 18–29]. Не виправдала всіх сподівань і кукурудзяна кампанія в Черкаській області. Як зазначає Г. Суховершко, у перший же рік після усунення М. Хрущова “довелося дещо потіснити хрущовську “королеву” полів” – кукурудзу. Так, якщо у 1954 р. під озимою пшеницею було 150700 га посівних площ області, а під кукурудзою на зерно 141200 га, то на 1965 р. було зроблено перерозподіл і кожна з цих культур отримала під засів відповідно 297600 га і 78500 га [23, 11].

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблеми сільськогосподарського виробництва Черкаської області в період “відлиги”, які донедавна так чи інакше не знаходили свого відображення в науковій літературі, ще раз переконують у полярно протилежних оцінках хрущовської епохи. Однак попри мажорні тони, що превальювали в оцінці цієї доби української історії раніше, слід, мабуть, звернути увагу на обставини, які перешкоджали або і зовсім шкодили нормальному сільськогосподарському розвитку країни. Таких було немало. Висловимо сподівання, що порушена проблематика знайде своє логічне продовження в подальших дослідженнях.

1. Лутак І. Невпинно йти вперед // Черкаська правда. – 1956. – 1 січня.
2. Бушин М., Гудачкова Н., Лазуренко В., Лисенко А. Історія Шевченкового краю 1939 – 2002 рр.: Навч. посібник з історії Черкащини. – Черкаси, 2003.
3. Сокоренко В. Я відверто дивлюсь вам у вічі. – Черкаси, 2002.
4. Черкащина – серце України. 1954 – 2004: Ювілейний презент.-імідж. каталог / Ред. В. Мельниченко та ін. – К., 2003.
5. Суховершко Г. Перше десятиріччя в історії Черкащини було найтяжчим // Нова доба. – 2003. – 4 лютого.
6. Петренко В. Піднесення культурного рівня і комуністичної свідомості колгоспного селянства України (1953 – 1961 рр.) // Український історичний журнал. – 1962. – № 1.
7. Петренко В. Зростання освітнього рівня колгоспного селянства України (1958 – 1961 рр.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 2.
8. Малько О. Вклад робітничого класу в завершення

суцільної електрифікації українського села (1959 – 1970 рр.) // Український історичний журнал. – 1973. – № 2.

9. Лубко І.М. Матеріальна зацікавленість колгоспників як фактор підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва (1953-1964 рр.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 4. – Т. 17.: Історичні науки. – Миколаїв, 2002.
10. Карасюк І. До 50-річчя Черкаської області (цифри і факти) // Економіка АПК. – 2003. – № 12.
11. Бабенко О. Край Черкаський: півстоліття області: Економіко-географічна характеристика Черкаської області // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 8 (лютий).
12. Черкаська область Української РСР: Економічна характеристика. Черкаси, 1957.
13. Развитие социалистического сельского хозяйства Черкащины (1917-1985): Сб. док. и материалов. – Днепропетровск, 1986.
14. Мельниченко В. Так починалась наша область // Черкаський край. – 2003. – 7 лютого.
15. Юхно Б., Мельниченко В. Моя земля: 50 років на зустріч ювілею // Деловой партнер. – 2003. – № 3.
16. Трохименко В. Після несправедливої критики Хрущова секретар Шполянського райкому Михайло Северенчук посивів // Нова доба. – 2004. – 10 лютого.
17. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 301.
18. ДАЧО. – Ф. Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 39.
19. ДАЧО. – Ф. Р. 2552. – Оп. 1. – Спр. 711.
20. ДАЧО. – Ф. Р. 121. – Оп. 3. – Спр. 212.
21. ДАЧО. – Ф. Р. 2505. – Оп. 1. – Спр. 321.
22. Рів'єра Н. Міфи і правда про Лутака // Черкаський край. – 2004. – 28 травня.
23. Суховершко Г. Роки найвищого підйому // Нова доба. – 2003. – 8 липня.

С.А. Морозова

ХІМІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У 60 – 80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Україна склалася як держава аграрна і, незважаючи на значний поступ у ХХ столітті по шляху індустріального розвитку, сільське господарство у сучасних умовах визначає характер і перебіг життя переважної частини українського народу. Ця галузь народногосподарського комплексу залишається однією із провідних. Слід підкреслити, що значення сільського господарства завжди зростає в час, коли та чи інша країна знаходиться у стані економічної кризи, адже в такій ситуації нестача капіталовкладень у сільське господарство, на відміну від промисловості, може бути значною мірою компенсована за рахунок природних властивостей родючості землі. Тим болочнішим є нинішній занепад сільськогосподарської галузі, що триває вже близько 15 років. При чому кризові явища досі мають тенденцію до поглиблення (як буде видно з подальшого аналізу). Ця криза має комплексний, системний характер, але в основі її, безумовно, лежить криза управління, породжена відсутністю протягом майже століття реального господарства землі. В сучасних умовах дещо конвульсивних пошуків у цьому напрямку особливо важливим є глибоке розуміння сутності нинішнього

кризового стану сільського господарства, історичних шляхів формування сучасної ситуації, розвиток процесів, що визначають стан такої складної системи, як сільське господарство.

Цій проблемі сьогодні присвячено настільки значну кількість публікацій, що навіть короткий їх огляд виходить за межі можливостей окремої статті. Тому ми зосередимо увагу на тих причинах сучасного кризового стану сільського господарства, які зумовлені нехтуванням вимогами раціонального землекористування під впливом надмірної хімізації, що є метою розвідки. Об'єкт дослідження – сільське господарство УРСР у 50-80-х рр. ХХ ст., предмет – хімізація галузі.

Варто зазначити, що політику радянської влади по відношенню до селянства у 30-ті – 50-ті роки ХХ ст. можна охарактеризувати не інакше як експлуататорську. Селянство в очах радянської влади завжди було відсталим, реакційним класом, що потребував „перековки”. За періоду сталінізму, що охопив чверть віку, будь-які прояви індивідуальної ініціативи, раціонально обумовленої господарності нещадно викоринувались, а інколи і прямо карались. Державна політика по відношенню до селянства протягом всього періоду сталінського керівництва, а потім і хрущовського правління диктувалась ідеєю індустріального „прориву” колись аграрної країни. Ця мета потребувала концентрації робочих рук на промисловому виробництві в містах та скорочення кількості сільського населення, оскільки за низької продуктивності сільського господарства селяни значною мірою „проїдали” той додатковий продукт, що виробляли. Однак зростання продуктивності праці в сільському господарстві виявилось неадекватно низьким по відношенню до скорочення чисельності зайнятих.

Вихід намагались знайти у широкомасштабній інтенсифікації сільського господарства, в основу якої було покладено механізацію. Інтенсифікація офіційно сприймалась як фактор однозначно позитивний. Слід зазначити специфічну особливість радянського бачення сутності соціального прогресу. Індустріалізація всього і вся, не лише сільського господарства, стала своєрідною альфою і омегою політики радянської влади. Все, що хоч незначною мірою заважало чи гальмувало посування у цьому напрямку повністю відкидалось. Увічнені в парадних картинах і фотографіях величезні клуби промислових димів над заводами і фабриками стали свого роду поетичними символами епохи індустріалізації. В голову пересічного громадянина на рівні підсвідомості систематично і наполегливо закладалась думка про повну тотожність понять „прогрес”, „щасливе життя”, „індустріалізація”. Державна пропаганда формувала ідею, що щасливе майбутнє може постати лише на фундаменті індустріалізації.

Сказане повністю стосується і сільського господарства. Тривалий час, фактично до середини 80-х років ХХ ст., негативні наслідки надмірної індустріалізації сільського господарства не те, що замовчувались, їх начебто взагалі не існувало. І лише з початком демократизації суспільства українські історики-аграрники почали все активніше висвітлювати весь комплекс проблем, накопичений в аграрному секторі через реалізацію політичних ідей. У тих чи інших аспектах ця проблематика знайшла

своє відображення у цілому ряді робіт. Серед них варто відмітити змістовну публікацію П.П.Панченка [1]. Цілий ряд сюжетів цієї актуальної проблеми проаналізовано у синтетичній роботі О.М.Завальнюка і І.В.Рибак [2]. В дещо ширшій тематичній та історичній ретроспективі І.В.Рибак висвітлює проблему індустріалізації в своїй ґрунтовній монографії, присвяченій розвитку соціально-побутової інфраструктури українського села радянського періоду [3]. Під соціологічним кутом зору цю проблему висвітлює А.М.Шатохін [4]. Умови праці жінок, вплив хімізації та інтенсивної технізації сільського господарства на демографічні проблеми села відображено у монографії К.І.Якуби [5]. Проблеми екологізації сільського господарства через призму бачення ролі виробничої інтелігенції українського села показав О.Ф.Нікілев [6].

Слід, однак, зазначити, що задекларована нами проблема настільки широка, а головне динамічна, що це вже саме по собі диктує необхідність подальших активних зусиль дослідників у цьому напрямку.

Початкові успіхи – значне підвищення врожайності внаслідок застосування технічних, а згодом і хімічних засобів, сформували хибне, але стійке уявлення про однозначну лінійну залежність між кількістю вкладених машино-годин, пального, хімічних засобів і врожайністю культур. Негативну роль у формуванні цього стереотипу відіграв суто технократичний, власне механістичний підхід до вирішення проблем сільського господарства, коли на надзвичайно складні природні системи екстраполювалися уявлення, вироблені при вивченні простих технічних систем.

При цьому фактично не бралась до уваги та принципова відмінність сільськогосподарського виробництва, яка полягає у тому, що воно функціонує на основі природної екосистеми, а тому обмежене біологічними законами трансформації речовини і енергії та фізіологічними можливостями культурних рослин чи сільськогосподарських тварин. Маючи справу із надзвичайно складними, багатоступеневими і тривалими природними процесами перетворення речовини і енергії явища деструкції агроекосистеми часто довго залишаються непомітними.

Нова кампанія масштабної інтенсифікації сільського господарства розгорнулася у другій половині 50-х років ХХ ст. Її основна ідея полягала у вирішальному значенні для сільського господарства всебічної хімізації. У своїх подальших негативних наслідках вона мала, по-перше, прямиий вплив на здоров'я населення через нераціональне або надмірне використання мінеральних добрив і пестицидів; по-друге, підривала головну властивість ґрунту – його природну родючість. При цьому масштаби останнього лишались недооціненими через прихованість і тривалість деструкційних процесів.

І лише тепер ми сповна бачимо наслідки цих процесів, причому у все більш зростаючих масштабах. Так, аналіз сільськогосподарських показників однієї з найбільш аграрно спеціалізованих областей України – Черкаської (за даними статистичних звітів обласного управління сільського господарства Черкаської області [7]), виявляє таку тривожну картину: валові збори зернових та зернобобових культур у 1990 – 2003 рр. знизились більше, ніж удвічі. Навіть ці показники утримуються

лише за рахунок деякого підвищення валових зборів кукурудзи на зерно. Що ж до врожайності основної зернової культури – озимої пшениці, то її валові збори впали, за даними обласної статистики, у 2003 р. в порівнянні з 1990 р. у 2,8 рази. Безумовно, що у сучасних умовах, має місце масштабне приховування врожаю на місцях. Така ситуація кардинально відрізняється від тієї, що була за радянських часів, коли всіма правдами і неправдами намагались відзвітувати про якомога вищу врожайність і обсяги валових зборів. Безсумнівно є і той факт, що такі масштаби зменшення збору зерна свідчать не лише про паперове приховування, а і про реальне скорочення посівних площ і небувале зниження врожайності на фоні виснаження земель. Так, кількість посівних площ у 2003 р. порівняно із 1990 р. зменшились на 42 тис. га (що складає 14 %). При цьому безперервно зростають площі незібраних культур. Коли у 1990 р. незібраними лишились 300 га, то у 2003 р. – 46600 га.

Аналіз врожайності виявив наступну картину: найвищі усталені показники врожайності основних зернових культур (озимої та ярої пшениці, гороху, ячменю, кукурудзи, проса, вівса, гречки) припали на 70-ті роки минулого сторіччя. Тоді середні усталені показники урожайності озимої пшениці у Черкаській області сягнули 44 центнерів з гектару (далі ц/га), ячменю – 32 ц/га. Досить високі показники врожайності зернових культур протримались до кінця 80-х років. Починаючи з 1990 р. врожайність озимої пшениці знизилась з 44,6 ц/га до 11,4 ц/га у 2003 р. (діагр.2).

Зазначимо, що середня врожайність цієї культури за період 1950-1955 рр., тобто ще практично без застосування мінеральних добрив, складала 20,2 ц/га. Валові збори кукурудзи на зерно та насіння

соняшнику у порівнянні із 1990 р. навіть дещо зросли за рахунок розширення посівних площ, хоча врожайність соняшнику знизилась у 1,5 рази, а врожайність кукурудзи утримується на рівні близько 40 ц/га.

До однієї з головних причин такого різкого скорочення врожайності, безсумнівно, належить глибока економічна криза, яка особливо болісно позначилась на селі. Застарілий машинно-тракторний парк, дефіцит техніки, пального, добрив, засобів боротьби із шкідниками – все це позначається величезними втратами сільськогосподарської продукції. Однак це є цілком очевидною і в решті решт такою, що може бути виправленою причиною. Ми ж хотіли привернути увагу до того, що застосування надмірних доз мінеральних добрив, що мало місце протягом 80-х – початку 90-х років приховувало загрозливі темпи втрати ґрунтами природної родючості. Нинішня картина викриває не лише економічну проблему забезпечення виробничими ресурсами сільського господарства, але і проблему підризу природного потенціалу родючості ґрунту – основи землеробства. Це наглядно ілюструють дані обстежень вмісту гумусу у ґрунтах. Найбільш давні масштабні обстеження стану ґрунтів належать видатному російському ґрунтознавцеві В. Докучаєву. Вони наведені в його роботі «Русский чернозем» (1883 р.) [8,12]. Під поняттям „південно-західна Росія” автор дає ґрунтову характеристику центральних районів України, зокрема нинішньої Черкащини. Вміст гумусу тут було визначено, пересічно, у межах 4,242 % для правобережної лісостепової частини центральної України і у 4,554 % для лівобережжя, де подекуди цей показник сягав навіть 8,786% (с. Пісочине), 8,529 % (с. Лозове). Не зважаючи на відносну давність цих вимірних досліджень, методика визначення гумусності майже не змінилась і ми маємо підстави цілком довіряти наведеним В. Докучаєвим даним. Надалі спостереження за вмістом гумусу в ґрунтах проводилось в межах так званих бонітіровочних турів, покликаних всебічно аналізувати стан сільськогосподарських земель. Всього на території Черкаської області було проведено сім таких турів. Виявлена ними тенденція однозначно свідчить про неухильне зниження цього показника. Так, за даними управління земельних ресурсів Черкаської області, у 1961 р. рівень гумусу в орних ґрунтах скоротився вже до 3,5%, у 1981 р. – 3,2%, а за останніми даними 1991 р. склав лише 2,4 – 2,8%. Така картина говорить про низьку культуру землеробства в колгоспно-радгоспній системі, при якій, зазвичай, мали місце систематичні порушення агротехнологій в угоду сьогочасних вигод.

Іншим надзвичайно значущим фактором негативного впливу на природний потенціал агроєкосистеми стало пестицидне забруднення. В агроєкосистемі Черкаської області 8,9 % площ визнано забрудненими пестицидами груп ДДТ, ГХЦГ, гербіцидами груп ленацилу, ерадикану та деякими іншими [9,12]. Взаємозв'язок між застосуванням пестицидів і погіршенням стану здоров'я населення багатократно доведений. Встановлений він був досить давно, але незважаючи на це протягом тривалого періоду застосування пестицидів на території, що вивчається, велось на межі допустимого із небезпекою прямого отруєння населення. Так, у 1969 р. у

Черкаській області спостерігались чисельні випадки загибелі тварин, птиці, бджіл, риби через використання пестицидів, а у 1970 р. у Черкаській області взагалі було заборонено для вживання 406 кг тваринного масла через перевищення вмісту ДДТ [10,18]. У тому ж році зафіксовано декілька фактів отруєння людей під час обробітку посівів цукрового буряку [11,56]. Враховуючи практику замовчування негативних наслідків господарювання, слід припустити, що забруднена сільськогосподарська продукція все ж неодноразово доходила до споживача.

За даними обстежень, які проводились у 1981 - 1983 р. на даній вказаній території, органами санітарно-епідеміологічного контролю, різні види пестицидного забруднення були виявлені в підземних водах на глибині до 1000 м [12, 153,169-173], а це означає отруєння питної води в колодязях багатьох сільських населених пунктів.

Слід зауважити, що перші факти небезпечного впливу пестицидів було зареєстровано практично в перші ж роки їхнього масованого застосування. Попри окремі заборони на вживання тих чи інших партій сільськогосподарської продукції, тривалий час не вживалось майже ніяких заходів аби реально забезпечити населення від вкрай негативного впливу на його здоров'я наслідків некультурної, малокваліфікованої хімізації. Слід також зазначити, що для того, щоб мати достатньо повну картину впливу агрохімікатів на оточуюче середовище і населення, одних цифр замало. Необхідно обов'язково враховувати специфіку їх застосування. Місцеві колгоспні склади отрутохімікатів часто не відповідали вимогам поводження із такими небезпечними речовинами. Не існувало і все ще фактично не існує регламентованого механізму утилізації невикористаних, просторочених чи зіпсованих отрутохімікатів (такі речовини потребують спеціального захоронення). Простіше кажучи, колгоспи могли їх завезти на свої склади, але не могли законним шляхом позбавитись від них.

Досить широко застосовувалась практика розпилювання отрутохімікатів із легких літаків сільськогосподарської авіації, що приводило до того, що через неточне врахування сили і напрямку приземних вітрових потоків хмари отруйної речовини інколи потрапляли зовсім не за призначенням.

Вкрай негативною специфікою тогочасного сільського господарства України в порівнянні з іншими розвиненими країнами, де також застосовувались отрутохімікати, було широке використання при догляді за посівами ручної праці. Так, прополювання буряку проводилось колгоспниками вручну і часто небезпечно рано після обробітку площ отрутохімікатами. Необхідно також враховувати абсолютну необізнаність пересічного селянина щодо небезпеки впливу отруйних речовин хлорорганічного ряду на здоров'я людини, що як наслідок мало необережне поводження з ними, порушення і без того не дуже жорстких норм техніки безпеки. Враховуючи недостатній контроль за якістю продуктів (нестача спеціалізованих лабораторій та обладнання) та пряму зацікавленість партійно-радянських органів влади у нерозголошенні подібних проблем, буде цілком виправдано твердити, що значна кількість забруднених харчових продуктів все ж була спожита населенням.

З огляду на висновки цілого ряду авторитетних дослідників, на сучасному етапі, сільськогосподарське виробництво за своїм сумарним негативним впливом на навколишнє середовище не поступається найбільш екологічно шкідливим промисловим виробництвам, що деякою мірою маскувалося специфікою сільськогосподарського виробництва – розосередженістю на великій території. Однак на сучасний момент забруднення агроєкосистем досягло вже такого рівня, що стало причиною прогресуючого погіршення здоров'я населення. Проблемою є те, що часто неможливо однозначно з'ясувати справжні причини захворювання від певного хімічного забрудника, оскільки реакції організму на тривалий вплив малих доз отруйних речовин часто не набувають специфічних форм. Ускладнює проблему також і те, що піддаючись довготривалому, але не інтенсивному впливу отруйних речовин організм людини здатен роками опиратися руйнівній дії. Тому екологічні причини захворювання часто залишаються не виявленими.

Загалом аналіз пестицидного навантаження в сільському господарстві України у 60-х – 80-х роках ХХ століття дає підстави до обґрунтованого висновку про те, що починаючи з 60-х років масове використання мінеральних добрив та отрутохімікатів у сільському господарстві призвело до такого масштабного забруднення навколишнього середовища, що не могло не позначитись на суттєвому погіршенні стану здоров'я населення. Одночасно це привело до значного підризу природних відтворювальних можливостей агроєкосистем і природної родючості ґрунту, що в кінцевому випадку має наслідком суттєве зниження ефективності сільськогосподарського виробництва і веде до погіршення загального економічного становища України.

1. Панченко П.П. сторінки історії Українського села (Українське село: поступ, сподівання тривоги). – К.: ІСДО, 1995.
2. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004.
3. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура Українського села (1921-1999 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2000.
4. Шатохін А.М. Соціологія села. – К.: Науковий світ, 2000.
5. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К.: ІАЕ УАН, 1988.
6. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села. – Дніпропетровськ: в-во ДНУ, 2004.
7. Статистичний збірник „Рослинництво Черкащини”. – Черкаси: Головне управління статистики у Черкаській області, 2004.
8. Докучаєв В. Особливості українських ґрунтів. Уривок із праці «Руський чорнозем» // Український світ, 1993. – № 3-12.
9. Державне управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України по Черкаській області. Доповідь про стан навколишнього природного середовища Черкаської області у 1994 р. Черкаси, 1995.
10. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 4778. О.1. С.160.
11. ДАЧО. – Ф. 4778. О.1. С. 157.
12. ДАЧО. – Ф. 4778. О.1. С. 78.

Рецензії

Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 472 с.

Перша світова війна, на фронтах якої полягло 10 млн. осіб та 20 млн. зазнали фізичних ушкоджень, точилася переважно в Україні, тероризуючи суспільство та виснажуючи її економіку. Сталося так, що війна належала до пріоритетних напрямів російської історіографії, яка певною мірою монополізувала висвітлення її причин, ходу, наслідків. Сучасна українська історіографія проблем Першої світової війни 1914 – 1918 рр. є відносно молодого, вирізняється концентрацією уваги істориків на соціально-економічних питаннях розвитку українського суспільства. Війна сколихнула його економічні підвалини, негативно вплинула на соціальні відносини, активізувала політичні сили різних ідеологічних спрямувань. Вона не виявила одноосібного переможця, хоч цього прагнула воєнно-політична еліта Російської імперії, а навпаки, призвела до її ганебного краху.

Монографія відомих істориків – доктора історичних наук, члена-кореспондента НАНУ Олександра Реєнта та кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ Олександра Сердюка – є ґрунтовним науковим дослідженням, у якому висвітлено розвиток ключових галузей промисловості, сільського господарства, особливості продовольчого забезпечення армії, визрівання кризових явищ в економічному житті. Дослідники виокремлюють особливу роль сільського господарства України у формуванні експортного фонду зернових культур, проблему «збагачення» одних груп дрібних товаровиробників, зубожіння інших. Праця побудована на колекції статистичних джерел та періодичних видань дослідного періоду, використання яких дозволило вченим обґрунтувати тезу про виняткову роль українських хліборобів у хлібостачанні армій та експорті зернових. Автори намагалися показати не лише участь промисловців і землеробського населення в забезпеченні армії одягом, фуражем, продовольством, а також становище солдат на фронтах. У книзі, зокрема, наголошується, що головнокомандуючий Південно-Західного фронту О.О. Брусилов скаржився на зменшення норм продовольчого забезпечення солдат у 1916 р. Вони гинули від куль і хвороб, холоду і голоду. На схилах Карпатських гір залишилися рештки непохованих солдат та офіцерів, які представляли різні соціально-професійні групи населення до війни, – хліборобів, сільських педагогів, інтелігенції, службовців. Вони не були поховані за християнським обрядом, а якщо й були, то природно-кліматичні катаклізми внесли свої корективи. Я був глибоко зворушений ставленням Президента України Віктора Ющенка до увічнення пам'яті полеглих солдатів та офіцерів армії генерала О.О. Брусилова, рештки яких біліють на Карпатських схилах. Це пропозиція Президента, яку він висловив 9 лютого 2005 р. на презентації документального фільму «Час темряви»

про голодомор 1933 р. в Україні, є гуманною, тому що на фронтах Першої світової полягли українські селяни, переодягнені в шинелі. Спорудження такого меморіалу, переконаний, спонукало б також і Росію встановити пам'ятні знаки на місцях масових поховань репресованих українських письменників, учених, хліборобів, що полягли за роки існування комуністичного тоталітарного режиму.

Рецензована монографія висвітлює історіографічні проблеми, виокремлює їх і водночас формує науковий напрям історичних досліджень. Соціально-економічні та суспільно-політичні наслідки війни не обмежують лише господарською руйною та людськими витратами. Війна пришвидшила і наклікала революцію, яка зруйнувала імперію російську і започаткувала появу імперії радянської. Якщо Перша світова переросла в громадянську війну та революцію, які завершилися утвердженням соціалізму на уламках Російської імперії, то Друга світова витворила цілу систему соціалізму на чолі з СРСР. До таких роздумів спонукає прочитання книги О. Реєнта та О. Сердюка. Автори не переповідають військових баталій, а зосереджуються на соціально-економічних проблемах українського суспільства, що пристосовувалося до вимог війни, тому їхня монографія якісно вирізняється серед інших досліджень.

В. Марочко

В.В. Нечитайло. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.

Рецензована монографія висвітлює проблему зародження й розвитку фермерського укладу господарювання в Україні на різних етапах історії – від козацької доби до сучасності.

Становлення й еволюція господарства фермерського типу в Україні – одна з маловивчених проблем української історії. У радянській історіографії замовчувався досвід українського селянства у формуванні фермерського укладу господарювання. Вважалося, що фермерство – виключно чужоземне, не властиве українцям явище, як і сам термін „фермер”. Справді, українською мовою було запозичене з англійської, що аж ніяк не заперечує можливості існування на українських землях фермерських господарств. Термін „сеньйор” також не власне український, та ніхто ж не береться заперечувати наявності в Україні в добу середньовіччя сеньйоріально-селянських відносин. Тому, як справедливо зазначає автор рецензованої нами монографії професор В.В. Нечитайло, – не можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що взяті з західного лексикону поняття „ферма” і „фермерське господарство” не вписуються ні у вітчизняні аграрні відносини, ані в масову свідомість.

Загальновідомо, що фермерське господарство – це сільськогосподарське підприємство товарного типу, яке функціонує на приватній або орендованій землі з використанням власної чи найманої праці. Форми організації останньої зумовлюються характером землекористування, рівнем механізації і товарності господарства, ступнем розвиненості ринкових зв'язків.

Монографія складається з п'яти розділів. Перший розділ, згідно з канонами історичної науки, присвячено аналізу стану наукового вивчення та джерельній базі обраної для дослідження теми. У другому розкрито взаємозв'язок хліборобства і фермерства як природно-історичних явищ. Наскрізною думкою розділу є твердження професора В.В. Нечитайла про те, що хліборобство, на відміну від багатьох інших форм діяльності, розвивається не лише в соціальному, а й у природному контексті. Його істотні риси можуть бути виявлені за допомогою понять природності людини як особливої живої істоти, природних і олюднених сутнісних сил.

Виникнення господарств фермерського типу в Україні доби козаччини розкриває третій розділ монографії. На українських теренах, як і на землях інших європейських країн, господарство фермерського типу зародилося в період формування буржуазних відносин. Його передіндустріальними попередниками були козацькі зимівники й хутори, що суттєво доповнювали загальноєвропейську хліборобську традицію. Як відзначає В.В. Нечитайло, керуючись у своєму твердженні міркуваннями В.А. Смоля і В.С. Степанкова, подих нової цивілізації виявлявся в Україні не в розвиткові промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві Півдня України. Адже саме тут формується якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерським.

Грунтовним і водночас найбільшим є четвертий розділ книги, присвячений формуванню фермерського укладу господарювання в період утвердження ринкових відносин. У ньому, зокрема, акцентується увага на появі нових форм господарювання в умовах кризи кріпосництва; на масовому становленні господарств фермерського типу після аграрних реформ 1848 і 1861 років; на розвитку фермерського господарства у процесі капіталістичної трансформації сільськогосподарського виробництва на початку ХХ століття; на занепаді й ліквідації господарств фермерського типу в період Національно-демократичної революції та більшовицького режиму.

Останній розділ монографії розкриває відродження фермерських господарств у сучасній Україні. У цьому контексті проаналізовано виникнення фермерських господарств за умов перехідної економіки, а також звернено увагу на розвиток фермерського укладу господарювання на засадах приватної власності.

З огляду на масштабність теми й обмеженість обсягу книги, запропоноване В.В. Нечитайлом дослідження не може претендувати на вичерпне відтворення багатогранного процесу формування й розвитку господарств фермерського типу на українських землях. Автор робить лише спробу створити цілісну картину функціонування цього укладу в Україні в різні історичні періоди, у тому числі

й на сучасному етапі, переосмислити й узагальнити доробок науковців багатьох генерацій, які вивчали цю проблему. Зацікавленість темою зумовлена не лише науковими інтересами, а й практичними чинниками, оскільки, здійснюючи модернізацію сільськогосподарського виробництва сучасної України, не можна ігнорувати національно-цивілізаційного підґрунтя і всіх тих впливів, яких воно зазнавало впродовж останніх століть.

Історична наука не може змінити нашого минулого, зате вона може спробувати винести з нього урок для сучасного і майбутнього. У рецензованій нами монографії „Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність” її автор – професор Кам'янець-Подільського державного університету В.В. Нечитайло – намагався глянути на минуле українського селянства – спадкоємця безперервної тисячолітньої хліборобської культури народу – якраз під цим кутом зору: з'ясувати, які уроки і застереження воно несе для сучасних реформаторів, що намагаються модернізувати сільське господарство, ліквідувати відставання в аграрній сфері виробництва від розвинених західних держав.

Сергій Корновенко, Валентин Лазуренко

Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2004. – 208 с.

Нещодавно науковий доробок дніпропетровського історика О.Ф. Нікілева поповнився завдяки виходу в світ монографії, присвяченої дослідженню проблем, пов'язаних з формуванням виробничої інтелігенції українського села. Відразу ж зауважимо, що презентація роботи на одній із секцій V Всеукраїнського симпозиуму з питань аграрної історії, який проходив у Черкасах, викликала жваву зацікавленість.

Наукова проблема, до якої звертається О.Ф. Нікілев, є досить актуальною для сьогодення, оскільки перед українським суспільством, як і раніше, гостро стоїть питання про формування справді національної еліти – еліти, яка б була носієм високих національних цінностей та непоказової інтелігентності.

Розпочати варто з похвали на адресу ґрунтовної пошукової роботи автора, яким опрацьована переконлива джерельна та наукова база, що забезпечило комплексний підхід до розв'язання дослідницьких завдань. Ним використано та творчо переосмислено науковий доробок радянської аграрної школи. Ретельно опрацьовані роботи сучасних авторів. Дослідник залучив значний блок документальних матеріалів не лише українських обласних і центральних, але й російських архівів, що забезпечило належну репрезентативність фактологічного матеріалу.

Безперечна заслуга автора полягає в тому, що він упевнено почувується у світі статистичного та нормативно-правового матеріалу, який повсякчас використовує контекстуально й доречно. Оригінальною, логічною є форма викладу міркувань

автора, зокрема в тій його частині, де необхідно робити синтетичні висновки та узагальнення.

Перший розділ рецензованої книги присвячений становленню керівної та управлінської ланки працівників, зайнятих в аграрному секторі економіки в повоєнні роки. Аналізуючи стан сільського господарства означеного періоду, автор доводить, що його головним економічним підсумком стала руйнація як „основних” галузей сільського господарства, так і його складових, а соціальним – різке скорочення кількості працівників, особливо чоловіків (с. 17).

Звертаючись до, здавалось би, вичерпно дослідженої проблеми організаційно-господарського зміцнення колгоспів, автор застосовує сучасні методологічні підходи до її переосмислення. Особливий акцент при цьому зроблено на висвітленні арсеналу адміністративних та карально-репресивних заходів, які першочергово застосовувалися для вирішення кадрових питань.

Окремий сюжетний блок відведено проблемі формування керівної ланки колгоспного виробництва. Автор детально зупиняється на аналізі нормативно-правової бази, яка визначала характерні напрями діяльності у забезпеченні виробничої сфери села кваліфікованими спеціалістами. Варто зауважити, що висновки О.Ф. Нікілева є суттєво відмінними від тих, які звично мали місце у його попередників. Зокрема, переконливо обґрунтовується думка, що комплекс заходів для подолання цих труднощів, розроблений центральним керівництвом, у повоєнні роки виявився недостатнім і малоєфективним. На підтвердження цього наводиться безліч фактів: незадовільно низький рівень підготовки фахівців, відсутність умов для проведення навчального процесу, належної навчально-виробничої бази, хронічне недофінансування, завищення планів набору. Тому державне завдання швидкого забезпечення колгоспного виробництва добре підготовленими кадрами не було виконане (с. 44).

Подальший аналіз чинників, які, на думку автора, блокували очікуваний керівництвом результат, переміщується в ідеологічну та соціальну площини. Перша – обумовлювалася статусом кандидата на посаду керівника (участь у ВВВ, перебування на окупованій території або в полоні). На конкретних прикладах він переконливо доводить, що саме з цієї причини значна когорта високоморальних, з очевидними діловими якостями кандидатів на управлінські посади автоматично відхилялася. Соціальна площина, зі свого боку, чітко виокремлювала „своїх” та „чужих”. Консервативна селянська ментальність заявляла про себе тоді, коли потрібно було або виявити підтримку і лояльність односельцю, або продемонструвати холодну байдужість до призначеного районом керівника. Поєднання цих факторів не могло не позначитися на стримуванні інтелектуалізації виробничої сфери села, у свою чергу, суттєво обмежувало можливості ефективного розвитку господарств.

Проаналізувавши сутність комплексного підходу радянського керівництва до вирішення проблеми кадрового забезпечення галузі, автор доходить висновку, що він був малоєфективним, оскільки за своєю суттю був адміністративним, командно-вольовим та традиціоналістським і тому „будь-які

спроби суттєво змінити навіть кількісне співвідношення у розподілі спеціалістів у середині структури сільськогосподарських органів... вступали в протиріччя з самою структурою, підривали її основи” (с. 19).

Основне завдання, задеклароване автором у другому розділі монографії, полягало у відтворенні специфіки формування та діяльності сільської виробничої інтелігенції в першій половині 50-х – середині 60-х рр. Підбиваючи підсумки повоєнної аграрної політики, він пов’язує її неефективність не лише з відомими об’єктивно-суб’єктивними чинниками, але й із надзвичайно низьким кваліфікаційним рівнем управлінського персоналу. Варто при цьому погодитися з автором, що ситуація ускладнювалася двома обставинами: по-перше, скептичним ставленням селян щодо доцільності використання спеціалістів і їх спроможності забезпечувати ефективне функціонування колгоспів, а по-друге, місцеве партійно-радянське керівництво також не бачило в спеціалістах тієї професійної верстви, яка за своїм фаховим рівнем відповідає новому етапові розвитку сільського господарства (с. 114). З огляду на такі обставини певна частина партійно-господарського апарату почала розуміти необхідність перегляду засад чинної аграрної політики.

Спеціальний підрозділ О.Ф. Нікілев відводить ґрунтовному аналізу повномасштабних змін, пов’язаних зі зміною керівництва у вищому ешелоні влади, а звідси – і переорієнтацію „економічної моделі аграрного виробництва” та пошуки шляхів його інтелектуально-професійного забезпечення. Поетапно розглядаючи низку заходів, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення колгоспів (фінансово-економічні заходи, організаційно-структурні зміни, кампанія з 30-тисячниками, перерозподіл спеціалістів з реорганізованих МТС та ін.), аргументовано доводить, що в кінцевому підсумку цей курс теж не дав очікуваних результатів. Проте в ході його реалізації, на думку автора, все ж удалося досягти достатньо значущих результатів, зокрема наблизити до безпосереднього виробництва працівників зі спеціальними знаннями і, найголовніше, – сформувати нову професійно-виробничу ланку, нову соціальну верству – виробничу інтелігенцію села.

Вельми важливим для розуміння логіки автора при викладі концептуальних положень дослідження є уважне ставлення до аспектів, пов’язаних із підготовкою кадрів, а звідси – і формуванням сільської виробничої інтелігенції. Проблема належної фахової підготовки, яка забезпечувалася вищими й середніми сільськогосподарськими навчальними закладами, а також іншими способами (трирічні курси, радянсько-партійні школи, міжобласні школи підготовки голів колгоспів) продовжувала залишатися невирішеною. Основною причиною, на думку автора, був стереотип мислення, що панував у владних структурах стосовно мешканців села, адже вони розглядалися як меншшартисна соціальна і професійна верства радянського суспільства. „Тому перевага надавалась організації форм навчання, що давали лише мінімум спеціальних знань, а не повноцінну фахову освіту”, – стверджує автор (с. 166). Звичайно, такий шлях, як довів час, виявився безперспективним. Водночас не варто відкидати й ту обставину, що залучена до

керівництва основна маса „недокваліфікованих” спеціалістів усе ж стала значущим сегментом виробничої інтелігенції села, яка наблизилася за своїм соціальним статусом до технічної інтелігенції міста.

Підсумовуючи, слід зазначити, що хоч дослідження не позбавлене дискусійних моментів, проте, враховуючи його оригінальність та новаторський підхід до висвітлення здавалось би, вже знайомих фактів, є помітним явищем у вітчизняній історіографії проблем села й сільського господарства. Хотілося б лише побажати автору, щоб його книга потрапила до широкої мережі наукових бібліотек.

Інна Лубко

В.М. Лазуренко, Ю.М. Вовкотруб. Каравани українського степу. - Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 92 с.

Автори науково-популярної книги розповідають про історію появи чумацтва, особливості побуту, традиції та звичаї чумаків у другій половині XV – XIX ст.

Українське чумацтво... Говорячи про цей унікальний за своєю сутністю феномен в історії нашого народу, сучасне покоління українців не повинно забувати про те, що чумацтво у другій половині XV – XIX ст. стало для нашої нації однією з форм самозцілення. Якщо козацтво оберігало наші землі зі зброєю, кобзарі оживляли духовне пробудження за допомогою кобзи й пісні, то чумаки тримали, якщо можна так висловитись, економічні важелі.

Україна через постійні війни й грабунки потерпала в ті часи від господарської розрухи. Не маючи змоги налагодити чіткі державні структури, природний організм нації змушений був вишукувати інші форми самозцілення. Такою формою і стало чумацтво.

Виникнення і розвиток чумацтва було одним із проявів втягнення широких мас у ринкові відносини. Протягом чотирьох століть – із другої половини XV століття, тобто з часу виникнення, і до кінця XIX століття, – чумацький промисел належав у багатьох місцевостях України до найважливіших, після землеробства і скотарства, занять сільського населення. Насамперед він сприяв зміцненню торговельних відносин між окремими регіонами України.

Чумацтво свого часу було найприбутковішим видом діяльності і дозволяло досить швидко

сконцентрувати у своїх руках значні капітали. Серед чумаків було чимало заможних людей. Досить згадати, що саме з чумацького середовища постали великі українські землевласники й мільйонери Харитоненки та Терещенки. Специфіка цього різновиду діяльності сприяла появі цілого культурного пласту, глибоко вкорінилась у свідомість і світогляд українців.

Чумацтво закарбувало себе у фольклорі, зокрема у цикл так званих чумацьких пісень, у творчості найвідоміших українських діячів культури (Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Вовчка, І. Карпенка-Карого, Г. Данилевського, С. Васильківського, І. Айвазовського та ін.).

Фольклор, численні документальні свідчення про чумаків підтверджують їхню єдність із народом і пошану до їхнього промислу з боку народу. „Чумаки були дуже справедливі, жили по правді”, – так говорили про них сучасники. Були вони, як оповідають у народі, чесними, вільнолюбивими і розсудливими.

Колискою чумацтва був і наш край – Середнє Подніпров'я, а з часом промисел поширився на інші території України. У руках чумаків було зосереджено більше половини рибо- і солеторгівлі в Україні. На Південь України, у Крим, Московію, Молдовію йшли хліб, сільськогосподарські продукти, ремісничі товари – в окремі роки до 80 мільйонів пудів різних вантажів. Аж тільки в другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком залізничного і водного транспорту чумацтво занепало, але воно залишило в житті нашого народу незгасну сторінку. Візницький транспорт у тяжкий для України період допомагав оживляти економічне, а відтак і політичне життя. Із припиненням існування чумацтва зник і цілий пласт своєрідної української культури.

Про все це і йдеться в історичному дослідженні науковців Черкаського державного технологічного університету – к.і.н., доцента Валентина Лазуренка і Юрія Вовкотруба „Каравани українського степу”. До честі авторів, вони зуміли яскраво і багатогранно відтворити панораму чумацтва і тогочасного життя, вдало поєднавши наукову безпристрасність із публіцистичною енергією письма, виклавши факти жваво, у русі та розвиткові і, що особливо цінно, – образно. А чумацькі пісні, примовки і приповідки ще більше підсилюють емоційність матеріалу, сприяють всебічному розкриттю теми.

Книгу з цікавістю і користю для себе прочитають усі, кому не байдужа історія України, чільне місце в якій належить чумакам.

Анатолій Морозов

НАШІ АВТОРИ

(станом на 17. 01. 2005 р.)

ДУШЕЙКО Петро Григорович – член Політради Народної партії, заступник голови Черкаської обласної організації Народної партії.

НЕЧИТАЙЛО Віталій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

ПРИСЯЖНИК Юрій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

СИДОРУК Тетяна – викладач кафедри політології Національного університету „Острозька академія”.

ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, докторант історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

АТАМАНЕНКО В.Б. – м. Острог.

ДРОВОЗІЮК Степан Іванович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчально-виховної роботи Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

ОЛЙНИК Володимир Миколайович – пошукач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ШЕВЧЕНКО Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

МОЙСІЄНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

ГАННИЦЬКИЙ Сергій Григорович – молодший науковий працівник відділу історії краю XIV – початку XX ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею.

ДЕМЧЕНКО Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

ОНИЩЕНКО Валентина Іванівна – старший викладач всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

ОВЧАРЕНКО Анжеліка Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ДРОЗДОВА Олена Василівна – викладач кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

ДРАЧ Оксана Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

МИХАЙЛЮК Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України.

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, декан економічного факультету Черкаської філії Національної банківської академії, Голова Обласної організації краєзнавців.

ДУЛГЕРОВА Ольга Миколаївна – пошукач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

СИТНИК Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, доцент Донецького юридичного інституту МВС при Донецькому національному університеті.

РИБАК Іван Васильович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

НЕЧИПОРЕНКО Зоя Вікторівна – пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ГЕОРГІЗОВ Григорій Михайлович – асистент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ВЕСЕЛОВА Олександра Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20 – 30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ.

МОСКАЛЬОВ Борис Григорович – кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедри історії України та політології Харківського державного технічного університету сільського господарства.

АНДРУХІВ Ігор Олексійович – кандидат педагогічних наук, докторант-

- пошукач Інститут історії України НАНУ, начальник кафедри філософії права, економіки та фінансів Прикарпатського юридичного інституту МВС України, підполковник міліції.
- РОМАНЮК Іван Миронович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.
- МЕЛІШКО Лілія Анатоліївна** – здобувач кафедри історії України Донецького національного університету.
- ЗЕМЗЮЛІНА Наталя Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович** – асистент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- СВЯЩЕНКО Зінаїда Василівна** – пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- ГУРЖІЙ Олександр Іванович** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ.
- ДЕШЕВЕНКО Людмила Миколаївна** – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- ДОВЖУК Ігор Володимирович** – доктор історичних наук, професор.
- ВЕНГЕР Наталія Вікторівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету.
- БУНДАК Олена Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та менеджменту Луцького гуманітарного університету.
- ЛАВРІНЕНКО Назар Петрович** – асистент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- БУРАВЧЕНКО Руслан Всеволодович** – викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- КРИСЬКОВ Андрій Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та філософії Тернопільського державного технічного університету ім. М. І. Палюя.
- ТИЩЕНКО Сергій Олександрович** – пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- БЕРЕСТОВИЙ Андрій Іванович** – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- КУЛІКОВ Володимир Олександрович** – аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
- МАКАРОВА Олена Вікторівна** – аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.
- ПИЛИПЕНКО Євгенівич** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського університету економіки і менеджменту.
- ЄФІМЕНКО В. П.** – директор коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету економіки і менеджменту.
- ВОВК Юрій Іванович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Черкаського державного технологічного університету.
- НАУМОВ Сергій Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Каразіна.
- ШЕВЧЕНКО Віктор Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.
- ТЕРЕШЕНКО Валентин Дмитрович** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету.
- ГЕРАСИМЕНКО Олена Володимирівна** – аспірантка кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.
- КУЧЕРА Ірина Василівна** – аспірантка кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка.
- РЕСНТ Олександр Петрович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України.
- ГУБА Павло Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- ЛЮБОВЕЦЬ Олена Миколаївна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політології і етнонаціональних досліджень НАНУ.
- КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент

- кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.
- ЛОЗОВИЙ Віталій Станіславович** – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського державного університету.
- КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент в.о. завідувача кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету (м. Дніпропетровськ).
- МАЛИНОВСЬКИЙ Борис Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Нікопольського факультету Одеської національної юридичної академії.
- КОРІНЕНКО Павло Степанович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету.
- ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, докторант Інституту історії України НАН України.
- ДОРОШЕНКО Вікторія Олександрівна** – викладач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.
- МОРОЗОВ Анатолій Георгійович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.
- БИЧЕНКО Сергій Миколайович** – старший викладач кафедри організації служби і підготовки Черкаського інституту пожежної безпеки.
- КАПУСТЯН Ганна Тимофіївна** – кандидат історичних наук, професор кафедри теорії, історії, держави та права Кременчуцького державного політехнічного університету.
- ЛУБЧИНСЬКИЙ Андрій Анатолійович** – асистент кафедри „Історії східної Європи, археології та допоміжних історичних дисциплін” Кам'янець-Подільського державного університету.
- СОВЕЦЬКА Тетяна Георгіївна** – асистент кафедри „Історії, політології та соціології” Подільського аграрно-технічного університету.
- МІНЯЙЛО Світлана Анатоліївна** – аспірантка кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.
- ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович** – кандидат історичних наук, професор, декан історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.
- ГОНЧАРЕНКО Олексій Миколайович** – старший викладач кафедри загальної історії, методологій та методик навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди.
- ШАЙКАН Валентина Олексіївна** – докторант відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.
- ПЕРЕХРЕСТ Ірина Володимирівна** – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- СТАРОДУБЕЦЬ Галина Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Інституту економіки і підприємництва м. Тернополя.
- ГОНТАР Тетяна Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного університету ім. В.Гнатюка.
- ПОТИЛЬЧАК О.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.
- КОНОНЕНКО Валерій Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, заступник декана історичного факультету з навчальної роботи.
- САРЖАН А.О.** – Донецький національний технічний університет.
- АБДУЛЛІН Абузар Ахнафович** – кандидат історичних наук, декан факультету кримінальної міліції Донецького юридичного інституту МВС при Донецькому національному університеті.
- ЛУБКО Інна Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.
- ШАМАРА Сергій Олександрович** – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету.
- МОРОЗОВА Софія Анатоліївна** – асистент кафедри загальної екології та природокористування Черкаського державного технологічного університету.

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 9

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – к. іст. н., доц. С. В. Корновенко

**Літературна редакція – к. філол. н., доц. Т. Г. Бондаренко,
к. філол. н., доц. Л. В. Шитик**

Комп'ютерна верстка і макетування – А. І. Берестовий

**Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова.
– Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького,
2005. – Вип. 9. – 258 с.**

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

ISBN 966-7986-12-8

Здано до набору 18.01.2005. Підписано до друку 25.01.2005.
Формат 84x108/16. Гарнітура Times. Папір офсет.
Ум. друк. арк. Тираж 500 прим.